

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939-1945

DEEL 8

eerste helft

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 8

GEVANGENEN EN
GEDEPORTEERDEN

eerste helft

'S-GRAVENHAGE/MARTINUS NIJHOFF/1978

COPYRIGHT 1978
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ - 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Eerste helft

Hoofdstuk 1 – Het Duitse systeem	I
Himmler en de <i>Gestapo</i> '33-'39	10
Concentratiekampen '33-'39	14
Rechtspraak '33-'39	23
Oorlog	27
Rechtspraak '39-'45	29
<i>Schutzhaftlinge</i> '39-'45	36
<i>Nacht-und-Nebel</i> -gevangenen	42
Executies en massale uitroeiing	50
Medische experimenten	66
Concentratiekampen '39-'45: drie fasen	75
De 'officiële' kampen en hun <i>Aussenkommandos</i>	76
Gevangenen: categorieën en aantallen	83
SS-ondernemingen	89
Van de eerste naar de tweede fase	96
De gevangenen en de oorlogsproductie	106
Totaalcijfers	115
Slot	119
Hoofdstuk 2 – Krijgsgevangenen	122
De groep der generaals	129
De Colditz-groep	131
De Stanislaw / Neu-Brandenburg-groep	136
De groep uit '43	151
Terugblik	160
Hoofdstuk 3 – Gijzelaars	163
Indische gijzelaars	166
Duits beleid	179
Acht executies	183
De Brabantse kampen	192

INHOUD

Hoofdstuk 4 – ‘Politieke gevangenen’	212
Vervolging	213
Arrestatie	229
Verhoor	234
Gevangenschap	260
Berechting	318
Doodstraf	359
Transport	376
Gevangnissen en tuchthuizen in Duitsland	379
Hoofdstuk 5 – Het concentratiekamp	394
De SS	398
Aankomst	432
Eén dag	436
Werk	455
Appèls	462
Koude	466
Honger	468
Ziekzijn	478
Slechte en minder slechte kampen	484
Pakketten	494
De <i>Kapo's</i>	504
Reacties	522
Groepsverschillen	543
Verzet	565
Slot	573
<i>Tweede helft</i>	
Hoofdstuk 6 – Concentratiekampen in Nederland	579
Schoorl	581
Amersfoort	583
Ommen	627
Vught	637
Terugblik	692

INHOUD

Hoofdstuk 7 – Gedeporteerde Joden	698
Barneveld	709
<i>Judendurchgangslager</i> Vught	712
Westerbork	725
Theresienstadt	767
Bergen-Belsen	774
Trein naar 'Polen'	784
De Kosel-groep	790
Auschwitz	802
Sobibor	865
Hoofdstuk 8 – Terugblik	884
Hoofdstuk 9 – Hulp van buiten	895
Hulporganisaties	900
Hulp aan krijgsgevangenen	922
Hulp aan gijzelaars	926
Hulp aan gevangenen in gevangenissen	926
Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Nederland	929
Hulp aan gevangenen in concentratiekampen in Duitsland	935
Hulp aan gedeporteerde Joden	949
Slot	966
Bijlage – Overzicht van de SS-rangen	977
Lijst van illustraties	979
Lijst van kaarten	981
Lijst van tabellen	982
Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	983
Register	985

ISBN 90 247 2077 X

Het Duitse systeem

Zelden is in de geschiedenis van het nationaal-socialistische Duitsland een toespraak gehouden welke zo tekenend was voor het politiek fanatisme waaraan miljoenen weerloze mensen opgeofferd zijn, als die welke door Heinrich Himmler, de *Reichsführer-SS*, uitgesproken werd te Posen op 4 oktober 1943. Hij deed dat in een strikt geheime samenkomst en tot zijn toehoorders behoorden slechts diegenen die in de door hem geleide *SS* de hoogste rangen bereikt hadden waarin zij, op zijn voorstel, door Hitler benoemd waren: de *SS-Gruppenführer* en *SS-Obergruppenführer*, laat ons zeggen: de generaals van de *SS*.¹ 'Generaals' moeten wij dan losmaken van de militaire betekenis van het woord. De *SS-Gruppenführer* en *SS-Obergruppenführer* waren in de eerste plaats *politieke* vormgevers van het rijk, 'das Reich', dat Hitler en Himmler voor ogen stond. Sommigen hunner hadden de leiding van de in of bij Berlijn gevestigde 'departementen' (*SS-Hauptämter*) welke belast waren met de organisatie van werkzaamheden die Hitler aan Himmler toevertrouwd had of die Himmler uit eigen initiatief ter hand had genomen, anderen commandeerden de eenheden van de *Waffen-SS*, nog anderen oefenden in Duitsland dan wel in de bezette gebieden met betrekking tot het ganse *SS*-complex dezelfde superviserende en coördinerende functie uit als Rauter in Nederland: *Höherer SS- und Polizeiführer*.

Wij weten helaas van de bijeenkomst in Posen (hoofdstad van een in '39 door Duitsland geannexeerd deel van Polen dat de naam *Wartheland* gekregen had) minder af dan wij zouden willen: er is bijvoorbeeld geen lijst van aanwezigen bewaard gebleven; dat Rauter tot hen behoorde, staat overigens vast.² Wat wèl bewaard gebleven is, integraal zelfs, is de tekst van Himmlers

¹ Voor een overzicht van de *SS*-ranggen verwijzen wij naar Bijlage I op pag. 977.

² In het dagboek van Rauters adjudant staat onder maandag 4, dinsdag 5, woensdag 6 en donderdag 7 oktober '43 o.m. vermeld: 'Der Obergruppenführer weilt zu Besprechungen beim Reichsführer-SS in Posen und beim Hauptamt in Berlin.' (RvO, Collectie dagboeken, 17). Rauters aanwezigheid, die, zoals blijken zal, uitermate bezwarend voor hem was, was niet bekend toen hij kort na de oorlog berecht werd. Wij kenden de geciteerde passage uit het dagboek evenmin toen wij in hoofdstuk 2 van deel 7 in de paragraaf 'Wat wist men van Auschwitz en Sobibor?' o.m.

toespraak¹, maar voor wij op die toespraak dieper ingaan, lijkt het wenselijk aan twee punten aandacht te besteden: aan de positie waarin, op dat moment, Duitsland en aan die waarin Himmler zich bevond.

Duitsland was in het begin van de herfst van '43, het begin dus van het vijfde oorlogsjaar, ernstig in het nauw gebracht. Aan het Oostelijk front, het belangrijkste, was het grote Duitse zomer-offensief waarvan Hitler hooggespannen verwachtingen gekoesterd had, deerlijk mislukt, het Rode Leger was in de Oekraïne in volle opmars, had de Dnjepr overschreden en naderde er Kiew. Italië had een maand tevoren gecapituleerd, de Britten en Amerikanen hadden het zuidelijk deel van het Apennijnse schiereiland in handen gekregen en waren er Napels al gepasseerd. Duidelijk was dat het vroeg of laat tot nieuwe grote Geallieerde landingsoperaties in Europa zou komen, mede omdat Duitsland ter zee nagenoeg machteloos was geworden. De schaarse zware eenheden van de *Kriegsmarine* waagden zich niet meer buitengaats, de *U-Boote* hadden sinds de lente van '43 maar weinig successen geboekt. Wat de oorlog in de lucht betreft: wel brachten de jagers van de *Luftwaffe* aan de Amerikaanse en Britse bommenwerpers zeer zware verliezen toe, maar die bommenwerpers hadden in verscheidene Duitse steden kolossale verwoestingen aangericht en men moest aan Duitse kant met de mogelijkheid rekening houden dat de Geallieerden de operaties hunner bommenwerpers binnen afzienbare tijd beter zouden kunnen beschermen. In bezet Europa was voorts het verzet overal hand over hand toegenomen, geen land was er waar niet de massa van de bevolking duidelijk had doen blijken dat zij haakte naar de dag waarop Duitsland verslagen zou zijn; dat verzet was ook sterke Duitse strijdkrachten gaan binden: de acties van de Russische partizanen waren uitermate hinderlijk geworden voor de *Wehrmacht*, Tito's partizanen waren bezig zich van het grootste deel van Joegoslavië meester te maken en guerrillastrijders waren verder nog actief in Griekenland en nu ook in Frankrijk. Behalve misschien van Finland had Duitsland van zijn Europese bondgenoten en satellieten

ten aanzien van Rauter nagingen in hoeverre hij wist wat de *Endlösung* inhield. Onze conclusie was toen overigens reeds: Rauter wist wat met de Joden geschiedde.

Wat Seyss-Inquart betreft: deze had, evenals Rauter, de rang van *SS-Obergruppenführer*, maar hij oefende in het *SS-complex* geen speciale functie uit (de rangsverlening was door Himmler bedoeld als eerbetoon, als middel om Seyss-Inquart aan zich te binden) en het is al op die grond onwaarschijnlijk dat hij uitgenodigd was, in Posen te verschijnen.

¹ Neur. doc. PS-1919, *IMT*, dl. XXIX, p. 110-73.

(Slowakije, Hongarije, Kroatië, Roemenië en Bulgarije) geen steun van betekenis meer te verwachten en zijn niet-Europese bondgenoot Japan was volledig in het defensief gedrongen. Duidelijk was dat de balans der militaire krachten steeds verder ten nadele van Duitsland zou doorslaan. Welke kans had het nog om de oorlog te winnen of althans zich te handhaven?

Daar leken, zo zagen de nationaal-socialistische machthebbers het, nog wel mogelijkheden voor te bestaan. Zij hoopten, ja vertrouwden dat het Rode Leger een tekort zou krijgen aan reserves, dat in West-Europa de *Atlantikwall* bestand zou blijken tegen een Geallieerde bestorming, dat de inzet van de V-wapens een beslissende slag zou toebrengen aan het moreel van de Geallieerde strijdkrachten en vooral aan dat van het Engelse volk, en tenslotte dat zich in het verdere verloop van de oorlog verdeeldheid zou manifesteren tussen Duitslands tegenstanders.

Deze en dergelijke verwachtingen waren het waaraan ook een man als Himmler zich vastklampte. Hij was intelligent genoeg om te beseffen dat zij heel wel in rook zouden kunnen opgaan, maar het was hem toch nog niet mogelijk, innerlijk de toekomstvisie los te laten die zowel *zijn* handelen als dat van zijn *Führer* bepaald had. Deze visie: Duitsland zou de sterkste mogendheid ter wereld worden, d.w.z. zich met opslorping van 'Germaanse' landen als Nederland en Noorwegen transformeren tot een Duizendjarig Rijk, sterk naar binnen door een gewelddadige onderdrukking van alle oppositie en een meedogenloze uitroeiing van schadelijk geachte elementen, de Joden en de Zigeuners voorop, sterk naar buiten door kracht van wapens. Welke plaats elk Europees volk in dat Duizendjarig Rijk zou innemen, was nog een open vraag behoudens dat voor de Slavische volkeren geen andere rol weggelegd was dan lijfeigenen te zijn ten dienste van een 'ras-zuiver', 'Germaans' *Herrenvolk*. Die visie was het geweest die Duitsland in de tweede wereldoorlog had doen belanden en die met name ruim twee jaar tevoren, in juni '41, geleid had tot de invasie van de Sowjet-Unie welker kracht zo grovelijk onderschat was.

Voor de verwezenlijking van die visie had de in 1900 geboren Himmler zich sinds kort na de eerste wereldoorlog ingezet. Hij was spoedig een volgeling van Hitler geworden, bij diens mislukte *Putsch* in München (november '23) had hij de partijvlag mogen dragen. In '29 was hij leider geworden van de beveiligings-organisatie der *NSDAP*, de *Schutzstaffeln* of *SS*. Die *SS*, onderdeel toen nog van de *SA*, telde, toen Hitler in januari '33 in Duitsland aan de macht kwam, vijftigduizend leden; zij had in die tijd al een veel ruimere taak gekregen: misschien was zij bedoeld, maar zij was zich in elk geval gaan gedragen, als de nationaal-socialistische keurbende, als de ideologisch zuivere voorhoede van de massapartij der *NSDAP*.

Hoe Himmler in luttele jaren en nog vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog zijn macht wist uit te breiden, hebben wij in *Voorspel* al beknopt geschetst en wij komen daarop later in dit hoofdstuk nog terug. Hier willen wij volstaan met op te merken dat hij in de herfst van '43 na Hitler veruit de machtigste man leek in het Derde Rijk en zeker de meest gevreesde was. Het mocht dan waar zijn dat Martin Bormann door zijn voortdurende aanwezigheid bij Hitler misschien meer invloed op deze had, maar Bormann steunde als feitelijk leider van de partij-organisatie der *NSDAP* op een apparaat dat, met de *SS* vergeleken, zijn betekenis had zien afnemen. Kenmerkend voor Himmlers optreden was dat hij van '33 af als *Reichsführer-SS* de belangrijkste taken die het vroegere Duitsland tot het door een *Herrenvolk* geleide *Reich* moesten transformeren, aan zich getrokken had. Zijn werk was essentieel op de toekomst gericht geweest.

Hij was *Chef der deutschen Polizei* geworden: de gehele Duitse politie ressorteerde onder hem, de *Ordnungspolizei* (de 'normale' politie) en de *Sicherheitspolizei* die zowel de 'gewone' als de politieke recherche omvatte. Met die *Sicherheitspolizei* was de wijdvertakte *Sicherheitsdienst* verbonden: beide werden centraal geleid van het *Reichssicherheitshauptamt* uit, beide hadden netten van spionnen en andere informanten over Duitsland en de door Duitsland bezette landen gespreid. Wie in de mazen van zulk een net verstrikt raakte, verdween of in een gevangenis of in een concentratiekamp. De commandanten der concentratiekampen kregen hun aanwijzingen via de *Inspektion der Konzentrationslager* die begin '42 ondergebracht was in een van Himmlers belangrijkste 'departementen': het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, de grote economische centrale van het *SS-complex*. Als *Reichsführer-SS* was Himmler tevens leider gebleven van de *Allgemeine SS*: een 'partij' binnen, ten dele naast de *NSDAP*, waarvan als zodanig in deze fase van de oorlog wel niet zoveel meer uitging (veruit de meesten van het kwart miljoen leden der *Allgemeine SS* waren gemobiliseerd), maar die toch een zekere reserve was blijven vormen waaruit geput kon worden bij de bemanning van het zich uitbreidende *SS-complex*. Daar was de *Waffen-SS*: bedoeld als tegenwicht tegen de *Wehrmacht*, uitgegroeid al tot 17 divisies (met nog een aantal kleinere eenheden), aangeworven en geïndoctrineerd door het *SS-Hauptamt*, opgesteld en bevoorraad door het *SS-Führungshauptamt*. Daar was het *SS-Rasse- und Siedlungshauptamt* hetgeen zich overigens, in afwijking van zijn benaming, meer en meer beperkt had tot de 'raskeuringen' van alle *SS*'ers, want de *Siedlungs*-taak (kolonisatie: van vitaal belang in Himmlers ogen!) was geleidelijk overgenomen door het *Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle*; dat had zich van eind '39 af belast met het verplaatsen, goeddeels naar vroegere Poolse gebieden, van misschien

wel achthonderdduizend 'Volksduitsers': uit de Baltische staten, uit het westen van de Sowjet-Unie, uit Zuidoost-Polen, uit gebieden op en bij de Balkan, uit Italiaans Zuid-Tirol. Daar was het *SS-Personalhauptamt*, ingeschakeld bij elke bevordering van elke SS-officier. Daar was het *Hauptamt SS-Gericht*, belast met de jurisdictie over allen die tot het SS-complex behoorden. Daar waren de *Nationalpolitischen Erziehungsanstalten* of *Napolas*: internaten op middelbare-school-niveau waar de jeugd gevormd werd die als de toekomstige elite van het *Herrenvolk* gezien werd. Daar was het *Hauptamt Persönlicher Stab des Reichsführers-SS* waartoe een menigte bureaus behoorde welke werkzaamheden ten dele samenhangen met de taken van andere diensten, ten dele met Himmlers persoonlijke denkbeelden en voorliefden: een *Zentralinstitut für optimale Menschenenerfassung* behoorde er evenzeer toe als het *Amt Lebensborn*, dat o.m. 'raszuivere' ongehuwde vrouwen opving indien zij een kind verwachtten, en als de stichting *Das Ahnenerbe*, belast met archaeologisch onderzoek en popularisering van de resultaten – ja, maar onder die stichting ressorteerde óók het *Institut für wehrwissenschaftliche Zweckforschung der Waffen-SS und Polizei* dat een belangrijke rol speelde bij de organisatie van medische experimenten op gevangenen in concentratiekampen.

Die specifieke functie van dat instituut kan de lezer een aanwijzing zijn dat hij het immense SS-complex, hoezeer het ook vergeven was van functionele tegenstellingen, competentie-geschillen, jaloezieën en andere onderlinge conflicten, als één geheel moet zien. Zo zag Himmler het. Geen terrein was er waarop hij niet direct of indirect zijn invloed deed gelden en bij elk aspect van zijn werkzaamheden, op welke sector zij ook vielen, bracht hij dan het gezag mee dat hij aan zijn overige werkzaamheden ontleende. Tegen delegatie van bevoegdheden had hij geen bezwaar, integendeel: hij beschouwde haar als noodzakelijk. Maar hij behield zich het recht voor, in te grijpen zowel in de meest principiële als in de meest futiele aangelegenheden. Hij werd door velen van zijn ondergeschikten niet minder gevreesd dan door al zijn tegenstanders. De *SS-Gruppen-* en *-Obergruppenführer* die op 4 oktober '43 in Posen zijn auditorium vormden, wisten bovendien dat hij enkele maanden tevoren aan de overstelpende veelheid van zijn functies er nòg een toegevoegd gekregen had: *Reichsminister des Innern* – hij was dus hoofd geworden van het gehele Duitse apparaat van het binnenlands bestuur. Uiteraard zou dat een sleutelpositie kunnen zijn wanneer het, na een Duitse overwinning of na een accordo waarbij Duitsland de dominerende mogendheid in Europa zou blijven, tot de verdere verwezenlijking kwam van het visioen dat Himmler najoeg: *das Reich* – de staat van het *Herrenvolk*, bijeengehouden en gedragen door

de aan hem verknochte elite van SS'ers; zij zouden er de werkelijke heersers zijn. Talrijke vooraanstaande industriëlen hielden de machtige *Reichsführer-SS* dan ook graag te vriend: een aantal van de meest vooraanstaanden hunner, directieleden en commissarissen van de grootste Duitse concerns, waren lid van de z.g. *Freundeskreis des Reichsführers-SS*. Eén- of tweemaal per jaar kwamen zij met hem bijeen en elk jaar droegen zij ca. 1 mln Rm aan donaties af waarover hij vrij beschikken kon.

Himmler was, schatten wij, in Posen meer dan drie uur aan het woord. Wij achten het niet nodig, een uitvoerige samenvatting te geven van zijn lange toespraak. Wat wij allereerst willen onderstrepen is dat hij zijn gehoor waarschuwde dat Duitsland de zwaarste beproevingen nog voor de boeg had: voorlopig niet verder gaand dan tot september '45 sprak hij van een vijfde en zesde oorlogsjaar waarin de druk op Duitsland zou toenemen. Aangenomen dat het Duitse volk zich niet aan defaitisme zou overgeven, twijfelde hij, zei hij, niet aan de overwinning. Reële argumenten gaf hij hiervoor niet aan, behoudens dat hij een lange berekening produceerde om te betogen dat het Rode Leger aan het einde kwam van zijn reserves. Kennelijk was zijn verwachting dat de grote Geallieerde landing in West-Europa afgeslagen zou worden (hij zei daar overigens niets over en hij repte evenmin van de V-wapens die door concentratiekamp-gevangenen in gigantische onderaardse tunnels in de Harz en elders geassembleerd zouden worden), en kennelijk verwachtte hij verder dat de *Wehrmacht*, na een Geallieerd falen in West-Europa, in staat zou zijn, de Sowjet-Unie beslissend te verslaan en wat nog aan Russische strijdkrachten zou resten, terug te dringen tot achter de Oeral. Kennelijk nam hij óók aan dat de Verenigde Staten en Engeland na het mislukken van hun grote landing het hoofd in de schoot zouden leggen. Dan zou men de opbouw van het *Reich* kunnen voltooien: een grootse taak voor de SS, '*denn dieses germanische Reich*', zo betoogde hij, '*braucht ihn*' (d.w.z. de orde van de SS) '*wenigstens für die nächsten Jahrhunderte. Dann, in hundert, tausend oder zweitausend Jahren wird sicherlich einmal wieder eine andere Form gefunden werden.*' Hem viel het evenmin moeilijk als Hitler om in eeuwen te denken.

Men zou zijn dromen over de toekomst van de SS kunnen afdoen als een absurde fantasie, ware het niet dat in de realiteit van het Derde Rijk juist die fantasie reeds tot de ondergang van miljoenen mensen geleid had. Zo zou het doorgaan. '*Ein Grundsatz*', aldus Himmler in een van zijn meest typerende passages,

'muss für den SS-Mann absolut gelten: ehrlich, anständig, treu und kameradschaftlich haben wir zu Angehörigen unseres eigenen Blutes zu sein und zu sonst niemandem.

Wie es den Russen geht, wie es den Tschechen geht, ist mir total gleichgültig. Das, was in den Völkern an gutem Blut unserer Art vorhanden ist, werden wir uns holen, indem wir ihnen, wenn notwendig, die Kinder rauben und bei uns grossziehen. Ob die anderen Völker in Wohlstand leben oder ob sie verrecken vor Hunger, das interessiert mich nur soweit, als wir sie als Sklaven für unsere Kultur brauchen, anders interessiert mich das nicht. Ob bei dem Bau eines Panzergrabens zehntausend russische Weiber an Entkräftung umfallen oder nicht, interessiert mich nur insoweit, als der Panzergraben für Deutschland fertig wird. Wir werden niemals roh und herzlos sein, wo es nicht sein muss; das ist klar. Wir Deutsche, die wir als einzige auf der Welt eine anständige Einstellung zum Tier haben, werden ja auch zu diesen Menschentieren eine anständige Einstellung einnehmen, aber es ist ein Verbrechen gegen unser eigenes Blut, uns um sie Sorge zu machen.'

Misschien nog typerender was de passage waarin Himmler in alle duidelijkheid over de uitroeiing van de Joden sprak. Hij behoefde, wat die *Endlösung* betrof, geen blad voor de mond te nemen: de meesten van zijn toehoorders waren daar nauw bij betrokken geweest, allen waren er van op de hoogte. 'Ein schweres Kapitel', zei hij –

'Es gehört zu den Dingen, die man leicht ausspricht. 'Das jüdische Volk wird ausgerottet', sagt ein jeder Parteigenosse, 'ganz klar, steht in unserem Programm, Ausschaltung der Juden, Ausrottung, machen wir.' Und dann kommen sie alle an, die braven 80 Millionen Deutschen, und jeder hat seinen anständigen Juden. 'Es ist ja klar, die anderen sind Schweine, aber dieser eine ist ein prima Jude.' Von allen, die so reden, hat keiner zugehört, keiner hat es durchstanden. Von Euch werden die meisten wissen, was es heisst, wenn 100 Leichen beisammen liegen, wenn 500 daliegen oder wenn 1 000 daliegen. Dies durchgehalten zu haben, und dabei – abgesehen von Ausnahmen menschlicher Schwächen – anständig geblieben zu sein, das hat uns hart gemacht. Dies ist ein niemals geschriebenes und niemals zu schreibendes Ruhmesblatt unserer Geschichte . . . Insgesamt können wir sagen, dass wir diese schwerste Aufgabe in Liebe zu unserem Volk erfüllt haben. Und wir haben keinen Schaden in unserem Inneren, in unserer Seele, in unserem Charakter daran genommen.'

Waarom noemden wij deze passages typerend? 'Zelden heeft de geschiedenis', zo schreven wij in *Voorspel* met betrekking tot Himmler, 'een figuur gekend die opdracht gaf, objectief, tot zoveel misdaden' (wij zullen ze in dit deel beschrijven), 'maar subjectief zozeer overtuigd bleef van zijn eigen idealistische instelling. Juist dat laatste maakte hem tot de belichaming, zo werd het eens uitgedrukt' (wij citeerden de Duitse historicus Joachim Fest), 'van het *'Prinzip des versachlichten Terrors'*¹ – verzakelijkt in zoverre dat

¹ J. C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft* (1966), p. 166.

de misdaden zowel beraamd als gepleegd werden in zekere kille onaan-
doenlijkheid, mechanisch als het ware, en met een volstrekte verdringing
van normale gevoelsreacties: want Himmler wilde niet alleen de SS, hij
wilde in de eerste plaats zichzelf maken tot volmaakt, en dat wilde zeggen:
meedogenloos instrument in handen van de *Führer* en in dienst van de
toekomst van een tot heersen geroepen 'arische' elite.'

Ook aan zichzelf had hij derhalve opgelegd, de realiteit van de massa-
moord te doorstaan, zij het niet als direct bedrijver maar als toeschouwer.
Op 12 februari '43, nog geen acht maanden voor zijn toespraak te Posen,
had hij samen met Eichmann, hoofd van het *Referat IV B 4* van het *Reichs-
sicherheitshauptamt*, in het vernietigingskamp Sobibor de vergassing aan-
schouwd van tweehonderd Joodse vrouwen en meisjes die de gediens-
tige Duitse staf van het kamp uit de transporten welke in de voorafgaande
dagen in Sobibor aangekomen waren, op hun schoonheid geselecteerd had,
en een kleine zeven maanden voordien, op 17 juli '42, had hij in Birkenau
bij Auschwitz samen met de *Gauleiter* van *Oberschlesien* en de *Höhere SS- und
Polizeiführer* van de betrokken *Wehrkreis* toegezien hoe daar vierhonderd-
negen-en-veertig Joodse mannen, vrouwen en kinderen, een deel van de eerste
transporten uit Westerbork die op 15 en 16 juli het kamp in Drente verlaten
hadden, een van de twee nog vrij primitieve gaskamers binnengevoerd wer-
den (de bouw van de grote gaskamers was nog niet voltooid). Himmler
had hun vergassing door een kijkopening gadegeslagen en was ook blijven
toezien hoe de lijken begraven werden. Het had hem aangegrepen: hij was
bijna flauwgevallen. Maar hij had de tanden op elkaar gezet en diezelfde
dag in een toespraak tot de kampcommandant, Rudolf Höss, en zijn SS'ers
de vergassing aangeduid als '*Schlachten, die unsere kommenden Generationen
nicht mehr zu schlagen brauchen.*'¹ Het was geheel in overeenstemming met
deze perverse visie dat drie SS'ers uit Auschwitz-Birkenau later een hoge
onderscheiding kregen, nl. het *Kriegsverdienstkreuz mit Schwertern*, en dat
die drie respectievelijk waren: kampcommandant Höss, de SS'er die als
chef van de gaskamers fungeerde en de SS'er die telkens enkele onder-
geschikten gelastte, de korrels waaruit zich het blauwzuurgas ontwikkelde,
in de gaskamers te werpen.

★

¹ Aangehaald in Hermann Langbein: *Menschen in Auschwitz* (1972), p. 348.

TWEE PERIODEN

Wij hebben aan het einde van het voorafgaande een aspect van de moeilijke, in dit deel te behandelen materie aangeraakt waarop wij in hoofdstuk 7 uitgebreid moeten terugkomen: dat zal de laatste trede zijn van de gang in de diepte die de feiten ons hebben opgelegd. Al die treden vormen één trap, zij het dat niet op elke trede in gelijke mate geleden is – één trap, want er is tussen al die treden een duidelijke samenhang. Zelfs onder de door internationale conventies beschermde Nederlandse krijgsgevangenen zijn slachtoffers van het nationaal-socialisme gevallen, zulks nog afgezien van het feit dat wij het lot dat deze groep als geheel trof, niet mogen losmaken van de in mei '40 door het nationaal-socialistische Duitsland bedreven agressie. Ook het lot van de gijzelaars was een uitvloeisel van nationaal-socialistisch beleid, en in de vervolging van de politieke tegenstanders van het Derde Rijk alsook van anderen die van hun vrijheid beroofd werden, treffen wij van de aanvang af de meedogenloosheid aan die Himmler in de herfst van '43 in Posen, niet voor het eerst, zijn *SS-Gruppen-* en *-Obergruppenführer* voorhield als de voor de SS geldende zedelijke norm. Het dwang- en vernietigingssysteem was toen, zou men kunnen zeggen, tot volle wasdom gekomen. Toen dat systeem in '40 de eerste groepen Nederlanders in zijn greep nam, had het nog niet de omvang, de intensiteit, de vermorzelende kracht verworven die het luttele jaren later kreeg. Maar in de kiem, in wezen, was al het onheil dat zich nog zou manifesteren, reeds aanwezig sinds de 30ste januari 1933 waarop Hitler tot *Reichskanzler* benoemd was – een benoeming waaruit voortvloeide dat het parlementair-democratische Duitsland spoedig verworden zou tot een van de misdadigste dictatuurstaten die de geschiedenis der mensheid gekend heeft.

Wij kunnen, van de slachtoffers uitgaand, in de historie van die dictatuurstaat twee perioden onderscheiden: de periode tot het uitbreken van de tweede wereldoorlog, tot september '39 dus, waarin die slachtoffers hoofdzakelijk Duitsers waren, en de periode nadien waarin zij niet alleen uit het Duitse volk kwamen maar, in veel groter getale, uit andere volkeren.

Beide perioden zullen wij in hoofdtrekken beschrijven. Geen Nederlandse geschiedenis biedt dit inleidend hoofdstuk dus, maar Duitse, zo men wil: Europese. Dat is een noodzakelijke uitbreiding van onze algemene opzet. De lotgevallen immers van de verschillende groepen slachtoffers van het Duitse dwang- en vernietigingssysteem kunnen (dat zal uit de volgende hoofdstukken van dit deel duidelijk blijken) slechts begrepen worden indien eerst dat systeem geschetst is in zijn oorsprong, zijn methodiek, zijn groei en zijn effect.

Himmler en de 'Gestapo' '33-'39

In *Voorspel* hebben wij een hoofdstuk gewijd (hoofdstuk 13) aan de ontwikkelingen in Duitsland van '33 tot '39. Wij begonnen met er daarin op te wijzen dat Hitler op 3 februari '33, vier dagen nadat hij *Reichskanzler* geworden was, binnenskamers in een bespreking met de hoogste Duitse militairen al duidelijk de doeleinden aangegeven had die hij zou nastreven, en getuigenis had afgelegd van de gezindheid van waaruit hij zou handelen. Een der aanwezige generaals had er aantekeningen van gemaakt, in hun abrupte korthed sprekender dan een uitvoerig verslag. Wij willen ze gedeeltelijk opnieuw citeren:

*'Völlige Umkehrung der gegenwärtigen innenpolitischen Zustände in Deutschland. Keine Duldung der Betätigung irgendeiner Gesinnung, die dem Ziel entgegen steht . . . Wer sich nicht bekehren lässt, muss gebeugt werden. Ausrottung des Marxismus mit Stumpf und Stiel . . . Nach aussen: Kampf gegen Versailles. . . Aufbau der Wehrmacht wichtigste Voraussetzung für Erreichung des Ziels . . . Wie soll politische Macht, wenn sie gewonnen ist, gebraucht werden? Jetzt noch nicht zu sagen. Vielleicht Erkämpfung neuer Export-Möglichkeiten, vielleicht – und wohl besser – Eroberung neuen Lebensraums im Osten und dessen rücksichtslose Germanisierung.'*¹

Wij wezen er vervolgens op dat de acties van de tegenstanders die Hitler het sterkste dachtte: communisten en socialisten, onmiddellijk aan banden gelegd werden. In Pruisen kregen de SA en de SS de status van *Hilfspolizei*, zij 'veroverden' de straat. Vervolgens nam Hitler de door van der Lubbe gestichte brand in het gebouw van de *Reichstag* als aanleiding om een *Notverordnung* af te kondigen die de grondwettige vrijheden ophief.

Wij beschreven daarna in het genoemde hoofdstuk hoe alle niet-nationaal-socialistische organisaties òf opgeheven òf 'gelijkgeschakeld' werden; wij schetsten de reacties in het katholieke en in het protestantse milieu, wij deden uitkomen hoe de Jodenvervolging begonnen en voortgezet werd en wij gaven een beeld van Duitslands herbewapening (tot '35 in het geheim, daarna openlijk) die de grondslag vormde voor Duitslands gebiedsuitbreiding: eerst met Oostenrijk (maart '38), vervolgens met het Sudetengebied (oktober '38), daarna met Bohemen en Moravië (maart '39) en tenslotte met Memelland, een deel van Litauen (april '39). Wij eindigden ons hoofdstuk met enkele passages te citeren uit de uiteenzetting die Hitler op 23 mei '39 in Berlijn gegeven had aan de hoogste bevelhebbers van de nieuwe *Wehrmacht*.

¹ Aantekeningen van generaal Liebmann, aangehaald in Th. Vogelsang: *'Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930-1933'*, *Vjh. f. Ztg.*, 1954, p. 434-35.

Duitsland, zo had hij betoogd, moest meer *Lebensraum* krijgen, 'ohne Einbruch in fremde Staaten oder Angreifen fremden Eigentums ist dies nicht möglich' – nu moest Polen uitgeschakeld worden, 'es handelt sich für uns um die Erweiterung des Lebensraumes im Osten . . . Wollen Frankreich und England es beim Krieg Deutschland-Polen zu einer Auseinandersetzung kommen lassen, dann . . . müssen (wir) . . . blitzartig Holland angreifen.'¹ Tot die aanval was het in de nacht van 9 op 10 mei '40 gekomen.

In dat hoofdstuk 13 nu hadden wij ook een beeld gegeven van de uitbreiding van Himmlers macht in de vooroorlogse periode. In het Duitse staatsapparaat was Himmler begin maart '33 zijn carrière begonnen als *Polizeipräsident* van München. Hij had toen spoedig de Beierse politieke recherche (de republiek van Weimar had reeds een *Politische Polizei* gekend) van de criminele recherche, de *Kriminalpolizei*, losgemaakt. Van die Beierse *Politische Polizei* was hij *Kommandeur* geworden met Reinhard Heydrich als zijn chef-staf en binnen een jaar had Himmler de *Politische Polizei* in alle andere delen van Duitsland onder zich gekregen, met inbegrip van Pruisen waar Goering in de loop van '33 de bestaande politieke recherche tot *Geheime Staatspolizei* omgevormd had. Heydrich was toen hoofd geworden van het te Berlijn gevestigde centrale bureau van die *Geheime Staatspolizei*, het *Geheime Staatspolizei-Amt*. Dit alles was slechts een eerste aanloop geweest. Toen de positie van de SS sterker geworden was door haar rol bij de liquidatie van de SA-leiding (zomer '34), was Himmler (zijn *Allgemeine SS* werd uit de SA gelicht en zelfstandig gemaakt) zijn imperium gaan uitbreiden. In '36 had hij de gehele, inmiddels volledig gelijkgeschakelde Duitse politie onder zich gekregen en binnen die politie waren toen de politieke en de criminele recherche (de *Geheime Staatspolizei* of *Politische Polizei* en de *Kriminalpolizei*) verenigd tot één korps: de *Sicherheitspolizei*. Die *Sicherheitspolizei* was, gelijk eerder betoogd, van meet af aan nauw verbonden met de *Sicherheitsdienst*; het binnenlandse spionagenet.² De *Sicherheitsdienst* was aanvankelijk een onderdeel geweest van de SS, niet een staatsapparaat dus, maar een partij-apparaat. Voorshands bleef dat zo, maar in september '39 voltrok zich een verdere centralisatie: *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* werden toen ingevoegd in het *Reichssicherheitshauptamt*, het

¹ 'Bericht über Besprechung am 23.5.1939', Neur. doc. L-079, IMT, dl. XXXVII, p. 546, 550-51, 555. ² In bezet Nederland werd dit apparaat van *Sicherheitspolizei und SD* algemeen aangeduid als 'de SD' – die onjuiste aanduiding was gevolg van het feit dat alle functionarissen van de *Sicherheitspolizei* op de linkermouw van hun SS-uniform de aanduiding 'SD' droegen; zij waren namelijk in de SS-administratie formeel geboekt als leden van de *Sicherheitsdienst*. In werkelijkheid waren zij in een ander ressort werkzaam.

RSHA. De *Sicherheitspolizei* ressorteerde er, voorzover zij politieke recherche was, onder *Amt IV*, voorzover criminele onder *Amt V*, en de *Sicherheitsdienst*, voorzover zij gegevens verzamelde in Duitsland en in de bezette gebieden, stond onder *Amt III*. Men ziet: hoewel zowel het criminele als het politieke onderzoek de taak was van die ene *Sicherheitspolizei*, werden beide functies scherp onderscheiden. Men zou kunnen zeggen dat het politieke onderzoek de specifiek nationaal-socialistische functie was. Die functie werd dan ook bedoeld wanneer in of met betrekking tot Duitsland gesproken werd van de 'Gestapo': afkorting van de in '33 in Pruisen ingevoerde term *Geheime Staatspolizei*. Het is zinvol om, zolang het over Duitsland gaat, die term *Gestapo* te blijven gebruiken.

Nu hebben wij tot dusver slechts organisaties genoemd. Een veel belangrijker vraag is: wat deden zij? Welk effect had hun handelen met name op de tegenstanders van het Derde Rijk of op diegenen (dat is niet hetzelfde) die door het Derde Rijk als tegenstanders beschouwd werden? Wat wij dan zouden willen onderstrepen is dat al die werkelijke of vermeende tegenstanders geleidelijk buiten de wet waren komen te staan. In april '40 zou zelfs in een geheim decreet vastgelegd worden dat de *Sicherheitspolizei* volstrekt doen kon wat zij wilde, maar dat decreet was weinig meer geweest dan een formele bevestiging van een al bestaande situatie: de individuele burger had zijn rechtsbescherming verloren.

Ook ten tijde van de Weimar-republiek (genoemd naar de stad waar in '19 een nieuwe Duitse grondwet vastgesteld was) had de politie in roerige tijden vèrgaande bevoegdheden gehad. Zo was in Pruisen in de zomer van '31, toen straatgevechten tussen nationaal-socialisten en hun linkse tegenstanders aan de orde van de dag waren, bepaald dat de politie personen op grond van hun politieke gedragingen in preventieve hechtenis kon nemen, anders gezegd: hun *Schutzhaft* kon opleggen, maar de betrokkenen moesten dan binnen 24 uur voor de onafhankelijke rechter gebracht worden; uit eigen bevoegdheid kon de politie hen niet langer dan 24 uur vasthouden. Die 24 uur werden op 4 februari '33 (dezelfde dag waarop Hitler binnenskamers de doeleinden van zijn beleid schetste) tot drie maanden verlengd, maar het beroep op de rechter bleef daarbij gehandhaafd en de *Schutzhaft* mocht alleen opgelegd worden bij verdenking van strafbare handelingen. Door die gehele regeling haalde de verordening die daags na de Rijksdagbrand afgekondigd werd, een streep: '*zur Abwehr kommunistischer staatsgefährdender Gewaltakte*' (zo heette het in de preambule) kreeg de politie nu de mogelijkheid, personen in *Schutzhaft* te nemen die in het geheel niet van strafbare handelingen verdacht werden, en de rechterlijke toetsing werd uitgeschakeld. Dit leidde tot zulk een wanordelijk ingrijpen dat de *Reichsminister des Innern*, Wilhelm

'SCHUTZHAFT'

Frick, in april '34, d.w.z. na ruim een jaar, regels ging stellen om de chaos te bezweren: aan elk die in *Schutzhaft* genomen was, moest, zo bepaalde hij, onmiddellijk een verhoor afgenomen worden, de betrokkene moest uiterlijk binnen 24 uur een schriftelijk stuk uitgereikt krijgen, het *Schutzhaftbefehl*, waarin stond op welke gronden hij gearresteerd was, en hij mocht door de plaatselijke politie slechts acht dagen vastgehouden worden; nadien was een machtiging nodig van de 'oberste Landesbehörde'. Deze instantie moest voorts elke drie maanden beoordelen of voortzetting van de *Schutzhaft* wenselijk was.

Daargelaten of men zich overal aan die regels gehouden heeft (stellig niet), de er in neergelegde bevoegdheden werden geleidelijk overgenomen door de *Gestapo*. De nieuwe regeling ging inhouden dat de chefs van haar districts-bureaus, d.w.z. de chefs van de *Staatspolizeistellen* en *Staatspolizeileitstellen*, bevoegd waren, tot acht weken *Schutzhaft* op te leggen, en dat voorstellen tot verlenging, steeds met de nodige documentatie er bij, voorgelegd moesten worden aan de Berlijnse centrale; van september '39 af was dat het *Schutzhaftreferat*, dat een deel was van *Amt IV* van het *Reichssicherheitshauptamt*.

Van den beginne af was, eigenlijk in strijd met de preambule van de desbetreffende verordening, *Schutzhaft* niet alleen opgelegd aan communisten maar ook aan andere politieke tegenstanders van het Derde Rijk. Was dat wel 'wettig'? *Ordnung muss sein!* In januari '38 kwam het tot een andere, wezenlijk ruimere definitie van *Schutzhaft*. Minister Frick bepaalde namelijk per decreet:

'Die Schutzhaft kann als Zwangmassnahme der Geheimen Staatspolizei zur Abwehr aller volks- und staatsfeindlichen Bestrebungen gegen Personen angeordnet werden, die durch ihr Verhalten den Bestand und die Sicherheit des Volkes und Staates gefährden.'

Deze formulering zal menige Nederlandse ex-politieke gevangene bekend voorkomen. Inderdaad, was hij gearresteerd, dan kreeg hij vaak na enige tijd een gedrukt formulier uitgereikt (hij moest daar nog voor tekenen ook), afkomstig van een instantie met een vreemde naam waar hij nooit van gehoord had: het *Reichssicherheitshauptamt*, en op dat formulier stond dan zijn naam, gevolgd door de formule: 'gefährdet durch sein Verhalten den Bestand und die Sicherheit des Reiches dadurch, dass er' – en dan kwam een vermelding met betrekking tot zijn illegale activiteit. Het *RSHA* had hem dan *Schutzhaft* opgelegd. Op grond van dat feit werd hij als regel naar een concentratiekamp overgebracht: maar al te vaak hield dus het *Schutzhaftbefehl* een doodvonnis in. Het in ons land toegepaste dwangstelsel (dát willen wij onderstrepen) was in zijn gehele methodiek en tot in de gebruikte formules en formulieren toe geïmporteerd uit Duitsland.

Terug naar Fricks decreet van januari '38 waarin voor de toepassing van de *Schutzhaft*-regeling een nieuwe bepaling afgekondigd werd. Een hoogst belangrijke! Ruimer kon het namelijk niet gesteld worden: onder de nieuwe definitie vielen niet alleen politieke tegenstanders maar allen van wie de *Gestapo* beliefdde te beweren dat zij een gevaar voor 'volk en staat' vormden: gewone misdadigers, maar ook de leden van groepen die, naar de machthebbers meenden, in het *Herrenvolk* misstonden, zoals 'asociale', Zigeuners en homoseksuelen.

Waar kwamen zij terecht? Antwoord: velen in de concentratiekampen.

Concentratiekampen '33-'39

Ook van de eerste ontwikkeling van het systeem der concentratiekampen gaven wij in hoofdstuk 13 van *Voorspel* al een beknopt beeld. Wij vatten het weer samen.

Aanvankelijk was het meer de SA dan de SS die zich met het gevangenen houden (en mishandelen) van politieke tegenstanders belastte. Dat geschiedde in stakwartieren van de SA of in leegstaande kantoor- dan wel fabrieksgebouwen. Vooral communisten werden opgepakt: zij waren in de aan de *Machtübernahme* voorafgaande periode het meest veelvuldig met de SA in straat- of zaalgevechten gewikkeld geweest. Nu werd door die SA bloedig wraak genomen, maar die wraak strekte zich ook tot andere politieke tegenstanders uit, zoals sociaal-democraten, links-socialisten, links-radicalen schrijvers en aanhangers van burgerlijke partijen. Soms werden gevangenen doodgeslagen maar dat kwam, schijnt het, in die eerste periode niet vaak voor. De gevangenen kregen weinig te eten - zij leden evenwel geen acute honger. Soms kregen zij werkkleding, soms niet; in het ene kamp werden zij kaalgeschoren, in het andere liet men dat na. Ook waren er aanvankelijk onder de haastig aangetrokken bewakers niet weinigen die een zekere solidariteit met de gevangenen aan de dag gingen leggen.

Dat alles nu was in zijn ongeorganiseerde en ongereguleerde ruwheid en door zijn tot op zekere hoogte verward karakter Himmler een gruwel. Hij zag de concentratiekampen als een permanente instelling van Duitsland en zeker van het Duitsland dat tot *das Reich* zou zijn getransformeerd; de kampen moesten dus opgebouwd worden volgens een strikte methodiek en met een dubbele doelstelling: enerzijds diende de weerstandskracht der gevangenen gebroken te worden (men herinnere zich Hitlers woord: '*Wer sich nicht bekehren lässt, muss gebeugt werden*'), anderzijds diende een

HIMMLERS CONCENTRATIEKAMPEN

I. De concentratiekampen van de SS voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog

deel van het SS-keurkorps bij de bewaking der gevangenen en in het contact met hen een scholing te krijgen in de gevoelloze hardheid welke gevergd werd van de garde die *das Reich* tot in de verste toekomst beschermen moest ('*wenigstens für die nächsten Jahrhunderte*', zei Himmler in Posen). Dat waren de richtlijnen die na enige tijd al in het eerste onder hem ressorterende concentratiekamp, Dachau (bij de oprichting gevestigd in een oude kruitfabriek), in het oog gehouden werden. Dit bij München gelegen kamp (in '38 door een groot nieuw kamp vervangen) werd, wat de toegepaste richtlijnen betreft, voorbeeld en volgens hetzelfde patroon werden de concentratiekampen Buchenwald (bij Weimar) en Sachsenhausen (bij de Berlijnse voorstad Oranienburg) ingericht, respectievelijk in september '36 en augustus '37; vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog volgden daarop nog vier nieuwe concentratiekampen voor mannen: Neuengamme (bij Hamburg) (toen nog formeel een sub-kamp, een *Aussenkommando*, van Sachsenhausen), Flossenbürg (Noord-Beieren), Mauthausen (bij Linz) en Gross-Rosen (Silezië) (toen nog formeel een *Aussenkommando* van Sachsenhausen), alsmede één nieuw concentratiekamp voor vrouwen: Ravensbrück (Mecklenburg). Al deze kampen, die als regel andere, oudere kampen vervingen welke wij niet met name noemen, werden geleid vanuit de al eerder gememoreerde

Inspektion der Konzentrationslager; aan het hoofd daarvan stond SS-Oberführer Theodor Eicke, die in '33 commandant van Dachau was geworden. Eicke was tevens *Führer der SS-Totenkopfverbände* – in die formaties waren de SS'ers samengevoegd die de verschillende concentratiekampen bewaakten; daarnaast kende elk kamp een staf van weer andere SS'ers, telkens onder een *Kommandant*, die aan het kamp leiding gaven.

Bij de inwendige organisatie van die kampen maakte de SS het zich zo gemakkelijk mogelijk: 'zij droeg', zo schreven wij in *Voorspel*, 'een deel van haar autoriteit aan sommigen van de gevangenen over; anders gezegd: zij schiep binnen de kampen een jegens haar verantwoordelijke kamphiërarchie welke leden, constant en soms extra bedreigd, tijdelijk (steeds tijdelijk) in het bezit waren van beperkte privileges. Uit de tegenstelling tussen de leden van die hiërarchie en de grauwe massa der overige *Häftlinge* moesten ook onder de beste omstandigheden conflictsituaties voortvloeien; die situaties deden zich al in '33 in sommige kampen voor waar de hiërarchie uitsluitend of in hoofdzaak gevormd werd door communisten die (onbegrijpelijk was dat allerminst) hun partijgenoten sterker in bescherming namen dan anderen, of (en dat ging verder) van hun *Prominent*-zijn misbruik maakten om de druk van de SS met nadruk aan politieke tegenstanders door te geven. Werd in die gevallen het beleid der *Prominente* nog bepaald of mede bepaald door onpersoonlijke, politieke overwegingen, ernstiger en voor de massa der *Häftlinge* ongunstiger was het, wanneer de SS de leiding van een kamp toevertrouwde aan criminele elementen.'

Ziedaar, samengevat, wat wij in *Voorspel* verhaalden.

Er is een aantal punten waarop wij nu, in dit deel, waarin de concentratiekampen zulk een belangrijke plaats zullen innemen, ook ten aanzien van de vooroorlogse periode dieper moeten ingaan teneinde de systematiek te schetsen welke aan die kampen ten grondslag lag.¹

Laat ons beginnen met enkele cijfers te geven.

Geschat wordt dat zich in juli '33 in de grote veelheid van goeddeels 'wilde', d.w.z. niet centraal geleide en nogal ongereguleerde concentratiekampen die Duitsland toen kende, bijna zeven-en-twintigduizend gevangenen bevonden; in februari '34 waren het er als gevolg van talrijke vrijlatingen nog maar zeven- tot achtduizend en dat aantal bleef tot begin '38 ongeveer gelijk, werd althans niet van een andere orde van grootte. In

¹ Wij doen dat hoofdzakelijk aan de hand van twee publikaties, namelijk Martin Broszat: '*Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945*' in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II (1965), p. 9-161, en Joseph Billig: *Les Camps de Concentration dans l'Économie du Reich hitlérien* (1973).

CIJFERS OVER DE CONCENTRATIEKAMPEN

oktober '38 stond het evenwel op vier-en-twintigduizend en in november sprong het tot ca. zestigduizend omhoog, doordat na de aanslag op de Duitse diplomaat vom Rath en de daarop volgende z.g. *Reichskristallnacht* (9-10 november), een nieuwe scherpe Jodenvervolging ingezet werd, in welk kader ca. vijf-en-dertigduizend Joden in concentratiekampen opgesloten werden. Die Joden werden evenwel na enkele weken of maanden vrijgelaten en het schijnt dat zich in de concentratiekampen bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog wederom niet meer dan ca. twintigduizend gevangenen bevonden.

Uit die cijfers blijkt dat van juli '33 af sterke pressie uitgeoefend was op de formaties (hoofdzakelijk waren dat, gelijk gezegd, afdelingen van de SA) die de gevangenen in handen hadden, om tot vrijlatingen over te gaan. Inderdaad was er toen op allerlei niveaus in het Duitse bestuursapparaat verontwaardiging ontstaan over de willekeur die bij de arrestaties toegepast was, en over de mishandelingen waarvan de gearresteerden het slachtoffer geworden waren. In enkele gevallen kwam het tot een gerechtelijk vooronderzoek, in één geval (misdragingen in een kamp te Stettin) werden de schuldigen in april '34 tot een paar jaar gevangenisstraf veroordeeld. Het gevolg was dat de *Gestapo* in de verschillende delen van Duitsland nadien zoveel mogelijk de pottekijkers van de justitie en van het *Reichsinnenministerium* buiten de deur hield. Desondanks werden in mei '35 drie-en-twintig SA'ers die zich in een Saksisch concentratiekamp aan sadistische wreedheden schuldig gemaakt hadden, toch nog tot gevangenisstraf veroordeeld – Hitler gaf hun allen gratie en het strafrechtelijk onderzoek tegen de verantwoordelijke *Gestapo*-functionaris werd op zijn last gestaakt. Enkele maanden eerder, in januari, had minister Frick er in een memorandum op aangedrongen dat de concentratiekampen geleidelijk opgeheven zouden worden. Frick kreeg geen kans, hier met Hitler over te spreken; aan deze werd het memorandum door Himmler voorgelegd. Er kwam niet meer op te staan dan: '*Dem Führer vorgelegt 20.2.1935. Die Gefangenen bleiben. H.H.*'¹ – en Frick bleef ook. Formeel was hij de superieur van Himmler in diens kwaliteit van *Chef der deutschen Polizei* en ook werden de concentratiekampen uit *zijn* begroting gefinancierd, maar hij had er niets over te zeggen.

Hoeveel personen in totaal in de vooroorlogse jaren op last van de *Gestapo* gearresteerd werden en tot welke categorieën zij behoorden, is niet bekend. Enkele cijfers zijn bewaardgebleven: alleen al in de zes maanden van

¹ Aangehaald door M. Broszat in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 45.

oktober '35 t.e.m. maart '36 werden wegens activiteit voor de verboden *Kommunistische* dan wel *Sozialistische Partei Deutschlands* ca. zeventuizend-driehonderd personen gearresteerd en in de twaalf maanden van het jaar '36 alleen al wegens verboden socialistische activiteit bijna twaalfduizend. Een deel hunner werd berecht (hoe groot dat deel was, is niet bekend), anderen werden rechtstreeks naar de concentratiekampen gezonden. Van diegenen die berecht werden, kwamen sommigen óók, zij het later, in de concentratiekampen terecht, want al van eind '33 af was de *Gestapo* er toe overgegaan, veroordeelde oppositionele elementen die hun gerechtelijke straf uitgezeten hadden, in aansluiting daarop naar de concentratiekampen te sturen. Ook leden van andere groepen belandden daar in, en wel zonder enige berechting: Jehova's Getuigen ('*Bibelforscher*'), mannelijke homoseksuelen, misdadigers en 'asocialen'.

Het arresteren van Jehova's Getuigen begon in de herfst van '36 – er zijn toen en in later jaren in Duitsland vermoedelijk zesduizend gearresteerd, mannen en vrouwen.

Wanneer het naar concentratiekampen overbrengen van mannelijke homoseksuelen begonnen is en hoevelen hunner in totaal opgepakt zijn, is niet bekend – vermoedelijk zette de vervolging eind '36 in, kort nadat Himmler in een toespraak betoogd had (in verscheidene Duitse medische publikaties kon men in die tijd hetzelfde betoog vinden) dat men ten aanzien van hen moest '*zurückkehren zu dem nordischen Leitgedanken der Ausmerzung der Entarteten*'.¹

Het in concentratiekampen opsluiten van recidivisten was al eerder begonnen: hier en daar, met name in Beieren, al in '33, in de rest van Duitsland in '35. Het betrof dan personen die op dat moment hun straf uitzaten. Begin '37 werden evenwel ca. tweeduizend '*Gewohnheitsverbrecher*' preventief gearresteerd en naar concentratiekampen overgebracht (de betrokkenen moesten tevoren minstens driemaal tot minstens een half jaar gevangenisstraf veroordeeld zijn) en het *Reichsinnenministerium* bepaalde toen dat voortaan evenzo gehandeld moest worden met personen wier '*asoziales Verhalten die Allgemeinheit*' in gevaar zou brengen (daar vielen ook de Zigeuners onder). Een jaar later, begin '38, pakte men een onbekend aantal '*Arbeits-scheue*' op (personen die zich aan regelmatig werk onttrokken); zij verdwenen naar Buchenwald, en in juni '38 werden nieuwe 'asocialen' maar ook alle mannelijke Joden die ooit met de strafrechter in aanraking geweest waren, datzelfde kamp binnengevoerd.

¹ Aangehaald in Harry Wilde: *Das Schicksal der Verfeimten. Die Verfolgung der Homosexuellen im 'Dritten Reich' und ihre Stellung in der heutigen Gesellschaft* (1969), p. 36.

KATEGORIEËN GEVANGENEN

Men ziet: de in januari '38 afgekondigde uitbreiding van de *Schutzhaft*-regeling welke bepaalde dat *Schutzhaft* aan allen opgelegd kon worden, 'die durch ihr Verhalten den Bestand und die Sicherheit des Volkes und Staates gefährden', hield slechts de 'legalisatie' van een bestaande toestand in. De helft van de gevangenen van Sachsenhausen bestond in de periode '37-'38 reeds uit *Bibelforscher*, homoseksuelen, misdadigers en 'asocialen'. Nòg twee categorieën waren er bij gekomen: naar Duitsland teruggekeerde of -gevoerde emigranten (dat waren hoofdzakelijk Joden - zij werden van twee maanden tot een jaar vastgehouden) en personen (Joden en niet-Joden, mannen en vrouwen) die zich door een verhouding met een partner van ander 'ras' schuldig gemaakt hadden aan 'rassenschande', zoals dat heette. Het gevolg van al deze ontwikkelingen was dat Nederlandse illegale werkers die de concentratiekampen binnenkwamen in de verwachting dat zij er, hoe moeilijk het bestaan er ook zou zijn, een zekere steun zouden vinden in de homogeniteit van een anti-nationaal-socialistisch milieu, er veelal de eerste dag al bitter teleurgesteld werden: zij kwamen in een milieu terecht waarin, uitzonderingen daargelaten, van homogeniteit geen sprake was. De heterogeniteit werd er integendeel onderstreept door de onderscheidingstekens die men op de kampkleding droeg: de politieke gevangenen een rode driehoek, de misdadigers een groene, de 'asocialen' een zwarte, de *Bibelforscher* een paarse, de homoseksuelen een rose, de teruggekeerde emigranten een blauwe, de Joden een gele; op de gele driehoek der Joden zat omgekeerd nog een tweede driehoek die hun categorie (politieke gevangene, enz.) nader aangaf zodat min of meer het teken van de Davidsster ontstond: het teken dat in september '41 in Duitsland en begin mei '42 in bezet Nederland als algemeen kenteken voor Joden ingevoerd werd.

Wij moeten die tekens zien als een symptoom van de strenge systematisering die Himmler was gaan voorstaan - een systematisering die, gelijk reeds aangeduid, het eerst in Dachau toegepast werd en die, in haar concretisering, vooral het werk van Eicke is geweest. Hij was het die, vermoedelijk in '35 of '36, als *Inspekteur der Konzentrationslager* bepaald had, hoe de leiding van elk kamp ingedeeld moest zijn: er was een *Kommandantur*, er was een *Politische Abteilung* (steeds geleid door een functionaris van de *Gestapo*), er was een afdeling *Schutzhaftlager*, er was een afdeling *Verwaltung* (administratie van het kamp en beheer van de eigendommen der gevangenen) en er was tenslotte een medische afdeling (het bureau van de *Lagerarzt*) die rechtstreeks ressorteerde onder de medische afdeling van Eicke's inspectie.

Van de afdeling *Schutzhaftlager* moeten wij iets meer bijzonderheden geven.

Ook hier stond een *SS*-officier, de *Schutzhaftlagerführer*, aan het hoofd; onder hem stonden de *Rapportführer* (de *SS*'er die er o.m. verantwoordelijk

voor was dat de aantallen der gevangenen steeds klopten) met de aan hem ondergeschikte *Blockführer* (SS'ers die toezicht hadden op één of meer gevangenenbarakken) en de *Arbeitsdienstführer* (de SS'er onder wiens leiding de gevangenen bij verschillende soorten werk ingedeeld werden) met de aan hem ondergeschikte *Kommandoführer* (SS'ers die elk verantwoordelijk waren voor het werk van een *Kommando*, d.w.z. van een groep gevangenen die een bepaald soort werk moesten doen). Al deze SS'ers behoorden niet tot de bewaking; de *Wachtruppe*, deel van een *Totenkopf-Standarte*, was aan het betrokken kamp toegevoegd, maar was er geen 'interne' afdeling van.

Pas onder die SS'ers begon de hiërarchie der gevangenen, van de *Lagerälteste* aan de top tot de simpelste *Stubendienst* (hulpje van een *Stubenältester*) aan de basis. Wij komen op die gevangenen-hiërarchie nog terug in een volgend hoofdstuk; hier willen wij slechts opmerken dat, in beginsel (in de praktijk lag het vaak ingewikkelder), de binnen het kamp machtigste *Lagerälteste* toch als door een wereld gescheiden was van de laagste *SS-Mann*: elke SS'er was een onaantastbaar meester, heer over leven en dood – de *Lagerälteste* kon van de ene dag op de andere teruggestoten worden in de massa der gevangenen.

Al voordat deze indeling door Eicke voorgeschreven werd, had hij als *Kommandant* van Dachau in '33 de regels opgesteld waaraan enerzijds de SS'ers, anderzijds de gevangenen zich te houden hadden. De gevangenen werden bij aankomst van die regels in kennis gesteld en geen dag ging voorbij waarin de praktijk van het kampbestaan het hun niet inscherpte dat het levensgevaarlijk was, niet stipt te gehoorzamen. De SS'ers kregen scholing in die regels – Eicke gaf er in Dachau herhaaldelijk een mondelinge toelichting op, die, aldus later de *Kommandant* van Auschwitz-Birkenau, Höss (een van de vele leidende functionarissen uit de wereld der concentratiekampen die Dachau als 'school' doorlopen hadden), altijd hierop neerkwam:

'Jede Spur von Mitleid zeige den Staatsfeinden eine Blöße, die sie sich sofort zu Nutzen machen würden. Jegliches Mitleid mit Staatsfeinden sei eines SS-Mannes unwürdig. Weichlinge hätten in seinen Reihen keinen Platz und würden gut tun, sich so schnell wie möglich in ein Kloster zu verziehen. Er könne nur harte, entschlossene Männer gebrauchen, die jedem Befehl rücksichtslos gehorchten. Nicht umsonst trügen sie den Totenkopf und die stets geladene scharfe Waffe. Sie stünden als einzige Soldaten auch in Friedenszeiten Tag und Nacht am Feind, am Feind hinter dem Draht¹ –

¹ Aangehaald door M. Broszat in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 60.

anders gezegd: dienst in een concentratiekamp was *militaire* dienst, men was er in een permanent *gevecht* gewikkeld met Duitslands vijanden, men verrichtte er een taak die voor Duitslands toekomst van vitaal belang was, men was (die term raakte langzamerhand ingeburgerd) '*Stacheldrahtkämpfer*' ('prikkeldraadstrijder').

Onder de SS-functionarissen en -bewakers van de concentratiekampen zijn er in de vooroorlogse jaren sommigen geweest die hetzij tegen de scholing die zij ontvingen, hetzij tegen de functie die zij moesten uitoefenen, bezwaar hadden; dezulken konden vooral in de eerste jaren zonder moeite ander emplot zoeken of overplaatsing aanvragen. Voldoende vrijwilligers bleven. In september '39 telden de SS-bewakingseenheden ongeveer zeven-duizendvierhonderd man (er waren toen, gelijk gezegd, ca. twintigduizend gevangenen) en hadden voorts de bestaande concentratiekampen: Dachau, Sachsenhausen (mèt Neuengamme en Gross-Rosen), Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Ravensbrück, gemiddeld een kampstaf van honderd SS'ers.

Nu willen wij, in het voetspoor van de Franse historicus Joseph Billig, onderstrepen dat de gereglementeerde concentratiekampen zich niet alleen door die reglementering, maar ook nog in een ander opzicht spoedig van de 'wilde' kampen uit de jaren '33-'34 waren gaan onderscheiden: er stond Himmler en zijn medewerkers scherp voor ogen dat men de gevangenen werk moest laten doen waarvan Duitsland, en speciaal de SS, kon profiteren. Dat begon al daarmee dat de nieuwe kampen, ook dus het nieuwe kamp Dachau, met alle erbij behorende SS-gebouwen (van de administratiegebouwen, de kazernes en de kantines, tot de riante villa's voor de hoogste SS-officieren toe), door gevangenen opgetrokken werden. Nadien werd een groot deel van de gevangenen voor werkzaamheden gebruikt ten behoeve van ondernemingen die van het SS-complex deel uitmaakten. Vóór de oorlog werden drie van die ondernemingen opgericht: de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* (productie van granietblokken, bakstenen e.d.), de *Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung* (kweken van specerijen en van kruiden die Himmler als bij uitstek doeltreffende geneesmiddelen beschouwde) en de *Deutsche Ausüstungswerke GmbH* (aanvankelijk louter productie van meubelen).

Van die drie verdient de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* speciale aandacht.

In '35 en '36 hadden Hitlers denkbeelden hoe hij Berlijn kon transformeren tot de in zijn ogen waardige hoofdstad van wat 's werelds sterkste mogendheid moest worden, vaste vorm aangenomen. Nachtenlang had hij er over gesproken met zijn geliefde architect Albert Speer en deze had het ene

gigantische bouwwerk na het andere voor hem ontworpen. In zijn toespraak voor de Reichstag op 30 januari '37 onthulde Hitler toen dat hij een 'Generalbauinspektor' voor Berlijn benoemd had (Speer – diens naam noemde hij niet); die Generalbauinspektor had als taak zorg te dragen voor, aldus Hitler, 'die Ausgestaltung Berlins zu einer wirklichen und wahren Hauptstadt des Deutschen Reiches . . . Parallel damit wird eine grosszügige Ausgestaltung der Hauptstadt der Bewegung' (München), 'der Stadt der Reichsparteitage' (Neurenberg) 'und der Stadt Hamburg stattfinden.'

Er waren voor dat alles immense hoeveelheden bouwmaterialen nodig. Welnu, ook deze taak haalde Himmler naar zich toe: de nieuwe concentratiekampen Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Gross-Rosen kwamen in de buurt van grote granietgroeven te liggen (Speer stelde vooral prijs op het graniet van Flossenbürg) en Sachsenhausen alsmede Neuen-gamme werden bij gebieden gebouwd waar men klei kon delven die zich leende voor verwerking tot bakstenen. De gevangenen die in de steengroeven werkten of bij de baksteenfabricage betrokken waren, hadden geen denkbeeld wat er eigenlijk met die granieten blokken en bakstenen gebeurde – het was de Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH die deze producten overnam en ten profijte van het SS-complex verkocht.

Niet lang duurde het of al deze economische bedrijvigheid (georganiseerd door het SS-Verwaltungsamt dat, voor het zich in februari '42 tot het SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt uitbreidde, deel was van het SS-Hauptamt) ging een eigen leven leiden en ook eigen eisen stellen: meer en meer werd het aantal gevangenen dat de concentratiekampen binnengevoerd werd, niet bepaald door de mate van oppositie die zich reëel in het Derde Rijk aftekende, maar door de mate waarin, gegeven Himmlers toezeggingen aan Hitler en Speer, de chef van het SS-Verwaltungsamt, Oswald Pohl, behoefte had aan arbeidskrachten. Het werd zo dat Duitsers tot dwangarbeid veroordeeld werden niet *nadat* zij als tegenstanders van het Derde Rijk waren gaan gelden, maar precies omgekeerd: zij werden tot tegenstanders van het Derde Rijk gestempeld *opdat* men hen als dwangarbeiders kon gaan gebruiken. Van de ca. twintigduizend gevangenen die zich in september '39 in de concentratiekampen bevonden, behoorde meer dan de helft tot de 'zwarten': de 'asocialen'. Het ophalen van al deze gevangenen was van '33 af de taak geweest van de politie; Gestapo en Ordnungspolizei hadden er nauw bij samengewerkt – er was geen rechter aan te pas gekomen.

Rechtspraak '33-'39

Dat men de rechterlijke macht in de daags na de Rijksdagbrand afgekondigde verordening ten aanzien van het opleggen van *Schutzhaft*, d.w.z. van vrijheidsberoving van individuele burgers, uitgeschakeld had, was mede voortgevoeld uit de hartgrondige afkeer van alles wat met het recht en met rechters te maken had, die in kringen van de Nazi-partij en speciaal ook bij Hitler leefde. Het was in de Weimar-republiek vaak gebeurd dat Nazi's, vooral leden van de SA, wegens allerlei vormen van geweldpleging veroordeeld waren – Hitler voelde zich door de rechterlijke macht hinderlijk voor de voeten gelopen. Rechters hadden, meende hij, slechts één taak: precies te doen wat hij wenste; hún onafhankelijk oordeel kon hij evenmin erkennen, laat staan waarderen, als dat van andere functionarissen van de overheid.

Er waren ten tijde van de *Machtübernahme* onder de ca. tienduizend rechters die Duitsland telde, slechts zeer weinig nationaal-socialisten, in Pruisen, het veruit grootste en belangrijkste van de *Länder* waaruit Duitsland bestond, waren van de zeventuizend rechters toen vermoedelijk slechts dertig lid van de NSDAP. In april '33 lieten de nieuwe machthebbers evenwel doorschemeren dat wie zich vóór 1 mei niet bij de NSDAP aangesloten had, op ernstige moeilijkheden in zijn carrière moest rekenen; talrijke rechters, 'vielleicht die meisten' (aldus Weinkauff in zijn *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick*¹), vroegen toen het partijlidmaatschap aan. Daar bleef het niet bij. Onder leiding van Hans Frank, Hitlers advocaat in de *Kampfzeit* (in '39 zou hij *Generalgouverneur* in Krakau worden), werd in heel Duitsland de justitie gelijkgeschakeld: de justitiële soevereiniteit van de *Länder* werd opgeheven, de leiding van de justitie kwam overal in handen van nationaal-socialisten, alle vroegere organisaties, ook die van de advocaten, werden door nieuwe, nationaal-socialistische vervangen, de juridische tijdschriften kregen nationaal-socialistische redacties en de juridische faculteiten der universiteiten werden met nationaal-socialisten bemand. Dat de bijna zeshonderd rechters en ambtenaren van het openbaar ministerie die van Joodse afkomst waren, ontslagen werden, spreekt vanzelf. In een aantal gevallen werd evenwel ook aan niet-Joodse ambtenaren van het openbaar ministerie ontslag verleend en wat de niet-Joodse rechters betrof die men kwijt wilde: daar vond men de oplossing voor dat

¹ (*Institut für Zeitgeschichte*) *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*, H. Weinkauff: *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick* (1968), p. 108.

zij vervroegd met pensioen gestuurd werden. Rechters waren namelijk volgens de Duitse Grondwet (die formeel van kracht bleef – Hitler wenste geen nieuwe: zij zou hem maar de handen binden) onafzetbaar; het aan de Joodse rechters verleende ontslag was dus evident ongrondwettig, maar geen machthebber maakte zich daar zorgen over. Op de rechters die in functie bleven, werd sterke pressie uitgeoefend om zich in de uitoefening van die functie te conformeren: vonnissen moesten geheel volgens Hitlers inzichten gewezen worden; hij gold als de bron van alle recht. *'Das Gesetz Deutschlands'*, zo betoogde Frank in '36, *'ist der Führerwille.'*¹

Een jaar eerder, in '35, was in het strafrecht een nieuw begrip ingevoerd: *'das gesunde Volksempfinden'*. Tevoren had ook in Duitsland de regel gegolden dat een daad alleen strafbaar was indien de dader in strijd met de wet gehandeld had. In de eerste twee jaren van het Naziregime deden zich evenwel gevallen voor waarin personen die volgens het regime veroordeeld moesten worden, vrijgesproken waren omdat zij niet tegen de wet gezondigd hadden. Deze beperking werd opgeheven doordat in juni '35 paragraaf 2 van het *Strafgesetzbuch* een nieuwe inhoud kreeg, en wel deze:

'Bestraft wird, wer eine Tat begeht, die das Gesetz für strafbar erklärt oder die nach dem Grundgedanken eines Strafgesetzes und nach gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient. Findet auf die Tat kein bestimmtes Strafgesetz unmittelbar Anwendung, so wird die Tat nach dem Gesetz bestraft, dessen Grundgedanken auf sie am besten zutrifft.'

De invoering van het vage begrip *'das gesunde Volksempfinden'* opende de deur voor grenzeloze willekeur.²

Op nog een andere wijze werd de rechtszekerheid uitgehoid: de positie van de advocaten werd ingrijpend gewijzigd. Aan anti-nationaal-socialistische advocaten werd geen verlot verleend, verder hun beroep uit te oefenen, en de overigen werden in juli '34 verplicht, zich voortaan aan strikte richtlijnen te houden. Krachtens die richtlijnen moest een advocaat, als hij voor een *'Schädling an Volk oder Reich'* optrad, in het oog houden dat de belangen van het Duitse volk prevaleerden boven die van zijn cliënt. Zulks betekende dat de advocaat die in zulk een geval primair voor de belangen van zijn cliënt opkwam, hetzij met de betrokken rechtbank, hetzij met de NSDAP, hetzij met zijn beroepsorganisatie: de *Reichsrechts-*

¹ Aangehaald in a.v., p. 60. ² Vertaald tot 'het gezonde rechtsgevoel' werd het begrip *'das gesunde Volksempfinden'* in juni '43 door de secretaris-generaal van justitie, de NSB'er prof. mr. J. J. Schrieke, overgenomen in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht.

anwaltskammer (of met alle drie) in conflict raakte. Bovendien werden in later jaren steeds nieuwe bepalingen ingevoerd die de rechten van de advocaat beperkten: hij mocht bijvoorbeeld in politieke processen louter contact opnemen met de verdachte, niet met diens familie of andere relaties. In juni '39 werd verder bepaald dat passages in de telastelegging die op geheime aangelegenheden betrekking hadden, pas tijdens de zitting aan de advocaat kenbaar gemaakt mochten worden (die passages kwamen dus niet voor in het afschrift van de telastelegging dat de advocaat tevoren toegezonden kreeg) – de verdachte kreeg die telastelegging hoogstens één keer te lezen (alweer: behoudens de 'geheime' passages); hij mocht haar niet behouden. Uiteindelijk kwam het vaak voor dat de verdediger pas één dag voor de openbare behandeling, soms zelfs pas één uur voor die behandeling, spreken mocht met zijn cliënt. Deze laatste was dan tijdens het vooronderzoek van alle juridische bijstand verstoken geweest.

Wij moeten ons deze gelijkschakeling van de rechtspraak niet als een ordelijk proces voorstellen. Zeker, zij vond haar uitdrukking in keurig geredigeerde decreten en instructies van het *Reichsjustizministerium*, maar zij ging van de aanvang af gepaard met publieke pressie: ambtenaren van het openbaar ministerie die ten tijde van de Weimar-republiek vervolgingen tegen leden van de *NSDAP*, vooral van de *SA*, ingesteld, rechters die hen veroordeeld en advocaten die hun tegenstanders verdedigd hadden, werden het object van luidruchtige demonstraties. Elke rechter die in een politieke strafzaak vonnis wees, was zich nu bewust dat zijn uitspraak in de partijpers gewogen en te licht bevonden kon worden en elke verdediger wist zich kwetsbaar bij het houden van zijn pleidooi (ging hij naar het oordeel der machthebbers te ver, dan kon hem de verdere uitoefening van zijn beroep onmogelijk gemaakt worden); met name in het weekblad van de *SS*, *Das Schwarze Korps*, werd een voortdurende hetze gevoerd tegen leden van de staande en de zittende magistratuur, die in hun eisen dan wel in hun vonnissen niet van voldoende 'hardheid' blijk gegeven hadden, en elke advocaat die van begrip getuigde voor de motieven van een politieke tegenstander, kreeg op gelijke wijze een veeg uit de pan.

Wie niet overtuigd achter het regime stond, wist dat de strafrechtspraak een façade geworden was. Trouwens, wat de opvattingen van brede lagen van de bevolking betrof, was ook van belang dat menigmaal leden van de *NSDAP*, en zeker functionarissen van de partij, indien zij verwickeld waren in niet-politieke strafzaken of in civiele gedingen, allerlei partij-instanties inschakelden om processen te voorkomen dan wel voor hen gunstige uitspraken af te dwingen. Heel vaak had dat het beoogde effect; dat schiep in heel Duitsland een atmosfeer waarbij men wist dat leden van de *NSDAP*

min of meer boven de wet stonden. Er werd algemeen geklaagd over rechteloosheid. Die klachten bleven aan de rechterlijke instanties niet onbekend; zij namen ze menigmaal in hun periodieke rapporten aan het *Reichsjustizministerium* op. De *Reichsjustizminister*, dr. Franz Gürtner, vroeger lid van een Beierse burgerlijke partij, nam er dan zuchtend kennis van. Hij was een zwakke figuur, machteloos ook binnen zijn eigen departement. De lakens werden daar uitgedeeld door enkele fanatieke Nazi's.

*

Dat na het Rijksdagbrand-proces de Bulgaarse communisten Dimitrow, Popow en Tanew en de Duitse communistische leider Torgler (alle vier op losse gronden gearresteerd) door een van de strafkamers van Duitslands hoogste rechterlijke college, het *Reichsgericht*, vrijgesproken waren (december '33), had Hitler niet alleen als een zware politieke nederlaag beschouwd (dat was het ook), maar tevens als een nieuwe aanwijzing dat de bestaande rechterlijke macht niet deugde; er was toen besloten, voor belangrijke zaken een nieuwe, politieke rechtbank in het leven te roepen: het *Volksgerichtshof*.

Dit college¹ telde aanvankelijk drie Kamers (*Senate*) die elk uit vijf leden bestonden: twee beroeps- en drie lekenrechters; die lekenrechters waren officieren van de *Wehrmacht* of van de politie dan wel gezagsdragers van de *NSDAP* of van haar verschillende formaties. Namens het openbaar ministerie trad voor het *Volksgerichtshof* aanvankelijk de *Oberreichsanwalt* te Leipzig op, later werd dat een aparte *Oberreichsanwalt*. Het *Volksgerichtshof* had het recht, een eigen vooronderzoek te gelasten, maar van die bevoegdheid werd spoedig geen gebruik meer gemaakt, hetgeen betekende dat het college zich volledig afhankelijk maakte van de gegevens die de *Gestapo* verzameld had. Het sprak in laatste instantie (er was geen appèl mogelijk) recht in zaken van hoog-, c.q. landverraad, maar die begrippen werden zodanig uitgerekt dat alle belangrijke gevallen van illegale actie geacht werden, er onder te vallen.

Minder belangrijke gevallen van illegale actie of van anti-nationaal-socialistisch gedrag (daaronder vielen ook negatieve uitlatingen over het

¹ Wij ontleen onze gegevens aan (*Institut für Zeitgeschichte*) *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*, W. Wagner: *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (1974).

regime, strafbaar gesteld onder het z.g. *Heimtücke-gesetz*¹⁾ werden van maart '33 af behandeld door lagere politieke rechtbanken, de *Sondergerichte*, welke Kamers telkens uit drie zorgvuldig geselecteerde beroepsrechters bestonden. Die *Sondergerichte* moesten voor een versnelde behandeling zorgdragen: zij waren, in tegenstelling tot het *Volksgerichtshof*, niet bevoegd, een eigen vooronderzoek in te stellen (dat maakte ook hen volledig afhankelijk van de gegevens van de *Gestapo*) en er was ook bij die *Sondergerichte* geen recht van appèl.

Over gebrek aan werk kregen het *Volksgerichtshof* en de *Sondergerichte* niet te klagen. Wel werden tegenstanders van het regime, gelijk reeds vermeld, soms door de politie rechtstreeks naar concentratiekampen overgebracht, maar enkele bewaardgebleven cijfers doen vermoeden, dat de groep van diegenen die op aandrang van de *Gestapo* op de een of andere wijze berecht en tot gevangenisstraf veroordeeld werden, groter was dan de groep van hen die zonder berechting in de concentratiekampen belandden. Een uit april '39 daterend rapport van het *Geheime Staatspolizei-Amt* (een half jaar later werd dat *Amt IV* van het *Reichssicherheitshauptamt*) vermeldt namelijk dat in heel Duitsland van '33 af meer dan honderd zestigduizend personen op politieke gronden gearresteerd waren en dat van hen ruim honderd-tienduizend waren veroordeeld. Een overzicht van al die vonnissen bezitten wij niet. Wij weten wel dat het *Volksgerichtshof* in '34 en '35 nog maar weinig doodvonnissen velde (4, respectievelijk 9), maar toen in '36 een fanatieke nationaal-socialist, dr. Georg Otto Thierack, tot *Präsident* benoemd was, nam het aantal doodvonnissen spoedig toe: 10 in '36, 32 in '37, 17 in '38, 36 in '39.

Het is nuttig, die reeks even voort te zetten: in '40 velde het *Volksgerichtshof* 53 doodvonnissen, in '41 102, in '42 1 192, in '43 1 662 en in '44 2 172; over '45 is geen cijfer bekend.

Oorlog

De markante stijging van het aantal door het *Volksgerichtshof* gevelde doodvonnissen brengt ons tot een factor die wij van bijzondere betekenis achten:

¹ Onder het z.g. *Heimtücke-Gesetz* (de Boosaardigheidswet), afgekondigd op 20 december 1934, waren o.m. al diegenen strafbaar verklaard die een feitelijke bewering deden '*die geeignet ist, das Wohl des Reichs oder das Ansehen der Reichsregierung oder das der NSDAP oder ihrer Gliederungen schwer zu schädigen*'; ook negatieve publieke uitlatingen over '*leitende Persönlichkeiten des Staates oder der NSDAP*' waren strafbaar.

het effect van de oorlogssituatie op de opvattingen van allen die met de behandeling van Duitslands werkelijke of vermeende tegenstanders te maken hadden. Een algemene factor dus, en daarom moeilijk aan te tonen, moeilijk te 'bewijzen'. Het gaat namelijk met algemene factoren zo dat zij, juist doordat zij algemeen zijn, niet adequaat vastgelegd worden in het bronnenmateriaal waar de latere historicus van uitgaat; zij geven als het ware de atmosfeer weer waarin zich een groot deel van de gebeurtenissen afspeelt. Die gebeurtenissen worden gedocumenteerd, die atmosfeer niet.

Welnu, wanneer de lezer zich bij wijze van voorbeeld het betoog voor ogen stelt waarmee Eicke politieke scholing gaf aan de officieren, onder-officieren en minderen van de *SS-Totenkopf-Standarten*: '*Sie stünden als einzige Soldaten auch in Friedenszeiten Tag und Nacht am Feind, am Feind hinter dem Draht*', dan is duidelijk hoeveel meer kracht zulk een betoog kreeg toen het inderdaad oorlog was. De gevangene, elke gevangene, werd nu tegelijk representant van Duitslands buitenlandse vijanden; hij was hun verlengstuk, hun helper, hun agent. Behandeld (en mishandeld) werd hij niet alleen op grond van wat hij zelf misdreven zou hebben, maar ook op grond van wat, volgens veel Duitsers, Duitslands vijanden aan Duitsland misdreven. De haat jegens die vijanden, dagelijks aangewakkerd in de door Goebbels gedirigeerde pers en radio, werd op de gevangenen, in ruimer zin: op allen die Duitsland in zijn macht had, uitgeleefd, ja het gehele publieke leven werd in Duitsland doortrokken van een agressiviteit waarin geen spoor mededogen meer aanwezig was. De 'hardheid', sinds '33 al gepredikt als norm, werd nu zoveel gemakkelijker door miljoenen burgers overgenomen en hunnerzijds ten top gevoerd. Men zou kunnen spreken van een vergiftigde atmosfeer waarin het voor veel Duitsers vanzelf sprak dat zij zich jegens leden van andere en zeker van inferieur geachte volkeren alles mochten permitteren.

Daar kwam nog iets bij.

Allerwege eiste de oorlog zoveel mensenlevens dat aan het liquideren van tegenstanders en zelfs aan het uitroeien van gehele volksgroepen veel minder zwaar getild werd dan in vreedetijd het geval zou zijn geweest. De nationaal-socialistische propaganda had het er van '33 af bij miljoenen Duitsers ingehamerd dat Duitslands tegenstanders Duitsland een plaats onder de zon misgunden, ja dat men die tegenstanders zien moest als door Joden, Vrijmetselaars, Anglo-Amerikaanse kapitalisten en bolsjewistische intriganten geleide en opgestookte samenzweerders die het op Duitslands ondergang gemunt hadden. Elke daad van militaire agressie, de aanval op Nederland evenzeer als die op de Sowjet-Unie, was door Hitler steeds afgeschilderd als een daad van militaire zelfverdediging; de oorlog, zo heette het, was

Duitsland opgedrongen. Dat deze voorstelling van zaken op een volstrekt omdraaien van de historische werkelijkheid berustte (want de primaire wil tot de oorlog had alleen in Hitler en de zijnen geleefd en niet in diegenen die hem, veel te laat eigenlijk, de voet dwarsgezet hadden), is hier niet relevant; relevant is alleen dat de aangegeven voorstelling van zaken in de gedachtenwereld van een groot deel van het Duitse volk een overheersende plaats ging innemen.

Hoe groot dat deel precies was, weten wij niet en zal ook nooit met zekerheid vastgesteld kunnen worden. Het ligt ons verre, hier of elders in ons werk de staf te breken over alle toenmalige Duitsers (spreken wij van 'Duitsers', dan sluit dat de Oostenrijkers in): er zijn (de eerder in dit hoofdstuk gegeven cijfers tonen het aan) vele tienduizenden onder hen geweest die, van '33 af, hun leven op het spel gezet hebben bij de bestrijding van het Naziregime – een bestrijding die plaatsvond onder omstandigheden, veel moeilijker nog dan die voor de illegale werkers in bezet Nederland golden. Anderzijds moet geconstateerd worden dat de machthebbers van het Derde Rijk ter uitvoering van de door hen beraamde en gelaste misdaden geen gebrek hadden aan helpers. Dat waren niet alleen maar toch wel in de eerste plaats Duitsers.

Rechtspraak '39-'45

Het aantal misdrijven waarop de doodstraf stond, werd in Duitsland van het uitbreken van de oorlog af voortdurend uitgebreid. Dat geschiedde in de vorm van verordeningen waarvan de eerste, betrekking hebbend op het luisteren naar 'vijandelijke' radio-uitzendingen, al op 1 september '39 afgekondigd werd. Drie dagen later, 4 september, werd de doodstraf gesteld op ernstige gevallen van overtreding van de voorschriften der oorlogseconomie, op grootscheepse zwarte handel bijvoorbeeld. Zo bleef het doorgaan en in '44 was een situatie bereikt waarbij, terwijl in de Weimar-republiek slechts op 3 delicten de doodstraf stond, die straf opgelegd kon worden bij niet minder dan 46 delicten. Een daarvan was de z.g. *Wehrkraftzersetzung* en het werd al als ondermijning van die *Wehrkraft* beschouwd wanneer iemand twijfel uitte aan Duitslands kansen om de oorlog te winnen; de desbetreffende verordening, herfst '39 afgekondigd, had dit strafbaar gesteld indien die twijfel geuit was in het openbaar, maar het begrip 'openbaarheid' werd volledig gedenatureerd doordat begin '40 in een aantal vonnissen gesteld werd dat al van 'openbaarheid' gesproken mocht worden indien de mogelijkheid bestond dat de desbetreffende uitlatingen, hoewel bijvoorbeeld binnens-

kamers gedaan, tot anderen konden doordringen.¹ Die mogelijkheid was uiteraard steeds aanwezig.

Zouden de rechters in hun vonnissen voldoende 'hard' zijn? *Reichsjustizminister* Gürtner had twee *Staatssekretäre*, dr. Franz Schlegelberger en dr. Roland Freisler. Schlegelberger was een serviele hoofdamtenaar, Freisler een fanatieke Nazi en het was vooral onder *zijn* invloed dat het departement aan de ambtenaren van het openbaar ministerie, de *Staatsanwälte*, ging voorschrijven welke straffen zij moesten eisen. Sterker nog: de *Oberreichsanwälte* (in Duitsland de hoogste vertegenwoordigers van het openbaar ministerie) kregen de bevoegdheid, tegen vonnissen die al in kracht van gewijsde waren gegaan, binnen een jaar beroep aan te tekenen, ja ook de bevoegdheid, vonnissen te annuleren: de zaak kwam dan voor het *Reichsgericht* of voor het *Volksgerichtshof*. Met dit alles werd het het *Reichsjustizministerium* mogelijk gemaakt, steeds nieuwe stappen te ondernemen tot de rechtbank gevonden was die het gewenste 'harde' vonnis uitsprak.

In januari '41 kwam Gürtner te overlijden. Een nieuwe minister werd vooreerst niet benoemd, *Staatssekretär* Schlegelberger kreeg de leiding van het departement. Hij ging weer een stap verder door de *Staatsanwälte* voor te schrijven dat zij de door hen te stellen eisen (die als regel van het departement afkomstig waren) vóór de openbare behandeling moesten bespreken met de rechtbank: een duidelijke vorm van pressie op de rechters; die pressie werd later trouwens nog versterkt doordat het toen regel werd dat de rechtbank na de openbare behandeling in het geheim overleg pleegde met de *Staatsanwalt* voor de straf vastgesteld en uitgesproken werd. Dat een en ander de onafhankelijkheid van de rechtspraak in de wortel aantastte, is duidelijk.

Waren de fanatici tevreden? Neen. Als het *Reichssicherheitshauptamt* van oordeel was dat een bepaalde verdachte ten onrechte niet tot de doodstraf veroordeeld was, dan werd hij soms (de omweg via de rechterlijke macht werd dan vermeden) uit de gevangenis gehaald, naar een concentratiekamp overgebracht en daar geëxecuteerd. De concentratiekampen kregen daardoor een nieuwe functie: zij werden oorden van executie op last van de *Gestapo*. De eerste gevallen van dien aard deden zich al in september '39 voor, nl. in

¹ Men vergelijke het vonnis (november '41) van de Rotterdamse vrederechter die zes weken gevangenisstraf oplegde aan een Woerdense vroedvrouw die in een gesprek aan een kraambed de NSB'ers landverraders genoemd had; de officier van justitie had haar van rechtsvervolging willen ontslaan omdat zij niet in het openbaar gesproken had, maar de vrederechter had betoogd dat 'de volksgedachte' ('*das gesunde Volksempfinden*'!) eiste dat zij toch veroordeeld werd. Wij behandelden dit proces in hoofdstuk 8 van deel 6 in de paragraaf 'Vrederechtspraak'.

Sachsenhausen; zij waren gebaseerd op een geheime instructie die Heydrich op 3 september '39 (de dag waarop Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaarden) rondgezonden had. Wij citeren:

*'Jeder Versuch, die Geschlossenheit und den Kampfeswillen des deutschen Volkes zu zersetzen, ist rücksichtslos zu unterdrücken. Insbesondere ist gegen jede Person sofort durch Festnahme einzuschreiten, die in ihren Äusserungen am Sieg des deutschen Volkes zweifelt oder das Recht des Krieges in Frage stellt . . . Wenn die Voraussetzungen der Öffentlichkeit oder der Zirkelbildung vorliegen, sind die Personen in jedem Falle festzunehmen . . . Alsdann ist unverzüglich dem Chef der Sicherheitspolizei Bericht zu erstatten und um Entscheidung über die weitere Behandlung des Falles zu bitten, da gegebenenfalls auf höhere Weisung brutale Liquidierung solcher Elemente erfolgen wird.'*¹

Hoeveel van die 'brutale Liquidierungen' (Gürtner heeft er tegen geprotesteerd, Hitler heeft zijn protesten afgewezen) in totaal plaatsgevonden hebben, is niet bekend, maar Weinkauff meent dat zij 'in unzähligen Fällen' voltrokken zijn.² Menigmaal was het Hitler persoonlijk die tot zulk een liquidatie opdracht gaf, meestal wanneer hij een bepaald vonnis dat hij in een krantebericht aangetroffen had, te licht had gevonden. In zijn denken waarin het uitvoeren van terreur een dominerende rol speelde, was eigenlijk maar voor één straf plaats: de doodstraf.

Een typerend geval deed zich in maart '42 voor.

In de *Berliner Nachtausgabe* van de 20ste las Hitler in zijn hoofdkwartier dat daags tevoren een negen-en-twintigjarige technicus uit Wilhelmshaven, zekere Ewald Schlitt, die in '37 getrouwd was, herhaaldelijk twist met zijn vrouw had gehad en haar in juni '40 had mishandeld waarna de vrouw in oktober in een inrichting was overleden, door het *Landgericht* te Oldenburg tot vijf jaar tuchthuisstraf veroordeeld was. Dat was een zware straf, want het stond geenszins vast dat er direct verband bestond tussen de mishandeling van de vrouw en haar overlijden, vier maanden later. Niettemin deed de uitspraak Hitler in woede ontsteken. Midden in de nacht belde hij *Staatssekretär* Schlegelberger op. Deze kreeg de wind van voren:

'Das ist ja wieder mal typisch! Ein Gewaltverbrecher wie dieser Schlitt geht für fünf Jährchen in einen sicheren Bau, und das auf Staatskosten, während Hunderttausende von anständigen Männern an der Front ihr Leben einsetzen für ihre Frauen und Kinder!

¹ Aangehaald door M. Broszat in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 104-05.

² W. Weinkauff: *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick*, p. 138.

*Ich werde Sie und die gesamte Justiz zum Teufel jagen, wenn dieses Urteil nicht umgehend revidiert wird! Umgehend! Und wenn das nicht geschieht, dann werde ich die gesamte Rechtssprechung und die gesamte Strafverfolgung einfach dem Reichsführer-SS überantworten!*¹

Hitler werd op zijn wenken bediend: het vonnis tegen Schlitt werd door de betrokken *Oberreichsanwalt* geannuleerd, het *Reichsgericht* nam de zaak opnieuw in behandeling en legde de doodstraf op. Schlitt werd op 2 april onthoofd.

Dat laatste feit was aan Hitler bekend toen hij in een toespraak in de *Reichstag* ruim drie weken later, op 26 april, fel van leer trok (hij was dat al lang van plan geweest, het geval-Schlitt was niet meer dan een bruikbare aanleiding) tegen de Duitse justitie. 'Ich erwarte', riep hij uit,

*'dass mir die Nation das Recht gibt, überall dort wo nicht bedingungslos . . . gehorcht und gehandelt wird, sofort einzugreifen und dementsprechend handeln zu dürfen . . . Ebenso erwarte ich, dass die deutsche Justiz versteht, dass nicht die Nation ihrentwegen, sondern sie der Nation wegen da ist . . . Ich habe (um nur ein Beispiel zu erwähnen) kein Verständnis dafür, dass ein Verbrecher, der im Jahre 1937 heiratet und dann seine Frau so lange misshandelt, bis sie endlich geistesgestört wird und an den Folgen einer letzten Misshandlung stirbt, zu fünf Jahren Zuchthaus verurteilt wird, in einem Augenblick, in dem Zehntausende brave deutsche Männer sterben müssen, um der Heimat die Vernichtung durch den Bolschewismus zu ersparen . . . Ich werde von jetzt ab in diesen Fällen eingreifen und Richter, die ersichtlich das Gebot der Stunde nicht erkennen, ihres Amtes entheben.'*²

Daverende toejuichingen! Op voorstel van Goering, president van de *Reichstag*, kreeg Hitler de bevoegdheid, iedere functionaris, hoog of laag, te ontslaan, 'ohne an bestehende Rechtsvorschriften gebunden zu sein.'³

Schlegelbergers dagen waren geteld. In augustus '42 verdween hij, Freisler werd president van het *Volksgerichtshof* en er werd een nieuwe *Reichsjustizminister* benoemd: de aftredende president van het *Volksgerichtshof*, de al genoemde dr. Otto Georg Thierack.

Op het beleid van Freisler zowel als op dat van Thierack moeten wij hier iets dieper ingaan.

Wij herinneren aan de cijfers die wij eerder gaven over de door het *Volksgerichtshof* gevelde doodvonnissen: 102 in '41, 1 192 in '42, 1 662 in '43 en 2 172 in '44. De meest markante stijging deed zich van '41 op '42 voor en het

¹ Aangehaald in Max Domarus: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945* (1965), p. 1857. ² A.v., p. 1874-75. ³ A.v., p. 1875.

vermoeden ligt voor de hand dat zij te maken had met het feit dat Freisler, die nog fanatieker was dan Thierack, van augustus '42 zijn stempel had kunnen drukken op de uitspraken van het *Volksgerichtshof*. Dit college had meer en meer zaken te behandelen gekregen, ook tegen in Duitsland gearresteerde buitenlanders (onder wie talrijke Nederlanders) die anti-Duitse actie bedreven hadden¹ – het aantal *Senate* werd dan ook van drie tot zes uitgebreid; bovendien kwam er nog een zevende *Senat*, de door Freisler gepresideerde *Besondere Senat*, bij, die zelfs de bevoegdheid kreeg, de vonnissen van de overige *Senate* te annuleren. In januari '43 werd het *Volksgerichtshof* competent verklaard, gevallen van *Wehrkraftzersetzung* te be-rechten – het zijn speciaal die zaken geweest (ze werden spoedig zo talrijk dat het grootste deel op de *Oberlandesgerichte* afgeschoven werd) bij welke behandeling Freisler getuigenis aflegde van volstrekte onbarmhartigheid: wie twijfel geuit had aan Duitslands overwinning (en daarvoor was na de Geallieerde landingen in Noord-Afrika en de Russische overwinning bij Stalingrad alle redenen), was volgens hem 'ehrlös' en had daarmee zijn leven verbeurd. Van Freislers drijven ging binnen het gehele justitie-apparaat een sterke invloed uit: allerwege regende het doodvonnissen. Terwijl in Duitsland in de zes jaren van '34 t.e.m. '39 in totaal 679 doodvonnissen uitgesproken waren, waren het er in de vijf jaren '40 t.e.m. '44 in totaal 12 212 (beide cijfers sluiten de tegen commune misdadigers gewezen vonnissen in) – wel te verstaan: dit waren slechts de doodvonnissen van de civiele rechtbanken. Geschat wordt (precieze cijfers zijn niet bewaardgebleven) dat in Duitsland tot eind '44 bovendien ca. 20 000 doodvonnissen uitgesproken zijn door militaire rechtbanken en daar zijn vermoedelijk in de laatste maanden van Duitslands ineenstorting nog ca. 5 000 doodvonnissen bijgekomen. Doodvonnissen, geveld door de *SS- und Polizeigerichte* hebben wij niet meegeteld: daaromtrent bestaan zelfs geen schattingen. Hoe dat zij, Freisler had school gemaakt en wij kunnen ons niet anders voorstellen dan dat zijn bezeten activiteit door Hitler met instemming gadeslagen is.

Maar ook over Thierack, *Reichsjustizminister* sinds augustus '42, mocht de *Führer* tevreden zijn!

Op 18 september '42 keurde de nieuwe minister in een bespreking met Himmler goed dat 'asocialen' die hun straf uitzaten, aan de *Gestapo* ter

¹ Niet in bezet Nederland maar wèl in het *Protektorat* (Bohemen en Moravië) en in de geannexeerde delen van Frankrijk, België en Polen was het *Volksgerichtshof* even competent als in Duitsland in engere zin, zij het dat in die delen van Frankrijk, België en Polen de berechting vaak in feite overgelaten werd aan de *Oberlandesgerichte* en de *Sondergerichte*.

beschikking gesteld zouden worden (d.w.z. naar de concentratiekampen overgebracht) *'zur Vernichtung durch Arbeit'*; hetzelfde zou geschieden met de *Sicherungsverwahrte* (beroepsmisdadigers die krachtens rechterlijk vonnis na het uitzitten van hun straf tot opsluiting in een gesloten inrichting veroordeeld waren), met Joden, Zigeuners, Russen en Polen die tot meer dan drie jaar -, en met Tsjechen en Duitsers die tot meer dan acht jaar gevangenisstraf veroordeeld waren, en tenslotte zouden Joden, Zigeuners, Russen en Polen die zich voortaan aan strafbare feiten zouden schuldig maken, in het geheel niet meer voor de rechter komen, *'sondern'*, zo heette het in de desbetreffende notitie, *'durch den Reichsführer-SS erledigt werden.'*¹

Eind september deed Thierack mededeling van deze besluiten aan alle Duitse *Oberlandesgerichtspräsidenten* (in ons land te vergelijken met de presidenten der gerechtshoven) en *Generalstaatsanwälte* (te vergelijken met de procureurs-generaal bij de gerechtshoven). *'Im Osten'*, zo betoogde hij ter toelichting,

'liegt der deutsche Kolonialboden. Das setzt aber voraus, dass wir die dort lebenden Völker vernichten müssen (brutal spreche ich das vor Ihnen aus), sie mindestens niederhalten müssen. In diesen Ostgebieten soll man keine Gerichte aufziehen. Gerichte können das dortige Volkstum nicht vernichten, nicht dezimieren; das muss aber geschehen. Das kann nur die Wehrmacht und die Polizei.'

Ook over de gevangenen die hij aan Himmler zou uitleveren, sprak Thierack. Er zaten op dat moment in Duitsland in alle gevangnissen en andere gesloten inrichtingen bij elkaar bijna honderdnegentigduizend gedetineerden, onder hen zeventienduizendvierhonderd ter beschikking gestelden (*Sicherungsverwahrte*) en zeventienduizendzeshonderd die meer dan acht jaar gevangenisstraf gekregen hadden. *'Diese fünfzehntausend Asozialen hätte der Reichsjustizminister im vorigen Winter töten lassen können, vielleicht unter Erfrieren, wie unsere Soldaten erfroren sind. Auch sie müssen vernichtet werden, und zwar durch Einsatz. Sie werden alle'*, aldus Thierack, *'dort eingesetzt werden, wo sie zugrunde gehen'*: in de concentratiekampen.²

De transporten die uit de nieuwe regeling voortvloeiden, namen vrij veel tijd in beslag, maar eind april '43 waren blijkens een ongedateerde notitie van het *Reichsjustizministerium* in totaal bijna vijftienduizend gevangenen, onder wie bijna vierduizend *Sicherungsverwahrte*, naar de kampen overge-

¹ Neur. doc. PS-654. ² Verslag van Thieracks bespreking op 29 sept. 1942, samengevat in Weinkauff: *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick*, p. 153-54.

bracht; men had toen drieduizend mannelijke gevangenen, hoofdzakelijk *Sicherungsverwahrte*, nog achtergehouden omdat zij bij de wapenproductie die in en vanuit talrijke inrichtingen plaatsvond, niet gemist konden worden.

Kunnen wij op die cijfers afgaan? Dat is twijfelachtig. Volgens een brief van Pohl aan Thierack¹ zouden namelijk tot 1 april '43 in alle concentratiekampen alleen al bijna dertienduizend *Sicherungsverwahrte* opgenomen zijn, bijna driekwart in Mauthausen, en van die bijna dertienduizend, van wie de eersten begin oktober '42 door de justitie overgedragen waren, zouden in nog geen zes maanden tijd bijna zesduizend gestorven zijn. Vreemde tegenspraak! Volgens Thierack waren er in september '42 in heel Duitsland zeventienduizendvierhonderd *Sicherungsverwahrte*, van wie eind april '43 nog geen vierduizend aan de *Sicherheitspolizei* overgedragen waren, en volgens Pohl zouden er bijna dertienduizend naar de concentratiekampen overgebracht zijn. Welke administratie deugde niet? Die van het *Reichsjustizministerium* of die van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* waar Pohl aan het hoofd stond? Wij nemen aan: de laatste, maar wij hebben geen zekerheid.

Hoe dat zij, de lijn werd doorgetrokken: in april '43 werd nader bepaald dat men alle Joden die tot gevangenisstraf veroordeeld waren, los van de duur daarvan (de minimumgrens van drie jaar liet men vallen), na het uitzitten van hun straf naar het concentratiekamp Auschwitz of het concentratiekamp Majdanek zou transporteren² en dat Polen die meer dan zes maanden straf achter de rug hadden (ook bij hen werd de minimumgrens van drie jaar losgelaten), in de dichtstbijzijnde kampen zouden terechtkomen. Wij moeten wel aannemen dat op de eerste transporten uit de periode oktober '42-april '43, daargelaten hoeveel personen zij omvat hebben, talrijke andere gevolgd zijn; daaromtrent zijn geen bijzonderheden bekend en wij weten dan ook niet hoeveel slachtoffers er in totaal krachtens Thieracks afspraken met Himmler geweest zijn. Niet onvermeld blijve dat Thierack dank zij zijn hulpvaardigheid een concessie in de wacht gesleept had: op bevel van Himmler had het *Reichssicherheitshauptamt* zijn bevoegdheid, bepaalde gevangenen, ongeacht het tegen hen gewezen vonnis, uit hun cel te halen en in een concentratiekamp te executeren, aan de *Reichsjustizminister* persoonlijk

¹ Neur. doc. NO-1285. ² De overdracht van gevangenen aan het SS-complex is een gevolg geweest van de aandrang uit SS-kringen en wij mogen het als een voorbeeld zien van het geslaagde streven van de SS om in bezet Nederland bepaalde maatregelen door te drukken nog voor zij in Duitsland genomen waren, dat, zoals wij in deel 6 opmerkten, Joden die in Nederlandse gevangnissen opgesloten waren, al in augustus '42, d.w.z. vóór Thieracks eerste afspraken met Himmler, naar Auschwitz gedeporteerd werden.

overgedragen. Himmler wist die bevoegdheid bij Thierack in goede, d.w.z. in grijpgrage handen.

'Schutzhäftlinge' '39-'45

Wij hebben tot dusver, wat de oorlogsjaren betreft, uitsluitend geschreven over de beleidsregels die binnen het Duitse justitiële apparaat toegepast zijn. Hoe ontwikkelde zich nu de regeling krachtens welke niet de justitie maar de *Gestapo* bevoegd was, personen naar een concentratiekamp over te brengen, waartoe hun, gelijk eerder weergegeven, een *Schutzhaftbefehl* uitgereikt moest worden? Dat *Schutzhaftbefehl* was steeds afkomstig geweest van het *Reichssicherheitshauptamt*; deze centrale had daartoe dan van een *Staatspolizeistelle* of *Staatspolizeileitstelle* een voorstel ontvangen (een *Schutzhaftantrag*) waarbij steeds het nodige 'bewijsmateriaal' gevoegd was. Toen Duitsland bezette gebieden ging besturen waar *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* benoemd werden, moesten dezen dezelfde administratieve weg volgen. Die procedure werd spoedig vereenvoudigd. Op 16 mei '40 (Nederland was zojuist bezet) bepaalde Heydrich dat voorstellen tot het opleggen van *Schutzhaft* voortaan per telex ingediend konden worden, het 'bewijsmateriaal' mocht daar op volgen. Het gevolg was dat het voorstel veelal goedgekeurd werd zonder dat het *Schutzhaft-Referat* van het *Reichssicherheitshauptamt* de moeite genomen had, zich in het 'bewijsmateriaal' te verdiepen; trouwens, daarvoor kwamen spoedig ook veel te veel voorstellen binnen. In talrijke gevallen bleef het *Reichssicherheitshauptamt* intussen wél het *Schutzhaftbefehl* opstellen dat aan de gevangenen uitgereikt moest worden, maar in augustus '41 bepaalde Heydrich dat dat document hun alleen maar mocht worden getóónd, althans voorzover zij buitenlanders waren: zij mochten het niet behouden (Heydrich vreesde dat, als een gevangene ontsnapte, de vijandelijke propaganda van zulk een stuk gebruik zou gaan maken).¹ Nóg een vereenvoudiging werd aangebracht: in mei '43 gaf Heydrichs opvolger Kaltenbrunner de hogere functionarissen van de *Sicherheitspolizei* het recht, Polen (met uitzondering van de maatschappelijk vooraanstaanden onder hen) uit eigen bevoegdheid *Schutzhaft* op te leggen: de omweg via de Berlijnse centrale kwam dus te vervallen. Daarbij tekenen wij nog aan dat sinds '41 al tienduizenden Russische arbeiders (*Ostarbeiter*) de concentratiekampen binnengevoerd waren zonder dat de *Schutzhaft*-regeling

¹ Talrijke gevangenen moesten pas na aankomst in de concentratiekampen met hun handtekening bekrachtigen dat het *Schutzhaftbefehl* hun getoond was.

in welk opzicht ook op hen toegepast was. Was het dus enerzijds zo dat bij de administratie van de gevangenen van het SS-complex een zorgvuldig voorgeschreven, pijnlijke nauwkeurigheid in acht genomen werd, anderzijds hadden al die voorschriften slechts een beperkte geldigheid, werd er althans op enorme schaal buiten de voorschriften om gehandeld.

Het was, al in de vooroorlogse jaren, gebruik geweest dat in de *Schutzhaftantrag* ook werd aangegeven, hoe 'gevaarlijk' de betrokken gevangene was. Daarmee correspondeerde dan het voorstel: de indiener kon voorstellen dat aan de betrokkene bijvoorbeeld zes maanden, of een jaar, of onbepaalde tijd *Schutzhaft* opgelegd werd. Men ging (niet bekend is, sinds wanneer) drie opklimmende gradaties in de *Schutzhaft* onderscheiden: I, II en III, en op grond daarvan bepaalde Himmler eind '40 dat voortaan ook drie soorten concentratiekampen onderscheiden zouden worden. Heydrich deed daar mededeling van in een rondschrijven d.d. 2 januari '41.¹ Tot *Stufe I* ('für alle wenig belasteten und unbedingt besserungsfähigen Schutzhäftlinge, ausserdem für Sonderfälle und Einzelhaft') behoorden Dachau, Sachsenhausen en Auschwitz I (een nieuw concentratiekamp, begin '40 opgericht). *Stufe I* kende ook nog een *Stufe Ia* ('für alle alten und bedingt arbeitsfähigen Schutzhäftlinge, die noch in Heilkräutergarten beschäftigt werden können'): Dachau; Himmler verwachtte wonderen van die 'Heilkräuter' en bij Dachau bezat de *Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung* er een kwekerij van. Bij *Stufe II* ('für schwerer belastete, jedoch noch erziehungs- und besserungsfähige Schutzhäftlinge') waren Buchenwald, Flossenbürg, Neuengamme en Auschwitz II ingedeeld – dat laatste kamp, Birkenau (wij zullen het als regel met die naam aanduiden²), bestond nog niet maar er was al wel tot de oprichting besloten, waarbij wij nog aantekenen dat toen ook al vaststond dat Birkenau de plaats zou zijn waar men enkele miljoenen Joden door vergassing om het leven zou brengen. Tenslotte was er dan *Stufe III*: 'für schwer belastete, insbesondere auch gleichzeitig kriminell vorbestrafte und asoziale, d.h. kaum noch erziehbare Schutzhäftlinge'; daartoe behoorde slechts één kamp: Mauthausen.

Van hoe geringe betekenis in feite deze indeling van de concentratiekampen in de *Stufen I, Ia, II* en *III* geweest is, zal uit het vervolg van dit deel blijken; men kan aan Heydrichs rondschrijven eigenlijk slechts één conclusie vastknopen: dat allen die er kennis van namen (en daartoe be-

¹ Neur. doc. NO-473; exemplaar in HSSuPF, 172 f. ² Zo zullen wij ook Auschwitz III, het grote kamp niet ver van Auschwitz, waar de *IG Farben* o.m. een fabriek voor kunstrubber (*Buna*) liet bouwen, als regel aanduiden met de naam van de dichtstbijzijnde plaats: Monowitz.

hoorden in Den Haag stellig Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, en het hoofd van de *Abteilung IV* van zijn staf, Deppner, en vermoedelijk ook Rauter), wisten dat deportatie naar Mauthausen gelijk stond aan een doodvonnis. Wat voor zin had het immers, 'kaum noch erziehbare *Schutzhäftlinge*' in leven te laten? Dat was in strijd met de gehele ideologie van het nationaal-socialisme en speciaal met die van de SS.

★

De *Schutzhaft*-regeling werd in bezet Nederland aldus toegepast dat *Schutzhäftlinge* aan wie een *Schutzhaftbefehl* uitgereikt of getoond was, tot aan de oprichting van het concentratiekamp Vught (januari '43) naar concentratiekampen in Duitsland overgebracht werden. Toen Vught er eenmaal was, en wel als 'officieel', onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* ressorterend kamp (in de Duitse stukken heet het als regel 'KL Herzogenbusch'), moesten de 'lichte' en 'middelbare' gevallen in Vught opgesloten worden, 'Überführungen ins Reich finden', aldus in januari '43 een rondschriften van Harster, 'nur noch bei solchen Häftlingen statt, die in die Stufe III eingewiesen sind'¹ – en met 'Stufe III' werd niet Stufe III van de concentratiekampen bedoeld, maar Stufe III van de graad van 'gevaarlijkheid' der gevangenen, van de *Schutzhaft*-regeling dus. Harster bepaalde toen ook dat men voor het overbrengen van *Schutzhäftlinge* van de *Stufen I* en *II* naar Vught niet op een *Schutzhaftbefehl* hoefde te wachten.

De overige kampen in Nederland die wij in dit deel zullen beschrijven, ressorteerden niet onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*: met uitzondering van het kamp Ommen, dat wij als een creatie van *General-kommissar* Schmidt moeten zien, ressorteerden zij onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Dat gold voor de gijzelaarskampen in Noord-Brabant, voor de twee *Judendurchgangslager* Westerbork en Vught en voor de kampen Schoorl en Amersfoort. Schoorl werd van juni '41 af als 'Polizeiliches Durchgangslager' aangeduid en Amersfoort (dat Schoorl in de nazomer van '41 ging vervangen) kreeg dezelfde naam. Dat wil niet zeggen dat allen die Amersfoort binnengevoerd werden, vandaar naar Duitsland gevoerd zijn: Amersfoort was óók een kamp waar men een periode van detentie kon doorbrengen die door de *Sicherheitspolizei* in bezet Nederland

¹ Rondschriften, 26 jan. 1943, van Harster (*HSSuPF*, 53 a).

STATISTIEKEN VAN ARRESTANTEN

Tabel I: Arrestaties door de 'Sicherheitspolizei' in Duitsland en in het 'Protektorat' en de 'Ostgebiete' in oktober 1941

	'Gross- Deutschland'	'Protektorat u. Ostgebiete'	Totaal
<i>Kommunismus, Marxismus</i> ¹	544	530	1 074
<i>Opposition</i> ²	1 518	2 278	3 796
<i>Kathol. Kirchenbewegung</i>	80	336	416
<i>Evangel. Kirchenbewegung</i>	12		12
<i>Juden</i>	162	314	476
<i>Wirtschaft</i>	200	34	234
<i>Arbeitsniederlegungen</i>	7 729	827	8 556
<i>Verbotener Umgang mit Polen oder Kriegsgefangenen</i>	531	65	596
Totaal	10 776	4 384	15 160

uit eigen bevoegdheid opgelegd was; het was tenslotte tevens een kamp waar arrestanten wier zaak nog in onderzoek was (*Untersuchungshäftlinge*), ondergebracht waren.

★

Terug naar Duitsland.

Er zijn enkele statistieken bewaardgebleven die een beeld geven van de aantallen personen die, kennelijk blijkens opgave van het *Reichssicherheitshauptamt*, in bepaalde perioden gearresteerd zijn. De eerste statistiek³ (zie Tabel I) heeft betrekking op de maand oktober 1941 en betreft alleen de arrestanten in *Gross-Deutschland* en in '*Protektorat und Ostgebiete*', d.w.z. in Bohemen-Moravië en in de geannexeerde delen van Polen.

¹ Onder '*Marxismus*' werden kennelijk alle socialisten begrepen. ² D.w.z.: de overige politieke tegenstanders. ³ Weergegeven door M. Broszat in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 113.

Men ziet: veruit de meeste arrestaties hadden in oktober '41 plaatsgevonden wegens neerleggen van het werk: zonder verlof het werk verlaten en kleine stakingen; hoeveel Duitse, hoeveel buitenlandse arbeiders zich daaraan schuldig gemaakt hadden, is niet bekend. Ook over de opgelegde straffen licht deze statistiek ons niet in. Met nadruk willen wij er bovendien op wijzen dat het een statistiek is van arrestaties, niet van deportaties die natuurlijk ook een vorm van vrijheidsberoving zijn. In oktober '41 waren in Duitsland de Jodendeportaties al begonnen. Daarvan vinden wij niets in Tabel I terug.

Tabel II¹ (zie pag. 41) geeft, met vergelijkbare beperkingen, de cijfers voor de arrestanten van de *Sicherheitspolizei* niet alleen in Duitsland, maar ook in de bezette gebieden ('buitenland') in het eerste, resp. tweede kwartaal van 1944; wat het tweede kwartaal betreft, is elke categorie in Duitsers en buitenlanders onderverdeeld, in het eerste slechts de categorie 'Neerleggen van het werk'.

Een vergelijking tussen de Tabellen I en II is niet wel mogelijk doordat zij elkaar, wat de gebruikte categorieën betreft, niet dekken en doordat wij uit Tabel II wel kunnen afleiden, hoeveel Duitsers gearresteerd werden, maar uit Tabel I niet. Opvallend is opnieuw het aantal arrestanten wegens neerleggen van het werk: 8 556 in oktober '41 (Duitsland, *Protektorat* en *Ostgebiete*) en in het eerste halfjaar van '44 gemiddeld 34 325 per maand (Duitsland en de bezette gebieden). Het zijn die gedragingen geweest die in oktober '41 tot ruim de helft, in het eerste halfjaar van '44 zelfs tot twee-derde van alle arrestaties geleid hebben. Opvallend zijn verder, met uitzondering van het *Protektorat* en de *Ostgebiete* in oktober '41, de lage cijfers voor de gearresteerde kerkelijke ambtsbedienaren; Hitler had nu eenmaal de algemene scherpe vervolging der kerken tot na de oorlog uitgesteld.

Wij hebben er geen denkbeeld van waar al deze arrestanten terechtgekomen zijn. Hun aantallen stegen met grote sprongen (eerste kwartaal '44: 133 926, tweede kwartaal: 176 760), welnu: zoals wij eerder weergaven, zaten volgens minister Thierack eind september '41 in alle Duitse gevangnissen en andere gesloten inrichtingen bij elkaar bijna honderdnegentigduizend gedetineerden vast en in juni '44 waren het, blijkens een naoorlogse Duitse publikatie, nagenoeg evenveel: opnieuw ca. honderdnegentigduizend,

¹ Gebaseerd op twee statistieken voor de maanden januari t.e.m. maart en april t.e.m. juni 1944 in Günther Weisenborn, Walter Hammer en Guntram Prüfer: *Der lautlose Aufstand. Bericht über die Widerstandsbevegung des Deutschen Volkes 1933-1945* (1953), p. 149-50.

STATISTIEKEN VAN ARRESTANTEN

 Tabel II: Arrestaties door de 'Sicherheitspolizei' in Duitsland en West-Europa
 in het eerste halfjaar van 1944

	Eerste kwartaal	Tweede kwartaal		Totaal halfjaar
		Duitsers	buitenl. samen	
<i>Kommunismus, Marxismus</i>	4 500	1 724	3 329	5 053
<i>Reaktion, Opposition</i>	6 555	1 014	805	1 819
<i>Widerstandsbewegung (Ausland)</i>	6 969		8 540	8 540
<i>Kathol. Kirchenbewegung</i>	157	73	76	149
<i>Evangel. Kirchenbewegung</i>	28	17	1	18
<i>Sekten¹</i>	364	203	85	288
<i>Juden</i>	2 549	940	377	1 317
<i>Heimtücke-Angelegenh.</i>		3 826	2 250	6 076
<i>Wirtschafts-Angelegenh.</i>	1 699	651	2 011	2 662
<i>Arbeitsniederlegungen</i>	91 674 ²	6 486	107 789	114 275
<i>Verbotener Umgang mit ausländischen Arbeitern u. Kriegsgefangenen</i>	6 239	1 172	4 065	5 237
<i>Kriminelle Delikte</i>	13 192 ³	2 369	27 689	30 058
<i>Sonstige Delikte</i>		538	730	1 268
Totaal	133 926	19 013	157 747	176 760

¹ Hier vielen bijv. de Jehova's Getuigen onder. ² Dit is de enige rubriek die een verdeling tussen Duitsers en buitenlanders aangeeft: 6 439, resp. 85 235. ³ Hierin zijn in het eerste kwartaal kennelijk de 'Heimtücke-Angelegenheiten' en de 'Kriminelle Delikte' meegeteld.

van wie ongeveer een kwart uit vrouwen bestond.¹ Er moeten evenwel door de *Sicherheitspolizei* ook in Duitsland steeds meer arrestaties verricht zijn. Vermoedelijk zijn van de gearresteerde personen die hun werk neergelegd hadden (had dit de vorm aangenomen van stakingen, dan duurden die stakingen slechts kort), velen gestraft door opzending naar een van de *Arbeiterziehungslager* (wij behandelden die strafdampen reeds in ons vorige deel, hoofdstuk 5, in de paragraaf 'Werken in Duitsland'), maar het ligt voor de hand, verder te veronderstellen dat talrijke arrestanten in de concentratiekampen terecht kwamen. Zeer zeker gold dat voor een groot deel van diegenen die als arrestanten meegeteld zijn in de rubriek *Widerstandsbewegung (Ausland)*: bijna zeventuizend in het eerste kwartaal van '44, acht-en-eeën-halfduizend in het tweede.

'Nacht-und-Nebel'-gevangenen

Hier willen wij dan stilstaan bij een merkwaardige, door Hitler zelf geïnspireerde regeling die het lot van vele honderden gearresteerde Nederlandse illegale werkers bepaald heeft: de regeling die gold voor de z.g. *Nacht-und-Nebel*-gevangenen.²

¹ Die ca. 190 000 waren als volgt verdeeld: *Untersuchungshäftlinge* 38 000; *Zuchthausgefangene* 66 000; *Gefängnisinsassen* 47 000 (opsluiting in een *Zuchthaus* was in Duitsland een zwaardere vorm van detentie dan opsluiting in een *Gefängnis*); *Sicherungsverwahrte* 2 565; *Polizeigefangene* 9 000; *Sonstige Gefangene* 8 500; *Polenvollzug* 19 500. (Opgave in Albrecht Wagner: *Die Umgestaltung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens- und Richterrechts im nationalsozialistischen Staat*, in *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*, dl. I, p. 276).

Ten aanzien van het begrip '*Polenvollzug*' willen wij vermelden dat in december '41 in Duitsland een verordening verschenen was die bepaald had dat Polen en Joden die in de gedeelten van Polen woonden welke door Duitsland in '39 geannexeerd waren, onderworpen zouden zijn aan aparte bepalingen op het gebied van het strafrecht. In een groot aantal gevallen die in de rest van Duitsland niet golden, zouden zij tot de doodstraf veroordeeld worden; werden zij tot een vrijheidsstraf veroordeeld, dan moesten zij die, aldus een instructie van het *Reichsjustizministerium*, niet in de gevangnissen maar in aparte strafdampen boeten. In juni '44 waren uiteraard alle Joden reeds uit die strafdampen naar concentratie- of vernietigingskampen overgebracht en voor veel Polen gold hetzelfde. Uit de statistiek moet men evenwel afleiden dat zich toen in die aparte, onder het *Reichsjustizministerium* ressorterende strafdampen nog bijna twintigduizend Polen bevonden. Het totale aantal van de Poolse burgers die onder de *Polenvollzug* berecht zijn, is niet bekend. ² De belangrijkste stukken terzake vormen Neur. doc. PS-669.

Toen, na het begin van de Duitse invasie in de Sowjet-Unie, in geheel bezet Europa de geest van verzet sterker werd en het illegale werk van communisten en anderen een grotere omvang aannam, gaf Hitler in september '41 twee bevelen die betrekking hadden op de bestrijding en de vervolging van illegale werkers. Het tweede bevel hield de *Nacht-und-Nebel*-regeling in.

In het eerste bevel, medio september door generaal Keitel, *Chef* van het *Oberkommando der Wehrmacht*, aan alle *Wehrmachtbefehlshaber*, onder wie Christiansen, doorgegeven¹, stond: 'Bei jedem Vorfall der Auflehnung gegen die deutsche Besatzungsmacht, gleichgültig wie die Umstände im Einzelnen liegen mögen, muss auf kommunistische Ursprünge geschlossen werden.' Er moest dan onmiddellijk op de scherpste wijze ingegrepen worden, 'dabei ist zu bedenken, dass ein Menschenleben in den betroffenen Ländern vielfach nichts gilt.' Zou een Duitse militair door toedoen van de bevolking om het leven komen, dan zou 'im allgemeinen die Todesstrafe für 50-100 Kommunisten als angemessen gelten. Die Art der Vollstreckung muss die abschreckende Wirkung noch erhöhen' – dat was een suggestie om de veroordeelden op te hangen.

De berechting ressorteerde in Nederland ten dele onder de *Wehrmachtbefehlshaber*, ten dele onder de *Reichskommissar*: Christiansen heeft stelling Hitlers bevel aan Seyss-Inquart doorgegeven. Welnu, deze dacht er niet aan om het uit te voeren. Hoe kon men motiveren dat bij elk 'Vorfall der Auflehnung gegen die Besatzungsmacht' tot 'kommunistische Ursprünge' geconcludeerd werd? En was niet te voorzien dat, als men op het neerschieten van één Duitse militair zou antwoorden met de executie van vijftig tot honderd communisten, de grootste deining zou ontstaan? Intussen, het *Führerbefehl* wás er – iets moest Seyss-Inquart doen. Dat 'iets' werd een verordening, midden oktober '41 afgekondigd², die (hetgeen nooit eerder gebeurd was) ingeleid werd met enkele propagandistische zinnen welke, dunkt ons, niet alleen voor de bevolking in bezet gebied maar ook voor Hitler bestemd waren: 'Duitsland strijdt voor de toekomst van Europa tegen de vijandelijke machten. Deze strijd eist het onverbiddeijk neerslaan van alle pogingen tot tegenwerking.' Daarop volgde in artikel 1 een strafbedreiging die nauwelijks algemener geformuleerd kon worden:

'Hij die opzettelijk een ingevolge geldende rechtsvoorschriften strafbaar feit pleegt, hetwelk tot oogmerk heeft dan wel aanleiding kan geven tot het in gevaar

¹ Rondschrjven, 15 sept. 1941, van Keitel aan alle *Wehrmachtbefehlshaber* (Ncur. doc. NG-4053). ² VO 195/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 835-36).

brengen van de openbare orde of van de veiligheid van het openbare leven . . . , wordt als saboteur gestraft met de dood.'

Er zou dan voorts, zo bleek mede uit deze verordening, de versnelde procedure gelden die in Duitsland van '33 af toegepast werd door de politieke rechtbanken, de *Sondergerichte*. In Duitsland functioneerden in '41 meer dan 70 van die *Sondergerichte* die elk verscheidene Kamers telden. Nu kreeg ook bezet Nederland een *Sondergericht*: niet een nieuwe rechtbank, maar het Duitse *Obergericht*, in de zomer van '40 opgericht, zou, als zulk een 'saboteur' berecht moest worden, als *Sondergericht* fungeren. Notabene: de telastlegging behoefde aan die 'saboteur' niet eens schriftelijk uitgebracht te worden, zij kon tijdens de zitting mondeling geschieden.

Ook die bepaling zien wij als uitvloeisel van het streven van Seyss-Inquart, Hitler tevreden te stellen. Zij is, voorzover valt na te gaan, in de processen voor het *Obergericht als Sondergericht* nimmer toegepast. Al bij al: een merkwaardig voorbeeld zowel van Seyss-Inquarts laveerkunst als van de mate waarin hij het zich, mede gegeven Hitlers opvallend gebrek aan belangstelling voor Nederland, kon veroorloven, in feite zelfs van *Führerbefehle* af te wijken.

Een tweede voorbeeld vinden wij in de *Nacht-und-Nebel*-regeling. Daarover nu het volgende.

Eind september '41 gaf Hitler in zijn hoofdkwartier de mondelinge instructie dat opsporing en vervolging van illegale werkers met verdubbelde kracht ter hand genomen moesten worden. Zij moesten in beginsel, zo bepaalde hij, steeds ter dood veroordeeld worden, maar als het doodvonnis niet snel uitgesproken en de executie niet snel voltrokken kon worden, dan achtte hij het beter dat de bedrivers van illegale daden, '*mindestens aber die Haupttäter*', naar Duitsland gebracht werden, waarna hun nabestaanden verder niets meer van hen te horen zouden krijgen; het zou zijn alsof de betrokkenen '*in Nacht und Nebel*' verdwenen waren. Duidelijk is het dat Hitler beoogde, op deze wijze de druk die van de arrestaties zou uitgaan, te versterken; bovendien zouden bijvoorbeeld de '*in Nacht und Nebel*' verdwijnende Nederlandse arrestanten geen bijstand van Nederlandse verdedigers krijgen.

Het duurde enige maanden (Hitler was in die tijd geheel in beslag genomen door de grote stormloop op Moskou) voor die denkbeelden in een schriftelijke instructie neergelegd werden, maar begin december '41 was het zo ver: op 7 december keurde Hitler als *Führer und Oberster Befehlshaber der Wehrmacht* nieuwe '*Richtlinien für die Verfolgung von Straftaten gegen das Reich oder die Besatzungsmacht in den besetzten Gebieten*' goed. In dit stuk werd de

Nacht-und-Nebel-regeling ten principale aangegeven; uit het stuk bleek voorts dat Keitel bevoegd was haar nader uit te werken. Keitel deed dat in een bevel d.d. 12 december. Illegale werkers, zo stond daarin, mochten in de bezette gebieden slechts berecht worden wanneer het doodvonnis waarschijnlijk was en de executie *'grundsätzlich innerhalb einer Woche nach Festnahme des Täters'* kon plaatsvinden. Waren die voorwaarden niet aanwezig, dan moest de *Geheime Feldpolizei* de arrestanten naar Duitsland overbrengen. Zij werden daar dan *'Wehrmachtgefangene'* en konden er in het geheim door een *Wehrmachtgericht* berecht worden. *'Die Richtlinien treten'*, zo heette het aan het slot, *'drei Wochen nach ihrer Unterzeichnung'* (dat was dus: drie weken na 12 december '41) *'in Kraft. Sie sind bis auf weiteres in allen besetzten Gebieten, mit Ausnahme von Dänemark, anzuwenden'* – Denemarken, waar de regering in april '40 gecapituleerd had, nam nu eenmaal een speciale positie in.

Zeven weken later, op 2 februari '42, ging er van Keitel weer een nieuwe oekaze uit. Daarin werd bepaald dat de *Nacht-und-Nebel*-regeling alleen in Noorwegen, Nederland, België en Frankrijk toepassing zou vinden, niet dus in Oost- en Zuidoost-Europa, en dat de naar Duitsland over te brengen gevangenen die spoorloos zouden verdwijnen, door een *Staatspolizeistelle* of *-leitstelle* in ontvangst genomen zouden worden. Daarmee had de *Gestapo* greep op de zaak gekregen. Zij liet niet los: in april '42 werd bepaald dat de naar Duitsland overgebrachte of alsnog over te brengen *Nacht-und-Nebel*-gevangenen, voorzover zij niet voor berechting door een militaire rechtbank in aanmerking kwamen, voor een van de *Senate* van het *Volksgerichtshof* of voor een *Sondergericht* zouden moeten verschijnen.

Van de mate waarin *Nacht-und-Nebel*-gevangenen berecht zijn (de speciale positie van de Nederlanders onder hen komt aanstonds aan de orde), hebben wij geen volledig overzicht. Het schijnt dat talrijke militaire rechtbanken er niet voor gevoeld hebben, dit soort zaken in behandeling te nemen en dat als gevolg daarvan de meeste *Nacht-und-Nebel*-processen gevoerd zijn voor het *Volksgerichtshof* dan wel voor een van de drie *Sondergerichte* die competent verklaard waren: die te Keulen, Essen en Kiel. Alleen al aan die drie *Sondergerichte* waren eind '42 meer dan zesduizend *Nacht-und-Nebel*-gevangenen toegewezen en het *Volksgerichtshof* begon met ca. 200 zaken (één zaak kon op talrijke illegale werkers betrekking hebben) in behandeling te nemen. Aan de voor het *Volksgerichtshof* verschijnende *Nacht-und-Nebel*-gevangenen werd in ongeveer de helft van de gevallen de doodstraf opgelegd – gegevens met betrekking tot de vonnissen van de drie genoemde *Sondergerichte* zijn niet bekend.

Wat gebeurde nu met de *Nacht-und-Nebel*-gevangenen die *niet* ter dood veroordeeld werden?

Zij vielen in drie categorieën uiteen: gevangenen bij wie het er, nog voor zij berecht werden, naar uitzag dat zij vrijgesproken zouden worden, gevangenen die inderdaad vrijgesproken werden, en gevangenen aan wie gevangenisstraf opgelegd werd. Welnu, in juni en oktober '42 werd bepaald dat de eerste twee categorieën aan de *Gestapo* overgedragen en naar concentratiekampen gebracht zouden worden, en in november '43 werd vastgesteld dat voor de derde categorie na het uitzitten van hun gevangenisstraf hetzelfde zou gelden. In de concentratiekampen deed dus een nieuwe soort gevangenen haar intrede: de *Nacht-und-Nebel*- ofwel *NN-Häftlinge*; hun was elk contact met hun familie of vrienden verboden.

De meeste van die *NN-Häftlinge* kwamen in de concentratiekampen Gross-Rosen en Natzweiler (Elzas) terecht, vooral in Natzweiler. Dat had twee oorzaken. De eerste was dat het *Reichssicherheitshauptamt* op voorstel van Harster in september '43 bepaalde dat alle *NN-Häftlinge* van 'Germaanse' afkomst in Natzweiler samengebracht moesten worden, de tweede dat zich onder de naar schatting zeventuizend *NN-Häftlinge*, die in totaal in de kampen terecht kwamen (in Natzweiler óók talrijke Nederlandse politieke gevangenen die tevoren in Buchenwald, Dachau en Neuengamme opgesloten geweest waren), meer dan vijfduizend Fransen bevonden hebben.

Ziet men op deze ontwikkeling terug, dan is, dunkt ons, vooral één ding duidelijk: integrale toepassing van de oorspronkelijke *NN*-regeling zou hebben betekend dat nagenoeg alle in West-Europa gearresteerde illegale werkers gevangenen van de *Wehrmacht* zouden worden – dat was voor Himmler en het *Reichssicherheitshauptamt* kennelijk onaanvaardbaar. Zij hebben allereerst weten te bereiken dat niet de *Wehrmacht* maar de *Gestapo* de naar Duitsland overgebrachte gevangenen in handen kreeg; vervolgens, dat de berechting in hoofdzaak toevertrouwd werd aan het *Volksgerichtshof* en aan drie *Sondergerichte*; en tenslotte, dat al die gevangenen die niet ter dood veroordeeld waren, vroeg of laat in de concentratiekampen belandden, zulks ook dan wanneer de *Gestapo*-zelf dan wel de competente rechtbank van oordeel was dat de betrokkenen onschuldig waren. Het lot dat die onschuldigen trof, had kennelijk met het feit te maken dat de gehele *Nacht-und-Nebel*-regeling niet tot de buitenwereld mocht doordringen.

Wat is er nu met die regeling in bezet Nederland gebeurd?

Toen Hitlers *Richtlijnen* d.d. 7 december '41 en Keitels nadere instructies d.d. 12 december bij het *Reichskommissariat* binnenkwamen, wekten deze stukken daar grote verbazing. Wat Hitler en Keitel voorgeschreven hadden, betekende een volledige doorbreking van de in bezet Nederland gevolgde praktijk: als men conform handelde, dan diende men de gehele Duitse berechting van illegale werkers in Nederland op te heffen. Het was immers

praktisch uitgesloten dat men illegale werkers zeven dagen na hun arrestatie krachtens een gerechtelijk vonnis kon executeren – alle politieke gevangenen zouden dus als *NN-Häftlinge* aan de *Wehrmacht* overgedragen moeten worden en naar Duitsland moeten verdwijnen. De stukken werden aan Wimmers medewerker Rabl voorgelegd; deze concludeerde medio februari '42 (veel haast was niet betracht), '*dass die Form, in der diese Führerweisung durchgeführt worden ist, uns nicht verbindet, da wir dem Oberkommando der Wehrmacht nicht unterstehen*', en Wimmer plaatste (naar wij aannemen: na een bespreking met Seyss-Inquart) bij Rabls conclusie de aantekening: '*Wir tun vorläufig nichts.*'¹

Hoe zou Hitler daarop reageren?

Seyss-Inquart ging rugdekking zoeken. Dat deed hij bij Himmler. Toen deze in mei '42 in bezet Nederland kwam, o.m. om bij de eedsaflegging van de Nederlandse SS op Hitler aanwezig te zijn, legde Seyss-Inquart hem het denkbeeld voor om de *Nacht-und-Nebel*-regeling een iets andere inhoud te geven, nl. om haar toe te passen op een wijze die rekening hield met de moeilijkheden waarvoor Duitsland in de loop van de oorlog zou kunnen komen te staan: illegale werkers die men eigenlijk ter dood zou moeten brengen, zou men als *NN-Häftlinge* laten verdwijnen; het zou dan lijken alsof zij geëxecuteerd waren – in bezet gebied zou het effect dus hetzelfde zijn maar denkbaar was dat men de betrokkenen op een gegeven moment, bijvoorbeeld wanneer een compromis getroffen moest worden, tegen de Geallieerden zou uitspelen als een soort politieke gijzelaars; zij waren tenslotte, aldus Rauter na de oorlog, 'zeer waardevolle mensen'.² Om Himmler voor dit denkbeeld te winnen, werd hij in persoonlijk contact gebracht met enkele 'zeer waardevol' geachte arrestanten: twee, voorzover wij weten. De een was de marconist H. J. Jordaan die op 3 mei in het kader van het *Englandspiel* gearresteerd was, de ander de commandant van de OD in de provincie Utrecht, W. A. H. C. Boellaard, die twee dagen later in Amsterdam in Duitse handen gevallen was. Van Himmlers gesprek met Jordaan weten wij, doordat deze begin september '44 in Mauthausen geliquideerd is, niets af – Boellaard heeft, nog in de gevangenis, zijn ontmoeting met Himmler

¹ K. Rabl: '*Vermerk für Herrn Staatssekretär Dr. Dr. Wimmer*', 19 febr. 1942 (V11J, Abt. Rechtssetzung: dossier VO 1/43). ² PRA-Den Haag: p.v. inz. W. Harster (8 okt. 1948), p. 42 (getuige Rauter).

uitgebreid beschreven¹ en wij moeten wel aannemen dat beiden, wat hun persoonlijkheid betref (Jordaan was bovendien het type van een 'blonde Germaan'), op Himmler een uitstekende indruk gemaakt hebben: hij gaf zijn accoord aan wat Seyss-Inquart hem voorgesteld had.

Toen de zaak eenmaal zover was, bracht Seyss-Inquart in de Duitse rechtspleging een wijziging aan waardoor zij meer zou lijken op die waartoe in Duitsland met betrekking tot *NN-Häftlinge* besloten was. Op 21 mei, kort na Himmlers vertrek, bepaalde de *Reichskommissar* in een verordening² dat het *Obergericht* dat, gelijk men zag, reeds sinds midden oktober '41 als *Sondergericht* kon fungeren bij de berechting van 'saboteurs', nu algemeen als *Sondergericht* in werking zou treden in alle gevallen waarin in Duitsland een

¹ Voordat hij met Himmler in contact werd gebracht, werd Boellaard op 11 mei eerst ondervraagd door Heydrich die Himmler bij zijn bezoek aan Nederland vergezelde; het kwam toen tot een gesprek over de oorlogssituatie waarbij Heydrich Boellaard honend feliciteerde met de Russische communisten als bondgenoten waarop Boellaard prompt repliceerde: 'Ik kan het Duitse volk evenmin feliciteren met zijn Japanse bondgenoten.' Na het gesprek werd Boellaard aangeboden, een doodvonnis te ontgaan door toe te treden tot de *Waffen-SS* - hij weigerde. Drie dagen later, op 14 mei, werd hij uit zijn cel gehaald en naar het door Seyss-Inquart bewoonde landgoed 'Clingendaal' gebracht. Hij kwam daar tegenover Himmler, Seyss-Inquart, Rauter en Harster te staan, meldde zich als '*Hauptmann Boellaard der Königlichen Niederländischen Feldartillerie*' en werd toen door Himmler (een man, zo schreef hij later, met 'doordringende ogen' en van een 'sluwe intelligentie') geattakeerd: 'Jullie zijn toch Germanen, waarom vechten jullie dan tegen ons?' Boellaard: 'Het woord *Germanentum* ligt ons niet zo; wij zijn in de eerste plaats Nederlanders ... Bovendien houden wij van onze vrijheid en zijn koppig.' Himmler: 'Ja, ja, echte Germaanse eigenschappen. Maar in uw volkslied staat toch: Wilhelmus van Nassouwen ben ik, van Duitse bloed?' Boellaard: 'Er staat bovendien in: 'Het vaderland getrouwe blij ik tot in de dood.' ' Het gesprek kwam op het verzetswerk van de OD. 'Het is een organisatie', zei Boellaard (bedoelend zijn mede-gearresteerden te beschermen), 'die eerst in actie komt, als de Duitsers hier weggaan.' Himmler, 'met overslaande stem': 'Weggaan, weggaan!? Wij Duitsers gaan hier nooit weg!' Boellaard: 'Dat is dan in afwijking van wat de Rijkscommissaris ons steeds gezegd heeft, *Reichsführer*.' In die geest werd het gesprek nog enige tijd voortgezet, lopend nu. 'In ieder bosje waar wij langs komen, knielen of staan', aldus Boellaards beschrijving, 'gewapende SS-mannen, de ogen erbidig en onderworpen. Leica's klikken, de wacht komt langs, drie man achter elkaar, vlak bij Himmler in paradepas. Hij wenkt af: geen eerbewijzen. Een bespottelijk tafreel.' Het onderhoud eindigde met een lofrede van Himmler op 'de *Führer*, de man van wie de domme Hollanders niet weten, welk een zegen hij voor de wereld is.' (W. A. H. C. Boellaard in *O en V*, dl. I, p. 598-600).

Met omstreeks honderd andere Nederlanders, allen *Nacht-und-Nebel*-gevangenen, werd Boellaard ongeveer een jaar later naar Natzweiler gevoerd; van hen stierven vier-en-zestig. ² VO 56/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 282-83).

Sondergericht bevoegd was. Meer nog. In Seyss-Inquarts verordening van juli '40 'betreffende de Duitse rechterlijke macht voor strafzaken'¹ was bepaald dat in Nederland, zoals ook in Duitsland het geval was, vonnissen die al in kracht van gewijsde waren gegaan, binnen een jaar geannuleerd konden worden; die annulering zou uitgesproken worden door de *Reichskommissar* op voorstel van de *Generalstaatsanwalt* (de hoogste vertegenwoordiger van het Duits openbaar ministerie), maar alleen dan wanneer het recht verkeerd was toegepast; er moest dan een nieuw proces plaatsvinden. Die regeling werd door Seyss-Inquart bij verordening van 1 juli '42 gewijzigd², en wel in twee opzichten: hij schakelde de *Generalstaatsanwalt* uit, hij bepaalde dat hijzelf kon eisen dat het *Obergericht* de al berechte zaak opnieuw zou berechten, en hij schonk zichzelf de bevoegdheid om tot die annulering over te gaan niet alleen in gevallen van verkeerde toepassing van het recht maar ook wanneer er 'andere gewichtige redenen tot twijfel aan de juistheid van een vonnis' zouden bestaan. Anders gezegd: wanneer hij van mening was dat een bepaald vonnis, hoezeer ook in overeenstemming met de feiten en met de rechtsbepalingen, niet 'hard' genoeg aankwam, dan kon hij dat vonnis annuleren en een nieuw proces doen aanspannen. Kwamen er nu ooit klachten van Hitler, dan kon Seyss-Inquart zijn *Führer* geruststellen: hij zou er dan op wijzen dat hij geheel uit eigen bevoegdheid vonnissen tegen illegale werkers kon annuleren en dat ook bezet Nederland voor alle gevallen die in Duitsland onder een *Sondergericht* vielen, een *Sondergericht* bezat met een vereenvoudigde procedure.

Met dat al had Seyss-Inquart op één wezenlijk punt de gehele *Nacht-und Nebel*-regeling naast zich neergelegd: de berechting van illegale werkers bleef in Nederland plaatsvinden en er was geen sprake van overdracht van hun zaken aan rechtbanken in Duitsland. Het OKW en het *Reichsjustizministerium* namen daar geen genoegen mee, maar het werd november '43 voor die instanties er met klem op gingen aandringen dat nu eindelijk Nederlandse illegale werkers voor de voor hen bestemde rechtbank in Duitsland gebracht zouden worden: het *Sondergericht* te Essen. Er vond toen een bespreking in Den Haag plaats waar Deppner, hoofd van *Abteilung IV* van de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (de functionaris dus die de *Schutzhaft*-voorstellen aan het *Reichssicherheitshauptamt* placht voor te leggen), betoogde dat het *Sondergericht* te Essen niets van de Nederlandse verhoudingen wist en dus inkapabel was om Nederlandse arrestanten te berechten. Spoedig bleek bovendien dat dat *Sondergericht* zo overbelast was dat het niet eens tijd had om tot die berechting over te gaan.

¹ VO 52/40 (a.v., 1940, p. 181-90). ² VO 71/42 (a.v., 1942, p. 340-56).

De correspondentie over deze zaak was nog gaande toen Hitler op 30 juli '44 een nieuw decreet ondertekende¹: door de gehele berechting van illegale werkers werd een streep gehaald; zij moesten, als zij op heterdaad betrapt waren, ter plaatse neergeschoten worden. Deze opheffing van de berechting betekende dat alle gevangenen, ook in bezet Nederland, volledig in de macht kwamen van de *Sicherheitspolizei*: geen rechtbank had meer iets met hen te maken; welke gevolgen dit had, komt in deel 10 aan de orde.

*

Voor wij nu de algemene ontwikkeling van het systeem der 'officiële' concentratiekampen gedurende de tweede wereldoorlog gaan beschrijven, willen wij twee aspecten behandelen waarvan wij het eerste reeds genoemd hebben: de kampen als oorden van executie. Het tweede aspect wordt gevormd door het gebruik dat van de kampen gemaakt is om medische experimenten uit te voeren.

Executies en massale uitroeiing

Wat de kampen als oorden van executie betreft, herinneren wij er aan dat, van september '39 af en om te beginnen in Sachsenhausen, talloze misdadigers die hun straf in gevangnissen uitzaten, naar de concentratiekampen overgebracht werden waar men hen afmaakte, meestal met een nekschot; eerst geschiedde dat op last van het *Reichssicherheitshauptamt*, later, nl. van september '42 af, op last van *Reichsjustizminister* Thierack; het aantal slachtoffers is niet bekend. Daarnaast zijn de kampen vaak gebruikt om gevangenen, niet van de Duitse justitie maar van de *Sicherheitspolizei* (*Polizei-häftlinge*) te executeren; alleen al in Auschwitz I zijn er omstreeks dertigduizend doodgeschoten, hoofdzakelijk Polen. Doodgeschoten in de kampen zijn ook talloze personen die door rechtbanken van allerlei soort ter dood veroordeeld waren: men maakte het zich gemakkelijk. Waarom zou men de moeite nemen om de officiële beul te ontbieden of een executiepeleton te formeren wanneer het voldoende was om de betrokkenen bij een concentratiekamp af te leveren? Zo werden op 3 mei '42 de twee-en-zeventig

¹ Neur. doc. D-762, IMT, dl. XXXV, p. 503-04.

terdoodveroordeelden van het grote 'eerste' OD-proces, na in Amersfoort gevonnist te zijn, in Sachsenhausen met een nekschot afgemaakt.

Ten aanzien van nog een andere groep fungeerden de kampen als oorden van executie: de Russische krijgsgevangenen.

De *Wehrmacht* had in de campagnes van '41 en in mindere mate in die van '42 miljoenen Russische militairen gevangen genomen. De Sowjet-Unie had de uit '29 daterende Geneefse conventie voor de behandeling van krijgsgevangenen niet ondertekend – Hitler stelde zich (in strijd met alle menselijkheid en trouwens ook met het volkenrecht¹) op het standpunt dat hij ten aanzien van de Russische krijgsgevangenen de handen vrij had. Zij werden onder de ellendigste omstandigheden in primitieve *Wehrmacht*-kampen opgesloten, *die Gefangenen sind*, aldus Himmler in zijn eerder behandelde toespraak te Posen, *nach Zehntausenden und Hunderttausenden an Entkräftung, an Hunger gestorben.* Himmler vond dat, toen hij op die 4de oktober '43 het woord voerde, wèl jammer: *'Wir haben damals',* zei hij, *'die Masse Mensch nicht so gewertet, wie wir sie heute als Rohstoff, als Arbeitskraft werten. Was letzten Endes, wenn ich in Generationen denke, nicht schade ist'* (hoe minder Russen, hoe beter), *'was aber heute wegen des Verlustes der Arbeitskräfte bedauerlich ist.'*

Hoeveel Russische krijgsgevangenen in kampen van de *Wehrmacht* te gronde zijn gegaan, is niet precies bekend. Soms werden zij opgesloten in aparte gedeelten van 'normale' krijgsgevangenenkampen. Richard Pape, een militair van de *Royal Air Force*, die in september '41 met zijn toestel in Twente neerkwam, in bezet gebied o.m. geholpen werd door de groep van Édouard de Nève maar na enige tijd gearresteerd werd en toen naar een krijgsgevangenenkamp in Duitsland gezonden, heeft van de toestand waarin zich het Russische kampgedeelte bij het betrokken kamp in de lente van '42 bevond, de volgende beschrijving gegeven:

'The Germans avoided entering the Russian compounds as much as possible. The soup was invariably pushed through the gate, and the Russian bread rations pitched over the wire into the snow. The Russian captives, when feeding time came round, fought like savage animals. I watched once, but never again, 300 wasted, feverish and dying Russians crawl, totter and fight towards a dustbin of cabbage soup. In the furious scramble the container was toppled into the slush and snow, and the prisoners flopped on their bellies, lapping up the liquid, screaming, clawing and biting. One almost living skeleton

¹ De ook door Duitsland ondertekende en geratificeerde conventie schreef namelijk in artikel 82 voor dat ook de militairen van een mogendheid die zich niet bij de conventie aangesloten had, humanaan behandeld moesten worden.

bit off part of his comrade's ear in the *melée*. Even the guards could not stand the ghastly spectacle and opened fire into the seething and writhing ant-heaps of humans.¹

Korte tijd later kreeg Pape opdracht, uit het Russische kampgedeelte lijken op te halen:

*'Along I went with five New Zealanders, accompanied by two guards, to the Russian camp next to our own, and with bayonets behind us we entered. It was with strained feelings that we entered the Russian barracks, cesspools of typhus, and abounding with lice, on duty as undertakers. Inside the barracks, case hardened as I was, my stomach heaved. I had never realised that human life could be so debased. I never imagined that the smell from human beings could be so horrible. Through the barracks we passed to the respective wash-houses at the ends, morgues full of emaciated and presumably dead Russians, their faces like white, dried, fatty bacon, limbs like sticks, and the mockery of flesh which covered them riddled with big blue scabs.'*²

Waar het nu op aankomt is dat in de periode zomer '41-zomer '43 toen Himmler nog louter 'in generaties' dacht, vele tienduizenden Russische krijgsgevangenen in miserabele toestand naar de concentratiekampen overgebracht waren (ook naar het kamp Amersfoort – wij komen er op terug); men schreef hen daar niet in, men propte hen in een paar barakken, liet een deel verhongeren en maakte de overigen af. In Auschwitz waren die krijgsgevangenen ten getale van meer dan tienduizend de eerste slachtoffers van vergassing³, in Dachau werden minstens zesduizend door SS'ers op het schietterrein van de *Waffen-SS* dat niet ver van het kamp lag, doodgeschoten, in Buchenwald minstens zeventuizend, en in Sachsenhausen werden eerst achttienduizend, vervolgens nog eens vijfduizend van het leven beroofd, deels door hen te laten verhongeren, deels door hen neer te schieten. In enkele kampen, in elk geval in Sachsenhausen, Dachau, Buchenwald, Neuengamme, Gross-Rosen en Mauthausen, werden (in Sachsenhausen in september '41, elders in de tweede helft van '42) voor deze en dergelijke executies identieke z.g. '*Genickschüssecken*' ('nekschot-hoeken') ingericht, vermoedelijk op voorschrift van de *Inspektion der Konzentrationslager*.⁴ Wij

¹ Richard Pape: *Boldness be my friend* (1953), p. 141. ² A.v., p. 151. ³ Ook andere Russische krijgsgevangenen zijn er barbaars behandeld; zo waren van ruim tienduizend hunner die eind '41 bij de bouw van het kamp Auschwitz II (Birkenau) ingezet werden, in mei '42 nog maar honderdzes-en-tachtig in leven. ⁴ In Sachsenhausen maakte de *Genickschüssecke* deel uit van 'Station Z', waartoe later ook een gaskamer behoorde. Verder kwamen de gevangenen niet; vandaar dat dit 'Station' met de laatste letter van het alfabet aangeduid werd. Sachsenhausen had de eerste

citeren een beschrijving van die inrichting in het kamp Mauthausen (waar overigens ook enkele honderden Russische krijgsgevangenen vergast zijn):

'Diese Ecke befand sich im Raume zwischen der Gaskammer und dem Leichenkühlraum des Krematoriums. Sie war in ihrem oberen Teil mit einem aus Brettern bestehenden Kugelfang versehen, im unteren gekachelten Teil befand sich eine Wasserleitung. Dort stand auch eine scheinbare Messplatte mit langem Schlitz und eine Zeitlang ein mit schwarzem Tuch verhülltes Gestell (aussehend wie ein grosser Foto-apparat), sodass der hineingeführte Häftling der Ansicht sein konnte, er werde abgemessen oder fotografiert. Die anwesenden SS'er hatten des öfteren durch ihr Reden den Vorgang des Messens, bzw. des Fotografierens vorgetäuscht.'

Het slachtoffer werd de *Genickschussecke* binnengevoerd, moest er op de plaat gaan staan, z.g. om zijn lengte te laten meten dan wel om gefotografeerd te worden; uit de gleuf werd hij dan door een kogel getroffen, afgevuurd door een SS'er die achter de gleuf verborgen stond.

'Unmittelbar nach einer solchen Erschiessung wurde die Tür zum Leichen-Kühlraum aufgerissen und die dahinter wartenden Häftlinge des Krematorium-Kommandos mussten die Leiche schnellstens in den Leichenbunker transportieren. Auch zurückgebliebene Blutspuren mussten von diesen Häftlingen sofort beseitigt werden. Danach wurde die Tür der Leichenkammer geschlossen und das nächste Opfer in den Raum geführt.'

Das Heranbringen des Häftlings, seine Erschiessung und der Abtransport der Leiche dauerten durchschnittlich 2 Minuten¹ -

het nieuwe slachtoffer had niets gehoord, de schoten werden steeds overstemd door de luide muziek van een grammofooninstallatie.

Men schat dat van de vijf-en-halfmiljoen Russische militairen die zich hebben moeten overgeven, een miljoen door de *Einsatzgruppen* en in de concentratiekampen geliquideerd is en dat in de kampen van de *Wehrmacht* en in de concentratiekampen bijna twee miljoen driehonderdduizend zijn bezweken.

Genickschussecke; aangezien die inrichtingen elders min of meer identiek ingericht waren, lijkt de conclusie dat er een centrale opdracht voor gegeven is, verantwoord.

¹ Hans Marsalek: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation* (1974), p. 161.

Mauthausen is ook een kamp geweest waar niet-Russische krijgsgevangenen vermoord zijn.

Die krijgsgevangenen stonden onder de bescherming van de al genoemde Geneefse conventie. Op de voor hen geldende regels komen wij in het volgende hoofdstuk terug – wij willen hier slechts vermelden dat het aan krijgsgevangenen volkenrechtelijk toegestaan was (en is), uit hun gevangenschap te ontluchten; mislukte die vlucht en vielen zij weer in handen van de mogendheid die hen vasthield, dat mochten zij voor hun poging niet excessief gestraft worden. Hoeveel Geallieerde krijgsgevangenen in de jaren '39-'43 in totaal een vluchtpoging gewaagd hebben, is niet bekend, maar er is aanleiding om te veronderstellen dat het er zovelen waren dat de maatregelen die van Duitse kant nodig waren (grote opsporingsacties, extra-scherpe bewaking van de kampen), door de Duitse machthebbers als een hinderlijke last werden gevoeld; begin februari '44 werd namelijk door het *Oberkommando der Wehrmacht* (naar wij aannemen: op instructie van Hitler persoonlijk) bepaald dat Geallieerde krijgsgevangenen, die bij hun vlucht gegrepen waren, ter liquidatie naar Mauthausen gevoerd moesten worden. Buiten deze actie (die de naam '*Aktion Kugel*' kreeg) vielen de Britse en Amerikaanse krijgsgevangenen, behoudens dan dat zij, als zij opnieuw gegrepen waren, voorlopig naar aparte detentie-oorden moesten worden overgebracht. Hitler en het *Oberkommando der Wehrmacht* vreesden kennelijk dat, als bekend werd dat ook Britten en Amerikanen vermoord werden, represailles genomen zouden worden tegen Duitse krijgsgevangenen in Britse en Amerikaanse handen. De kansen op ontdekking waren overigens gering, want de *Aktion Kugel* werd in diep geheim uitgevoerd: met betrekking tot de slachtoffers werd aan de *Wehrmachtauskunftsstelle*, die inlichtingen placht te geven aan het Internationale Rode Kruis, bericht dat zij ontlucht en spoorloos verdwenen waren.

Onder de Britse krijgsgevangenen vielen er toch slachtoffers, namelijk vijftig¹, maar dit optreden tegen hen had in zoverre met de *Aktion Kugel* niet te maken dat Mauthausen er geen rol in speelde.

¹ Eind maart '44 slaagden zes-en-zeventig officieren en onderofficieren van de *Royal Air Force*, onder wie de Nederlander B. van der Stok, er in, te ontsnappen uit hun kamp te Sagan dat dicht bij de Oder ligt. Slechts drie hunner wisten Engeland te bereiken: van der Stok en twee Noren die bij de *RAF* dienden. Van de overigen werden vijftien naar Sagan teruggevoerd, drie in een ander krijgsgevangenenkamp en vijf in Sachsenhausen opgesloten; de resterende vijftig werden

'AKTION KUGEL'

Tussen maart '44 en februari '45 zijn in totaal minstens ca. vierduizend-zevenhonderd z.g. *K(u)gel*-Häftlinge in Mauthausen om het leven gebracht, soms doordat men hen in de *Genickschusseecke* doodschoot, soms doordat men hen aan uithongering bloot stelde, soms doordat men hen vergaste. De meesten hunner waren (als toevoeging als het ware op de oorspronkelijke instructies) toch weer Russische militairen die gevangen genomen waren na de grote liquidatie-acties die wij eerder beschreven en die uit allerlei werkkampen waren ontsnapt; hoeveel Russische slachtoffers er gevallen zijn en hoeveel slachtoffers tot andere nationaliteiten behoord hebben, weten wij niet precies; er zijn in elk geval onder die slachtoffers minstens zestien uit hun kamp ontvluchte Nederlandse officieren geweest: één die begin april '44, zes die begin mei met een nekschot afgemaakt zijn, vijf die eind februari '45 zijn vergast en minstens vier die in de tussenliggende maanden om het leven gebracht zijn.

Wij voegen nog toe dat in Mauthausen begin september '44 zeven-eneveertig personen die door Engelse of Amerikaanse geheime diensten uitgezonden waren dan wel met die diensten contact hadden gehad, op gruwelijke wijze vermoord zijn; tot hen behoorden enkele tientallen Nederlanders die wij als directe of indirecte slachtoffers van het *Englandspiel* moeten zien – meer hierover in deel 9. Wij merken nu slechts op dat men de moord op de *Englandspiel*-agenten zien moet als een uitvloeisel van weer een ander geheim bevel van Hitler dat medio oktober '42 uitging, het z.g. *Kommando-befehl*; dit hield in dat leden van de Britse *Commando*-eenheden (kleine groepen die verrassings-aanvallen uitvoerden op door Duitsland bezette kusten) '*bis auf den letzten Mann niederzumachen*' waren¹ – hieronder vielen evenwel blijkens een nader bevel dat extra geheim moest blijven (de ontvangers moesten het hun toegezonden exemplaar terstond vernietigen) ook leden van '*Sabotage*trupps' die door *U-Boote* aan land waren gezet, en '*Fallschirm-Agenten*'. '*Sollte sich*', aldus de slotzin van dit nadere bevel, '*die Zweckmässigkeit ergeben, aus Vernehmungsgründen einen oder zwei Mann zunächst noch auszusparen, so sind diese nach ihrer Vernehmung sofort zu erschiessen.*'²

door de *Gestapo* doodgeschoten. Bevel tot deze oorlogsmisdaad kwam, schijnt het, van Hitler persoonlijk.

Van der Stok was de man geweest die, zoals wij in deel 5 hoofdstuk 10 (in de paragraaf 'Een weg via het strand') beschreven, als Engelandvaarder het plan ontwikkeld had waarop mr. S. E. Hazelhoff Roelfzema had voortgewerkt.

¹ Hitler: Bevel, 18 okt. 1942 (Neur. doc. PS-498, *IMT*, dl. XXVI, p. 100-02).

² Hitler: Bevel, 18 okt. 1942 (a.v., PS-503, a.v., p. 117-20).

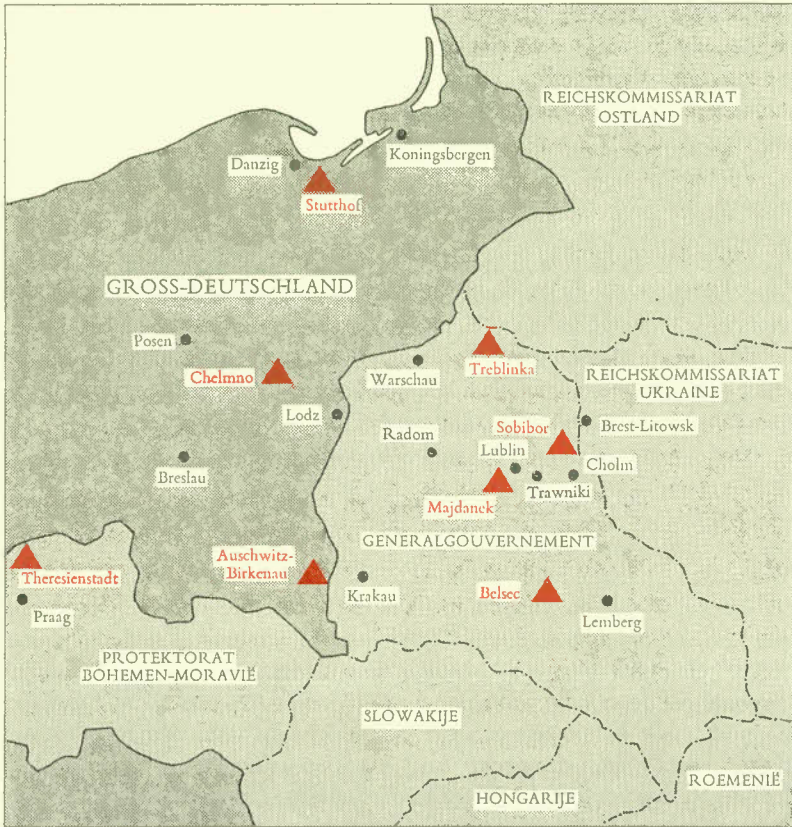

Behalve oorden van executie waren de concentratiekampen ook oorden van uitroeiing: uitroeiing van Joden en Zigeuners. Zij vond in hoofdzaak plaats door vergassing en de meeste slachtoffers behoorden tot de z.g. *RSHA*-transporten: dat waren de transporten die van Berlijn uit door Eichmann en zijn staf (*Referat IV B 4* van het *Reichssicherheitshauptamt*) georganiseerd werden. Er zijn evenwel ook buiten de *RSHA*-transporten om Joden en Zigeuners omgekomen. De *Einsatzgruppen* hebben in de bezette delen van de Sowjet-Unie (daartoe behoorden ook het vroegere oostelijke deel van Polen en de vroegere Baltische republieken) naar schatting meer dan een miljoen Joden en ca. dertigduizend Zigeuners vermoord, hoofdzakelijk door hen *en masse* neer te schieten; zij hebben ook wel gebruik gemaakt van vergassingsauto's: gesloten vrachtauto's waar uitlaatgassen in de laadruimte gevoerd worden. Diezelfde auto's zijn gebruikt in Joegoslavië waar ca. zestigduizend Joden en ca. dertigduizend Zigeuners om het leven gebracht zijn. Voorts zijn naar schatting vijf-en-dertigduizend Joden geliquideerd in het concentratiekamp Stutthof (bij Danzig) dat aanvankelijk niet onder de *Inspektion der Konzentrationslager* ressorteerde, en is naar schatting een half miljoen Joden te gronde gegaan in de ghetto's in Oost-Europa; tenslotte zijn vele tienduizenden Joden die, na aankomst met een *RSHA*-transport, 'normaal' in de concentratiekampen ingeschreven waren, hetzij in die kampen gestorven of vermoord (in Auschwitz-Birkenau veelal nadat zij bij een z.g. selectie voor de gaskamers aangewezen waren), hetzij te gronde gegaan in het kader van de evacuatie-transporten die in de zomer van '44 begonnen. De slachtoffers van de *Endlösung* die onmiddellijk voor de gaskamers bestemd waren, werden evenwel, als zij in het desbetreffende kamp aankwamen, niet ingeschreven of op andere wijze geregistreerd (ook al hun persoonlijke papieren werden vernietigd): mede daarom staan hun precieze aantallen niet vast.

Er zijn vier concentratiekampen geweest die uitsluitend als vernietigingskamp gefungeerd hebben; één, Chelmno (Duitse naam: Kulmhof), lag in *Wartheland*, de drie overige: Belzec, Sobibor en Treblinka, in het *General-*

VERNIETINGSKAMPEN

II. Concentratiekampen met een speciale functie in het kader van de Endlösung

Chelмно, Treblinka, Sobibor en Belzec waren louter vernietigingskampen. Voorts waren er gaskamercomplexen in de concentratiekampen Auschwitz-Birkenau, Majdanek en Stutthof. Het Altersghetto Theresienstadt komt in hoofdstuk 7 ter sprake.

gouvernement. In enkele van deze kampen was, zoals wij in ons deel 5 (hoofdstuk 12, inleidende paragraaf) al opmerkten, een groot deel van de leidende SS-functionarissen gerecrueteerd uit de staven van de vijf z.g. *Tötungsanstalten* voor krankzinnigen welke in Duitsland in de periode '39-'40 in werking gesteld waren (het werden er later zes).

Chelmno begon in december '41 te functioneren. In dit kamp werd gebruik gemaakt van de vergassingsauto's der *Einsatzgruppen* en van een gaskamer. De Poolse commissie voor oorlogsmisdaden schatte na de oorlog het aantal Joodse slachtoffers op meer dan driehonderdduizend, de Duitse justitie is later tot een lager cijfer gekomen: minstens honderdtwee-en-vijftigduizend. Men moet dit verschil aldus interpreteren dat de Duitse justitie onweerslegbare gegevens bezat waaruit het cijfer 152 000 resulteerde; dat behoeft op zichzelf nog niet te betekenen dat de Poolse schatting onjuist is. Het kamp in Chelmno werd eind maart '43 buiten bedrijf gesteld.

Voor de oprichting en het in bedrijf houden van de kampen Belzec, Sobibor en Treblinka werd in het *Generalgouvernement* door de *Höhere SS- und Polizeiführer* in het district Lublin, *SS-Gruppenführer* Odilo Globocnik (tevorens *Gauleiter* van de Nazipartij in Wenen), een aparte staf gevormd. Die staf kreeg de aanduiding 'Einsatz' (of 'Einsatzstab') 'Reinhard' (het begrip 'Reinhard' was vermoedelijk ontleend aan Heydrichs voornaam), de leiding van die staf werd aan een *SS-Sturmabführer* toevertrouwd, Hermann Höfle¹, en onder deze was *SS-Oberführer* Christian Wirth werkzaam als *Inspektor des SS-Sonderkommandos des Einsatzstabs Reinhard*. Wirth was een *Kriminalkommissar* uit Stuttgart die (hetzelfde geldt voor talrijke leden van de *Einsatzstab*) sinds de winter van '39 op '40 in Duitsland veel te maken had gehad met het liquideren van krankzinnigen. Hij verdeelde zijn *Sonderkommando* over de drie genoemde kampen. Voor die kampen stonden geen vergassingsauto's ter beschikking; er werd gebruik gemaakt van dieselmotoren welke uitlaatgassen de gaskamers vulden. In Belzec arriveerden de eerste transporten in maart '42, in Sobibor in mei, in Treblinka in juli.

In Treblinka kwam het begin augustus '43 tot een opstand van de gevangenen die er, op straffe van onmiddellijke liquidatie, hulpwerkzaamheden moesten verrichten; ca. zeshonderd hunner wisten te ontvluchten van wie evenwel niet meer dan veertig als onderduikers of guerrillastrijders het

¹ Höfle was de man te wiens behoefte, zoals wij in hoofdstuk 2 van ons vorige deel vermeldden, door de *Höhere SS- und Polizeiführer* te Krakau eind september '43 aan Rauter gevraagd werd of Rauter hem kon helpen, 'nach jahrelanger Arbeit ganz andere Eindrücke zu gewinnen', doordat hij een functie in Nederland zou krijgen. (Brief, 24 sept. 1943, van de *HSSuPF Ost* aan Rauter (*HSSuPF*, 1 c)).

einde van de oorlog haalden. Treblinka bleef tot eind augustus, wellicht tot oktober '43 in gebruik; toen moest een *Kommando* van ca. dertig Joden de gebouwen afbreken en op de plaats waar het kamp gestaan had, ter camouflage een boerderij bouwen. Nadien werden de leden van dit *Kommando* doodgeschoten.

In Sobibor, waarheen tussen begin maart en eind juli '43 ruim vier- en dertigduizend Joden uit Nederland gedeporteerd zijn (later in dit deel zullen wij veel meer over Sobibor schrijven), kwam het midden oktober '43 tot een opstand. Ca. driehonderd Joden wisten toen te ontsnappen. Omstreeks vijf-en-dertig hunner bleven in leven. Het kamp werd na die opstand gesloopt.

Na de opstanden in Treblinka en Sobibor werden de leden van het *SS-Sonderkommando des Einsatzstabs Reinhard* samen met een deel van de bewakers (onder hen Oekraïners en Litauers) naar Triëst, Udine en Fiume overgeplaatst; zij hebben ook in die streek duizenden van het leven beroofd: Italiaanse Joden en Italiaanse en Joegoslavische verzetsstrijders.

Wat de aantallen slachtoffers in de drie genoemde kampen betreft: in Belzec zijn vermoedelijk meer dan zeshonderdduizend mensen door vergassing om het leven gebracht, in Sobibor meer dan tweehonderdvijftigduizend, in Treblinka volgens de Duitse justitie negenhonderdduizend maar volgens de Poolse stationschef van het spoorwegstation Treblinka (die geheime aantekeningen bewaard heeft) één miljoen tweehonderdduizend. Er hebben zich onder deze slachtoffers, voor het overgrote deel Joden, volgens schatting ruim vijftigduizend Zigeuners bevonden.¹

Vermeld zij nog dat het een neventaak was van de *Einsatzstab Reinhard* om de bezittingen waarmee de slachtoffers aankwamen, te verzamelen, te sorteren en aan Duitse instanties ter beschikking te stellen. Uit de Duitse rapporten hieromtrent, die bewaardgebleven zijn, blijkt dat de verzamelde munten, bankbiljetten, deviezen, edele metalen, juwelen en andere waardevolle voorwerpen bijna 180 mln *Rm* opgebracht hebben en dat o.m. het *Reichswirtschaftsministerium*, de *Volksdeutsche Mittelstelle* en de *Reichsjugendführung* 825 goederenwagons met diverse voorraden ontvangen hebben. Het is een heel touwtrekken geweest wie de buit in ontvangst mocht nemen; zo hebben bijvoorbeeld het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* en Himmler meer dan een jaar lang onderling gecorrespondeerd over de

¹ Deze slachtoffers onder de Zigeuners moet men optellen bij die waarvan wij in ons vorige deel in hoofdstuk II melding maakten. Daar maakten wij melding van omstreeks tachtigduizend vermoorde Zigeuners – er zijn dus in totaal, naar schatting, honderddertigduizend (of althans een aantal van die orde van grootte) geliquideerd c.q. omgekomen.

vraag wat er precies gebeuren moest met 127 000 heren- en dameshorloges welke de *Aktion Reinhard* opgeleverd had.

Naast de vier vernietigingskampen die wij noemden, zijn er twee geweest die tegelijk vernietigingskamp en concentratiekamp waren: Majdanek in het *Generalgouvernement* (zie de kaart op pag. 55) en Auschwitz-Birkenau dat in *Ost-Oberschlesien* lag, een door Duitsland in '39 geannexeerd deel van Polen.

Het concentratiekamp Majdanek (in de Duitse stukken heet het 'KL Lublin') werd in september '42 mede als vernietigingskamp in gebruik genomen. Het gebied waar het kamp lag, werd in de zomer van '44 door het Rode Leger bevrijd. De Poolse commissie voor oorlogsmisdaden schat dat er toen, naast vele anderen, omstreeks tweehonderdduizend Joden om het leven gebracht waren (die schatting heeft Billig in zijn belangrijke werk over de concentratiekampen tot twee-en-zeventigduizend verlaagd). Evenals in Belzec, Sobibor en Treblinka vond de vergassing in Majdanek in vrij primitieve gaskamers plaats die op een dieselmotor aangesloten waren.

Auschwitz-Birkenau is het enige kamp geweest waar in het kader van de *Endlösung* op grote schaal gebruik gemaakt is van blauwzuurgas; dat was als industrieel preparaat (*Zyklon B*) in Duitsland verkrijgbaar en werd in die tijd o.m. door de *Waffen-SS* toegepast bij de vernietiging van ongedierte in barakken, kazernes e.d.; men kon er ook textielgoederen mee zuiveren van kleeerluizen. *Zyklon B* was een product van de *Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung GmbH*, een firma in Frankfort, die het product via twee handelsfirma's (een in Frankfort, een in Hamburg) in de handel bracht.

Dicht bij het plaatsje Auschwitz (Pools: Oswiecim) werd, zoals wij al in deel 5 beschreven, begin '40 een oude Oostenrijkse kazerne als concentratiekamp ingericht: Auschwitz I. Het kamp moest plaats bieden aan ca. tienduizend gevangenen, maar al in de tweede helft van '40 werd, niet ver daarvandaan, bij het gehucht Birkenau (dat met de grond gelijkgemaakt werd), een gebied van 40 vierkante kilometer geëvacueerd: daar zou Auschwitz II (Birkenau) komen. De *Lagerkommandant* nu van Auschwitz, Höss, kreeg in de zomer van '41 persoonlijk opdracht van Himmler (Himmler had begin maart '41 Auschwitz I geïnspecteerd), een grote *Vernichtungsstelle* voor Joden te laten bouwen, en toen Eichmann korte tijd later Auschwitz bezocht, kwamen hij en Höss tot de conclusie dat in die *Vernichtungsstelle* gebruik gemaakt moest worden van gas. Welk gas? Begin september '41 werd in Auschwitz I een aantal Russische krijgsgevangenen om het leven gebracht doordat men hen in kelders opsloot en daar *Zyklon B* naar binnen wierp. De krijgsgevangenen stierven vrijwel onmiddellijk. Toen stond voor Eichmann en Höss vast hoe de *Endlösung* in Auschwitz-Birkenau verwezen-

lijkt zou worden: met blauwzuurgas. Er werd eerst een gaskamer ingericht in het cellengedeelte van een van de barakken (dat waren uit steen opgetrokken gebouwen) van Auschwitz I, vervolgens in het *Krematorium* van dat kamp – alleen al in de herfst van '41 werden er ca. tienduizend Russen van het leven beroofd. 'Über die Tötung der russischen Kriegsgefangenen an und für sich machte ich mir damals', aldus Höss in zijn na de oorlog in gevangenschap geschreven memoires, 'keine Gedanken. Es war befohlen, ich hatte es durchzuführen. Doch ich muss offen sagen, auf mich wirkte diese Vergasung beruhigend, da ja in absehbarer Zeit mit der Massen-Vernichtung der Juden begonnen werden musste . . . Mir graute immer vor den Erschiessungen, wenn ich an die Massen, an die Frauen und Kinder dachte.'¹

Voor het vergassen van Joden werden in '42 op het terrein van Auschwitz II (Birkenau) twee nieuwe bouwsels in bedrijf gesteld: het eerste, *Bunker I*, in januari, het tweede, *Bunker II*, eind juni. Voor beide bouwsels was gebruik gemaakt van boerenhoeven die bij het egaliseren van het grote terrein dat men voor het kamp Birkenau bestemd had, gespaard waren. *Bunker I* kon ca. achthonderd slachtoffers bevatten, *Bunker II* ca. twaalfhonderd. Er waren in de twee *Bunker* in totaal vijf gaskamers.² In de zomer van '42 kregen evenwel de firma *Huta* in Kattowitz en de firma *Topf und Söhne* in Erfurt opdracht, in Birkenau vier nieuwe grote installaties te bouwen, de *Krematoria II, III, IV* en *V* (de installatie in Auschwitz I heette nadien *Krematorium I*).

De *Krematoria II* en *III* waren gebouwen van één verdieping waar men tezamen in 24 uur ca. drieduizend lijken kon verbranden. Aan elk van beide crematoria was een onderaardse ruimte vastgebouwd met enkele gaskamers en daarvóór grote ontkledingskamers. De gaskamers in beide *Krematoria* konden ca. drieduizend mensen bevatten. Vermeld zij nog dat van de lente van '44 af bij deze *Krematoria II* en *III* het eindpunt lag van een spoorweg-afakking van de lijn uit Auschwitz naar Krakau.

In de *Krematoria IV* en *V* waren de ontkledingskamers, de gaskamers en de ruimte voor de lijkverbranding in één gebouw ondergebracht. Hoeveel mensen die gaskamers konden bevatten, is niet bekend, maar de capaciteit van de *Krematoria IV* en *V* was geringer dan die van *II* en *III*: samen bijna zestienhonderd lijken per 24 uur.

¹ R. Höss: *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen* (1958), p. 122-23. ² Bij zijn bezoek aan Birkenau op 17 juli '42 zag Himmler *Bunker II* in werking.

De vier nieuwe *Krematoria* werden tussen 22 maart en 25 juni '43 in gebruik genomen; *Bunker I* werd toen afgebroken, *Bunker II* liet men staan en deze gaskamers werden later af en toe nog gebruikt.¹ Ter gelegenheid van het in werking stellen van *Krematorium II* waren, aldus een gevangene, 'prominente Gäste aus Berlin, hohe Offiziere' (wij nemen aan: SS-officieren) 'und Zivilisten' naar Birkenau gekomen, 'sie waren mit der Leistung sehr zufrieden und haben fleissig das Guckloch . . . benützt.'²

Tot begin '42 werden de lijken van de vergaste of anderszins om het leven gebrachte personen begraven. In die tijd kwam Himmler evenwel op het denkbeeld, alle sporen van de *Endlösung* uit te wissen: de massagraven moesten dus blootgelegd en de lijken alsnog verbrand worden. Voor de organisatie van deze actie (code-aanduiding: 'Aktion 1005') werd een speciale staf gevormd onder leiding van een ondercommandant van een der *Einsatzgruppen*, SS-*Standartenführer* Paul Blobel. Nadien werden bij alle vernietigingskampen uit Joden bestaande *Kommandos* gevormd die voor het opruimen der lijken moesten zorgen. Op gezette tijden werden die *Kommandos* geliquideerd. Zo ook in Auschwitz-Birkenau, waar overigens de toegepaste werkwijze (het in de openlucht verbranden van lijken die op een rooster van spoorrails opgestapeld waren) tot levendige ongerustheid bij Höss leidde: 'Bei schlechtem Wetter oder starkem Wind trieb der Verbrennungsgeruch viele Kilometer weit und führte dazu, dass die ganze umwohnende Bevölkerung von den Juden-Verbrennungen sprach . . . Weiterhin erhob die Luftabwehr Einspruch gegen die weithin in der Luft sichtbaren nächtlichen Feuer.'³ Die zichtbare branden in de openlucht vielen weg, toen de nieuwe grote *Krematoria* in gebruik genomen waren.⁴

Hoevercel Joden, uit tal van landen afkomstig, in totaal in Birkenau bij aankomst vergast zijn, is niet precies bekend. Er arriveerden uit ons land omstreeks zestigduizend, maar van hen werd een deel (wij komen er nog op terug) niet onmiddellijk naar de gaskamers gestuurd maar in het kamp ingeschreven. De Duitse justitie schatte dat in Auschwitz-Birkenau in

¹ Deze en enkele andere gegevens ontleen wij aan het overzicht van Ino Arndt en Wolfgang Scheffler: 'Organisierter Massenmord an Juden in nationalsozialistischen Vernichtungslagern' (*Vjh. f. Ztg.*, XXIV, 2 (april 1976), p. 116-35). ² 'Ein geflüchteter Häftling berichtet' in: *Auschwitz, Zeugnisse und Berichte* (1962), p. 249.

³ R. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, p. 159-60. ⁴ Toen medio '44 enkele honderdduizenden Joden uit Hongarije Auschwitz-Birkenau binnengevoerd werden, konden de *Krematoria* het werk niet aan en werden weer lijken in de openlucht verbrand.

totaal ver over het miljoen Joden vermoord zijn (Billig, een voorzichtig onderzoeker, meent verder te mogen gaan: twee miljoen) en ca. een-entwintigduizend Zigeuners.

★

De begrippen 'ver over het miljoen' en 'twee miljoen' tonen al aan, hoe hachelijk het is, tot een totaalcijfer te komen met betrekking tot het aantal Joden die slachtoffer van de *Endlösung* geworden zijn. Wij namen in onze tekst tot dusver schattingen op, hetzij met betrekking tot door ons genoemde formaties, hetzij met betrekking tot bepaalde landen of bepaalde kampen, welke wij nu opnieuw weergeven. *Einsatzgruppen*: meer dan 1 000 000; Joegoslavië: 60 000; Stutthof: 35 000; Chelmno: meer dan 152 000 of meer dan 300 000; Belzec: meer dan 600 000; Sobibor: meer dan 250 000; Treblinka: 900 000 of 1 200 000 (het totaalcijfer voor Belzec, Sobibor en Treblinka moet met 50 000 verminderd worden: dat waren Zigeuners); Majdanek: 72 000 of 200 000; Auschwitz: veel meer dan 1 000 000 of 2 000 000.

Telt men deze cijfers op, dan is het totaal met daarin de lage schattingen verwerkt meer dan 4 019 000 en met verwerking van de hoge schattingen meer dan 5 895 000.

Daarmee zijn wij er nog niet. Er zijn vele tienduizenden Joden te gronde gegaan in de hier niet genoemde 'officiële' concentratiekampen (men denke slechts aan Mauthausen) en met name ook in het kamp Bergen-Belsen, tenslotte tijdens of als uitvloeisel van de evacuatie-transporten. Evenmin mag vergeten worden dat in de Poolse ghetto's volgens schatting een half miljoen Joden omgekomen is.

Al deze cijfers moet men als schattingen zien, waarbij er overigens niet aan getwijfeld behoeft te worden dat zij van de goede orde van grootte zijn. Wie meent dat het aantal Joden die als slachtoffers van de *Endlösung* gezien moeten worden, stellig meer bedragen heeft dan vier miljoen, gaat in geen geval te ver, maar wie het cijfer zes miljoen verdedigen wil, heeft daar krachtige argumenten voor.

★

Het spreekt vanzelf dat ook aan de Joden die in Birkenau aankwamen, al hun bezittingen ontnomen werden. Midden in het kamp kwamen barakken te liggen die vol goederen gestapeld werden – dat kampgedeelte kreeg de naam 'Kanada' (Canada heette een rijk land te zijn). Er werd daar druk gestolen: door de gevangenen van het *Kanada-Kommando* en door talrijke SS'ers. Ook de kampstaf, Höss inbegrepen, eigende zich veel toe. Maar er bleef veel over. Dagelijks verlieten verscheidene goederenwagons het kamp, 'oft bis zu 20', aldus Höss.¹ Veel van die ladingen waren bestemd voor de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*, andere voor Duitse fabrieken met het oog op de noden van buitenlandse arbeiders. Bankbiljetten, deviezen en goud werden aan de *Reichsbank* te Berlijn afgedragen die voor de administratie een aparte afdeling oprichtte; een deel van dat goud was omgesmolten tot baren: dat was o.m. het goud dat men in de tanden en kiezen van de slachtoffers aangetroffen had. Na de vergassing waren die slachtoffers kaalgeknipt; trouwens, kaalgeknipt werden eveneens allen die in het kamp ingeschreven werden. Het vrouwenhaar werd aangekocht door een viltfabriek bij Neurenberg tegen de prijs van een halve *Rm* per kilo.

Het grootste deel van de werkzaamheden, eerst bij *Krematorium I* en *Bunker I* en *II*, later bij de *Krematoria II, III, IV* en *V*, werd (alweer: op straffe van onmiddellijke liquidatie) verricht door een *Sonderkommando* dat grotendeels uit Joodse gevangenen bestond. Ook dit *Sonderkommando* werd op gezette tijden opgeruimd. Eén *Sonderkommando* is in opstand gekomen: de zeshonderddrie-en-zestig mannen die op 7 oktober '44 dienst deden. Wij komen in dit deel op die *Sonderkommandos* in het ongehoord zwaar bewaakte kamp terug en de opstand van 7 oktober '44 zullen wij in deel 10 beschrijven. Vermeld zij hier nog dat op 2 november '44 bevel uit Berlijn kwam, de vergassing te staken, dat kort nadien met het demonteren van de installaties in de *Bunker* en *Krematoria* begonnen werd en dat de lege gebouwen kort voor de aankomst van de Russische troepen (januari '45) opgeblazen werden.

★

Volledigheidshalve voegen wij aan het voorafgaande toe dat er, behalve in Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek en Auschwitz-Birkenau, ook, voorzover bekend, gaskamers, zij het vrij kleine, zijn geweest in de concentratiekampen Mauthausen, Sachsenhausen (beide in dit verband al

¹ R. Höss: *Kommandant in Auschwitz*, p. 163.

genoemd), Natzweiler, Ravensbrück en Dachau. In deze gaskamers werd, evenals in die van Auschwitz-Birkenau, gebruik gemaakt van *Zyklon-B*. Daarmee nam men in Mauthausen eind april '42 eerst een proef op ratten. Begin mei '42 begonnen er de vergassing van gevangenen: eerst van een aantal zieke 'normale' gevangenen, vervolgens van ruim tweehonderd Russische krijgsgevangenen. De laatste vergassing in Mauthausen vond plaats op 28 april 1945, vlak voor de bevrijding van het kamp. Het totaal aantal slachtoffers is niet bekend – ook voor Sachsenhausen, Natzweiler en Ravensbrück (Dachau vormt een apart geval) kennen wij die cijfers niet. In Sachsenhausen was de gaskamer als doucheruimte gecamoufleerd; zij werd in '43 in gebruik genomen. In Ravensbrück kwam het pas heel laat tot de bouw van een gaskamer: vermoedelijk in de herfst van '44, maar wellicht pas in de eerste maanden van '45; er zijn enkele aanwijzingen dat ook van deze gaskamer tot enkele dagen voor de bevrijding gebruik gemaakt is.

Nu Dachau. In dit kamp werd in de tweede helft van '42 een als doucheruimte gecamoufleerde gaskamer gebouwd, maar deze kamer is, naar het schijnt, louter gebruikt voor het desinfecteren van kleding.

In de gaskamers van Mauthausen, Sachsenhausen, Natzweiler en Ravensbrück werden, voorzover bekend, hoofdzakelijk gevangenen vergast die te ziek en te zwak waren om nog arbeid, hoe licht ook, te verrichten (op een algemene opruimingsactie van dien aard, de actie *14 f 13*, komen wij nog terug) – in die kampen werden dus, evenals in Auschwitz, z.g. selecties gehouden. De *Kommandanturen* van de concentratiekampen gingen menigmaal eigener beweging tot dergelijke selecties over, hetgeen, indien in het betrokken kamp een gaskamer aanwezig was, geschieden kon zonder inschakeling van andere instanties (er waren dan bijvoorbeeld geen transporten nodig), maar met name in het Auschwitz-complex vonden dergelijke selecties regelmatig plaats op bevel van het *Referat IV B 4* van het *Reichssicherheitshauptamt* of van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*; was er bijvoorbeeld gerapporteerd dat er een besmettelijke ziekte uitgebroken was, dan werd gelast, alle gevangenen van de betrokken barakken te vergassen en ook bepaalde Eichmanns afdeling, waaraan regelmatig gerapporteerd werd, hoeveel gedeporteerde Joden (slachtoffers dus van de *RSHA*-transporten) zich in het Auschwitz-complex bevonden, van tijd tot tijd dat enkele duizenden opgeruimd moesten worden. Daarvoor werd dan een vrij willekeurig aantal opgegeven, vijfduizend bijvoorbeeld. De vijfduizend zwaksten werden dan geselecteerd (waren er niet genoeg zieken, dan voegde men er gezonden aan toe), er werden lijsten met hun kampnummers opgesteld en die lijsten werden aan de *Politische Abteilung* van de *Kommandantur*

voorgelegd. Daar ging men na of er nummers van politieke gevangenen genoteerd waren; was dat het geval, dan werden, uitgaande van de mogelijkheid dat die gevangenen wellicht nog getuigenis zouden moeten afleggen in een of ander proces, de betrokken nummers niet steeds maar wel als regel van de lijsten der geselecteerden geschrap; daarop werden dan weer andere gevangenen genoteerd: het getal vijfduizend moest gehaald worden, *Befehl ist Befehl*. De situatie was dus deze dat Joden (of anderen) die als politieke gevangenen van de *Gestapo* c.q. *Sicherheitspolizei* een concentratiekamp binnengebracht waren, heel veel minder gevaar liepen om aan een selectie ten offer te vallen dan diegenen die binnengebracht waren als gedeporteerden van de *RSHA*-transporten. Zo behoorde tot de veroordeelden van het Geuzen-proces de achttienjarige Joodse scholier Sebil Minco; hij werd ter dood veroordeeld, kreeg gratie, en overleefde zowel Mauthausen als Auschwitz – het dossier waarin zijn doodvonnis vermeld stond, redde hem het leven.

Medische experimenten

Wij komen nu tot het tweede aspect dat wij noemden: de concentratiekampen als oorden waar op gevangenen medische experimenten uitgevoerd werden. Bij de behandeling van dit aspect zullen wij de voor dit deel geldende tijdgrens overschrijden. Wij komen op die experimenten overigens nog terug omdat het lot van een vrij grote groep uit Nederland afkomstige vrouwen die in Auschwitz slachtoffer werden van sterilisatieproeven, pas in hoofdstuk 7 beschreven zal worden. Enkele meer incidentele gevallen waarin op Nederlanders experimenten uitgevoerd zijn, zullen nu reeds ter sprake komen.

'Incidenteel' noemen wij die laatste gevallen louter omdat zij slechts weinig personen betroffen – de experimenten zelf mag men bepaald niet zo aanduiden: zij vormden een integraal onderdeel van het gebruik dat de SS van de concentratiekampen wenste te maken, zulks ter bevordering van de groei en bloei van *das Reich*. Voor de rechtgeaarde SS'ers en trouwens ook wel voor andere Duitsers sprak het vanzelf dat het geoorloofd was, het z.g. *Untermenschentum* dat in de kampen opgesloten zat, te benutten teneinde na te gaan hoe men Duitslands militaire kracht positief kon versterken of hoe men de Duitse militairen, dan wel het Duitse volk als geheel, beter kon beschermen tegen bepaalde ziekten of tegen bepaalde ontberingen of tegen vijandelijke strijdmiddelen dan wel hoe men het herstel van gewonden kon

bevorderen; even geoorloofd werd het geacht, proeven te nemen die, zo werd gehoopt, er toe konden leiden dat, na een overwinning, het *Herrenvolk* zich sneller zou kunnen voortplanten en de voortplanting van volkeren waaraan de rol van lijfeigenen toegedacht was, naar believen beperkt kon worden.

De medische experimenten zijn begonnen in september '39: toen reeds heeft men in Sachsenhausen gevangenen gebruikt om de uitwerking van bepaalde gifgassen na te gaan en de experimenten zijn hier en daar voortgezet tot in de allerlaatste fase van de oorlog. Er is daarbij meer geëxperimenteerd dan men na de oorlog heeft kunnen bewijzen en er zijn ook zonder twijfel meer slachtoffers gevallen dan men later officieel heeft kunnen vaststellen. Het is moeilijk, van dat alles een zinvol overzicht te geven: er zijn zo veel verschillende experimenten geweest in zo veel verschillende kampen, ja men krijgt uit het geheel van het documentatiemateriaal de indruk dat elke onevenwichtige doordraver die in Duitsland als medicus werkzaam was, zonder moeite, als hij dat wenste, de gelegenheid kreeg, gevangenen als proefkonijnen te gebruiken. Daarvoor was niet meer nodig dan dat hij goede betrekkingen had met Himmler, of met een lid van Himmlers *Persönlicher Stab*, of met een wetenschappelijke relatie van de *Reichsführer-SS* of met het *Institut für wehrwissenschaftliche Zweckforschung der Waffen-SS und Polizei*, of met de chef van de afdeling *D III (Sanitätswesen)* van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, dr. Enno Lolling (een morfinist en alcoholicus). Intussen vielen de zes-en-zestig Duitse medici van wie vaststaat dat zij zich persoonlijk aan medische experimenten op gevangenen schuldig gemaakt hebben (Duitsland telde toen ca. negentigduizend praktiserende artsen), zeker niet allen in de categorie van die onevenwichtige doordravers. Onder hen waren gezaghebbende medische autoriteiten wien het slechts aan twee dingen schortte: normaal medegevoel en een geweten; beter misschien: hun geweten was geperverteerd. Bij hen gold elke activiteit die ten voordele van Duitsland leek te strekken, als 'goed' of althans als moreel toelaatbaar. Op gewetensbezwaren, soms geuit op wetenschappelijke congressen van medici waar verslag werd gedaan van sommige experimenten, werd steevast door aanwezige gezagsdragers van partij en staat gereageerd met te wijzen op de ontzaglijke beproevingen die de Duitse militairen aan het Oostelijk front doorstonden en op de zware offers die door hen werden gebracht.

Wij willen nu, een overzicht biedend¹, aansluiten bij de algemene doel-

¹ Wij baseren ons overzicht hoofdzakelijk op het werk van A. Mitscherlich en F. Mielke: *Medizin ohne Menschlichkeit. Dokumente des Nürnberger Ärzteprozesses* (1960) en op de gegevens die de *International Tracing Service* (Arolsen) gepubliceerd heeft in het *Operations Report 1973*. Andere gegevens ontleen wij aan E. Kogon:

stellingen van de verschillende experimenten – doelstellingen die wij, terloops overigens, in het voorafgaande al aangaven.

Wij beginnen dan met experimenten die ten doel hadden, Duitslands militaire kracht positief te versterken.

Daarbij valt te denken aan de experimenten met gifgassen die, gelijk al vermeld, in september '39 in Sachsenhausen begonnen; zij zijn daar tot april '45 voortgezet. Diezelfde experimenten zijn in Natzweiler uitgevoerd van oktober '42 tot september '44. Hoeveel gevangenen in Sachsenhausen aan de inwerking van de gifgassen blootgesteld werden, is niet bekend; in Natzweiler waren het minstens honderdzeventig. Niet bekend is het aantal doden.

Op gevangenen van Sachsenhausen zijn voorts proeven uitgevoerd met nieuwe types handgranaten en met nieuwe types munitie waarvan de mantel met vergif bestreken was. Men moet aannemen dat de technische afdelingen van de *Waffen-SS* en van het Duitse leger daarbij wilden nagaan of die nieuwe strijdmiddelen effectief waren. In de zomer van '44 zijn twee van die proeven uitgevoerd op tezamen zes gevangenen – alle zes stierven. Van de proeven met in de oorlog te gebruiken vergiften die in Buchenwald plaatsgevonden hebben, kennen wij geen nadere bijzonderheden.

Wat de tweede groep experimenten (experimenten ter bevordering van de bescherming tegen ziekten) betreft: zij vormen een lange reeks.

In minstens vier kampen: Auschwitz, Mauthausen, Natzweiler en Buchenwald, zijn proeven uitgevoerd met nieuwe entstoffen tegen vlektyphus. Nadere bijzonderheden over Auschwitz zijn niet bekend. In Mauthausen zijn in de zomer van '42 meer dan tien gevangenen geïnfecteerd onder wie enkele Nederlandse Joden. In Natzweiler werden bij die proeven in mei '43 vijf-en-twintig Polen geïnfecteerd van wie twee stierven, en in de herfst van '43 werd voor nieuwe proeven een groep van negentig gevangenen uit Auschwitz, 'strafgevallen' van de *Wehrmacht* en de *Waffen-SS*, naar Natzweiler overgebracht; de proeven, die tot september '44 voortgezet werden, kostten aan negen-en-twintig hunner het leven. Meer weten wij van deze proeven in Buchenwald; zij begonnen er in januari '42 en zijn minstens tot in november '44 voortgezet. Tussen 6 januari en 1 februari '42 werden er honderdvijf-en-vijftig gevangenen (allen criminele gevallen) geïnfecteerd. Vast staat dat er in totaal bij zevenhonderdzeven gevangenen vlektyphus opgewekt is; van hen zijn honderdzeven-en-veertig gestorven. Reeksen

Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager (1947), H. Marsalek: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, en Sachsenhausen – Dokumente, Aussagen, Forschungsergebnisse und Erlebnisberichte* (1974).

OVERZICHT DER EXPERIMENTEN

proeven zijn nog begonnen in augustus '43 en in maart '44 (toen waren de slachtoffers Zigeuners). Er is ook in de maanden april-mei '43 nog een apart onderzoek geweest met betrekking tot een nieuw geneesmiddel tegen vlektyphus; van de negentig gevangenen die aan dit experiment onderworpen werden, stierven een-en-veertig. Daarenboven zijn in Buchenwald tijdens een lange periode waarvan de precieze duur niet vaststaat, maandelijks drie tot vijf personen met vlektyphus geïnfecteerd teneinde steeds bloed van lijders aan vlektyphus beschikbaar te hebben; deze geïnfecteerden zijn nagenoeg allen gestorven, maar een totaalcijfer der overledenen (dat dus bij het getal 188 opgeteld moet worden) is niet bekend.

Proeven ter verificatie van het geelzucht-virus zijn genomen in Auschwitz (zomer '43 – daar zijn minstens acht Joden geïnfecteerd) en in Buchenwald, Natzweiler en Sachsenhausen, proeven ter bestrijding van typhus, paratyphus en cholera in Buchenwald en Mauthausen, proeven ter bestrijding van tuberculose in Dachau (ruim honderd proefpersonen in '41-'42), Mauthausen (herfst '44–begin '45), Neuengamme (tweehonderd proefpersonen in '44-'45) en Sachsenhausen, proeven ter bestrijding van difterie, pokken en gele koorts in Buchenwald, proeven ter bestrijding van malaria in Dachau. 'Toen ik', aldus ds. J. Overduin (de gereformeerde predikant uit Arnhem die in februari '42 gearresteerd was wegens zijn deelneming aan het Schoolverzet), 'in 1943 een vijf weken in het *Revier*' (het kamp-'ziekenhuis') 'was, heb ik nog ontoonbaar uitziende malariapatiënten gezien die dag en nacht kreunden en van het hoofd tot de voeten één zweerderij waren. Daaraan zijn velen bezweken'¹ – velen van de vermoedelijk meer dan duizend proefpersonen die alleen al voor dit ene experiment gebruikt werden.²

Derde groep: experimenten die de strekking hadden, na te gaan hoe men Duitse militairen (of Duitse zeelieden) beter bestand kon maken tegen extreme omstandigheden.

Deze experimenten hebben alle plaatsgevonden in Dachau. In juni '44 zijn daar op veertig uit Buchenwald overgeplaatste Zigeuners middelen beproefd om zeewater drinkbaar te maken (geen doden). Vóórdien, in de periode van februari tot (minstens) juni '42 heeft men er nagegaan hoelang gevangenen bestand waren tegen het inademen van zuurstofarme lucht zoals een jachtpiloot zou moeten doen wanneer hij op grote hoogte zijn toestel zou moeten verlaten. Vóór 11 mei '42 was daartoe al met meer dan

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau* (z.j.), p. 137. ² Het is mogelijk dat Overduins beschrijving slaat op gevangenen bij wie abscessen opgewekt waren.

tweehonderd personen geëxperimenteerd: Polen, Russen en ter dood veroordeelde gevangenen. Nadien zijn nog eens tien personen aan de proeven onderworpen: beroepsmisdadigers en Joden die 'rassenschande' bedreven zouden hebben. Al deze proeven (een ervan is door Himmler gadeslagen) hadden tot in de tweede helft van mei '42 al zeventig tot tachtig mensenslevens gevergd.

Tenslotte zijn van 15 augustus '42 tot in mei '43 proeven genomen waarbij nagegaan werd hoe men gevangenen die een tijdlang in ijskoud water gedompeld waren of die bij vorst urenlang 's nachts in de openlucht hadden moeten staan waarbij koud water over hen uitgestort werd (zij werden dus ijsklompen), zo snel mogelijk door verwarming weer een normale lichaamstemperatuur kon geven; een van de middelen tot verwarming die daarbij toegepast werd, bestond hieruit dat het bewusteloze slachtoffer tussen twee naakte vrouwen gelegd werd – voor dat doel waren (dat was een denkbeeld van Himmler geweest) uit Ravensbrück vier prostituées naar Dachau overgeplaatst. Aan dit onderkoelings-experiment zijn bijna driehonderd gevangenen onderworpen; van hen hebben tachtig tot negentig er het leven bij gelaten.

Wat de vierde groep betreft (experimenten met betrekking tot vijandelijke strijdmiddelen): in Auschwitz, Buchenwald en Sachsenhausen heeft men gevangenen blootgesteld aan de uitwerking van Geallieerde brandbommen waarna nagegaan werd of een nieuwe zelf de genezing bevorderde.

Vijfde groep: experimenten die, als zij slaagden, het herstel van gewonden zouden bevorderen.

Er zijn in Ravensbrück van de herfst van '42 tot in de lente van '43 experimenten uitgevoerd op het gebied van beentransplantatie (zij hebben enkele mensenslevens geëist) en, in een onbekende periode, op het gebied van zenuwen spierregeneratie. In Ravensbrück zijn verder, nadat Heydrich kort na de op hem gepleegde aanslag (27 mei '42) aan wondkoorts overleden was, proeven genomen met sulfonamide: bij zestig Poolse vrouwen werden grote etterende wonden opgewekt die men met sulfonamide (Heydrich was er mee behandeld maar dat had niet gebaat) trachtte te genezen; vijf vrouwen stierven.

Grote abcessen heeft men ook opgewekt bij gevangenen in Auschwitz (minstens dertig proefpersonen), Sachsenhausen en Dachau. In laatstgenoemd kamp vonden die proeven plaats in de periode '42-'43. Eerst werden die abcessen bij tien Duitsers opgewerkt (zeven stierven), vervolgens bij een groot aantal geestelijken en monniken van allerlei nationaliteit. Vast staat dat hierbij tot 29 augustus '42 met veertig geestelijken en monniken geëxperimenteerd is; van hen zijn twaalf bezweken. Overduin heeft die proefpersonen gezien: 'patiënten, die niet meer zitten, liggen of staan konden

vanwege de gaten in het lichaam en die ondragelijke pijn leden.¹ Een van die patiënten was ds. J. W. Tunderman, gereformeerd predikant in Helpman bij Groningen, in januari '42 gearresteerd wegens zijn verzetshouding. Hij werd in november '42 samen met negen-en-dertig Poolse priesters geïnfecteerd en bezweek als gevolg van het experiment, 'gedurende de ziekte en na het overlijden werden zes foto's gemaakt, gedeeltelijk in kleur.'²

Vermeld zij nog in dit verband dat in Sachsenhausen en Buchenwald aan gevangenen bloed afgetapt is dat voor bloedtransfusies aan militairen bestemd was.

Groep zes: experimenten ter mogelijke versnelling van de voortplanting.

Op dit gebied is, voorzover bekend, geëxperimenteerd in Mauthausen, Buchenwald en Auschwitz. In Mauthausen zijn in de herfst van '41 bij elf gevangenen de teelballen weggenomen, waarna hun hormoon-preparaten toegediend werden. In Buchenwald heeft men nagegaan of mannelijke homoseksuelen na de inplanting van klieren of na toediening van synthetische hormonen hun homoseksuele geaardheid verloren. In het Auschwitz-complex tenslotte, namelijk in Birkenau, heeft de SS-arts dr. Josef Mengele in de periode '42-'44 getracht, de factoren te ontdekken die er toe leiden dat of tweelingen of dwergen ter wereld komen. Kennelijk was het Mengele's wens dat het *Herrenvolk* zo veel mogelijk tweelingen en zo weinig mogelijk dwergen zou voortbrengen. Hij droeg er dus zorg voor dat alle of althans vele tweelingen en dwergen die in Auschwitz-Birkenau aankwamen, aan hem overgedragen werden. 'Dwarfs', aldus zijn Roemeense medische assistente, de Joodse gevangene Olga Lengyel, 'were dr. Mengele's greatest passion . . . The day he discovered a family of five dwarfs in a transport he was beside himself with joy.'³ Met die tweelingen en dwergen ging Mengele experimenteren in een aparte barak die van '43 af in het *Zigeunerlager* lag (het kampgedeelte waar de Zigeuners opgesloten waren). Hij voerde lumbaalpuncties uit, tapte bloed af, ging tot bloedtransfusies over, kortom: deed met hen wat hij wenste zonder zich om de gevolgen te bekommeren. Waren alle proeven genomen die hij in de geest had en waren van de betrokken tweelingen en dwergen de schedels, oorschelpen, neuzen, monden, handen en voeten door een Praagse schilderes zorgvuldig getekend, dan werden zij naar de gaskamer gevoerd; hun lijken werden dan weer aan hem ter beschikking gesteld en

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 138. ² H. J. Spier: *Het offer van het leven in dienst van het leven der Opstanding. In memoriam ds. J. W. Tunderman* (z.j.), p. 22. ³ Olga Lengyel: *Five chimneys. The story of Auschwitz* (1947), p. 174.

HET DUITSE SYSTEEM

wat hij met zijn 'onderzoekingen' niet gevonden had, trachtte hij te vinden bij de sectie. Daarbij was er op toegezien dat tweelingen steeds tegelijk vergast waren. 'Als laborante rechtstreeks onder Mengele werkend, heb ik', aldus de Nederlands-Joodse arts drs. M. Stoppelman, die in juni '44 Birkenau binnengevoerd was,

'dikwijls moeten vaststellen dat Mengele de materie in het geheel niet beheerste en als een slecht arts moest worden beschouwd. Niet alleen had hij slechts een zeer oppervlakkige vakkennis, maar bovendien was elk verantwoordelijkheidsgevoel hem vreemd. Een mensenleven betekende voor deze man niets, het was nog minder waard dan dat van een proefkonijn.'¹

Overeenkomstige geheimen als Mengele trachtte, schijnt het, een Duitse hoogleraar van de Universiteit van Straatsburg (de Elzas was in '40 door Hitler geannexeerd) op het spoor te komen: deze fanaticus wenste de stoffelijke overschotten van Joden, speciaal van Joodse politieke commissarissen van het Rode Leger, te onderzoeken en de verzamelingen van zijn universiteit uit te breiden met een collectie van hun skeletten. Om hem van dienst te zijn werden in juni '43 honderdnegen Joden, vier Russen en twee Polen uit Auschwitz naar Natzweiler overgebracht; toen Natzweiler in september '44 ontruimd werd, waren van die honderdvijftien personen omstreeks zes-entachtig in dat kamp vergast. De stoffelijke overschotten waren naar Straatsburg vervoerd.

Groep zeven: experimenten om methoden te ontdekken die gemakkelijk bij massale sterilisaties toegepast konden worden.

Deze experimenten vonden plaats in Ravensbrück en in Auschwitz. In beide kampen werden, vermoedelijk van begin '43 af, bij mannen (Joden, Polen en Zigeuners) de teelballen blootgesteld aan Röntgenstralen, gevolgd door de amputatie van een of beide teelballen (die werden dan onderzocht); bij vrouwen werden de eierstokken bestraald. Voorts vond in beide kampen bij vrouwen een inspuiting van de baarmoeder plaats. Hoeveel honderden mannelijke en vrouwelijke gevangenen in totaal aan deze laatste proeven onderworpen zijn, is evenmin bekend als het aantal dodelijke slachtoffers.

★

¹ M. Stoppelman en E. van Gelder: *Tussen leven en dood in Auschwitz* (1946), p. 38.

Gelijk gezegd: verscheidene van de proeven die wij in het voorafgaande overzicht vermeldde, zijn tot in een zeer laat stadium, nl. tot in april '45, voortgezet. Soms hebben de instanties die er opdracht toe gaven of de personen die ze uitvoerden, hun best gedaan, de sporen uit te wissen. Dat kon betekenen dat de gevangenen die de proeven doorstaan hadden, alsnog vermoord werden. Wij vermelden in dit verband dat zich in april '45 onder de gevangenen die in Neuengamme aan tbc-proeven onderworpen werden, naast Russen ook negentien Joodse kinderen bevonden van vijf tot twaalf jaar oud die, na in Auschwitz al als proefpersonen gefungeerd te hebben, samen met hun vier Joodse verplegers (twee Nederlandse ziekenbroeders, een Franse röntgenoloog en een Franse hoogleraar in de biologie), overgebracht waren naar Neuengamme. Deze vier verplegers en de negentien kinderen werden op de avond van 21 april '45 getransporteerd naar een school bij Hamburg die in een gebied lag waar een *Aussenkommando* van Neuengamme was ontstaan. Zij werden daar in de daarop volgende nacht samen met dertig andere gevangenen van Neuengamme door de *SS-Standortarzt* van Hamburg met een inspuiting verdoofd en vervolgens opgehangen. De kinderen kwamen uit Polen, Joegoslavië, Frankrijk en Nederland. De *SS-Standortarzt* beweerde later dat hij gehandeld had *'auf Anweisung aus Berlin, da die Kinder den Alliierten nicht in die Hände fallen sollten.'*¹

Wij voegen ter afsluiting een gedeelte toe uit het verhoor van de *SS-Lagerarzt* van Sachsenhausen, Baumkötter, voor een Russisch militair tribunaal:

'Aanklager: *'Wurden Experimente mit Zyankali durchgeführt?'*

Baumkötter: *'Jawohl. Es war Ende 1944 oder Anfang 1945, als der Sanitätsinspektor der KZ-Lager, SS-Standartenführer Lolling, ins Lager kam. Vorher war auch ein Häftling zu einem besonderen Versuch ausgesucht worden. Ich musste mit dem Sanitätschef zum Krematorium gehen. Auf dem Weg zog Lolling aus seinem Feuerzeug eine kleine Ampulle, 1 cm Inhalt, diese wurde dem Häftling in den Mund gelegt, und er musste zubeissen.'*

Aanklager: *'Nach welcher Zeit trat der Tod ein?'*

Baumkötter: *'Ich stellte fest, dass der Tod bereits nach 15 Sekunden eingetreten war.'*

Aanklager: *'Zu welchem Zweck wurde dieses Experiment überhaupt durchgeführt? Die Einwirkung von Zyankali auf den menschlichen Organismus ist doch längst bekannt?'*

Baumkötter: *'Mit diesem Experiment sollte nur festgestellt werden, in welcher Zeit die eingegebene Dosis auf den Menschen tödlich wirkt. Wie ich weiss, wurde dieses*

¹ (Institut für Zeitgeschichte) *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager* (1970), p. 38.

HET DUITSE SYSTEEM

*Experiment auf Befehl Pohls durchgeführt, um ein Mittel zu finden, welches den hohen SS-Führern nach dem Fehlschlag dieses Krieges es ermöglichen sollte, sich schmerzlos und in kürzester Zeit ihrer Verantwortung zu entziehen.*¹

Himmler heeft op 23 mei '45, ruim twee weken na Duitslands capitulatie, van dit middel gebruik gemaakt.

★

Ten overstaan van een Amerikaans militair gerechtshof is enkele jaren na de oorlog aangetoond dat op zijn minst ca. tweeduizend gevangenen onderworpen zijn aan medische experimenten. Het vonnis van het hof had evenwel slechts betrekking op een deel van de experimenten die wij in ons overzicht vermeldde. Van het geheel van die experimenten zijn veel meer dan tweeduizend gevangenen het slachtoffer geweest. Aan de *International Tracing Service* te Arolsen (de internationale dienst bij welke alle persoonsgegevens inzake gevangenen van het Derde Rijk gecentraliseerd zijn) waren in '73 in totaal 86 verschillende experimenten bekend, maar omtrent 27 daarvan ontbraken alle nadere gegevens; die waren wèl bekend omtrent de resterende 59 maar slechts van 40 van die 59 experimenten wist de *International Tracing Service* hoeveel gevangenen als proefpersoon gefungeerd hadden: ruim zeventuizend (het kunnen ook bijna achtduizend geweest zijn).

Uit een oogpunt van medische ethiek zijn, zoals het Amerikaanse hof terecht geconstateerd heeft, alle vermelde medische experimenten volstrekt ontoelaatbaar geweest, principieel al op grond van het feit dat aan de gevangenen in nagenoeg alle gevallen eenvoudig gelast werd, zich aan experimenten te onderwerpen, waarbij de verpletterende druk die in de concentratiekampen uitgeoefend werd, op de achtergrond stond. Bovendien zijn de experimenten als regel uitgevoerd op een wijze die eveneens spotte met de voorschriften van de medische ethiek, vaak ook met de regels van deugdelijk medisch onderzoek. Er is slechts één experiment geweest (de veertig Zigeuners die zout water moesten drinken waaraan middelen toegevoegd waren in de verwachting dat het dan drinkbaar zou worden) waarvan men zeggen kan dat het voor de proefpersonen geen ernstige kwelling betekend en ook geen schadelijke gevolgen gehad heeft. Alle overige experimenten waren zowel

¹ *Sachsenhausen*, p. 48-49.

kwellend als schadelijk, menigmaal ook dodelijk. Bij veel gevangenen hebben zij geleid tot blijvende verminking naar lichaam of geest (dan wel naar lichaam en geest). Niet alleen evenwel voor de slachtoffers zijn de experimenten een kwellend, menigmaal zelfs een ondragelijke marteling geweest, maar ook voor talloze andere gevangenen vormden zij een beproeving. Zeker, de experimenten werden als regel uitgevoerd in de beslotenheid van aparte ruimten waar de slachtoffers strikt geïsoleerd waren, maar vele gevangenen wisten en andere vermoedden dat er proeven genomen werden op levende mensen. Men vreesde dat het verre van denkbeeldig was dat men zelf vroeg of laat nog eens het botte bevel zou krijgen, zich aan zulk een proef te onderwerpen. Afgezien daarvan: de mentaliteit die uit die proeven sprak, was er een van koele, berekenende meedogenloosheid, van een onaantastbaar superioriteitsbesef, van een peilloze minachting jegens de medemens. Zou uit diezelfde geestesgesteldheid niet voortvloeien dat de SS'ers, als de oorlog slecht voor Duitsland afliep, er zorg voor zouden dragen dat geen enkele getuige van hun misdaden in leven zou blijven?

Concentratiekampen '39-'45: drie fasen

Nu wij de functie der concentratiekampen als oorden van massale executies en van medische experimenten beschreven hebben, willen wij er toe overgaan, de algemene ontwikkeling dier kampen tijdens de tweede wereldoorlog te schetsen.

Men kan hier drie fasen in onderscheiden.

De eerste fase (van het begin van de oorlog tot de jaarwisseling '42-'43) werd gekarakteriseerd door de woorden die *Reichsjustizminister* Thierack na zijn bespreking met Himmler op 18 september '42 gebruikte teneinde de bedoeling aan te geven waarmee 'asocialen' en anderen die hij aan de *Gestapo* zou uitleveren, naar de concentratiekampen overgebracht zouden worden: *'Vernichtung durch Arbeit'*.

De tweede fase (van begin '43 tot eind '44) vloeyde voort uit het feit dat Himmler en zijn naaste medewerkers zich waren gaan realiseren dat de arbeidskrachten die in de concentratiekampen te gronde gingen, eigenlijk in de Duitse inspanning niet gemist konden worden, *'als Rohstoff'*, zoals Himmler in Posen zo tekenend zei. Uit dat besef vloeyden enkele beperkte verzachtingen van het regime in de kampen voort; ook werden de gevangenen in versterkte mate tewerkgesteld, hetzij in nieuwe bedrijven die in de kampen opgericht werden, hetzij in bestaande of nieuwe bedrijven buiten de kampen. Die inte-

gratie in de Duitse oorlogseconomie heeft in sommige kampen het lot der gevangenen iets minder ondragelijk gemaakt, anderzijds heeft zij ook weer duizenden nieuwe slachtoffers geëist, bijvoorbeeld doordat de aanleg, van eind '43 af, van grote onderaardse werkplaatsen in de Harz en elders, waar de *V-2's* geassembleerd zouden worden, grote groepen gevangenen heeft doen bezwijken.

De derde fase (van eind '44 tot april-mei '45) was de fase van Duitslands ineenstorting: een fase waarin het gehele Duitse productie-apparaat meer en meer met horten en stoten ging functioneren, waarin vooral het transport vaak spaak liep en waarin dus de bevoorrading op allerlei terreinen ging haperen – de gevangenen (elk concentratiekamp had per slot een zekere hoeveelheid levensmiddelen nodig) werden er de eerste slachtoffers van. Bovendien was dat de fase waarin uit elk gebied dat verloren dreigde te gaan, de gevangenen per trein of (later) te voet afgevoerd werden. Die evacuatie-transporten begonnen in de zomer van '44 uit het oostelijk deel van het *Generalgouvernement* en zij zijn tot in de eerste dagen van mei '45 voortgezet. Zij hebben een buitensporig groot aantal mensenlevens geëist: gevangenen die, verzwakt als zij waren, van honger, dorst en koude omkwamen of die door de hen begeleidende *SS*'ers met nekschoten afgemaakt werden.

Wij zullen die derde fase in dit deel niet beschrijven (zij valt in de periode die wij in deel 10 behandelen), maar in een aantal van de statistische gegevens die straks vermeld worden, zullen wij de derde fase wèl insluiten.

Wel te verstaan: de ontwikkeling die wij nu gaan schetsen, betreft het concentratiekampen-systeem als geheel. Dat zal als het ware van de buitenkant bezien worden. Wat, afgezien van hetgeen wij reeds beschreven, *in* de kampen geschiedde en hoe de gevangenen, onder hen vele duizenden Nederlanders, op hun beproevingen reageerden, komt pas later in dit deel aan de orde.

De 'officiële' kampen en hun 'Aussenkommandos'

Toen de oorlog in september '39 begon, waren er, gelijk eerder opgemerkt, in Duitsland zes 'officiële' concentratiekampen, d.w.z. kampen van de *SS* die onder Eicke's *Inspektion der Konzentrationslager* ressorteerden: Dachau, Sachsenhausen (met de *Aussenkommandos* Neuengamme en Gross-Rosen), Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Ravensbrück. In die kampen bevonden zich toen ca. twintigduizend gevangenen, van wie meer dan de helft tot de groep der 'asociale' behoorde. De *SS*-bewakings-eenheden

‘ARBEITSERZIEHUNGSLAGER’

telden toen ongeveer zeventuizendvierhonderd man en elk kamp had daarenboven gemiddeld een staf van honderd SS'ers.

Wanneer wij nu van ‘officiële’ concentratiekampen spreken, houdt dat een vingerwijzing in: er zijn ook ‘onofficiële’ geweest, in die zin dat de *Inspektion der Konzentrationslager* er niets mee te maken had. Zo is er, wij herhalen het, in ons land maar één concentratiekamp geweest dat onder die *Inspektion* viel: Vught. Beperken wij nu om goede redenen onze schets van de ontwikkeling der concentratiekampen in oorlogstijd tot de ‘officiële’ kampen, dan dient bedacht te worden dat óók in de niet onder de *Inspektion* ressorterende kampen korte of lange tijd talloze Nederlanders gevangen hebben gezeten. Afgezien nog van de kampen voor krijgsgevangenen en gijzelaars, afgezien ook van de *Jugenddurchgangslager* Westerbork en Vught, waren er in ons land de kampen Schoorl, Amersfoort en Ommen. De ca. achthonderd gevangenen van de Nederlandse justitie die medio augustus '42 naar Heerte bij Wolfenbüttel overgebracht werden, kwamen daar in een kamp terecht dat even slecht was als een ‘officieel’ concentratiekamp: in vijf maanden stierven er van die achthonderd gevangenen tweehonderdachtig. Men vergeet ook de *Arbeiterziehungslager* niet: strafkampen voor arbeiders die van onwilligheid hadden doen blijken of daarvan beticht waren. Wij haalden in ons vorige deel al de brief aan waarin Heydrichs opvolger Kaltenbrunner in mei '44 schreef dat de arbeidsvoorwaarden en levensomstandigheden in die *Arbeiterziehungslager* ‘in allgemeinen’ (het gold dus niet voor al die kampen) ‘härter sind als in einem Konzentrationslager.’¹ Daaraan voegden wij toe:

‘Men werd er kaalgeschoren, kreeg gevangeniskleding aan, moest er buitensporig hard en lang werken, werd er vaak dagelijks mishandeld en leed bittere honger – om eetbaar straatafval werd gevochten, er waren gevangenen die, ter aanvulling van hun rantsoen, muizen trachtten te vangen. De bewakers in die *Arbeiterziehungslager* waren vaak Duitsers die wegens commune delicten veroordeeld waren.’

In die *Arbeiterziehungslager* (niet bekend is, hoeveel Nederlanders daar van uitputting stierven of doodgeslagen werden) werd men van mei '41 af (toen werden die kampen op initiatief van Himmler opgericht) acht weken vastgehouden en toen werd ook bepaald dat men uit zulk een kamp rechtstreeks naar een ‘officieel’ concentratiekamp overgebracht kon worden.

¹ Aangehaald in (R.vO) B. A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (1966), p. 493.

En laat ons tenslotte memoreren (wij komen er in deel 10 op terug) dat duizenden Nederlanders die in de laatste maanden van '44 bij de grote *Wehrmacht-razzia's* in de Nederlandse steden gegrepen waren, ook al in kampen belandden waarvan één zo slecht was, het kamp Rees, dat velen er bezweken zijn.

Wat wij bedoelen is dit: een schets van de ontwikkeling der 'officiële' concentratiekampen heeft slechts betrekking op een deel van de historische werkelijkheid, zij het, zou men kunnen zeggen, op het meest wezenlijke, op het kenmerkende deel – kenmerkend voor *das Reich*: hoe het was en hoe het (volgens zijn machthebbers) moest blijven.

*

Kort na het begin van de tweede wereldoorlog werd het oudste 'officiële' kamp, Dachau, tijdelijk ontruimd: de gevangenen werden naar Buchenwald, Mauthausen en Flossenbürg overgebracht en Dachau werd in gebruik genomen als plaats waar de manschappen van een deel van de *SS-Totenkopf-Standarten* werden gelegerd om, samen met andere recruten, voorbereid te worden op de militaire inzet. Hier kwam de eerste divisie van de *Waffen-SS*, de *SS-Totenkopf-Division*, tot stand, Eicke, tot dan toe *Inspekteur der Konzentrationslager*, werd er de commandant van; hij werd als *Inspekteur der Konzentrationslager* opgevolgd door *SS-Oberführer* (later *Brigade-*, nog later *Gruppenführer*) Richard Glücks.¹

Het aantal 'officiële' concentratiekampen breidde zich geleidelijk uit. Begin '40 werd Auschwitz I opgericht en in dat jaar werd Neuengamme zelfstandig gemaakt. In '41 kreeg, in de lente, Gross-Rosen de status van een zelfstandig kamp en werd, in de zomer, een nieuw concentratiekamp in de (gelijk reeds vermeld: door Duitsland geannexeerde) Elzas in gebruik genomen: Natzweiler; in de *Ostmark* (Oostenrijk) tenslotte kwam, niet ver van Mauthausen, een omvangrijk nevenkamp tot stand: Gusen. Er bestond toen ook al, namelijk sinds september '39, een groot concentratiekamp bij Danzig: Stutthof (wij noemden het al), maar dat werd door de *Höhere SS- und Polizeiführer* in wiens gezagsgebied het viel, als zijn particulier domein beschouwd en het duurde bijna anderhalf jaar voor Himmler er in geslaagd

¹ De *SS-Totenkopf-Division* heeft in mei-juni '40 deelgenomen aan de veldtocht tegen België en Frankrijk en werd in juni '41 tegen de Sowjet-Unie ingezet; Eicke is in februari '43 aan het Oostelijk front bij een luchtverkenning omgekomen.

STEEDS MEER CONCENTRATIEKAMPEN

III. De concentratiekampen van de SS tijdens de tweede wereldoorlog

was, aan de onafhankelijke positie van Stutthof (dat toen ca. vijf-en-twintigduizend gevangenen telde) een einde te maken.

Het is niet onze bedoeling, hier alle overige 'officiële' concentratiekampen die in '41-'44 opgericht werden, met name te noemen. In het formele vlak willen wij opmerken dat deze kampen in het *Generalgouvernement* en in de bezette delen van de Sowjet-Unie niet rechtstreeks onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* ressorteerden maar onder een vertegenwoordiger van dat *Hauptamt* bij de betrokken *Höhere SS- und Polizeiführer* (die er dus greep op hield),¹ in het materiële vlak dat er begin '44 in totaal 20 'officiële' concentratiekampen bestonden. Ook daarvan hadden verscheidene, gelijk Stutthof, al als concentratiekamp gefungeerd, voor zij onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* geplaatst werden. Met het kamp Majdanek was dat laatste bijvoorbeeld pas in februari '43 het geval.

¹ Vught ressorteerde wèl rechtstreeks onder dat *Hauptamt* – in dat opzicht werd Nederland als enige van alle bezette landen behandeld alsof het reeds in Duitsland was opgegaan.

Verscheidene concentratiekampen hadden van een vroeg stadium af z.g. *Aussenkommandos* gekend: tot het 'hoofdkamp' behorende nevenkampen, waar gevangenen voor het verrichten van bepaalde werkzaamheden ondergebracht waren. Naarmate die gevangenen in groter aantallen ter beschikking gesteld werden hetzij van de SS-bedrijven, hetzij van het overige Duitse bedrijfsleven, kwamen er meer van die *Aussenkommandos*, die ook wel als *Nebenlager*, *Zweiglager*, *Aussenlager* of *Arbeitslager* aangeduid werden; hoewel die aanduidingen eigenlijk toepasselijker zijn, willen wij voor die neven- of sub-kampen de term aanhouden die het veelvuldigst in de literatuur gebruikt is: *Aussenkommandos*. Het Auschwitz-complex had er tenslotte 43 (wij tellen daarbij Monowitz niet mee) en van die 43 bevond zich één op honderden kilometers afstand: in Brno (Brünn) in Tsjechoslowakije.¹ Bij Neuengamme behoorden eind '44 63 *Aussenkommandos*, bij Buchenwald 105, bij Dachau zelfs ca. 135, van welke 11 uitsluitend vrouwelijke gevangenen telden. Ravensbrück had toen zijn functie als exclusief *Frauenkonzentrationslager* al lang verloren – in de vroege lente van '41 was naast het vrouwenkamp Ravensbrück² een mannenkamp opgericht waar tot het einde van de oorlog meer dan twintigduizend mannelijke gevangenen ingeschreven zijn; de meesten hunner waren in *Aussenkommandos* ondergebracht. Eind '44 ressorteerden in totaal onder de 'officiële' concentratiekampen (doordat de Duitsers zich uit grote gebieden hadden moeten terugtrekken, waren er toen nog maar 15) meer dan 500 *Aussenkommandos* (er zijn in totaal meer dan 900 *Aussenkommandos* geweest). Tot die 15 kampen behoorde ook een belangrijk nieuw kamp: *Mittelbau*, het grote complex in de Harz waar de V-2's geassembleerd werden; het was aanvankelijk een *Aussenkommando* van Buchenwald geweest. In de literatuur heet het kamp *Mittelbau* als regel 'Dora' – wij zullen die benaming aanhouden. Een zelfstandig kamp werd *Dora* pas in oktober '44. Wij kwamen dit soort afsplitsingen al eerder tegen: Neuengamme en Gross-Rosen waren oorspronkelijk *Aussenkommandos* van Sachsenhausen – er waren overigens, voorzover bekend, geen vaste regels waaruit voortvloeide dat een *Aussenkommando* op een bepaald moment een zelfstandig *Konzentrationslager* werd.

¹ Van Auschwitz uit werd in juli '43 het *Konzentrationslager* Warschau opgericht. De gevangenen hadden als exclusieve taak de ruïnes van het ghetto van Warschau op te ruimen die na de opstand (april-mei '43) overgebleven waren. In het KL Warschau waren in de zomer van '44 nog vijfduizend gevangenen aanwezig.

² Er zijn in Ravensbrück in totaal ca. honderdvijftienduizend vrouwelijke gevangenen ingeschreven; dertienduizend van augustus '39 tot en met juli '42, negenduizend van augustus '42 tot en met juli '43, zes-en-dertigduizend van augustus '43 tot en met juli '44, zeven-en-vijftigduizend van augustus '44 tot en met april '45.

Wat de bij de kampen ingedeelde SS'ers betreft, moet men onderscheid maken tussen de staven van de kampen, de leden dus van de Duitse kamp-hiërarchie, en de bewakingseenheden. Tot het einde van de oorlog toe bleven de staven uit SS'ers bestaan, maar de bewakingseenheden kregen geleidelijk een andere samenstelling. Zij telden in april '45 nog ca. dertig-duizend man (in september '39 waren het zeventienduizendvierhonderd geweest, eind '44 ca. vijf-en-dertigduizend), maar onder hen bevonden zich toen nog maar zesduizend 'echte', d.w.z. uit de *Totenkopf-Standarten* afkomstige SS'ers. Van '42 af waren die 'echte', veelal jeugdige SS'ers in toenemende mate naar de *Waffen-SS* overgeheveld, in de bewakingseenheden waren zij vervangen door oudere leden van de *Allgemeine SS* of van de *SA*, door mannen van de *Ordnungspolizei*, door gewonde of herstellende *Waffen-SS*'ers, door Volksduitsers (hoofdzakelijk uit Zuidoost-Europa), door Duitse oudstrijders uit de eerste wereldoorlog, vooral leden van een nationalistische organisatie van die oudstrijders, de *Kyffhäuserbund*, en van de zomer van '44 af ook wel door militairen van het Duitse leger en van de Duitse luchtmacht die door verwondingen of om andere redenen voor de militaire dienst niet langer geschikt waren. Afgezien van die Volksduitsers werden evenwel ook andere niet-Duitsers onder de bewakers opgenomen, bijvoorbeeld Litauers en Oekraïners (en in ons land Nederlanders). De bewakingseenheden van Dachau bestonden van '43 af voor 80% uit leden van de *Kyffhäuserbund* en voor 20% uit leden van de *SA* en de *Allgemeine SS*, in Gross-Rosen bestond de helft van die eenheden uit Volksduitsers en Litauers, de andere helft uit Rijksduitsers, gedeeltelijk weer leden van de *Allgemeine SS*.

In de kampen die wij noemden, was vooral door de groei van het aantal *Aussenkommandos* het aantal bewakers uitgebreid – zo ook in andere. De cijfers voor Mauthausen zijn bewaard gebleven: ruim negenhonderd bewakers eind '41, bijna dertienhonderd eind '42, ruim tweeduizend eind '43, bijna zesduizend eind '44. Het Auschwitz-complex telde in juni '43 bijna tweeduizend bewakers, eind '43 ca. vijf-en-twintighonderd, april '44 bijna drieduizend. Op 8 september '44 wist de uit politieke gevangenen bestaande verzetsgroep die in het complex ontstaan was, gegevens naar buiten te smokkelen die bewaardgebleven zijn, en blijkens deze bestonden op die datum de bewakingseenheden van Auschwitz I uit elfhonderdnegentien 'SS'ers', die van Auschwitz II (Birkenau) uit negenhonderdacht en die van Auschwitz III (Monowitz) uit dertienhonderdvijftien. Tot die ruim drie-en-dertighonderd 'SS'ers' behoorden ca. duizend die uit de *Wehrmacht* afkomstig waren, en de resterende ruim drie-en-twintighonderd waren hoofdzakelijk Volksduitsers (velen van dezen konden nauwelijks Duits spreken) die, evenals die *Wehrmacht*-militairen en trouwens ook de leden van de

andere formaties die wij noemden (de *Kyffhäuserbund*, de *SA*), administratief bij de *SS* waren ingedeeld: formeel behoorden de z.g. *Wachsturmbanne* namelijk sinds begin '41 tot de *Waffen-SS*.

De 'verwatering' van de bewakingseenheden heeft zich alleen in *Dora* niet voorgedaan – wij nemen aan dat dit te maken heeft gehad met het strikt geheime karakter van het werk dat in dit kampcomplex verricht werd.

Naast mannelijke *SS*'ers (kamp-*SS*'ers en leden van de bewakingseenheden) waren er ook vrouwelijke: de *SS-Aufseherinnen* die dienst deden in het vrouwenkamp Ravensbrück of in gedeelten van andere kampen dan wel in *Aussenkommandos* waar zich vrouwen bevonden. Een deel van hen bestond uit vrijwilligsters, maar van '43 af werden meer en meer ongehuwde vrouwen door de *Arbeitsämter* tot werk in de kampen verplicht en ook kwam het toen wel voor dat arbeidsters uit de Duitse fabrieken zich als *SS-Aufseherin* gingen aanmelden omdat zij in die functie in niet onaanzienlijke mate beter betaald werden. De meesten van die *SS-Aufseherinnen* kregen eerst een opleiding in Ravensbrück (daar zijn van november '42 af ca. vijf-en-dertighonderd opgeleid) – aan één van die *Aufseherinnen* vroeg een Nederlandse gevangene eens wat zij bij haar opleiding geleerd had; het antwoord was: 'Brüllen'.¹

Wat de *SS*-staven van de concentratiekampen betreft: de zeshonderd *SS*'ers uit september '39 zijn vermoedelijk tot ongeveer vijfduizend aangegroeid. De *Kommandanturstab* van een 'groot' concentratiekamp bestond als regel uit enkele honderden *SS*'ers. Eind '43 telde de staf van het Auschwitz-complex er ca. vijfhonderd, eind '44 die van Mauthausen er tweehonderd zestig. In alle kampen en *Aussenkommandos* bijeen bevonden zich toen ca. zevenhonderdvijftigduizend gevangenen en men schat dat de kampstaven eind '44 ca. vijfduizend *SS*'ers telden en de bewakingseenheden, gelijk reeds vermeld, ca. vijf-en-dertigduizend. Anders gezegd: er was één lid van de kampstaf op elke honderdvijftig gevangenen (die verhouding onderstreept hoe noodzakelijk het voor de *SS* was, een groot deel van de inwendige organisatie der kampen aan de gevangenen-zelf over te laten) en één bewaker op elke ruim twintig gevangenen. Die bewaker was gewapend, de gevangenen, als regel opgesloten in een kamp dat geïsoleerd was met alle middelen waarover de toenmalige techniek beschikte, waren weerloos.

¹ A. Siegenbeek van Heukelom: 'Zeven maanden in Duitse concentratiekampen', 't *Venster* (Londen) I, 6, p. 113.

Gevangenen: categorieën en aantallen

Wij komen nu tot de gevangenen der 'officiële' concentratiekampen.

Eerder gaven wij weer dat er bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog ca. twintigduizend gevangenen waren, van wie meer dan de helft tot de 'asocialen' behoorde. De politieke gevangenen vormden dus slechts een minderheid, want, zo men al de Jehova's Getuigen als een verwante groep kan zien (ook zij waren als ideologische tegenstanders van het Derde Rijk gearresteerd), dat gold niet voor de (naast de 'asocialen') in de kampen ondergebrachte homoseksuelen, misdadigers, Joodse 'remigranten' en andere Joden; veel van die andere Joden waren opgesloten omdat zij 'rassenschande' bedreven zouden hebben.

Al in de laatste maanden van '39 nam het aantal Duitse politieke gevangenen toe: talrijke communisten en socialisten die tevoren een periode in concentratiekampen doorgebracht hadden, onder hen ook diegenen aan wie ter gelegenheid van Hitlers vijftigste verjaardag (20 april '39) gratie verleend was, werden opnieuw gearresteerd en nu voor onbepaalde tijd opgesloten. Spoedig kwamen daar Tsjechoslowaken bij en vooral Polen. Alleen al in Dachau werden tussen februari '40 (toen verdween de *SS-Totenkopf-Division* en werd het kamp als concentratiekamp heropend) en oktober '40 omstreeks twintigduizend Polen ingeschreven. Geen land werd door de *Wehrmacht* onder de voet gelopen of er kwamen spoedig burgers uit dat land in de 'officiële' concentratiekampen terecht en dan niet alleen burgers die de betrokken nationaliteit hadden, maar ook personen van andere nationaliteit. Van die laatsten werd een grote groep gevormd door de vluchtelingen uit republikeins Spanje die in '39 Frankrijk binnengekomen waren; ca. tweehonderdduizend hunner bevonden zich in mei-juni '40 in Franse interneringskampen, maar enkele duizenden mannen waren toegetreden tot een hulpdienst van het Franse leger, de *Formation des Travailleurs Étrangers*. De leden van die hulpdienst werden aanvankelijk als krijgsgevangenen beschouwd, maar in de eerste helft van '41 werden zij, tezamen met enkele duizenden geïnterneerden, onder wie vrouwen en kinderen, naar verschillende concentratiekampen overgebracht. Ca. achtduizend Spanjaarden, mannen en jongens van twaalf jaar af, kwamen in Mauthausen terecht (van die achtduizend zijn slechts zestienhonderd in leven gebleven), de vrouwen, de jongens beneden de twaalf jaar en de meisjes werden in hoofdzaak naar Ravensbrück gestuurd.

Wat de Duitse gevangenen betreft: afgezien van de al genoemde communisten en socialisten, werden van september '39 af ook willekeurige Joden, nieuwe groepen homoseksuelen, Jehova's Getuigen, maar

vooral ook 'asocialen' en misdadigers in de concentratiekampen opgesloten.

Ten aanzien van het aantal homoseksuelen merken wij op dat geen nauwkeurige gegevens beschikbaar zijn. Het lijkt niet uitgesloten dat in totaal minstens vele duizenden Duitse mannen en jongens op grond van de beschuldiging: ge zijt homosexueel, in de concentratiekampen beland zijn¹, en er zijn aanwijzingen dat die beschuldigingen in sommige gevallen niet meer waren dan beweringen die door jaloezie of andere gevoelsimpulsen waren ingegeven. Leefde een kinderloze vrouw in voortdurend conflict met haar man, dan kon haar mededeling aan de Duitse politie: 'Ik weet zeker, dat mijn man er homosexuele contacten op na houdt', voldoende zijn om hem in een concentratiekamp te doen belanden.

Wat de Jehova's Getuigen betreft: geschat wordt dat, gelijk reeds eerder vermeld, in Duitsland van '33 tot '45 ca. zesduizend in concentratiekampen opgesloten zijn; hoevelen hunner tijdens de oorlog opgepakt zijn, weten wij niet. Wij vermelden in dit verband dat Himmler in juli '44 voornemens was, Hitler voor te stellen, de *Bibelforscher* in de kampen een bevoorrechte positie te geven. 'Damit', zo stelde hij op schrift, '*schaffen wir uns die Ausgangsbasis zum Einsatz dieser Bibelforscher in Russland in kommenden Zeiten und haben damit die Emissäre, mit denen wir das russische Volk durch Verbreitung der Bibelforscherlehre pazifizieren können*'² – meer dan een, overigens typerende, wensdroom was dat niet.

Inzake de 'asocialen' gaven wij reeds weer dat van september '42 af diegenen hunner die een gevangenisstraf uitzaten, '*zur Vernichtung durch Arbeit*' naar concentratiekampen overgebracht werden (waar zich toen reeds talloze 'asocialen' bevonden tegen wie geen enkel rechterlijk vonnis gewezen was) en dat hetzelfde geschiedde met Joden, Zigeuners, Russen, Polen, Tsjechen en Duitsers die tot gevangenisstraffen van zekere duur veroordeeld waren, alsmede met vele *Sicherungsverwahrte*: beroepsmisdadigers die krachtens rechterlijk vonnis na het uitzitten van hun straf tot opsluiting in een gesloten inrichting veroordeeld waren. Naast die *Sicherungsverwahrte*, die in de kampen op hun groene driehoek de letter S of de letters SV kregen (die letters werden door de andere gevangenen meestal

¹ Een Duitse auteur, Heinz Heger, spreekt van 'einigen hunderttausend KZ-Häftlingen mit dem rosa Winkel' (Heger: *Die Männer mit dem rosa Winkel. Bericht eines Homosexuellen über seine KZ-Haft von 1939-1945* (1972), p. 5), maar deze schatting is stellig veel te hoog. ² Doorslag van een brief, z.d., van Himmler aan Hitler, gevoegd bij de brief, 21 juli 1944, van Himmler aan Kaltenbrunner, aangehaald in F. Zipfel: *Kirchenkampf in Deutschland 1933-1945* (1965), p. 201.

GEVANGENEN-KATEGORIËN

begrepen als afkorting van 'Schwerverbrecher'), kwamen in de kampen voor en na het uitbreken van de oorlog ook criminelen terecht die wel al talrijke vonnissen achter de rug hadden maar zich weer op vrije voeten bevonden: zij werden dus als het ware preventief in de kampen gestopt, zulks met de aanduiding 'Befristete Vorbeugungshäftlinge' (preventieve gevangenen-op-termijn); hún groene driehoek vertoonde de letter B of de letters BV, hetgeen door de overige gevangenen beschouwd werd als afkorting van 'Berufsverbrecher'. K (*Kriegswirtschaftshäftling*) stond op de groene driehoek van die gevangenen die de bepalingen op het gebied van de oorlogseconomie overtreden hadden. Er waren dus drie soorten 'groenen': de SV'ers, de BV'ers en de K'ers, en, aldus de Duitse politieke gevangene dr. Eugen Kogon, die zeven jaar lang in Buchenwald opgesloten zat: 'Der überwiegende Teil der BV- und SV-Häftlinge bestand aus üblen, zum Teil übelsten Elementen'¹ – des te noodlottiger was het dat in nagenoeg alle kampen deze 'groenen' tot in een laat stadium bovenaan stonden in de hiërarchie der gevangenen.

Omtrent de aantallen 'asociale' resp. SV'ers, BV'ers en K'ers die in totaal in concentratiekampen belandden, zijn geen cijfers of schattingen bekend. Trouwens, dat geldt in het algemeen: de statistiek der concentratiekampen vertoont talrijke lacunes. Zo weten wij evenmin hoeveel Russische arbeiders en arbeidsters (gelijk al gezegd: zonder enig *Schutzhaftbefehl*) van eind '41 af in totaal in de kampen ingeschreven werden – Sachsenhausen telde medio december '43 op bijna zes-en-dertigduizend gevangenen bijna dertienduizend Russische *Zivilarbeiter*, Mauthausen telde er in juli '44 op ca. vijftigduizend bijna twaalfduizend, maar men moet bedenken dat dit momentopnamen zijn: dertien-, resp. twaalfduizend *Zivilarbeiter* waren in de genoemde maanden in die twee kampen nog in leven; er waren er veel meer binnengekomen.

Dan zijn er de gedeporteerde Joden. Enkele miljoenen hunner werden, gelijk eerder uiteengezet, in de vernietigingskampen dan wel in de vernietigings- en concentratiekampen Auschwitz-Birkenau en Majdanek bij aankomst vergast, maar vele honderdduizenden werden hetzij in bezet Rusland, hetzij in Polen, hetzij soms ook in Duitsland in werkkampen opgenomen dan wel in de administratie van het Auschwitz-complex ingeschreven waarna zij in Auschwitz I, II of III of in een van de *Aussenkommandos* van Auschwitz tewerkgesteld werden. Dit betrof Joden uit tal van landen, waaronder Nederland. Het laatste land dat aan de beurt kwam,

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 48-49.

nl. pas in '44, was Hongarije. Ca. driehonderddertigduizend Hongaarse Joden werden toen van begin mei tot midden juni naar Birkenau gedeporteerd van wie driehonderdduizend bij aankomst vergast werden; omstreeks zeventigduizend andere Hongaarse Joden bracht men naar andere kampen over teneinde daar van hun arbeidskracht gebruik te maken.¹

Het gevolg van al deze ontwikkelingen was dat de 'officiële' kampen het karakter kregen van gigantische vergaarbakken waarin gevangenen van tal van nationaliteiten en met de meest verschillende achtergronden opgenomen waren. De richtlijnen volgens welke deze gevangenen over de diverse kampen verdeeld werden, zijn niet bekend, behoudens dan dat wij weten dat Himmler eind '40 bepaalde dat er maar één concentratiekamp voor predikanten, priesters en andere geestelijken zou zijn: Dachau. Daar begon men in januari '41 zelfs in een van de barakken een kapelletje in te richten.² Twee maanden later werden de *Priesterblocks* binnen het kamp geïsoleerd en uit Berlijn kwam bevel, alle geestelijken voortaan beter te behandelen. Een en ander heeft niet verhinderd dat van de in totaal bijna acht-en-twintighonderd geestelijken die in Dachau geregistreerd werden, omstreeks duizend om het leven gekomen zijn. Dat is overigens, zoals nog blijken zal, een veel lager percentage dan voor het geheel van de gevangenen geldt.

Terwijl het nu niet mogelijk is, een beeld te geven van de aantallen gevangenen, naar categorieën verdeeld, die in de verschillende 'officiële' concentratiekampen opgenomen werden (behoudens dan dat vast schijnt te staan dat omstreeks oktober '41 de politieke gevangenen niet veel meer uitmaakten dan een kwart), is het wél mogelijk, aan de hand van cijfers de veelheid van nationaliteiten te illustreren.

Van '41 tot '45 zijn in Sachsenhausen (de cijfers die wij weergeven, zijn iets te laag: er zijn enkele lacunes in de gegevens) ingeschreven: 27 317 Polen, 24 378 Russen, 10 796 Duitsers, 8 989 Fransen, 3 516 Nederlanders, 2 167 Belgen, 2 235 Noren, 843 Tsjechoslowaken – maar daarnaast ook 20 273 gevangenen wier nationaliteit niet genoteerd werd.³ In Neuengamme werden van '41 tot '45 ingeschreven: 29 930 Russen (incl. 6 330

¹ Himmler had gewild dat tweehonderdduizend Hongaarse Joden ingezet werden bij de productie van jagers en bij de aanleg van versterkingen, maar Eichmann wist door te zetten dat veruit de meesten naar Birkenau gezonden werden – een gebeuren dat de opvatting weerlegt als zou Eichmann slechts een slaafs zijn opdrachten uitvoerende bureaucraat geweest zijn. ² Dat is in grote haast geschied met het oog op het bezoek dat Mussert, rondgeleid door Himmler, op 20 januari '41 aan Dachau zou brengen; daarbij waren o.m. Seyss-Inquart, Rauter, Schmidt, van Geelkerken, Rost van Tonningen en Feldmeijer aanwezig. ³ *Sachsenhausen*, p. 32.

GEVANGENEN-KATEGORIEËN

Tabel III: Verdeling van de gevangenen van Dachau naar nationaliteiten d.d. 26 april 1945

Polen: 14 994	Roemenen: 69
Russen: 13 536	Statenlozen: 17
Hongaren: 12 067	Engelsen: 13
Duitsers: 6 118	Zwitsers: 12
Fransen: 5 706	Amerikanen: 11
Esten, Letten, Litauers: 3 485	Portugezen: 8
Italianen: 3 388	Zweden: 7
Joegoslaven: 3 080	Armeniërs: 4
Tsjechoslowaken: 2 218	Arabieren: 3
Belgen: 989	Chinezen: 2
Nederlanders: 836	Denen: 1
Grieken: 338	Finnen: 1
Spanjaarden: 286	Japanners: 1
Luxemburgers: 211	Canadezen: 1
Turken: 86	Perzen: 1
Noren: 77	

vrouwen), ca. 17 000 Polen (incl. ca. 4 000 vrouwen), ca. 11 500 Fransen (incl. ca. 500 vrouwen), 9 520 Duitsers (incl. 420 vrouwen), 6 950 Nederlanders, 4 850 Esten, Letten en Litauers, ca. 4 800 Belgen (incl. ca. 300 vrouwen), ca. 4 800 Denen, ca. 2 600 Hongaren (incl. ca. 1 200 vrouwen), ca. 2 200 Noren, ca. 1 400 Joegoslaven, ca. 850 Italianen, ca. 800 Tsjechoslowaken, ca. 750 Spanjaarden, 50 Luxemburgers, 25 Indochinezen, 10 Engelsen en 1 Canadees – en daarnaast 1 611 gevangenen (incl. 300 vrouwen) wier nationaliteit niet bekend is.¹

Het meest tekenend achten wij het officiële overzicht van Dachau d.d. 26 april 1945 (drie dagen voor de bevrijding van het kamp), dat wij als Tabel III opnemen.²

Wie de cijfers uit deze opgaven op zich laat inwerken, beseft onmiddellijk welk een Babel door elk ‘officieel’ concentratiekamp gevormd werd; op de daaruit voortvloeiende problematiek komen wij in een volgend hoofdstuk terug. Tabel III geeft overigens, in tegenstelling tot de gegevens over

¹ J. Billig: *L'Hitlérisme et le système concentrationnaire* (1967), p. 57. ² A.v.

Sachsenhausen en Neuengamme (maar die zijn minder volledig), een momentopname.

*

Wat wij tot dusver vermeldden, onderstreept dat het aantal op een bepaalde dag in de 'officiële' kampen aanwezige gevangenen voortdurend groeide; het maximum werd, schijnt het, eind '44 bereikt: ca. 750 000. Voor Sachsenhausen (zonder de *Aussenkommandos*) beschikken wij over nauwkeurige gegevens: 10 705 gevangenen per 31 december '41, en dat cijfer steeg als volgt: 31 december '42 16 577, 31 december '43 28 224, 31 december '44 47 709, 31 januari '45 56 624.¹ Daarbij bedenke men dat in Sachsenhausen op 31 december '41 gemiddeld in elke barak (die normaal plaats bood aan 146 gevangenen) 210 gevangenen ondergebracht waren – per 31 januari '45 waren dat er meer dan elfhonderd geworden.

Billig heeft op grond van de beschikbare, overigens hoogst onvolledige documenten cijfers weergegeven omtrent de aantallen van *alle* concentratiekamp-gevangenen in verschillende perioden.² Die cijfers luiden:

september 1939	: 20 000
1940	: geen gegevens
1941	: maandgemiddelde 60 000
1942	: maandgemiddelde 96 700
augustus 1942	: 115 000
december 1942	: 88 000
januari 1943	: 123 000
augustus 1943	: 224 000
augustus 1944	: 524 000
januari 1945	: 750 000
begin maart 1945	: 600 000

Onder die 524 000 gevangenen uit augustus 1944 waren 379 000 mannen en 145 000 vrouwen. In verscheidene kampen waren voorts vrij veel jeugdigen (personen beneden de 21 jaar), alleen al in Mauthausen (meer cijfers zijn ons niet bekend) steeg hun aantal van 2 400 begin '43 tot meer dan 15 000 vlak voor de bevrijding, onder hen ruim 5 000 die als politieke gevangenen golden, bijna 6 000 *Zivilarbeiter* (hoofdzakelijk Russische jongeren) en ruim 3 600 Joden.³

¹ *Sachsenhausen*, p. 26. ² J. Billig: *L'Hitlérisme et le système concentrationnaire*, p. 72.

³ H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 86-87.

AANTAL GEVANGENEN

Het loont de moeite, nog even naar Billigs cijfers te kijken. Opvallend is hun groei, maar zij tonen twee afwijkingen: van augustus '42 tot december '42 daalde het aantal gevangenen van 115 000 tot 88 000 en van januari '45 tot begin maart '45 daalde het van 750 000 tot 600 000. Beide dalingen staan in verband met de gebeurtenissen die wij eerder aangaven en die onze fase-indeling bepaalden: tot eind '42 gold voor de behandeling der gevangenen het voorschrift '*Vernichtung durch Arbeit*' en in de eerste maanden van '45 gingen honderdduizenden gevangenen te gronde bij de evacuatie-transporten, door de epidemieën en door het extreme tekort aan voedsel.

Wat zich in die noodlottige maanden december '44-mei '45 afgespeeld heeft, komt, gelijk gezegd, pas in deel 10 aan de orde, maar op de eerste twee fasen van de geschiedenis der concentratiekampen tijdens de oorlog willen wij nu dieper ingaan: de fase waarin de '*Vernichtung durch Arbeit*' nagenoeg zonder restrictie plaatsvond, en de fase waarin door Himmler beperkte verzachtingen van het lot van de meeste gevangenen toegestaan waren omdat hij zich was gaan realiseren dat zij in een tempo stierven dat onverenigbaar was met de eisen van de Duitse oorlogseconomie en trouwens ook met de eisen, voortvloeiend uit de economische taken welke het SS-complex zelf ter hand genomen had.

'SS'-ondernemingen

Eerder in dit hoofdstuk vermeldden wij dat vóór de oorlog drie ondernemingen opgericht waren die tot het SS-complex behoorden: de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* (productie van granietblokken, bakstenen e.d.), de *Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung* (kweken van specerijen en kruiden) en de *Deutsche Ausrüstungswerke GmbH* (productie van meubelen). Wij wezen er toen ook op dat de granietblokken en bakstenen van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* bestemd waren voor de openbare werken die in het Derde Rijk uitgevoerd zouden worden; de bedoeling was dat zij vooral ook gebruikt zouden worden voor de gigantische nieuwe bouwwerken die in Berlijn, München, Neurenberg en Hamburg moesten verrijzen, een en ander goeddeels volgens de ontwerpen van de architect die Hitlers voorkeur had: Albert Speer.¹ Vooral aan het graniet besteedde Speer aandacht: ook de plaats van het concentratiekamp

¹ De meeste van die bouwwerken zijn niet tot stand gekomen. Men moet wel aannemen dat van de door gevangenen in de eerste jaren uitgehouwen granietblokken veel gebruikt is bij de aanleg van de Duitse *Autobahnen*.

Natzweiler werd bepaald op grond van de zich in de buurt bevindende exploitabele granietlagen die naar kwaliteit en kleur precies waren wat Speer zocht. De drie ondernemingen die wij noemden, ressorteerden onder het door Oswald Pohl geleide *SS-Verwaltungsamt* dat toen nog deel was van het *SS-Hauptamt*. Dat *SS-Verwaltungsamt* ging eigen eisen stellen. 'Meer en meer', schreven wij, 'werd het aantal gevangenen . . . niet bepaald door de mate van oppositie die zich reëel in het Derde Rijk aftekende, maar door de mate waarin . . . Pohl behoefte had aan arbeidskrachten. Het werd zo dat mensen tot dwangarbeid veroordeeld werden niet *nadat* zij als tegenstanders van het Derde Rijk waren gaan gelden, maar precies omgekeerd: zij werden tot tegenstanders van het Derde Rijk gestempeld *opdat* men hen als dwangarbeiders kon gaan gebruiken.'

Uit deze situatie vloeide tevens voort dat men de gevangenen die eenmaal in de kampen opgenomen waren, daar zo lang mogelijk vasthield. In de vooroorlogse jaren gold de regel dat het dossier van elke concentratiekampgevangene eens in de drie maanden in de *Gestapo*-centrale gezien werd teneinde te beslissen of hij vrijgelaten kon worden; daaromtrent ging dan bericht naar de *Politische Abteilung* die deel was van de *Kommandantur* van het onderhavige kamp. In oktober '39, ten tijde van de oprichting van het *Reichssicherheitshauptamt* (het *RSHA*), bepaalde evenwel Heydrich, de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, dat *Schutzhaft* in beginsel steeds automatisch verlengd zou worden; aanvragen om gevangenen te ontslaan mochten door de kampcommandanten alleen in speciale gevallen aan het *RSHA* voorgelegd worden. Natuurlijk konden dergelijke aanvragen ook door familieleden of andere relaties der gevangenen bij de *Gestapo* ingediend worden en het was regel dat de *Gestapo*-centrale, later dus het *RSHA*, dan bij het betrokken kamp informeerde, hoe de gevangene zich gedroeg. Glücks, de nieuwe *Inspekteur der Konzentrationslager*, gaf in december '39 te dien aanzien een belangrijke nieuwe instructie aan alle kampcommandanten. Na overleg met het *RSHA* gelastte hij hun namelijk, in voorkomende gevallen aan het *RSHA* mee te delen of een bepaalde gevangene op een belangrijke post tewerkgesteld was; deze '*Mitteilungen*', aldus Glücks, '*werden bei der Entscheidung der Entlassungsfrage durch die Polizeidienststellen entsprechende Berücksichtigung finden*.'¹

Nu was het tevoren al menigmaal gebeurd dat de *Kommandant* van een bepaald kamp, wanneer het *RSHA* hem een verzoek om vrijlating voorgelegd had om advies, omtrent een bepaalde gevangene die hij als arbeids-

¹ Rondschrijven, 11 dec. 1940, van de *Inspekteur der Konzentrationslager* aan alle *Lagerkommandanten* (Neur. doc. NO-1971).

kracht wilde vasthouden maar wiens gedrag tot geen enkele klacht aanleiding had gegeven, bijvoorbeeld gerapporteerd had dat de man af en toe brutale opmerkingen had gemaakt – het verzoek om vrijlating werd dan afgewezen. Na Glücks instructie waren dergelijke praktijken overbodig: wilde een kampcommandant een bepaalde gevangene niet afstaan, dan werd de betekenis van zijn werk onderstreept, en wij veronderstellen dat het *RSHA* dat gegeven zwaar liet wegen. Intussen: de beslissing lag bij het *RSHA* en er werden, ook in '40 en '41, menigmaal gevangenen vrijgelaten.

Dat zinde Pohl niet.

Doordat de concentratiekampen in economisch opzicht steeds belangrijker geworden waren, was Pohls ster gestegen. Niet alleen was zijn *SS-Verwaltungsamt* losgemaakt van het *SS-Hauptamt* en had het, tot *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* herdoopt, in februari '42 de begeerde status van *Hauptamt* gekregen (het werd een groot bureau met een staf van zestienhonderd krachten), maar, belangrijker nog: in maart '42 werd de *Inspektion der Konzentrationslager* uit het verband van het *SS-Führungshauptamt* gelicht en omgevormd tot een nieuwe *Amtsgruppe*, *Amtsgruppe D*, van Pohls pas opgericht *Hauptamt*. Glücks, die de functie van *Inspekteur der Konzentrationslager* ging combineren met die van chef van de *Amtsgruppe D*, werd dus de onmiddellijke ondergeschikte van Pohl en zulks betekende dat Pohls 'economische' gezichtspunten nog meer invloed kregen dan zij al hadden op het beleid dat ten aanzien van de concentratiekamp-gevangenen gevoerd werd.

Aanvankelijk was dat een louter schadelijke invloed. Eind april '42 bepaalde Pohl namelijk dat van 1 mei af gevangenen in de kampen en *Aussenkommandos* slechts werkzaamheden mochten uitvoeren die door de *Amtsgruppe D* goedgekeurd waren, en 'dieser Einsatz', schreef hij, 'muss in wahren Sinn des Wortes erschöpfend sein um ein Höchstmass an Leistung zu erreichen... Die Arbeitszeit ist an keine Grenzen gebunden... Alle Umstände, welche die Arbeitszeit verkürzen können (Mahlzeiten, Appelle u.A.), sind daher auf ein nicht mehr zu verdichtendes Mindestmass zu beschränken.'¹ Enige tijd later ging hij nog verder: toen gaf hij namelijk, aldus een gevangene die het betrokken stuk gezien heeft (het is verloren gegaan), de kampcommandanten het recht, 'Häftlinge, die für den Arbeitseinsatz wichtig waren und vom Reichssicherheitshauptamt zur Entlassung freigestellt wurden, weiter im Lager zu behalten. Die Zeitdauer dieser ungesetzlichen Haft konnte bis Ende

¹ *Befehl*, z.d. (eind april 1942), van Pohl o.m. aan alle *Lagerkommandanten* (a.v., R-129).

*des Krieges verfügt werden.*¹ Anders gezegd: Pohl kon aanwijzingen zelfs van het RSHA naast zich neerleggen. Sterker nog: hij ging er bij het RSHA op aandringen, zoveel mogelijk nieuwe gevangenen naar concentratiekampen te zenden. Zo kreeg Amt IV (*Sicherheitspolizei*) van het RSHA medio december '42 opdracht van hem, er zorg voor te dragen dat zich vóór 1 februari '43 vijf-en-dertigduizend van die nieuwe gevangenen in de concentratiekampen zouden bevinden: *Ostarbeiter*, alsmede andere werkkrachten die een overtreding hadden begaan; die laatste werkkrachten zou men, aldus Pohl, gedeeltelijk uit de *Arbeitserziehungslager* kunnen putten.

Pohls bezeten streven, te verhoeden dat de kampcommandanten ooit een tekort aan werkkrachten zouden hebben, hing samen met de uitbreiding die de SS-bedrijven ondergaan hadden.² In '44-'45 bezat de SS tenslotte meer dan 40 verschillende ondernemingen met ca. 150 grote bedrijven. Soms waren dat bedrijven die door tot het SS-complex behorende ondernemingen opgericht waren, soms waren zij aan de oorspronkelijke eigenaren (Joden, Polen, maar ook wel andere, als 'vijanden' geldende buitenlanders) ontnomen, soms ook waren zij door de SS van Duitse of andere eigenaren gekocht. Bij de in beslag genomen of gekochte bedrijven werden in talrijke gevallen de daar werkzame arbeiders eenvoudig overgenomen. Dat gold bijvoorbeeld voor een reeks bedrijven, hoofdzakelijk in het Sudetengebied, waar minerale dranken geproduceerd werden. In '43 was drie-vierde van de totale Duitse productie van minerale dranken in handen van de SS, trouwens voor een groot deel van de productie van vruchtendranken (Himmler was tegenstander van het gebruik van alcohol) gold hetzelfde. Ook een aantal Joodse en Poolse steenbakkerijen in de geannexeerde delen van Polen die door de SS overgenomen waren, werkte met 'gewone' arbeiders – dat waren er eind '40 al vijftienduizend, hoofdzakelijk Polen. Die steenbakkerijen waren sinds '41 in een aparte SS-onderneming verenigd: de *Ostdeutsche Baustoffwerke GmbH*. Bij al deze bedrijven was van arbeid onder dwang geen sprake, maar bij de grootste SS-bedrijven lag dat anders: zij waren in of bij de 'officiële' concentratiekampen gevestigd of er waren terwille van die bedrijven *Aussenkommandos* van die kampen

¹ Verklaring, 19 febr. 1947, van Philipp Grimm (a.v., NO-2126). ² Wij vatten in het hier volgende de gegevens samen uit het al genoemde werk van Joseph Billig: *Les Camps de Concentration dans l'Économie du Reich hitlérien*, en uit de door het *Institut für Zeitgeschichte* gepubliceerde studie van Enno Georg: *Die wirtschaftlichen Unternehmungen der SS* (1963).

gevormd. Geschat wordt dat in alle SS-bedrijven tezamen in de jaren '43-'44 gemiddeld vijftigduizend gevangenen tewerkgesteld waren.

Van de drie ondernemingen die wij al noemden, nam de *Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung* tuinbouwgebieden bij Dachau en Ravensbrück in gebruik, later ook bij andere kampen (Titus Brandsma, aan wiens lot wij in hoofdstuk 8 van deel 5 een aparte paragraaf wijdden, was bij het *Heilkräuterkommando* van Dachau ingedeeld¹) en dezelfde onderneming beheerde een tijdlang in de bezette delen van de Sowjet-Unie land- en tuinbouwgebieden met een gezamenlijk oppervlak van 600 000 ha. De *Deutsche Ausrüstungswerke GmbH*, die begonnen was met in Dachau de aldaar gevestigde werkplaatsen over te nemen, kreeg in de zomer van '40 eigen werkplaatsen, hoofdzakelijk op het gebied van de meubelfabricage, in Sachsenhausen en Buchenwald, eind '40 ook in Auschwitz I, later o.m. in de concentratiekampen Majdanek, Stutthof en Neuengamme alsmede in de stad Lemberg. Al in '41 en '42 werd een groot deel van de fabricage gericht op artikelen die voor de oorlogvoering van belang waren: munitiekisten, granaatmanden, geweren en lichte voertuigen. Ook werden in opdracht van deze onderneming door gevangenen militaire kledingstukken en schoenen voor militairen alsmede allerlei lichte wapens gerepareerd. Zij liet ook in verscheidene kampen op grote schaal door de zwakste gevangenen lompens sorteren, zij liet horloges herstellen die in grote aantallen uit de vernietigingskampen aangevoerd werden, en zij richtte tenslotte twee geheime *Kommandos* van drukkers op: een in een *Aussenkommando* van Mauthausen, Schlier, een in Sachsenhausen. Dat laatste bestond uit ca. honderd gevangenen die in '42 in Birkenau speciaal uitgezocht waren.

Van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* vermeldde wij reeds dat deze onderneming bij Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Gross-Rosen granietgroeven exploiteerde en bij Sachsenhausen en Neuengamme bakstenen liet vervaardigen. Ook bij tal van andere kampen ging zij steenbakkerijen exploiteren en er kwamen naast de genoemde steengroeven ook nog andere, die meestal kleiner waren. Vóór de oorlog waren er in heel Duitsland ca. vierduizend geschoolde steenhouwers - Himmler eiste in december '41 dat in de kampen vijfduizend gevangenen tot geschoold steenhouwer en minstens tienduizend tot geschoold metselaar opgeleid zouden worden²; wel te verstaan: voor de periode na de *Endsieg* (waaraan

¹ In april '42 gaf Himmler bevel dat Nederlandse, Noorse en Duitse predikanten en priesters die zich in Dachau bevonden, allen in het *Heilkräuterkommando* tewerkgesteld moesten worden. ² In sommige kampen nam men die opleiding toen ter hand, in andere kwam men er niet aan toe.

Himmler toen nog niet twijfelde). Die eis stellend, gaf Himmler ook al aan, hoeveel graniet in die naoorlogse periode jaar voor jaar gehouwen moest worden: 100 000 kubieke meter. Dat was meer dan de gehele Duitse jaarproductie vóór de oorlog. Typerende eisen! Duidelijk is dat Himmler Hitler voor de uitvoering van Speers projecten afhankelijk wilde maken van de SS en, belangrijker nog, dat hij de concentratiekampen als een instelling zag die na een gewonnen oorlog in stand moest blijven.

Vermeld zij voorts dat de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* zich via een actieve functionaris van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* in '43 ook moeite gaf voor het opbouwen van een diamantslijperij in het *Judendurchgangslager* Vught. Geschat wordt dat in bepaalde perioden wel vijftienduizend gevangenen alleen al voor de opdrachten van deze ene onderneming ingezet waren. In mei '42 waren het in Mauthausen bijna vierduizend, in '43 in Mauthausen en Gusen samen bijna vijfduizend, dat wil zeggen: bijna vijfduizend *tegelijk*, want in het gehele jaar '43 waren, evenals in de voorafgaande jaren, bij uitstek in de granietgroeven van deze twee kampen duizenden andere gevangenen doodgeslagen of doodgeschoten, tot zelfmoord genoopt of aan hun beproevingen bezweken. Wat de bakstenen betreft: in het grote *Klinkerwerk* bij Sachsenhausen (waarvan de plannen maar voor een vierde gerealiseerd werden) waren als regel tussen de duizend en tweeduizend gevangenen tegelijk tewerkgesteld, in dat bij Neuengamme (waar in '42 en '43 door telkens twaalf- tot vijftienhonderd gevangenen een tweede steenbakkerij opgetrokken werd) vijf- tot achthonderd. De *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* exploiteerde voorts een kleine kiezelgroeve bij Treblinka en een groot kiezel- en zandbaggerbedrijf op enkele kilometers afstand van Auschwitz-Birkenau. Wij vermelden tenslotte dat ten behoeve van deze SS-onderneming in '44 duizenden gevangenen in aparte *Kommandos* bijeengebracht werden om in zwaargebombardeerde steden als Hamburg, Essen en Düsseldorf nog bruikbare stenen bijeen te zoeken en te sorteren.

Een vierde belangrijke onderneming (wij beperken ons overzicht tot die SS-ondernemingen die uitsluitend of hoofdzakelijk met gevangenen werkten¹) was de *Gesellschaft für Textil- und Lederwertung*. Zij exploiteerde

¹ Deze ondernemingen en een aantal andere waren financieel ondergebracht in een *holding*-maatschappij: de in juli '40 opgerichte *Deutsche Wirtschaftsbetriebe GmbH*. Onder deze ressorteerde rechtstreeks de *Deutsche Schieferöl GmbH* die in '44 in Zuid-Duitsland aardolie trachtte te winnen uit steenlagen. Hiertoe waren *Arbeitskommandos* gevormd uit gevangenen van Natzweiler; het werk was er bij uitstek zwaar.

tal van bedrijven in Ravensbrück: een met moderne machines uitgeruste kledingfabriek (waar in '40 en '41 de 'zebra'-kleding voor alle concentratiekamp-gevangenen vervaardigd werd, later ook allerlei militaire kleding voor de *Waffen-SS*), een weverij, een rietvlechterij, een werkplaats voor pelterijen en een fabriekje voor meubelstoffen, tapijten e.d. In Ravensbrück waren bij deze werkzaamheden in de herfst van '42 vijfduizend gevangenen tegelijk ingeschakeld, later daalde dat aantal tot drie- à vijfduizend.

In het *Generalgouvernement* tenslotte, exploiteerde de *SS* een groot aantal bedrijven en werkplaatsen die zich aanvankelijk in of bij de ghetto's bevonden; later, toen de bevolking van die ghetto's goeddeels naar de vernietigingskampen was overgebracht (alleen in het ghetto van Lodz, dat in *Wartheland* lag, mocht tot in '44 door ca. zestigduizend Joden doorgewerkt worden¹), werden de Joodse arbeiders die in leven gelaten waren, als regel in primitieve *SS-Arbeitslager* ondergebracht. In het district Lublin bestonden in '43 ca. tien van die kampen met tezamen omstreeks vijf- en veertigduizend werkkrachten. In de loop van dat jaar ging de *SS* of, om precies te zijn: een nieuwe *SS*-onderneming, de *Ostindustrie GmbH*, in het genoemde district nog acht grote ondernemingen exploiteren: een glasblazerij, een turfstekerij, een borstelfabriek, een ijzerfabriek, een fabriek voor pelterijen, een pharmaceutische fabriek, een steenbakkerij en een onderneming waar textiel, schoenen, meubels en drukwerk vervaardigd werden en waartoe ook een tweede turfstekerij en een steengroeve behoorden. Begin november '43 werkten in die acht ondernemingen ca. zestien- duizend gevangenen die men uit de *SS-Arbeitslager* gehaald had. Op 3, 4 en 5 november '43 viel de bijl: uit alle Joodse werkkampen in het district Lublin werden de nog in leven zijnde arbeiders, ca. drie-en-veertigduizend, geliquideerd, een actie die onder de code-aanduiding 'Erntefest' ('Oogstfeest') in het geheim voorbereid was. Het kostte de Heinkel-vliegtuigfabrieken grote moeite, te voorkomen dat de ca. tweeduizend Joodse arbeiders die zij uit de *Arbeitslager* toegewezen gekregen hadden, óók om het leven gebracht werden, maar zowel de *Ostindustrie GmbH* als de *Deutsche Ausriistungswerke GmbH* raakten in het betrokken deel van het *Generalgouverne-*

¹ Het ghetto van Lodz was het eerste ghetto dat 'gesloten' werd: al in april '40. Aan de in Lodz woonachtige Joden werden Joden uit de omgeving toegevoegd alsmede ca. vijftienduizend Joodse gedeporteerden uit Duitsland, vijfduizend uit Praag en ruim vijfhonderd uit Luxemburg. Begin '42 waren in het ghetto nog ca. honderddertigduizend Joden in leven. Van hen werden ca. zeventigduizend later in dat jaar in Chelmno geliquideerd; de resterende ca. zestigduizend werden tussen midden augustus en midden september '44 naar Birkenau getransporteerd waar allen, op ca. vijf-en-twintighonderd na, in de gaskamers verdwenen.

ment met één slag al hun werkkrachten kwijt en moesten hun productie daardoor staken: ook in dit geval had het principe van de *Endlösung* geprevaleerd over alle eisen van de oorlogseconomie.¹

Van de eerste naar de tweede fase

Noodgedwongen had men, wat de 'officiële' concentratiekampen in het algemeen betrof, eind '42 het roer gewend. De statistische opgaven van de *Kommandanturen* die bij het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* binnenkwamen, hadden Pohl en zijn staf het besef bijgebracht dat de voorgeschreven richtlijn ('*Vernichtung durch Arbeit*') in de meeste kampen zo rigoureuus toegepast werd (115 000 gevangenen in augustus '42 en, hoewel tienduizenden nieuwe gevangenen de kampen binnengevoerd waren, nog maar 88 000 in december) dat een situatie dreigde te ontstaan waarin het *SS-complex* ook de economische taken die het zelf ter hand genomen had, niet zou kunnen uitvoeren. In de meeste kampen was namelijk het optreden tegen de gevangenen in de jaren '40, '41 en '42 steeds barbaarser geworden - tienduizenden waren doodgeslagen of bezweken, de *Reviere* (ziekenafdelingen) van de kampen waren steeds overvol, in praktisch elk kamp dwaalden honderden tot op het bot vermagerde of door oedeem opgezwollen, half versufte gevangenen rond, die nog maar korte tijd te leven hadden.

De eerste reactie op deze noodtoestand was geweest: schoon schip maken.

Eind '41 was tot een grote opruimingsactie besloten (code-aanduiding: 14 f 13²); in opdracht van Himmler gingen medici op inspectie in alle 'officiële' kampen, formeel met de opdracht, de geestelijk gestoorde te selecteren, maar in werkelijkheid met een veel ruimere taak: allen die geacht werden, niet langer tot regelmatig werk in staat te zijn, dienden uit de kampen verwijderd en geliquideerd te worden. Wel was in menig kamp, zo in Buchenwald, de *SS-Lagerarzt* er toen al toe overgegaan, eigener beweging ernstig zieke of verzwakte gevangenen af te maken, bijvoorbeeld door hun een inspuiting toe te dienen in een slagader of in het hart, maar de actie 14 f 13 droeg een veel algemener karakter. De geselecteerden werden, als regel zonder dat van een serieus medisch onderzoek sprake geweest

¹ Na '*Erntefest*' trachtte Pohl te bereiken dat de fabrieken en werkplaatsen van het ghetto te Lodz onder zijn *Hauptamt* geplaatst zouden worden, maar dat wist de *Gauleiter* van *Wartheland*, Arthur Greiser, te voorkomen. ² Dit was het registratienummer van de actie in de stukken die er betrekking op hadden.

was (de meeste medici achtten een enkele blik in het dossier voldoende), naar de *Tötungsanstalten* overgebracht waar van de herfst van '39 af ca. tachtigduizend patiënten uit Duitse krankzinnigengestichten door vergassing om het leven gebracht waren. Geschat wordt dat de actie 14 f 13 in totaal omstreeks tienduizend slachtoffers gevergd heeft, bijna zes-en-twintig-honderd alleen al uit Dachau. Zij werd, schijnt het (veel stukken zijn verloren gegaan), in april '43 afgebroken.¹

Tienduizend slachtoffers – het is geen gering aantal, maar zij vormen toch slechts een fractie van diegenen die in de periode waarin de actie 14 f 13 uitgevoerd werd, in de concentratiekampen om het leven kwamen. Wel ontbreken alle cijfers voor het jaar '41, maar over grote delen van '42 en '43 zijn wij enigermate ingelicht. Om te beginnen vermeldt een rondschriften van de *Inspekteur der Konzentrationslager*, Glücks, aan de *Lagerärzte* d.d. 28 december '42² dat in de zes maanden juni t.e.m. november '42 109 861 gevangenen voor het eerst in de registratie der verschillende kampen opgenomen en 26 919 ingeschreven waren als komende uit andere kampen. Dit geeft een totaal van 136 780 gevangenen die in de verschillende kampen waren geregistreerd als 'binnengekomen' ('*Zugänge*'). Daartegenover stonden in dezelfde periode als '*Abgänge*': 4 711 gevangenen ontslagen, 27 846 naar andere kampen overgebracht³, 9 267 geëxecuteerd en 70 610 gestorven door andere oorzaken. Nemen wij nu aan dat er in totaal per 1 juni '42 in alle kampen bijeen ca. 90 000 gevangenen waren (wij weten met redelijke zekerheid dat de gemiddelde kampsterkte in juli '42 98 000 was) en tellen wij bij die ca. 90 000 de 109 861 'nieuwe' *Zugänge* op, dan blijkt dat van ca. 200 000 gevangenen in zes maanden tijd, afgezien nog van de geëxecuteerden, 35% (70 610), meer dan een derde dus, stierf. Wij zijn intussen van het cijfer 70 610 niet zeker, want een overzicht, gevoegd bij een brief van Pohl aan Himmler d.d. 30 september '43⁴, geeft voor de maanden juli t.e.m. november '42 48 703 '*Todesfälle*' en het is niet waarschijnlijk dat er in juni '42 zoveel '*Todesfälle*' zijn geweest dat wij voor de periode juni t.e.m. november '42 op een totaal van 70 610 kunnen komen. Nemen wij voor

¹ Nadien werden in een van die *Tötungsanstalten* in de laatste acht maanden van '44 toch weer ruim drieduizend gevangenen uit Mauthausen vergast. ² O.m. afgedrukt in B. Kautsky: *Teufel und Verdammte. Erfahrungen und Erkenntnisse aus sieben Jahren in deutschen Konzentrationslagern* (1946), p. 317-18. ³ Het verschil tussen de twee cijfers 27 846 (geregistreerd als naar andere kampen overgebracht) en 26 919 (geregistreerd als binnenkomenden uit andere kampen) moet aldus verklaard worden dat tijdens de transporten 927 gevangenen bezweken. ⁴ Neur. doc. PS-1469.

HET DUITSE SYSTEEM

juni ca. 4 000 gestorvenen aan (in juli waren het volgens het bedoelde overzicht 8 329, maar volgens het rondschrĳven van Glücks waren het er 4 080), dan zijn er voor de zes maanden juni t.e.m. november '42 bijna 53 000 overledenen: 26½% van de eerder genoemde ca. 200 000.

Daargelaten welk percentage juist is: 35 of 26½ (het niet geringe verschil kan ons een aanwĳzing zijn dat wij de statistische gegevens van het *SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* met betrekking tot de concentratiekampen, zeker als zij op verscheidene of op alle kampen betrekking hebben, niet als absoluut juist mogen beschouwen¹), duidelijk is dat in de tweede helft van '42 een massaal sterven in de kampen plaatsvond en er is geen reden om aan te nemen dat de eerste helft van '42 en het jaar '41 een belangrijk gunstiger beeld geboden hebben. In de kampregistratie van Dachau waren in '42 ca. twaalfduizend gevangenen opgenomen en van hen zijn ruim zesduizend in dat ene jaar gestorven: meer dan de helft; in Mauthausen stierven in datzelfde jaar van ca. drie-en-twintigduizend gevangenen bijna veertienduizend driehonderd (ruim 62%), in Auschwitz-Birkenau stierf zelfs 60% van alle gevangenen alleen al in de drie maanden juli-augustus-september '42. De meesten van al deze gevangenen waren, toen zij de genoemde kampen binnengevoerd werden, valide mannen resp. vrouwen geweest. Anders gezegd: de *'Vernichtung durch Arbeit'* werd in een razend tempo doorgevoerd, zo snel zelfs dat, ongeacht de tienduizenden nieuwe gevangenen die naar de kampen gezonden werden, het aantal gevangenen, gelijk reeds vermeld, aan het einde van het jaar ging dalen.

Tegen de achtergrond van deze en dergelijke cijfers was het in '42 tot een heftig conflict gekomen tussen Himmler en de man aan wie begin '42 de

¹ Blijkens het overzicht bij Pohls brief stierven in '42 in de volgende maanden de volgende aantallen gevangenen (alleen *'Todesfälle'*, de geëxecuteerden vallen hier kennelijk buiten): juli 8 329, augustus 12 217, september 11 206, oktober 8 856, november 8 095, december 8 800; het totaal was dus 57 703 (het rondschrĳven van Glücks vermeldt afwijkende cijfers: juli 8 536, augustus 12 733, september 22 598, oktober 11 858, november 10 805). In die zes maanden was de *'durchschnittliche Belegstärke'* 96 770 gevangenen. Bij Broszats conclusie (in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 150), *'dass allein im zweiten Halbjahr 1942 bei einer durchschnittlichen Gesamthäftlingszahl von rund 95 000 nicht weniger als 57 703 Häftlinge starben, d.h. rund 60 Prozent in sechs Monaten'*, tekenen wij aan dat de woorden *'d.h. rund 60 Prozent in sechs Monaten'* een onjuiste indruk geven. Broszat bedoelt: gemiddeld is in die zes maanden per maand 10% van de gevangenen gestorven, maar hij heeft daarbij over het hoofd gezien dat de *'durchschnittliche Gesamthäftlingszahl'* in een bepaalde maand geen denkbeeld geeft van het totaal aantal gevangenen dat in die maand in de kampen aanwezig was.

gehele leiding van de Duitse oorlogsproductie toevertrouwd was: Speer. Als *Reichsminister für Bewaffnung und Munition* was Speer er, evenals trouwens Goering, op gaan aandringen dat concentratiekamp-gevangenen ingeschakeld zouden worden bij de wapenproductie. Daar had Himmler geen bezwaar tegen, maar hij wenste dat die productie dan zou plaatsvinden binnen de kampen; voor het argument van Speer: 'Daar kunnen wij nooit voldoende machines installeren', was hij niet toegankelijk. Bovendien wenste Himmler dat de SS, d.w.z. de *Waffen-SS*, de beschikking zou krijgen over alle wapens die in de kampen vervaardigd zouden worden – Speer verzette zich tegen dat denkbeeld. Het conflict werd in september aan Hitler voorgelegd en er kwam toen een compromis uit de bus waarbij Speer in wezen zijn zin kreeg. Dat compromis hield in dat de SS-bedrijven zich zoveel mogelijk op wapenproductie zouden gaan toelagen, dat bovendien, waar dat kon, *binnen* de kampen werkplaatsen ingericht zouden worden door particuliere Duitse ondernemingen, maar dat de arbeidsinzet van de gevangenen ten behoeve van die ondernemingen voor het overgrote deel zou plaatsvinden *buiten* de kampen, dus van *Aussenkommandos* uit; het schijnt dat het compromis ook inhield dat de *Waffen-SS* slechts de beschikking zou krijgen over een zeer klein deel van de door de gevangenen te produceren wapens: 5 %.

In een aantal opzichten heeft dit compromis tot een ander regime in de meeste kampen bijgedragen. Veruit het belangrijkste was, dat in een rondschrijven van 30 oktober '42 aan alle kampcommandanten meegedeeld werd dat de gevangenen voortaan pakketten zouden mogen ontvangen van buiten de kampen; twee groepen zouden buiten die regeling vallen: de Joodse en de Russische gevangenen. Aan de overige gevangenen evenwel konden hun familieleden of vrienden dan wel hulporganisaties in de landen waaruit zij afkomstig waren, pakketten doen toekomen met, bijvoorbeeld, levensmiddelen, tabak en sigaretten, warme kleding.

Hoe drong die regeling tot de buitenwereld door?

In de pers verscheen er geen woord over, de betrokken familieleden of vrienden moesten hun kennis ontleenen aan de brieven die zij van de gevangenen uit de kampen ontvingen (wij herinneren er aan dat *Nacht-und-Nebel*-gevangenen géén brieven mochten schrijven), en die familieleden of vrienden konden dan, afgezien van de hulp die zij zelf zouden bieden, contact opnemen met 'nationale' hulporganisaties; uiteraard kwam daar vooral het Rode Kruis voor in aanmerking. Een en ander vergde veel tijd. In Auschwitz-Birkenau bijvoorbeeld werden de gevangenen pas eind december '42, twee maanden dus na het bedoelde rondschrijven, omtrent de nieuwe regeling ingelicht en het werd februari '43 voor de eerste pakketten in grote aantallen binnenkwamen. Uit die pakketten werd door de SS'ers veel

gestolen, maar dat nam niet weg dat als regel een deel of zelfs een groot deel van de inhoud de geadresseerden bereikte. In Auschwitz-Birkenau kregen overigens lang niet alle gevangenen die pakketten toegezonden: Joden, Russen en (later) ook Zigeuners mochten niets ontvangen, voorts was van menige gevangene die wèl voor ontvangst in aanmerking kwam, de familie- of vriendenkring niet in staat, normaal of op de zwarte markt bijvoorbeeld de levensmiddelen te kopen waar de gevangene behoefte aan had. '*Nach meinen Beobachtungen*', aldus de Oostenrijkse politieke gevangene Hermann Langbein, die op grond van zijn half-Joodse afkomst in augustus '42 uit Dachau naar Auschwitz overgeplaatst was, '*haben Polen die meisten und nahrhaftesten Pakete bekommen. Ihnen folgten die Tschechen. Ich erinnere mich nicht, dass Angehörige anderer nationaler Gruppen in grösserem Umfang Pakete erhalten hätten.*'¹ Dat laatste gold slechts voor Auschwitz-Birkenau, in andere kampen kregen de '*Angehörige anderer nationaler Gruppen*' (maar vaak niet de Nederlanders onder hen – hierover later in dit deel meer) wel degelijk grote aantallen pakketten toegezonden. Wat de Polen en de Tsjechen aanging, was nog van belang dat er tussen *Gross-Deutschland*, het *Generalgouvernement* en het *Protectorat* een postunie bestond waardoor de controle van poststukken vereenvoudigd was; dat maakte het, aldus een Nederlandse politieke gevangene in Neuengamme, de Polen en Tsjechen mogelijk, 'de vurig begeerde en nog feller benijde *Pakete* in minder tijds dan een maand, soms binnen enkele dagen, bezorgd te krijgen.'²

De nieuwe regeling werd ook kenbaar gemaakt aan het Internationale Rode Kruis in Genève, maar met een belangrijke beperking. Wel deelde namelijk het *Auswärtige Amt* in maart '43 (meer dan vier maanden nadat de regeling getroffen was) aan de gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis te Berlijn mee dat het het Internationale Rode Kruis en de nationale Rode-Kruis-organisaties, aldus het naoorlogse rapport van de internationale organisatie, '*would henceforth be allowed to forward individual parcels to detained and deported aliens whose names and addresses were known to them*', maar dit '*privilege*' zou niet gelden voor '*those accused of offences against the German State or the German forces.*'³ Dat Joden en Russen geen pakketten zouden mogen ontvangen, werd door het *Auswärtige Amt* verzwegen en de weergegeven uitzondering kwam in de oorspronkelijke regeling niet voor. Hoe dat

¹ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 43. ² A. van de Poel: *Neuengamme. Getuigenis over het ongemaskerde nationaal-socialisme van een Duits concentratiekamp* (1945), p. 38. ³ *Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War*, dl. III (1948), p. 78.

zij, het leek of het *Auswärtige Amt* de deur opengezet had voor hulp aan de gevangenen, maar in de praktijk bleek die hulpverlening moeilijk. Zo konden het Internationale Rode Kruis en de nationale Rode-Kruis-organisaties alleen dan aan gevangenen pakketten doen toekomen indien van dezen de 'names and addresses' bekend waren - 'addresses' betekende: de namen van de betrokken kampen, de kampnummers van de gevangenen en de nummers van hun barakken. Pas begin augustus (ruim vier maanden na de officiële mededeling van het *Auswärtige Amt*) deed het Internationale Rode Kruis een eerste zending van pakketten toekomen aan vijftig gevangenen.

Het recht om pakketten te ontvangen was niet de enige gunst die aan een groot deel van de gevangenen verleend werd. Himmler eiste, en het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* gaf die eis door (namelijk in het rondschrijven van 28 december '42 waaruit wij eerder de cijfers weergaven betreffende de 'Zu-' en 'Abgänge' in de maanden juni t.e.m. november '42), dat ook het kampvoedsel verbeterd moest worden, dat de gevangenen, wat hun werk betrof, rationeler moesten worden ingedeeld en dat in de verschillende *Kommandos* minder geranseld en vermoord moest worden. Bovendien werd, in aansluiting op het voorschrift dat Pohl al in april '42 had doen uitgaan, bepaald dat de lange appèls, waarbij de gevangenen dagelijks urenlang in rijen hadden moeten staan, kwamen te vervallen. Pohl had zijn instructie dienaangaande gekoppeld aan de eis dat voor de arbeidstijd geen beperkingen zouden gelden, maar die eis zou veel van haar kracht verliezen zodra de gevangenen in of buiten de kampen 'fabrieksmatige' arbeid zouden moeten verrichten: daarbij zouden zij immers veelal afhankelijk worden van geschoold leidinggevend burgerpersoneel dat zich aan de officiële werktijden zou houden.

Nòg twee 'gunsten' werden toegestaan: in mei '43 werd door Pohl op last van Himmler bepaald dat aan gevangenen die bijzonder hard werkten, wekelijkse premies uitbetaald zouden worden (deze liepen op van een halve tot vier *Rm*), zulks in de vorm van kampgeld waarvoor zij zich in de kampcantines allerlei waren zouden kunnen aanschaffen; veel bijzonders was in die cantines niet te koop, maar elke aanvulling op het rantsoen was welkom. Voorts (ook dat was door Himmler als een gunst gezien) werden eind '42 - begin '43 aan de meeste kampen bordelen toegevoegd. Mauthausen kende zulk een bordeel overigens al eerder in '42 - Himmler liet ze nu ook elders oprichten omdat hij vertrouwde dat veel gevangenen zich extra correct zouden gedragen en extra ijverig zouden werken, indien zij daarmee verlof tot bordeelbezoek zouden verkrijgen. Bij Himmler speelden evenwel ook andere factoren een rol: hij was verontrust over de hem gerapporteerde

uitbreiding der homosexualiteit in de kampen, ja hij vertrouwde dat in de kampen opgesloten homoseksuelen door bordeelbezoek hun homoseksuele geaardheid zouden verliezen. Voor de bordeelmeisjes waren aanvankelijk 'vrijwilligsters' in Ravensbrück aangeworven aan wie beloofd was dat zij na zes maanden bordeeldienst op vrije voeten gesteld zouden worden. In feite werden zij, voorzover bekend, na die zes maanden, al of niet zwanger, al of niet geslachtsziek, naar Ravensbrück teruggezonden.

Niet in elk concentratiekamp was de wijziging van regime, die met de inschakeling der gevangenen in de oorlogsindustrie samenhang, te merken, laat staan spoedig te merken. Een commandant die liever het harde regime handhaafde, kon dat maandenlang ongestraft doen – omgekeerd was het een commandant, die uit zichzelf liever minder bruut optrad, op grond van de nieuwe voorschriften mogelijk, het lot van een groot deel der gevangenen wezenlijk te verlichten. Dat laatste gebeurde bij voorbeeld in Dachau waar de wijziging van voorschriften volgde op een wijziging van commandant: in september '42 werd *SS-Sturmabführer* Alexander Piorkowski, een door en door corrupt individu, vervangen door *SS-Obersturmbannführer* Martin Weiss, tevoren commandant van Neuengamme, die vermoedelijk intelligent genoeg was om te beseffen dat Duitsland de oorlog zou verliezen; Weiss trad bovendien met een Duits-Poolse vrouw in het huwelijk die, schijnt het, een verzachtende invloed op hem had. Welnu, in januari '43 tekende het nieuwe regime zich in Dachau met verrassende duidelijkheid af. 'Wij zullen', schreef ds. Overduin, nog steeds gehuisvest in een van de *Priester-Blocks*, barak 26,

'nooit die eerste weken vergeten. We leefden in een wonderland. Allereerst de ontzagelijke weldaad, dat we eindelijk na maanden en maanden eens behoorlijk slaap en rust kregen. En wat was het onnoemelijk beter op *Block 26*. Daar stroomden reeds de pakketten binnen, elke dag weer . . . Dat begon ongeveer half februari. Sinds die tijd ontvingen wij als Hollanders ongeveer elke dag één of meer pakketten. Het gebeurde wel, dat wij er vijf, acht, zelfs tien per dag ontvingen. Dat konden we onmogelijk allemaal verwerken. Maar dat was wel goed, want er waren verscheidene Hollanders en buitenlanders, die volstrekten 'Paketsperre' hadden, een verbod om pakketten te ontvangen. Het waren vooral communisten en oud-officieren, die in een of andere illegale actie hadden gezeten. Deze mensen hebben wij met elkander van de hongerdood mogen redden. Elke dag gingen dozen vol levensmiddelen naar hen toe. Wij hadden zoveel eten, dat wij maandenlang bijna niets aten van het kampeten. . .

Na enkele maanden was het beeld van het kamp totaal veranderd. Vóór Kerstmis sleepten de mannen als levende geraamten hun lichaam voort naar de appelplaats en de arbeidscommando's, en in maart reeds marcheerden we veerkrachtig en vitaal over de *Lager*-straat. Vóór Kerstmis hoorde men geen lach in het kamp, alles lag onder de trieste wade van de dood, maar enkele maanden

daarna kon men elke middag en avond het uitbundig lachen horen van de gevangenen . . .

In 1943 hadden wij behoorlijk vrije tijd, men kon wel rekenen op elke avond na half acht en meestal nog zaterdagmiddags en de hele zondag . . . Al die ellende van staande eten . . ., van mishandelen, van de tot in het krankzinnig-moorddadige toe doorgevoerde zindelijkheid, was voorgoed uit. Niemand heb ik meer zien slaan op ons *Block*, noch op ons *Kommando*. De strenge discipline ging er uit . . . De nieuwe commandant stimuleerde de organisatie van allerlei sport, ontspanning en zelfs kunst. Toen de mensen hun zwakte hadden overeten, werden er bijna dagelijks voetbalwedstrijden georganiseerd.¹

Overduin zag die gehele wijziging van regime louter als een uitvloeisel van de wisseling van commandant, maar dat was niet meer dan de weergave van een gerucht dat hij vernomen had voor hij begin oktober '43 Dachau kon verlaten.² In werkelijkheid deed Weiss niet meer dan zich moeite geven, de nieuwe voorschriften inderdaad uit te voeren – misschien gaf hij zich wel meer moeite dan enige andere *Lagerkommandant*. In Auschwitz (om een tegengesteld voorbeeld te geven) was begin '43 geen sprake van enige wezenlijke verbetering, ja het werd er erger dan ooit: in januari 1943 stierf er 19% van alle gevangenen, in februari zelfs meer dan 25%, pas van maart af gingen de percentages dalen tot in oktober '43 het laagste percentage bereikt werd: 2,3. In Mauthausen (tweede voorbeeld) stierven in '42 bijna veertienduizend-driehonderd gevangenen (gemiddeld bijna twaalfhonderd per maand) en in de eerste vier maanden van '43 waren het gemiddeld per maand bijna dertienhonderd. In Mauthausen bleef ook de order, de gevangenen bij de oorlogsproductie in te schakelen, lange tijd dode letter – het kwam daartoe pas in juni '43, nadat Speer, die Mauthausen geïnspecteerd had (vermoedelijk op 29 maart '43), zich bij Himmler schriftelijk beklaagd had over het beleid van de *Kommandant*. Maar ook dat beklag had onvoldoend effect: begin mei '45 waren de meeste gevangenen in Mauthausen en het nevenkamp

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 188-89, 202, 223-24. ² 'In een week tijd', schrijft Overduin (a.v., p. 188), 'was ons leven in het kamp veranderd van een hel in een sanatorium. En achter al deze wonderlijke verbeteringen lag de verandering van commandant. Het beestmens Hoffmann was naar het Oostfront gedirigeerd en een zekere Weiss was in zijn plaats gekomen.' Wij merken hierbij op dat *SS-Hauptsturmführer* Franz Hoffmann nimmer commandant van Dachau is geweest en dat commandant Weiss in september '42 benoemd werd: hij is dus ook commandant geweest in een van de ergste perioden van Dachau. Hoffmann was ook niet naar het Oostelijk front gezonden maar naar Auschwitz. Weiss werd per 1 november '43 commandant van het kamp Lublin; in de laatste maanden van de oorlog fungeerde hij als *Inspekteur der Konzentrationslager*.

HET DUITSE SYSTEEM

Tabel IV: Gemiddelde kampsterkte en aantallen sterfgevallen
in de 'officiële' concentratiekampen in augustus 1943

	Gemiddelde kampsterkte	Aantal sterfgevallen	Perce- tage ¹
Majdanek (mannenkamp)	11 500	882	7.67
Majdanek (vrouwenkamp)	3 900	172	4.41
Auschwitz (vrouwenkamp)	26 000	938	3.61
Stutthof (mannenkamp)	3 800	131	3.45
Flossenbürg	4 800	155	3.23
Auschwitz (mannenkamp)	48 000	1 442	3.00
Natzweiler	2 200	41	1.87
Neuengamme	9 800	150	1.53
Gross-Rosen	5 000	76	1.52
Mauthausen	21 100	290	1.37
Ravensbrück (mannenkamp)	3 100	26	0.84
Sachsenhausen	26 500	194	0.73
Buchenwald	17 600	118	0.67
Ravensbrück (vrouwenkamp)	14 100	38	0.27
Dachau	17 300	40	0.23
Stutthof (vrouwenkamp)	500	1	0.20
Bergen-Belsen	3 300	4	0.12
Riga	3 000	1	0.03
Vught	2 500	—	0.00
Totalen	224 000	4 699	

Gusen (in de overige *Aussenkommandos* lag het anders) nog steeds werkzaam in de SS-bedrijven, vooral in de granietgroeven van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH*.

Aan het eerder door ons aangehaalde overzicht dat gevoegd was bij Pohls brief aan Himmler d.d. 30 september '43 hebben wij een reeks cijfers ontleend

¹ De percentage-berekening is niet relevant omdat men het aantal sterfgevallen natuurlijk betrekken moet op het totaal aantal gevangenen dat in het bedoelde kamp in de maand augustus '43 aanwezig was en dat totale aantal wordt door de 'gemiddelde kampsterkte' niet aangegeven. Wij gaan er intussen van uit dat de volgorde der percentages wel *ongeveer* een denkbeeld geeft van de volgorde waarin men de genoemde kampen in augustus '43 zou kunnen rangschikken naar hun 'hardheid'.

MINDER STERFGEVALLEN

betreffende de 'Todesfälle' in alle 'officiële' concentratiekampen in de maanden juli t.e.m. december '42 – het totaal was 57 503, ofwel gemiddeld per maand 9 584. Blijkens ditzelfde overzicht nu was het aantal sterfgevallen in de eerste zes maanden van '43:

januari: 9 839	april: 8 358
februari: 11 650	mei: 5 700
maart: 12 112	juni: 5 650

Het cijfer voor juli '43 is niet bekend. Voor augustus was het 4 699.

Opnieuw nemen wij aan dat deze cijfers min of meer van de goede orde van grootte zijn. Dan moet daarbij bedacht worden dat het aantal gevangenen dat zich gemiddeld op één dag in alle kampen bevond, tussen augustus '42 en augustus '43 bijna verdubbeld was: het was van 115 000 gestegen tot 224 000. Bij een gemiddelde kampbevolking van 115 000 in augustus '42 (wij herhalen: dat is niet hetzelfde als het totaalaantal gevangenen in die maand) waren er 12 217 sterfgevallen, en in augustus '43 waren er 4 699 sterfgevallen bij een gemiddelde kampbevolking van 224 000: het is duidelijk dat in de loop van '43 in de 'officiële' concentratiekampen als geheel (wij spreken hier niet over de vernietigingskampen) 'het massale sterven' dat zich in '42 en vermoedelijk ook in '41 voorgedaan had, een minder grote omvang kreeg. Dat 'massale sterven' zou zich evenwel in de derde fase, de fase der evacuatie-transporten, opnieuw in volle omvang manifesteren.

Wat augustus '43 betreft, bevindt zich tenslotte bij Pohls brief aan Himmler een opgave van de sterfgevallen per concentratiekamp. Wij hebben de gegevens, ietwat anders gegroepeerd, in Tabel IV opgenomen.

Aan de cijfers van Tabel IV kan men de conclusies verbinden dat in augustus '43 Auschwitz het veruit grootste kamp was, gevolgd door Sachsenhausen, Mauthausen, Buchenwald, Dachau, Ravensbrück en Majdanek, dat de sterfte naar verhouding (vermoedelijk) het grootst was in de 'grote' kampen Majdanek en Auschwitz en de 'kleine' kampen Stutthof en Flossenbürg, en dat het betrekkelijk kleine kamp Vught tot de kampen behoorde waarin, althans in augustus '43, de levensomstandigheden naar verhouding het minst ongunstig waren.

De gevangenen en de oorlogsproductie

Van de inschakeling der gevangenen in de Duitse oorlogsproductie hebben wij geen volledig overzicht. Billig heeft zich in zijn uitnemende studie *Les Camps de Concentration dans l'Économie du Reich hitlérien* beperkt tot de SS-bedrijven (de titel van zijn werk is dus niet juist), maar daarbij moet bedacht worden dat, terwijl in die SS-bedrijven in de jaren '43-'44 gemiddeld vijftigduizend gevangenen tewerkgesteld waren, uiteindelijk in die particuliere Duitse bedrijven vermoedelijk wel ca. vierhonderdvijftigduizend gevangenen *tegelijk* werkzaam waren, en dat is dan nog maar een deel van de gevangenen die *in totaal* in die bedrijven dwangarbeid moesten verrichten. Die inschakeling der gevangenen heeft zich geleidelijk voltrokken. Als aanwijzing daarvoor kunnen de cijfers dienen betreffende de aantallen *Aussenkommandos* die, blijkens een in '69 door de *International Tracing Service* te Arolsen gepubliceerd overzicht¹, van januari '42 af opgericht werden: in '42 (einde van de 'eerste fase') waren het er slechts 56, in '43 (begin van de 'tweede') al 147 en in '44 (voortzetting van de 'tweede fase') zelfs 571; in de laatste vier maanden van de oorlog ('derde fase') kwamen nog 149 nieuwe *Aussenkommandos* tot stand.

Wat de SS-ondernemingen betreft: de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* ging zich toeleggen op het assembleren en repareren van vliegtuigen (Heinkels in Sachsenhausen, Messerschmitts in Mauthausen), en de fabriek voor bakstenen in Sachsenhausen werd door een fabriek voor antitankgranaten vervangen. Ook werden in Sachsenhausen, vermoedelijk ten behoeve van de *Waffen-SS*, wapens gerepareerd; er kwam daar ook een kruisfabriek naast andere kleinere bedrijven die voor de oorlogsinspanning van belang waren. In Sachsenhausen vestigde de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* voorts een groot bedrijf voor het uit elkaar halen van oude kabels, telefoontoestellen, batterijen enz. enz. opdat men de grondstoffen opnieuw zou kunnen gebruiken. In Natzweiler tenslotte richtte de firma een bedrijf op waar ten behoeve van de Junkers-fabrieken vliegtuigmotoren gereviseerd c.q. gedemonteerd werden. Ook de *Deutsche Ausüstungswerke*, die aanvankelijk hoofdzakelijk meubelen geproduceerd hadden, gingen zich steeds meer op de militaire productie concentreren – de omzet steeg van 9,5 mln *Rm* in '42 ('41: ruim 5 mln) tot ruim 23 mln in '43 (latere cijfers zijn niet bekend).

¹ *International Tracing Service/Internationaler Suchdienst: Vorläufiges Verzeichnis der Konzentrationslager und deren Aussenkommandos sowie anderer Haftstätten unter dem Reichsführer-SS in Deutschland und deutsch-besetzten Gebieten (1933-1945).*

★

Tenslotte vermelden wij in dit verband (het verband van het SS-complex) dat Himmler in de eerste helft van '44 ten behoeve van het *Institut für wehrwissenschaftliche Zweckforschung der Waffen-SS und Polizei* gevangenen die natuurwetenschappelijk en/of mathematisch geschoold waren, in *Kommandos* verenigde. Himmler hoopte dat de betrokkenen o.m. een betrouwbare grondslag zouden kunnen leggen voor de weersvoorspelling op lange termijn. Eén groep werd in Sachsenhausen geconcentreerd, een tweede groep, Joodse geleerden die aanvankelijk in het concentratiekamp Plaszow, in het *Generalgouvernement*, bij ballistisch onderzoek ingeschakeld waren en die ten tijde van de actie 'Oogstfeest' (het opruimen van de Joodse werkkampen in het district Lublin) gespaard waren, werd nog in januari '45 naar Flossenbürg verplaatst. Wij voegen nog toe dat weer een ander wetenschappelijk SS-instituut, het *Hygiene-Institut der Waffen-SS*, een dependance bezat in Raisko bij Auschwitz; ook hier werkten gevangenen in een apart *Aussenkommando* van Auschwitz – in juni '44 werd zelfs het gehele instituut uit het gebombardeerde Berlijn naar Raisko verplaatst.

★

Gelijk reeds gezegd: buiten de kampen, nl. in honderden *Aussenkommandos*, werden veel meer gevangenen in de militaire productie (of haar voorbereiding) ingeschakeld dan binnen de kampen. Er was tenslotte in Duitsland vrijwel geen grote industriële onderneming, te beginnen met enorme particuliere concerns als *IG Farben* en *Krupp*¹, die niet een deel van haar

¹ Op het grote chemische en farmaceutische concern *IG Farben* komen wij nog terug maar wij merken hier op dat na de oorlog in het grote proces voor een van de Amerikaanse militaire rechtbanken te Neurenberg vastgesteld werd dat dit concern zich enerzijds moeite gegeven heeft, buitenlandse arbeiders die onder dwang naar Duitsland gezonden waren, behoorlijk te behandelen maar anderzijds grote aantallen gevangenen van Auschwitz, van wie een aanzienlijk deel omgekomen is, ingeschakeld heeft bij de bouw van de fabrieksinstallaties te Monowitz.

Bij het staalconcern *Krupp* ligt de zaak nog ernstiger: in een overeenkomstig proces te Neurenberg bleek dat de aan *Krupp* toegewezen buitenlandse arbeiders vaak uitermate slecht behandeld zijn, en daarnaast heeft ook *Krupp* vele duizenden concentratiekamp-gevangenen bij de productie ingeschakeld. In de zomer van '42 werd besloten dat *Krupp* in Birkenau een fabriek of grote werkplaats voor de

productie door concentratiekamp-gevangenen liet vervaardigen. Ten aanzien van de kampen Dachau en Mauthausen willen wij bij wijze van voorbeelden nadere bijzonderheden vermelden.

Dachau dan had o.m. *Aussenkommandos* in Augsburg, Kottern en Burgau (productie voor Messerschmitt, gemiddeld ruim drieduizend gevangenen), Allach (productie voor de *Bayerische Motoren-Werke*, gemiddeld bijna vierduizend gevangenen), München (productie in de *Agfa*-fabrieken, gemiddeld ca. vijfhonderd gevangenen, allen vrouwen). Bovendien werden uit Dachau enkele tienduizenden gevangenen ter beschikking gesteld van de *Organisation Todt*, die grote kampen bezat bij Kaufering en Mühldorf waar gemiddeld tussen de tien- en vijftienduizend gevangenen ondergebracht waren. Op de dag van de bevrijding bevonden zich van de bijna acht-en-zestigduizend in Dachau ingeschreven gevangenen ruim zeven- en dertigduizend in de *Aussenkommandos* (van welke we slechts de belangrijkste genoemd hebben).

Mauthausen kende van '40 af al een *Aussenkommando* in Steyr waar gemiddeld ca. tweeduizend gevangenen werkten in de munitiefabriek van de *Steyr-Daimler-Puch AG*. Voor deze firma en voor Messerschmitt werkten uiteindelijk in het hoofdkamp Mauthausen gemiddeld ca. tweeduizend gevangenen. In Linz werkten van '43 af gemiddeld ca. zesduizend gevangenen voor de *Hermann Goering-Werke*, in Wenen ca. vijftienhonderd voor de Heinkel-vliegtuigfabrieken, ca. tweeduizend voor de Messerschmitt-vliegtuigfabrieken en een even groot aantal voor de *Oesterreichische Sauer*

vervaardiging van slaghoedjes zou bouwen; de productie begon er in de zomer van '43 en er waren in september een kleine driehonderd gevangenen aan het werk (onder wie ook Nederlanders), maar dit project werd spoedig opgegeven doordat Krupp niet voldoende machines naar Birkenau kon transporteren. In de zomer van '43 liet Krupp evenwel bij Breslau een fabriek voor lichte houwitser bouwen waarbij, onder toezicht van de *Wehrmacht*, ca. vierduizend Joden ingeschakeld waren die men uit de *Arbeitslager* in het *Generalgouvernement* had geput. In die fabriek werkten in de herfst van '44 in totaal twaalfduizend personen, onder wie ca. zesduizend gevangenen uit het concentratiekamp Gross-Rosen. Daarenboven bevonden zich van de zomer van '44 af in het Rijnland bij fabrieken van Krupp twee *Aussenkommandos* van concentratiekampen: een in Geisenheim met enkele honderden Joodse vrouwen en meisjes uit Hongarije en Polen (Geisenheim was een *Aussenkommando* van Natzweiler) en een in Gelsenberg. Daar werkten ruim vijfhonderd Joodse vrouwen en meisjes uit Hongarije, Roemenië en Tsjecho-Slowakije, afkomstig uit Auschwitz maar via Buchenwald (Gelsenberg was een *Aussenkommando* van dat kamp) aan Krupp ter beschikking gesteld. Deze groep werd later in '44 naar Essen verplaatst en heeft daar in de winter '44-'45 onder miserabele omstandigheden moeten werken; zij werd eind maart '45 door de SS-bewakers naar Bergen-Belsen afgevoerd. Er zijn maar heel weinig overlevenden.

DE PARTICULIERE INDUSTRIE EN DE GEVANGENEN

IV. Enkele Aussenkommandos van Dachau en Mauthausen

Aussenkommandos van Dachau of Mauthausen bevonden zich in de steden of plaatsen met de roodgedrukte namen. Slechts die Aussenkommandos zijn aangegeven die in de tekst vermeld zijn – Dachau zowel als Mauthausen hebben veel méér Aussenkommandos gekend.

AG: productie van tanks. Onderdelen van tanks werden, eveneens in Wenen, door opnieuw gemiddeld ca. tweeduizend gevangenen vervaardigd voor de firma Hofherr-Schrantz, onderdelen van motoren door ca. driehonderd in de *BMW*-fabrieken te Passau, en in Wiener Neustadt werden met inschakeling van enkele honderden gevangenen van oktober '43 af *V-2*'s gemonteerd in de *Rax-Werke GmbH*, een onderdeel van het Henschel-concern (deze montage werd, na een bombardement van Wiener Neustadt, na een maand gestaakt¹). Naast dit alles (ons overzicht is niet volledig) werden van Mauthausen uit tienduizenden gevangenen ingezet bij het graven van gigantische tunnels ten behoeve van de productie van *V-1*'s en *V-2*'s, ja ook van latere lange-afstands-raketten waarmee, zo werd gehoopt, doelen in New York geraakt zouden worden. Alleen al in Ebensee werkten tenslotte ca. twintigduizend gevangenen aan een groot project van dien aard en in Gusen II (bij St. Georgen) ca. elfduizend²; overeenkomstige *Aussenkommandos* bestonden o.m. nog in Melk (gemiddeld ca. tienduizend gevangenen) en Pegau (ca. tweeduizend). Volgens de Tsjechische politieke gevangene die in het hoofdkamp Mauthausen eerst *Zweiter-*, vervolgens *Erster Lagerschreiber* was (hoofd van de gevangenen-administratie), golden de *Kommandos* bij de *Hermann Goering-Werke*, de fa. Heinkel en de fa. Hofherr-Schrantz als '*Mord-Kommandos*'³: daar moesten voortdurend nieuwe gevangenen heengezonden worden. Wij vermelden in dit verband dat van de totale productie van de Messerschmitt-fabrieken in '44 ca. 35% afkomstig was uit de complexen Mauthausen en Flossenbürg. Ook van Neuengamme uit waren gevangenen ingezet bij de productie van jachtvliegtuigen: ca. vijfduizend man. In dit kamp had voorts de fa. Walther een fabriek van revolvers kunnen vestigen. In Buchenwald kwam binnen het kamp een fabriek voor karabijnen die onderdeel was van de *Gustloff-Werke*: de militaire productie van dit kamp kreeg zulk een omvang dat ter vergemakkelijking van het transport in de periode september '43-oktober '44 door ruim tweeduizend gevangenen een spoorwegverbinding met Weimar aangelegd werd.

¹ Ca. vierhonderd gevangenen werden toen naar *Dora* overgeplaatst, ca. 200 naar Schlier, een *Aussenkommando* van Mauthausen, waar vloeibare brandstof voor de *V-2*'s geproduceerd werd. In Schlier was, gelijk al vermeld, ook een geheim drukkers-*Kommando* gevestigd. ² In Gusen II begon in december '44 de productie ten behoeve van de Messerschmitt-fabrieken en de *Steyr-Daimler-Puch AG*. Raketten werden hier evenmin als in Ebensee vervaardigd, wel nam de *Steyr-Daimler-Puch AG* begin '45 de productie van kogellagers ter hand; in Gusen II werd ook synthetische benzine geproduceerd. ³ Verklaring, 27 juni 1946, van Kurt Pany (Neur. doc. NI-310).

Twee projecten willen wij nog speciaal noemen: de fabrieken van de *IG Farben* in Monowitz en de *V-2*-assemblage in de onderaardse tunnels in de Harz die delen waren van het concentratiekamp *Dora*.

De kern van het complex dat de *IG Farben* bij Monowitz wilde bouwen, werd gevormd door een grote fabriek voor kunstrubber (*Buna*) en een voor synthetische benzine maar er moesten ook o.m. een gasfabriek en een elektrische centrale verrijzen. Voor de vervaardiging van de synthetische benzine was steenkool nodig; die zou gedolven worden in naburige mijnen: Fürstengrube en Janina. Tot de bouw van het complex werd eind '40 besloten en een van de factoren die daarbij een rol speelde, was een toezegging van Himmler (een van de leidende figuren uit het *IG Farben*-concern was lid van Himmlers *Freundeskreis* en de *IG Farben* heeft aan de door deze kring bijeengebrachte fondsen 100 000 *Rm* bijgedragen) dat bij de bouw van het complex te Monowitz (waarbij, onder supervisie van de *Deutsche Ausrüstungswerke GmbH* meer dan 200 aannemersfirma's ingeschakeld werden) beschikt kon worden over gevangenen uit Auschwitz. In oktober '41 waren bij die bouw in totaal 2 700 arbeidskrachten betrokken, onder hen 1 300 gevangenen uit Auschwitz. Die gevangenen moesten toen dagelijks naar het complex heen en weer lopen, een afstand van 7 kilometer. Velen hunner konden, met name in de strenge winter '41-'42, die marsen en het werk op de bouwplaatsen niet doorstaan. Begin '42 werd toen op kosten van de *IG Farben* een concentratiekamp bij Monowitz gebouwd (Auschwitz III). De toestanden waren daar nauwelijks beter dan in Auschwitz I en II en hoewel de *IG Farben* voor eigen rekening de gevangenen in de middagpauze enig extra voedsel gaf en ook soms extra kleding liet uitreiken, raakten van de vele duizenden gevangenen die successievelijk naar Monowitz gezonden werden, onder hen ook talrijke Nederlanders (in de zomer van '44 werkten in Monowitz ca. tienduizend gevangenen), velen zo verzwakt dat zij, voorzover zij niet ter plaatse stierven, in hun barakken of in de z.g. ziekenafdeling van Monowitz aan selecties ten offer vielen: zij werden dan naar Auschwitz II (Birkenau) getransporteerd en daar vergast. In totaal zijn in de jaren '42 t.e.m. '44 ca. achtduizend gevangenen uit Monowitz slachtoffer geworden van die vergassing en ruim zestienhonderd zijn in Monowitz gestorven. Bij de steenkoolmijnen van Fürstengrube en Janina bevonden zich van de zomer van '43 af *Aussenkommandos* van Auschwitz - ook daar hebben Nederlanders gewerkt. Dat werk was zo zwaar dat Engelse krijgsgevangenen die er eerst bij ingezet waren, met succes geïntereesterd hadden; hen had men vervangen. Over de aantallen slachtoffers in Fürstengrube en Janina zijn nog geen gegevens bekend.

Wat *Dora* aangaat, beperken wij ons tot het volgende.¹

In de Kohnstein-bergrug bij Nordhausen was men in '38 begonnen, twee tunnels van ca. 1 800 m lengte te graven (ze waren 12½ m breed en 8½ m hoog) teneinde er in oorlogstijd aardolieproducten te kunnen opslaan. Toen in '43 besloten werd, ook daar *V-1*'s en *V-2*'s te assembleren, was van die twee tunnels één voltooid. Hitler had in de zomer van dat jaar de productie der *Vergeltungswaffen* de hoogste prioriteit gegeven en met medeweten van Speer had Himmler toen aangeboden dat concentratiekampgevangenen op grote schaal bij hun vervaardiging ingezet zouden worden. Wat toen van Mauthausen en Gusen uit geschiedde, hebben wij al verhaald – bij de Kohnstein-bergrug kwamen de eerste drieduizend gevangenen (allen uit Buchenwald) begin september '43 aan; zij werden er gehuisvest in de tunnels waarin zij moesten werken (later kwamen er ook barakken buiten de tunnels). Het oorspronkelijke tunnelcomplex werd voltooid en nog uitgebreid ook, *V-1*'s en *V-2*'s werden er geassembleerd (Speer kwam op 10 december '43 op inspectie) en tenslotte werd er, afgezien nog van de voorbereiding van de productie van de lange-afstands-raketten die New York moesten raken (daartoe werden ruimten uitgegraven die niet minder dan 30 meter hoog waren), ook nog begonnen met de vervaardiging van straalmotoren, in opdracht van de Junkersfabrieken, en van synthetische benzine. Productiecijfers zijn ons alleen voor de *V-2*'s bekend: er werden in *Dora* ca. 6 000 geassembleerd.

Speciaal de voorbereiding van deze productie eiste talloze slachtoffers. Van de ca. zeventienduizend gevangenen die van september '43 tot eind maart '44 naar *Dora* gezonden werden (hoofdzakelijk Russen, Polen, Fransen en Duitsers alsmede Italiaanse krijgsgevangenen) stierven bijna drieduizend ter plaatse (tot die bijna drieduizend behoorden twee-en-dertig Nederlanders) en werden tweeduizend, die volkomen uitgeteerd waren, in de eerste twee maanden van '44 naar het concentratiekamp Majdanek overgebracht en nog eens duizend in maart naar Bergen-Belsen; men moet wel aannemen dat veruit de meesten hunner óók bezwcken zijn. *Dora* werd het grootste barakkenkamp bij de Kohnstein-bergrug, maar er kwamen daar nog talrijke andere kampen waarvan die bij Ellrich en Harzungen de grootste waren. Toen de toestanden in *Dora* in de loop van '44 verbeterden, werden zij in de kampen bij Ellrich en Harzungen extra slecht. Geschat wordt dat in totaal ca. zestigduizend gevangenen naar het *Dora*-complex

¹ Hoofdzakelijk ontleend aan het door M. Bornemann en M. Broszat geschreven hoofdstuk '*Dora-Mittelbau*' in de door het *Institut für Zeitgeschichte* uitgegeven *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager* (1970).

gezonden werden; van hen zijn ter plaatse minstens bijna dertienduizend omgekomen. Hoeveel Nederlanders onder hen waren, is niet precies bekend daar de nationaliteit van de overledenen na 1 april '44 niet langer genoteerd werd.

Men ziet: wij hebben slechts van een deel van de gemiddeld ca. 450 000 concentratiekamp-gevangenen die uiteindelijk aan andere dan de SS-firma's ter beschikking gesteld waren, aangegeven waar en in opdracht van welke firma's zij waren ingezet. Gaan wij nu in het algemeen op die inzet nog wat nader in, dan willen wij allereerst opmerken dat hij er toe geleid heeft dat van de eerste helft van '43 af vele tienduizenden 'gewone' Duitsers in hun dagelijks werk met concentratiekamp-gevangenen in regelmatig contact kwamen; dat die gevangenen er miserabel aan toe waren, kon hun niet ontgaan. Misschien zijn er wel particuliere ondernemingen geweest die zich moeite gegeven hebben, de inschakeling van die gevangenen uit de weg te gaan, maar het algemene beeld is toch eerder dat er weinig bezwaarden waren. Die inschakeling was namelijk in financieel opzicht zowel voor de SS als voor de honderden, zo niet duizenden ondernemingen die van de SS gevangenen betrokken, profijtelijk. Het 'levensonderhoud' der gevangenen kostte 0,35 Rm per dag, d.w.z. dat elk 'officieel' concentratiekamp gemiddeld per dag per gevangene 0,35 Rm betalen mocht aan de leveranciers van al die goederen, hoofdzakelijk levensmiddelen, die, volgens de voorschriften, voor de gevangenen bestemd waren (dat uit die voorraden op enorme schaal gestolen werd, stippen wij hier slechts aan). Loon kregen de gevangenen niet - zij kregen hoogstens een premie die, zo nemen wij aan, alleen in uitzonderingsgevallen het maximum beliep (4 Rm per week) en als regel wel veel lager geweest zal zijn. De SS-ondernemingen moesten aanvankelijk per gevangene per werkdag 0,30 Rm aan het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* betalen, de particuliere industrie 5 Rm voor een ongeschoolde, 6 Rm voor een geschoolde gevangene: dat was ongeveer de helft van de normale lonen. In de zomer van '44 werd het tarief waaraan de SS-ondernemingen zich moesten houden, verhoogd; het lage tarief was door de particuliere industrie als oneerlijke concurrentie beschouwd. Nadien moesten de SS-ondernemingen voor elke werkdag van een ongeschoolde gevangene 3 tot 4 Rm betalen en van een geschoolde 4 tot 5 Rm. Men kan uit deze cijfers afleiden dat het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, bij een inzet van een half miljoen gevangenen, per dag een bedrag ontving dat tussen de 2,45 mln en 2,95 mln Rm lag ofwel, bij zes werkdagen per week, zeg 70 mln Rm per maand, waarvan dan ca. 64 mln Rm van de particuliere firma's afkomstig was; van die 64 mln werd door het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* 40%

aan het *Reich*, d.w.z. aan de schatkist afgedragen – voorzover de concentratiekampen geld kostten, werd dat geld immers uit de schatkist, te weten via de begroting van het *Reichsministerium des Innern* (waaronder de politie ressorteerde), ter beschikking gesteld. Een en ander betekende dat het SS-complex in de laatste fase van de oorlog aan de inzet der concentratiekamp-gevangenen ca. 44 mln *Rm* per maand overhield.

Wij hebben die inzet in financieel opzicht profijtelijk genoemd voor het particuliere bedrijfsleven. Wij leiden dat uit het feit af dat veel ondernemingen zich moeite gaven, gevangenen toegewezen te krijgen. Het kan echter wel zijn dat die gevangenen vooral nodig waren om bepaalde orders op tijd af te leveren, terwijl zij op zichzelf, van het bedrijfsleven uit gezien, overbetaald waren. Hun arbeidsprestatie was namelijk gering. In de eerste oorlogsjaren toonden onderzoeken aan dat die prestatie nooit boven de helft kwam van de prestatie van een gewone arbeider en als regel minder, vaak zelfs veel minder bedroeg, in de granietgroeven van de *Deutsche Erd- und Steinwerke* zelfs slechts een tiende, ja een twintigste van de prestatie van een gewone arbeider. Het schijnt dat alleen in de met moderne machines uitgeruste textielwerkplaats van de *Deutsche Ausrüstungswerke* in Ravensbrück een min of meer normale productie bereikt werd. Niet onmogelijk achten wij het evenwel dat in de latere oorlogsjaren, toen de inzet der gevangenen bij particuliere ondernemingen een grote omvang aangenomen had, in menig bedrijf door de gevangenen vooral daar een min of meer normale arbeidsprestatie geleverd werd, waar hun arbeidstempo door machines bepaald werd en waar zij (dat kwam voor) door de burgervoormannen en -opzichters menselijk behandeld werden. Een algemeen verschijnsel was dat laatste bepaald niet, 'ich habe', aldus de Oostenrijkse politieke gevangene dr. Benedikt Kautsky, een zoon van de in Amsterdam als emigrant overleden socialistische theoreticus Karl Kautsky, 'mehr als einen Fall erlebt, in dem die SS gegen Zivilisten, die Häftlinge misshandelten, mit Verwarnungen und Strafandrohungen einschritt'¹ – dat had hij beleefd in Monowitz.

Natuurlijk moet bij dit alles bedacht worden dat veruit de meeste in bedrijven werkzame gevangenen, als zij daar openlijk of tersluiks geen bijvoeding kregen, fysiek eenvoudig niet in staat waren tot arbeid in een normaal tempo (de officiële werktijd was 11 uur per dag) – gesteld al dat zij daartoe de bereidheid hadden. Bij zeer velen was deze niet aanwezig: er werd op enorme schaal lijngetrokken, er werd ook wel, zij het vermoedelijk

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 47.

in veel mindere mate, sabotage gepleegd. Samenvattend mag men zonder twijfel zeggen dat, gemeten aan de voor het Derde Rijk bestaande vitale noodzaak, de arbeidskracht van Duitsland en bezet Europa zo rationeel en efficiënt mogelijk in de oorlogsinspanning in te schakelen, het gehele systeem der concentratie- en *a fortiori* der vernietigingskampen neerkwam op een gigantische verspilling van arbeidskracht.

Totaalcijfers

Hoeveel gevangenen zijn in totaal, d.w.z. van '33 tot '45, in de 'officiële' concentratiekampen (en al hun *Aussenkommandos*) opgenomen en hoevelen zijn daar te gronde gegaan? Billig heeft alle terzake aanwezige gegevens gecombineerd¹ – nauwkeurig zijn ze uiteraard niet, maar, zo komt het ons voor, wèl van de goede orde van grootte. Wel te verstaan: die gegevens hebben louter betrekking op diegenen die in de kampadministraties geregistreerd werden, niet op de onmiddellijke slachtoffers van de *Endlösung* (diegenen dus die met de *RSHA*-transporten in de concentratie- c.q. vernietigingskampen aankwamen en bij aankomst vergast werden) en evenmin op de in de kampen om het leven gebrachte Russische krijgsgevangenen. Gegevens over het 'officiële' concentratiekamp Vught (het *Judendurchgangslager* en het z.g. *SD-Lager*² niet meegerekend) heeft Billig niet vermeld – die voegen wij toe (zij beslaan slechts de periode januari '43-september '44).

Wij geven in Tabel V (zie pag. 116) Billigs cijfers weer, waarbij wij de kampen rangschikken naar de totalen der gevangenen die er geregistreerd werden. Het totaal-generaal bedraagt 2 424 000 – wij willen het, in het voetspoor van Billig, tot 2 400 000 vereenvoudigen.

Dat totaal-generaal is te hoog, immers: een gevangene die bijvoorbeeld eerst in Dachau binnengebracht werd maar uit Dachau naar Auschwitz werd overgeplaatst, werd zowel in Dachau als in Auschwitz geregistreerd en komt in Tabel V dus tweemaal voor – en er zijn talloze gevangenen geweest die successievelijk in vijf of meer concentratiekampen ingeschreven werden. Nu is van een aantal concentratiekampen, t.w. Auschwitz, Buchen-

¹ J. Billig: *Les Camps de Concentration dans l'Économie du Reich hitlérien*, p. 68-102.

² Dit was een kampgedeelte dat als gevangenis voor alsnog te berechten illegale werkers fungeerde.

HET DUITSE SYSTEEM

Tabel V: Ingeschreven gevangenen in de 'officiële' concentratiekampen 1933-1945

Auschwitz	400 000	Ravensbrück	130 000
Diverse kampen in het <i>Generalgouvernement</i>	260 000	Bergen-Belsen	125 000
Buchenwald	239 000	Stutthof	120 000
Mauthausen	230 000	Flossenbürg	115 000
Dachau	228 000	Neuengamme	100 000
Sachsenhausen	205 000	<i>Dora</i>	60 000
Gross-Rosen	150 000	Natzweiler	46 000
		Vught	16 000

wald, Dachau, Sachsenhausen en Stutthof, vrij nauwkeurig bekend, hoeveel gevangenen in de loop der jaren naar andere kampen overgeplaatst werden: tezamen ruim 450 000. In die vijf kampen werden in totaal 1 192 000 gevangenen geregistreerd - van hen werd dus bijna 38% overgeplaatst. Billig nu neemt aan dat uit alle 'officiële' concentratiekampen tezamen 35% der gevangenen (35% dus van 2 400 000, ofwel 840 000) overgeplaatst werd, maar het zou, meent hij terecht, te ver gaan, al die 840 000 als dubbelingeschrevenen te beschouwen, want bij dergelijke overplaatsings-transporten kwamen talloze gevangenen om het leven en zij werden dan in het 'nieuwe' kamp niet als aankomenden geregistreerd. Billig neemt op grond van precieze cijfers omtrent een aantal van die overplaatsings-transporten aan dat van die 840 000 overgeplaatsten 10% tijdens het transport bezweken is, hetgeen betekent dat het cijfer 2 400 000 niet 840 000 maar 756 000 (zeg: 750 000) dubbeltellingen bevat. Zijn conclusie is dat in de 'officiële' concentratiekampen in totaal 1 650 000 gevangenen eens of meermalen geregistreerd werden.

Hoevelen hunner werden vrijgelaten? In absolute zin: niet weinigen. Zo werden nagenoeg alle 35 000 Joden die na de *Reichskristallnacht* Buchenwald binnengevoerd werden, na korte tijd uit het kamp ontslagen; bekend is voorts dat uit hetzelfde kamp in de jaren '43-'45 bijna 7 000 gevangenen ontslagen zijn en wij herinneren voorts aan de eerder weergegeven cijfers blijkens welke in de zes maanden juni t.e.m. november '42 uit alle 'officiële' kampen tezamen 4 711 gevangenen ontslagen werden. Op grond van deze en dergelijke gegevens neemt Billig aan dat in totaal, en wel vóór eind '44 (in de laatste oorlogsmaanden vonden nauwelijks meer ontslagen plaats), ruim 100 000 gevangenen op vrije voeten zijn gesteld. Waren geen gevangenen gestorven, dan zouden dus eind '44 in alle kampen tezamen bijna 1 550 000

SLACHTOFFERS DER CONCENTRATIEKAMPEN

Tabel VI: Aantallen ingeschreven en omgekomen gevangenen in negen concentratiekampen

	Ingeschreven	Omgekomen	
Stutthof	120 000	80 000	67%
Auschwitz	400 000	228 000	57%
Mauthausen	230 000	120 000	53%
Neuengamme	100 000	50 000	50%
Sachsenhausen	205 000	84 000	42%
Bergen-Belsen	125 000	50 000	40%
Dachau	228 000	76 000 of 35 000	33% of 16%
Buchenwald	239 000	60 000	25%
Vught	16 000	ca. 285	1,8%

gevangenen aanwezig moeten zijn geweest. Er waren er in werkelijkheid, gelijk eerder vermeld, ca. 750 000. Anders gezegd: bijna 800 000 waren omgekomen.

Van die ca. 750 000 die eind '44 nog in leven waren, kwamen evenwel óók nog velen om: de periode januari–begin mei '45 was de gruwelijkste periode uit de geschiedenis der concentratiekampen in oorlogstijd – de fase der evacuatie-transporten. Lange stoeten gevangenen werden door wat van Duitsland restte opgedreven – wie niet meer voort kon strompelen, werd met een nekschot afgemaakt. Treinen met goederenwagens vol gevangenen reden van het ene oord naar het andere – het is voorgekomen dat louter doden uitgeladen werden. Dan braken in verscheidene concentratiekampen verwoestende epidemieën uit, en tenslotte zijn in de laatste fase van de oorlog in sommige kampen en vooral ook in de *Aussenkommandos* groepen gevangenen afgemaakt. Billig schat dat van de genoemde 750 000 gevangenen nog minstens 300 000 in de periode januari–begin mei '45 omgekomen zijn. Die minstens 300 000 moeten bij de bijna 800 000 slachtoffers van de periode vóór eind '44 opgeteld worden, hetgeen een totaal geeft van 1 100 000 concentratiekamp-slachtoffers: 1 100 000 doden op 1 650 000 gevangenen.

Van elke drie gevangenen zijn twee gestorven.

Dat is een gemiddelde.

De overlevingskansen waren in het ene kamp geringer dan in het andere. Billig heeft voor een aantal kampen het totaal der gestorvenen naast het

totaal der ingeschrevenen geplaatst en de verhoudingscijfers aangegeven. Met toevoeging van Vught nemen wij wederom zijn opgave over (Tabel VI), naar de percentages der gestorvenen gerangschikt.

Natuurlijk mag men in Tabel VI het totaal der omgekomenen (ruim 707 000 dan wel ruim 748 000 *verschillende* personen) niet betrekken op het totaal der ingeschrevenen, want dat laatste totaal: 1 663 000, sluit de eerder gesignaleerde dubbelstellingen in. De percentages betekenen niet meer dan dat, in doorsnee, in het ene kamp verhoudingsgewijs meer gevangenen omgekomen zijn dan in het andere en, van alle 'officiële' kampen, in Vught veruit de minste. Wel was, aangenomen dat in Dachau in totaal 35 000 gevangenen omgekomen zijn, de overlevingskans in Dachau gemiddeld meer dan driemaal zo groot als in Stutthof, Auschwitz, Mauthausen en Neuengamme, maar gemiddelden vormen abstracties. Wij herinneren er aan dat ook in Dachau in '42 meer dan de helft der gevangenen om het leven kwam.

★

Behoudens in de laatste fase, toen zich in de concentratiekampen chaotische toestanden ontwikkelden, werden van de omgekomen (of geëxecuteerde) gevangenen steeds overlijdensacten vervaardigd; de doodsoorzaak werd dan als regel gefantaseerd. Die acten, die bij de kampadministraties bewaard bleven, kregen een correct volgordenummer, maar in mei '43 deed Himmler alle kampcommandanten een geheime instructie toekomen¹, krachtens welke zij die acten voortaan moesten nummeren als I-1 t.e.m. I-185, II-1 t.e.m. II-185, enz., 'sodass', aldus Himmler, 'nur die Höchstzahl 185 aufscheint. Auf diese Art kann die jeweilige Zahl der im laufenden Jahr eingetretenen Todesfälle nicht ersichtlich gemacht werden.' Omtrent het overlijden van Joodse, Griekse, soms ook Poolse, Joegoslavische en Spaanse gevangenen werd overigens de familie als regel niet ingelicht (hierop bestaan talrijke uitzonderingen: men denke aan de overlijdensberichten van Nederlandse Joden uit Mauthausen in '41); de familie werd *nooit* ingelicht als een *Nacht-und-Nebel*-gevangene overleden was. Bericht over het overlijden van *Ostarbeiter* resp. van Russische krijgsgevangenen (de slachtoffers van de massale executies uitgezonderd) werd toegestuurd aan de *Arbeitsämter* in de districten waaruit die *Ostarbeiter* afkomstig waren, resp. aan de *Wehrmachtauskunftstelle* in Berlijn (het centrale

¹ Tekst in H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 133.

informatiebureau van de *Wehrmacht*). Met betrekking tot het overlijden van andere gevangenen, onder hen dus ook Nederlandse politieke gevangenen (behalve de *NN*-gevangenen), bestond het voorschrift dat de *Kommandantur* van de betrokken kampen naar de familie twee brieven moest doen uitgaan; in de eerste werd de familie van het overlijden in kennis gesteld, werd de z.g. doodsoorzaak aangegeven, werd meegedeeld dat het stoffelijk overschot 'in staatlichen Krematorium' verbrand was en werd aangeboden, tegen betaling een afschrift van de overlijdensacte en een urn met de as van de overledene toe te zenden; de tweede brief, die steeds zonder brieftoets verzonden werd, had de volgende voorgeschreven inhoud¹:

'Sehr geehrter Herr (oder) Frau!

Ihr Sohn (Gatte, Bruder usw.) . . . wurde, als er sich krank meldete, unter Aufnahme in den Krankenbau in ärztliche Behandlung genommen. Es wurde ihm die bestmögliche medikamentöse und pflegerische Behandlung zuteil. Trotz der angewendeten ärztlichen Bemühungen gelang es nicht, der Krankheit Herr zu werden und er ist am . . . verstorben.

Ich spreche Ihnen zu diesem Verlust mein Beileid aus. Ihr Sohn (Gatte, Bruder usw.) starb ohne letzte Wünsche geäußert zu haben. Der Nachlass Ihres Sohnes (Gatten, Bruders usw.) wird Ihnen in Kürze zugesandt.'

Wie als reactie op de eerste brief de urn aanvroeg, ontving er inderdaad een die met as gevuld was. In de meeste kampen had men daartoe wat willekeurige as geschept uit de grote hopen die bij elk kampcrematorium lagen. Soms kregen de nabestaanden datgene wat de overledene bij aankomst in het kamp bezeten had, toegezonden. De echtgenote van ds. G. J. de Geus, hervormd predikant te Almelo, gearresteerd in januari '42 en in juli in Dachau gestorven, kon veertien dagen na zijn dood bij de 'SD' in Arnhem zijn kleren terughalen. 'Er ontbrak niets aan. Zelfs een losse knoop was nog met een ijzerdraadje aan zijn pak vastgemaakt.'²

Slot

Hebben wij in dit hoofdstuk teveel cijfers opgenomen? Wij vragen de lezer om begrip. Wanneer wij later in dit deel een beeld gaan geven van hetgeen

¹ A.v. ² M. J. de Geus-Smelt: *Gaande in de gehoorzaamheid. Korte levensschets van dr. G. J. de Geus* (1946), p. 25.

Nederlandse gevangenen, geïnterneerden en gedeporteerden doorstonden, dan diende toch eerst het *systeem* geschetst te worden dat hen allen in zijn greep nam. Ten dele is dat een systeem geweest dat de lezer uit de vroegere delen van ons werk al bekend is: hij heeft het in werking gezien bij het oppakken van Nederlandse militairen, van gijzelaars, van illegale werkers, van ontduikers van de arbeidsinzet, van Joden, Zigeuners en 'asocialen'. In elk van de delen 4 t.e.m. 7 namen wij beschrijvingen van dergelijke arrestatie-acties en razzia's op en in enkele gevallen hebben wij die beschrijvingen voortgezet tot de betrokkenen voor het vuurpeleton stonden dan wel met nekschoten afgemaakt werden of te gronde gingen in gevangnissen dan wel concentratie- of vernietigingskampen. Het lot van de genoemde groepen als geheel beschreven wij evenwel niet – dáár gaat het in dit deel om. Welnu, de Nederlanders of Nederlandse ingezetenen die buiten Nederland in gevangnissen of allerlei soort kampen belandden, vormden daar (een deel van de krijgsgevangenen uitgezonderd) geen aparte groepen, geen 'historische eenheden'. In het bijzonder geldt dat voor de twee grootste groepen: de illegale werkers die naar gevangnissen of concentratiekampen verdwenen en de Joden die naar vernietigings- c.q. concentratiekampen gedeporteerd werden. Voorzover zij niet onmiddellijk geliquideerd werden, kwamen zij allen, schreven wij eerder, in reusachtige vergaarbakken terecht waarin personen van meer dan een dozijn landaarden, elk met een eigen achtergrond, door elkaar krioelden. Wat wij nu in dit hoofdstuk hebben willen schetsen, is de verwording van de Duitse justitie (ook op de in ons land of elders gevoerde processen zullen wij dieper ingaan) en, in samenhang daarmee, de ontwikkeling van het stelsel der concentratiekampen. Het verstrekken van cijfers was daarbij ons inziens geboden; wij hebben ons tot de belangrijkste beperkt.

Daarbij waren wij ons bewust dat wij impliciet een beroep gedaan hebben op de fantasie van de lezer. Wanneer wij, in ons vorige deel, in het eerste, aan de bezettingseconomie gewijde hoofdstuk ('Verarmend Nederland') enkele malen opmerkten: 'Achter de cijfers moet men de mensen zien', hoeveel te meer geldt dat dan nu! 'In Auschwitz-Birkenau', zo schreven wij, 'stierf 60% van *alle* gevangenen alleen al in de drie maanden juli-augustus-september '42' (het waren de maanden waarin er de eerste transporten uit Westerbork aankwamen), en: 'Billig schat dat van 750 000 gevangenen nog minstens 300 000 in de periode januari-begin mei '45 omgekomen zijn' – achter zinnen als deze gaan werelden van onbeschrijfelijk lijden schuil, 'onbeschrijfelijk' in de zin van: nimmer ten volle weer te geven. Wij zullen het later in dit deel toch moeten pogen, maar ook die pogingen zullen een beroep doen op het voorstellingsvermogen van de lezer. Wij kunnen slechts

hopen dat hij, uit al het voorafgaande, van de mate waarin de machthebbers van het Derde Rijk in hun ideologisch fanatisme hun werkelijke en vermeende tegenstanders vervolgd, te gronde gericht of uitgeroeid hebben, een eerste indruk gekregen heeft; wij kunnen slechts hopen dat hij in onze beschrijving het *systeem* heeft zien groeien waarbij, tegen de achtergrond van een onmiddellijke opheffing van de rechtszekerheid van de individuele Duitse burger, nog tamelijk ongeorganiseerde geweldplegingen plaats gingen maken voor geïnstitutionaliseerde structuren waarin spoedig methodisch en weloverwogen twee doeleinden tegelijk nagestreefd werden: het breken van de weerstandskracht van alle tegenstanders en het permanent isoleren van die volksgroepen welke leden geacht werden, *'den Bestand und die Sicherheit des Reiches zu gefährden'*, zoals het in de *Schutzhaftbefehle* luidde. Tijdens de oorlog evenwel werden die doeleinden in een veel destructiever vlak getild: het breken van de weerstandskracht nam de vorm aan van de *'Vernichtung durch Arbeit'* en de meest schadelijk geachte volksgroepen werden niet geïsoleerd maar uitgeroeid. Wel vlocide uit de noodzaak, de militaire productie uit te breiden, van eind '42 af voort dat de arbeidskracht der concentratiekamp-gevangenen minder rigoureuus geëxploiteerd werd, maar die 'tweede fase' ging in de laatste maanden van de tweede wereldoorlog in de 'derde fase' over, de fase der evacuatie-transporten, waarin, in zo korte tijd, meer gevangenen stierven dan ooit tevoren.

Slechts één groep gevangenen was er die onder een duidelijke volkenrechtelijke bescherming viel: de krijgsgevangenen.

Krijgsgevangenen

In mei '40, in de dagen van de Duitse invasie, werden ruim twintigduizend van de in totaal wellicht driehonderdduizend militairen die aan Nederlandse kant in dienst waren, naar krijgsgevangenenkampen in Duitsland overgebracht. De officieren onder hen, enkele honderden, werden in een kamp in Zuid-Duitsland redelijk behandeld maar de onderofficieren en minderen gingen een periode van honger tegemoet. Lang duurde deze evenwel niet, want in de eerste helft van juni werden, zoals wij in deel 4 (hoofdstuk 6) beschreven, die ruim twintigduizend krijgsgevangenen naar Nederland gerepatrieerd – Hitler had besloten, de Nederlandse militairen evenmin als de Noorse, Deense en Vlaamse in kampen op te sluiten. Alle Nederlandse militairen werden gedemobiliseerd (uiteraard slaat dit niet op diegenen die Engeland bereikt hadden of die bij de marine dienden in de wateren van Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen) en konden, voorzover zij vóór hun mobilisatie werk gehad hadden, dat werk hervatten; waren zij werkloos geweest, dan werden zij voorlopig opgevangen in de Nederlandse Opbouwdienst waaruit begin '41 de Nederlandse Arbeidsdienst voortkwam.

Van de beroepsmilitairen (officieren, onderofficieren en minderen die de vaste kern van marine en leger hadden gevormd) kregen velen functies in de politie, de marechaussee en de luchtbeschermingsdiensten; die kregen zij evenwel pas nadat zij en de overige beroepsmilitairen, alsmede diegenen die een opleiding voor beroepsofficier volgden (adelborsten, cadetten en reserve-officieren die tot de beroepsopleiding toegelaten waren), medio juli schriftelijk verklaard hadden, de officieren en aspirant-officieren op hun erewoord, dat zij aan geen enkel front direct of indirect zouden deelnemen aan de strijd tegen Duitsland en dat zij geen enkele handeling zouden begaan of verzuim plegen waardoor het Duitse rijk schade zou kunnen lijden. Over het al of niet afleggen van die verklaring was, zoals wij eveneens reeds in deel 4 (hoofdstuk 7) beschreven, in juni en in de eerste helft van juli '40 veel te doen geweest. De opperbevelhebber van land- en zeemacht, generaal H. G. Winkelman, had, toen hij in de nacht van 1 op 2 juli op grond van zijn weerbare houding naar Duitsland gevoerd werd, nog geen aanwijzing of advies kunnen doen uitgaan hoe men zich te gedragen had (de precieze

tekst van de af te leggen verklaring stond toen nog niet vast), daarentegen hadden kapitein B. R. P. F. Hasselman die hoofd geworden was van het Afwikkelingsbureau van defensie (daartoe werd het departement gereduceerd) en kolonel M. W. L. van Alphen, sous-chef van de landmachtstaf van het algemeen hoofdkwartier, er bij alle betrokkenen op aangedrongen, de gevraagde verklaring wél af te leggen. Slechts weinigen hadden tegen die adviezen in gehandeld: vijf generaals (J. J. G. baron van Voorst tot Voorst, tijdens de meidagen commandant van het veldleger, H. F. M. baron van Voorst tot Voorst, chef van de landmachtstaf van het algemeen hoofdkwartier, P. W. Best, commandant van de luchtverdediging, A. R. van den Bent, commandant van het IVde legerkorps en H. C. G. baron van Lawick, gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie), voorts acht marine-officieren, één matroos-stoker van de marine, twee kapiteins en één eerste luitenant van de landmacht alsmede, tenslotte, een-en-veertig van de twee-en-zeventig officieren en cadetten van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger die zich ten tijde van de Duitse invasie in Nederland bevonden hadden.

Al die weigeraars werden in krijgsgevangenschap afgevoerd. De vijf generaals werden bij generaal Winkelman gevoegd, de overigen kwamen na enige tijd in een kasteel te Colditz terecht (zie kaart V op pag. 124) waar zich toen reeds krijgsgevangen officieren van andere nationaliteiten bevonden, en die groep weigeraars werd in september met nog acht officieren uitgebreid: vijf die spijt hadden gekregen van hun houding en hun verklaring-opereewoord ingetrokken hadden, en drie officieren van het algemeen hoofdkwartier die door Goering verantwoordelijk gesteld waren voor het feit dat tijdens de meidagen van '40 ca. twaalfhonderd Duitse parachutisten en militairen van de luchtlandingstroepen als krijgsgevangenen naar Engeland waren afgevoerd. Ook de zes generaals kregen er spoedig een lotgenoot bij: vice-admiraal b.d. N. J. van Laer, die zich als inspecteur-generaal van het loodswezen verzet had tegen allerlei Duitse eisen.

Uit dit alles resulteerden de eerste twee groepen Nederlandse krijgsgevangenen die wij in dit hoofdstuk te behandelen krijgen: de groep die wij als 'de generaalsgroep' en die welke wij als 'de Colditz-groep' zullen aanduiden.

De derde groep krijgsgevangenen ontstond in mei '42.

Op grond van het feit dat beroepsofficieren deelgenomen hadden aan het illegale werk van de Ordedienst, werden, zoals wij in deel 5 (in de paragraaf 'Duitse maatregelen' van hoofdstuk 11) beschreven, op 15 mei '42 de nog in bezet gebied aanwezige beroepsofficieren, adelborsten en cadetten in vijf kazernes waar zij zich zogenaamd ter controle hadden moeten aanmelden, onverhoeds in hechtenis genomen; achttienhonderdtachtig officieren, ruim

KRIJGSGEVANGENEN

V. De kampen van Nederlandse krijgsgevangenen

In rood: de plaatsen waar de groepen Nederlandse krijgsgevangenen, althans velen daaruit, lange tijd gevangen hebben gezeten. De cijfers achter de namen duiden de groepen aan die in dit hoofdstuk onderscheiden worden; 1 de generaalsgroep; 2 de Colditz-groep (beroepsofficieren); 3 de Stanislaw/Neu-Brandenburg-groep (beroepsofficieren); 4 de groep uit '43 (lager beroepspersoneel, reserve-officieren, reserve-onderofficieren, dienstplichtigen).

zestig adelborsten en bijna negentig cadetten werden in krijgsgevangenschap afgevoerd. Zij belandden na enige tijd in Stanislaw, in het zuidoosten van het *Generalgouvernement*. Aan hen werden begin maart '43 nog ruim honderdveertig reserve-officieren toegevoegd die zich vóór de meidagen van '40 voor de beroepsdienst opgegeven hadden. Allen werden in januari '44 uit Stanislaw naar Neu-Brandenburg, ten noordoosten van Berlijn, overgebracht – wij zullen van 'de Stanislaw/Neu-Brandenburg-groep' spreken, waarbij wij nog aantekenen dat een deel van deze officieren in mei '44 verplaatst werd naar een kasteel te Tittmoning in Beieren.

Rest de vierde groep.

Deze groep werd geleidelijk gevormd in de maanden mei t.e.m. augustus '43 toen aan alle beroeps-onderofficieren en -minderen, reserve-officieren

(behalve de bovenbedoelde ruim honderdveertig), reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen opgelegd werd, zich in Amersfoort of Assen aan te melden waar beslist werd of men naar een krijgsgevangenenkamp moest verdwijnen dan wel op grond van zijn functie in het economisch leven (blijkend uit een blauwe *Ausweis*) in Nederland mocht blijven. Hele categorieën vielen buiten die wegvoering en bovendien werd, zoals wij in ons vorige deel uiteenzetten (in hoofdstuk 5, in de paragraaf 'Arbeidsinzet'), met die *Ausweise* op enorme schaal geknoeid terwijl ook velen zich niet aanmeldden maar onderdoken – uiteindelijk kwamen van de wellicht tweehonderdveertigduizend ex-militairen die onder de aanmeldingsplicht vielen, niet meer dan omstreeks elfduizend in Duitse krijgsgevangenenkampen terecht. Hen zullen wij aanduiden als 'de groep uit '43'. Die aanduiding is wat vaag, maar elke andere levert bezwaren op: de groep was van een gevarieerde samenstelling en haar leden werden in sterke mate verspreid.

Vier groepen dus: de kleine groep der generaals, de Colditz-groep, de Stanislaw/Neu-Brandenburg-groep en de groep uit '43. Bij elkaar telden zij ruim dertienduizend man en van die ruim dertienduizend zijn vermoedelijk (met betrekking tot de groep uit '43 die veruit de grootste was, ontbreekt een precieze opgave) drie- tot vierhonderd omgekomen, ruim honderd in een kamp voor de lagere beroepsmilitairen (Altengrabow), vele anderen als gevolg van de Geallieerde bombardementen op de Duitse steden en fabrieken. Er hebben van die ruim dertienduizend overigens velen, bij elkaar vermoedelijk wel meer dan tweeduizend, op grond van hun slechte gezondheidstoestand verlof gekregen, naar bezet Nederland terug te keren.

★

Al in ons vorige hoofdstuk maakten wij melding van de in '29 te Genève vastgestelde Conventie inzake de behandeling van krijgsgevangenen die niet alleen door Nederland maar ook door Duitsland aanvaard en geratificeerd was. Wij wezen er toen ook op dat de machthebbers van het Derde Rijk zich op verscheidene punten niet gehouden hebben aan die conventie die, in het algemeen, voorschreef dat krijgsgevangenen humanair behandeld moesten worden: zij hebben de Russische krijgsgevangenen van de zomer van '41 af *en masse* laten sterven of doen uitroeien en zij hebben bovendien onder de z.g. *Aktion Kugel* van begin '44 af een groot aantal andere krijgsgevangenen wegens hun pogingen tot ontvluchting bij wijze van straf laten liquideren in het concentratiekamp Mauthausen. Niettemin heeft het zin, hier dieper op de bedoelde conventie in te gaan; zij heeft in verscheidene,

zij het niet in alle opzichten het bestaan van de Nederlandse krijgsgevangenen bepaald en vormt in elk geval de maatstaf die men aan hun behandeling mag aanleggen.¹

De conventie bepaalde dat krijgsgevangenen te allen tijde met menslievendheid behandeld en beschermd moesten worden. Represailles tegen hen waren verboden. Zij moesten worden gehuisvest in gebouwen of barakken die alle mogelijke waarborgen van hygiëne en zindelijkheid boden. Hun rantsoenen moesten gelijkwaardig zijn aan die van de depottroepen van de mogendheid welke hen gevangen hield; die mogendheid moest hun ook voldoende kleding, linnengoed en schoeisel verschaffen. Krijgsgevangenen dienden de gelegenheid te hebben tot lichaams oefeningen en tot verblijf in de buitenlucht. Minstens eenmaal per maand moest een geneeskundige inspectie plaatsvinden. Gezonde krijgsgevangenen mochten, de officieren onder hen uitgezonderd, gebruikt worden voor werkzaamheden, de onderofficieren evenwel louter voor bewakingsdiensten, tenzij zij uitdrukkelijk om betaald werk, d.w.z. om productief werk in het economisch leven vroegen, maar wat die betaalde, door onderofficieren en minderen te verrichten arbeid betrof, bevatte artikel 31 van de conventie een belangrijke restrictie:

‘De door de krijgsgevangenen verrichte werkzaamheden mogen generlei rechtstreeks verband houden met de krijgsv verrichtingen. Het is in het bijzonder verboden om gevangenen te gebruiken bij de fabricatie en het vervoer van wapenen of munitie van welke aard ook, evenals bij het vervoer van materieel dat voor de strijdende legers bestemd is.’

Per maand zouden de krijgsgevangenen voorts een vastgesteld aantal brieven en briefkaarten mogen verzenden die aan censuur onderworpen zouden zijn. Zij zouden zelf brieven, briefkaarten, postpakketten, geld en boeken mogen ontvangen, maar de mogendheid die hen gevangen hield, had het recht, die zendingen te controleren.

Wat de hiërarchische verhoudingen betrof: van de zijde van de mogendheid die de krijgsgevangenen vasthield, zou elk kamp gecommandeerd moeten worden door een officier, van de zijde van de krijgsgevangenen zou in kampen van officieren de oudste officier in de hoogste rang de officiële tussenpersoon zijn (de ‘kampoudste’), in de andere kampen zouden de krijgsgevangenen vertrouwensmannen kunnen aanwijzen.

¹ Men vindt de tekst o.m. in een in 1946 verschenen uitgave van de Staatsuitgeverij waarin ook het uit 1907 daterend Verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land, inclusief het z.g. Landoorlogreglement, opgenomen is.

Krijgsgevangenen konden gestraft worden. Wreedheid alsmede collectieve straffen voor door enkelingen bedreven daden waren verboden, maar voor het overige waren krijgstuuchtelijke of gerechtelijke straffen toegestaan, gerechtelijke bijvoorbeeld in die gevallen waarin een krijgsgevangene in krijgsgevangenschap een misdaad begaan had. Een poging tot ontvluchting gold niet als een misdaad – zij mocht wèl gestraft worden, bijvoorbeeld met een periode van arrest tot een maximum van dertig dagen (een krijgstuuchtelijke straf) of met onderwerping aan een regime van verscherpte bewaking; met betrekking tot ontvluchte krijgsgevangenen waren andere dan krijgstuuchtelijke straffen verboden.

Men ziet: de regels die elke mogendheid welke zich bij de conventie aangesloten had, in acht diende te nemen (wij hebben hier slechts de belangrijkste weergegeven) waren strikt. Wat indien die mogendheid die regels overtrad? Ook daarvoor bevatte de conventie de nodige bepalingen. Krijgsgevangenen hadden het recht, bij de kampcommandanten hun beklag te doen; zij hadden ook het recht, zich te beklagen bij de vertegenwoordigers der z.g. beschermende mogendheden (hetgeen, wat de Nederlandse krijgsgevangenen betrof, betekende dat zij zich mochten wenden tot de Zweedse legatie te Berlijn, aangezien Zweden na het intreden van de oorlogstoestand tussen Duitsland en Nederland de taak op zich had genomen, de Nederlandse belangen in Duitsland te behartigen). De vertegenwoordigers dier beschermende mogendheden waren bevoegd, zich in alle plaatsen te begeven waar krijgsgevangenen geïnterneerd waren, en die krijgsgevangenen zouden zich daar persoonlijk met hen mogen onderhouden.

Wat als de klachten dier krijgsgevangenen gerechtvaardigd waren? Daarover zweeg de conventie. Duidelijk was wèl wat dan geschieden zou: de beschermende mogendheid zou op verbeteringen aandringen en voorts de mogendheid inlichten welker belangen zij behartigde – ingeval Nederlandse krijgsgevangenen niet conform de conventie van Genève behandeld zouden worden, zou de Zweedse regering dus de Nederlandse (te Londen) kunnen waarschuwen. Eigen machtsmiddelen om een betere behandeling van de Nederlandse krijgsgevangenen af te dwingen, bezat die Nederlandse regering evenwel niet – zij zou hoogstens een beroep kunnen doen op de steun van de regeringen bijvoorbeeld van Engeland en de Verenigde Staten, of zij zou het Internationale Rode Kruis te Genève kunnen trachten te bewegen tot het ondernemen van stappen.

Dat Internationale Rode Kruis oefende in deze gehele materie een belangrijke functie uit: het was de instantie via welke de oorlogvoerenden, voorzover zij de Geneefse organisatie erkend hadden (de Sowjet-Unie en Japan hadden dat niet gedaan), elkaar informatie gaven over de krijgsgevangenen,

KRIJGSGEVANGENEN

via welke voorts van oorlogvoerend land tot oorlogvoerend land berichten van en aan de krijgsgevangenen gewisseld konden worden en via welke hun tenslotte ook pakketten konden worden toegezonden. Genève speelde dus een voorname rol in alles wat de Nederlandse regering al of niet via het in de zomer van '40 opgerichte 'Londense' Nederlandse Rode Kruis (*The London Committee of the Netherlands Red Cross Society*) ten behoeve van Nederlandse krijgsgevangenen zou trachten te bereiken – het contact daarentegen tussen die krijgsgevangenen en bezet gebied (waarbij het onder Duits toezicht staande Nederlandse Rode Kruis als de centrale instantie optrad) voltrok zich rechtstreeks, d.w.z. buiten Genève om.

★

Waren de Nederlandse militairen van de bepalingen van de Conventie van Genève op de hoogte?

Het beroepskader had er tijdens zijn opleiding voorlichting over ontvangen en wij nemen aan dat althans de voornaamste bepalingen talrijke van deze kaderleden min of meer scherp voor ogen stonden. Maar het reservekader en de gewone dienstplichtigen? Wel stond de tekst van de Geneefse Conventie in het z.g. oorlogszakboekje dat elke militair bezat en daar werd ook wel eens voorlichting over gegeven, maar dat betekende nog niet dat men een helder beeld had van de rechten en verplichtingen van krijgsgevangenen. Het vooruitzicht dat Nederland in een oorlog betrokken, d.w.z. door Duitsland aangevallen zou worden, was vóór de meidagen van '40 als zo weinig reëel gevoeld dat niet zo heel velen zich er in verdiept hadden, wat zulk een aanval zou betekenen, laat staan dat zij zich ook hadden ingesteld op de situatie die na een nederlaag zou ontstaan. 'Krijgsgevangenschap' was een begrip dat men minder uit een droge verdragstekst dan wel uit de geschiedenis, vooral ook uit berichten uit de eerste wereldoorlog ('14-'18) en uit boeken over die periode kende, maar die vage kennis schonk nog geen denkbeeld van hetgeen men zelf, werd men krijgsgevangen gemaakt, te doorstaan zou krijgen; men besefte evenmin wat in dat geval de houding zou zijn waarmee men de nationale belangen het best zou dienen. Vergden die belangen dat men dan onmiddellijk moest trachten te vluchten? Bestonden er op dat gebied regels, geschreven of ongeschreven? Het waren, vrezen wij, op zijn best enkelingen die zich zulke vragen stelden. 'Wij moeten aan de opbouw in Nederland deelnemen en met de oorlog hebben wij persoonlijk nauwelijks iets te maken' – dat was de mentaliteit geweest, van waaruit het

overgrote deel der beroepsmilitairen er in juli '40 toe gekomen was, de door de bezetter geëiste verklaring af te leggen, een verklaring die door menigeen als ietwat vernederend beschouwd werd zodra bleek dat diezelfde bezetter op steeds meer terreinen van het openbare leven ging ingrijpen en dat, door Englands standhouden, de oorlog voortgezet werd.

Ruim drie jaar later waren meer dan dertienduizend Nederlandse militairen in feite datgene wat de meesten hunner, voor hun gevoel, na de capitulatie van mei '40 slechts op papier waren geweest: krijgsgevangenen.

Hoe is het hun vergaan?

De groep der generaals

In eerste instantie werd generaal Winkelman weggevoerd naar de vesting Königstein in Saksen (zie de kaart op pag. 124). Een van zijn eigen adjudanten, een adjudant van koningin Wilhelmina en zijn chauffeur hadden gevraagd hem te mogen vergezellen. Dat werd goedgevonden maar die drie kregen de gelegenheid niet, de generaal persoonlijke diensten te bewijzen: de adjudanten werden aan de Colditz-groep toegevoegd en de chauffeur werd naar Nederland teruggezonden. Van Königstein (een gebouwencomplex waar ook ruim twintig Poolse en ca. tachtig Franse generaals opgesloten zaten) werd Winkelman na drie weken naar de vesting Hohenstein overgebracht en daar kreeg hij gezelschap van de vijf generaals die wij reeds noemden, en van admiraal van Laer. Het Nederlandse groepje telde toen dus zeven personen. Het werd, samen met de Poolse en Franse collega's, in de herfst van '41 naar een sanatorium bij het stadje Troppau in Bohemen overgebracht, vandaar in mei '42 naar een kamp met elfhonderd Franse officieren te Lienz in Tirol, vervolgens in augustus '42 bij wijze van straf (de Nederlanders hadden de Franse officieren gestimuleerd, geen werk op het land te aanvaarden waardoor Duitsers zouden kunnen vrijkomen voor de militaire dienst) naar een kamp in de buurt van Posen, waar zich ook ruim honderd Noorse en ca. zeventhonderd Joegoslavische officieren bevonden, en het groepje kwam tenslotte in mei '43 opnieuw in de vesting Königstein terecht waar het twee jaar later door de Russen zou worden bevrijd. De groep van zeven was toen geslonken tot een van vijf: op grond van hun slechte gezondheidstoestand hadden generaal Best en admiraal van Laer na de strenge winter van '41-'42 naar Nederland mogen terugkeren – generaal Best (de admiraal was buiten dienst geweest) had daartoe alsnog

de verklaring-op-cre woord moeten afleggen; hij deed dat 'onder protest', zoals hij later aan de Enquêtecommissie verklaarde.¹

De generaalsgroep heeft in vrij primitieve maar niet uitgesproken ongunstige omstandigheden verkeerd, zij het dat op het verblijf in Lienz en dat bij Posen veel aan te merken was. In het kamp te Lienz heerste een wandluizenplaag en was de behandeling slecht en in het kamp bij Posen, waar zij nog slechter was, had men te lijden onder een hondse commandant die zich o.m. van de mede door de Conventie van Genève voorgeschreven eerbewijzen niets aantrok: 's morgens', zo vertelde Winkelman na de oorlog, 'kwam hij controleren, klopte niet aan, groette niet, keek rond en ging weer weg.'² In het kamp bij Posen was ook het eten slecht: 'dikwijls meer voor varkens dan voor mensen geschikt.'³ In Königstein was, de laatste twee jaar, de behandeling beter.

Intussen waren de hoge Nederlandse militairen niet volledig afhankelijk geweest van het voedsel dat de Duitsers verstrekten: het Nederlandse Rode Kruis (Den Haag) zond hun regelmatig pakketten toe en ook van particuliere relaties uit Nederland werd veel ontvangen: niet alleen levensmiddelen maar ook boeken en stopwol. Voorts deed het *London Committee of the Netherlands Red Cross Society* hun pakketten toekomen uit Engeland en de Verenigde Staten, soms ook uit Portugal en Egypte. In juni '44 arriveerde een pakket uit Amerika dat bij uitstek welkom was: er zaten handdoeken, rubberzolen, allerlei textielgoederen en klosjes garen in. Al die zendingen werden door van Lawick, die als fouragemeester optrad, geadmistreerd – in augustus '41 bezat hij al een voorraad van meer dan 400 blikjes geconserveerde groenten. In september '44 kwam evenwel de pakketverzending uit Nederland als gevolg van de Spoorwegstaking tot stilstand en de verzending uit Genève (de 'Londense' pakketten werden via het Internationale Rode Kruis gedistribueerd) ondervond toen veel hinder van de chaos die zich bij de Duitse spoorwegen ontwikkelde.

Uiteraard had het bestaan in krijgsgevangenschap een eentonig karakter. De leden van de generaalsgroep (hun onderlinge verhoudingen waren uitstekend) zaten evenwel niet stil. Winkelman trachtte niet minder dan drie vreemde talen tegelijk te studeren (Pools, Italiaans en Noors) en begon zich begin '45, toen de Russen naderbij kwamen, samen met de twee gebroeders van Voorst tot Voorst, van den Bent en van Lawick ook nog in het Russisch te verdiepen. Met dat al bleef Winkelman de krijgsgevangenschap als vernederend voelen. 'Vandaag', zo schreef hij op 11 augustus '44 in een

¹ Getuige P. W. Best, *Enq.*, dl. VIII c, p. 774. ² A. Dubois: *De muren spreken* (1946), p. 111. ³ A.v., p. 114.

brief aan zijn vrouw (hij had met regelmaat tweemaal per week een kort bericht naar huis kunnen zenden), 'is het 48 jaar geleden dat ik officier werd. Ik . . . weet . . . dat ik er toen niet aan dacht, dat ik mijn carrière op zo weinig verheffende wijze zou beëindigen.'¹ Zijn lotgenoten zullen dit wel precies zo gevoeld hebben. Wij nemen intussen aan dat het hun vijven tot innerlijke steun is geweest dat zij zich, keken zij terug op hun houding in de maanden na de capitulatie, niets te verwijten hadden.

De Colditz-groep

Dat zij zich niets te verwijten hadden, gold ook voor de leden van de Colditz-groep, vooral voor de zeven-en-vijftig officieren (een-en-veertig 'Indische' officieren, acht van de marine en acht van het leger) en de ene mindere, de matroos-stoker van de marine, die in de zomer van '40 geweigerd hadden, de Duitsers gehoorzaamheid te beloven, of die na korte tijd van hun belofte teruggekomen waren.² Onder de een-en-veertig 'Indische' officieren bevonden zich twaalf die vóór hun wegvoering nog maar cadet waren geweest: zij hadden op het laatste moment hun officiersaanstelling ontvangen. De matroos-stoker nam in het gezelschap een wat merkwaardige plaats in – vermoedelijk was hij slechts tot de groep der officieren toegelaten doordat men hem van Duitse kant voor een adelborst gehouden had. De kans bestond dat de Duitsers hun vergissing zouden bemerken en de man naar een krijgsgevangenenkamp voor minderen zouden overplaatsen. Dat werd voorkomen: hij werd door de officieren met algemene stemmen tot adelborst 'bevorderd'.

Volgens de bepalingen van de Conventie van Genève werd, gelijk vermeld, de oudste van diegenen die de hoogste rang bekleedden, als groeps-

¹ Brief, 11 aug. 1944, van H. G. Winkelman aan zijn vrouw (collectie mej. A. E. Winkelman). ² Het is mogelijk dat nog wat meer officieren dan de vijf van wie wij al melding maakten, vóór augustus '41 hun verklaring-op-erewoord ingetrokken hebben, althans: volgens een mededeling van het *Oberkommando der Wehrmacht* bevonden zich op 1 augustus '41 een-en-zeventig Nederlandse officieren en acht-en-zestig 'Internierte' in Duitse krijgsgevangenschap (*Aktennotiz*, 10 sept. 1941, van het *Deutsche Rote Kreuz, Amt Auslandsdienst* (CDI, 3)). Is het cijfer 71 juist, dan moeten er bij de vijf nog acht anderen gekomen zijn.

Wij nemen aan dat de acht-en-zestig 'Internierte' tot de groep in Duitsland wonende Nederlanders behoorden die tijdens de meidagen van '40 geïnterneerd werden; mogelijk is evenwel ook dat dit opvarenden waren van de Nederlandse koopvaardij die in Duitse handen waren gevallen.

leider ('kampoudeste') erkend: dat was een majoor van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, E. Engles, een officier van bij uitstek strakke opvattingen. Hij zag er op toe dat de militaire discipline nauwgezet gehandhaafd werd. Dat kostte geen moeite: man voor man hadden de leden van de groep het gevoel dat zij de eer van de Nederlandse strijdmacht hoog te houden hadden, zij streefden er bewust naar, een voorbeeldige houding in te nemen. Zulks impliceerde ook dat zij hun uiterste best deden, uit hun gevangenschap te ontvluchten. Krijgsgevangenen hadden daar het recht toe en wie er even over nadacht, wist dat elke vlucht poging, daargelaten of men er in slaagde, neutraal of Geallieerd gebied te bereiken, een zekere krachtsinspanning aan Duitse kant ten gevolge had: telkens moesten dan grote opsporingsacties op touw worden gezet. Vlucht was voor een krijgsgevangene het effectiefste middel om de vijand dwars te zitten.

De groep die wij als 'de Colditz-groep' aanduiden, kwam met medenemen van de nodige bagage, o.m. uniformen en lectuur (een van de pas tot officier aangestelde cadetten nam een werk van Jan Romein mee, *Gegist bestek*, dat, hoe duidelijk anti-nationaal-socialistisch ook, keurig van de censuur terugkwam met het stempel 'geprüft' er op¹), eerst in een kazerne in Soest (Westfalen) terecht die goeddeels nog in aanbouw was maar die nu als krijgsgevangenenkamp was ingericht, hoofdzakelijk voor Franse officieren. In november '40 werd de groep naar een weeshuis in Juliusburg (Silezië) overgeplaatst dat grotendeels als gevangenenkamp in dienst genomen was en waarin zich al ruim zeshonderd Belgische officieren bevonden, maar in juli '41 belandde zij in het oord waaraan wij de naam van de groep ontleend hebben: het uit de 13de eeuw daterende kasteel te Colditz (Saksen). In dat kasteel werden, schijnt het, al die officieren geconcentreerd, van wie de Duitsers aannamen of wisten (uit de groep van de Nederlandse weigeraars waren al enkelen ontvlucht, waarover straks meer) dat zij actief waren bij het uitvoeren of bevorderen van pogingen tot ontvluchting. Er bevonden zich in Colditz, toen de Nederlanders arriveerden, ca. honderdtwintig Franse officieren, ca. honderd Poolse, ca. vijftig Britse en ca. twintig Belgische.

De krijgsgevangenen werden in Colditz correct behandeld. Toen het hoofd van de *Schutzmachtabteilung* van de Zweedse legatie te Berlijn, Erik de Laval, begin februari '42 een bezoek bracht aan de Nederlandse groep, had majoor Engles geen enkele klacht te uiten; de *Kommandant* van Colditz zei aan de Laval dat (aldus de vertaling van diens rapport, als ontvangen door het Nederlandse departement van oorlog te Londen) 'de Nederlanders in

¹ Een jaar later kreeg Romeins *Machten van deze tijd* hetzelfde stempel - men moet wel aannemen dat de censor ook in dat boek geen blik geslagen heeft.

wat betreft militair optreden de beste waren van alle krijgsgevangenen in het kamp. Ik kreeg ook de indruk', berichtte de Laval, 'dat majoor Engles zijn jongere kameraden goed onder appèl had.'¹ Bijna zeven maanden later, eind augustus '42, kreeg een ambtenaar van de Zweedse *Schutzmachtabteilung*, die in het gezelschap was van de aan de *Schutzmachtabteilung* verbonden Nederlander A. Millenaar, van majoor Engles te horen dat het voedsel schaars geworden was, maar de majoor had 'geen reden te betwijfelen of de officieren de voor hen bestemde rantsoenen ontvingen.' Ter aanvulling op die rantsoenen kregen ook zij trouwens regelmatig eens per maand een pakket via het Internationale Rode Kruis en hadden zij tot voor kort tweemaal per maand een pakket ontvangen van het Nederlandse Rode Kruis (Den Haag), maar die laatste toezending was plotseling gestaakt. 'Dit schijnt', aldus het aan Londen uitgebrachte Zweedse rapport, 'zijn oorzaak te vinden in de voedingstoestand in Nederland.' Dat ene pakket per maand uit Genève was 'volkomen ontoereikend' (de Britse krijgsgevangenen ontvingen er vier per maand!), desondanks was 'de algemene indruk van het bezoek goed, en de stemming onder de geïnterneerde officieren scheen uitstekend te zijn, en vol vertrouwen op de toekomst.'²

Gelijk reeds aangeduid: aan pogingen tot ontvluchting had het niet ontbroken. Een grote stimulans daartoe ging van een kapitein van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger uit, Machiel van den Heuvel; hij was een inspirerend man en hij bezat een onuitputtelijke fantasie in het bedenken van trucs. Uit Juliusburg, het tweede kamp waar de Colditz-groep opgesloten werd, hielp hij de eerste twee officieren ontsnappen; dezen maakten gebruik van burgerkleding van de Belgische mede-gevangenen die op de zolder van het 'kamp'-gedeelte van het weeshuis opgeslagen was. Dat 'kamp'-gedeelte was met een stevige binnenmuur gescheiden van het gedeelte van het gebouw dat nog als weeshuis fungeerde. Welnu, uit die muur werden op de zolder voorzichtig stenen losgebikt waarbij de kalk telkens door een soort broodpap vervangen werd, 'het in vele opzichten voortreffelijke Duitse brood scheen', aldus majoor G. Giebel, een van de leden van de Colditz-groep, 'ook op dit gebied goede kwaliteiten te hebben.'³ Via het 'gat' kwamen de eerste twee officieren op een zondagochtend weg: zij voegden zich onder de kerkgangers die na de dienst de bij het weeshuis behorende kerk verlieten. Per trein (in pakketten die de families via het

¹ Rapport, 7 febr. 1942, van E. de Laval (Berlijn) aan de Nederlandse minister van oorlog (Londen) (*Enq.*, punt p, gestenc. bijl. 140). ² Rapport, 29 aug. 1942, van H. Forsberg (Berlijn) aan a.v. (*Enq.*, dl. VI b, p. 126-28). ³ G. Giebel: 'Via Colditz en Morotai' (z.j.), p. 107.

Rode Kruis toegezonden hadden, waren Duitse marken verborgen geweest die volgens een tevoren afgesproken code aangevraagd waren) reisden de twee, van met grote zorg vervaardigde valse papieren voorzien, tot dicht bij de Zwitserse grens; daar wisten zij met veel moeite de Duitse grenswachten ongemerkt te passeren.

Uit het kasteel te Colditz trachtten in de eerste maand van het verblijf aldaar niet minder dan zeven Nederlandse officieren te ontsnappen. Drie verborgen zich op de zolder, hielden zich daar overdag schuil en bikten 's nachts openingen in de tussenmuren teneinde aldus een zoldergedeelte te bereiken van waar ontsnapping mogelijk was; die poging mislukte: de drie (één die ziek geworden was, had zich door een Engelse officier laten vervangen wiens plaats hij in de Engelse groep ingenomen had) werden ontdekt net toen zij het laatste zoldergedeelte bereikt hadden. Twee anderen ontsnapten des nachts nadat zij zich overdag verborgen hadden in een met een deksel afgedekte waterput op het buiten de kasteelmuren gelegen voetbalveld; zij wisten de Zwitserse grens te bereiken, maar werden daar door de Duitse grenswacht gevangen genomen en naar Colditz teruggestuurd. Alleen de derde poging slaagde: eveneens door twee officieren ondernomen die wederom van de waterput gebruik maakten; zij kwamen Zwitserland binnen. Wel te verstaan: het voetbalveld werd, als er zich krijgsgevangenen bevonden, voortdurend door Duitse schildwachten in het oog gehouden – men had, terwijl telkens twee officieren zich in de put verborgen, een manier moeten vinden om de aandacht van die schildwachten af te leiden. Problemen als deze waren een kolfje naar de hand van kapitein van den Heuvel. Nadat de put twee keer als schuilplaats gefungeerd had, liet de *Kommandant* er iets aan doen: het deksel werd stevig vastgeschroefd. Geen nood! De moeren werden van hout, de bouten van hout en cellofaan nagemaakt en met medenemen van de echte moeren en bouten doken op zekere dag wéér twee officieren (een van de twee was majoor Giebel) de put in waarvan nadien het deksel zo op het oog weer stevig vastgeschroefd zat. 's Nachts stegen de twee uit de put; als Nederlanders die blijkens hun (nagemaakte) papieren werkzaam waren op een vliegveld van de *Luftwaffe* in Polen en die schriftelijk opdracht hadden, zich bij het met het precieze adres aangegeven *Arbeitsamt* te Ulm te melden (dat adres was aan een Duitse krant ontleend), reisden zij naar Zuid-Beieren vanwaar ook zij Zwitserland binnenkwamen. De vijfde aan wie zulks gelukte, was een officier van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger die in januari '42 ontvluchtte samen met de Britse officier Airey Neave – zij hadden perfect nagemaakte Duitse militaire uniformen aan en wisten daarmee in Colditz de wacht te verschalken; ook zij maakten, nadat zij de meegenomen burgerkleding aangetrokken hadden, hun trein-

reis als z.g. Nederlandse arbeiders die zich in Ulm moesten aanmelden. Na een moeilijke nachtelijke kruiptocht over besneeuwde velden stonden zij eindelijk op Zwitserse bodem. Neave werd, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, een van de leidende figuren van *MI-9*, de afdeling van de Engelse *Military Intelligence* die de ontsnappingsroutes uit bezet Europa trachtte te organiseren en derhalve veel contact had met de 'pilotenhulp'-organisaties.

Men ziet: de Colditz-groep had zich op het gebied van de ontsnappingen niet onbetuigd gelaten. Haar moreel bleef hoog en was dat nog steeds toen de groep in juni '43 overgebracht werd naar de kazerne te Stanislaw om aan de daar opgesloten, in mei '42 in de val gelokte beroepsofficieren toegevoegd te worden. Tijdens de registratie in Stanislaw in een gebouw dat nog buiten de kazerne lag, sprongen drie officieren van de Colditz-groep uit een raam op de eerste verdieping; één die zijn enkel verstuikt had, werd meteen gepakt, een tweede pas na enkele dagen, maar de derde (degen die zich wegens ziekte uit de ontsnappings-operatie via de zolder van Colditz had moeten terugtrekken) werd eerst na twee-en-een-halve week opgespoord. Dat dit gebeuren indruk maakte op de groep die zich al in Stanislaw bevond, spreekt vanzelf.

Die Stanislaw-groep was lang niet zo actief geweest; ze was ook minder gedisciplineerd. Tussen de twee groepen ontstonden heel wat spanningen. De Colditz-groep was van mening dat de leden van de Stanislaw-groep, doordat zij in juli '40 aan de Duitsers gehoorzaamheid beloofd hadden, zich nogal onwaardig gedragen hadden, sommige Colditz-officieren staken die opinie ook niet onder stoelen of banken, enkelen wekten zelfs de indruk, nogal prat te gaan op de principiële houding die zij zelf aangenomen hadden (dat wekte dan weer extra ergernis) en vooral tussen de Knil-officieren van de Colditz- en die van de Stanislaw-groep kwam het tot heftige dispuuten waarbij de eersten de laatsten verweten dat hun afgeven van het erewoord in strijd was geweest met de desbetreffende bepalingen in het reglement van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger. Hoe dat alles zij – de Colditz-groep als geheel ging in juni '43 in de Stanislaw-groep op, deelde althans van die tijd af het lot van die groep. Niet zonder de eigen traditie trouw te blijven! Van de twee-en-dertig krijgsgevangenen officieren en aspirant-officieren die er tijdens de oorlog in slaagden, blijvend aan krijgsgevangenschap te ontkomen, zijn er zestien in Nederland of elders ondergedoken of hebben er aan het illegale werk deelgenomen en hebben eveneens zestien zich bij de Geallieerde strijdkrachten gevoegd; van die laatstbedoelde zestien behoorden vijftien tot de Colditz-groep. Vermeld zij ook nog dat van de Colditz-groep acht marine-officieren deel uitmaakten en één officier van het Korps

Mariniers (de adjudant van de koningin die zich bij Winkelman had willen voegen); van die negen zijn acht uit krijgsgevangenschap ontkomen. Daarbij moet evenwel bedacht worden dat bij voorbereide ontsnaptingen officieren van de marine (en van de luchtmacht) veelal prioriteit kregen: men ging er van uit dat de regering bij uitstek hèn nuttig zou kunnen inschakelen.

De Stanislaw/Neu-Brandenburg-groep

Met de Stanislaw/Neu-Brandenburg-groep komen wij tot een veel groter gezelschap: op 15 mei '42 werden uit de plotseling afgesloten kazernes in Assen, Ede, Bussum, Roermond en Breda tweeduizendzeven-en-twintig militairen naar Duitsland gevoerd, onder hen tweehonderdzes-en-veertig marine-officieren, een-en-zestig adellorsten en zes-en-tachtig cadetten. De transporten geschieden per trein. Drie officieren ontsnapten; één dook, terwijl zijn trein nog op Nederlandse bodem reed, door een open coupéraam en werd niet gevonden (dit was kapitein Chr. Tonnet die, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, in de zomer van '43 leider werd van de aan de OD gelieerde spionage- en zendergroep 'Barbara'), de twee anderen ontsnapten op stations in Duitsland maar werden spoedig opgespoord. Dat Tonnet ontbrak, werd pas in Würzburg bij een telling ontdekt. Prompt werden extra voorzorgsmaatregelen genomen: de coupéraampjes mochten niet meer geopend worden en de *Wehrmacht*-militairen die het betrokken transport bewaakten, hielden hun geweer gereed.

In eerste instantie werden de beroepsofficieren naar een groot barakkenkamp te Langwasser bij Neurenberg gevoerd dat vóór de oorlog gebruikt was om de leden van de Nazipartij te herbergen die de jaarlijkse *Parteitag* te Neurenberg plachten bij te wonen – het kamp was nu als krijgsgevangenenkamp ingericht; er waren niet minder dan zestigduizend militairen van verschillende nationaliteit in opgesloten. De eerste nacht bracht de eerste groep Nederlandse officieren die er aankwam, het transport uit Breda (de andere transporten arriveerden een dag later), er in vier grote, stikdonkere tenten door, pas op de tweede dag van hun verblijf werden hun en de inmiddels gearriveerde overige officieren barakken toegewezen. In die barakken heeft de groep twee-en-een-halve maand vertoefd, en niet zonder moeilijkheden. De Colditz-groep had zich in juli '40 op haar vertrek grondig kunnen voorbereiden, maar de officieren die zich op 15 mei '42 'ter controle' hadden aangemeld, hadden in de veronderstelling verkeerd dat zij 's avonds weer

thuis zouden zijn en waren dus weggevoerd zonder dat zij koffers met benodigdheden bij zich hadden. Zes weken duurde het voor die koffers in Langwasser aankwamen. 'We leefden', schreef een der officieren, ir. G. van Amstel, 'in het enige stel kleren waarin we opgepakt waren, en vervuilden. Zeep hadden we niet, scheerapparaten waren sporadisch aanwezig, de baarden groeiden als voor de Passiespelen.'¹ 'Bij de uitreiking van de koffers' (één koffer de man, 'gevuuld met kleding en clandestiene goede gaven en met eindeloos veel liefderijke zorg verpakt') 'maakten we voor het eerst kennis met de grijpgrage vingers van de Duitsers. Vrijwel alles was 'verboden' en werd onder onze neuzen uit de koffers geplukt. Zelfs medicamenten, vitamines en vooral brieven moesten het ontgelden.'²

In juli werden de rijen van de groep gedund. Een kleine honderdzestig officieren werden vrijgelaten: de officieren van gezondheid, de veterinaire officieren, enkele gepensioneerde reserve-officieren (die zich dus geheel ten onrechte 'ter controle' aangemeld hadden), maar vooral een grote groep, ruim honderddertig officieren, van wie geconstateerd was dat hun gezondheidstoestand het verblijf in een krijgsgevangenenkamp niet wenselijk maakte. In die groep (elk die mocht repatriëren, moest opnieuw een verklaring-op-erewoord afleggen) waren enkele simulanten die de bedoeling hadden, in bezet gebied het illegale werk te hervatten of ter hand te nemen – tot die simulanten behoorden de majoor van de genie J. Kok die, zoals wij in de delen 6 en 7 vermeldden, van begin '43 af de spionage-afdeling van de OD ging opbouwen, en de kapitein van de generale staf M. de Boer, die men in deel 10 nog zal tegenkomen als stafchef van de commandant der Binnenlandse Strijdkrachten, kolonel b.d. H. Koot.³

Het in het kamp te Langwasser verstrekte voedsel was van matige kwaliteit en veel te weinig; de Nederlandse officieren leden er honger. Zij ontvingen er bovendien (eind juni) slechts één pakket van het Nederlandse Rode Kruis.

Begin augustus '42 werden de officieren overgeplaatst. Zij werden met twee treinen, hoofdzakelijk bestaande uit goederen- en veewagons (alleen de hoge officieren reisden in personenwagons) naar Stanislaw gebracht, diep in

¹ G. van Amstel: *De zak met vlooien. Oflag 67, Stalag 371. Ontvluchtelingen van Nederlandse officieren uit krijgsgevangenschap* (1974), p. 18. ² A.v., p. 19. ³ Majoor Engles achtte het toepassen van zulk een list, ook tegen de Duitsers, moreel ontoelaatbaar. 'Een erewoord is een erewoord', verklaarde hij jegens de Enquêtecommissie. 'Het is mij heiliger dan mijn eigen leven.' (*Enq.*, VIII c, p. 829) Wij herinneren er aan dat wij deze problematiek die, naar ons oordeel, door majoor Engles te simplistisch gesteld is, behandeld hebben in deel 4, kort voor het slot van de paragraaf 'Het erewoord der beroepsofficieren'.

KRIJGSGEVANGENEN

het *Generalgouvernement*. De reis duurde bijna een week, 'en als je', aldus van Amstel,

'zo één week moet zitten en hangen met je magere botten, op houten planken, houd je tenslotte geen enkele niet-doorgezeten plek meer over, terwijl enkels en benen onrustbarend beginnen te zwellen. Waar verder alle dagelijkse behoeften 'binnenskamers' in een conservenblikje gemikt moesten worden, dat vervolgens van hand tot hand werd doorgegeven om tenslotte door het ventilatieluik geleegd te worden, en de zon overdag ombarmhartig op de wagons stond te branden, zodat we tenslotte alleen gekleed in een onderbroekje of iets dergelijks zaten te zweten, kan men begrijpen wat voor atmosfeer in deze wagons hing.'¹

In Langwasser was de vier-en-zestigjarige luitenant-generaal S. G. Nauta Pieter de Nederlandse kampoudste geweest. Nauta Pieter was al gepensioneerd maar was in de meidagen van '40 commandant geweest van de luchtverdedigingskring Rotterdam-Den Haag. Hij werd na enige tijd uit Stanislaw naar Nederland teruggezonden. Kampoudste werd toen generaal-majoor W. F. A. Hackstroh, die vóór de capitulatie inspecteur der infanterie was geweest, en Hackstroh oefende in de kampen waarin hij nadien terechtkwam (Neu-Brandenburg, Tittmoning²), eveneens de functie van kampoudste uit, niet zonder kritiek uit te lokken. Hij trad, aldus later Engles, zo weinig weerbaar tegen de Duitsers op, dat talrijke officieren wier klachten hij geweigerd had over te nemen, zich rechtstreeks hetzij tot de Duitse *Kommandant*, hetzij tot de Zweedse *Schutzmachtteilung* wendden; met betrekking tot zijn beleid heerste, rapporteerde Engles, 'een zo goed als algemene ontevredenheid.'³

Aan generaal Hackstroh was vooral kwalijk genomen dat hij zich met onvoldoende beslistheid gekeerd had tegen de actie van een kapitein van de generale staf, I. L. Uijterschout. Met steun van de Duitsers die hem de beschikking gegeven hadden over een apart bureautje (het werd spoedig als 'het Kringhuis' aangeduid⁴), zette Uijterschout in Stanislaw een bedrijvigheid voort waarmee hij al in Langwasser begonnen was: hij bepleitte dat men opnieuw een erewoordverklaring zou afleggen en hij liet doorschemeren, en verwachtte misschien ook persoonlijk, dat allen die zich daartoe bereid verklaarden, in de gelegenheid zouden worden gesteld, naar Nederland

¹ G. van Amstel: *De zak met vlooiën*, p. 24. ² Na Hackstrohs vertrek uit Neu-Brandenburg werd generaal-majoor N. T. Carstens, in de meidagen van '40 commandant van het Iste legerkorps, kampoudste. ³ E. Engles: 'Verslag van de gedragingen van mede-krijgsgevangenen' (29 juni 1945), p. 10 (*Eng.*, punt p, gestenc. bijl. 490). ⁴ In Nederland hield de NSB er z.g. Kringhuizen op na.

terug te keren. Dat de Duitsers hun daartoe verlof zouden geven, was overigens twijfelachtig (er waren aan Uijterschout ook geen toezeggingen gedaan, trouwens: wat waren Duitse toezeggingen waard?), maar voor de vijand had Uijterschouts actie het grote voordeel dat er verdeeldheid kwam in de groep der krijgsgevangenen officieren. Hoevelen hunner zich voor de argumentatie van Uijterschout openstelden, staat niet met zekerheid vast (wellicht eerder toch enkele honderden dan enkele tientallen) – maar vast staat wèl dat het tot opgewonden debatten kwam, waarbij een sterke groep, geleid o.m. door een collega van Uijterschout, de kapitein van de generale staf A. H. J. L. Fiévez (in de meidagen stafofficier van de commandant veldleger) en de kolonel van de generale staf S. Veldmeijer (tevorens hoofd opleidingen bij de inspectie der infanterie), tegen Uijterschouts denkbeelden stelling nam. Verdere debatten werden begin november '42 in Stanislau door kampoudste generaal Nauta Pieter verboden, maar toen Uijterschout desondanks zijn actie voortzette, liet generaal Hackstroh na, aan het door zijn voorganger opgelegde verbod kracht bij te zetten – hij 'beschouwde', aldus Engles, 'de zaak als afgedaan'¹, d.w.z. dat hij weigerde, van zijn gezag gebruik te maken om Uijterschout en allen die dachten als hij (onder hen, aldus later Veldmeijer, 'een aantal der hoogst geplaatsten'²) de pas af te snijden. Zijn opvolger als kampoudste, generaal Carstens, trad steviger op: hij noemde Uijterschout in juli '44 een 'ploert', hetgeen, schreef de generaal,

'in hoofdzaak sloeg op het . . . bij herhaling gebleken feit dat hij officieren op lijsten had vermeld en als min of meer intieme medewerkers had opgegeven, die later nadrukkelijk hebben verklaard daarvan volkomen onkundig te zijn en nimmer iets met zijn beweging te maken te hebben gehad.'³

Er was generaal Hackstroh nog méér kwalijk genomen – ook het feit bijvoorbeeld dat hij in Stanislau gedoogde dat enkele officieren, onder wie kapitein Hasselman (deze had, gelijk reeds in deel 5 vermeld, van het Duitse verlof om buiten de wegvoering te vallen, geen gebruik gemaakt), door de *Kommandant*, die daartoe geen enkel recht bezat, op vooraanstaande posten benoemd waren; Hasselman was toen een van de naaste medewerkers van generaal Hackstroh geworden. 'Alle pogingen', aldus Engles,

¹ E. Engles: 'Verslag van de gedragingen van mede-krijgsgevangenen', p. 2.

² S. Veldmeijer in *O. en V.*, dl. I, p. 293. ³ Brief, 12 juli 1944, van N. T. Carstens aan E. Engles, weergegeven in E. Engles: 'Verslag van de gedragingen van mede-krijgsgevangenen', p. 25.

'om deze officieren, in wie het grootste deel van het officierskorps geen vertrouwen had, te verwijderen, vonden bij de Nederlandse kampoudeste geen gehoor. Na het vertrek van generaal-majoor Hackstroh naar Tittmoning in mei 1944, kon de nieuw opgetreden kampoudeste, generaal-majoor Carstens, geen enkele marine-officier genegen vinden om tot zijn staf toe te treden, omdat kapitein Hasselman daarvan deel uitmaakte. Tegenover mij persoonlijk heeft deze kapitein verklaard, wel in te zien dat het beter was geweest indien hij de benoeming niet had aanvaard, doch dat hij voor dit officierskorps zo weinig achting en waardering had dat hij zijn goede stal, als voordeel aan de functie verbonden, niet wilde prijsgeven.'¹

Dit laatste speelde zich dus in Neu-Brandenburg af, maar wij hebben eerst de periode te Stanislau te behandelen.

In die plaats dan waren de Nederlandse officieren ondergebracht in een oude Oostenrijkse cavalerie-kazerne (dit deel van het *Generalgouvernement*, Galicië, was vóór de vrede van St. Germain, 1919, deel van Oostenrijk-Hongarije geweest) die later als gevangenis en tijdens het Poolse bewind als kazerne voor tanktroepen dienst gedaan had. Het was een groot stenen gebouw met muren die een halve meter dik waren, en met dubbele ramen (tegen de felle kou in de winter); het lag op een groot terrein dat omgeven was met een hek van prikkeldraad, 2½ meter hoog, waarachter na een ca. 5 meter breed pad (het looppad van de Duitse schildwachten) nog een bijna 5 meter hoge muur oprees met op de hoeken van mitrailleurs voorziene wachttorens. In dat kamp waren louter Nederlandse officieren opgesloten aan wie als oppassers en ordonnansen ca. honderd Russische krijgsgevangenen en enkele Joegoslavische onderofficieren toegevoegd waren - veel te weinig, vond majoor Engles. Talrijke officieren moesten diensten verrichten die met de Conventie van Genève in strijd waren. In Colditz, 'waar', aldus Engles, 'in het geheel geen tewerkstelling van officieren plaatsvond, (waren) voor de uitgifte van de pakketten alléén één Duitse onderofficier en pl.m. vijftien man werkzaam voor pl.m. vijfhonderd krijgsgevangenen en in de kampen Stanislau en Neu-Brandenburg één Duitse onderofficier en nog geen tien man voor pl.m. achttienhonderd krijgsgevangenen.'²

Het bestaan in Stanislau was eentonig. Men zat er in een uithoek van Europa, enkele dagreizen van het vaderland. Men was gescheiden van allen met wie men zich verbonden gevoeld had en van wie men, onverhoeds opgepakt als men was, niet eens afscheid had kunnen nemen. Men had er de

¹ A.v., p. 5. ² A.v., p. 4-5.

ganse dag niets van belang te doen, men had geen werk. Het leven werd routine. Hoe er iets van variatie in aan te brengen? Er werd veel aan ontspanning gedaan. Verschillende sporten werden intensief beoefend, er kwamen een kendorkest, een strijkkwartet en diverse *bands* voor lichtere muziek tot stand (de muziekinstrumenten werden ten dele door het Rode Kruis uit Nederland opgezonden, ten dele in het *Generalgouvernement* gekocht), er werd een koor gevormd, dat o.m. meewerkte bij uitvoeringen van fragmenten uit Händels 'Messiah' en van Bachs cantate 'Ich will den Kreuzstab gerne tragen', er werd cabaret gespeeld en er werden toneelopvoeringen gegeven, o.m. van Shakespeare's 'Comedy of Errors' (in vertaling) en van Vondels 'Gijsbrecht'. De geestelijke zorg ontbrak niet: een vlootpredikant en een aalmoezenier hadden zich eigener beweging bij de krijgsgevangenen gevoegd, er kwamen bijbels (steeds te weinig) en er werden spoedig morgenwijdingen gehouden. Boeken arriveerden bij de vleet: meer dan 17 000 alleen al in de eerste elf maanden. Vaak waren dat studieboeken; er werden talrijke cursussen gehouden, deels specifiek militaire ('door de Moffen natuurlijk streng verboden, maar desondanks', aldus een van de juristen onder de krijgsgevangenen, 'zonder onderbreking voortgezet'¹), deels voor het staatsexamen voor toelating tot het hoger onderwijs, deels voor academische examens (die schriftelijk afgelegd werden), deels voor de algemene vorming. Ook werd er les gegeven in de filosofie en in zeven vreemde talen, waaronder het Maleis, het Japans en het Russisch. Uiteraard werd tevens dagelijks het Duitse *Wehrmachtbericht* (men beschikte in Stanislau niet over een clandestiene radio - in Neu-Brandenburg waren het er uiteindelijk zeven) aan een grondige analyse onderworpen.

Het voedsel dat de krijgsgevangen officieren in Stanislau kregen (het werd door een eigen 'keukenploeg' voorbereid), was eentonig en vooral in het begin onvoldoende. Zij ontvingen evenwel grote hoeveelheden pakketten: van het Nederlandse Rode Kruis na augustus '42 gemiddeld eens in de zes weken een pakket van 5 kilo, waarvan de inhoud geleidelijk-aan evenwel minder voedzaam werd. Daarnaast arriveerden er via het Internationale Rode Kruis zendingen uit de Verenigde Staten, Engeland en Argentinië: meestal levensmiddelen en rookgerei.² Uniformkleding, herhaaldelijk aan-

¹ Mr. H. H. A. de Graaf in *Ons Leger* (mei 1947), p. 19. ² De officieren ontvingen in de Stanislau-periode elk 9 pakketten van het Nederlandse, 12 van het Amerikaanse en 6 van het Engelse Rode Kruis; bovendien nog van het Nederlandse Rode Kruis 2 extra-zendingen rookartikelen, van het Amerikaanse ruim 600 sigaretten en twee (ongespecificeerde) zendingen uit Argentinië.

gevraagd, werd niet ontvangen,¹ ook niet van de Nederlandse regering, wèl onderkleding en pyama's, maar die dan weer in te geringe aantallen.

Op grond van in bezet Nederland ontvangen klachten ging de Duitse arts dr. F. Reuter, hoofd van de *Abteilung Volksgesundheit* van het *General-kommissariat für Verwaltung und Justiz*, in de herfst van '42 op inspectie naar Stanislaw. Hij had veel aan te merken op de situatie die hij daar aantrof: de rantsoenen waren te klein, men sliep te dicht opeengepakt (dr. Reuter vermeldt het niet, maar men had ook veel last van wandluizen), de wc's waren primitief, in de ziekenbarak had men te weinig lakens, '*ältere Offiziere, die ich gesehen habe, sahen*', rapporteerde hij,² '*recht abgefallen, abgemagert und heruntergekommen aus . . . Ich kann mir nicht vorstellen, dass unter den obwaltenden Umständen noch ein Viertel der Offiziere zufrieden mit dem im Lager vorgefundenen Zustand sein kann.*' Het waren de pakketten die '*vielleicht die hauptsächlichste Ernährung*' vormden, maar niet alle officieren ontvingen er voldoende van; de *Lagerkommandant* had overigens aan dr. Reuter gezegd dat zij die weinig kregen, niet genoeg geschenken ontvingen van anderen die rijkelijk met pakketten bedeeld waren, '*jeder Niederländer*' (er zullen wel uitzonderingen geweest zijn) '*ist vielmehr ängstlich bemüht, seine eigenen Bestände allein für sich zu verbrauchen . . . Auf diese Handlungsweise haben mich*', aldus dr. Reuter, '*alle deutschen Offiziere, mit denen ich sprach, hingewiesen.*' Kennelijk werd het egoïsme gestimuleerd door de angst voor een terugkeer van de honger waaronder men al in Langwasser geleden had; er waren officieren die, terwijl anderen van maand tot maand afvielen, zorgvuldig eigen voorraden behoedden met vele tientallen blikjes levensmiddelen er in.

*

De groep der beroepsofficieren werd begin maart '43 versterkt met ruim honderdveertig reserve-officieren die zich vóór de meidagen van '40 voor de

¹ Majoor Engles van de Colditz-groep had, dunkt ons, te weinig oog voor deze noodtoestand toen hij er zich na de oorlog over beklagde dat de officieren van de Stanislaw-groep zich 'zelfs op de appels vertoonden in tenues die elke beschrijving tartten. Het dragen van een rijbroek zonder beenkleding was normaal en klompen verkozen velen boven schoenen omdat zij warmer waren' (niet ook omdat de schoenen zwaar geleden hadden?) (E. Engles: 'Verslag van de gedragingen van mede-krijgsgevangenen', p. 10). ² F. Reuter: '*Bericht über die Besichtigung des Kriegsgefangenenlagern der niederländischen Offiziere in Stanislaw, 'Stalag 371'*' (10 nov. 1942) (*FiWi*, HA EuL, D 10/1 (map 1)).

beroepsdienst opgegeven hadden en ook al voor de overgang naar die beroepsdienst genoteerd stonden. Zij werden eind februari schriftelijk opgeroepen zich aan te melden in een kazerne te Utrecht. Bijna allen gaven aan die oproep gehoor (enkelene doken onder), werden vastgehouden en in vee-wagons naar Stanislau afgevoerd; die reis duurde zeven dagen. Aan een klein aantal was het gelukt op het eerste traject (Utrecht-Amersfoort) uit de wagons te springen – nadien hadden de Duitsers hun bewaking verscherpt.

★

Er zijn uit Stanislau negentien officieren ontsnapt (de eerder vermelde drie meegerekend), van wie er vijf in slaagden, buiten handen van de Duitsers te blijven. Onder die vijf bevonden zich drie marine-officieren; één van hen was schout-bij-nacht L. A. C. M. Doorman, in de meidagen van '40 chef van de afdeling materieel (marine) bij het departement van defensie (hij werd nog een tijd in Roemenië vastgehouden).¹ De twee landmacht-officieren bereikten beiden Hongarije; zij werden er door de Russen bevrijd maar van hen is één, G. H. M. van der Waals, tweede luitenant van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, die vóór zijn bevrijding in Hongarije contacten met de Britse *Military Intelligence* gehad had, naar de Sowjet-Unie gevoerd en daar spoorloos verdwenen.

Het zou ons te ver voeren, te beschrijven hoe elk van die negentien officieren buiten het kamp te Stanislau gekomen is – wèl willen wij er op wijzen dat geleidelijk een omvangrijke en goed-geleide organisatie aan die ontsnappingen ten grondslag lag. Er bestonden in Stanislau al ontsnappings-kongsi's toen daar in juni '43 de Colditz-groep arriveerde die haar eigen organisatie meebracht. De Colditz-groep, d.w.z. kapitein van den Heuvel en de zijnen, eisten de leiding op – de Stanislau-kongsi's weigerden zich te onderwerpen. Door beide groepen werd toen (maar het duurde vele maanden voor het zo ver was) een gemeenschappelijke leiding aanvaard: ze bestond, onder supervisie van de kapiteins van den Heuvel (Colditz-groep)

¹ De beide andere marine-officieren waren de luitenants-ter-zee F. E. Kruijnk en C. L. J. F. Douw van der Krap. Zij kregen steun van de Poolse illegaliteit en trokken in de loop van '44 westwaarts; Kruijnk, aldus van Amstel, 'kwam juist op tijd om met de Geallieerde tanks Parijs binnen te trekken', Douw van der Krap 'kwam uiteindelijk in Nederland terecht en belandde daar prompt midden in de slag van Arnhem.' (G. van Amstel: *De zak met vlooien*, p. 177).

en A. V. van den Wall Bake (Stanislaw-groep), uit twee luitenants-ter-zee tweede klasse, aan wie na enige tijd nog een luitenant-ter-zee eerste klasse toegevoegd werd; zo ontstond langzamerhand een nieuwe organisatie welke zich als 'De Reisvereniging' aanduidde. 'Colditz bracht', aldus van Amstel, 'voornamelijk de experts op het gebied van valse papieren, valse stempels en bluf', Stanislaw 'leverde o.a. grote hoeveelheden materiaal en gereedschap, een onuitputtelijke bron van werkkrachten, vaklieden op elk gebied en het elite- 'dieven'-korps.'¹

De 'Reisvereniging' kende een aparte afdeling voor elk aspect dat bij de voorbereiding van een vlucht poging een rol speelde: een afdeling *mental training* welke de aspirant-vluchteling leerde hoe hij zich na een eventuele arrestatie op een fictieve levensloop kon beroepen, een documenten-afdeling welke alle stukken produceerde die bij die levensloop pasten, een afdeling reisadviezen welke raad gaf over de te volgen route, een afdeling uitrusting welke zorgde voor kompassen, routekaarten en Duitse marken (die waren van de bewakers verkregen door clandestiene verkoop van rookartikelen), een afdeling bewakingsdienst welke alle Duitsers binnen de versperring nauwlettend in het oog hield (van veel belang als ergens verboden werkzaamheden uitgevoerd werden!), een inlichtingendienst welke systematisch alle Duitsers met wie men in contact kwam, trachtte uit te horen, en een materiaaldienst, goeddeels samenvallend met het al genoemde elite- 'dieven'-korps: 'snaaiplougen die', aldus later kapitein van den Wall Bake, 'sloopten en gapten alles wat los en vast was om' (als er een tunnel gegraven werd) 'te voorzien in de behoeften aan mijnhout, elektrische leidingen, gereedschappen, enz.'²

Wie lid was van de 'Reisvereniging', moest er, al was hij slechts passief lid, offers voor brengen: er waren bijvoorbeeld veel sigaretten nodig om de Duitse marken te verwerven zonder welke elke ontsnappingspoging gedoemd was te mislukken. Velen waren er die dit soort offers afwezen en zwaar tilden aan de represailles (tijdelijk inhouden van post, speciaal van pakketten) zoals die, al had de Conventie van Genève ze ook verboden, na sommige ontvluchtelingen genomen werden: 'lid' van de 'Reisvereniging' werd slechts een minderheid, zij het een aanzienlijke: zeshonderd tot achthonderd van de in totaal ruim negentienhonderd officieren van de Stanislaw-groep. Dat dit een minderheid bleef, had volgens van den Wall Bake te maken met het feit dat de Nederlandse kampleiding zich (in tegenstelling

¹ A.v., p. III. ² A. V. van den Wall Bake: 'Ontvluchtelingen uit Duitse krijgsgevangenschap' (1956), p. 10.

tot wat bij voorbeeld Engelse kampleidingen deden) van de ontvluchtingsorganisatie distantieerde. 'Het eigenbelang bracht', zo vertelde hij ons in '64,

'de meesten er toe te zeggen: laat maar zo. Er was in het kamp een vrij scherpe scheiding, ongeveer oud tegen jong, maar ze viel niet helemaal samen met die lijn. Hadden we succes gehad, dan gingen telkens weer meer mensen meedoen. Het belangrijkste was het moreel effect op diegenen die meededen. Die hadden een doel. Kapitein van den Heuvel beweerde een brief te bezitten waarin de koningin geschreven had: de officieren moeten trachten te ontkomen. Dat was puur bluff, maar die bluff was wel effectief. Hij was een bijzondere man.'¹

'Het belangrijkste was het morele effect op diegenen die meededen.' Inderdaad. 'Ik heb', aldus weer van den Wall Bake,

'makkers in krijgsgevangenschap krankzinnig zien worden en vele anderen in een doffe houding zien wegzinken als gevolg van de gedwongen zinledigheid van hun bestaan en de beklemming van het prikkeldraad. De op ontvluchting ingestelde krijgsgevangene echter had een doel voor ogen en een uitlaat voor zijn energie.'²

Wij moeten wel aannemen dat het concentreren van alle Nederlandse officieren in het verre Stanislau samenhang met de Duitse verwachting dat ontsnapping van daaruit veel moeilijker was dan bijvoorbeeld uit het dichter bij Nederland en Zwitserland gelegen Colditz. Dat was door de Duitsers niet geheel juist gezien: in Duitsland was van de Duitse bevolking geen hulp te verwachten maar de Oekraïense plattelanders met wie de ontvluchte krijgsgevangenen in oostelijk Galicië te maken kregen, bleken in veel gevallen bereid tot het bieden van bijstand. Nederland was in dat deel van Oost-Europa geen onbekend begrip: enkele Oekraïense dorpen waren in de achttiende eeuw nederzettingen geweest van uit Nederland uitgeweken Doopsgezinden.³ Als de vluchtelingen de Karpathen hadden kunnen overtrekken, bleven zij trouwens ook in Hongarije niet van hulp verstoken: bij veel Hongaren

¹ A. V. van den Wall Bake, 7 jan. 1964. ² A. v.: 'Ontvluchtingen uit Duitse krijgsgevangenschap', p. 30. ³ Volgens van Amstel waren veel Oekraïners Nederland ook welgezind doordat een van hun nationalistische leiders, Jevgeni Konovalec, vóór de tweede wereldoorlog af en toe in Nederland vertoefd had; hij werd in mei '38 op de Coolsingel te Rotterdam slachtoffer van een bomaanslag. Deze is vermoedelijk het werk geweest van de Russische geheime dienst.

leefde nog een dankbare herinnering aan het feit dat na de eerste wereldoorlog vele duizenden Hongaarse kinderen voor herstel van gezondheid een tijdlang in Nederlandse gezinnen opgenomen waren.

★

In de laatste dagen van december '43 werd aan de Nederlandse officieren in Stanislau meegedeeld dat zij in verband met de Russische vorderingen aan de zuidelijke sector van het Oostelijk front binnenkort naar een ander kamp overgebracht zouden worden. Die mededeling stimuleerde de 'Reisvereniging' tot extra grote activiteit. Een grootscheepse verhuizing bracht allerlei wanorde met zich waarvan aspirant-vluchtelingen nog in Stanislau gebruik konden maken. Bovendien werd afgesproken dat velen zouden trachten te ontsnappen tijdens het treintransport naar het nieuwe, onbekende kamp.

Inderdaad, tijdens de verhuizingsdrukte ontsnapten vijf officieren uit Stanislau via een tunnel die met veel zorg gegraven was: de vijf die wij al eerder noemden en waartoe o.m. Doorman en van der Waals behoorden. Bovendien verstopten zich tijdens die drukte twee-en-twintig officieren op verschillende punten in het gebouw, zestien onder de schuin oplopende houten vloer van de toneelzaal. Daar hielden zich eerst zeven officieren schuil (onder wie van Amstel) die voor ongeveer een week voedsel bij zich hadden, maar bij hen voegden zich nog negen: kapitein van den Wall Bake met acht jongeren – hun bedoeling was om in Russische kledij als z.g. schoonmaakploeg buiten het kamp te komen. De groep van negen werd ontdekt terwijl zij de volgende ochtend op zolder juist de Russische kledij aantrok, de groep van zeven hield zich eerst acht etmalen schuil, kreeg toen tekort aan voedsel, besloot te trachten op dezelfde wijze als de groep van negen weg te komen (men wist niet dat deze gearresteerd was): als Russische schoonmaakploeg dus, en werd eveneens ontdekt op de zolder waar zij zich wilde verkleeden. Ook de resterende zes officieren werden gevonden zonder dat zij buiten het complex hadden kunnen komen.

Meer succes hadden enkelen van diegenen die voor hun ontsnapping gebruik maakten van het treintransport. Die treinen bestonden weer uit goederenwagens. Dat voorziende had de 'Reisvereniging' enkele honderden tafelmessen aan de rugzijde tot zaagjes laten invijlen en die zaagjes waren ingebakken in een aantal van de broden die elk transport meekreeg. Er waren drie transporten: 10, 11 en 12 januari '44 waren de vertrekdata. Door de zorgen van de 'Reisvereniging' werden bij het transport van 11 januari

diegenen ingedeeld die pas in Duitsland —, bij dat van 12 januari diegenen die nog in het *Generalgouvernement* wilden ontsnappen: daarmee bereikte men dat de ontvluchtingen ongeveer op dezelfde dag zouden plaatsvinden.

De reisduur van de drie transporten varieerde van vier tot zes dagen. Men leed bittere kou en de behandeling was uiterst ruw, maar de *Wehrmacht*-bewakers werden dan ook van dag tot dag nerveuzer doordat telkens nieuwe gaten in de wagons ontdekt werden en bij elke telling meer Nederlandse officieren ontbraken. Op de tweede of derde dag werd in talrijke wagons aan de overgebleven officieren gelast, hun schoenen en sokken in te leveren, maar ook dat was niet afdoende: sommigen sprongen op blote voeten de rijdende trein uit.

Er ontsnapten in totaal niet minder dan honderdtwee-en-veertig officieren c.q. aspirant-officieren. Eén werd onmiddellijk na zijn sprong doodgeschoten, een tweede kreeg een schotwond, een derde kwam onder de trein terecht en verloor beide benen. De overigen werden nagenoeg allen opgespoord, slechts acht wisten blijvend aan arrestatie te ontkomen: ze behoorden tot een groep van tien die in het *Generalgouvernement* de sprong gewaagd had en die over de Karpathen Hongarije binnengekomen was; van die tien werden twee in de herfst van '44 door de Duitsers gevonden, onder de resterende acht was er één die door zijn contacten met de Hongaarse illegaliteit in december '44 kon meevliegen aan boord van een gekaapte Duitse bommenwerper waarmee men het Amerikaanse vliegveldencomplex bij Foggia in Zuid-Italië wist te bereiken. Twee andere officieren (niet tot de groep van tien behorend) kwamen wel uit Berlijn weg waar zij door Millenaar in contact waren gebracht met de studentengroep die studenten naar bezet gebied smokkelde, maar zij werden, schijnt het, in Nederland opgespoord.

Dat een zo groot aantal krijgsgevangenen ontsnapt was, werd aan Duitse kant hoog opgenomen. De Duitse officieren die tijdens de transporten uit Stanislau het bevel gevoerd hadden, werden voor een militaire rechtbank gedaagd, en men heeft wel vermoed dat Hitlers bevel tot de *Aktion Kugel* (reeds vermeld in ons vorige hoofdstuk) rechtstreeks gevolg is geweest van de massa-vlucht der Nederlanders. Onmogelijk is dat niet, maar er is geen aanwijzing voor. Vast staat wel dat zich, zoals al in hoofdstuk 1 vermeld, onder de Nederlandse slachtoffers van de *Aktion Kugel* negen officieren bevonden die tijdens de transporten uit Stanislau ontsnapt waren en die men weer gegrepen had: zij werden in Mauthausen met een nekschot afgemaakt.

Het nieuwe kamp waarin de Nederlandse officieren terechtkwamen, lag bij het stadje Neu-Brandenburg (zie de kaart op pag. 124). Het was een uitgestrekt barakkenkamp waarin zich al ca. zesduizend Franse, Belgische, Britse, Poolse, Servische en Russische krijgsgevangenen bevonden (later kwamen er Amerikaanse bij). De Nederlanders werden er in een apart gedeelte ondergebracht dat met een dubbele prikkeldraadversperring van de rest van het kamp gescheiden was. De barakken waren primitief en vergeven van wandluizen. De douche-gelegenheden waren onvoldoende en een sportterrein ontbrak. Bovendien moest men veel te dicht opeengepakt slapen. Generaal Hackstroh protesteerde tegen al deze schendingen van de Geneefse conventie en het gevolg was dat de vlag- en opperofficieren en de oudere hoofdofficieren met enkele lijdens aan astma (in totaal ruim driehonderdvijftig officieren) in mei '44 per trein (tijdens die reis moest weer ieder zijn schoenen en sokken inleveren) overgebracht werden naar een oud kasteel in Tittmoning, in het zuidoosten van Beieren, waar een aantal Nederlandse onderofficieren en soldaten als ordonnansen en oppassers aan hen toegevoegd werd. Later, in januari '45, werden ook nog de kapiteins van den Heuvel en van den Wall Bake naar Tittmoning overgebracht: dat zij bij de voorbereiding van ontvluchtelingen de leidende rol gespeeld hadden, was eindelijk tot de Duitsers doordrongen.

Er zijn uit Neu-Brandenburg in totaal zeven-en-twintig officieren ontsnapt, sommigen doordat zij zich hadden kunnen verbergen op een plaats waarvan de controle opgeheven werd, anderen doordat zij overdag door de prikkeldraadversperring wisten te komen; voor dat laatste moest evenwel de aandacht van alle Duitse bewakers tijdelijk afgeleid worden, hetgeen lukte door een zorgvuldig beraamd geheel van acties waarbij wel een tweehonderd officieren ingeschakeld waren. Voorts wisten veertien officieren buiten het kamp te komen doordat zij, verkleed als Russische oppassers onder geleide van een 'Duitse' bewaker (die een perfect nagemaakt geweer droeg), voorzien van alle nodige papieren, de hoofdingang passeerden. Van de zeven-en-twintig die in totaal buiten het kamp kwamen, hebben de Duitsers er acht niet meer weten te vinden.¹

¹ Een van hen was de tweede luitenant F. J. G. Brackel. Hij had behoord tot de groep van hen die na het vertrek uit Stanislau Hongarije had weten te bereiken maar hij was daar in Duitse handen gevallen. In de herfst van '44 ontsnapte hij via

De 'Reisvereniging' was dus actief gebleven.

Haar kwam het zeer te stade dat zij er in geslaagd was, een aantal gereedschappen (bijlen, tangen, hamers, vijlen en schoppen, bovendien een boomzaag, een grondboor en enkele koevoeten) die in Stanislau door de 'dieven'-ploeg in de wacht gesleept waren, naar Neu-Brandenburg mee te smokkelen, zulks in een zware kist waarop 'Musik' stond. Die gereedschappen konden te pas komen bij het aanleggen van een vluchttunnel. Daartoe werd door de 'Reisvereniging' besloten. De aanleg begon eind maart '44 en werd week na week, maand na maand met voorzichtigheid voortgezet. Er werd daarbij ca. 200 meter onderaardse gang uitgegraven waartoe bovendien diverse verticale schachten, sommige voor de luchttoevoer, aangelegd moesten worden tot een gezamenlijke lengte van 60 meter. Al dit graafwerk vergde dat bijna 20 000 kistjes met zand, elk 20 kilo wegend, naar boven gesleept werden waar men het zand (125 kubieke meter) onder de vloeren van de barakken en op tal van andere plaatsen zorgvuldig verborg (los zand was voor de Duitsers bij hun regelmatige controles steeds de duidelijkste aanwijzing dat ergens gegraven werd). De tunnel en de schachten werden afgewerkt met ruim 7 km aan planken (een deel daarvan was uit de bedstellen gesloopt), maar voorts werden, aldus van Amstel, die ook deze operatie nauwkeurig beschreven heeft, 'schoppen, een blaasbalg, een centrifugaal-pomp, 7 zandkarretjes, 160 meter luchtleiding, een schakelbord, looplampen en wat dies meer zij vervaardigd.'¹ Helaas, op 1 september '44, na ruim vijf maanden zwoegen, deed zich een wolkbreuk boven Neu-Brandenburg voor en het gevolg was dat de grond boven het uiteinde van de tunnel die al ver buiten de omheining gevorderd was, instortte. Midden in een tomatenveld ontstond een enorm gat. 'Die Erde bewegt!' hoorde men een Duitse schildwacht roepen - de tunnel was ontdekt.

Nog diezelfde dag werd aan een nieuwe tunnel begonnen maar deze kwam niet meer af. Vermeld zij nog dat twee andere met zorg voorbereide ont-

Berlijn naar bezet Nederland. In januari '45 werd hij bij een mislukte *crossing* naar het bevrijde zuiden, waarbij hij een tijdlang in ijskoud water moest zwemmen, opnieuw door de Duitsers gearresteerd. Doordat hij zich uitgegeven had voor onderofficier, werd hij toen niet naar het zwaarbewaakte Neu-Brandenburg gezonden maar naar het kamp voor Nederlandse onderofficieren te Mühlberg; Brackel wist dat de bewaking daar minder scherp was. Inderdaad, hij wist voor de derde maal te ontsnappen, nu naar Denemarken. Daar was hij nog toen dit land bevrijd werd.

¹ G. van Amstel: *De zak met vlooiën*, p. 272.

vluchtingsoperaties in een laat stadium aan de Duitse kampleiding verraden werden; de officieren die dat verraad pleegden, zijn na de oorlog gestraft.

★

In de loop van '44 werden aan de groep te Neu-Brandenburg enkele tientallen reserve-officieren toegevoegd die in Nederland ondergedoken maar daar ontdekt waren. De groep zag, gelijk al vermeld, in mei '44 ruim driehonderdvijftig leden naar Tittmoning vertrekken, maar in januari '45 werd zij uitgebreid met ca. vijfhonderd reserve-officieren die zich in '43 gemeld hadden en laatstelijk in de buurt van Lissa (zie de kaart op pag. 124) geïnterneerd waren geweest. Het Nederlandse kampgedeelte in Neu-Brandenburg werd dus voller dan ooit. Dat was niet het enige grote probleem. In de eerste negen maanden van '44 hadden de officieren vijfmaal een pakket van 5 kilo van het Nederlandse Rode Kruis ontvangen. Naast die pakketzendingen uit Nederland waren er de nog omvangrijker zendingen van het Internationale Rode Kruis uit Genève.¹ Aan Genève werden met name van de herfst van '44 af enorme hoeveelheden pakketten toegezonden, vooral door het Amerikaanse Rode Kruis, van welke een deel, dat betaald was door het Nederlandse Rode Kruis te Londen, voor de Nederlandse krijgsgevangenen bestemd was. De transporten in Duitsland liepen evenwel meer en meer spaak en door de op 17 september '44 afgekondigde Spoorwegstaking arriveerde niets meer uit bezet Nederland. De pakketten uit Nederland vielen dus weg, zo ook de Engelse, alleen uit de Verenigde Staten werden nog pakketten ontvangen: 7, van welke er evenwel 4 na 10 april '45 uitgedeeld werden.

Deze pakketten en een (ongespecificeerde) zending uit Argentinië konden niet verhinderen dat van eind '44 af in Neu-Brandenburg (en, naar wij aannemen: ook in Tittmoning) honger geleden werd. Wel sloot de Nederlandse groep in Neu-Brandenburg toen een overeenkomst met de Franse, Belgische, Poolse en Joegoslavische groepen dat nieuwe zendingen, aan welke groep ook gericht, naar billijkheid over allen verdeeld zouden worden, maar er kwam niet veel meer binnen. De Amerikaanse en Engelse krijgsgevangenen

¹ T.e.m. oktober '44 ontvingen de Nederlandse officieren in Neu-Brandenburg elk 5 pakketten van het Nederlandse Rode Kruis (en in oktober ook nog restanten die samen ca. 1 pakket vormden), 8 van het Amerikaanse (plus 180 sigaretten en 1 kg boter), 4 van het Engelse (plus bijna 1000 sigaretten) en 2 van het Argentijnse (plus bijna 300 sigaretten en hoeveelheden chocola en zuidvruchten).

officiëren in Neu-Brandenburg die in de loop van '44 grote reserves aan pakketten hadden opgebouwd, hadden overigens geweigerd, aan die overeenkomst mee te doen. Wèl hadden de Amerikanen voordien 4 000 pakketten aan de Nederlanders geleend – die wilden ze niet terughebben toen in april '45 weer zendingen voor de Nederlanders arriveerden.

De Nederlandse militairen in Tittmoning zijn door de Amerikanen, de officieren in Neu-Brandenburg door de Russen bevrijd; wij komen er in deel 10 op terug.

De groep uit '43

Men heeft in dit hoofdstuk tot dusver met, wat hun sociale positie betrof, homogene groepen te maken gehad: de kleine groep der generaals en de grotere groep der beroepsofficieren. De groepen die in de periode mei-augustus '43 in krijgsgevangenschap afgevoerd werden (èn diegenen die er later aan werden toegevoegd: gegrepen onderduikers die zich aan de verplichte melding in Amersfoort of Assen onttrokken hadden), waren heterogeen van samenstelling: beroepsonderofficiëren en -minderen behoorden er toe, maar ook reserve-officiëren, reserve-onderofficiëren en gewone dienstplichtigen. Er is veel verschil geweest in hun lotgevallen – lotgevallen waaromtrent maar weinig gegevens ter beschikking staan. Die gegevens maken overigens wel duidelijk dat 'de groep uit '43' (zoals wij haar genoemd hebben) het moeilijker gehad heeft dan de drie andere groepen.

Hoe kwam dat?

In de eerste plaats werden door de Duitsers ten aanzien van de krijgsgevangen beroepsofficieren, hoezeer hun behandeling op veel punten ook in strijd was met de Conventie van Genève, vergeleken met de andere militairen, toch nog bepaalde *égards* in acht genomen. Jegens reserve-officiëren durfden zij zich wellicht al meer permitteren, maar zeker jegens onderofficiëren en minderden. Volkenrechtelijk was er overigens verschil tussen die laatste twee categorieën: van onderofficiëren mochten bewakingsdiensten gevergd worden binnen de kampen maar tot werkzaamheden buiten de kampen konden zij niet verplicht worden – die werkzaamheden mochten hun slechts toebedeeld worden wanneer zij er om gevraagd hadden. Gewone dienstplichtigen konden wèl tot arbeid buiten de kampen verplicht worden maar daarbij gold de beperking dat die arbeid geen rechtstreeks verband mocht hebben met de krijgsverrichtingen: dat begrip 'rechtstreeks' was natuurlijk nogal rekbaar. Daar kwam nog bij dat de groep uit '43 ook wat de toezending van pakketten betrof, in een minder gunstige positie zou

komen te verkeren: het zou geruime tijd duren voor het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag zou weten, in welke kampen hoeveel leden van de groep terechtgekomen waren, en voordat diezelfde informatie via het Internationale Rode Kruis het Nederlandse Rode Kruis te Londen zou bereiken, zouden stellig ook vele maanden voorbijgaan – méér maanden nog voordat de eerste, door de Londense organisatie bestelde pakketten de groep uit '43 zouden bereiken. Alleen wat de mogelijkheden tot ontvluchting betrof, zouden de leden van de groep uit '43 misschien in een wat gunstiger positie verkeren, aangezien aangenomen mocht worden dat de talrijke kampen waarin zij zouden belanden, niet zo strikt geïsoleerd zouden zijn als de kampen der beroepsofficieren. Bovendien zouden veel leden van de groep uit '43 overdag in fabrieken komen te werken: ook daar zouden mogelijkheden tot ontvluchting bestaan.

Wat nu die ontvluchtingen betreft: anders dan bij die der beroepsofficieren die door ir. G. van Amstel in zijn boek *De zak met vlooiën* zo nauwkeurig beschreven zijn, hebben wij van de ontvluchtingen van leden van de groep uit '43 geen overzicht – wèl heeft ds. B. van Ginkel, een van de predikanten die zich bij de groep gevoegd heeft (er zijn in totaal uit bezet gebied twee-en-twintig veldpredikers en aalmoezeniers eigener beweging naar Duitsland vertrokken om aan de groep uit '43 geestelijke bijstand te verlenen), in een van de kampen, Altengrabow, toevallig een grafiek kunnen zien van het aantal ontvluchttingspogingen naar nationaliteit, 'de Nederlandse lijn ging boven alle andere uit.'¹

Van de verschillende categorieën militairen die zich van begin mei tot midden augustus '43 moesten aanmelden, hebben die welke in de maand mei in Amersfoort moesten verschijnen (de aanmelding in Assen kwam pas later aan de orde), het het zwaarst gehad. Op 7, 10 en 13 mei waren dat de lagere beroepsmilitairen, eind mei de reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen die bij het regiment grenadiers en de daaruit voortgekomen onderdelen gediend hadden. Op 7 mei werden, gelijk al in ons vorige deel vermeld, ca. vijfhonderd beroepsmilitairen naar Duitsland gevoerd, op 10 mei ca. vierhonderdvijftig; hoeveel beroepsmilitairen op 13 mei, hoeveel grenadiers eind mei weggevoerd werden, is niet bekend, wèl is er reden om aan te nemen dat de lagere beroepsmilitairen en de grenadiers allen in eerste instantie naar een kamp bij Maagdenburg overgebracht werden, Altengrabow (zie de kaart op pag. 124).

Een der op vrijdag 7 mei weggevoerden kon in september '43, toen hij zich in Praag bevond (hij was daar tewerkgesteld), een brief over zijn

¹ Rapport, mei 1945, van B. van Ginkel (GC).

ervaringen naar bezet gebied smokkelen die begin december in het illegale blad *Ons Volk* gepubliceerd werd. 'Ik meld mij', aldus dit relaas,

'ingevolge oproep op 7 mei in het kamp te Amersfoort . . . Word dezelfde dag om 6 uur 's avonds met 600 man tegelijk¹ op transport gesteld, bestemming onbekend. Met 30 man in een veewagon, 24 uur lang zonder eten, in de hoek een ton met zand. Eenmaal slechts, in Hannover, even uitstappen om behoeften te doen en te drinken. Zaterdag 8 uur 's avonds eind van de reis Altengrabow, kamp van de SS (Super Schoften).² Een kop slappe thee, nog geen eten. Zondagmorgen nog altijd geen eten. We moesten eerst ontluisd worden, d.w.z. we krijgen een douche en onze kleren en dekens worden gegast. Eindelijk 's middags een liter vrij dikke, behoorlijke aardappelsoep met groenten en om 4 uur 300 gram brood. Dit was drie dagen ons menu.

De eerste dag vertelde ons de *Hauptmann*, dat wij hier waren gebracht ten dienste van de *Arbeitseinsatz*, wij moesten meehelpen de Bolsjewieken te bestrijden. Wij konden ons bij hem vrijwillig melden voor dit doel en behoeften maar wat te ondertekenen. Natuurlijk meldde zich niemand.

's Maandags werden wij opnieuw verzocht te tekenen, wie weigerde ging voor straf naar de kwikmijnen. 'Vrijwilligers voor!' Niemand verroerde zich. Woedend jaagden ze ons de barak in.

Dinsdag weer appèl. Vrijwilligers vóór, wie niet vrijwillig tekent, krijgt de kogel. Maar niemand kwam naar voren. Wij beroepsmilitairen hadden ons standpunt bepaald overeenkomstig onze Nederlandse begrippen van eer en trouw. Eén van ons waagde de opmerking, dat die hele arbeidsverplichting van krijgsgevangenen tegen de Conventie van Genève inging. Hij kreeg ten antwoord: '*Judenlique, haben wir nichts mit zu tun.*'

Ik vergat te zeggen dat drie dagen na ons een tweede contingent van 600 Nederlanders uit Amersfoort arriveerde.³ Welnu, van de 1 200 militairen was er geen die zwak was. Nu niet, maar ook later niet, toen de beulsknechten de hongerdood zaaiden tussen onze jongens. Na de derde weigering werden wij (namelijk) uit het eerste kamp overgebracht naar het strafkamp in Altengrabow, eveneens onder SS-leiding staande, en hier begon men een hongercampagne die in twee-en-een-halve maand tijds 200 Nederlandse jongens het leven kostte. Van 105 overledenen voeg ik hier een kopielijst bij.

. . . De huisvesting was in een paardenstal, geen stro maar houten planken dienden ons tot bed, onze dekens hadden ze ons afgenomen, evenals onze burgerkleding, inclusief lage schoenen. Onze kleding bestond uit afgekeurde smerige Belgische of Russische uniformen zonder overjas. Wij hadden veel te lijden van luizen en vlooiën.⁴

¹ Het waren er in werkelijkheid ca. 500. ² Altengrabow was wel degelijk een *Wehrmacht*-kamp. ³ Het waren er in werkelijkheid ca. 450. ⁴ *Ons Volk*, 3 (dec. 1943), p. 5-6.

Dat de behandeling in het strafkamp te Altengrabow bijzonder slecht was, wordt door andere relazen bevestigd en de lijst met de namen van honderdvijf overledenen kan moeilijk gefantaseerd zijn geweest, maar dat van de lagere beroepsmilitairen en grenadiers niemand onder de uitgeoefende druk bezweken zou zijn, is op zichzelf al onwaarschijnlijk en wordt in die andere relazen ook tegengesproken. In één wordt gezegd dat 'de meesten' zich wel op het in de Geneefse conventie neergelegde verbod beroepen hebben en zijn blijven weigeren, maar dat anderen, 'weinig', zich voor verboden werk opgegeven hebben.¹ De schrijver van het in *Ons Volk* gepubliceerde relaas werd medio juli, na ruim twee maanden dus, met anderen uit het strafkamp te Altengrabow naar het grote krijgsgevangenenkamp te Mühlberg aan de Elbe overgebracht (zie de kaart op pag. 124). Die afvoer uit Altengrabow (uit het 'gewone' kamp en het strafkamp) heeft volgens gegevens van de marine geduurd van mei tot september '43 en daarbij zijn Nederlandse krijgsgevangenen niet alleen in Mühlberg terechtgekomen maar ook in Fallingbostal, Ludwigsburg, Stuttgart en Trier. In die laatste vier plaatsen werd, naar wij aannemen, wel degelijk werk verricht en in Mühlberg (waar wij meer van weten) werd in elk geval opnieuw pressie uitgeoefend om zich voor werk beschikbaar te stellen. Een deel van de onderofficieren is ook daar blijven weigeren en deze groep (ze schijnt uiteindelijk een kleine honderd man geteld te hebben) is toen afgevoerd naar strafkampen oostelijk van Krakau (ze is in augustus '44 naar Mühlberg teruggebracht) – daarentegen is, aldus het bureau maritieme historie van de marinestaf, 'het overige personeel vrijwel geheel bij de arbeidsinzet ingeschakeld geworden, waarbij zo goed als geen rekening werd gehouden met de voor de krijgsgevangenen verboden werkzaamheden.'²

Van de plaatsen waar laatstbedoelde krijgsgevangenen terechtgekomen zijn, hebben wij geen overzicht. Het schijnt dat de categorieën militairen (met uitzondering van de reserve-officieren) die zich in juni, juli en de eerste helft van augustus moesten melden, in eerste instantie grotendeels óók naar Mühlberg gevoerd zijn. Vandaar werden zij dan over diverse objecten verdeeld. Sommigen, onder wie een aantal onderofficieren, kwamen in de Junkers-vliegtuigfabrieken te Berlijn te werken, anderen (een grote groep van meer dan twaalfhonderd man) in het complex voor vervaardiging van

¹ Bob Entrop: 'Altengrabow' in *Prikkeldraad. Nederlandse krijgsgevangenen spreken* (1946?), p. 29. ² Min. van Marine, chef van de marinestaf, bureau maritieme historie: 'De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog', I, 8 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1956, no. 5, p. 46).

synthetische benzine te Brüx (Most) in Bohemen, nog anderen in Hohenstein, Torgau, Hartmannsdorf en Oschatz. Verder werden ca. duizend man op transport gesteld naar Straatsburg, waar zij, in een fort, gehuisvest werden in een 'onbeschrijfelijk vies ondergronds hol met natte muren, zwermen ratten, en eten, zo afschuwelijk dat het hier al spoedig Fort Honger wordt genoemd'¹ – die groep werd later naar Stuttgart overgebracht waar zij de door bominslag beschadigde rioleringen moest herstellen, 'zwaar grondwerk', dat 'op hongerrantsoen' verricht werd²; daarentegen zijn er ook krijgsgevangenen geweest die na hun repatriëring 'konden vertellen dat zij het prima-prima gehad hadden'.³ De variatie die in de levens- en werk-omstandigheden optrad, was min of meer dezelfde als die welke wij in ons vorige deel (hoofdstuk 5, paragraaf 'Werken in Duitsland') bij de 'eigenlijke' slachtoffers van de arbeidsinzet constateerden; vooral diegenen die in Brüx moesten werken, hebben het zwaar gehad.

In Mühlberg trad een zekere dr. Piltz als man van de *Arbeitseinsatz* op – een 'Nazi in hart en nieren', aldus ds. A. T. W. de Kluis, een van de Nederlandse geestelijke verzorgers.⁴ Dr. Piltz was, schrijft ds. de Kluis, 'tot in bijzonderheden op de hoogte van de bepalingen der Conventie van Genève.' Hij gebruikte derhalve allerlei listen. Munitiefabrieken noemde hij 'houtzagerijen' of 'confectiefabrieken' of 'distilleerderijen' – had men zich eenmaal voor het niet verboden werk in die bedrijven opgegeven en constateerde men later dat men granaten moest draaien, dan was men van de groep in Mühlberg geïsoleerd waardoor het veel moeilijker was om te protesteren. Dergelijke protesten hebben zich desondanks voorgedaan; zo heeft, aldus ds. van Ginkel, een klein contingent onderofficieren dat (vermoedelijk misleid door dr. Piltz) in de Junkers-fabrieken te Aschersleben belandde, daar vastberaden geweigerd te werken – dit contingent is aan de onderofficieren toegevoegd die zich al in de strafkampen ten oosten van Krakau bevonden. Volgens ds. van Ginkel is voorts door de dienstplichtigen die in Duitse fabrieken belandden, veel lijngetrokken en ook wel effectief gesaboteerd, 'onze mannen', schreef hij, 'waren voor de Duitsers de moeilijkste krijgsgevangenen'⁵ – er zijn overeenkomstige Duitse klachten geweest over het gedrag van de 'gewone' Nederlandse arbeiders die in het Derde Rijk op tal van wijzen van hun onlust deden blijken.

Hoeveel Nederlandse militairen korte of lange tijd in Mühlberg verbleven,

¹ A. Dubois: *De muren spreken*, p. 146. ² A.v., p. 147. ³ *Prikkeldraad*, p. 95.

⁴ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg* (z.j.), p. 66. ⁵ Rapport (mei 1945) van B. van Ginkel.

weten wij niet precies, evenmin hoeveel vandaar naar andere plaatsen in Duitsland overgebracht werden. Er bleef in elk geval in het grote krijgsgevangenenkamp (waarin zich, naar schatting, in totaal een twintigduizend gevangenen bevonden: behalve Nederlanders ook Engelsen, Fransen, Italianen, Polen en Russen) een Nederlandse groep achter waarvan de sterkte nogal wisselde: soms achthonderd, soms dertienhonderd man. Afgezien van de dwang die op het gebied van de arbeidsinzet uitgeoefend werd, schijnt de Duitse kampleiding, behalve jegens de Russen, zich niet incorrect gedragen te hebben. Het voedsel was niet uitgesproken onvoldoende, zij het dat de pakketten die men ontving, er toch steeds een welkome aanvulling op vormden. Kleding en schoeisel lieten daarentegen steeds meer te wensen over. De Nederlanders gingen er, aldus ds. de Kluis, 'uitzien als een troep landlopers.'¹

Ook in Mühlberg werd het nodige aan ontspanning gedaan. Vermelding verdient voorts dat er op initiatief van ds. de Kluis (een initiatief dat door de hervormde en gereformeerde kerkbesturen in Nederland goedgekeurd werd) een Protestants-Christelijke Noodgemeente werd gevormd waartoe leden van twaalf kerkformaties toetraden; die gemeente had twee hervormde en twee gereformeerde ouderlingen. Het kan zijn dat in méér kampen waarin Nederlandse krijgsgevangenen terechtkwamen, dergelijke Noodgemeenten tot stand kwamen, maar wij beschikken dienaangaande niet over nadere gegevens.

Ook van de wijze waarop de krijgsgevangenen hun lot droegen, weten wij niet veel. Ds. de Kluis constateerde dat veler concentratievermogen afnam. 'Er zijn', schreef hij,

'uitzonderingen. Mannen die doorzetten. Twee onderwijzers behaalden vanuit het kamp de lagere acte wiskunde . . . Een hele prestatie! Maar velen komen tot niets. Men wordt ook zeer egocentrisch.² . . . Sommigen maken zich bij de geringste pijn dodelijk ongerust. Waarschijnlijk zit hier de angst achter, ziek te worden in een vreemd land, zonder de vertrouwde hulp.'³

Voorts:

'Het altijd eendere leven, dezelfde gezichten, hetzelfde 'uitzicht' werkt irri-

¹ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg*, p. 171. ² Er werd, schijnt het, in Mühlberg door Nederlanders vrij veel gestolen uit de barakken van andere nationaliteiten, 'er zijn', aldus één auteur, 'in Stalag' (*Stammlager*) 'Mühlberg enkele zeer zwarte vlekken geworpen op de eer van ons volk.' Volgens deze schrijver waren de vertrouwensmannen van de Nederlandse groep niet voor hun taak berekend. (*Priekeldraad*, p. 65). ³ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg*, p. 84.

terend. 'k Stond eens bij een der ovens in de barak. De ijzeren plaat was bedekt met potjes en pannetjes. Een groep mannen er omheen, allemaal aan het kokkerellen. Ineens vliegen twee elkaar in de haren en niet zo zuinig. De een had het pannetje van de ander een paar centimeter verzet. Ik haalde ze uit elkaar en toen ze wat bedaard waren, vroeg ik: 'Is dat nou zo erg, of dat pannetje hier of daar staat?' 'Dat is het niet, dominee, maar dat smoel van die vent! 's Morgens, 's middags, 's avonds datzelfde smoel, altijd voor me. Dat is om gek te worden!'¹

★

Er rest ons nog één categorie krijgsgevangenen: de reserve-officieren. Zij moesten zich in juni '43 melden. Sommigen lieten dat na en doken veelal ook onder, van anderen werd de blauwe *Ausweis* erkend – er werden tenslotte slechts ca. vijfhonderdvijftig reserve-officieren in krijgsgevangenschap weggevoerd. Zij kwamen eerst in een kamp te Schildberg terecht (zie de kaart op pag. 124), werden eind '43 vandaar verplaatst naar een ander kamp in de buurt van Lissa en tenslotte, gelijk reeds vermeld, aan de groep der beroepsofficieren toegevoegd die in het kamp bij Neu-Brandenburg opgesloten was; het aantal reserve-officieren was toen tot ca. vierhonderdvijftig geslonken.

Over ontvluchtingen van reserve-officieren is ons niets bekend. Wij veronderstellen dat hun groep niet veel ongunstiger behandeld is dan die der beroepsofficieren. Slechts één punt verdient nog vermelding. Bij onze beschrijving van de wegvoering der beroepsofficieren in deel 5 gaven wij al weer dat, toen op zekere dag in het krijgsgevangenenkamp de Duitse order kwam dat de beroepsofficieren van Joodse afkomst zich apart moesten melden, door de Nederlandse kampoudeste geweigerd werd, daaraan medewerking te verlenen. '*Ich kenne keine jüdischen Offiziere*', zei hij, '*nur niederländische*', en van de zaak werd verder niets gehoord. Waarschijnlijk speelde dit gebeuren zich in december '44 in het kamp te Neu-Brandenburg af (hetgeen betekenen zou dat het weergegeven standpunt door generaal Carstens ingenomen is) – althans, in diezelfde maand werd aan de groep van de Nederlandse reserve-officieren bij Lissa eenzelfde eis gesteld. Hier nam evenwel de kampoudeste, de bijna zestigjarige luitenant-kolonel mr. F. J. Trapman, het standpunt in dat ieder zich maar persoonlijk moest trachten veilig te stellen. Prof. P. Lieftinck, in krijgsgevangenschap wegge-

¹ A.v., p. 85.

KRIJGSGEVANGENEN

voerd uit een van de Brabantse gijzelaarskampen, gaf toen aan de betrokkenen eerst het advies dat zij principieel moesten weigeren, op vragen over hun afkomst antwoord te geven (de Geneefse conventie legde aan krijgsgevangenen geen andere verplichting op dan vragen naar hun naam en rang te beantwoorden), en toen hem vervolgens bleek dat velen van de betrokkenen dat, nu zij geïsoleerd stonden, te riskant achtten, adviseerde hij, valse gegevens te verstrekken, bijvoorbeeld dat men slechts van half- of kwart-Joodse afkomst was.¹ Het slot van het lied was dat de Joodse reserve-officieren met rust gelaten werden. De militairen van Joodse afkomst die deel uitmaakten van de groepen reserve-onderofficieren en gewone dienstplichtigen zijn wél naar een apart kamp overgebracht, nl. bij Stargard²; daar is hun leven evenwel niet in gevaar gebracht.³

★

In hoeverre hebben de leden van de groep uit '43 pakketten ontvangen?

Het duurde verscheidene maanden voor de verzending van de pakketten goed op gang kwam. Speciaal ten behoeve van de groep uit '43 voegde het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis (Den Haag) een aparte afdeling aan zijn Informatiebureau toe maar het werd augustus '43 (drie

¹ Er waren twee Joodse reserve-officieren die om bepaalde redenen van die list geen gebruik konden maken; zij stelden zich jegens de Duitse kampcommandant op het door Liefstynck aanbevolen principiële standpunt. Eén hunner was daarbij in het gezelschap van een niet-Joodse officier, E. H. de Vries uit Dordrecht, die eenzelfde principiële weigering uitsprak, louter om de positie van zijn Joodse lotgenoot te versterken. ² Zij zijn vandaar begin april '45 naar een kamp bij Rostock verplaatst dat onder Neu-Brandenburg ressorteerde. ³ De pogingen tot het apart onderbrengen van de militairen van Joodse afkomst zijn, geheel begrijpelijk, door henzelf en ook door diegenen die er van hoorden, beschouwd als iets dat de betrokkenen in extra levensgevaar bracht. Die pogingen moeten echter wellicht eerder in verband gebracht worden met Himmlers streven, door middel van het vrijlaten van groepen Joden een wit voetje te krijgen bij de Geallieerden. Daartoe moesten de Joodse krijgsgevangenen apart bijeengebracht worden. In maart '42 was daar al bevel toe gegeven door de *Chef des Kriegsgefangenenwesens im Allgemeinen Wehrmachtsamt*, maar dat bevel was nooit uitgevoerd; Joodse krijgsgevangenen behoefden ook geen Jodenster te dragen en zij werden niet gedeporteerd. Een nieuw bevel tot het concentreren van Joodse krijgsgevangenen ging op 15 december '44 uit; daarbij moet bedacht worden dat het *Kriegsgefangenenwesen* sinds 1 oktober '44 onder Himmler ressorteerde in zijn kwaliteit van *Befehlshaber des Ersatzheeres*.

PAKKETTEN

maanden dus na het begin van de wegvoeringen) voor die afdeling verlot kreeg, aan 'haar' krijgsgevangenen pakketten toe te zenden. Voor de maanden december '43 t.e.m. september '44 zijn de aantallen verzonden pakketten bekend¹ – gemiddeld zijn van december t.e.m. augustus aan elk lid van de groep uit '43 per maand vijf pakketten van 2 kilo of twee pakketten van 5 kilo toegezonden. Ook aan deze toezending kwam een einde door de Spoorwegstaking: toen deze uitbrak, waren in september nog maar 1 100 pakketten verzonden. Naast het Informatiebureau hebben ook plaatselijke afdelingen van het Rode Kruis pakketten aan krijgsgevangenen toegezonden, zo de afdeling Maastricht die in totaal van december '40 t.e.m. augustus '44 ca. 50 000 pakketten aan krijgsgevangenen deed toekomen. De afdeling Rotterdam gaf aan de hervormde kerk ter stede de adressen van ruim driehonderd krijgsgevangenen uit Rotterdam door, aan wie in totaal ruim 2 400 pakketten gestuurd werden. Zonder twijfel zijn er meer van dergelijke plaatselijke initiatieven geweest. Maar hebben al die pakketten uit bezet Nederland de geadresseerden inderdaad bereikt? Op dit punt hebben wij geen zekerheid. Wij nemen aan dat de meeste pakketten wel te bestemder plaatse afgeleverd zijn en ook aan de betrokkenen uitgereikt, maar het kan wel zijn dat een deel is zoekgeraakt, vooral als gevolg van de overplaatsing van krijgsgevangenen uit een centrum als Mühlberg naar diverse andere plaatsen in Duitsland.

Grote aantallen pakketten werden de groep uit '43 voorts toegezonden door het Engelse en het Amerikaanse Rode Kruis, zulks op verzoek van het Nederlandse Rode Kruis te Londen en voor rekening van de Nederlandse regering of van Nederlandse hulpfondsen. Ook van die pakketten weten wij niet met zekerheid in hoeverre zij de betrokken krijgsgevangenen bereikt hebben. Vast staat wel dat van de zomer van '44 af veel meer pakketten verzonden werden dan voordien, maar juist in de laatste acht, negen maanden van de oorlog nam de chaos op verkeersgebied in Duitsland toe. Alleen het Zweedse Rode Kruis, dat met eigen vrachtauto's opereerde, kon toen nog betrekkelijk effectief pakketten naar diverse kampen laten brengen maar daar was in die laatste fase van de oorlog maar één, door de Stockholmse vertegenwoordiger van de Nederlandse repatriëringdienst georganiseerde zending voor Nederlanders bij: 8 000 pakketten, die grotendeels voor krijgsgevangenen bestemd waren, de rest voor Joodse gedeporteerden in Bergen-Belsen.

Eerder vermeldden wij dat de krijgsgevangenen in Mühlberg er, aldus hun predikant ds. de Kluis, 'als een troep landlopers' uitzagen. Zij staken

¹ *Eng.*, dl. VI a, p. 224.

vooral bij de Britse krijgsgevangenen af die van het Britse Rode Kruis regelmatig grote zendingen kleren en schoenen ontvingen. Herhaaldelijk werd er uit Mühlberg en, naar wij aannemen, ook uit andere kampen via het Internationale Rode Kruis bij het Nederlandse Rode Kruis te Londen op aangedrongen dat ook aan de Nederlandse krijgsgevangenen kleding en schoeisel toegestuurd zouden worden. Kleding werd, schreef ds. de Kluis, in het geheel niet ontvangen, 'nooit! We kregen schoenen, ik meen 80 paar. Voor dertienhonderd man, zodat er geloot moest worden en natuurlijk de man die nog behoorlijk schoeisel had, nieuwe schoenen kreeg.'¹ In één kamp (wij weten niet, welk kamp dat precies geweest is) ontving de groep Nederlandse krijgsgevangenen begin '45 5 000 knopen die hun ook al door de Stockholmse vertegenwoordiger van de Nederlandse repatriëringsdienst toegezonden waren. De vertrouwensman van het betrokken kamp zond toen bericht aan die dienst dat hij niet wist wat hij met de knopen doen moest. 'De mensen', schreef hij, 'hebben geen uniform meer om ze aan te naaien. Ik zie dagelijks de bloem van het Nederlandse volk rondlopen in lompen op bijna blote voeten. Er zijn er die zich schamen te zeggen dat zij Nederlanders zijn.'²

Terugblik

Dat de Duitsers zich aan talrijke bepalingen van de Geneefse conventie niet gehouden hebben, is, menen wij, uit het voorafgaande evident. Nergens heeft de behandeling van de Nederlandse krijgsgevangenen een karakter gedragen dat men als menslievend mag aanduiden. De huisvesting van de grotere groepen heeft, behalve in Juliusburg, Colditz en Stanislau, steeds te wensen overgelaten; het is vaak voorgekomen dat zij last hadden van wandluizen en ook in andere opzichten heeft aan de hygiëne veel ontbroken. Hun rantsoenen waren altijd aan de krappe kant en lagen zelfs ver beneden de in de conventie gestelde norm (rantsoenen gelijk aan die van depot-troepen); dat de officiële waarnemer namens het *Reichskommissariat*, de Duitse arts dr. F. Reuter, schrijven kon dat in Stanislau (n.b. het kamp der beroepsofficieren), de pakketten '*vielleicht die häuftsächlichste Ernährung*'

¹ A. T. W. de Kluis: *De pastorie van Mühlberg*, p. 175-76. ² Brief, 24 febr. 1945, van M. Vrencken, aangehaald in brief, 24 april 1945, van W. J. A. Willems (Stockholm) aan de min. van soc. zaken (Londen) (*Enq.*, punten l en m, gestenc. bijl. 10).

waren, is veelzeggend. Linnengoed is er in alle kampen steeds te weinig geweest, van verstreking van voldoende kleding en schoeisel was nergens sprake. Dan was er de met het volkenrecht volstrekt strijdige *Aktion Kugel*, die ook aan Nederlandse krijgsgevangenen het leven gekost heeft – een kleine groep, het zij erkend, maar een veel grotere groep, vele duizenden lagere militairen omvattend, is tewerkgesteld op een wijze die ook al met de conventie in strijd was: talrijke dienstplichtigen hebben arbeid moeten verrichten die door de conventie uitdrukkelijk verboden was, en dat hebben óók talrijke onderofficieren moeten doen, velen hunner ondanks hun protesten.

Wat de hulp betreft die van buiten af aan de krijgsgevangenen toevloede, is, dunkt ons, duidelijk dat het Nederlandse Rode Kruis (Den Haag) zich veel moeite gegeven heeft; dat de groep uit '43 lang op de voor haar bestemde pakketten heeft moeten wachten, kan men dat Rode Kruis niet verwijten: de Duitse autoriteiten in bezet gebied, die op de *faits et gestes* van het Rode Kruis een scherpe controle uitoefenden, hebben die hulp enkele maanden tegengehouden. Voorts werd in dit hoofdstuk voor het eerst duidelijk, welk een noodlottig effect de Spoorwegstaking gehad heeft op de hulpverlening, van bezet gebied uit, aan allen die die hulp van node hadden. Ook bleek, dat aan de krijgsgevangenen via het Internationale Rode Kruis pakketten toegezonden werden door de bemoeienissen van Nederlandse instanties in Engeland en Amerika, maar de grootste hoeveelheden van deze pakketten arriveerden in Europa pas in een fase waarin hun distributie steeds moeilijker werd als gevolg van de Geallieerde bombardementen van het Duitse spoorwegnet. Opvallend achten wij het verder dat de krijgsgevangen Nederlandse officieren veel minder pakketten kregen dan de Britse (de Britse in Colditz viermaal zoveel) en dat, terwijl de Britse militairen bijvoorbeeld in een kamp als Mühlberg nog goede kleding en goed schoeisel bezaten (hun via het Internationale Rode Kruis toegezonden), de Nederlandse, de officieren inclusief, er spoedig haveloos uitzagen. Heeft het Nederlandse Rode Kruis te Londen zich niet voldoende ingespannen? Wij komen op die vraag in het slothoofdstuk van dit deel terug.

Wat tenslotte de houding van de krijgsgevangenen-zelf betreft: er zijn, menen wij, enkele groepen geweest die een opvallend weerbare houding aan de dag gelegd hebben. Dat zijn de kleine groep der generaals die bij wijze van straf negen maanden lang in een slecht kamp bij Posen opgesloten werden, dan de Colditz-groep, voorts in Stanislau en Neu-Brandenburg de groep van diegenen die lid waren van de 'Reisvereniging', en tenslotte diegenen van de onderofficieren die verboden werk hardnekkig geweigerd hebben,

KRIJGSGEVANGENEN

speciaal de ca. honderd hunner die deswege in strafkampen ten oosten van Krakau beland zijn. Hoeveel reserve-officieren, onderofficieren en dienstplichtigen gepoogd hebben te vluchten, is niet precies bekend. Van de ruim tweeduizend beroepsofficieren slaagden, gelijk vermeld, zestien er in, na hun ontsnapping Geallieerd of neutraal gebied te bereiken – van de ca. vijftienduizend krijgsgevangen militairen van de *Royal Air Force* zijn, aldus Aidan Crawley, minder dan dertig daarin geslaagd, en, voegt hij toe, *'the proportion of successful attempts among the other Services was no higher.'*¹ Men moet met een vergelijking tussen de Nederlandse en de Britse groepen natuurlijk voorzichtig zijn: de Nederlandse bestond louter uit beroepsofficieren en onder de Britse krijgsgevangenen waren er, anders dan onder die Nederlandse, maar zeer weinigen die de Duitse taal meester waren: een eerste voorwaarde om onontdekt een lange tocht dwars door Duitsland te ondernemen. Duidelijk is in elk geval dat er onder de Nederlandse krijgsgevangenen niet zo weinigen zijn geweest die beseft hebben dat zij ook in krijgsgevangenschap nog een taak te verrichten hadden in de worsteling tegen de Duitse vijand en zijn verderfelijk stelsel, en die die taak energiek en moedig ter hand genomen hebben.

¹ Aidan Crawley: *Escape from Germany. A history of RAF-escapes during the war* (1956), p. 23.

Gijzelaars

Er zijn tijdens de bezetting verschillende soorten gijzelaars geweest. In de dagen van de Duitse invasie hebben Duitse commandanten in enkele steden en dorpen burgers gegijzeld teneinde verzets- of sabotagehandelingen van de bevolking te voorkomen – de betrokkenen zijn in de regel zeer spoedig vrijgelaten. Dan zijn na de meidagen, ten eerste, in juni '41 en in september '42 vele honderden communisten en anderen die als linkse extremisten golden, als het ware preventief gearresteerd (ook zij werden door de Duitsers als gijzelaars beschouwd), opgesloten in het concentratiekamp Amersfoort en vandaar ten dele naar concentratiekampen in Duitsland gevoerd, vooral naar Neuengamme; ten tweede zijn in de jaren '41 t.e.m. '44 bij verschillende gelegenheden, na bepaalde illegale acties, personen die daar niets mee uitstaande hadden, in de concentratiekampen Amersfoort of Vught opgesloten, waarmee de Duitsers wilden bevorderen dat die acties niet herhaald zouden worden; ten derde zijn in de laatste maanden van '43 familieleden van ondergedoken politiemannen naar Vught overgebracht, zulks met de bedoeling dat de ondergedokenen zich weer zouden aanmelden en dat andere politiemannen het onderduiken zouden nalaten. Op deze drie groepen gijzelaars komen wij in hoofdstuk 6 terug. Tenslotte zijn in de laatste maanden van '44 met name in het oosten des lands in bepaalde gemeenten waar de bevolking onwillig was, werkzaamheden voor de *Wehrmacht* uit te voeren, burgers gearresteerd die er met hun leven borg voor stonden dat aan nieuwe oproepen om tot die werkzaamheden over te gaan, gehoor zou worden gegeven – die gebeurtenissen zullen wij in deel 10 behandelen. Het gaat ons in dit hoofdstuk om andere gijzelaars: gijzelaars die zich van de vorige onderscheidden doordat zij in aparte gebouwen ondergebracht waren en de groepen als zodanig enkele jaren lang zijn vastgehouden.

De gijzelaars die wij bedoelen, vielen in twee categorieën uiteen: de z.g. Indische gijzelaars¹ die in '40 opgepakt werden (een deel in juli, een deel

¹ Wij hebben tot dusver in ons werk de term 'Indische gijzelaars' steeds tussen aanhalingstekens geplaatst om te doen uitkomen dat slechts een deel hunner persoonlijk iets met Nederlands-Indië te maken had gehad; die aanhalingstekens laten wij in dit hoofdstuk weg.

GIJZELAARS

in oktober) teneinde de autoriteiten in Nederlands-Indië tot een gunstiger behandeling van de daar geïnterneerde Duitsers te bewegen, en de gijzelaars die in '42 van hun vrijheid beroofd werden (een deel in mei, een deel in juli) teneinde de Nederlandse bevolking bij een eventuele Geallieerde invasie van grootscheeps verzet tegen de bezetter te weerhouden – men zou van 'anti-verzet-gijzelaars' kunnen spreken; men zou voorts beide categorieën, de Indische en de anti-verzet-gijzelaars, kunnen samenvatten in het begrip 'Brabantse gijzelaars', want de Indische gijzelaars zijn gedurende het grootste gedeelte van hun gijzeling en de anti-verzet-gijzelaars, een kleine groep uitgezonderd, zelfs gedurende hun gehele gijzeling opgesloten geweest in als 'gijzelaarskampen' aangeduide gebouwencomplexen in Noord-Brabant. Daar hebben de Indische gijzelaars een klein half jaar in hetzelfde complex vertoefd als de groep van de in mei '42 opgepakte anti-verzet-gijzelaars, nl. in het Kleinseminarie 'Beekvliet' te St. Michielsgestel (of Gestel).

De Indische gijzelaars zijn eerst opgesloten geweest in enkele barakken van het concentratiekamp Buchenwald, werden vervolgens medio november '41 overgebracht naar het Grootseminarie te Haaren (Noord-Brabant), in mei '42 overgeplaatst naar het al genoemde Kleinseminarie te Gestel en in oktober '42 naar weer een ander gebouw in Gestel: de katholieke jongenskostschool 'De Ruwenberg' (de genoemde katholieke opleidingsinstituten waren alle drie door de bezetter gevorderd). Van de anti-verzet-gijzelaars kwam de in mei '42 gearresteerde groep in 'Beekvliet' terecht (in Gestel dus), de in juli '42 gearresteerde in hetzelfde Grootseminarie te Haaren waar de Indische gijzelaars zes maanden lang (november '41-mei '42) vertoefd hadden. Van het Grootseminarie werden evenwel in '42 steeds grotere gedeelten in gebruik genomen als gevangenis van de *Sicherheitspolizei* – hier vloede uit voort dat het restant van de Haarensse groep anti-verzet-gijzelaars (velen waren vrijgelaten) eind '42-begin '43 aan de Gestelse groep toegevoegd werd. In de jaren '43 en '44 hebben wij, wat de Brabantse gijzelaars betreft, dus slechts met twee opsluitingssoorten te maken, beide in Gestel: 'De Ruwenberg' (Indische gijzelaars) en 'Beekvliet' (anti-verzet-gijzelaars).

Beide groepen, met kleinere groepen aangevuld die wij in de loop van ons relaas zullen noemen, werden, voorzover nog aanwezig (het oorspronkelijk aantal gijzelaars, de kleinere groepen inbegrepen: ruim negentienhonderd, was toen tot ca. tweehonderdzeventig gedaald), op 5 september

¹ Deze gebruikelijke afkorting kan tot misverstand leiden: Gestel is ook de naam van een dorp bij Eindhoven dat lange tijd een aparte gemeente was.

'44, 'Dolle Dinsdag', toen de Geallieerden in België al dicht bij de Nederlandse grens stonden, overgebracht naar het concentratiekamp Vught; uit dit kamp werden in die dagen, met uitzondering van een paar honderd andersoortige gijzelaars, alle mannelijke gevangenen naar Sachsenhausen, alle vrouwelijke naar Ravensbrück getransporteerd. In Vught werden toen eerst de Indische gijzelaars vrijgelaten, vervolgens, op 17 september (de dag van de grote Geallieerde luchtlandingen o.m. bij Nijmegen en Arnhem), de anti-verzet-gijzelaars, zulks met uitzondering van vijftien die naar het concentratiekamp Amersfoort werden gebracht; van die vijftien zijn de meesten pas begin mei '45 in Den Haag bevrijd.

Als groep werden de Indische gijzelaars dus eerder gearresteerd dan de anti-verzet-gijzelaars en de Indische gijzelaars hebben bovendien in Buchenwald een naar verhouding moeilijke periode gekend. Daarentegen is de groep van de anti-verzet-gijzelaars de enige geweest waaruit leden geselecteerd zijn om bij wijze van represaille gefusilleerd te worden.

Verskil is er ook in zoverre geweest dat de volkenrechtelijke positie van beide groepen niet dezelfde was.

In ons vorige hoofdstuk stonden wij stil bij de Conventie van Genève inzake de behandeling van krijgsgevangenen; het was een conventie die vroegere regelingen verving en waarbij men in allerlei opzichten rekening had gehouden met ervaringen uit de eerste wereldoorlog. In die oorlog waren er evenwel niet alleen krijgsgevangenen geweest, gevangen militairen dus, maar ook burgers die in grote aantallen opgesloten waren: de z.g. civiel-geïnterneerden; voor het eerst in de moderne geschiedenis had men in de oorlogvoerende landen bij het uitbreken van de oorlog de in die landen wonende burgers van vijandelijke nationaliteit opgepakt. Internationale regels voor de behandeling van die civiel-geïnterneerden waren er toen niet. In die jaren '20 werd evenwel door het Internationale Rode Kruis een concept-conventie inzake de behandeling van civiel-geïnterneerden opgesteld en dat concept werd in '34 in Tokio op een internationale conferentie van Rode-Kruis-verenigingen aanvaard. Volkenrechtelijk had dat geen effect: de conventie moest niet door verenigingen maar door regeringen goedgekeurd worden en vervolgens, voorzover er parlementen waren, door parlementen. Zo ver bracht het Tokio'se concept het niet - het Internationale Rode Kruis wist evenwel na het uitbreken van de tweede wereldoorlog te bereiken dat de oorlogvoerende mogendheden, voorzover zij het Internationale Rode Kruis erkenden, de toezegging deden dat zij elkaars geïnterneerde burgers zouden behandelen alsof zij krijgsgevangenen waren. Dat gold evenwel niet voor burgers van bezette landen. Ten aanzien van Nederlandse burgers die gegijzeld werden, rustte dus op Duitsland niet

de verplichting hen te behandelen alsof zij krijgsgevangenen waren. Desondanks heeft Duitsland die verplichting met betrekking tot één groep wél aanvaard: de Indische gijzelaars. Dat had te maken met het represaillekarakter van hun internering. Duitsland wenste dat de in mei '40 in Nederlands-Indië geïnterneerde Duitsers vrijgelaten, althans minstens volgens de internationaal aanvaarde regels behandeld zouden worden, maar daar vloeide uit voort dat diezelfde regels in beginsel voor de Indische gijzelaars moesten gelden; zij zouden dus bijvoorbeeld pakketten mogen ontvangen, niet alleen uit het eigen land maar via het Internationale Rode Kruis ook uit andere landen, lijsten met hun namen moesten via het Internationale Rode Kruis aan hun regering toegezonden worden en vertegenwoordigers van de beschermende mogendheid, Zweden, en van het Internationale Rode Kruis zouden hun detentie-oorden mogen inspecteren. Van die inspecties is niet zo heel veel terechtgekomen (speciaal op dit gebied waren de Duitsers onuitputtelijk in het verzinnen van uitvluchten), maar de pakketten uit het buitenland die op de ontvangen naamlijsten gebaseerd waren, zijn voor de Indische gijzelaars van veel betekenis geweest. De anti-verzet-gijzelaars ontvingen die pakketten niet – zij waren niet aan krijgsgevangenen gelijkgesteld. Dat verschil is, zoals blijken zal, niet zonder betekenis geweest.

Indische gijzelaars

De Indische gijzelaars werden, gelijk reeds vermeld, in twee groepen opgepakt: de eerste groep op 19 en 20 juli '40, de tweede groep op 7 oktober. Aan beide acties was aan Duitse kant een lang touwtrekken voorafgegaan waarin, zoals wij in deel 4 (hoofdstuk 8) beschreven, Seyss-Inquart er in geslaagd was, het aantal gijzelaars dat hij als represaille wegens de interneringen van Duitsers in Nederlands-Indië moest laten arresteren, belangrijk te verlagen.

De groep van 19 en 20 juli bestond uit tweehonderdeen-en-dertig personen: vijftien vrouwen, tweehonderd zestien mannen. De vrouwen, nagenoeg allen Indische leerkrachten die in Nederland met verlof waren, werden in het *Frauenkonzentrationslager* Ravensbrück opgesloten en kregen daar een zekere mate van bescherming (zij zijn begin november '40, toen in Berlijn bericht ontvangen was dat de in Indië geïnterneerde Duitse vrouwen en kinderen vrijgelaten zouden worden, uit hun gijzeling ontslagen) – de mannen werden gehuisvest in stenen barakken die, met een aparte omheining, in

het concentratiekamp Buchenwald lagen. Ook die mannen waren voor het overgrote deel Indische verlofgangers, maar aan hen waren, kennelijk met de bedoeling, koningin Wilhelmina, prinses Juliana en prins Bernhard persoonlijk te treffen, enkele leden van de hofhouding alsmede de particuliere secretarissen van de prinses en de prins toegevoegd.

De tweede groep, die op 7 oktober '40 gearresteerd werd, droeg een ander karakter dan de eerste: nu werden niet Indische verlofgangers weggevoerd maar nagenoeg uitsluitend vooraanstaanden uit de Nederlandse samenleving, mannen, honderdzestien in totaal; ook zij werden in het aparte kampgedeelte van Buchenwald opgesloten. Vóór de komst van de tweede groep Indische gijzelaars was aan de eerste al een nieuwe gijzelaar toegevoegd (prof. dr. G. A. van Poelje, de ontslagen secretaris-generaal van onderwijs, kunsten en wetenschappen) – hetzelfde geschiedde na de komst van de tweede groep; bij enkele gelegenheden werden nieuwe arrestanten naar het gijzelaarskamp in Buchenwald overgebracht: eind december '40 en begin januari '41 uit het concentratiekamp Schoorl veertien voormannen van de Anti-Revolutionaire Partij, eind augustus '41, eveneens uit Schoorl, drie-en-veertig voormannen van dezelfde partij en van het Christelijk Nationaal Vakverbond. Telt men al die cijfers op, dan komt men tot een totaal van ca. vierhonderd gijzelaars in Buchenwald, maar in werkelijkheid zijn er nooit zoveel gijzelaars tegelijk aanwezig geweest: er zijn van een vroeg stadium af gijzelaars ontslagen, hoofdzakelijk op medische gronden, er zijn ook gijzelaars gestorven – wij komen er nog op terug.

In de groep als geheel waren meer dan honderd beroepen vertegenwoordigd; vooral het onderwijs had talrijke representanten: achttien hoogleraren, zeven-en-zeventig leraren en onderwijzers. De overige beroepen laten wij onvermeld – wij zien die beroepen niet als overmatig belangrijk. Het kwam in gevangenschap op heel andere eigenschappen aan dan die welke de beroepskeuze bepaald hadden of die in de beroepsuitoefening verder waren ontwikkeld. 'Er waren', schreef later een der gijzelaars,

'wijzen en dwazen . . . pedanten en bescheidenen; offervaardigen en egoïsten; stillen en luidruchtigen; . . . eindeloze praters en zwijgzamen; optimisten en pessimisten; . . . gullen en schrokkers; omnivoren . . . en pietepouterige kniesoren die het eten zoveel minder vonden dan thuis'¹ –

eigenschappen als deze waren het die bepaalden, in hoeverre men zichzelf

¹ A. de Vletter: *Van eerzaam schoolleider tot gevangenisboef. Ervaringen en indrukken uit Hollandse en Duitse gevangnissen en kampen* (1946), p. 136.

en de groep waarin men zich bevond, hielp het hoofd te bieden aan de opgelegde beproevingen.

Het kamp van de Indische gijzelaars was deel van het concentratiekamp Buchenwald maar er golden andere regels: de gijzelaars mochten niet mishandeld worden, zij behoefden niet te werken, zij mochten pakketten en allerlei andere gaven ontvangen en hun kamp kon geïnspecteerd worden door een ambtenaar van de Zweedse legatie te Berlijn of een vertegenwoordiger van het Internationale Rode Kruis. Binnen hun aparte omheining waren zij overdag vrij te doen wat zij wensten. Het eigenlijke concentratiekamp mochten zij, steeds in gezelschap van een SS-onderofficier, alleen betreden wanneer dat nodig was voor een bezoek aan het *Revier* (de ziekenbarakken) of aan de *Politische Abteilung* – zij konden overigens wél dagelijks gadeslaan wat er in het grote kamp gebeurde.

De in juli '40 gearriveerde groep had het aanvankelijk nogal moeilijk: zij was uitsluitend op het kampeten aangewezen (pakketten werden in de maanden juli t.e.m. september nog niet ontvangen) en ze bezat niets dat enige afleiding kon verschaffen: geen boeken, geen kranten, geen spellen (alles was in beslag genomen) – wél werden damstenen en schaakstukken spoedig geïmproviseerd. Het regime was toen ook nog tamelijk streng ('voor iedere snotaap in uniform die langs de barakken kwam, moesten zij', zo wordt over hen bericht, 'in de houding staan, petje afnemen en eerbiedig aan- en nakijken waarbij het hoofd moest meedraaien'¹), maar dat regime werd verzacht toen in oktober de tweede groep aankwam. Korte tijd later viel evenwel de kou in en nadien hadden de gijzelaars daar vooral des nachts op hun onverwarmde slaapzalen onder te lijden. Gelukkig: de pakketten van het Nederlandse Rode Kruis kwamen nu regelmatig binnen (begin oktober de eerste zending, toen nog louter voor de eerste groep), eens per maand een pakket van 5 kilo – de december-pakketten werden zelfs (daartoe had Seyss-Inquart zich laten vermurwen door de schrijfster Jo van Ammers-Küller) daags voor Sinterklaas met een aparte, uit bezet gebied gekomen vrachtauto bij de gijzelaars afgeleverd met voor elk hunner als extra-gave van het Rode Kruis een paar pantoffels (die werden niet uitgereikt) en van de Winterhulp Nederland een banketletter. Eind december kwam een Zweedse diplomaat op inspectie. Hem werden de volgende klachten kenbaar gemaakt: de kampkleding was te dun en de door het kamp verstrekte schoenen deugden niet; het voedsel was onvoldoende en uit de pakketten van het Rode Kruis werden vóór de uitreiking goederen weggehaald, o.m.

¹ Aangehaald in M. Brouwer: *Den vaderland getrouwe* (1947), p. 104.

steeds alle medicijnen; tenslotte leden de gijzelaars er onder dat zij slechts eenmaal per maand een brief naar huis mochten schrijven.

Het werd maart voordat een rapport waarin deze klachten opgenomen waren, de Nederlandse regering in Londen bereikte – de Zweedse had toen op twee klachten al gereageerd: het Zweedse Rode Kruis had de Nederlandse gijzelaars een hoeveelheid warme dekens doen toekomen en de Zweedse legatie had bereikt dat op de slaapzalen kachels geplaatst werden. Het kampvoedsel bleef overigens onvoldoende; dat gold niet zozeer voor de broodmaaltijden als wel voor het z.g. warm eten: ‘een verzameling’, aldus de beschrijving door een der gijzelaars, ‘van veel water met kool, worteltjes, groene en andere stengels, plus wat klonten aardappels er in’ – deze kwalijk riekende ‘soep’ (eerder ‘vuil waswater’) werd door de gijzelaars ‘flots’ genoemd, ‘edelflots’ wanneer ‘hier en daar zelfs een stukje vlees of een bobbeltje spek in de *Kübel* (dreef).¹ Wij merken hierbij op dat de *SS-Scharführer* aan wie de supervisie van het Nederlandse gijzelaarskamp toevertrouwd was, en de Duitse gevangene die voor hun voeding moest zorgen, op zulk een schaal uit de voor de gijzelaars bestemde hoeveelheden stalen, dat beiden gestraft werden: de *SS*-officier met een paar jaar gevangenis, de gevangene vermoedelijk met de dood.² Dat de fysieke toestand van de meeste gijzelaars maar weinig geleden heeft, moet dan ook, zo nemen wij aan, in belangrijke mate bepaald zijn door het feit dat zij met grote regelmaat pakketten ontvingen: eens per maand het pakket van het Nederlandse Rode Kruis, ‘voortreffelijk, onovertreffbaar van inhoud’³: met levensmiddelen, met sigaren, met twee doosjes sigaretten. Bij enkele gelegenheden zond het Rode Kruis ook fruit aan de gijzelaars toe. Dan kwamen er af en toe via het Internationale Rode Kruis pakketten van het Amerikaanse Rode Kruis – ook daar is vermoedelijk wel uit gestolen maar veel heeft de gijzelaars bereikt.

Zij kregen voorts, meestal door de zorgen van het Nederlandse Rode Kruis maar in de regel pas na weken of maanden wachten, uit bezet gebied tal van andere goederen toegezonden: extra rookartikelen, schrijfbehoeften,

¹ A. van der Wey: *In het voorgeborchte der hel. Vier jaar gevangene van de SS* (1946), p. 67–68. ² Uit hoofdstuk 5 zal blijken dat het in de concentratiekampen volstrekt normaal was dat een aanzienlijk deel van het voor de gevangenen bestemd voedsel door *SS*'ers en anderen gestolen werd. Waarom zijn de bedoelde *SS*-officier en de gevangene dan toch gestraft? Wij zijn het met dr. B. Kautsky eens dat daarbij vermoedelijk het feit een rol gespeeld heeft dat zij zich aan het voedsel niet van gewone, maar van bijzondere gevangenen vergrepen hadden (*Teufel und Verdammte*, p. 112).

³ G. van den Bergh en L. J. van Looi: *Tweemaal Buchenwald* (1945), p. 30.

betere schoenen, sportkleding, kranten, boeken¹, spellen, een luidsprekerinstallatie met een grammofoon en platen (een geschenk van Philips), en talrijke muziekinstrumenten – een piano werd uit de SS-cantine overgenomen. De particulier-secretaris van prinses Juliana, mr. J. C. baron Baud, was een begaafd pianist en onder de gijzelaars bevond zich de eerste concertmeester van de Groninger Orkest Vereniging, Jo Juda (een van de acht gijzelaars die van Joodse afkomst waren²) – hij wist een viool van redelijke kwaliteit te verwerven, en ‘zo gebeurde het’, aldus Juda in zijn herinneringen,

‘dat op het eerste zondagmiddagconcert alle muzikliefhebbers van onze gemeenschap, die naar de grote kamer gekomen waren om te luisteren, al bij het eerste stuk hun gevoelens niet de baas bleven. Er werd gesnikt, gehuild, sommigen bewogen nerveus hun onderkaak, anderen zaten diep voorover gebogen om hun emoties te verbergen. Mijzelf liepen de tranen over het gezicht. Na een half uur was het bovenblad van de viool kletsnat en Baud zat voor de piano met een gelaatsuitdrukking die . . . geen twijfel aan zijn ontroering overliet. Het was het meest geëmotioneerde concert dat ik ooit heb gegeven’³ –

en Juda’s beschrijving daarvan is, dunkt ons, een aanwijzing hoe sterk de gevoelens konden zijn die de gijzelaars, meestal met succes, onderdrukt hadden. Wel slaagden velen er in, aan het bestaan in de geïsoleerde barakken een zinvolle inhoud te geven: er werden dagelijks godsdienstige wijdingen gehouden (ca. een kwart van de gijzelaars was katholiek en onder de overigen bevonden zich vele belijdende protestanten), er werden talrijke lezingen gehouden, er werd les gegeven in minstens zeven vreemde talen, er werd

¹ De meeste gijzelaars hadden, toen zij in bezet gebied opgehaald werden, boeken meegenomen maar die boeken bleven in Buchenwald in de koffers zitten die zij niet naar hun barakken mochten meenemen. Een pater die tot de oktober-groep behoorde, wist evenwel één ‘onooglijke uitgave’ van de *Confessiones* van Augustinus mee te smokkelen. ‘Het was in die dagen’, aldus mr. E. Straat, ‘het enige boek in het hele kamp’ – hij mocht het dagelijks een uur lenen. Toen de inhoud van de koffers ‘na maanden’ vrijgegeven werd, was het ‘merkwaardig te zien, hoeveel Nederlanders . . . zich dik in de klassieken hadden gestoken: de eerste eigen bibliotheek in Buchenwald, tevoorschijn gekomen uit die koffers, bevatte niets dan de allergrootste beroemdheden. En ze zijn niet alleen herlezen, maar gevreten, en bleken onschatbaar.’ Nog voordat boeken uit Nederland arriveerden, konden de gijzelaars ook boeken lenen uit de bibliotheek van het concentratiekamp die uit bij elkaar geroofde boeken bestond; ‘men kreeg’, schreef Straat, ‘Shakespeare, omdat de kampleiding meende dat dit een antisemietisch auteur was.’ (E. Straat: ‘Kamp en cultuur’ in *Maatstaf*, IV, 2 (mei 1956), p. 82–84). ² Die Joodse gijzelaars werden medio maart ’41 opeens apart geregistreerd; gevolgen had die registratie niet.

³ Jo Juda: ‘Twee episoden’ (z.j.), p. 15.

gedamd, geschaakt, gebridget, er kwam een 'sociëteit' ('De zure bom'), er kwamen tentoonstellingen, er vormden zich vaste discussiegroepen, er werd voor avonden met lichte muziek gezorgd – en toch: men was gescheiden van familie en vrienden, men hoorde bedroevend weinig van hen, men was, diep in Duitsland, in de macht van de vijand en wist zich, daardoor al, bedreigd. Ook door de gebrekkige medische voorzieningen! Niet minder dan veertien gijzelaars stierven (de gemiddelde leeftijd van de groep was nogal hoog: ca. vijf-en-veertig jaar¹), de meesten aan longontsteking² – een ziekte die zij, bij een betere verzorging dan hun ten deel viel in het *Revier*, waar zij niet door de SS-arts maar door twee ondeskundige politieke gevangenen 'behandeld' werden, vermoedelijk te boven zouden zijn gekomen.³

Met machteloze verontwaardiging sloegen de gijzelaars de tonelen gade die zich veelvuldig in het grote concentratiekamp afspeelden; vooral de sadistische mishandelingen waarvan met name Joden (onder hen ook diegenen die in Amsterdam op 22 en 23 februari '41 opgepakt waren) het

¹ De gemiddelde leeftijd van de overledenen was bijna acht-en-veertig jaar.

² Diepe indruk maakte vooral het overlijden, in april '41, van de negen-en-veertigjarige katholieke oud-minister van justitie mr. C. M. J. F. Gosling, die de belangen van de groep verscheidene malen met succes bij de Duitse kampeiding bepleit had.

³ In december '40 nam de toen in functie zijnde SS-arts, die veel voor de Nederlandse gijzelaars gedaan had, ontslag omdat hij het niet langer verantwoord kon dat hij werkzaam was in een situatie waarin hij de door SS'ers begane misdaden hielp verzwijgen. Hij werd opgevolgd door de arts dr. W. von Hoven die zich op de experimenten met gevangenen concentreerde welke wij in hoofdstuk 1 beschreven – de 'behandeling' van de in het *Revier* opgenomen patiënten liet hij volledig over aan twee communisten, Walter Krämer en Karl Peix, van wie Krämer, in het burgerleven monteur (volgens anderen: rijwielhersteller), de chirurgische afdeling en Peix, tevoren vermoedelijk handelsreiziger, de interne onder zijn hoede had. Krämer beschouwde zichzelf als een volleerd chirurg en schijnt inderdaad met succes betrekkelijk lichte operaties, bijvoorbeeld blindedarm-operaties en operaties tot het steriliseren van mannen, uitgevoerd te hebben, Peix, door twee Nederlandse gijzelaars beschreven als 'een aanstellerige, sentimentele bruuft, een klein nerveus manneke' (J. A. H. Rijshouwer en H. van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar* (1946), p. 228), zwoer bij een aantal zinloze kuren, 'purgeren – 'Scheissen', zoals hij zei – was nummer één.' (A.v., p. 230).

Krämer en Peix kwamen in november '41 ten val. Het was hun bekend dat de *Kommandant* van Buchenwald, Koch, zich in '38-'39 door rijke Joodse families geld had laten toestoppen en bovendien had Krämer Koch wegens syphilis behandeld. Toen Koch in de loop van '41 bevreemd werd voor een onderzoek naar zijn misdadingen, liet hij Krämer en Peix naar een *Aussenkommando* overbrengen met opdracht hen 'auf der Flucht zu erschiessen', 'was prompt geschah', aldus Kogon. (*Der SS-Staat*, p. 277).

slachtoffer werden, waren hun een gruwel. Die realiteit van het immense kamp gaf aan hun eigen, naar verhouding beschermd bestaan een onwezenlijk, ja haast absurd karakter: zij werden met rust gelaten, zij maakten van elke nationale gedenktag een feestdag, de socialisten onder hen vierden de 1ste mei (Drees sprak), de katholieke hoogleraar A. van der Wey, een Carmelieter monnik, liet in drukbezochte colleges niets heel van Hitler en het nationaal-socialisme ('en onderwijl liepen buiten langs de ramen van de zaal de hooggelaarsde *Scharführer* met de revolver in de gordel'¹), op cabaret-avonden werden uitbundig begroete anti-Duitse verzen voorgedragen², Jo Juda speelde, door Baud begeleid, sonates van in Duitsland en bezet Europa verboden Joodse componisten, ja gaf met Baud bij één gelegenheid zelfs een soort openlucht-concert voor de gevangenen in het kamp waarbij het slotnummer, Schuberts diep religieus *Ave Maria*, talloze gevangenen de tranen over de wangen deed stromen – misschien kan Juda's eigen beschrijving van *dit* gebeuren het best het element der absurditeit in het bestaan der gijzelaars onderstrepen:

'We begonnen met een Händel-sonate, daarna de *Frühling* van Beethoven, gevolgd door een paar kleine stukken. Wat klonk het vreemd daar onder de blote hemel. De muren van de barakken zorgden voor een zekere akoestiek en brachten het geluid naar verschillende richtingen heen. Langzamerhand ontstond er beweging in het kamp. Onhoorbaar kwamen de mensen tussen de grauwe *Blocks* naderbij. Ze liepen behoedzaam op hun tenen in een rustige gang om niet te storen. Vanuit de verre hoogten en laagten van het bergachtig terrein verenigden ze zich in groepjes en op korte afstand van ons waren het dichte drommen, die zonder enig geruis te maken, door de muziek werden aangetrokken. Rondom het prikkeldraad gingen ze moeizaam op de grond zitten. Tussen de delen van de Händel-sonate zag ik telkens dat de rijen dikker werden, de stroom van schoorvoetend zich voortbewegende boevenpakken met de troosteloze vuilblauwe verticale strepen, wies gestadig aan en na het slot van de *Frühling*-sonate barstte een tumult los van onbeheerste kreten, huilgeluiden, geloei en applaus. Het was beangstigend, die storm van dierlijk lawaai die uit de peilloze diepten van de vernederde, geketende en getergde ziel door mensenkelen een uitweg vond. Wat een publiek! De stakkers met hun uitgeteerde lijven en doodskopgezichten. Sommigen waren zo mager dat ze wel levende geraamten geleken.'³

¹ A. de Vletter: *Van eerzaam schoolleider tot gevangenisboef*, p. 141. ² Het 'Buchenwald ABC' begon aldus: 'A is Adolf, de bron van alle kwaad / B is de burger die de ellende ondergaat / C is de censuur die alle vrijheid smoot / D het dieventuig dat niet in Holland hoort.' (Club van Ex-Geïnterneerden voor Nederlands-Indië: *Gedichten en rijmen*, verzameld door J. A. H. Rijshouwer, bundel I (1957), p. 7).

³ Jo Juda: 'Twee episoden', p. 26.

Geen wonder dat juist Juda later de gemoedstoestand waarin de gijzelaars verkeerden, aanduidde als een 'voortdurend (zweven) tussen de uitersten van ogenschijnlijke innerlijke vrede en momenten van panische angst'.¹

Die angst lag eigenlijk steeds op de loer² en daar was, gegeven de realiteit van het concentratiekamp, ook alle reden voor. Ook in hun eigen gedragingen leerden de gijzelaars met die realiteit rekening houden. Bij één gelegenheid gaven zij aan de SS door dat enkele gevangenen uit het kamp in hun barakken inbraak gepleegd hadden – de 'dieven' werden toen eerst in de kampbunker onder handen genomen en vervolgens, aldus een der gijzelaars, 'voor de goede justitiële behandeling van hun 'zaak' naar de plaats van hun misdrijf gevoerd', 'beurs geranselde en geschopte klompen mensenvlees' waren het toen nog maar.³

Gevallen van diefstal werden nadien niet meer aangegeven.

Wij kunnen ons niet anders voorstellen dan dat Koch, de *Kommandant* van Buchenwald, er van meet af aan veel op tegen gehad heeft dat enkele honderden ontwikkelde en veelal ook maatschappelijk vooraanstaande Nederlanders, jegens wie hij en zijn SS'ers zich tot hun ergernis zorgvuldig in acht moesten nemen, dagelijks konden aanschouwen wat in Buchenwald geschiedde. Of Koch ook pogingen aangewend heeft, hen naar elders verplaatst te krijgen, is niet bekend – bekend is wèl dat anderen zich daar moeite voor gegeven hebben. De Zwitserse regering, daartoe benaderd door de Nederlandse legatie te Bern, stelde voor dat de Nederlandse gijze-

¹ A.v., p. 4. ² Zij brak bij velen door toen de Utrechtse historicus prof. dr. P. Geyl begin februari '41 een propaganda-toespraak van een SS-officier die het gemeenschappelijke 'Germaanse bloed' bejubelde en er op wees dat Nederlandse vrijwilligers in de *Waffen-SS* meestreden, onderbrak met de uitroep '*Das sind Verräter!*' De spreker liep woedend weg. 'Bij ons', aldus een der gijzelaars in zijn dagboek, 'breekt dan eerst recht de storm los. Velen zijn bang voor represailles . . . en zijn woedend op prof. Geyl, anderen zijn blij dat hij het gezegd heeft.' (H. van Wermeskerken: 'Dagboek' in Rijshouwer en van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 70). Geyl deed de Duitse kampeiding weten dat hij persoonlijk verantwoordelijk wenste te zijn voor zijn interruptie. Bij wijze van straf moesten de oudere gijzelaars die daar vrijstelling van hadden gekregen, weer op het dagelijks appèl verschijnen en dat appèl werd ook een tijdlang verlengd. ³ A. de Vletter: *Van eerzaam school-leider tot gevangenisboef*, p. 129.

laars (alook het groepje van de krijgsgevangen generaals) in Zwitserland geïnterneerd zouden worden¹, en op verzoek van de Nederlandse regering drong voorts de Zweedse in '41 herhaaldelijk bij het *Auswärtige Amt* op een humaner behandeling van de Nederlandse gijzelaars aan - de *Schutzmacht-Abteilung* van de Zweedse legatie te Berlijn wist precies hoe het er met die gijzelaars voorstond; zij kreeg evenwel, wat in het Duitse perspectief erger was, bij haar bezoeken aan Buchenwald ook een beeld van het concentratiekamp zelf. Bevonden de gijzelaars zich in Nederland, dan zou het veel eenvoudiger zijn, de Zweedse pottenkijkers op afstand te houden (de *Schutzmacht* strekte zich slechts tot Duitsland in engere zin uit) - anders gezegd: het *Auswärtige Amt* ging het als een Duits belang beschouwen, de gijzelaars naar Nederland over te brengen. Ook Seyss-Inquart zag daar voordelen in. Het *Reichskommissariat* was van de aanvang af nogal scheutig geweest met het inwilligen van verzoeken om uit gijzeling ontslagen te worden (tot november '41 mochten in totaal honderdzestig gijzelaars uit Buchenwald naar hun woning in bezet gebied terugkeren, ruim tachtig op medische gronden²) - daar kwam bij dat Seyss-Inquart zich realiseerde dat overlijdensberichten als van Goseling telkens de anti-Duitse gevoelens bij een deel van de Nederlandse publieke opinie versterkten. In maart '41 bracht voorts mr. P. C. Reeringh, een Haags advocaat die begin februari uit Buchenwald had mogen terugkeren, aan het *Reichskommissariat*, op verzoek van die instantie, een schriftelijk rapport uit over de toestanden in het gijzelaarskamp, waarin hij bepleitte dat men de gijzelaars, zo men hen al niet vrijliet, in elk geval naar Nederland zou overbrengen. Kort nadien stierven verscheidene gijzelaars - Seyss-Inquart raakte verontrust, Rauter bracht op 23 april '41 een bezoek aan het kamp. Alle medische klachten wees hij daar af - 'wat de slechte gezondheidstoestand betreft', zo legde een der gijzelaars Rauters standpunt vast, 'dat is onze eigen schuld. We moeten meer aan wandelen en sport doen.'³ Was dat inderdaad Rauters

¹ Dit denkbeeld was aan de Nederlandse legatie voorgelegd door mr. E. H. von Baumhauer uit Amsterdam die als plaatsvervangend voorzitter van de Nederlands-Amerikaanse Kamer van Koophandel (de Verenigde Staten waren toen nog niet in oorlog met Duitsland) een bezoek aan Berlijn en Bern had mogen brengen. ² Die medische gronden waren soms gefingeerd. Een grote groep gijzelaars meende dat het naar voren brengen van fictieve argumenten eigenlijk onwaardig was, 'anderen echter meenden dat hoe meer er vrij konden komen, om welke reden dan ook, hoe beter dit was.' (Rijshouwer en van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 61). Er zijn ook gijzelaars vrijgelaten doordat Nederlandse instanties in bezet gebied daar op aandrongen of omdat zij beweerden, sympathie voor de NSB te koesteren.

³ H. van Wermeskerken: *Dagboek*, in a.v., p. 85.

opinie? Wij zijn er niet zeker van. In elk geval verzette hij zich niet toen Seyss-Inquart in augustus (naar wij aannemen: na bespreking in een z.g. *Chefsitzung* waar ook Rauter aanwezig was) het *Auswärtige Amt* deed weten dat hij geen bezwaar had tegen het onderbrengen van de gijzelaars in bezet gebied. Het *Reichssicherheitshauptamt* ging zich toen nog even verzetten: *Abteilung IV* deed het voorstel, de gijzelaars naar Dachau te verplaatsen en hen daar vanuit een gedeelte van het kamp dat een aparte naam zou krijgen (het beruchte begrip 'Dachau' moest men vermijden), 'eine gesunde Betätigung' te geven in de Dachau'se *Heilkräutergarten*¹, maar enkele weken later was de overbrenging naar Nederland geregeld. Daar had Seyss-Inquart in september het Grootseminarie in Haaren gevorderd² – medio november werd de groep uit Buchenwald, die toen nog ca. tweehonderdveertig gijzelaars omvatte, per trein naar Haaren gebracht. Onderweg kregen zij niets te drinken. Verschillende families in Nederland waren omtrent die overplaatsing naar een oord in of bij Den Bosch al ingelicht, want één gijzelaar had in een brief uit Buchenwald z.g. als groet geschreven: 'Dag, zoete lieve Gerritje'.³

*

De Indische gijzelaars kwamen in Haaren in een groot en ruim complex terecht met een fraaie tuin en uitgestrekte sportvelden. In het gebouw waren leslokalen, spreekkamers, dienstvertrekken, een eetzaal en een kleine tweehonderd éénpersoonskamers (zij werden voor vier personen ingericht) die tevoren de seminaristen gehuisvest hadden. Er was een uitstekende keukeninstallatie en er was modern sanitair. 'Ik had dit alles zo niet verwacht', schreef later een gijzelaar, 'en, naar mij bij herhaling bleek, hadden allerminst de vele andersdenkenden in ons midden dit verwacht. Bij velen van hen had het woord 'seminarie' de verwachting opgewekt van een achterlijke inrichting in de binnenlanden van het donkere Zuiden'⁴ – nu, dat viel mee.

¹ Brief, 30 sept. 1941, van het *RSHA, IV d 4*, aan de *Reichskanzlei* (*Enq.*, dl. II b, p. 324). ² Het grote gebouw moest in vier dagen ontruimd worden. De priesteropleiding werd eerst naar het Ursulinenklooster in Vught verplaatst. Dit gebouw werd eind maart '42 gevorderd en de opleiding werd toen naar gedeelten van kloostergebouwen in Tilburg overgebracht. ³ Nagenoeg elke Nederlander kende in die tijd het liedje dat begon met de regels: 'Dat gaat naar Den Bosch toe, zoete lieve Gerritje'. ⁴ Ph. Werner in Grootseminarie Haaren: *Domklok*, VII, 3 (maart 1946), p. 31.

GIJZELAARS

Afgezien van de betere materiële omstandigheden waarin de gijzelaars waren komen te verkeren, was het voor hen natuurlijk een grote verademing dat zij, hoewel nog steeds in Duitse gevangenschap, van de beklemming van Buchenwald verlost waren en weer in het eigen land vertoefden. De overbrenging uit Buchenwald zag men als een vorm van Duitse toegefelijkheid – zou de bezetter dan niet verder gaan en alle Indische gijzelaars vrijlaten? De hoop daarop groeide toen in de eerste maanden van '42 heel Nederlands-Indië door Japan bezet werd. Velen uit de groep in Haaren (die niet wist dat een groot deel van de in Indië geïnterneerde Rijksduitse mannen tijdig naar Brits-Indië overgebracht was¹) namen toen aan dat de grond voor hun gijzeling weggevallen was en begrepen niet waarom zij vastgehouden werden. Vastgehouden niet alleen maar wéér overgeplaatst: nu, in mei '42, naar het Kleinseminarie 'Beekvliet' in Gestel waar de Indische gijzelaars aan de eerste groep anti-verzet-gijzelaars toegevoegd werden. 'Het was ontstellend', aldus een van die laatste gijzelaars,

'wat die Indische groep allemaal meegebracht had: twee piano's, een orgel, een filmapparaat, tuinstoelen, een luidspreker-installatie, een boekerij van tweeduizend werken, tuingereedschap in alle mogelijke vormen, planten, bloemen en zelfs twee poezen met kroost, vormden de bagage, welke wij werkelijk met open mond zagen uitladen'² –

typische reacties van 'onervaren' gijzelaars op anderen die al meer dan anderhalf jaar gijzeling achter de rug hadden. Er waren meer van dergelijke reacties. 'Ondanks de aangeknoopte vriendschapsbanden zijn', zo noteerde H. van Wermeskerken, een der Indische gijzelaars, medio mei in zijn dagboek,

'de Nederlandse en de z.g. Indische gijzelaars toch nog duidelijk in twee groepen gescheiden. Wij voelden ons in kampervaring verre superieur aan de groentjes van Nederlanders, die pas zijn opgepikt, nog bangelijk zijn en nog niet weten hoe je met die Moffen moet omspringen. Zij daarentegen zien ons als een troepje door de gevangenis gedegenereerden, waar alle fut uit is en waar ze dan maar een beetje medelijden mee hebben, denkende: het kan met ons over anderhalf jaar ook zo ver zijn! Dat komt omdat de nieuwelingen zich met een laaiend enthous-

¹ Een van de transportschepen, de 'Van Imhoff', is daarbij door een Japanse aanval tot zinken gebracht hetgeen aan ruim vierhonderd Duitsers het leven gekost heeft; wij komen op dit gebeuren in deel 11 terug. ² B. H. van der Gijzel (ps. van J. E. Boddens Hosang): *St. Michielsgestel. Herinneringen uit het gijzelaarsleven* (1946), p. 89.

siasme gooien op lessen, cursussen en lezingen . . . Zo waren wij, toen wij in Buchenwald kwamen, ook, maar nu is het bij ons een beetje geluwd.¹

Uiteraard had het samenzijn met de anti-verzet-gijzelaars voor de Indische een groot voordeel: voor het eerst werden zij ingelicht over wat zich, althans voorzover de anti-verzet-gijzelaars dat wisten, in de voorgaande periode in bezet gebied afgespeeld had. Van belang was ook dat de groep van die anti-verzet-gijzelaars een veel bredere sociale samenstelling had dan de Indische groep (daarvan gaven wij al een beeld in deel 5). 'Er was in dat treffen', aldus Geyl, 'voor ons iets bijzonder verfrissends. 't Was of wij na meer dan anderhalf jaar terzijde gestaan te hebben, opeens weer in de problemen, in de noden en verwachtingen van de Nederlandse samenleving onder de bezetting ondergedompeld werden.'² Die frisheid bleef evenwel niet gehandhaafd – bovendien deden zich twee omstandigheden voor die de tegenstelling tussen de Indische en de anti-verzet-gijzelaars markeerden. De eerste was dat medio augustus vijf anti-verzet-gijzelaars gefusilleerd werden (daarover straks meer), de tweede dat de bezetter omstreeks diezelfde tijd als gevolg van een artikel in het weekblad van de NSB, *Volk en Vaderland*, waarin verontwaardigd opgemerkt was dat de gijzelaars in de Brabantse kampen meer pakketten kregen dan de Nederlandse vrijwilligers aan het Oostelijk front, het Nederlandse Rode Kruis het verbod oplegde, nog pakketten naar die kampen te sturen (familieleden mochten met de rechtstreekse toezending van eigen pakketten doorgaan). De pakketten van het Internationale Rode Kruis kregen nu dus extra betekenis; die pakketten ('met heerlijke blikjes vlees'³) waren evenwel louter voor de Indische gijzelaars bestemd. Er ontstonden spanningen. 'Het niet doorgaan van onze vrijlating heeft ons', aldus van Wermeskerken eind september '42 in zijn dagboek,⁴

'prikkelbaar, onverschillig en veeleisend gemaakt . . . Wij vrezen dat onze groep verloren zal gaan in en vroeg of laat gelijkgeschakeld zal worden met de andere gijzelaars hier, terwijl wij toch onder internationaal toezicht staan en daaruit bijzondere privileges voortvloeien die we niet gaarne zouden missen. Bovendien

¹ H. van Wermeskerken: *Dagboek* (18 mei '42) in Rijshouwer en van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 142. ² P. Geyl: Voorwoord in *O vrijheid . . . ! Sonnetten* (1945), p. VIII. ³ R. H. Boer: *Van Buchenwald naar Vught (via Haaren en St. Michielsgestel). Een relaas van vier jaren internering* (z.j.), p. 107. ⁴ H. van Wermeskerken: *Dagboek* (30 sept. 1942) in Rijshouwer en van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 155.

veroorzaakt het doorvoeren van die voorrechten in deze gecombineerde gemeenschap natuurlijk scheve toestanden en zo is dan, na veel onderling gharrewar hierover (want het solidariteitsgevoel speelde ook een rol) tenslotte besloten, een rekest bij de Duitse instanties in te dienen waarin om overplaatsing van onze groep gevraagd wordt naar een eigen gebouw.¹

Het rekest (dat, naar wij aannemen, de Duitsers, voorstanders als zij waren van het splitsen van groepen, niet onwelkom was) werd ingewilligd en eind oktober '42 werden de Indische gijzelaars, nu geslonken tot ca. tweehonderd man (enkele tientallen waren in de voorafgaande maanden ontslagen), naar een ander gebouw in Gestel overgebracht, de al genoemde katholieke jongenskostschool 'De Ruwenberg'. Zij kregen daar nieuwe privileges. 'Beekvliet' was met prikkeldraad omgeven en stond onder een bewaking van schildwachten, maar de Duitse *Kommandant* van 'Beekvliet', onder wie ook 'De Ruwenberg' zou ressorteren, zij het met een aparte *Unterkommandant*, verklaarde zich bereid, 'De Ruwenberg' niet met prikkeldraad af te sluiten en de bewaking te beperken tot één enkele schildwacht bij de toegangspoort, mits alle gijzelaars aan hun kampoudste, de twee-en-veertigjarige Indische bestuursambtenaar L. B. Mennes, zouden beloven dat zij niet zonder zijn voorkennis en instemming 'De Ruwenberg' zouden verlaten. 'Daarover ontstaat natuurlijk', noteerde van Wermeskerken, 'nogal wat discussie, want velen zien dit als een soort hulp aan de Moffen' (dat was het ook) 'en het kost dan ook heel veel moeite om allen de persoonlijke belofte te doen afleggen'² – de gehele regeling kon natuurlijk alleen doorgaan wanneer inderdaad elke Indische gijzelaar persoonlijk de gevraagde toezegging deed (hetgeen geschiedde); wij nemen

¹ Het 'onderling gharrewar' verliep als volgt. Op 22 september '42 kwam de Indische groep bijeen om zich over haar toekomst te beraden; men moest toen stemmen over de vraag of men zou aandringen op verhuizing dan wel louter op betere behandeling – de uitslag was: 22 stemmen voor verhuizing, 126 voor betere behandeling (en 2 gijzelaars wilden een stap doen bij het Internationale Rode Kruis). Kennelijk waren diegenen die voorstanders waren van een verhuizing, van mening dat men alleen als men in een ander gebouw ondergebracht werd, een betere behandeling zou kunnen krijgen. Op 26 september vond toen een tweede vergadering plaats. Hoeveel gijzelaars daarbij aanwezig waren, is niet bekend – wèl dat een deel weggebleven is. De aanwezigen stemden toen eerst over de vraag of zij wel competent waren, namens de gehele groep te spreken (die vraag werd bevestigend beantwoord), vervolgens werd met grote meerderheid (slechts 8 stemmen tegen) goedgekeurd dat in het aan de Duitsers te richten verzoekschrift aangedrongen zou worden op een betere behandeling, zo nodig door verhuizing.

² H. van Wermeskerken: Dagboek (24 okt. 1942) in Rijshouwer en van Wermeskerken: *Vier jaar Indisch gijzelaar*, p. 157.

aan dat een meerderheid hier van meet af aan geen bezwaar tegen had. De minderheid (zij zal wel goeddeels samengevallen zijn met de groep die zich tegen de overplaatsing naar 'De Ruwenberg' verzet had) raakte jegens Mennes steeds kritischer gestemd. Zij verweet hem en zijn medewerkers ('de bonzen'¹) dat zij een ondoorzichtig beleid voerden en zich nogal wat voorrechten lieten aanleunen, maar toen het op een algemene bijeenkomst der Indische gijzelaars, die onder het voorzitterschap van de Amsterdamse hoogleraar in de filosofie prof. dr. H. J. Pos plaatsvond², op stemmen aankwam, ging een meerderheid er accoord mee dat Mennes (die er op gewezen had dat hij via zijn relaties de positie der gijzelaars had kunnen verbeteren) als kampoudste aanbleef; er kwam toen wel een nieuwe 'Commissie van Bijstand', prof. dr. J. H. A. Logemann, hoogleraar aan de Rechts-hogeschool te Batavia (Djakarta), werd er voorzitter van.

Enkele meer algemene aspecten van het bestaan der Indische gijzelaars in 'De Ruwenberg' willen wij elders in dit hoofdstuk nog behandelen – hier beperken wij ons tot de vermelding dat er in juli '43 nog maar honderdvijftig gijzelaars tot de groep behoorden, dat drie van de vier resterende Joden eind juli op een ochtend vroeg (om 5 uur) bij verrassing weggehaald en naar Westerbork gebracht werden (men zag daarbij Jo Juda over het hoofd), dat medio oktober opeens dertig personeelsleden van het Amsterdamse kantoor van de Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij (de in Indië zeer bekende KPM) aan de gijzelaars toegevoegd werden³, en dat, gelijk reeds vermeld, de laatste Indische gijzelaars medio september '44 in het nagenoeg lege kamp Vught op vrije voeten werden gesteld.

Duits beleid

Het beleid dat van Duitse kant met betrekking tot de Indische gijzelaars is gevoerd, is nogal ondoorzichtig geweest. Dat heeft samengehangen met het feit dat het de resultante was van tegengestelde krachten. *Reichsaussenminister* Joachim von Ribbentrop en de *Leiter* van de *Auslands-Organisation*

¹ A.v. (13 nov. 1942), a.v., p. 163. ² Pos was in Buchenwald bij bezoeken van een vertegenwoordiger van het Internationale Rode Kruis als woordvoerder namens de gijzelaars opgetreden en had daarbij steeds, tot ergernis van de Duitsers, met die vertegenwoordigers Frans gesproken. ³ Deze gijzeling was gevolg van het feit dat het gebeurde met de 'Van Inhoff' aan het *Auswärtige Amt* bekendgeworden was; er werd toen aan de KPM mede een boete opgelegd van f 4 mln.

der NSDAP Ernst Wilhelm Bohle (die tevens *Staatssekretär* was in het *Auswärtige Amt*) wilden via de gijzelingsaffaire een maximum aan pressie uitoefenen op de Nederlandse autoriteiten in Den Haag, Londen en Batavia, Seyss-Inquart daarentegen had daar weinig behoefte aan. Met hun streven hadden von Ribbentrop en Bohle, wat Den Haag betrof, succes want de gijzelingsaffaire droeg er, zoals wij in deel 4 (hoofdstuk 8) beschreven, belangrijk toe bij dat het college van secretarissen-generaal in oktober '40 twee afgezanten naar Japan zond, luitenant-generaal M. Boerstra (oud-commandant van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger) en mr. W. G. F. Jongejan (voorzitter van de in Den Haag gevestigde Ondernemersraad voor Nederlands-Indië), teneinde van daaruit het Indische gouvernement tot een toegefelijke, meer pro-Duitse houding te bewegen. Dat gouvernement bleek evenwel niet bereid, de mannelijke Rijksduitsers uit hun internering te ontslaan (Boerstra en Jongejan werden niet eens tot Indië toegelaten) en dat besluit had de instemming van de Nederlandse regering te Londen. Het gevolg was dat von Ribbentrop en Bohle de Indische gijzelaars wensten vast te houden, zulks tot ongenoegen van Seyss-Inquart die, louter ter wille van een groep Duitse staatsburgers in het verre Indië die hem weinig interesseerde, zijn 'verzoeningspolitiek' in Nederland met een hypotheek had moeten belasten welke hij dan wel naar vermogen beperkt had maar toch niet had kunnen voorkomen. En dan die ongelukkige internering in Buchenwald! De terugvoering der gijzelaars naar Nederland had Seyss-Inquarts instemming, ja hij wilde verder gaan: medio '42 (Indië was door Japan bezet) legde hij tot tweemaal toe aan het *Auswärtige Amt* het denkbeeld voor, de resterende Indische gijzelaars vrij te laten; toen von Ribbentrop nog niets van zich had laten horen, ging Bohle, met wie Seyss-Inquart in Berlijn gesproken had, met die vrijlating accoord, maar op voorwaarde dat de in mei en juli opgepakte anti-verzet-gijzelaars *tevens* als gijzelaars inzake Indië zouden fungeren. Bene, von Ribbentrops vertegenwoordiger in Den Haag, stuurde het *Auswärtige Amt* hieromtrent bericht op zaterdag 8 augustus '42 – dat was evenwel de dag waarop Seyss-Inquart met drie van zijn *Generalkommissare* (Rauter, Schmidt, Wimmer) en *Wehrmachtbefehlshaber* generaal Christiansen overleg pleegde over de eis van het *Oberkommando der Wehrmacht* dat als represaille wegens een, overigens mislukte, aanslag op een Duitse troepentrein in Rotterdam twintig anti-verzet-gijzelaars gefusilleerd zouden worden. Het werden er vijf. Hun dood nu wekte zulk een immense verontwaardiging in bezet gebied dat Seyss-Inquart, zo vermoeden wij, er nadien niet zo veel meer voor voelde, aan een van de twee groepen gijzelaars in haar totaliteit de vrijheid te hergeven: dat zou, zo nemen wij aan, volgens hem aan de bevolking in

bezet gebied de indruk gegeven hebben dat hij gevoelig was voor publieke pressie.¹ Eerder wilde hij het tegendeel aantonen: twee maanden later, medio oktober '42, werden als represaille wegens communistische sabotage-acties in Twente nog eens drie anti-verzet-gijzelaars geëxecuteerd.

Daar bleef het bij.

De illegale acties breidden zich in '43 van maand tot maand uit, het kwam in de lente tot de grote uitbarsting der April-Meistakingen – en de anti-verzet-gijzelaars werden met rust gelaten. Dat was kennelijk conform Seyss-Inquarts bedoelingen. Die bedoelingen werden enkele maanden later duidelijk door hem uitgesproken. Eind oktober '43 deelde hij namelijk in een rondschriften aan zijn *Generalkommissare en Beaufragten* alsmede aan Harsters opvolger als *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, Naumann, mee dat hij voornemens was, '*das Geisellager Michielsgestel*' ('Beekvlief' en 'De Ruwenberg') '*in seiner bisherigen Bestimmung aufzugeben, da letzten Endes im gegebenen Falle auf die dort in Haft befindlichen Männer nicht zurückgegriffen wird und dieselben daher auf billige Art eine Märtyrergloriole erhalten.*'²

Het duurde toen toch nog meer dan tien maanden voor de laatste gijzelaars, een kleine groep anti-verzet-gijzelaars uitgezonderd, in vrijheid gesteld werden. Waarom dat uitstel? Wij weten het niet. Het kan zijn dat de *Sicherheitspolizei* of de *Wehrmacht* zich verzet heeft (de *Wehrmacht*, bevreesd voor volksoptstanden, wilde steeds zoveel mogelijk gijzelaars in handen hebben) dan wel dat beide bezwaar hadden. Hoe dat zij, Seyss-Inquart blééf doen wat hij al gedaan had voordat in oktober '43 zijn rondschriften uitging: zonder de groepen gijzelaars geheel op te heffen, holde hij ze uit door, los nog van enkele honderden individuele gevallen, hele categorieën of althans flinke aantallen tegelijk vrij te laten: uit de Gestelse groep (de in

¹ Op 18 augustus '42 heeft Mennes aan de Indische gijzelaars meegedeeld dat zij binnen enkele dagen ontslagen zouden worden en op de 28ste zei hij dat in Den Haag alles al geregeld was maar dat het *Auswärtige Amt* nog niet zijn fiat had gegeven. Heeft Seyss-Inquart inderdaad ten derde male op de vrijlating *en bloc* van de Indische gijzelaars aangedrongen? Het is mogelijk, maar wij zijn er niet zeker van. Hij heeft, lijkt het, de zaak in elk geval niet zo hoog opgenomen dat hij, hetgeen hij had kunnen doen, tegen von Ribbentrops veto in beroep is gegaan bij Hitler.

Deze zaak kan ook een rol gespeeld hebben bij het eerder behandelde rekest tot overplaatsing der Indische gijzelaars, in die zin dat velen hunner vermoedelijk veronderstelden dat zij, van de anti-verzet-gijzelaars geïsoleerd, eerder vrijgelaten zouden worden. Ook de dienst die men de Duitsers bewees door met de geringe bewaking van 'De Ruwenberg' accoord te gaan (op toezegging dat men niet zou vluchten), kan samengehangen hebben met de hoop dat men aldus de kansen op vrijlating vergrootte. ² Rondschriften, 25 okt. 1943, van Seyss-Inquart (*RK, Stab, I a*).

mei '42 opgepakten) binnen een paar weken o.m. hen die een functie hadden in de nieuwe organisaties van het bedrijfsleven, de meeste bovenzestig-jarigen en allen die aan een min of meer ernstige kwaal leden (hun totaal-aantal is niet bekend), uit de Haarensse groep der anti-verzet-gijzelaars (de in juli '42 opgepakten) eveneens binnen een paar weken ca. tweehonderd die tot dezelfde categorieën behoorden, in december '42 eerst twintig (vaders van zeven of meer kinderen), vervolgens twintig die een minder goede gezondheid hadden, tenslotte tweehonderd¹, bijna honderd in april '43 (ter gelegenheid van Hitlers vier-en-vijftigste verjaardag), ruim vijftig in oktober '43, ca. honderdzestig in december '43 (Kerstmis!), alle resterende katholieke geestelijken en predikanten in februari '44, zestig in april (de *Führer* werd vijf-en-vijftig) – het gevolg van dit alles was dat er, gelijk reeds opgemerkt, van de ruim negentienhonderd personen die in totaal sinds de zomer van '40 als Indische of anti-verzet-gijzelaars opgepakt waren², nog maar ca. tweehonderdzeventig over waren toen 'Beekvliet' en 'De Ruwenberg' eindelijk werden ontruimd. Dat die tweehonderdzeventig op enkele uitzonderingen na (waarom er vijftien tot mei '45 vastgehouden zijn, is onduidelijk) medio september '44 vrijgelaten werden, notabene in een situatie waarin veel Duitsers een soort volksopstand in Nederland vreesden, onderstreept alleen maar dat het inderdaad voor de bezetter vaststond dat hij de Brabantse gijzelaars '*letzten Endes*' met rust zou laten.

Deze conclusie die men achteraf aan de (weinige) bewaardgebleven stukken en, wat belangrijker is, aan de feiten kan verbinden, was de tijdgenoot onbekend. Vooral doordat aan de geleidelijke vrijlating van groep

¹ Diegenen in bezet gebied die van die vrijlatingen hoorden, begrepen er niets van. Zij vroegen zich af wat er achter zat. Eind '42 deed het (gefantascerde) gerucht de ronde dat een van Scyss-Inquarts dochters naar Engeland ontvoerd was waar zij als gijzelaarster vastgehouden werd. '*Auf die Mitteilung hiervon habe*', zo werd volgens een periodiek rapport van de *Wehrmacht* in bezet gebied rondverteld, '*Seyss-Inquart sofort die Freilassung von 300 Geiseln angeordnet.*' (*WBN, Feldkommandantur 724: Lage- und Stimmungsbericht Nr. 30*' (31 dec. 1942), p. 3 (CDI)). ² Aan de Indische groep, ca. vierhonderd (de twee Schoorlse groepen meegerekend), en aan de ca. twaalfhonderdzestig in mei en juli '42 gearresteerde anti-verzet-gijzelaars waren nog toegevoegd: tien Leidse hoogleraren begin augustus '42, honderd gijzelaars medio augustus '42 (in verband met de spoorwegaanslag in Rotterdam), vijf uit Weert in februari '43, elf uit de mijnstreek in mei '43 (wegens de stakingen), dertig KPM'ers in oktober '43, dertig uit de noordelijke provincies (gijzelaars die eerst in Vught opgesloten zaten) en, in januari '44, een groep gijzelaars uit Leiden (wegens de aanslag op de directeur van het gewestelijk arbeidsbureau), een aantal Zeeuwse burgemeesters (wegens verzet tegen het 'spitten' voor de *Wehrmacht*) en zes artsen uit Overijssel.

na groep, tezamen uiteindelijk meer dan 85 % van alle gijzelaars omvattend, geen enkele ruchtbaarheid gegeven werd, bleef de bevolking in bezet gebied en, in niet mindere mate, de regering in Londen bevreesd voor een herhaling van het gebeuren uit augustus en oktober '42: het fusilleren van gijzelaars.

Acht executies

Op zaterdagavond 8 augustus '42 werd 'op bevel van de Weermachtsbevelhebber in Nederland' (aldus de tekst) door de Nederlandse pers en radio een bekendmaking van Rauter wereldkundig gemaakt waarin meegedeeld werd dat daags tevoren een aanslag gepleegd was op een trein van de *Wehrmacht*; hadden de daders zich niet vóór vrijdag 14 augustus te middernacht bij de politie gemeld of waren zij dan niet opgespoord, dan zou 'teruggегреpen worden op een aantal gijzelaars die met hun leven voor dergelijke daden van sabotage borg staan'.

Of deze door Radio Hilversum uitgezonden bekendmaking al diezelfde zaterdagavond tot sommige anti-verzet-gijzelaars in Haaren en Gestel doorgedrongen is, weten wij niet, in elk geval was zij zondag aan het einde van de ochtend uit de inmiddels gearriveerde zaterdagavondbladen aan allen bekend. 'Nu heerst er toch even een druk', schreef korte tijd later in een soort dagverslag een der Gestelse gijzelaars, Paul G. S. Guermonprez (na zijn ontslag een van de naaste medewerkers van Gerrit van der Veen¹). 'Plotseling is het ernst en het zijn zij die het hardste riepen, die nu klein, o zo klein en zo wit zijn. Het geval wordt besproken, de kansen gewikt en gewogen: 't Gebeurt niet, nog nergens is het gebeurd', 't Is alles geënsce-neerd'² – dat waren dezelfde optimistische interpretaties die bij de bevolking in bezet gebied de ronde deden. Dat de bezetter willekeurige Nederlanders zou laten doodschieten wegens een verzetsdaad waaraan zij, opgesloten als zij waren, part noch deel konden hebben gehad, leek ondenkbaar. Maar niet allen waren zo optimistisch. Ds. K. H. E. Gravemeyer, een van de

¹ Guermonprez, een vooraanstaand kaderlid van de Nederlandse Unie, werd eind juli '43 uit de gijzeling ontslagen en, zoals wij al in deel 7 meedeelden, in april '44 gearresteerd en in juni '44 doodgeschoten. Van de vrijgelaten Brabantse gijzelaars zijn velen, als Guermonprez, op de een of andere wijze gaan deenemen aan het illegale werk; acht hunner zijn als gevolg hiervan gefusilleerd, twee stierven in concentratiekampen. ² Dagverslag van P. G. S. Guermonprez in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'* (1946), p. 78.

voormannen van het protestants verzet, die tot de Gestelse groep behoorde, betoogde in een speciale dienst op maandag 10 augustus dat in de pas begonnen week als het ware geloot werd om het leven der gijzelaars. Twee dagen later, op woensdag, kreeg het optimisme een zware schok: alle bezoeken aan gijzelaars werden verboden, geen hunner kreeg verlof, om welke reden ook (bijvoorbeeld eigen medische behandeling of bezoek aan een ernstig ziek gezinslid), de kampen te verlaten, er mochten geen brieven meer worden verzonden en ieder moest zijn persoonsbewijs (dat hadden de gijzelaars mogen behouden) inleveren. Alarmerender nog: enkele tientallen gijzelaars moesten zich bij de bureaus van de *Kommandanten* aanmelden en werden daar man voor man gefotografeerd met een nummer op de borst. In het Grootseminarie te Haaren waren het er bijna zestig, onder wie talrijke Rotterdammers en twee leden van het Driemanschap van de Unie: mr. J. Linthorst Homan en prof. dr. J. E. de Quay¹, in het Kleinseminarie te Gestel vijf-en-twintig, onder wie negen Rotterdammers. 'Ze kwamen terug één na één', aldus Guermonprez, 'zeer bedrukt, men zegt, dat enkelen huilden.'² Begrijpelijk is het dat de bijna vijf-en-tachtig gefotografeerden vreesden dat zij de groep vormden waaruit, kwam het zo ver, een onbekend aantal geëxecuteerd zou worden; in Gestel kregen twee van de vijf-en-twintig een flauwte. In Haaren hield de Nederlandse kampleider, prof. dr. ir. J. Goudriaan, de op non-actief gestelde president van de Nederlandse Spoorwegen (hij was in oktober '40 als Indisch gijzelaar opgepakt, na enige tijd vrijgelaten, maar in juli '42 opnieuw in gijzeling genomen) aan de maaltijd een toespraak waarin hij, aldus de dagboek-aantekening van een medegijzelaar,

'er op wijst dat, hoewel hij tot dusver de zaak nogal eens raillerend behandeld heeft, een ieder zich er bewust van dient te zijn, dat het een ernstige zaak is waarvoor wij hier zijn en dat ons lot is te vergelijken met dat van een soldaat die zijn leven inzet, hoewel onze positie minder gemakkelijk te aanvaarden is, omdat we niet strijden kunnen . . . Hij bleek daarna zeer onder de indruk.'³

De spanning steeg, eerst op donderdag 13 augustus (toen werden honderd nieuwe gijzelaars, onder wie een aantal Rotterdammers, Gestel binnen-

¹ 'Een pater', aldus Homan, 'kwam mij aanbieden, mijn plaats te nemen, hij kon de fotograaf omkopen om foto's te verwisselen. Ontroerd wees ik dit af.' (J. Linthorst Homan: *Wat zijt ghy voor een vent*. *Levensherinneringen* (1974), p. 150).

² P. G. S. Guermonprez in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 78. ³ (RvO) *Dagboekfragmenten 1940-1945* (1954), p. 181.

gevoerd), maar uiteraard vooral op vrijdag de 14de. Te middernacht zou het Duitse ultimatum aflopen. Die vrijdag konden de gijzelaars uit de Rotterdamse dagbladen van donderdag kennis nemen van twee verklaringen, de eerste van twee-en-dertig vooraanstaande Rotterdammers, de tweede van negentien protestantse kerkelijke gemeenten te Rotterdam – in beide verklaringen was een beroep gedaan op de bezetter, de levens der gijzelaars te sparen, maar was ook de aanslag op de Duitse trein scherp veroordeeld. Beide verklaringen werden door althans een deel der gijzelaars principieel afgekeurd.

Met goedkeuring van Christiansen hadden, zoals wij reeds in deel 6 (hoofdstuk 2) beschreven, Seyss-Inquart, Rauter en Schmidt inmiddels vastgesteld wie, als de daders van de aanslag zich niet alsnog zouden aanmelden of alsnog gegrepen zouden worden, gefusilleerd zouden worden. Eerst hadden zij vijf Rotterdammers uitgekozen, maar op voorstel van Schmidt was, vermoedelijk op donderdag 13 augustus, besloten om twee van de vijf te vervangen door twee anderen met wie, naar Seyss-Inquart, Rauter en Schmidt aannamen, koningin Wilhelmina zich in het bijzonder verbonden voelde: O. E. G. graaf van Limburg Stirum, een nazaat van een van de leden van het Driemanschap van 1813, en A. baron Schimmelpenninck van der Oye, in wie de Duitsers vermoedelijk (maar dan ten onrechte) een afstammeling zagen van de raadpensionaris uit de Franse tijd. Van Limburg Stirum bevond zich al onder de gijzelaars te Gestel, Schimmelpenninck woonde op Schouwen; hem had de 'SD' in mei en juli '42 vergeefs gezocht op een oud Haags adres. Hij werd nu op vrijdag 14 augustus gearresteerd en naar Gestel overgebracht. Daar bevond zich onder de gijzelaars ook een van de drie Rotterdammers wier namen gehandhaafd waren: mr. R. Baelde. De twee andere Rotterdammers, Chr. Bennekers en W. Ruys, behoorden tot de gijzelaars die in juli opgepakt waren – zij zaten in Haaren opgesloten.

Aan Duitse kant was vastgesteld dat de vijf geselecteerden, mocht het zo ver komen, omstreeks zonsopgang gefusilleerd zouden worden op een open plek in de bossen bij Goirle, even bezuiden Tilburg; daarvóór zouden zij samengebracht worden, niet in Haaren dat dicht bij Tilburg ligt, maar in het niet ver van Den Bosch gelegen Gestel. Daar zouden in de nacht Baelde, van Limburg Stirum en de pas binnengebrachte Schimmelpenninck met zo min mogelijk gerucht op hun slaapzaal van hun bedden gelicht worden (de Duitsers waren bevreesd voor daden van verzet van de overige gijzelaars) – vóórdien zouden Bennekers en Ruys uit Haaren naar Gestel worden overgebracht.

Vrijdagavond trok opeens een groot aantal gewapende Duitse militairen

het Grootseminarie te Haaren binnen. Bennekers en Ruys kregen opdracht, zich bij de *Kommandant* te melden. Deze deelde hun in aanwezigheid van Goudriaan mee dat zij onmiddellijk naar Gestel getransporteerd zouden worden, 'voor een verhoor', zei Goudriaan tegen andere gijzelaars. Bennekers en Ruys begrepen wat hun boven het hoofd kon hangen. 'Dit is het eind', zei Bennekers – 'hij neemt', aldus een ooggetuige, 'drie broomtabletten voor de zenuwen. Hij huilt niet maar de wanhoop is op zijn gezicht te lezen.'¹ Ruys was de rust zelve. 'Dit staat mij niet aan, dit is heel ernstig', zei hij – Goudriaan wees hij op een afscheidsbrief die hij in de voorafgaande dagen geschreven had.² 'Hij kijkt mij glimlachend aan', aldus, in een kort nadien geschreven verslag, een ander lid van de Haarense groep, de zenuwarts dr. Th. van Schelven. 'Zijn gezicht is vol vrede en waardigheid. Hij heeft geen hulp nodig . . . Ik merk aan zijn blik dat hij dat allang wist, er op voorbereid was.'³ Dan, nadat Ruys, door Duitse militairen begeleid, verdwenen is:

'Alles is nu stil. De wacht is weg. We doen de deuren zachtjes open, loeren in de gangen. Overal gebeurt hetzelfde. Gefluister, dan opeens iemand die de gang opstapt, en een stem, die gewoon spreekt. De ban is gebroken. Een algemeen medelijden met het slachtoffer spreekt uit alle zinbrokken, die je oor treffen. Maar daaronder spreekt uit de klemtoon der woorden, uit de vochtige blikken hetzelfde gevoel, dat ik als een grote blaas in mijn borst voel drukken: *ik* niet. Dat gevoel is zo groot, de vreugde is zo intens, de plotselinge verlichting is zo enorm, dat we zeker gedanst zouden hebben als schooljongens bij het begin van de vakantie, als het medegevoel met hem er niet geweest was.'⁴

★

Ook in het Kleinseminarie te Gestel trok op vrijdag 14 augustus een aantal Duitse militairen naar binnen. De *Kommandant* had door zijn Duitse stafleden lijsten van alle slaapruijnten laten maken met de namen der daar gehuisveste gijzelaars en met vermelding wie een onder-, wie een bovenbed had. Baelde werd nog apart getoond aan de man die hem tegen middernacht moest ophalen: in diens aanwezigheid kwam de *Kommandant* 's avonds

¹ Verslag in Grootseminarie Haaren: *Domklok* (maart 1946), p. 29. ² J. Goudriaan in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren* (1947), p. 60. ³ Th. van Schelven: *Niet tevergeefs* (1946), p. 112. ⁴ A.v., p. 112-13.

op de kamer waar de bedden van Baelde en enkele andere gijzelaars stonden, en maakte een onbenullig praatje met hem. Die andere gijzelaars waren wakker toen Baelde gehaald werd. 'Ik voel geen haat meer', waren de laatste woorden die zij hem hoorden zeggen.¹ Elders in het gebouw werden van Limburg Stirum en Schimmelpenninck weggehaald terwijl, schijnt het, verscheidenen van hun kamergenoten niets merkten, de schrijver Simon Vestdijk 'sleiep door alles heen, terwijl', schreef hij later, 'twee of drie bedden van mij van Limburg Stirum werd gehaald.'²

Op de plaats in het gebouw waar de drie Gestelse en de twee Haarene gijzelaars samengebracht werden, konden de drie Gestelse nog van een enkeling afscheid nemen – Baelde van een oom, mede-gijzelaar (aan wie hij speciaal vroeg, de religieus-socialistische voorman dr. W. Banning, die ook in Gestel gegijzeld was, te danken voor het vele dat hij hem in zijn leven had geschonken), van Limburg Stirum van zijn broer C. W. graaf van Limburg Stirum. 'Ga zitten en steek een sigaret op', zei hij tegen die broer, 'ik ben aan mijn brief bezig'³: de afscheidsbrief aan zijn vrouw. Schimmelpenninck, de jongste van de vijf (hij was acht-en-twintig, zijn vrouw was in verwachting), doorleefde de laatste nacht van zijn leven, 'met een moed en een nobelheid die', aldus een in het *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren* opgenomen 'In memoriam', 'niet te bevatten zijn. Rustig neemt hij zijn laatste beschikkingen, schrijft een order aan de bank, zijn vrouw het nodige geld uit te keren . . ., ontvangt een notaris om zijn uiterste wil op te stellen' (dit was een gijzelaar, haastig gewekt) 'en schrijft een afscheidsbrief aan al de zijnen.'⁴ Aan een van de drie predikanten (alle drie gijzelaars) die geestelijke bijstand mochten verlenen aan de vijf die nog maar enkele uren te leven hadden, gaf Schimmelpenninck op, welke bijbelteksten in hun samenzijn behandeld moesten worden. 'Ik hoop en vertrouw', zei hij ten afscheid tegen de predikant, 'dat mijn dood nog vrucht mag afwerpen voor de zaak van ons vaderland. Dat is een rechtvaardige zaak en daarvoor ben ik bereid te sterven.'⁵

Zaterdagmorgen vroeg, tegen drie uur, werden de vijf weggevoerd. Drie waren er die, toen zij voor het vuurpeleton stonden, de blinddoek weigerden – slechts van één kennen wij de naam: Bennekers.

¹ R. Peereboom: *Gijzelaar in Gestel* (1945), p. 66. ² S. Vestdijk: 'Sint Michiels-gestel of een studie in volkskarakter', *Maatstaf*, IV, 2 (mei 1956), p. 136-37.

³ R. Peereboom: *Gijzelaar in Gestel*, p. 66. ⁴ *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 38. ⁵ A.v.

Op het uur waarop aan de overige gijzelaars mededeling van de executies zou worden gedaan, waren de plaatsen waar dit zou geschieden (in Haaren een groot veld in de tuin, in Gestel een van de twee voetbalvelden), door de Duitsers omringd met aanvankelijk verdekt opgestelde, zwaargewapende militairen. In Haaren liepen de gijzelaars, niet wetend wat er te geschieden stond, eerst in de tuin rond, zwijgend. 'We kijken elkaar niet aan', aldus van Schelven.

'Zelfs gepraat wordt er niet. Dan rijzen me de haren te berge. Daar tussen de struiken staat een machinegeweer, er achter is de helm te zien van de liggende man. Daar nog een! Daar achter op de wal ook een, achter een struik. Massa-executie, valt me in. Ik zeg niets . . . een heel enkele ziet het maar, daaronder ook de man naast mij. We zien elkaar aan, zijn gezicht is bleek en verwrongen. Het zweet staat op ons voorhoofd, onze ogen komen naar voren uit de kassen, onze lippen beven.'¹

Er wordt een carré gevormd. Lopen van geweren en van mitrailleurs worden op de gijzelaars gericht. De *Kommandant* verschijnt, in gala-uniform, met enkele andere Duitsers naast zich. Twee gijzelaars vallen flauw – men laat hen liggen. De overigen horen, eerst in het Duits, dan in het Nederlands, een lange tekst waarin de bezetter zijn handelen toelicht, aan het eind volgen de namen der vijf gefusilleerden, twee uit Haaren: Bennekers en Ruys. 'Naast me', aldus een gijzelaar, 'wil een grauwendende, vuist-gebalde kerel naar voren springen. We houden hem tegen, hebben de grootste moeite. Het was Ruys' beste vriend. Tranen lopen over zijn wangen.'² '*Sie können abtreten*', roept de *Kommandant*. Enkeligen beginnen daarmee. Dan, plotseling, Goudriaans stem: 'Staan blijven! Stilte om onze gevallen kameraden te herdenken!' Talrijke katholieken knielen op de grond, zij en vele anderen prevelen gebeden. Na twee minuten gaat men langzaam uiteen.

In Gestel speelde zich ongeveer hetzelfde Duitse ceremonieel af, met dien

¹ Th. van Schelven: *Niet tevergeefs*, p. 114. ² H. Leenderts: *Balling. Zes maanden gijzelaar in Haaren* (z.j.), p. 77.

verstande dat de gijzelaars die zich al om kwart voor acht voor het eerst hadden moeten opstellen, tot na negen uur moesten wachten voor zij, voor de derde maal, opgeroepen werden zich naar het sportterrein te begeven. De *Kommandant* en enkele andere Duitse officieren verschenen, het terrein werd omzoomd met Duitse militairen; ze waren zingend komen opmarcheren. Vervolgens werden dezelfde mededelingen gedaan als in Haaren. De Gestelse gijzelaars (in tegenstelling tot de Haarense wisten zij dat de vijf inderdaad weggevoerd waren) hadden tevoren afgesproken dat zij, wat er namens de bezetter ook meegeedeeld zou worden, een ijzig stilzwijgen zouden bewaren. Dat deden zij. De gevallenen herdachten zij pas toen zij in de ontbijtzaal bijeen waren: met een minuut stilte.

De rest van de dag, tot vier uur 's middags, scheerden af en toe Duitse jachtvliegtuigen laag over beide kampen heen. Dat was als intimidatie bedoeld – een nodeloos gebaar. De gijzelaars gevoelden zich volmaakt machteloos.

Daags daarna, op zondag, vond in Gestel een herdenkingsdienst plaats waarin de gereformeerde hoogleraar dr. K. Dijk, voorging; alle aanwezigen zongen de verzen 4 en 5 van Gezang 282 – verzen die in Buchenwald door de Indische gijzelaars telkens na de dood van een hunner gezongen waren, bij veertien gelegenheden dus.¹ In Haaren kwamen alle gijzelaars op zaterdagmiddag bijeen; hier spraken de Leidse zendingsdeskundige prof. dr. H. Kraemer en de vicaris van het bisdom Den Bosch, mgr. F. N. J. Hendriks.² 'Gijzelaar zijn', zei Kraemer,

'houdt in, voortdurend te verkeren op de grens van tijd en eeuwigheid, van leven en dood . . . Ons gijzelaarschap worde door ons niet ervaren als een blind lot dat over ons is gekomen, maar als een taak en een verantwoordelijkheid, waarin om de hoogste en diepste goddelijke en menselijke dingen gestreden wordt. Wij hebben ons nu bewust te maken dat gijzelaar-zijn niet een blind lot is, maar het bekleden van een plaats aan dit schrikkelijke maar grootse front waarin zoveel miljoenen elk weer op een andere wijze betrokken zijn.'

¹ De verzen luiden: 'Geen vijand vrees ik als Gij bij mij zijt / Tranen en leed zijn zonder bitterheid / Waar is, o dood, uw schrik? Graf, waar uw eer? / Meer dan overwinnaar blijf ik in de Heer', en: 'Houd hoog Uw kruis voor mijn verdonkrend oog / Licht in de schemer, leid mij naar omhoog! / De morgen daagt, de schaduw gaat voorbij: / in dood en leven, Heer, blijf mij nabij!' ² Teksten in *Gedenksboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 65 e.v.

Dat de gijzelaars in Haaren en Gestel met heftige verontwaardiging kennis genomen hadden van de executie van vijf hunner, spreekt vanzelf ('de bloedige strepen die nu getrokken worden, zijn, vrees ik', schreef Banning aan zijn gezin, 'in geen twee generaties uit te wissen'¹), maar naast die verontwaardiging was er ook een begrijpelijke angst voor het eigen lot. Wie zouden de volgende slachtoffers zijn? Volgens welke criteria hadden de Duitsers Baelde, Bennekers, van Limburg Stirum, Ruys en Schimmelpenninck eigenlijk uitgekozen? Dat was niemand duidelijk. Menigeen besloot, voortaan jegens de bezetter een zekere voorzichtigheid in acht te nemen. Kort na de 15de augustus werden de gijzelaars man voor man in de bureaus van de *Kommandanten* geroepen waar hun een reeks politieke vragen voorgelegd werd die zij in Haaren schriftelijk, in Gestel mondeling moesten beantwoorden. Zodra de eerste ondervraagden hadden kunnen meedelen, hoe die vragen eigenlijk luidden, werd in Haaren door de kampleiding geadviseerd, het antwoord op de vraag 'königstreu?' uit de weg te gaan door in te vullen: 'Ik beschouw het Koninkrijk der Nederlanden als nog in oorlog met Duitsland'. Volgens Linthorst Homan waren er op de ca. zevenhonderd gijzelaars die op dat moment in het kamp aanwezig waren, niet meer dan vijf of zes die de vraag 'königstreu?' met een eenvoudig 'ja' beantwoordden (Homan zelf was een van die vijf of zes), en vulde ongeveer twintig procent achter de vraag: 'deutschfreundlich?' in: 'Nicht deutschfeindlich'.² In Gestel werd, aldus Vestdijk,

'op de vraag 'königstreu?' meestal wel bevestigend geantwoord... Maar er werd ook gevraagd: 'deutschfreundlich?'... Dan mocht men gaan draaien... Als mijn geheugen mij niet bedriegt, heb ook ik het in de cultuur gezocht en het was zeker de waarheid geen geweld aangedaan, toen ik verklaarde, altijd veel aan de Duitse cultuur te hebben gehad - een toch nogal lafhartig antwoord, waarvan de ironie ál te diep verscholen was.'³

Dr. J. W. Meijer Ranneft, oud vice-president van de Raad van Neder-

¹ Brief, 31 aug. 1942, van W. Banning aan zijn gezin (Doc II-375 A, a-26). ² J. Linthorst Homan: 'Korte notities' (22 april 1945), p. 12 (Commissie Onderzoek Nederlandse Unie, II c). ³ S. Vestdijk: 'Sint Michielsgestel', *Maatstaf*, mei 1956, p. 134.

VRAGENLIJSTEN

lands-Indië (het hoogste adviescollege van de gouverneur-generaal), was, volgens Vestdijk, 'de enige die zei wat we allemaal dachten ('dat hij anti-Duits was, en altijd was geweest'); het werd genoteerd en hij heeft er nog last genoeg van gehad, later, toen . . . hij maar niet vrijgelaten werd'¹ - inderdaad, Meyer Ranneft behoorde tot diegenen die pas begin september '44 uit de gijzeling ontslagen werden.

★

Wij hebben te weinig gegevens om te kunnen beoordelen hoe lang het vooruitzicht, mogelijkzwaars zelf ook gefusilleerd te worden, de gijzelaars of althans vele gijzelaars gekweld heeft. Wij nemen aan (nadere gegevens terzake ontbreken) dat die angst medio oktober '42 geactiveerd werd, toen, zoals wij reeds in deel 6 beschreven, weer drie gijzelaars (twee uit Haaren: J. Haantjes en mr. H. W. Vrind, en één uit Gestel: J. van den Kerkhoff) voor een vuurpeleton werden geplaatst, samen overigens met twaalf gevangenen uit het concentratiekamp Amersfoort: tien communisten en twee revolutionair-socialisten², maar het lijkt ons plausibel dat, gelijk reeds opgemerkt, nadien de angst veel minder werd toen de talrijke illegale acties waaromtrent ook de legale pers soms berichtte, niet tot het fusillieren van nieuwe gijzelaars leidden en de anti-verzet-gijzelaars, sinds begin '43 op vier na allemaal samengebracht in 'Beekvliet'³ en gescheiden van de Indische gijzelaars die in het gebouw 'De Ruwenberg' vertoefden, zelfs ten tijde van de April-Meistakingen met rust gelaten werden. Daar kwamen nog twee factoren bij welke de bezorgdheid, het leven te zullen verliezen, verminderden: het overgrote deel van de gijzelaars werd geleidelijk vrijgelaten en het verblijf in gijzeling kreeg als gevolg van allerlei gunsten allengs een karakter waar de gijzelaars zelf niet veel meer van begrepen; het deed Vestdijk later schrijven dat het 'groteske lieden' waren geweest die hem en de andere gijzelaars vastgehouden hadden.⁴

¹ A.v., p. 133, 134. ² Wij hebben in deel 6 abusievelijk van 'twaalf communisten' gesproken. ³ In het Grootseminarie te Haaren waren, met verlof van de Duitsers, vier gijzelaars (twee artsen, een tandarts en een priester) achtergebleven om voor de *Untersuchungshäftlinge* van de *Sicherheitspolizei* te zorgen. ⁴ S. Vestdijk: 'Sint Michielsgestel', *Maatstaf*, mei 1956, p. 131.

De Brabantse kampen

Van de drie complexen waarin de gijzelaars in Noord-Brabant ondergebracht waren, was het Haarens Grootseminarie uit een oogpunt van behuizing het geschiktst: het had, gelijk reeds vermeld, een kleine tweehonderd slaapkamers, zodat een groot deel van de ca. achthonderd gijzelaars die er in juli '42 aankwamen, wat het slapen betrof, in kleine groepjes ondergebracht konden worden; de rest sliep op slaapzalen. Het Grootseminarie had voorts, evenals de jongenskostschool 'De Ruwenberg', binnen de omheining een grote tuin. In Gestel waren het Kleinseminarie 'Beekvliet' en 'De Ruwenberg' ten aanzien van de behuizing minder comfortabel en 'Beekvliet' had maar een kleine tuin (maar ook een sportveld). Ongemakken van deze aard werden door sommige gijzelaars hoog opgenomen, anderen tilden er licht aan. Kleine conflicten bleven niet uit; die moesten dan opgelost worden door de Nederlandse kampleiders die, met machtiging van de Duitse *Kommandanten*, intern de verantwoordelijkheid droegen voor alles wat organisatorisch geregeld moest worden.

Van die *Kommandanten* zullen wij geen bijzonderheden geven, behoudens dat wij willen opmerken dat *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker van juni '42 af fungeerde als *Kommandant* van het kamp 'Beekvliet' ('een slaaf, een benauwd handlangertje' volgens een der gijzelaars: 'hij kan niet eens keffen en *schnauzen*'¹) – Gemmeker werd in oktober '42 tot *Kommandant* van het *Judendurchgangslager* Westerbork benoemd en in dat verband hebben wij in hoofdstuk 7 meer over hem te schrijven. Wat de Nederlandse kampleiders aangaat: de kampleider in Haaren, prof. Goudriaan, noemden wij al; zijn functie viel weg toen de Haarens anti-verzet-gijzelaars in de periode oktober '42–januari '43 naar 'Beekvliet' overgeplaatst werden (het waren er in totaal ca. tweehonderdnegentig). In 'Beekvliet' trad eerst de kampouderste van de Indische gijzelaars, Mennes, als kampleider op, maar toen de Indische groep in oktober '42 naar 'De Ruwenberg' verdween, ging de Delftse hoogleraar prof. dr. ir. W. Schermerhorn die functie uitoefenen. Schermerhorn heeft dat meer dan een jaar lang gedaan²; hij wist, aldus een gijzelaar, 'door zijn kalmte en ernstige blijmoedigheid steeds de goede toon te vinden om het soms inzinkend geduld weer op voortreffelijk peil te brengen.'³ In

¹ R. Peereboom: *Gijzelaar in Gestel*, p. 85, 88. ² Als kampleider werd Schermerhorn terzijde gestaan door een commissie van advies, die eerst onder voorzitterschap stond van mr. J. Donner, lid van de Hoge Raad, en na diens ontslag (april '43) van prof. de Quay. ³ B. H. van der Gijzel: *St. Michielsgestel*, p. 102.

'KAMPLEIDERS'

december '43 werd hij uit de gijzeling ontslagen; hij werd toen opgevolgd door de Leidse vrijzinnige theoloog prof. dr. L. J. van Holk en deze op zijn beurt door jhr. dr. C. G. C. Quarles van Ufford, de door de bezetter ontslagen burgemeester van Apeldoorn. In de periode van Holk/Quarles van Ufford hadden echter de meeste gijzelaars 'Beekvliet' al verlaten, het is Schermerhorn geweest die veertien maanden als kampleider fungeerde in de periode van het 'echte' Gestel en wij menen te mogen schrijven dat hem niet de leiding van het eerste naoorlogse kabinet zou zijn toevertrouwd indien hij in Gestel niet getuigenis had afgelegd van bijzondere capaciteiten. Hij was een toonbeeld van geduld, redelijkheid en humaniteit, er ging warmte van hem uit en hij verloor nooit de moed.

★

Wat hun voeding betreft, hebben zo al niet alle dan toch wel talrijke gijzelaars het na enige tijd in de Brabantse kampen eerder beter dan slechter gehad dan de meeste andere Nederlanders. De gijzelaars hadden hun distributiestamkaarten thuis gelaten (hun gezinnen konden dus de voor de gijzelaars bestemde bonkaarten blijven betrekken) – die stamkaarten hadden ze in de kampen niet nodig want het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd deed aan de *Kommandanten* toewijzingsbonnen (coupures) toekomen, die berekend waren op de normale rantsoenen. Van dat 'officiële' voedsel werd door de Duitsers heel veel gestolen. In Gestel duurde het bijvoorbeeld meer dan een jaar voor de gijzelaars uit de toewijzingen suiker kregen. 'Geen van ons', aldus een anti-verzet-gijzelaar die van juli tot eind december '42 in Haaren opgesloten zat,

'heeft ooit het normale rantsoen gehad. Slechts enkele dagen werden we, in den beginne, getraceerd op een kop lauwe ondermelk. Spoedig maakte deze plaats voor 's morgens en 's avonds een mok surrogaat-koffie, ondrinkbaar door de wijze waarop ze was toebered . . . Na de eerste dagen zagen we geen melk meer. Suiker kregen we nimmer, laat staan rookmaterialen, terwijl de gezamenlijke hoeveelheid verwerkt vlees per maaltijd waarschijnlijk geen half pond woog. Ons hele dagrantsoen bestond die maanden uit zes sneedjes brood, een halve liter koolsoep, 'n vingerhoed vol boter en (als belegging) meestal één lapje kaas (in kamptaal: cellofaan).'¹

¹ H. Leenderts: *Balling. Zes maanden gijzelaar in Haaren*, p. 44-45.

Toen Rauter op 14 september '42 'Beekvliet' inspecteerde (daar bevonden zich toen de Indische gijzelaars en de eerste groep anti-verzet-gijzelaars), kreeg hij te horen, 'dat de voeding in het kamp slecht (was)'.¹ Waar al het gestolen voedsel gebleven is, weten wij niet precies. Vermoedelijk is een deel ten profijte van de Duitse verkopers in de zwarte groothandel verdwenen, verder nemen wij aan dat alle Duitsers die iets met de kampen te maken hadden, de staf van de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des SD* in Den Bosch inbegrepen, zichzelf veel toegeëigend hebben en veel aan hun gezinnen en andere relaties in Duitsland hebben toegezonden, en tenslotte staat wel vast dat ook nog een deel van het voor de gijzelaars bestemde voedsel gebruikt is als voer voor de varkens ('tientallen, misschien een paar honderd'²) welke de eerder bedoelde Duitsers er op nahielden.³

Later werd de toestand beter. Niet dat er minder gestolen werd (de dagelijkse rantsoenen bleven klein), maar de alarmerende berichten uit de eerste weken en maanden (de gijzelaars konden naar huis schrijven) droegen er toe bij dat hun aanzienlijke hoeveelheden levensmiddelen toegezonden werden. Gezins- en familieleden, vrienden en allerlei anderere relaties gingen pakketten sturen (gezinsleden konden daarbij gebruik maken van de distributiegoederen die zij met de bonnen der gijzelaars aanschafden), fabrikanten zonden soms grote voorraden naar de kampen, in Noord-Brabant en elders werden op het platteland speciale inzamelingen voor de gijzelaars gehouden, het Nederlandse Rode Kruis deed hun de gebruikelijke pakketten toekomen (met een onderbreking in de zomer van '42), en dan waren er, maar louter voor de Indische gijzelaars, de pakketten die via het Internationale Rode Kruis binnenkwamen. Speciaal de Indische gijzelaars ontvingen zoveel hulp van buiten dat velen hunner er in de tweede helft van '43 toe overgingen, uit hun kamp pakketten met levensmiddelen te sturen naar hun gezin of familie - die verzending van levensmiddelen werd begin '44 door de *Unter-*

¹ H. Algra in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 56. ² J. A. H. J. van der Dussen in a.v., p. 261. ³ In de periode waarin het voedsel schaars was, waren er in Haaren, aldus een gijzelaar, 'kerels die zich niet ontzagen (ondanks de wetenschap dat ze anderen tekort deden) om twee mokken melk te nemen. Individuen die zich niet schaamden om de dikste sneden uit te zoeken, om soms het rantsoen van een ander te stelen. Ieder van ons kende deze knapen. We zullen hun naam nooit vergeten, omdat er namen bij waren van 'grote' Nederlandse persoonlijkheden.' (H. Leenderts: *Balling. Zes maanden gijzelaar in Haaren*, p. 34). Vermeld zij in dit verband dat er ook nogal wat vooraanstaanden waren die systematisch weigerden, smerig corvéewerk te doen: dat lieten zij aan maatschappelijk minder hoog geplaatste gijzelaars over.

kommandant van 'De Ruwenberg' verboden, met weinig succes: de gijzelaars bezaten een eigen sleutel van de zaal waar de gecontroleerde pakketten ter verzending opgestapeld werden, en was die controle achter de rug, dan werden de verboden pakketten met levensmiddelen bij de gecontroleerde gezet. Er zijn in Gestel, waar als geschenken van met de gijzelaars meelevende Nederlandse firma's ook grote hoeveelheden wijnen binnenkwamen, 'maaltijden aangericht, met toasten bij voortreffelijke merken, waarover mij', aldus Vestdijk, 'past te zwijgen, al zie ik er niets verwerpelijks in.'¹ Menige gijzelaar kon op zijn verjaardag de vrienden die hij in het kamp gemaakt had, een uitnemende maaltijd aanbieden. De derde verjaardag van prinses Irene (5 augustus '42) werd in Gestel (men houde in het oog dat dit kamp toen al drie maanden bestond en dat er de Indische gijzelaars zaten die pakketten uit Genève kregen) door een aantal gijzelaars gevierd met een apéritief van vermouthe met oude kaas en een lunch die, van de twee wijnen (Moezelwijn en een rode wijn) afgezien, bestond uit bouillon, een zalmsla 'met echte mayonnaise', een komkommersla, crackers, sandwiches met pâté, 'een prachtige (héél overgekomen) taart met een grote oranje-suikerkroon gedekt', meloen en 'echte koffie met echte slagroom.'²

★

Eerder vermeldden wij dat het de Indische gijzelaars, die in Buchenwald al hele lezingen-programma's achter de rug hadden, opviel met hoeveel energie de anti-verzet-gijzelaars in Gestel het houden van lezingen ter hand gingen nemen. In Haaren was het niet anders. Daar vormde prof. Goudriaan al op de derde dag waarop men in gijzeling was (17 juli '42), een commissie, bestaande uit de hoogleraren van Holk (voorzitter), V. J. Koningsberger en de Quay, die onmiddellijk werkprogramma's in elkaar zette als gevolg waarvan men tot december op vier ochtenden in de week (maandag t.e.m. donderdag) een wetenschappelijke lezing zou kunnen bijwonen. Lichtere onderwerpen kwamen spoedig in middaglezingen aan de orde. Ook over Nederlands-Indië werden reeksen voordrachten gehouden. Een eerste-hulp-cursus werd georganiseerd en er werd les gegeven in verscheidene vakken en in het Frans, Duits, Engels, Spaans en Russisch. Al die ontwikkelingsarbeid

¹ S. Vestdijk: 'Sint Michielsgestel', *Maatstaf*, mei 1956, p. 131. ² B. H. van der Gijzel: *St. Michielsgestel*, p. 67.

werd in het kamp aangeduid als 'De Volksuniversiteit'. Zij werd voortgezet tot de laatste groep Haarense gijzelaars in januari '43 naar 'Beekvliet' (Gestel) verplaatst werd.

Het in het *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'* opgenomen overzicht der aldaar gehouden 'cursussen'¹ vermeldt 58 onderwerpen – daarnaast waren er blijkens een tweede overzicht 35 studiekringen² en het daarop nog aansluitend derde overzicht van de 'causerieën en korte cursussen' vermeldt enkele honderden namen en een nog veel groter aantal onderwerpen.³ Wij willen aan de waarde van de cursussen, kort of lang, en van de causerieën niets afdoen (zij werden steeds door deskundigen gehouden⁴), wanneer wij opmerken dat het de studiekringen zijn geweest die 'Beekvliet' een aparte plaats gegeven hebben in de politieke geschiedenis van Nederland, 'politiek' dan in de ruimste zin genomen. Geen onderwerp was er met betrekking tot Nederlandse, Nederlands-Indische of internationale vraagstukken dat niet in een daarvoor opgerichte kring aan de orde werd gesteld. Soms waren dit kringen van gelijkgezinden: er waren een katholieke, een gereformeerde en een vrijzinnig-protestantse kring, er was een werkgevers-studiekring, er was een sociologische kring die in hoofdzaak uit socialisten bestond (Drees was in Buchenwald de eerste voorzitter geweest, na hem werd dat mr. M. van der Goes van Naters, na deze in Gestel dr. W. Banning), en de gereformeerde theoloog prof. dr. K. Dijk kwam er regelmatig met een

¹ *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 153–58. ² A.v., p. 161–69. ³ A.v., p. 170–74. ⁴ De cursussen en causerieën konden meestal gehouden worden in de klasselokalen van het Kleinseminarie, maar soms had men de grotere ruimte van de aula nodig. Speciale belangstelling trokken de voordrachten over kunst van de directeur van het Haagse Gemeentemuseum, dr. G. Knuttel, een lange reeks lezingen over vaderlandse geschiedenis ('De eigen weg van het Nederlandse volk') van H. Algra, leraar aan het gereformeerd gymnasium te Huizum, en een cursus over Nederlands-Indië van dr. Meyer Ranneft die met een aanstekelijke geestdrift getuigde van zijn vertrouwen in een gemeenschappelijke toekomst voor Nederland en Indië. Prof. dr. W. J. M. A. Asselbergs ('Anton van Duinkerken') sprak vijfmaal in een stampvolle aula over 'Nederlands denken en voelen in de Middeleeuwen', Vestdijk liet zich, hoewel hij, aldus de journalist dr. P. H. Ritter jr. normaal 'niet anders (deed) dan roken, zwijgen, schaken en schrijven' (a.v., p. 137), vermurwen tot een aantal voordrachten over 'wezen en techniek der poëzie', maar misschien heeft toch wel geen voordracht dieper indruk gemaakt dan die welke de Leidse historicus Johan Huizinga bij de herdenking van Leidens ontzet (3 oktober '42) hield; hij had er als motto de spreuk voor gekozen die op een Haarlemse gevelsteen voorkomt: 'Int soet Nederland / Ick wjck niet af / Ick blijf ghetrou.'

Huizinga, die eind oktober '42 uit Gestel ontslagen werd, is op 1 februari '45, enkele maanden vóór de bevrijding, overleden.

aantal protestanten samen (hoofdzakelijk gereformeerden) – tekenender voor Gestel was het evenwel, en ook geheel in de geest van Schermerhorn die vóór de Duitse invasie voorzitter geweest was van de beweging ‘Eenheid door Democratie’, dat kringen gevormd werden waarin nagegaan werd hoe men historisch gegroeide tegenstellingen kon overbruggen.

Op godsdienstig gebied werd onder leiding van Gravemeyer, nadien van Kraemer, een interkerkelijke kring gevormd waartoe predikanten en voor-
aanstaande leden van zes verschillende kerkelijke formaties (de Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerk, de Nederlandse Protestantenbond, de Remonstrantse Broederschap en de Oud-Katholieke Kerk) toetraden; de kring stelde een concept op voor een bevrijdingsboodschap en discussieerde over verdere samenwerking der kerken, over (aldus het *Gedenkeboek*) ‘de noodzaak van een oecumenische werkgemeenschap der kerken na de oorlog’ en ‘de eis van interkerkelijke evangelisatie tot herkerstening van ons volk, met name in de grote steden.’¹

Op politiek gebied leidde Donner een kring waarin anti-revolutionairen en christelijk-historischen naoorlogse vraagstukken bespraken. Een breder samengesteld gezelschap discussieerde over dergelijke vraagstukken onder leiding van de ontslagen Leidse hoogleraar in het staatsrecht, prof. mr. R. Kranenburg. De socialisten lieten in hun sociologische kring over die vraagstukken ook vertegenwoordigers van geheel andere richtingen aan het woord – en dan was er de kring die aangeduid werd als ‘De heren zeventien’², in het overzicht dat wij volgen, beschreven als ‘een kring van aanvankelijk zeventien personen uit verschillende politieke partijen . . . (die) geheel vertrouwelijke besprekingen (voerden) over de toekomst van het politieke leven in Nederland, de problemen die zich vermoedelijk zouden voordoen en de daarbij aan te nemen houding.’³ De kring heeft nogal eens van samenstelling gewisseld; de vaste kern bestond uit dr. W. Banning, dr. H. Brugmans, mr. L. Einthoven, prof. dr. H. Kraemer, prof. mr. P. Liefstinck, prof. dr. J. H. A. Logemann, prof. dr. J. E. de Quay, mr. E. M. J. A. Sassen en prof. dr. ir. W. Schermerhorn.

Wij komen op die pogingen tot doorbreking van oude tegenstellingen terug in ons volgende deel waarin wij, ter inleiding van de besluitvorming te Londen, een beeld zullen geven van de ontwikkeling van het politieke en godsdienstige denken in bezet Nederland – hier volstaan wij met op te

¹ A. v., p. 163. ² De Oost-Indische Compagnie was in de zeventiende en achttiende eeuw geleid door een college van zeventien bewindvoerders: ‘de heren zeventien’.

³ *Gedenkeboek Gijzelaarskamp ‘Beekvliet’*, p. 163.

GIJZELAARS

merken dat de gijzelaars in 'Beekvliet' in sterke mate het gevoel hadden dat zij een groep vormden aan welke de taak toegevallen was, belangrijke richtlijnen voor het naoorlogse Nederland uit te werken. Ook dat werd als een grotesk aspect van de gijzeling ervaren: de bezetter had vele honderden vooraanstaanden uit alle kringen van de samenleving en uit alle delen des lands gegijzeld teneinde het Nederlandse volk te knauwen – zou hij, als hij de levens dier gijzelaars spaarde, niet eerder dat volk een dienst bewezen hebben?

★

Die beperking: als hij de levens der gijzelaars spaarde, mag wèl onderstreept worden. Het werd na augustus '42 enkele maanden lang door talrijke anti-verzet-gijzelaars voor hoogst twijfelachtig gehouden en ook toen zij geleidelijk vrijer durfden ademen, waren zij er toch nooit zeker van, wat hun nog boven het hoofd hing. Velen hadden behoefte aan de steun die zij aan hun geloof konden ontleen. Er is dan ook in de Brabantse kampen sprake geweest van een intensief godsdienstig leven. Dat gold ook voor de Indische gijzelaars. Wel werden de katholieken onder hen aanvankelijk, d.w.z. in de periode waarin de groep in Haaren vertoefde (medio november '41–begin mei '42), door de bezetter dwarsgezet doordat hij het lezen van de mis uitdrukkelijk verbood, maar van dat verbod trok men zich niets aan. Onder de ca. achthonderd anti-verzet-gijzelaars die in juli '42 in Haaren opgesloten werden, bevonden zich ca. tweehonderd katholieken, van wie een kleine veertig priester waren. Het lezen van de mis werd toen in Haaren officieel toegestaan; negen eenvoudige altaren werden er opgesteld waarvoor dagelijks de mis gelezen werd. 'Ieder kon', aldus mgr. Hendrixx, 'de ont-plooiing van het liturgisch jaar meebeleven. Menigeen die in de jachting van een druk bestaan min of meer daarnaast had geleefd, kon zich hier weer ten volle bezinnen op de volle rijkdom van zijn geloof.'¹ Bij de eerste mis die mgr. Hendrixx in Haaren las (dat was op zondag 19 juli), was er overigens 'niets, totaal niets', schreef een gijzelaar, 'om het offer te vieren. Zelfs geen latjes om een kruis te maken! . . . Een oud radiotoestel vormde een quasi tabernakel . . . (Maar) zijn wij wel ooit zó geconcentreerd geweest als bij deze H. Communie zonder Hostie?'²

In Gestel kregen de katholieke gijzelaars een eigen wijdingzaal, gedeeltelijk

¹ F. N. J. Hendrixx in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 115–16. ² J. Collette in *Grootseminarie Haaren: Domklok*, maart 1946, p. 17.

ingericht met voorwerpen die op de zolder van het Kleinseminarie gevonden waren. Enkele maanden lang werd er dagelijks meermalen de mis gelezen, tot de *Kommandant* na de komst van de honderd nieuwe gijzelaars die na de spoorwegaanslag te Rotterdam opgepakt waren, de wijdingzaal tot slaapzaal liet inrichten; nadien mochten katholieken en protestanten slechts van de aula gebruik maken, en dat louter op zondag. Op gewone werkdagen werd toen de mis voor kleine groepen gelezen op verschillende punten in 'Beekvliet'. Dat werd eind november '42 door de *Kommandant* bij toeval ontdekt. Hij gelastte toen dat de zondagse godsdienstoefeningen in de aula tezamen slechts een half uur mochten duren en hij verbood de mis. Dat verbod werd regelmatig overtreden en het kwam nadien voor 'dat, terwijl in het verborgen de mis werd opgedragen, een dominee op wacht stond.'¹ In de loop van '43 werden de verbods- en beperkende bepalingen opgeheven.

Voorals Kerstmis '42 was door de gijzelaars met bijzondere wijding gevierd. 'Dieper dan ooit', aldus een hunner, een katholiek,

'voelden wij toen de troost, de kracht en de innerlijke vrede zoals niet de mensen ze ons geven kunnen, maar slechts God ze geven kan. Voor velen onzer werd het een Kerstfeest, zo mooi als wij het in ons leven niet hadden *beleefd*.'²

Bij dat Kerstfeest was op de vooravond een door een gijzelaar geschreven Kerstspel opgevoerd. Er zong een door Willem Andriessen gedirigeerd koor. 'Ik zat', schreef Banning aan zijn gezin,

'dat koor aan te kijken: twee kapelaans in ambtscostuum, twee domines, twee sociaal-democratische Kamerleden, orthodox-protestanten, gereformeerden, vrijzinnigen – waar ter wereld vind je zo 'n koor? En al deze mensen zongen de Christusliederen met prachtige overgave. Zou de geest van Christus op Kerstmis kunnen samenbinden, ook voor de toekomst, en dan niet om te zingen maar om te bouwen?'³

Het kwam in de Brabantse kampen niet tot diepgaande oecumenische contacten tussen protestanten en katholieken – de protestanten daarentegen groeiden wel in zekere mate naar elkaar toe. In Haaren besloot men zelfs spoedig tot een gemeenschappelijke Avondmaalsviering, in Gestel kwam het daartoe pas in '44. Ook Gestel kreeg echter wél één protestantse kerkeraad: een commissie, door alle protestanten gekozen, waarin ook drie vertrouwens-

¹ L. F. H. Regout in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 71. ² A.v., p. 74.

³ Brief, eind dec. 1942, van W. Banning aan zijn gezin (Doc II-375 A, a-26).

mannen der predikanten zitting hadden, en die zich belastte, aldus Quarles van Ufford in het *Gedenkboek*, 'met de regeling der kerkdiensten, de wijdingen en al wat verder aan de geestelijke opbouw der gemeente en niet het minst ook aan de evangelisatie' (evangelisatie binnen het kamp - Vestdijk was een diergenen die daar niet van gediend waren¹) 'bevorderlijk kon zijn.'² 'De geestelijke verzorging in ons kamp is geen eenvoudige taak', schreef Quarles eind juli '42 aan een vriend. 'Je weet niet wat het is om met drie-entwintig dominees te moeten werken die zich allen evenzeer laten gelden!'³

★

Wat aan ontspanning in de Brabantse kampen mogelijk was, werd ter hand genomen. Er werd gedamd, geschaakt, kaartgespeeld, gevoetbald (in Haaren en Gestel had één gijzelaar een speciale vergunning om de bal op te halen als die buiten het prikkeldraad terechtgekomen was), men speelde voorts cricket, hockey, handbal, korfbal - in Gestel werd zelfs getennist op een zelf aangelegde baan. Dagelijkse gymnastiek-oefeningen trokken veel deelnemers. Wat men bij de sport aan hulpmiddelen nodig had, werd door de Nederlandse sport-organisaties ter beschikking gesteld. Heinekens Brouwerij schonk de gijzelaars in Gestel een aantal grote biljarttafels met toebehoren, drie grote muziekhandels (Bender, Goldschmeding en Kettner & Duwaer) deden de anti-verzet-gijzelaars in Haaren een harmonium, een piano en een

¹ Gesprekken met enkele gelovigen brachten Vestdijk in Gestel min of meer tot wanhoop: 'Door de mensheid *'aufzuklären'* bereik je niets', schreef hij in augustus '43, vijf maanden nadat hij uit de gijzeling ontslagen was, aan zijn vriend Theun de Vries, 'want ze (d.w.z. een belangrijk gedeelte, minstens al de 'geboren' Calvinisten) verdommen het eenvoudig om *'aufgeklärt'* te worden, en worden *buitengewoon* onaangenaam als je het probeert! Ik heb daar in Gestel staaltjes van meegemaakt, die misschien 'psychologisch' interessant waren, maar die mij herhaaldelijk mij deden afvragen of ik mijn verstand nog had. Een dergelijke keiharde dogmatiek, een dergelijk rotsvast vertrouwen in het *bestaan* van God (voor mij huiiveringwekkend, al was 't alleen maar door de onverdraagzaamheid, die er hand in hand mee gaat), dit alles wijst op een quantum religieuze *energie*, die heus niet tot oplossing te brengen of zelfs maar te wijzigen is door de heren de historische bepaaldheid onder het oog te brengen van een en ander.' (Brief, 10 aug. 1943, van S. Vestdijk aan Th. de Vries, S. Vestdijk: *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* (1968), p. 85). ² C. G. C. Quarles van Ufford in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 66. ³ Brief, 22 juli 1942, van C. G. C. Quarles van Ufford aan F. A. de Graaff (Doc I-568 C, a-1).

kostbare vleugel toekomen – Willem Andriessen zat er in Haaren dagelijks op te studeren, ‘onvergetelijke uren’, aldus een gijzelaar, ‘waarin je heel Bachs *Wohltemperierte Klavier*, alle études van Chopin, Hendrik Andriessens prachtige, stille *Pavane*, Beethoven, Debussy, Franck, Schumann, Mozart, Brahms kon horen en *leren* horen.’¹ Haaren kreeg ook een klein eigen orkest, in ‘Beekvliet’ bracht men het aanvankelijk niet verder dan tot een ensemble voor kamermuziek dat evenwel in oktober ’42, toen de Indische gijzelaars naar ‘De Ruwenberg’ verhuisden, de pianist Baud en de violist Juda verloor. Hun plaatsen werden door muziekbeoefenaren uit de Haarensse groep overgenomen. In ‘Beekvliet’ kon toen ook een orkest gevormd worden. Er was daar voorts een Indisch orkest en er was een koor.

De toneelkunst werd al evenmin verwaarloosd met als hoogtepunten opvoeringen, in ‘Beekvliet’, van Gogols ‘De Revisor’, van ‘Reinaert de Vos’ en van Vondels ‘Lucifer’. De *Kommandant* moest elk stuk goedkeuren; aangezien hij aan het thema van ‘Lucifer’ (hoogmoed komt voor de val) aanstoot kon nemen, werd hem gezegd dat ‘*Das Streichholz*’ de correcte vertaling was van de titel, en van ‘De Revisor’ werd hem een gekuiste tekst voorgelegd, z.g. van een weinig bekend stuk: ‘De Schoolopziener’ door ‘Josephina Termaet’.² Elke week werden voorts in ‘Beekvliet’ een of twee films vertoond – men begon met films uit de jaren ’20 maar kon er recente Italiaanse, Tsjechische en Hongaarse films op laten volgen; eens werd zelfs ‘*The Kid*’ van Charley Chaplin vertoond – ‘welke bioscoop in het bezette Nederland’, vraagt Boer, ‘zou zoiets in die dagen hebben kunnen doen?’³ Verder waren er tentoonstellingen, die soms op zichzelf stonden (o.m. twee exposities van eigen werken der gijzelaars, georganiseerd door de jeugdige Schiedamse advocaat mr. P. Sanders die veel voor de culturele manifestaties in Gestel deed) en soms verbonden waren met een streek- of stad-dag: een dag waarop de gijzelaars die uit een bepaalde streek (of provincie) of een bepaalde stad afkomstig waren, voor alle overige gijzelaars een manifestatie organiseerden waartoe zij uit de betrokken streek of stad veel hulp ontvingen – een gijzelaar die aan de Gelderse dag teruggedacht, proefde nòg ‘Veluwse eieren, Betuwse appels, Achterhoekse pannekoeken’, en ‘heerlijk tarwebrood met plakjes Gelderse worst!’⁴ Haaren had ook een eigen gestencilde

¹ J. A. Abbing in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 138–39. ² Men kon bij deze stukken niet buiten de *Kommandant* om handelen omdat de costuums die bij de opvoeringen nodig waren, van buiten het kamp moesten komen. ‘Lucifer’ is opgevoerd met gebruikmaking van de costuums die in 1904 voor het Utrechts Studentencorps vervaardigd waren. ³ R. H. Boer: *Van Buchenwald naar Vught*, p. 138. ⁴ M. A. Schwartz in *Gedenkboek Gijzelaarskamp ‘Beekvliet’*, p. 297.

kampkrant, mogelijk gemaakt door de hulp van de n.v. Ruys Handelsvereniging, Den Haag: 'Adam in Ballingschap', de gijzelaars in 'De Ruwenberg' produceerden een overeenkomstig blad: 'De Ruwenberger Vaatdoek'. Ook Gestel had een kampkrant maar daarvan werd de verdere verschijning in januari '43 verboden.

Gelezen werd er veel, in alle drie de kampen. De Indische gijzelaars brachten uit Buchenwald hun bibliotheek van klassieken mee en ook door de anti-verzet-gijzelaars werden geleidelijk vrij omvangrijke bibliotheken opgebouwd. Verscheidene gijzelaars hadden, toen zij opgehaald werden, een of meer boeken in hun koffer gestopt, maar het waren pas de latere zendingen die in Haaren en Gestel echte bibliotheken deden groeien – talrijke uitgevers stonden daartoe kosteloos uitgaven uit hun fonds af. In Haaren was de *Kommandant* 'een van de eerste klanten: of we hem ook konden helpen aan een Engels-Duits woordenboek.'¹

De humor werd niet vergeten. Er werden geslaagde cabaret-voorstellingen gehouden, Sinterklaas '42 werd luisterrijk gevierd, op Hemelvaartsdag '43 vond in de tuin van Gestel in de vorm van een touwtrek-wedstrijd de Varsity plaats ('het was uitgezocht Varsity-weer: de regen viel in stromen uit de loodgrijze hemel'²) en in juni van datzelfde jaar lieten talloze Beekvlietse gijzelaars zich verleiden, in de aula aanwezig te zijn bij de plechtige herdenking van 'de honderdste sterfdag' van 'de Nederlandse musicus Willem Spark', 'een revolutionaire figuur van Britse afkomst', naar wie in Amsterdam de Willemsparkweg zou zijn genoemd³; in drie lovende toespraken werd Sparks betekenis onderstreept, zelfs werd een z.g. werk van hem uitgevoerd – en een gezelschap muziekkenners zat er eerbiedig zwijgend naar te luisteren.

★

Als 'grotesk' is het verblijf in de Brabantse gijzelaarskampen mede gevoeld vanwege het feit dat aan de gijzelaars geleidelijk een mate van contact met hun gezinnen en andere relaties toegestaan werd waarom andere gevangenen van de bezetter, hadden zij er van geweten, hen fel benijd

¹ J. C. M. Pollmann in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 141. ² Ph. Roest in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 128. ³ In werkelijkheid zo hetend naar de nabijgelegen villabuurt het Willemspark.

zouden hebben. Voorschrift was dat de brieven die de gijzelaars verzonden en ontvingen, de Duitse censuur passeerden, maar men vond in Haaren spoedig de postbode bereid om brieven de kampen uit, resp. binnen te smokkelen. In Haaren haalde de 'legale' post met moeite 80 brieven per dag, terwijl (op een gemiddelde van misschien vier- tot vijfhonderd gijzelaars) soms per dag wel 700 brieven 'illegaal' het kamp verlieten. Ook 'illegale' telegrammen werden door de postbode meegenomen en na elf uur 's avonds kon men, door een eenvoudige omzetting van de telefoonverbinding, ook wel clandestien telefoneren. De postbode te Gestel was al even actief en wanneer op de feestdagen grote zendingen voor de gijzelaars bestemde post in Den Bosch gereedlagen, offerden Bossche postbodes er hun vrije dag voor op om ze naar de kampen te brengen; zij namen dan tegelijk de nodige clandestiene zendingen mee terug.¹ Op last van de *Kommandanten* werden overigens alleen de brieven gecensureerd – drukwerk ging ongelezen door. Zo kon Drees in januari '42 aan van der Goes van Naters, toen Indisch gijzelaar in Haaren, rustig de brochure met het program van de (verboden!) SDAP toesturen, 'daarin is geen enkel risico', had van der Goes hem geschreven.²

In Haaren zowel als in Gestel hadden de gijzelaars, onder wie zich verscheidene artsen bevonden, een eigen medische dienst. Het was de chef van die dienst in Haaren die er de *Kommandant* van dit kamp van wist te overtuigen dat het wenselijk was, zieke gijzelaars per auto naar het ziekenhuis in Den Bosch te vervoeren waar zij door specialisten onderzocht konden worden. De bedoeling van die chef was, de betrokken gijzelaars in de gelegenheid te stellen, in Den Bosch hun familieleden of andere relaties te ontmoeten. Die regeling werkte perfect, met dien verstande dat de meeste gijzelaars die per auto naar Den Bosch vervoerd werden (in die auto werd ook clandestiene post meegenomen³), niets mankeerden. Zij konden dan in Den Bosch samenkomen met hun vrouw of met anderen die allen tijdig van Den Bosch uit door of namens de specialisten die in het com-

¹ Er waren verscheidene wegen om brieven uit 'Beekvliet' te smokkelen; een van die wegen is eind '42 door een gijzelaar aan de *Kommandant* verraden op voorwaarde dat hij in vrijheid gesteld zou worden. Deze verrader is inderdaad medio december '42 ontslagen. ² Brief, 19 jan. 1942, van M. van der Goes van Naters aan W. Drees (Collectie-Drees, map 'Correspondentie-van der Goes van Naters'). ³ 'De brieven werden', aldus een van de Haarensse medici, dr. M. J. E. M. Steijns, arts te Utrecht, 'verborgen in de dubbele bodem van een zak waarin onze boterhammen zaten . . . Wanneer de zak leeg was, wierpen wij hem weg en dan was er een oude dame die daar quasi wandelde, die de zak opraapte.' (getuige M. J. E. M. Steijns, *Enq.*, dl. IV c, p. 642).

plot zaten, telefonisch of per brief gewaarschuwd waren; die samenkomsten vonden soms in het ziekenhuis maar vaker in hotels of restaurants plaats – de gijzelaars en de hunnen werden ‘verwend in alle restaurants, omdat het al heel spoedig bekend was dat één dergenen die mede aan tafel zat, gijzelaar was. Dan was er zelfs in de droogste gelegenheid nog wel een borrel of een goede fles wijn te krijgen.’¹

Dit systeem werd ook van Gestel uit toegepast. Eén Gestelse gijzelaar ontmoette zelfs eens in Den Bosch alle leden van zijn kegelclub – het is, achteraf gezien, haast onbegrijpelijk dat al deze clandestiene samenkomsten, die (met enkele onderbrekingen) ruim twee jaar lang zijn volgehouden, aan de Duitsers zijn ontgaan.² Of zagen zij ze in een later stadium, toen zij eigenlijk alle belangstelling voor de gijzelaars verloren hadden, maar door de vingers? De *Unterkommandant* van ‘De Ruwenberg’ ging van eind ‘42 af zo ver dat hij de gijzelaars toestond, eens in de drie maanden drie etmalen thuis door te brengen. Wel werd die regeling spoedig opgeheven maar z.g. bezoeken aan het ziekenhuis in Den Bosch waren ook voor de Indische gijzelaars mogelijk, eerst alleen in ploegverband met Duitse bewaking er bij, later met een pasje dat één dag geldig was, nog later weer met een Duitse militair als begeleider, maar de *Unterkommandant*, die ook zelf omkoopbaar was, had toen de toezegging gedaan dat er steeds een soldaat zou meegaan die bereid was, tegen betaling van vijf gulden de ‘zieke’ gijzelaars hun gang te laten gaan. De regeling van het driedaags verlof werd eind ‘43 hersteld met dien verstande dat toen slechts telkens vier gijzelaars er gebruik van mochten maken.

*

Dat de gijzelaars het oorlogsnieuws met extra grote aandacht volgden, spreekt vanzelf. Zij waren daartoe niet op de z.g. legale pers aangewezen – ook diverse naar binnen gesmokkelde illegale bladen en Engelse luchtpamfletten werden in de kampen van hand tot hand doorgegeven. In Haaren

¹ M. J. E. M. Steijns in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 150. ² Eens was een vrouw van een Gestelse gijzelaar zo onvoorzichtig, aan de *Sicherheitspolizei* in Den Haag te schrijven dat haar man die ze, schreef ze, in Den Bosch ontmoet had, er zo slecht uitzag; kon hij niet in vrijheid gesteld worden? De *Kommandant* van Gestel werd onmiddellijk gewaarschuwd, maar de kampeiding redde zich uit de moeilijkheden door te beweren dat die clandestiene bezoeken uitsluitend onder de voor-ganger van de *Kommandant* mogelijk waren geweest.

kon voorts een van de gijzelaars, gewaarschuwd door een van de politieke gevangenen uit Amersfoort die als corveeër dienst deed in de *Untersuchungsgefängnis* welke de *Sicherheitspolizei* in de zomer van '42 in het Grootseminarie was gaan inrichten¹, dagelijks gebruik maken van een radiotoestel dat in het magazijn van het Grootseminarie achtergelaten was; uit Den Bosch kreeg men in Haaren voorts clandestien een door de journalist Louis van Bunge samengesteld en getypt overzicht toegezonden van het BBC-nieuws – het werd dagelijks het gebouw binnengesmokkeld (dit werd eind '42 ontdekt en van Bunge werd toen gearresteerd). Al deze en dergelijke berichten uit door de Duitsers verboden bronnen werden mondeling doorgegeven.

In Gestel kreeg men, schijnt het, het eerste eigen radiotoestel pas in oktober '43 – ir. Frits Philips die, na zijn arrestatie wegens de April-Meistakingen, eerst een tijd in Haaren en vervolgens in Gestel opgesloten zat, wist na zijn vrijlating het toestel toe te spelen aan mr. Einthoven; deze verborg het en luisterde nadien minstens één keer per dag naar de BBC, 'een bezigheid die me', zo schreef hij later, 'ongelooflijk geholpen heeft de tijd door te komen.'²

Einthoven was het ook die, vrijwel onmiddellijk na zijn internering, d.w.z. in mei '42 (hij behoorde in tegenstelling tot Homan en de Quay tot de eerste groep anti-verzet-gijzelaars), zich rekenschap ging geven van de vraag of de gijzelaars iets konden doen om hun leven te beschermen. Hij legde daartoe via tussenpersonen contacten met de OD en er werd een plan opgesteld om, als dat nodig was (bijvoorbeeld wanneer de gijzelaars op zekere dag afgevoerd zouden worden), daadwerkelijk van buiten af te kunnen ingrijpen. Dat dit een effectief ingrijpen zou zijn geweest, dunkt ons twijfelachtig (de OD en de illegaliteit in het algemeen bezaten nauwelijks wapens) – in elk geval werden uit 'Beekvliet' alle inlichtingen die voor dat mogelijk ingrijpen een basis zouden kunnen vormen, aan de OD doorgegeven. Einthoven organiseerde voorts een veiligheidsdienst die een eventueel optreden-van-buiten-af van binnen uit zou kunnen ondersteunen, maar daartoe kon men over niet veel meer 'wapens' beschikken dan de bijlen van de brandweerploeg in 'Beekvliet'. 'Ontsnappen, dat wisten we allen, was', zo schreef hij later, 'technisch mogelijk' (zelfs in het geheel geen feitelijk probleem voor diegenen die naar Den Bosch mochten gaan of een

¹ Die corvéeploeg bestond uit in '41 preventief gearresteerde communisten ('gijzelaars' volgens de Duitsers). Zulk een corvéeploeg stond ook aan de *Kommandant* van 'Beekvliet' ter beschikking. ² L. Einthoven: *Tegen de stroom in* (1974), p. 152.

driedaags verlof kregen) 'maar aangezien niemand kon bevroeden, welke ellendige gevolgen dat voor de achterblijvende lotgenoten zou hebben, ontvluchtte men niet. Een uitstekend staaltje van gemeenschapszin', aldus Einthoven, 'want menigeen zal naar de vrijheid gehunkerd hebben.'¹

Inderdaad, wie van de gijzelaars zich er rekenschap van gaf, zal wel beseft hebben dat slechts één vorm van ontvluchting verantwoord was: een collectieve ontvluchting waarbij dan uiteraard ook de buiten de kampen onmiddellijk te bieden hulp deugdelijk voorbereid moest zijn; zulk een gemeenschappelijke verzetsdaad is, voorzover ons bekend, nimmer serieus overwogen – zij zou, ook toen allen die zestig jaar of ouder waren, in vrijheid waren gesteld, al met het oog op de tamelijk hoge gemiddelde leeftijd der resterende gijzelaars: omstreeks vijf-en-veertig jaar, moeilijk uitvoerbaar zijn geweest. Vermeld zij wèl dat in september '44 tijdens het transport van 'Beekvliet' en 'De Ruwenberg' naar het concentratiekamp Vught acht gijzelaars ontsnapt zijn; ook Einthoven heeft toen kunnen ontsnappen nadat hij zich eerst in 'Beekvliet' verborgen had – hij nam toen blijkbaar aan dat hieruit geen represailles zouden voortvloeien.

*

'Menigeen zal naar de vrijheid gehunkerd hebben', schreef Einthoven. Maar gold dat niet voor *alle* gijzelaars, zelfs voor diegenen, 'meerdere', van wie de zenuwarts van Schelven schreef dat zij 'het verblijf in het kamp als een bevrijding voelen omdat het hen verlost van een ondragelijke verhouding thuis'?² Men zat tenslotte gevangen en bevond zich in de macht van een vijand die, niet ten onrechte, voor even onberekenbaar als meedogenloos gehouden werd. Voorzover men in harmonische verhoudingen geleefd had, leed men onder de scheiding van allen die men lief had, en werd men ook vaak gekweld door zorgen om hun bestaan, waarvan de financiële nog de minste waren.³ Zeker, die scheiding was niet absoluut: er was briefverkeer mogelijk, 'legaal' (met onderbrekingen) en 'illegaal', veel

¹ L. Einthoven in *Gedenkeboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 287. ² Th. van Schelven: *Niet te vergeefs*, p. 106. ³ Daar kon men bovendien iets aan doen. In Haaren werd een onderling hulpfonds gevormd dat in totaal ruim f 23 000 aan inkomsten kreeg en waaruit ruim twintig gezinnen van gijzelaars gesteund werden. Voor een overeenkomstig fonds in 'Beekvliet' was eind '42 f 38 000 bijeengebracht en daar kwamen tot in de zomer van '44 nog eens ruim f 70 000 bij; hoeveel gezinnen uit het Beekvlietse fonds gesteund zijn, is niet bekend.

'ER IS EEN KIND!'

gijzelaars profiteerden van het samenzijn in Den Bosch, sommige Indische gijzelaars ook van het driedaags verlof, en voor allen gold een nogal grillig toegepaste bezoekenregeling in de kampen (daar was dan steeds een Duitser bij), maar op deze vormen van contact werd geheel verschillend gereageerd: na een ontmoeting binnen of buiten het kamp konden sommigen zich gemakkelijker schikken in het gijzelaarsbestaan, anderen juist veel moeilijker. 'Het is blijkbaar een kwestie van karakter', constateerde van Schelven die zelf zijn vrouw nooit liet overkomen: 'zij zou nog meer vertwijfeld zijn dan ik naderhand.'¹

Bezoekers mochten nooit de gijzelaars-verblijven betreden, maar in oktober '42 werd in 'Beekvliet' het zontje van een Zeeuwse predikant dat met zijn moeder meegekomen was, die verblijven binnengesmokkeld. 'Het is', noteerde Peereboom,

'een aardige jongen van een jaar of twaalf. Wij lopen te hoop om hem te zien. Hij is een bezienswaardigheid. Het is vele maanden geleden sinds wij een kind hebben aanschouwd. De gedachte doet pijn, maar wij spreken haar niet uit. Wij glimlachen wijtes tegen elkaar als wij zeggen: 'Heb je het al gezien? Er is een kind!' Iedereen wil vriendelijk tegen hem zijn en vraagt hem hoe oud hij is, waar hij op school gaat, in welke klas hij zit, hoe hij het hier wel vindt. 'Gewoon', zegt de jongen verlegen. Hij begrijpt van de wonderlijke belangstelling voor zijn persoontje niets en voelt zich slecht op zijn gemak. Er komen mannen van andere blokken toesnellen om de merkwaardigheid ook te zien. Hij voelt zich kennelijk steeds onbehagelijker. Ik denk dat hij blij is als de beproeving is afgelopen.'²

Daarbij bedenke men dat de mannen die door het zien van dat ene kind zo geroerd waren, pas vijf maanden in gijzeling zaten – een situatie die voor een deel hunner nog bijna twee jaar zou voortduren. En hoefde men, om schrijnend gemis te voelen, een kind te zien? 'Niets dan de stem van een kind op de weg / is genoeg om volkomen gevangen te zijn', dichtte Anton van Duinkerken in een van zijn treffendste 'Verzen uit St. Michielsgestel' –

'Wat baat het, van kindren en vrijheid te dromen
terwijl men toch vruchteloos tuurt
om achter de heesters een glimp te betrappen
van 't leven? – Gevangenschap duurt
niet korter wanneer men zijn eigen geluk zoekt –.

¹ Th. van Schelven: *Niet tevergeefs*, p. 56. ² R. Peereboom: *Gijzelaar in Gestel*, p. 89.

Wij zijn meer dan zeshonderd man.
Een kind op de weg heeft gelachen. Wij hoorden 't
en elk werd er eenzamer van.¹

Er waren er die het opgesloten-zijn eigenlijk geen dag verdroegen. Zo zag men in Haaren in juli '42 niet zonder medelijden de grote revue-kunstenaar Johan Buziau 'nooit anders dan sjagrijnig' en eenzaam in een dikke winterjas rond dwalen, korte tijd slechts (hij werd spoedig vrijgelaten).² 'Het hangt blijkbaar van het karaktertype af', was opnieuw de conclusie van van Schelven, 'hoe men op deze opsluiting reageert. Gevoelige mensen zie ik hier tot wanhoopsbuien vervallen, waarin men ze bewaken moet. Meer harde naturen zetten zich schrap en gaan er tegen in.' En deze waarnemer vervolgde:

'Altijd valt mij weer op, hoe weinig samenhang er bestaat tussen al die mensen hier. Waren wij een groep politieke gevangenen, dan zou dezelfde actie ons samenbinden en een gemeenschappelijk verzet ons verenigen. We zouden ons hier-zijn ondervinden als een tegenzet van de bezetters tegen onze gemeenschappelijke actie. Maar bij ons is alles heteroog, wij denken en doen allen verschillend.'³

Deze passage dunkt ons te algemeen gesteld. Er zijn niet zo weinig gijzelaars geweest, die hun gijzeling wel degelijk ervaren hebben als 'een tegenzet van de bezetters' tegen een 'gemeenschappelijke actie', d.w.z. tegen de weerstand waarop de Duitsers in Nederland gestuit waren – gijzelaars dus die hun gijzeling als begrijpelijk beschouwd hebben. Erkend kan overigens worden dat zij anderen wellicht eerder getroffen heeft als een zinloze plagerij. Intussen zullen er ook onder die eersten, de meer positief ingestelden, wel velen geweest zijn die bij tijd en wijle zwaar geleden hebben onder beproevingen zoals ze door van Schelven met zuiverheid, zij het wellicht ietwat persoonlijk, beschreven zijn:

'Wat een verschrikking en een kwelling is het, nooit ook maar een onderdeel van een seconde alléén te kunnen zijn! Altijd hoor je de lichaamsgeluiden van de anderen in dezelfde kooi, ook in de stilste nacht, altijd ruik je hen, altijd snak je naar die miljoenen kubieke meters frisse lucht aan de andere kant van die vervloekte muren, waar ruimte genoeg is voor elkeen, maar waarvan de machthebbers je uitsluiten. Hoe zoet is de buitenlucht, hoe weldadig is de ruimte, de rust en de stilte, waar je van droomt.

¹ Anton van Duinkerken: *Verzen uit St. Michielsgestel* (z.j.), p. 14-15. ² H. Leenderts: *Balling. Zes maanden gijzelaar in Haaren*, p. 55. ³ Th. van Schelven: *Niet tevergeefs*, p. 57-58.

'ZO VOELT MEN ZIJN LEVEN WEGSIEPELEN'

Zo voelt men in gevangenschap zijn leven wegsiepelen, men is verstrooid, somber, grimmig, zwijgzaam, of juist geforceerd uitgelaten. Onder alle gesprekken door is er de ondergrond van de droevige stemming, de heimelijke, altijd knagende kwelling. De vrijheid wordt tot een obsessie, tot een *idée fixe*, en vervult je hele wezen als een onuitsprekelijk verlangen. Het voortdurend bewaakt worden en de opgedrongen vreemde wil zijn altijd moeilijk te verdragen, bij regen en bij zonneschijn, bij dag en bij nacht, maar speciaal een helle zonnedag maakt de tegenstelling nog scherper tussen de wereld van nu en die van vroeger. Je zucht dan nog dieper dan anders, als zou je de vrije lucht daar in de verte naar je toe willen zuigen en ongestoord willen inademen. De treurigste tijd van de dag is het avond-uur, je voelt je dan zwoel, stikkerig, de wildste fantasieën over verleden en toekomst gaan door je hoofd als in een film. Speciaal de zondagavonden zijn moeilijk. Je weet, dat nu daarbuiten de wereld feestelijk is. Het is haast niet te vatten, dat je het niet nog eens over kunt doen, dat het leven niet herroepen kan worden¹ -

neen, het vergeleed, maand na maand - vergeleed, hoe actief men ook was, toch eigenlijk in dadeloosheid. Scherp werd die paradox door Schermerhorn uitgedrukt die, aldus later Buskes,² 'toen men hem vroeg, hoe het in Gestel was, antwoordde: 'Wij hebben er ons nooit verveeld, alleen was het er stomvervelend.''³ Hiermee hing samen dat de activiteit die binnen de kampen ontplooid werd, (zo voelden althans velen het) een ietwat onnatuurlijk, een geforceerd karakter droeg. 'Veel is opgeschroefd in het geestelijk leven der gijzelaars', noteerde Peereboom.

'Niet in het godsdienstig leven. Dat is echt. De nood doet velen bidden, die het vroeger nalieten . . . Maar in de jacht op kennis, het draven naar cursussen en voordrachten, zoals sommigen dat met hardnekkigheid volhouden, voelt ge onrust. Zij zoeken tijdruimte niet alleen, maar vooral andere gedachten. Zij moeten iets verdringen. Zij zijn vaak opgewekt, maar steeds gespannen . . . Het is een wonderlijke universiteit, die van 'Beekvliet'. Zij kent te veel studie en te weinig rust.'⁴

Verdrongen werd alle verdriet en werden alle zorgen, verdrongen werd vooral de angst. Als groep klampten de gijzelaars zich dan ook aan hetzelfde geforceerde optimisme vast waar het overgrote deel van het Nederlandse

¹ A.v., p. 87-88. ² J. J. Buskes: *Hoera voor het leven* (1959), p. 198. ³ Dat gezegde deed al in Gestel de ronde, ook bij anderen. Peereboom geeft de volgende dialoog weer: 'Hoe vind je het hier?' 'Het is vervelend, maar ik verveel me niet.' (R. Peereboom: *Gijzelaar in Gestel*, p. 31). ⁴ A.v., p. 43.

volk het, als elk ander bezet volk, eenvoudig niet buiten stellen kon. Een elite van bij uitstek ontwikkelden werd in mei '42 in 'Beekvliet' opgesloten en in de herfst tekende Peereboom aan:

'Zeldzaam zijn de pessimisten die menen dat er met Kerstmis nog geen vrede zal zijn, heel zeldzaam die bijzonder zwartgalligen die zeggen dat het nog wel de winter zal duren met die oorlog.

Wij maken anderen en onszelf wat wijs. Ik weet dat *ik* het doe. Bij rustig nadenken moeten we wel tot de slotsom komen, dat het einde van de oorlog nog volstrekt niet in zicht is.'¹

Bij sommigen kon dat optimisme bij tijd en wijle in een even irreëel pessimisme omslaan. 'De eerste drie jaar', zo schreef van der Goes van Naters in februari '44 aan Drees, 'durf ik niet op het einde hopen; dat deze tijd ooit nog is in te halen, heb ik ook al uit mijn hoofd gezet!'²

Misschien is deze uitlating van van der Goes van Naters (een man met een zonnige natuur maar die bitter leed onder het gemis van het huwelijks- en liefdesleven) een aanwijzing dat wij oog moeten hebben voor de variatie welke zich voordeed in wat men 'de grondstemming' in de gijzelaarskampen zou kunnen noemen. Onder de anti-verzet-gijzelaars was die grondstemming in '42 van een opgewektheid die, hoe opgeschroefd ze ook was, toch als echt ervaren werd; die opgewektheid tilde ook de groep van de Indische gijzelaars, van wie veruit de meesten sinds juli of oktober '40 opgesloten zaten, ietwat omhoog. In 'De Ruwenberg' zakte de Indische groep (althans die indruk maakte ze op de Gestelse) in de loop van '43 steeds verder weg, tot tenslotte een toestand bereikt was die in het *Gedenkboek* der Gestelse gijzelaars beschreven is, vermoedelijk ietwat overdreven, als 'volkomen apathie'.³ Ook de Gestelse groep dreigde apathisch te worden; de kampleiding, met Schermerhorn aan het hoofd, gaf zich grote moeite om het moreel te schragen. Maar de oorlog duurde zo lang, zo eindeloos lang! Te bedenken valt ook dat het vertrek van telkens nieuwe groepen die vrijgelaten werden, de situatie voor de achterblijvenden aan de ene kant misschien wel gemakkelijker maakte ('straks komen *wij* aan de beurt'), maar aan de andere kant, los nog van de jaloezie, moeilijker ('*komen wij* nog wel aan de beurt?'). In de winter van '43 op '44 was de grondstemming

¹ A.v., p. 47. ² Brief, 12 febr. 1944, van M. van der Goes van Naters aan W. Drees (Collectie-Drees, map 'Correspondentie-van der Goes van Naters'). ³ M. F. F. A. de Nerée van Babberich in *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, p. 52.

STEMMINGEN

in 'Beekvliet' er een van 'lauwe berusting'¹ – pas toen de lente kwam (algemeen rekende men er op dat zij de lang-verbeide Geallieerde invasie zou brengen), werden velen weer veerkrachtiger. Toch duurde het na de invasie (6 juni '44) nog drie volle maanden voor alle gijzelaars, op vijftien na, in vrijheid gesteld werden, sommigen na omstreeks twee, maar anderen na bijna vier jaar gevangenschap.

★

Ter afsluiting van dit hoofdstuk willen wij er op wijzen dat de indruk welke hier en daar in bezet gebied, maar vooral bij instanties van de regering te Londen bestond, als hadden de gijzelaars in de Brabantse kampen een bij uitstek hard bestaan (vandaar ook de spontane hulp die in de vorm van zendingen levensmiddelen uit alle delen des lands aan die gijzelaars geboden werd), niet in overeenstemming is geweest met de feiten. Diegenen onder de gijzelaars die enige afstand konden nemen van hun levensomstandigheden, hoe moeilijk en vooral op den duur deprimerend deze ook waren, wisten dat ook wel: zij wisten dat andere groepen Nederlanders een veel zwaarder lot te torsen hadden dan zijzelf. Schermerhorn, kamp leider in 'Beekvliet', was zich dat scherp bewust. Toen hij bij de jaarwisseling van '42 op '43 kort na middernacht alle in 'Beekvliet' aanwezige gijzelaars toesprak, herdacht hij eerst de vijf die in het verstreken jaar op 15 augustus en de drie die op 16 oktober gefusilleerd waren, maar vervolgens, aldus het verslag van een gijzelaar, 'voert hij ons mee naar hen die zo heel veel meer te verduren hebben dan wij, in gevangenissen en concentratiekampen.'²

Of deze vingerwijzing nodig was, kunnen wij niet beoordelen. Juist was zij zonder twijfel.

A.v., p. 53. ² H. Götzen in *Gedenkboek Gijzelaars 'Beekvliet'*, p. 120.

‘Politieke gevangenen’

Als ‘*politische Häftlinge*’ (‘politieke gevangenen’) golden in Duitsland louter diegenen die deel uitmaakten van wat men de politieke c.q. religieuze oppositie zou kunnen noemen: communisten, socialisten, leden van andere politieke groeperingen die tegen het nationaal-socialisme gekant waren, en protestanten of katholieken die binnen hun kerkelijke formaties van anti-nationaal-socialistische opvattingen getuigd hadden; de Jehova’s Getuigen (‘*Bibelforscher*’) sloten daarbij aan, maar werden door de *Sicherheitspolizei* als een aparte categorie tegenstanders beschouwd. In Duitsland arresteerde de *Sicherheitspolizei* evenwel niet alleen ‘politieke’ tegenstanders en Jehova’s Getuigen, maar ook Joden die de voor hen geldende bepalingen overtreden hadden, mannelijke homoseksuelen, personen die zich negatief over het nationaal-socialisme of over leidende figuren in partij en staat uitgelaten hadden, personen die tegen de regels van de oorlogseconomie gezondigd hadden of die niet met de vereiste regelmaat aan het werk waren gebleven, personen die sexuele omgang hadden gehad met Poolse c.q. Russische arbeiders of arbeidsters dan wel met krijgsgevangenen, en tenslotte personen die (zie Tabel II op pag. 41) ‘normale’ criminele delicten dan wel ‘andere delicten’ (‘*sonstige Delikte*’) hadden gepleegd; tot die ‘andere delicten’ behoorden bijvoorbeeld het luisteren naar de *BBC* of een andere verboden zender, het doorgeven van Geallieerde luchtpamfletten en het uiten van twijfel aan Duitslands kansen om de oorlog te winnen – drie ‘delicten’ waarop maximaal de doodstraf stond.

Wij willen, wat ons land betreft, de term ‘politieke gevangenen’ een ruimere inhoud geven dan de *Sicherheitspolizei* deed: wij laten er allen onder vallen die, los van de vraag of zij tot een bepaalde politieke of godsdienstige groepering behoorden, op grond van daden die van een anti-Duitse gezindheid blijk gaven, hun vrijheid verloren.¹ Er waren evenwel ook Nederlanders die om heel andere redenen door de Duitsers opgesloten werden: bijvoor-

¹ In aansluiting op de begripsbepalingen waartoe wij in de paragraaf ‘Verzet en illegaliteit’ in hoofdstuk 8 van deel 7 kwamen, zouden wij eigenlijk van ‘verzetsgevangenen’ moeten spreken – ‘politieke gevangenen’ is evenwel een historisch begrip geworden: voor ons een reden om er geen afstand van te doen.

beeld omdat zij diefstal gepleegd hadden ten nadele van de *Wehrmacht* of van andere Duitse instanties, of omdat zij zich op grote schaal aan zwarte handel of clandestien slachten schuldig hadden gemaakt – men zou van 'economische gevangenen' kunnen spreken.

Wanneer wij nu in dit hoofdstuk over de Duitse vervolgings- en berechtingsapparaten gaan schrijven, zal blijken dat die apparaten zich gelijkelijk tegen beide groepen keerden; beide groepen kwamen ook in de regel in dezelfde gevangenissen en concentratiekampen terecht en werden, voorzover zij berecht werden, grotendeels door dezelfde Duitse instanties in staat van beschuldiging gesteld en gevonnist. Toch willen wij 'politieke gevangenen' als titel boven dit hoofdstuk handhaven: wij zullen het namelijk in hoofdzaak hebben over hún behandeling en hún reacties, zij het dat wij impliciet ook veel over de 'economische gevangenen' zullen meedelen, van wie overigens (voorzover wij weten) geen enkele er toe is overgegaan, zijn herinneringen op schrift te stellen. Wij zullen in dit hoofdstuk óók beschrijven wat de ervaringen van beide groepen waren, voorzover zij, na veroordeeld te zijn, in gevangenissen in Duitsland belandden. Daarbij valt evenwel te bedenken dat talrijke politieke gevangenen (alsook economische, wier zaak door de Duitsers afgedaan werd) *niet* in staat van beschuldiging gesteld en berecht werden maar zonder enig vonnis in Duitse concentratiekampen werden opgesloten: in kampen in Nederland of in kampen in Duitsland (of eerst in de eerste en daarna in de tweede). Over het lot der gevangenen in die concentratiekampen handelen de beide volgende hoofdstukken – dit hoofdstuk is dus slechts een van de drie waarin de lotgevallen van de politieke gevangenen aan de orde komen en dan speciaal van de illegale werkers onder hen die het als groep veruit het zwaarst hebben gehad.

Vervolging

De *Sicherheitspolizei* was niet het enige Duitse apparaat dat in bezet Nederland actieve tegenstanders¹ van het Naziregime of personen die anderszins in overtreding waren, opspoorde en arresteerde. Zoals wij reeds in deel 4

¹ 'Tegenstanders' – wij gebruiken het meervoud van een mannelijk begrip en zullen ook in het vervolg van dit deel, wanneer wij over de politieke gevangenen of illegale werkers als collectiviteit schrijven, een mannelijk meervoud gebruiken. In al die gevallen gelieve de lezer te bedenken dat zich onder die groepen talrijke vrouwen bevonden hebben.

(hoofdstuk 2, in de paragraaf 'Het onderdrukingsapparaat') uiteenzetten, opereerden naast de *Sicherheitspolizei* het *Devisenschutzkommando* en de *Abwehr* (deze laatste met de bijbehorende recherche: de *Geheime Feldpolizei*). Het *Devisenschutzkommando* speurde naar overtreders van de geldende deviezenbepalingen en de *Abwehr* bestreed de spionage, de 'pilotenhulp' en het werk van de geheime agenten, zulks in samenwerking met de *Sicherheitspolizei* voorzover deze bij haar algemene bestrijding van de illegaliteit op groeperingen stuitte die op de gebieden van spionage en 'pilotenhulp' actief waren. Bij tijd en wijle werd evenwel tegen Nederlanders ook opgetreden door de *Feldgendarmarie* (de Duitse militaire politie) die nogal eens betrokken was bij het controleren van persoonsbewijzen; vooral bij grote acties (*razzia's* en het optreden tegen demonstranten en stakers) werd ook de *Ordnungspolizei*, de '*Grüne Polizei*', ingeschakeld, soms ook de *Waffen-SS*, en van de herfst van '44 af de *Wehrmacht*.

Naast de Duitse politie-organen was er de Nederlandse politie. Haar werd, zoals wij eveneens reeds in deel 4 uiteenzetten (hoofdstuk 15, in de paragraaf 'Beleid van de politie'), in '40 en begin '41 uitdrukkelijk door haar Nederlandse superieuren voorgeschreven dat zij alle gevallen van tegen de bezettende overheid gerichte actie aan de *Sicherheitspolizei* moest doorgeven – voor het centraliseren van de gegevens werd toen zelfs een apart, onder de Amsterdamse procureur-generaal mr. dr. J. A. van Thiel ressorterend bureau opgericht, hetwelk evenwel in maart '41 door Lages, hoofd van de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des SD* in Amsterdam, opgeheven werd. Dat laatste betekende niet dat de Nederlandse politie nadien geen activiteit meer mocht ontplooiën die de bezetter te stade kwam. Speciaal bij het uitvoeren van grote arrestatie-acties en bij het uit hun woningen halen van Joden (en, in mei '44, van enkele honderden Zigeuners) werd steeds de Nederlandse politie ingeschakeld. Talrijke Nederlandse politiekrachten verrichtten deze en dergelijke taken met grote weerzin, hetgeen uiteraard aan de bezetter niet onbekend bleef; hij vormde dan ook in de loop van '41-'42 vooral in de grote stedelijke korpsen aparte formaties (de 'foute kernen', zoals wij ze genoemd hebben), hoofdzakelijk bestaande uit NSB'ers en andere pro-Duitse elementen. Die 'foute kernen' bewezen hem uit volle overtuiging hand- en spandiensten. Een aantal van hun leden werd zelfs rechtstreeks onder functionarissen van de *Sicherheitspolizei* geplaatst: zij kenden het Nederlandse milieu veel beter dan de Duitsers en hun medewerking werd door de *Sicherheitspolizei* als onontbeerlijk beschouwd. Vermeld zij overigens dat ook niet-'foute' politiemannen de *Sicherheitspolizei* belangrijke diensten bleven bewijzen – wij herinneren slechts aan de medewerking welke de Haagse en de Rotterdamse politie eind '42–begin '43 verleenden bij het

oprollen van de Nederlandse Volksmilitie. Vooral evenwel na de April-Meistakingen van '43 nam het passieve verzet bij de Nederlandse korpsen toe, eind '43–begin '44 werden er zelfs op een totaal van ca. twintigduizend politiemannen: staatspolitie (zoals zij toen heette) en marechaussee, per maand drie- tot vijfhonderd wegens onbetrouwbaarheid ontslagen.

Hoeveel Nederlanders in totaal door of in opdracht van Duitse instanties tijdens de bezetting gearresteerd zijn, weten wij niet. Omtrent het *Devisenschutzkommando* (dat vooral actief was tegen Joden die geldswaarden achtergehouden hadden) en omtrent de *Abwehr* ontbreken alle cijfers; de *Abwehr* heeft overigens na de eerste acties die zich tegen personen richtten die vóór de Duitse invasie spionage tegen Duitsland bedreven hadden, stellig nog vele honderden gearresteerd. Van de *Sicherheitspolizei* kennen wij slechts het precieze aantal arrestanten in het jaar '42: tienduizendnegen-en-zestig, en dat cijfer moeten wij zo interpreteren dat het louter op diegenen sloeg die wegens politieke of criminele delicten op last van de *Sicherheitspolizei* van hun vrijheid beroofd waren (de ter deportatie opgehaalde Joden vielen er buiten). Extrapoleren wij dat cijfer met betrekking tot de overige bezettingsjaren, dan is, mede in het licht van enkele andersoortige gegevens, misschien de schatting verantwoord dat het totaal-aantal arrestanten van de *Sicherheitspolizei* van de orde van grootte van zestigduizend is geweest.¹

Dat deze *Sicherheitspolizei* haar taak over het algemeen fanatiek en meedogenloos uitvoerde, is in vorige delen al gebleken en zal bij uitstek in dit deel opnieuw blijken – overigens óók in deel 10, want speciaal in de laatste bezettingswinter heeft de *Sicherheitspolizei*, versterkt met uit België gevluchte 'SD'-ers, een ware terreur tegen de illegaliteit ontketend. Wat de periode tot september '44 betreft, mag misschien gezegd worden dat van de zes *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD* die het land kende: Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem, Den Bosch en Maastricht (in Den Haag nam het bureau van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* de functie van *Aussenstelle* waar) alleen de *Aussenstellen* te Arnhem en Den Bosch zich enige matiging plachten op te leggen. In de overige *Aussenstellen* werd de

¹ Bij een totaal van 10 069 arrestanten in het jaar '42 waren er op 8 november '42 7 277 arrestanten die voor de *Sicherheitspolizei* in *Untersuchungshaft* gevangen zaten. Per 10 december '40 resp. 16 november '41 waren er 645 resp. 3 338 van die *Untersuchungshäftlinge* – daarmee corresponderen wellicht in '40 resp. '41 1 000 resp. 4 500 arrestanten. Eind december '43, resp. eind december '44 waren er naar schatting 11 000, resp. 18 000 *Untersuchungshäftlinge* van de *Sicherheitspolizei* en hiermee zouden in '43 15 000, in '44 24 000 arrestanten kunnen corresponderen. Wij schatten tenslotte dat de *Sicherheitspolizei* in de maanden januari t.e.m. april '45 nog eens 4 000 personen gearresteerd heeft.

toon door fanatieke Nazi's aangegeven en daar waar de chef persoonlijk minder fanatiek was (men kan aan Groningen denken waar B. G. Haase aan het hoofd van de *Aussenstelle* stond), was het een van zijn ondergeschikten (in Groningen de beruchte R. W. Lehnhoff) die aan de gehele staf de door de Haagse superieuren geveerde 'hardheid' oplegde.

Onder die superieuren nam het hoofd van de *Abteilung IV (Gegnerbekämpfung)* van de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* de centrale plaats in: dat was, sinds begin '41, *SS-Sturmabführer* en *Regierungsrat* Erich Deppner, 'een Nazi in hart en nieren', aldus een Nederlandse politiemann die hem goed gekend heeft.¹ Wel waren er op lagere plaatsen in het apparaat vooral in '44 en '45 enkele functionarissen die, kennelijk rekening houdend met de waarschijnlijkheid van Duitslands nederlaag, met matiging optraden², of zelfs, als de Duitser H. C. C. Blumenthal in Amsterdam (hoofd van de *Sicherheitsdienst* in de provincies Noord-Holland en Utrecht), af en toe waarschuwingen doorgaven aan de illegaliteit, maar dit waren hoge uitzonderingen. En wat het feit betreft dat sommige functionarissen (onder hen twee van Deppners medewerkers die nauw bij het *Englandspiel* betrokken waren: J. Schreieder en H. K. O. Haubrock) zich persoonlijk van het mishandelen van arrestanten onthielden: dat paste geheel in het Duitse systeem. De 'SD' had niet alleen ranselaars nodig maar ook medewerkers die, met 'redelijkheid' optredend, een maximum aan bekentenissen uit de arrestanten wisten te krijgen.

★

¹ J.B. Veeffkind jr.: 'Mededeling' (24 sept. 1946), p. 15 (Doc I-1884, c-10). ² Eind juli '44 moest de advocaat B. Stokvis bij de *Aussenstelle*-Arnhem interveniëren ten gunste van een door de Landwacht gearresteerde cliënt (zekere Heiko van D.) in wiens woning twee radio's gevonden waren en die bovendien een blanco persoonsbewijs en vermoedelijk bij een overval buitgemaakte distributiebescheiden op zak had gehad. Stokvis werd in Arnhem bij de *Sachbearbeiter* gebracht. 'Was dit een *Gestapo*-ambtenaar?' schreef hij later. 'Tegenover mij zat een dromer, een vreemde in de werkelijkheid. Met peinzende blik hoorde hij mij aan. Het was duidelijk, hij was vervuld van andere gedachten. Vóór hem op zijn schrijfbureau lag een gesloten boek. Ik ontcijferde: *Parerga und . . .*' (*Parerga und Paralipomena* is een van de bekendste werken van de Duitse wijsgeer Arthur Schopenhauer). 'Wij spraken over Schopenhauer. We spraken over God. En na een uur gaf hij toe: wat waren distributiekaarten, wat was Heiko van D., wat was de Landwacht, wat was medio 1944 de oorlog, *sub specie aeternitatis*? Hij zag nadenkelijk voor zich uit. Hij liet de stukken komen. Hij bladerde in de verbaalen. En dan zei hij met gedempte stem: 'Sie haben recht. Es ist alles geringfügig. Der Mann wird morgen entlassen.'
(B. Stokvis: *Advocaat in bezettingstijd* (1968), p. 90-91).

Tegen welke groepen heeft de *Sicherheitspolizei* actie gevoerd of laten voeren?

Onmiddellijk na de Duitse invasie begon zij met het arresteren van meer dan honderd illegaal ons land binnengekomen Duitse emigranten en van Nederlanders die in de vooroorlogse jaren of in de neutraliteitsperiode contact hadden gehad met oppositionele kringen in Duitsland. In september '40 vond nog een aparte actie plaats tegen functionarissen en leden van de *Kommunistische Partei Deutschlands* die in ons land een schuilplaats gevonden hadden. Toen waren evenwel ook al tal van andere acties van de *Sicherheitspolizei* uitgevoerd. Zo bleef het doorgaan: geen vorm van verzet of van illegaal werk is er geweest (wij hebben ze in ons vorige deel in hoofdstuk 8 opgesomd, in de paragrafen 'Verzet en illegaliteit' en 'Illegale werkers') die niet met talrijke arrestaties gepaard is gegaan.

Gearresteerd zijn demonstranten op verjaardagen van leden van het koninklijk huis, personen die (in '40 en '41 kwam dat vaak voor) nationale 'symbolen' gedragen, en personen die aan de drie grote stakingen deelgenomen hadden: de Februaristaking van '41, de April-Meistakingen van '43 en de op 17 september '44 afgekondigde Spoorwegstaking.

Gearresteerd zijn tallozen die zich, elk op hun wijze, tegen de gelijk-schakelingspolitiek van de bezetter verzet hadden: bestuurs- en kaderleden van de democratische politieke partijen, van de Nederlandse Unie, van de vakbonden, soms ook van de protestantse schoolbesturen, en voorts predikanten en geestelijken die in het openbaar van hun weerzin jegens het nationaal-socialisme getuigd hadden, alsmede Jehova's Getuigen.¹

Gearresteerd zijn jongeren die geweigerd hadden hun arbeidsdienstplicht na te komen, studenten die de loyaliteitsverklaring niet hadden willen afleggen, en gewone burgers die hun radiotoestel niet ingeleverd hadden.

Gearresteerd zijn (maar slechts in weinige gevallen) voormannen van het bedrijfsleven die tegen de excessieve exploitatie van Nederland protest hadden aangetekend, en talloze andere vooraanstaanden uit de samenleving wier anti-Duitse gezindheid aan de bezetter bekend was (uit hun rijen werden de groepen gijzelaars gevormd die wij in het vorige hoofdstuk behandelden).

Gearresteerd zijn personen die daden van geweld tegen individuele Duitsers bedreven hadden, die in het bezit waren van wapens, munitie en explosieven, die naar verboden zenders hadden geluisterd, die voor verboden politieke partijen werkzaam waren geweest, die illegale publikaties

¹ Volgens de groep zelf zijn in ons land ruim vijfhonderd Jehova's Getuigen gearresteerd van wie ruim honderd in de concentratiekampen omgekomen zijn.

onder zich hadden, of die de z.g. spertijd hadden overtreden dan wel verboden gebied betreden hadden.

Gearresteerd zijn deelnemers aan het illegale werk in al zijn talrijke manifestaties: de geheime activiteit van de kerken, van de protestantse scholen, van de hoogleraren, de studenten en de artsen, van de 'politieke' comités, van de Ordedienst en overeenkomstige organisaties.

Gearresteerd zijn personen die betrokken waren bij de illegale pers en de illegale belletrie, bij de spionage, de sabotage, de 'pilotenhulp', de hulp aan onderduikers, het falsificatiewerk, de activiteit van de illegale CPN, van enkele revolutionair-socialistische formaties, van vier illegale organisaties met een 'algemene' taak (de TD-groep, het Nationaal Comité van Verzet, de Centrale Inlichtingendienst en het Nationaal Steunfonds) en van de Binnenlandse Strijdkrachten.

Gearresteerd zijn voorts 'individuele' saboteurs, al of niet ondergedoken 'weigeraars' van de arbeidsinzet en 'contractbrekers', personen die geweigerd hadden te 'spitten' voor de *Wehrmacht*, Joodse onderduikers c.q. Joden die in andere opzichten de voor hen geldende bepalingen overtreden hadden, personen die onderduikers gehuisvest hadden, en allen wier poging, het land illegaal te verlaten, mislukt was.¹

Nog zijn wij er niet. Gearresteerd door of in opdracht van de bezetter zijn 66k (wij komen nu tot de 'economische gevangenen') tallozen die diefstal ten nadele van een Duitse instantie bedreven hadden (veelal was dat de *Wehrmacht*) of die zich schuldig hadden gemaakt aan grootscheepse diefstal van distributiebescheiden of aan grootscheepse zwarte handel dan wel aan het clandestien slachten van een groot aantal stuks vee of varkens.²

Gelijk gezegd: hoeveel personen in totaal om al deze redenen gearresteerd zijn, weten wij niet. De orde van grootte van het totaal-aantal arrestanten van de *Sicherheitspolizei* gaven wij eerder aan als zestigduizend – hiervan heeft, zo vermoeden wij, een kwart uit illegale werkers bestaan: vijftien-

¹ Aan de *Kriegsmarine* vielen in de eerste twee bezettingsjaren bijna honderdtwintig Engelandvaarders in handen, nadien tot eind '43 nog enkele tientallen. ² Deze delinquenten moesten sinds de herfst van '41 via de Rijksrecherche centrale aan de *Sicherheitspolizei* overgedragen worden, nl. aan het z.g. *Sonderkommando*-Horak dat aan die centrale toegevoegd was. Dat was bijvoorbeeld voorgeschreven wanneer één persoon (of meerdere personen tezamen) bij één gelegenheid meer dan 10 stuks vee clandestien geslacht hadden. Nadien werden die zaken door Nederlandse instanties die er mee te maken hadden (de Centrale Crisis-Controle-Dienst en de parketten van de economische rechters), vaak in verschillende zaken gesplitst zodat het cijfer boven de 10 in geen enkel proces-verbaal voorkwam. Hoe frequent deze vorm van verzet toegepast is, weten wij niet.

duizend. Zowel in de gevangnissen als in de concentratiekampen in ons land vormden de illegale werkers dus slechts een minderheid.

Vergelijken wij nu de categorieën gevangenen in Nederland met die in Duitsland, dan zijn er drie Duitse groepen bij welke wij nog even stil moeten staan: personen die verboden sexuelle omgang hadden gehad met Poolse of Russische arbeiders of arbeidsters dan wel met krijgsgevangenen, personen die zich defaitistisch uitgelaten hadden, en homoseksuelen. De eerste twee groepen ontbreken onder de arrestanten in ons land: er bevonden zich ten onzent geen *Ostarbeiter* of krijgsgevangenen en Seyss-Inquart was verstandig genoeg geweest om het uiten van twijfel aan Duitslands overwinning niet strafbaar te stellen. Wat de homoseksuelen betreft: enkelen hunner zijn in ons land opgepakt en naar concentratiekampen gestuurd, maar, anders dan in Duitsland, is van een systematische vervolging van deze groep geen sprake geweest, zij het dat wellicht wel plannen in die richting bestaan hebben.

Niet alleen zijn de totaal-cijfers der gevangenen onbekend, maar wij weten evenmin hoe zij over de verschillende, in het voorafgaande vermelde categorieën verdeeld waren. Alleen voor het jaar '42 en voor de situatie medio augustus '44 hebben wij gegevens. Het 'Jahresbericht 1942' van de serie 'Meldungen aus den Niederlanden' geeft namelijk de volgende onderverdeling van de in dat jaar gearresteerde 10 069 Nederlanders: 'wegen Zugehörigkeit und Betätigung in nationalen Widerstandsorganisationen' (hier viel stellig de OD onder): 891; 'wegen Betätigung im marxistischen' (socialistische en revolutionair-socialistische) 'und kommunistischen Sinne': 950; 'wegen sonstiger reichsfeindlicher Betätigung, z.B. unbefugten Waffenbesitz, Feindbegünstigung, Beleidigung und tätliche Angriffe auf Deutsche, Abhören und Verbreitung der Nachrichten ausländischer Sender usw.': 8 228 (met inbegrip van 309 die wegens spionage ter dood of tot lange gevangenisstraffen veroordeeld waren) – met ziet: afgezien nog van het vage 'usw.' biedt de onduidelijke aanduiding van die veruit grootste groep (8 228) geen enkel houvast. Wij moeten voorts wel aannemen dat in die grootste groep ook de economische gevangenen vervat zijn, al worden zij met geen woord vermeld.

De cijfers die de situatie medio augustus '44 aangeven, komen straks ter sprake. Daarop vooruitlopend geven wij hier slechts weer dat de *Sicherheitspolizei* toen ruim 15 000 Nederlandse gevangenen in handen had die zich hetzij in gevangnissen, hetzij in concentratiekampen bevonden.

★

Onze kennis van de richtlijnen die de Duitsers bij de behandeling van al die gevangenen in het oog hielden, zit vol lacunes. Die richtlijnen moeten er geweest zijn: de *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD* en de daaronder ressorterende *Aussenposten* moeten geweten hebben, niet alleen in welke gevallen personen gearresteerd moesten worden maar ook wat met hen diende te geschieden. Wij nemen aan dat daarbij in het algemeen de in Duitsland geldende richtlijnen (zij zijn verloren gegaan) gevolgd zijn, maar daarnaast moeten er ook speciale voor ons land geldende richtlijnen zijn geweest die, zo stellen wij ons voor, vastgesteld, althans besproken werden op de periodieke bijeenkomsten van de successieve *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (Nockemann, Harster, Naumann, Schöngarth) met hun Haagse *Abteilungsleiter* (Deppner en zijn collega's) en de chefs der *Aussenstellen* – van geen van deze besprekingen is een verslag bewaard gebleven. Het staat intussen wel vast dat talrijke arrestanten louter gestraft werden doordat zij slechts korte tijd vastgehouden werden waarna zij met een waarschuwing, eventueel ook met de verplichting een boete te betalen, weer naar huis werden gezonden. Harster deelde begin september '41 in een rondschrijven aan zijn *Abteilungsleiter* en chefs van *Aussenstellen* mee dat hij bij die boetes (ze mochten tot f 100 door de *Aussenstellen* uit eigen bevoegdheid opgelegd worden) 'in erster Linie' dacht 'an Übertretungen von sicherheitspolizeilichen Verboten (Pfadfinder, kath. Jugendverbände usw.) sowie an das Abreißen von 'V'-Plakaten und amtlichen Bekanntmachungen und an alle Fälle deutschfeindlichen Verhaltens geringerer Bedeutung und Tragweite.'¹ Alle andere delinquenten moesten kennelijk langere tijd vastgehouden worden. En dan?

Bij het beantwoorden van die vraag was de *Sicherheitspolizei* volstrekt soeverein, zij het dat soms ook Seyss-Inquart en Rauter bepaalde aanwijzingen gaven. Rauter deelde bijvoorbeeld begin september '41 aan Harster mee dat Himmler zijn voorstel goedgekeurd had, 'dreitausend bis viertausend wenn möglich 18-35-jährige Kommunisten und Juden nach Mauthausen abtransportieren.' Met die maatregel was Seyss-Inquart, aldus Rauter 'einverstanden'², maar, zoals wij in deel 5 uiteenzetten (hoofdstuk 9, in de paragraaf 'De illegale CPN'): Harster niet. Hij liet uitsluitend Joden naar Mauthausen sturen en zond de communisten in de regel naar Buchenwald of Neuengamme. Seyss-Inquart op zijn beurt bepaalde in mei '44 dat 'die leichteren Fälle des Schwarzhandels' zes maanden in Vught opgesloten moesten worden ('die schwereren und besonders schweren Fälle' moesten voor het Duitse Ober-

¹ Rondschrijven, 5 sept. 1941, van Harster (HSSuPF, 53a). ² Notitie, 5 sept. 1941, van Rauter aan Harster (a.v., 10d).

gericht komen) en dat men de 'weigeraars' van de arbeidsinzet en de 'contractbrekers' òf via Amersfoort voor de duur van drie tot vier maanden in een *Arbeitserziehungslager* moest onderbrengen òf, 'in einem schweren Fall', 'für die Dauer von 6 Monaten in ein Konzentrationslager im Reich'¹ – interessant aan dit stuk is in de eerste plaats dat de *Sicherheitspolizei* al geruime tijd ontduikers van de arbeidsinzet via het concentratiekamp Amersfoort naar *Arbeitserziehungslager* had overgebracht en dat het *Obergericht* al tal van zwarthandelaren tot zware straffen had veroordeeld, zelfs tot de doodstraf. Een en ander onderstreept, menen wij, dat de beslissingen ten aanzien van de vervolging in de eerste plaats beslissingen van de *Sicherheitspolizei* geweest zijn: zij maakte de wet uit.

Dat deed zij vaak met verregaande slordigheid. De socialist J. Engels, gearresteerd na afloop van een illegale bespreking van leden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, trof begin '44 in Vught twee jonge mensen aan die opgepakt waren omdat zij op verzoek van een ondergedoken Jood getracht hadden, papieren uit diens huis weg te halen –

'een der beide vrienden werd na drie maanden vrijgelaten, de ander zat, toen ik hem sprak, al acht maanden in Vught . . . Honderden zaten vast omdat zij, door de arbeidsbeurs² opgeroepen voor werk in Duitsland, waren ondergedoken . . . Zij werden aangeduid als werkweigeraars. Soms zaten zij één of twee jaar vast, terwijl anderen meteen na hun arrestatie naar Duitsland werden gezonden en daar vaak als vrije arbeiders werkten.'³

'Over het algemeen was de enige regel', aldus een gevangene uit Amersfoort, ir. A. Lely (van augustus '43 tot mei '44 aldaar opgesloten wegens hulp aan een Joodse onderduiker),

'dat er geen regel was. Jodenbegunstigers zaten van vier tot negen maanden en bij sommigen hadden ze thuis allerlei in beslag genomen, bij anderen niet. Een verborgen radio deed zes tot acht maanden, maar ook daar waren gevallen, waar ze praktisch alles in beslag genomen hadden, in andere gevallen helemaal niets. Er zaten ook mensen, die in Schiedam 1 minuut na 8 uur op hun balkon geweest waren.⁴ Voor alles en nog wat zat er, tot werkelijk zuivere vergissingen toe, die dan na zes tot tien weken opgehelderd werden en naar huis gingen. De 'SD'-

¹ Notitie, 11 mei 1944, van *Ministerialrat* Krug voor Wimmer (*VuJ*, HA Justiz, 12 d). ² Bedoeld is: het gewestelijk arbeidsbureau. ³ J. Engels: *Bij de Kapo's* (1945), p. 89–90. ⁴ Herhaaldelijk gebeurde het dat als reactie op verzetsmanifestaties plaatselijk gedurende enkele weken een aparte 'spertijd' afgekondigd werd.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

man, die je oppakt en je z.g. 'Sachbearbeiter' is, schijnt een straf voor te stellen, die meestal bekrachtigd wordt en dus hangt het vooral van zijn luim af. Wij meenden wel te kunnen opmerken, dat van een bepaald district de straffen meestal inclusief gevangenis zes tot acht maanden waren, van een ander exclusief gevangenis.¹ Hilbert uit Den Haag, die mij oppakte, deelde meestal exclusief gevangenis uit.

Overigens ben ik niet eens gestraft! Want na mijn thuiskomst heb ik op de 'SD' een papier getekend, waarop stond: 'Sie sind jetzt polizeilich gewarnt. Wenn Sie wieder einmal dasselbe vornehmen, so werden Strafmassnahmen gegen Sie veranlasst werden.' Ja, 't is maar een weet!²

Inderdaad, bij de *Sachbearbeiter* lag in de regel in feite de beslissing wat met een bepaalde gevangene diende te geschieden. In ernstige gevallen (illegale werkers waren steeds ernstige gevallen) was zijn belangrijkste beslissing of de gevangene door een Duitse civiele, militaire of SS-rechtbank berecht dan wel 'abgetrennt' zou worden.³ *Abtrennung*, die ook voor 'lichte' gevallen mogelijk was, betekende voor de 'zware' overbrenging naar een concentratiekamp in Duitsland: als *Schutzhäftling*. Het *Reichssicherheitshauptamt* moest, zoals wij in hoofdstuk I uiteenzetten, die *Schutzhaft* opleggen, hetzij voor een bepaalde periode, hetzij voor onbepaalde tijd. Wat de concentratiekampen in Nederland betrof, werd meestal op de beslissingen uit Berlijn niet gewacht: de *Sicherheitspolizei* deed alsof het voorstel al goedgekeurd was. Het 'officiële' *Schutzhaftlager* Vught werd dan ook, geheel buiten het *Reichssicherheitshauptamt* om, goeddeels gevuld met 'lichte' gevallen, maar voor de 'zware' was contact met het *Reichssicherheitshauptamt* nodig: dat was de centrale instantie die de transporten naar de verschillende concentratiekampen in Duitsland regelde.

★

Nagenoeg alle gevangenen uit het concentratiekamp Amersfoort werden in januari '43 naar het nieuwe concentratiekamp Vught overgebracht. Amersfoort werd evenwel in de zomer van '43 weer in volle omvang in

¹ Bedoeld wordt: geen gevangenisstraf maar opsluiting in een concentratiekamp.

² A. Lely: 'Herinneringen aan de tijd van 24 juni 1943 - 15 mei 1944' (1944).

³ Er hebben zich talrijke gevallen voorgedaan waarbij alsnog tot *Abtrennung* besloten werd, terwijl het Duitse openbaar ministerie al bezig was zich in de zaak te verdiepen, ja soms terwijl het proces al gaande was. Binnen het Duitse apparaat sloeg het begrip '*Abtrennung*' louter op diegenen die al aan een rechtbank overgedragen waren; wij geven het een ruimere inhoud.

gebruik genomen. 'Es ist beabsichtigt', aldus een door Deppner uitgegeven Merkblatt, 'alle Häftlinge in das Lager einzuweisen, für die Schutzhaft bis zu 6 Monaten beantragt wird. Insbesondere ist es für künftige Aktionen und die vom Höheren SS- und Polizeiführer angeordneten Razzien' (de razzia's op onderduikers) 'als Sammelstelle in Anspruch zu nehmen . . . Das Lager ist also als Durchgangslager für kurzfristig einzuweisende Häftlinge zu betrachten, während in das KL 's-Hertogenbosch' (dat was de officiële naam van het kamp Vught) 'nur Häftlinge eingewiesen werden, für die eine langfristige Schutzhaft vorgesehen ist' (in feite kwamen in Vught ook *kurzfristige Schutzhäftlinge* terecht). Het kamp Amersfoort zou, aldus Deppner, in zijn nieuwe functie niet als 'Konzentrationslager' aangeduid worden (dan hoorde het onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* te ressorteren, hetgeen niet de bedoeling was), maar als 'Erweitertes Polizeigefängnis Amersfoort'. 'Die anfallenden Häftlinge, für die Schutzhaft bis zu 6 Monaten vorgesehen ist, sind', zo eindigde Deppner, 'dem 'Erweiterten Polizeigefängnis Amersfoort' endgültig zuzuführen. Darunter fällt insbesondere Judenbegünstigung, Schwarzhandel und Arbeitsvertragsbruch.'¹ Werden helpers van Joden, zwarthandelaren en 'contractbrekers' dan niet ook in Vught opgesloten? Bepaald wèl. De groei van de aantallen arrestanten maakte het de *Sicherheitspolizei* eenvoudig onmogelijk, haar eigen richtlijnen aan te houden.

Wij merken hierbij nog op dat Amersfoort de functie behield die het vóór januari '43 al gehad had: detentie-oord van gevangenen wier zaak nog in onderzoek was (*Polizeihäftlinge*). Diezelfde functie kreeg Vught in juli '43: er werd toen een apart kampgedeelte, het *Polizei-* of '*SD'-Lager*, in gebruik genomen en op 7 juni '44, daags na de Geallieerde invasie van Normandië, werden door de Duitsers, die blijkbaar bevreesd waren voor Geallieerde landingen op de Nederlandse kust, alle gevangenen uit de Scheveningse Cellenbarakken (allen *Polizeihäftlinge*) naar dat *Polizeilager* overgebracht. De Cellenbarakken stonden toen leeg.

Drie maanden later bevonden er zich weer duizend nieuwe gevangenen.

Men mag misschien aan deze schaarse gegevens de conclusie verbinden dat de *Sicherheitspolizei* wèl bepaalde richtlijnen bezat voor de straffen die aan arrestanten opgelegd moesten worden, en in dat kader ook getracht heeft, de concentratiekampen Amersfoort en Vught elk een specifieke functie te geven, maar dat er van al die voorgenomen orde en regelmaat maar weinig terechtgekomen is. Dat mag geen verbazing wekken. Los nog van het feit dat de groeiende omvang van het verzet, van het illegale werk

¹ *Merkblatt*, 30 juli 1943, van E. Deppner (*HSSuPF*, 53a).

en, niet te vergeten, van de economische criminaliteit tot een overstelpend aantal arrestanten leidde, moet, dunkt ons, in het oog gehouden worden dat wie zich boven de wet stelt, er geen sterke behoefte aan heeft, regels, welke ook, in acht te nemen.

★

Over de Duitse berechting komen wij in dit hoofdstuk nog te schrijven – hier willen wij louter de al genoemde *Abtrennung* behandelen, d.w.z. de besluiten van de *Sicherheitspolizei* om van bij een en dezelfde zaak betrokken en dus bij elkaar behorende arrestanten slechts een deel te laten berechten en de overigen zonder enige berechting te straffen door opzending naar een concentratiekamp in Nederland of in Duitsland. Cijfers die duidelijk maken of er althans een denkbeeld van geven, hoeveel economische gevangenen zijn *abgetrennt*, zijn niet bewaard gebleven. Van de *Abtrennung* van politieke gevangenen, speciaal dan van illegale werkers, weten wij iets meer. Zo werd, gelijk wij reeds aan het slot van deel 4 vermeldden, begin '41 tegen drie-enveertig leden van de Geuzen-groep een proces gevoerd, maar honderdzeven-en-vijftig werden *abgetrennt* en voor onbepaalde tijd naar Buchenwald gezonden, waar drie-en-vijftig hunner omgekomen zijn. Wij weten voorts dat zich, op een geschat totaal van 4 500 arrestanten van de *Sicherheitspolizei* in het gehele jaar '41, kort voor het einde van dat jaar, nl. op 14 december, 1 805 gevangenen in Nederlandse gevangnissen bevonden die daar '*zur Vorbereitung eines Strafverfahrens*' vastgehouden werden; op diezelfde datum bevonden zich, op grond van een *Schutzhaftbefehl*, 1 104 gevangenen in een concentratiekamp in Duitsland dan wel in het kamp Amersfoort: die waren dus *abgetrennt*. In '42 arresteerde de *Sicherheitspolizei*, zoals reeds vermeld, 10 069 Nederlanders. Op 8 november '42 waren er 1 461 Nederlandse gevangenen in de concentratiekampen in Duitsland, terwijl voorts op die datum 3 773 personen '*zur Vorbereitung eines Strafverfahrens*' in Nederlandse gevangnissen zaten.

Wat het jaar '43 betreft, weten wij slechts dat de *Sicherheitspolizei* op 9 mei 5 391 '*Häftlinge zur Vorbereitung eines Strafverfahrens*' in handen had, en dat op die datum 2 124 Nederlandse *Schutzhäftlinge* in concentratiekampen in Duitsland nog in leven waren; het totaal-aantal gevangenen van de *Sicherheitspolizei* bedroeg toen 8 629.

Vijftien maanden later was dat totaal-aantal bijna verdubbeld. Het nummer van de '*Meldungen aus den Niederlanden*' d.d. 15 augustus '44 is namelijk bewaard gebleven en in dat nummer (het is de enige ons bekende indeling

van dien aard) wordt het totaal-aantal gevangenen: 15 252, zowel gesplitst naar categorieën als naar verblijfplaatsen.¹ Wij maken er op attent dat de gevangenen die aan Duitse rechtbanken overgedragen en al of niet berecht waren, alsmede de in Westerbork opgesloten Joden en de nog in leven zijnde gedeporteerde Joden en Zigeuners buiten dat totaal-aantal vallen. De gegevens zijn belangrijk genoeg om ze in een aparte tabel (Tabel VII op pag. 226-227) op te nemen.

Wij maken bij deze tabel de volgende opmerkingen. Allereerst: men houde in het oog dat zij een momentopname biedt. Zij toont ons hoeveel personen op 13 augustus '44 in de kartotheken van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* als (nog levende) gevangenen vermeld stonden: gevangenen van de *Sicherheitspolizei*. Met de gedeporteerde Joden en Zigeuners en met de aan de Duitse justitie overgedragen politieke en economische gevangenen had de *Sicherheitspolizei* in Nederland niets meer te maken.

Voorts is het opvallend dat er op een totaal van 9 808 gevangenen-zonder-*Schutzhaftbefehl* 2 202 waren (ruim 22 %) die men als economische of 'normale' criminele gevangenen beschouwen moet. Daarbij valt te bedenken dat de *Untersuchungshaft* van de economische of 'normale' criminele gevangenen in de regel korter duurde dan die van de politieke gevangenen.

Dan: de grote groep van de 5 609 personen die wegens illegaal werk '*und sonstige gegen die Besatzungsmacht gerichtete Tätigkeit*' gevangen zaten, sloot het overgrote deel van de 3 152 gevangenen in het concentratiekamp Amersfoort in: dat waren voor wellicht twee-derde 'weigeraars' van de arbeidsinzet c.q. 'contractbrekers', t.w. personen die zonder verlof hun werk in Duitsland in de steek gelaten hadden dan wel, met verlof in Nederland, niet naar hun werk teruggekeerd waren.

Verder: onder '*Verstoss gegen Judenverordnungen*' vielen zowel Joden als niet-Joden: Joden die als gegrepen onderduikers op 13 augustus '44 nog niet aan Westerbork overgedragen waren, en niet-Joden die bijvoorbeeld Joodse onderduikers gehuisvest hadden of in het bezit van Joodse eigendommen waren aangetroffen.

¹ Hoeveel gevangenen van de *Nederlandse* justitie medio augustus '44 in Nederlandse detentie-oorden opgesloten waren, d.w.z. in de 'Nederlandse' afdelingen van de Huizen van Bewaring en Strafgedangenen en in de noodgedangenen die in '42 en '43 in gebruik genomen waren (het Lloyd-Hotel in Amsterdam, een ont-ruid weeshuis in Gouda, enkele kampen in de Noordoost-polder, een kamp bij Venray en het fort Spijkerboor bij Utrecht), is niet bekend. In september '42 waren het bijna 7 750 geweest, eind '43 ca. 10 700 - wellicht was dat laatste cijfer medio augustus '44 tot ca. 12 000 gestegen.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

Tabel VII: Gevangenen van de 'Sicherheitspolizei' d.d. 13 augustus 1944

Gesplitst naar categorieën		
A. 'Schutzhäftlinge'		
1. Schutzhäftlinge in concentratiekampen in Duitsland		3 085
mannen:	2 867	
vrouwen:	218	
2. Schutzhäftlinge in het concentratiekamp Vught		1 475
mannen:	1 137	
vrouwen:	338	
B. 'Geiselhäftlinge'		
1. Indische gijzelaars ('De Ruwenberg')		154
2. represaille-gijzelaars ¹ (concentratiekamp Vught)		192
3. anti-verzet-gijzelaars ('Beekvliet')		116
C. Gevangenen zonder 'Schutzhaftbefehl'		
1. wegens zwarte handel en clandestien slachten:	118	9 808
2. wegens diefstal en andere criminele delicten:	2 084	
3. wegens illegaal werk 'und sonstige gegen die Besatzungsmacht gerichtete Tätigkeit':	5 609	
4. wegens overtreding der <i>Judenverordnungen</i> :	1 997	
D. Civiel-geïnterneerden		
(t.w. Amerikaanse en Engelse mannen in het <i>Internierungslager</i> Tost bij Gleiwitz en Engelse vrouwen in het <i>Internierungslager</i> Liebenau aan het Meer van Konstanz)		422
		15 252

Gesplitst naar verblijfplaatsen

A. Concentratiekamp Vught (mannengedeelte)		1 536
1. Schutzhaftlager	: 1 137	
2. Polizeilager	: 207	
3. Geisellager	: 192	

¹ Deze gijzelaars, ook wel 'strafgijzelaars' genoemd, werden genomen als wraak wegens bepaalde illegale acties.

OVERZICHT UIT AUGUSTUS '44

Concentratiekamp Vught (vrouwengedeelte)	529
1. <i>Schutzhaftlager</i>	: 338
2. <i>Polizeilager</i>	: 80
3. <i>Geisellager</i>	: III
B. Concentratiekamp Amersfoort	3 152
C. <i>Lager</i> St. Michielsgestel	361
D. <i>Lager</i> Haaren	190
E. <i>Polizeigefängnis</i> Scheveningen (Cellenbarakken)	946
F. <i>Polizeigefängnis</i> Amsterdam (Huizen van Bewaring I en II)	520
G. <i>Polizeigefängnis</i> Rotterdam (Huis van Bewaring)	266
H. Andere Nederlandse gevangenen	4 245
I. Concentratiekampen in Duitsland	3 085
J. <i>Internierungslager</i> Tost en Liebenau	422
	15 252

En tenslotte wijzen wij er op dat, wanneer zich, zoals eerder vermeld, op 9 mei '43 2 124 Nederlanders in concentratiekampen in Duitsland bevonden en op 13 augustus '44 3 085, dit uiteraard niet betekent dat tussen die twee data slechts 961 Nederlanders naar die concentratiekampen overgebracht waren. Slechts één conclusie is verantwoord: er waren, althans volgens de officiële Duitse gegevens, medio augustus '44 in die kampen 961 Nederlanders méér in leven dan zestien maanden tevoren. Velen waren in de kampen tussen 9 mei '43 en 13 augustus '44 als gevolg van hun *Abtrennung* om het leven gekomen. Wij zullen hier nog de nodige cijfers voor geven.

★

Uit opgaven in de '*Meldungen aus den Niederlanden*' is nauwkeurig bekend, hoeveel *Untersuchungshäftlinge* '*an die Gerichte abgegeben*' (en dus niet *abgetrennt*) werden in 43 van de 50 weken die verliepen tussen 11 januari en 28 december '41: het waren er 2 153. In het gehele jaar '41 zijn dus vermoedelijk omstreeks 2 500 gevangenen '*an die Gerichte abgegeben*': per-

sonen die in '41 maar stellig ook velen die in '40 door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd waren.

Met betrekking tot de gearresteerde leden van een aantal illegale groepen weten wij precies welke omvang de *Abtrennung* had. Het '*Jahresbericht 1942*' van de *Sicherheitspolizei und SD*¹ bevat die gegevens namelijk voor de OD, de Leeuwengarde, de Oranjegarde, de sabotagegroep van de Delftse meubelfabrikant K. Koet en de groep 'Door Eenheid Victorie'.² Deze vijf groepen hadden in totaal vóór 31 december '42 (d.w.z. ten dele in '42, ten dele in '41) 663 arrestanten opgeleverd (daarvan de OD alléén 457); van die 663 waren 286 vrijgelaten (uit de OD: 183) en was de zaak van 112 nog in onderzoek (OD: 84). *Abgetrennt*, d.w.z. naar concentratiekampen in Duitsland gezonden, waren 92 gevangenen (50 OD'ers), en de resterende 173 gevangenen (140 OD'ers) waren berecht. Van die 173 waren 40 tot gevangenisstraffen veroordeeld (28 OD'ers) en tegen 133 (112 OD'ers) was een doodvonnis geveld; 96 doodvonnissen waren uitgevoerd, alle met betrekking tot OD'ers. De lezer zal wellicht in dit geval het *Abtrennungs*-percentage (er waren 92 *Abgetrennten* op een totaal van 265 personen, in wier gevallen, de vrijgelatenen uitgezonderd, een beslissing genomen was) nogal laag vinden: ruim 34%, maar daarbij moet bedacht worden dat het beeld dat deze cijfers geven, scheefgetrokken is doordat kennelijk beslist was dat een zo groot mogelijk aantal leden van de omvangrijkste groep, de OD, niet *abgetrennt* maar berecht moest worden.

Bij andere categorieën arrestanten, vooral bij communisten, werd de omweg via de berechting vermeden. Een typerend voorbeeld vermeldden wij al in deel 5 (hoofdstuk 9, in de paragraaf 'De illegale CPN'). Begin '42 had Lages in Amsterdam ca. honderd communisten in arrest aan wie slechts ten laste gelegd kon worden dat zij communistische pamfletten verspreid hadden; hij had, berichtte hij toen aan Harster, het personeel niet om die honderd '*gerichtsfertig machen zu lassen*', maar daar had hij een oplossing voor gevonden: hij had het *Reichssicherheitshauptamt* voorgesteld, alle honderd naar concentratiekampen in Duitsland over te brengen.³ 'Wij nemen aan', schreven wij in deel 5, 'dat het *RSHA* daar van harte mee instemde.'

¹ '*Meldungen aus den Niederlanden, Sonderbericht: Jahresbericht 1942*', p. 9-12. ² Dit was een onduidelijke verzetsgroep uit Rotterdam-Schiedam die, schijnt het, de creatie was van een Rotterdamse oplichter: hij zamelde geld in dat, naar hij beweerde, voor familieleden van zeevarenden en voor de aankoop van wapens bestemd was; enkele van de 'leden' hadden ook zelf wapens, waaronder negentiende-eeuwse sabels, in hun bezit. ³ Telexbericht, 25 jan. 1942, van W. Lages aan W. Harster (*HSSuPF*, 163c).

Abtrennung was de simpelste methode – een methode ook die, al kenden zij de term niet, aan alle illegale werkers bekend was. Zij wisten dat kameraden uit hun groep na arrestatie berecht en dan tot de doodstraf of tot gevangenisstraf veroordeeld waren, maar zij wisten óók dat vele anderen zonder vorm van proces naar de beruchte concentratiekampen in Duitsland waren gestuurd.

Elke arrestatie betekende dat het eigen leven op het spel stond, sterker nog: gegeven de verhoormethoden van de 'SD', óók het leven van anderen.

Arrestatie

Hoe of waar zij ook gearresteerd werden, voor de meeste illegale werkers was de arrestatie een traumatisch gebeuren. Zij hadden zich veelal wel aangewend, met die mogelijkheid rekening te houden, en toch: wanneer zij onverhoeds gegrepen werden, wankelde hun gehele bestaan. 'Halt, politie', kreeg Boellaard, commandant van de 'tweede' OD in Utrecht, te horen toen hij in mei '42 in Amsterdam door Nederlandse handlangers van de 'SD' gearresteerd werd. 'Twee pistolen', zo schreef hij na de bevrijding, 'zijn op mij gericht, ik ben geboeid voor ik het weet . . . In een ouderwets boek van Jacob van Lennep of van Oltmans zou men lezen: 'En op dat moment waarop ik de boeien voelde, was het of de dood mij met zijn kille hand vastgegrepen had.' En zo was het, mijn bloed hamerde door mij heen. 'Het is voorbij. Je hebt nog maar kort te leven.''¹

Dat zal bij velen wel de eerste reactie geweest zijn. Bij Floris Bakels, in april '42 opgepakt als lid van de Leeuwengarde, kwam tegelijk onmiddellijk een wensgedachte naar boven: 'Ik krijg . . . het gevoel dat me iets overkomt dat niet bij me past. Een vergissing van het lot. Een verkeerde wisselstand. Ik moet een eindje terug, en dan gewoon verder reizen'² – neen: de knellende boeien waren een realiteit. Enkelen waren er die op het moment waarop zij gegrepen werden, door hun knieën zakten en niet meer de kracht hadden, te staan of te lopen – anderen bleven zelfs hun gevoel voor humor bewaren. Toen Willem Santema, lid van de Raad van Verzet, bij zijn arrestatie, eind december '43, de handen op de rug gebonden werden, dacht hij:

¹ W. A. H. C. Boellaard: 'Memoires 1940-1945' (z.j.), p. 47-48 (Doc I-128 A, 2-1).

² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangnissen en concentratiekampen* (1977), p. 34.

'Nu gaat de Elfstedentocht beginnen'. 'Zelfs op de meest kritieke ogenblikken komt', schreef hij aan de Raad in een uit de gevangenis gesmokkelde brief, 'zoiets boven. Het is door onze Schepper bedoeld zeker om ons in evenwicht te houden.'¹

Als absurd, ja aanstootgevend trof het menige arrestant dat hij, als hij niet meteen een 'SD'-auto ingeduwdd werd, werd afgevoerd door straten of over pleinen waar landgenoten liepen die zich volmaakt onbewust waren van de nood waarin hij zich bevond. 'Ik werd', aldus na de oorlog W. J. Lina, gearresteerd wegens zijn lidmaatschap van een kleine illegale groep die o.m. aan de eerste onderduikers hulp verleende, 'op 30 augustus 1941' (zulk een datum bleef in het geheugen gegrift)

'door een paar 'SD'-agenten gegrepen in de Kalverstraat te Amsterdam. Ik werd nl. op mijn schouder getikt door een mijnheer, die naast mij kwam lopen en mij vroeg: 'Bent u die en die niet?' Ik keek eerst links, toen rechts, toen achter en toen voor mij, ik zag mij aan alle kanten ingesloten door kerels in burger met een zeer dreigend gezicht en hun rechterhand in hun colbertje gestoken; daar had ik het meeste respect voor. De knaap die naast mij was komen lopen, hield mij een legitimatie onder mijn neus, waarop stond dat hij 'SD'-agent was. Ik was ingesloten en kon niets anders doen als meelopen, men weet niet wat of dat is voor een gevoel, om geheel machteloos te zijn tegenover een stuk of vijf kerels die met de hand in hun zak liepen, terwijl er honderden mensen om mij heen liepen die toch allemaal voor het merendeel een intense haat aan de Moffen hadden. Ik kon niets zeggen, ik kon niets doen dan alleen maar stomweg meelopen, de schoft naast mij vertelde nog met een duivelse lach, dat ik nu zoet met hen mee moest lopen en geen gekheid uit moest halen door te knipogen tegen de voorbijgangers om de aandacht op mij te vestigen, want dan zou hij genoodzaakt zijn mij zonder pardon neer te schieten.

. . . Ik kon niet anders en moest mee blijven lopen. Ik trachtte het wel in langzamer tempo te doen om een mogelijkheid te vinden voor ontvluchting, maar dan werd mij iets hard in mijn rug geduwdd en dan liep ik in godsnaam maar weer een beetje harder. En ik vroeg mij maar af: waarom helpen de honderden mensen nu niet die hier rondom mij heen lopen, deze mensen kunnen die paar kerels toch gemakkelijk hebben, waarom liet men mij nu maar aan mijn lot over, zij zagen toch dat ik geheel en al machteloos was. *Nee*, de mensen zagen het natuurlijk niet, ik was het alleen die er erg in had dat ik gearresteerd was door de 'SD'.²

¹ Brief, z.d., van W. Santema aan de Raad van Verzet, voorgelezen in de vergadering van de Raad op 23 maart 1944 (RVV, 1e). ² W. J. Lina: 'De opdracht' (21 sept. 1945), p. 27-28 (Doc I-1058, a-1).

Vaak ging, ook als er geen verzet geboden werd, de arrestatie al met mishandelingen gepaard, hetzij binnenshuis, hetzij op straat, hetzij in de auto waarin men weggevoerd werd. Die auto, aldus een illegale werker uit Ulft, H. Cappetti, die bij hulp aan onderduikers betrokken was en in mei '44 naar de *Aussenstelle* in Arnhem werd overgebracht,

'had zich nog maar nauwelijks in beweging gezet of ik mocht ondervinden dat ik aan de duivel was overgeleverd. Nooit van mijn leven zal ik het nette, bleke gezicht kunnen vergeten van de Hollandse 'SD'-man naast mij, met de loerende ogen en de intens gemene trekken om zijn mond. De vent, ik schatte hem enige jaren ouder dan zijn slachtoffer, begon zijn sarren met mij een paar verraderlijke porren onder de geboeide onderarmen te geven, hetwelk een stekende scheurpijn tussen de schouderbladen veroorzaakte, omdat ik in een gekromde houding en met de handen geboeid op de rug zat. Daarna stelde hij allerlei vragen waarop ik geen antwoord verkoos te geven. Dit kostte mij enige brandende kaakslagen en toen ik hierdoor tot nog grotere halsstarrigheid werd aangespoord en mijn mond helemaal weigerde te openen, brulde de ellendeling: 'Hé zeg, je hoeft je niet zo stoer aan te stellen, we krijgen je toch wel klein!' en gaf me een daverende vuistslag in het gezicht, dat ik, geboeid als ik was, met mijn handen niet beschermen kon. Hoewel ik later aan verschillende nog lagere vernederingen weerstand heb moeten bieden, wekten deze nooit in die mate mijn woede en haat op als bij deze eerste gelegenheid. Als een ontzaggelijke, allesverterende vlam schoot de haat omhoog in mijn ziel en ik kreunde als een beest van ontzettende woede over deze mateloze belediging aan ziel en lichaam.'¹

Werd men dan een *Aussenstelle* (of *Aussenposten*) der *Sicherheitspolizei* und *des SD* binnengevoerd (of, in Den Haag, de bureaus van de *Befehlshaber* op het Binnenhof), dan kon het gebeuren dat men onmiddellijk verhoord werd, of dat men eerst een tijdlang in een gang met het gezicht tegen de muur moest staan (wee degene die zich bewoog: hij kreeg een trap, of zijn gezicht werd tegen de muur geslagen, of een hond sprong woest blaffend tegen hem op), of dat men vooreerst opgesloten werd in een van de cellen die zich in elk 'SD'-gebouw bevonden.²

Ook Boellaard werd in Amsterdam per auto afgevoerd:

¹ H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp, 1940-1945. Gedenkboek van Ulft* (z.j.), p. 38-39.

² Wij beschreven in deel 6 (hoofdstuk 3, in de paragraaf 'CPN') de mishandelingen waaraan medio oktober '42 meer dan tweehonderd personen die in het kader van de grote actie tegen de Nederlandse Volksmilitie in Rotterdam en omgeving gearresteerd waren (gedeeltelijk door de Rotterdamse politie), onderworpen werden door de *Ordnungspolizei* die al die arrestanten in eerste instantie in ontvangst nam. 'Er werd', aldus één hunner, 'steeds gestompt en geslagen en geschopt. Geslagen werd er met geweerkolven, stoelpoten en alles waarmee maar geslagen kon worden.'

'POLITIEKE GEVANGENEN'

'Ik kijk mijn ogen uit naar mooi Amsterdam, grachten, torens, mensen, zon, als in een kaleidoscoop trekt het voorbij; ik zal dit alles nooit weerzien. Hou je taai, doe wat je je voorgenomen hebt, niemand verraden, zorg voor een eervol eind, hamert het doorlopend door mij heen. Ik realiseer mij wat er op mij gevonden kan worden, een paar korte notities voor mijn bespreking met de Jonge Melly¹ en verder op mijn onderduikadres zijn stukken. 'O God, hoe red ik dat, hoe kom ik daaruit, alles mijn schuld', en dit gevoel, dat de twee anderen de dupe van mijn afspraak geweest zijn, geeft mij zoveel kracht, dat ik geheel kalmeer en als wij in de Euterpestraat² bij de Gestapo stoppen, mijn hersens rustig kan laten werken, gereed voor het eerste verhoor.

In de Euterpestraat word ik in de kelder in een cel gezet, steeds geboeid en blijf daar ongeveer een uur. Alles is mij afgenomen, behalve mijn armbandhorloge, maar ik kan er toch niet op zien. Een cel verder hoor ik een stakkerd kreunen en zuchten. In deze keldercel kan ik rustig nadenken en ik ontving de kracht, waaraan ik op dat moment zo'n grote behoefte had. Het kan anderhalf uur later geweest zijn, toen ik er weer uitgehaald werd. Mijn polsen begonnen pijn te doen van de boeien. Boven gebracht, bleek men de op mij gevonden bescheiden onderzocht te hebben. Met enige kleine briefjes, waarop afgekorte notities zouden wij later bij het verhoor uren, ja dagen zoekbrengen.'³

Nog op de dag van zijn arrestatie werd Boellaard naar de Cellenbarakken gebracht:

'Aangekomen bij de gevangenis in Scheveningen moest ik uitstappen en . . . ging ik de eerste poort door, de tweede, dan de hoofdeur en stond bij de wacht, waar ik met het gezicht naar de muur gebruld werd. In de andere hoek stond de Jonge Melly.

. . . Ik werd in 'strenge Einzelhaft' gezet in cel 452 en mijn boeien werden afgedaan. Het was avond. De deur sloeg dicht, knippen, grendel, slot.'

(Boom, Subcommissie Rotterdam: p.v. inz. H. J. Wölk (19 dec. 1947), p. 2 (ge-
tuige M. Sies) (Doc I-1907, a-6). De Joden onder de arrestanten werden extra mis-
handeld: men dwong hen, de laarzen van de Duitsers en gedeelten van de vloeren
schoon te likken. De *Ordnungspolizei* was gewend, aldus tegen groepen arrestanten
op te treden. Men denke aan de ca. tweehonderd Amsterdammers die begin '41
na de Februaristaking in het Lloyd-Hotel opgesloten werden. Eén hunner, Piet Nak,
haalden wij in deel 4 aan: 'Ik heb de mensen daar gezien, die moesten op hun
handen liggen, die kregen een trap op hun achterhoofd, met hun neus moesten ze
maar steeds naar de grond doorbuigen, het bloed liep die mensen uit de neus, er lag
een plas bloed voor ze, bij zes man, ze hebben alle zes die plas bloed met de tong op
moeten likken.' (P. Nak in L. de Jong: *De bezetting*, p. 172).

¹ Een van de adjudanten van de commandant van de OD. ² Thans Gerrit van der Veenstraat. ³ W. A. H. C. Boellaard: 'Memoires 1940-1945' p. 48.

Hij zet zijn relaas voort in de tegenwoordige tijd:

‘Nu ben ik alleen tussen vier witte muren. Ik bekijk de inventaris (matras, kruk, houten lepel en mes, de ton, bord, wasblik, mand en emmer), hang mijn jas aan de kapstok en wrijf mijn pijnlijke polsen. Mijn hart bonst: wanneer ga ik eraan? Bekijk de opschriften op de muren, niet bemoedigend, vast van een ter dood veroordeelde. ‘Nooit zal ik mijn Vader en Moeder meer zien’, en hetzelfde in het Fries. ‘God wees mij zondaar genadig in de dood’, schrijft de stakker verder en steeds maar weer ‘Moeder, lieve Moeder’, ‘Boukje mijn schatje’. Veertien dagen later vertelt mij de binnenkant van de krukpoot wie het is en dat hij ter dood veroordeeld is.

Een brood en een beker taptemelk wordt door het luik geschoven. Ik dwing mij het droge brood naar binnen te proppen. Eten, zorg dat je krachtig bent bij het verhoor! Vreemd gevoel ineens om voor een vuurpeloton te moeten staan. Eigenlijk heel eenvoudig. Stilstaan en wachten. Kun je dat? Ik ga in de houding staan twee meter vanaf het kijkgaatje in de deur en kijk er strak naar. Denk je in dat dat een geweer is, kun je je behoorlijk beheersen? Ik zeg hardop tegen mijzelf: ‘Ja, ik kan het’. Dat geeft weer wat rust.

Nu nadenken wat wèl en wat niet bekend is. Bedenk dat ieder onbedachtzaam woord de dood van een medestrijder kan betekenen. Er wordt op de muur geklopt, ik geef geen antwoord; overal zie ik nu verraders. Het wordt donker, met een deken over mij heengetrokken probeer ik te slapen. Als een mallemolent wentelt alles door mijn hoofd; hoe red ik mij daaruit, er is zoveel bewijs.

... Plots gaat de deur open, de *Wachtmeister* beveelt, dat ik alles wat los is, kruk, beddeplanken, emmer, enz. eruit moet zetten, daar ik in *strenge Einzelhaft* zit. Hij kijkt mij aan met een gezicht of ik alweer een vlucht poging gedaan heb en kijkt de raamschuiver na. Pats, deur dicht. Nu proberen te slapen, om fit te zijn voor het verhoor. Mijn avondgebed geeft mij rust.¹

Men ziet: Boellaard wist zijn evenwicht spoedig te herwinnen. Anderen hadden daar meer moeite mee: zij kwamen in een soort paniektoestand te verkeren waarin het hun onmogelijk was, geordend over iets na te denken. Steeds dezelfde gedachten joegen door hun hoofd: wat zij gedaan hadden, welke straffen daar op stonden. Zij gaven zichzelf geen kans meer, waren als gebiologeerd door het levenseinde dat zij met snelheid zagen naderen. Bij hen kon het enige tijd duren voor zij beseften dat lang niet vaststond dat de ‘SD’ alles wist wat zij wisten, en dat het in elk geval hun plicht was, zo enigszins mogelijk de namen van makkers uit de illegaliteit en de gebruikte adressen te verzwijgen. Dan begon een koortsachtig zoeken naar constructies

¹ A.v., p. 49–50.

die zij zich voornamen in de verhoren vol te houden. Hoe stond het met de bewijsstukken welke de 'SD' wellicht in handen gevallen waren? Hadden zij er zelf niet nog bij zich die zij op de een of andere wijze moesten laten verdwijnen? Sommigen hadden ook op het moment van arrestatie hun tegenwoordigheid van geest volledig bewaard en hadden zich dan met bliksem-snelheid van bezwarende stukken ontdaan, anderen kregen daar pas in de cel gelegenheid toe. Betsy Trompetter, een van de koeriersters van de KP-leider Johannes Post, werd, zoals wij in ons vorige deel verhaalden, in arrest weggevoerd met haar corset aan waarin bonkaarten, twee zakboekjes van Post met afspraken, en allerlei bonnen verborgen waren; ze werd slecht gefouilleerd – 'in mijn cel had ik', zo vertelde ze na de oorlog, 'een ton en daarin heb ik dagenlang de papieren gegooid. De eerste dag heb ik de twee zakboekjes' (die waren voor anderen het gevaarlijkst) 'en nog wat geheime papieren door het eten gemixed en opgegeten.'¹ Cappetti, die wij in het voorafgaande citeerden, had in zijn cel nog zijn nagemaakt, op linnen geplakt identiteitsbewijs van adjudant-inspecteur bij het Centraal Distributiekantoor bij zich; het was, schreef hij, 'zeer onaangenaam', dat stuk (hij kon niet het risico lopen, te moeten bekennen wie het hem geleverd had) te moeten opten, 'en om de eigen daarop gehechte pasfoto te moeten consumeren is een uitgesproken walgelijke bezigheid.'²

Verhoor

Na de arrestatie stond het bestaan van de illegale werker in het teken van het naderend verhoor. Het afnemen van dat verhoor was zaak van de *Sachbearbeiter* die zich gespecialiseerd had op het desbetreffende illegale complex. De primaire vraag nu waar elke arrestant voor kwam te staan was of men van meet af aan op alle door die *Sachbearbeiter* te stellen vragen naar waarheid antwoord zou geven. Wij nemen aan dat het de meeste lezers ietwat verbazen zal dat die vraag *überhaupt* onder ogen gezien werd: besepte elke illegale werker dan niet dat het, niet alleen terwille van zijn eigen behoud, maar ook terwille van het behoud van anderen, volstrekt wenselijk was, de 'SD' te misleiden? Ja, die wenselijkheid werd wel beseft, maar daarmee was voor vele orthodox-protestanten en gereformeerden het probleem niet opgelost –

¹ Ad Goede: Verslag van gesprek met B. van der Harst-Trompetter (25 juli 1946), p. 15 (Collectie LO/LKP, C I-1). ² H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp*, p. 37.

daarmee werd het juist gesteld. Aan die orthodox-protestanten en gereformeerden waren van jongsaf aan de Tien Geboden voorgehouden als normen die zij onder alle omstandigheden, ook de moeilijkste, trouw dienden te blijven. 'Gij zult geen vals getuigenis geven', zo luidt het Negende Gebod. En de noodleugen dan? In orthodox-protestantse en gereformeerde kringen werd vóór de bezetting vrij algemeen de opvatting aangehangen dat ook die noodleugen ongeoorloofd was. In '13, in '28 en in '35 was dat de strekking geweest van stellingen die bij promoties aan de Vrije Universiteit verdedigd waren – tot het verdedigen van het tegendeel: dat er omstandigheden denkbaar waren waarin een noodleugen wel degelijk gepermitterd was, had geen enkele promovendus van de VU zich geroepen gevoeld.¹

Tijdens de bezetting ging men dieper op die problematiek in: ze was, dat beseften velen nu, een problematiek van leven of dood geworden. Men sloeg er de zestiende- en zeventiende-eeuwse gereformeerde theologen op na. 'Deze stonden', aldus ds. Th. Delleman, de geschiedschrijver van het gereformeed verzet,

'ten opzichte van de noodleugen nagenoeg allen volstrekt afwijzend. Niet alleen was hij in strijd met Gods gebod; wie er gebruik van maakten, deden dat, zo beweerden zij, ook meestal óf uit vrees óf uit wantrouwen tegenover God. Maar al veroordeelden zij de eigenlijke noodleugen, zij erkenden wél het recht van de krijgslist die in de vorm waarin zij daarover spraken, maar weinig van de noodleugen verschilt.'²

Voetius had daarentegen, aldus Delleman, 'simulatie' (noodleugen èn krijgslist konden als vormen van simulatie gezien worden) niet verwerpelijk geacht, zij het dat hij haar alleen als toelaatbaar beschouwd had 'in geoorloofde en nuttige zaken tot Gods eer en des naasten welzijn'.³ Kuyper had de noodleugen verworpen, maar de krijgslist niet (in zijn werk *E voto Dordraceno* had Kuyper geconstateerd: 'Allerlei proeven van zulk een slimheid vermeldt de Schrift zonder er ooit een vonnis van veroordeling over uit te spreken')⁴ – latere gereformeerde theologen hadden het door Kuyper gemaakte onderscheid aangehouden: de krijgslist in daden was gepermitterd, de noodleugen, ook als hij krijgslist in woorden was, niet. En Rachab

¹ B. van Kaam: *Opstand der gezagsgetrouwen. Mannenbroeders en zonen in de jaren 1938-1945* (1966), p. 180. ² Th. Delleman: *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (1950), p. 412-13. ³ Aangehaald a.v., p. 413. ⁴ Aangehaald a.v.

dan? Had zij geen godgevallig werk gedaan toen zij de twee verspieters van Jozua verborgen en de speurders van de Koning van Jericho op een dwaalspoor gebracht had? Een gereformeerde predikant, ds. D. van Dijk, had in '35 in het weekblad *De Reformatie* opgemerkt dat, als de verspieters waren omgekomen doordat Rachab geen onwaarheid had willen spreken, dat niet voor haar verantwoordelijkheid zou zijn geweest. 'Ik mag zelfs geen leugen doen om daardoor een massamoord te voorkomen', aldus ds. van Dijk¹ – maar dezelfde predikant had betoogd dat de krijgslist geoorloofd was en dat die krijgslist de vorm mocht aannemen van het verzwijgen van een deel van de waarheid: 'de vijand heeft immers als vijand geen recht op het kennen van de waarheid'²; ook dan bleef volgens hem het positief *onwaarheid* spreken niet gepermitteerd.

Tijdens de bezetting achtte menige theoloog uit het orthodox-protestantse en gereformeerde kamp het maken van een principieel verschil tussen krijgslist en noodleugen geforceerd. Sommigen zeiden: als de krijgslist geoorloofd is, is de noodleugen het óók. Anderen (onder wie Delleman zelf) bleven zowel de krijgslist als de noodleugen als zondig beschouwen, maar daarmee was niet het laatste woord gezegd. 'Daar kunnen immers', aldus Delleman,

'nu eenmaal in het leven geraffineerde noodsituaties zich voordoen – en de oorlog is wel één van de belangrijkste daarvan – waarin het gaat om de allergrootste belangen, waarin mensenlevens op het spel staan, waarin het heilige liefdeplicht voor mij is om mijn naaste te helpen of mijn vaderland te dienen, en waarin ik dat op een ogenblik niet kan doen dan door iets te zeggen, dat 'niet waar' is. Welnu, wat moet ik in zulke omstandigheden dan doen? Dan moet ik, zo lijkt het ons, in gelovige verantwoordelijkheid tegenover God tenslotte een beslissing nemen. En als die beslissing meebrengt, dat ik in zo'n moment iets zeggen moet, dat met de waarheid in strijd is, dan blijft dat liegen. En dan zal mijn geweten mij op dat punt, ten aanzien van het middel, waarvan ik mij bediende, ook blijven aanklagen terwijl ik toch intussen weet: niet alleen ik *kon* niet anders, maar ik *mocht*, wat de kern van de daad betreft, niet anders. Maar dan blijft het mij leed doen en ik blijf het als iets pijnlijks, ja ook als iets zondigs, gevoelen, dat ik langs deze weg, door dat middel, mijn naaste of mijn vaderland moest dienen. Maar omdat ik weet, dat ik het deed, niet omdat ik dat liegen niet erg vond, maar alleen uit liefde tot mijn naaste en tot mijn vaderland en tenslotte tot God, weet ik toch dat ik in het diepste handelde naar de wil van God, en durf ik daarom ook voor wat mijn geweten mij zegt dat in mijn daad niet naar Gods wil was, vrijmoedig God om vergeving bidden.'³

¹ Aangehaald a.v., p. 414. ² Aangehaald a.v., p. 415. ³ A.v., p. 423.

Wij achten ons niet competent aan te geven welke exegese van het Negende Gebod de juiste is¹ – waar het op aankomt is, te onderstrepen dat de vraag of de noodleugen in bepaalde omstandigheden al of niet gepermitterd was, tijdens de bezetting voor talrijke orthodox-protestantse en gereformeerde deelnemers aan het verzet c.q. het illegale werk een kwellend karakter gedragen heeft en zulks niet alleen in de eerste bezettingsjaren. *Trouw* nam nog in oktober '43 een lange, gedegen beschouwing op waarin onder verwijzing naar zestien plaatsen in het Oude Testament betoogd werd dat krijgslist en noodleugen ten volle toegestaan waren: zij waren 'in tijden dat de zedelijke rechtsorde verbroken was (vooral in oorlogstijd), geen zonde maar *eis van naastenliefde*, eis van het Negende Gebod.'²

Kon zulk een betoog een ieder overtuigen? Wij vrezen van niet. Ook aan ds. H. C. Touw bleek, toen hij na de oorlog schriftelijke gegevens verzamelde bij predikanten die aan het hervormd verzet deelgenomen hadden, dat het voor menig een hunner nog steeds twijfelachtig was of hij, de noodleugen hanterend, juist gehandeld had. 'Ik heb mij er uit gelogen', berichtte hem een predikant, 'en ik zit nog steeds met de vraag in hoeverre dit voor God en mijn geweten te verantwoorden is', en een ander schreef: 'Ik heb mij er helemaal niet heldhaftig, maar handig uitgepraat, en ik begrijp nog niet, hoe de Here deze puur menselijke handigheid zegende met vrijlating.'³ Dr. W. Kat, een Joodse arts, vertelde ons in '63:

'Ik zat in de Cellenbarakken wegens falsificatie van medische attesten voor Joden die voor de werkkampen opgeroepen waren. Ik zat daar in één cel met een gereformeerde die verschrikkelijk worstelde met de vraag of hij in het verhoor onwaarheid mocht spreken. Hij kwam daar helemaal niet uit. Ik praatte op hem in, maar dat hielp niet voldoende. Pas vlak voor zijn verhoor kwam hij min of meer tot het besluit, toch maar niet voor de waarheid uit te komen. Na het verhoor kwam hij opgelucht terug. Ik vroeg hem: 'Heb je kunnen liegen?' Hij zei: 'Gode zij dank, het is niet nodig geweest.'⁴

★

¹ Wij herinneren aan het (in deel 6 reeds door ons vermelde) standpunt van Karl Barth dat in de zomer van 1942 in een illegale brochure verspreid werd: *Vraag*: Bestaat er in verband met de verplichte strijd tegen de roversstaat een bijzondere opvatting van het Goddelijke gebod, de waarheid te spreken? *Antwoord*: Ja! Waarheid is uitsluitend God in de openbaring van Zijn Wil. De gehoorzaamheid jegens de erkende Wil van God heiligt elk middel.' ² *Trouw*, I, 12 (okt. 1943), p. 6. ³ H. C. Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk* (1946), p. 577. ⁴ W. Kat, 12 juli 1963.

Bij het afnemen van verhoren was de *Sicherheitspolizei* aan strikte voorschriften gebonden: in beginsel mochten arrestanten niet mishandeld worden; werd in bepaalde gevallen, niet teneinde een bekentenis te krijgen maar om mededaders op het spoor te komen, het uitoefenen van extra-druk noodzakelijk geacht (men noemde dat: '*verschärfte Vernehmung*'), dan moest verlof tot zodanig verscherpt verhoor gemotiveerd, per brief of per telex, aangevraagd worden bij het *Reichssicherheitshauptamt*, en had het *RSHA* dat verlof verleend, dan mochten aan de gevangene met een bamboestok of met een gummiknuppel louter slagen op het zitvlak toegediend worden, niet meer dan 25, waardoor evenwel zijn gezondheid geen ernstige schade mocht lijden.

Eind '43 werd het *RSHA* uitgeschakeld: de bevoegdheid, een verscherpt verhoor toe te staan, werd toen, aldus Harster, bij de chefs van de *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD* en bij de *Abteilungs- en Referatsleiter* in Den Haag gelegd, maar de regels voor de uitvoering bleven dezelfde. Er werden toen volgens Harster ook '*leichtere Formen*' van het verscherpt verhoor toegestaan, zoals '*Vernehmung zur Nachtzeit*', '*vorübergehende Unterbringung in einer Dunkelzelle*' en '*Dauervernehmung*'.¹

Haase (Groningen) beweerde na de oorlog dat door de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* '*wiederholt*' gevegd werd dat men zich aan die voorschriften zou houden.² Harster zelf hield in '48 vol dat tijdens zijn diensttijd in Nederland (van juli '40 tot september '43) door het *RSHA* niet meer dan '*etwa ein Dutzend Anträge auf verschärfte Vernehmung*' ingewilligd was.³ Ten aanzien van de *Dauervernehmung* beweerde Schreieder dat ze op *zijn* voorstel (hij was, zei hij, een tegenstander van het verscherpt verhoor) niet eind '43, zoals Harster gesteld had, maar eind '41 ingevoerd was, voorts dat bij zulk een langdurig verhoor geen schijnwerpers gebruikt mochten worden en dat de ondervraagde behoorlijk moest worden behandeld, en tenslotte dat het verhoor gedurende drie dagen en twee nachten (bij elkaar ca. 60 uur) volgehouden mocht worden – was verlenging nodig, dan moest de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* daartoe persoonlijk verlof geven.⁴

Wij achten het aannemelijk dat er inderdaad voorschriften bestaan hebben als in het voorafgaande genoemd. Elk politiekorps bezit dergelijke voor-

¹ W. Harster: '*Meine Tätigkeit als Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*' (okt. 1948), p. 14 (Doc I-639, a-7). ² PRA-Groningen: p.v. B. G. Haase (1947), p. 12 (Doc I-612, c-5). ³ PRA-Den Haag: p.v. W. Harster (8 okt. 1948), p. 77 (Doc I-639, a-1). ⁴ J. Schreieder: '*Das Englandspiel*' (maart 1949), *Enq.*, dl. IV b, p. 43.

schriften. Wat de *Sicherheitspolizei* betreft, waren ze niet anders dan camouflage van wat in werkelijkheid gebeurde. Dat werd uiteraard na de oorlog ontkend. Harster herinnerde zich, naar zijn zeggen, toen slechts 'einen Fall in Rotterdam (vor Wölks Zeit¹)' waarbij een 'SD'-functionaris een proces was aangedaan wegens mishandeling van gevangenen, en verder dat hij 'gelegentlich' functionarissen die hun bevoegdheden min of meer overschreden hadden, overgeplaatst had², maar voor het overige zouden hem geen misdragingen gerapporteerd zijn. Daargelaten of dit zo is, *SS-Sturm-bannführer* dr. Arno Arlt, die van september '42 af als *Untersuchungsrichter* bij het *SS- und Polizeigericht X* bij dergelijke misdragingen de zaak moest nagaan, was dermate met administratief werk belast (hij was tevens chef van de *Personal- und Verwaltungsabteilung* in het bureau van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*), dat hij geen tijd had om ernstige klachten diepgaand te onderzoeken; toen hij zich daarover bij Harsters tweede opvolger Schöngarth beklaagde, werd hij voor de militaire dienst in de *Waffen-SS* opgeroepen.

★

Wij ontkennen niet dat er enkele *Sachbearbeiter* zijn geweest (wij noemden in dat verband reeds Haubrock en Schreieder) die zich, voorzover bekend, persoonlijk niet aan fysieke mishandelingen schuldig gemaakt hebben (Schreieders *Dauervernehmung* was overigens natuurlijk óók een vorm van mishandeling, maar eerder van psychische aard), doch wij zijn er van overtuigd dat het dezulken bekend was dat door een groot aantal van hun collega's sadistische martelmethoden toegepast werden. Trouwens, juist omdat hij dat wist, zou Schreieder de invoering van de *Dauervernehmung* voorgesteld hebben.

Van die martelmethoden hebben wij in vorige delen van ons werk al voorbeelden gegeven. Zo werd Bernard IJzerdraat, leider van de 'Geuzen', eind '40 ongenadig afgeranseld, 'hij kon dan zijn hemd aan zijn body niet meer velen.'³ 'Men sloeg mij zo', aldus een van de leden van zijn groep, Ary Kop, op een op velletjes closetpapier aan zijn vrouw geschreven smokkelbriefje,

¹ H. J. Wölk werd medio december '42 chef van de *Aussenstelle*-Rotterdam.

² PRA-Den Haag: p. v. W. Harster, p. 80. ³ H. Cocnradi: Verslag (z.j.), p. 4 (GC).

'dat ik steeds neertolde. Dan goot men een bierflesje (wat pas leeggedronken was en bijgevuld met water) in mijn mond en neus en wanneer ik dan nog weer op mijn zij kwam of probeerde te staan, dan trapte men mij totdat ik weer stond en dan begon het slaan opnieuw.'¹

Als gevolg van die martelingen stierf één Geus, J. Boezeman, in zijn cel.² Eind '40–begin '41 werd de geheime agent L. A. R. J. ('Lodo') van Hamel, zo schreven wij in deel 5, 'bont en blauw geslagen. Drie weken lang kreeg hij *Dunkelzelle*: een duister hok waarin hij van geen dag of nacht wist en in zijn eigen uitwerpselen lag. Aardappelen met veel zout kreeg hij te eten, maar niets te drinken; ondragelijke dorst was het gevolg.' In de herfst van '41 werd voorts de communist Herman Holstege, een van de verbindingsmannen met de leiding van de illegale CPN, in de Cellenbarakken doodgemarteld. Elias Dingsdag, lid van de Nederlandse Volksmilitie, werd (zo schreven wij in deel 6) in november '42 'met zijn handen achter zijn knieën geboeid en, met zijn winterjas aan, voor een gloeiende haard geplaatst, urenlang. Hij stikte haast van de hitte. Een lege bierfles werd op zijn hoofd kapotgeslagen.' In januari '43 ging de *Sicherheitspolizei* zich in Rotterdam te buiten aan het mishandelen van een der voortzetters van de (inmiddels goeddeels opgerolde) Nederlandse Volksmilitie, Kasper Speksnijder – 'het vlees op zijn zitvlak was', verklaarde na de oorlog een Nederlandse agent van politie die Speksnijder op het hoofdbureau opving, 'totaal kapotgeslagen en hing er in vellen bij. Hij was niet in staat om te lopen, te zitten of te liggen, doch hing, toen ik hem zag, tegen een tafel aan.'³ In november '43 tenslotte werd Jan Verleun, een van de leidende figuren van de illegale groep CS-6, in Amsterdam, waar hij des ochtends gearresteerd was, aan een 'verhoor' onderworpen dat hij zelf in een aan zijn vader toegesmokkelde (en door ons al in deel 7 weergegeven) brief aldus beschreef:

'Ik moest gebukt vooroverstaan met gestrekte knieën. M'n handen die met stalen boeien op m'n rug zaten, werden in de knieholten vastgehouden . . . Zes man vuurden van alle kanten vragen op me af. Als er een binnenkwam, ramde hij 'gemoedelijk' op je rug of z'n been schoot uit. Na twee uur dacht ik dat ik gebroken was. Ik verrekte van de honger en dorst . . . 's Avonds om zeven uur donderde ik in elkaar en werd door de voeten van een paar man weer op de been

¹ Aangehaald in A. H. Paape: *De Geuzen* (1965), p. 100. ² Zijn stoffelijk over-schot werd bij het crematorium te Driehuis-Westerveld afgegeven met een *Totenschein* die vermeldde dat hij aan hartverlamming was overleden. ³ Boom, Subcommissie Rotterdam: p.v. inz. J. W. Hoffmann (16 juli 1947), p. 6 (getuige F. A. Colette) (Doc I-1897, a-7).

geholpen . . . Ik wou wachten tot 11 uur. M'n polsen waren opgezwollen, m'n rug was gebroken kapot. Om 11 uur zweette ik water en bloed en om 10 voor twaalf was het gebeurd met me. Ik was letterlijk uitgedroogd en murw . . . M'n hersens tolden door mijn kop van de pijn . . . Ik was totaal kapot.¹

Dit waren in de betrokken delen slechts voorbeelden – voorbeelden die wij opnamen omdat het ons noodzakelijk leek, de lezer af en toe te doen blikken met welke risico's het illegale werk gepaard ging.

Schrijven wij daar nu meer systematisch over, dan willen wij onderstrepen dat de 'SD' niet pas later in de bezetting maar van den beginne af gevangenen gemarteld heeft, hetzij in de gevangenissen, hetzij in de eigen bureaus. In die bureaus waren kleine cellen gebouwd, veelal in de kelder; het was er nagenoeg donker maar er kon plotseling een pijnlijk-schel licht aanschieten. In de *Aussenstelle*-Amsterdam waren die cellen niet groter dan kasten – gevangenen werden er soms dagenlang in opgesloten, 'om dan, bij het openen van de folterkamer, als levenloze dingen er uit te vallen.'² Zo ook in het 'SD'-bureau aan het Binnenhof in Den Haag (daar waren 8 van die cellen) en in Arnhem en Rotterdam. In Rotterdam zat de gevangene er geboeid en kromgebogen in. 'Z'n natuurlijke behoeften moest hij', aldus J. Engels, 'maar in z'n broek doen. Als de man dan eindelijk uit deze cel werd gehaald en van honger, dorst en doorstane ellende zichzelf niet meer was (sommigen werden bewusteloos uit de cel gehaald), werd hij verhoord.'³ In Arnhem werd de illegale werker H. Cappetti in juni '44 in zulk een martelcel opgesloten. Hij had geweigerd, antwoord te geven op vragen, wie hem de distributiebescheiden geleverd had die hij aan Joodse en andere onderduikers had doorgegeven –

'*Zurück mit dem Kerl!*' Ik word letterlijk in een cel getrapt, nog steeds geboeid op de rug. Stenen vloer anderhalf bij anderhalve meter, geen enkel meubel, geen deken, geen matje – niets. Boven in het plafond een elektrische lamp en enkele uiterst kleine lichtgaatjes. In dat verfoeide hok heb ik drie volle dagen gezeten, gelegen, gehangen en gestaan. Drie volle dagen en drie eindeloze helse nachten. Onafgebroken geboeid met kluisters, die zich steeds vaster om de polsen schroefden bij iedere bruuske beweging. Van vrijdagmiddag omstreeks vier uur af, tot maandagmorgen 11 uur. Geen eten, geen drinken, geen slok water zelfs. Geen wc ook. De nachten waren een duivelse kwelling. Ook dan geen rust, ik heb niet één minuut geslapen. Liggen was mij trouwens niet toegestaan en

¹ Brief, eind nov. 1942, van Jan Verleun (Collectie LO/LKP, C-I-1). ² H. van der Meer: *Levende doden!* (z.j.), p. 12. ³ J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 19.

gedurende de nacht werd ik ieder half uur overeind geschopt ter controle van de boeien. Er zijn ogenblikken geweest dat ik vreesde mijn verstand te zullen verliezen. Eenmaal heb ik enkele uren gezelschap genoten, van een KP'er van de Veluwe. De jongen bloedde uit oren, neus en mond. Miste drie tanden . . . Zijn rug was rauw geslagen met een gummiknuppel. Ik weet niet meer wat mij in die opperste nood heeft belet om krankzinnig te worden. Zeven maal is mij gevraagd om te spreken. De zevende keer heb ik toegestemd, dat was op maandagmorgen om 11 uur. Het was me gelukt in mijn brandende brein een *plan de campagne* uit te broeden. Ten dele ben ik er in geslaagd het te verwezenlijken. Het allerbelangrijkste geheim, het contact naar boven, werd veilig bewaard. De *Sachbearbeiter* vertelde in gemoede het niet eens te zijn met de antisemitische maatregelen!¹

Wat de overige vormen van mishandeling betreft (nogmaals: wij schakelen de periode na september '44 uit), lijkt het ons nuttig, te herhalen wat het Amsterdams Bijzonder Gerechtshof op dit punt ten laste van Lages (van maart '41 af chef van de *Aussenstelle* te Amsterdam) bewezen heeft geacht, namelijk: 'het als meerdere opzettelijk toelaten' (het woord 'opzettelijk' dunkt ons volkomen juist) 'dat aan zijn gezag onderworpen minderen opzettelijk' (idem)

'hebben mishandeld weerloze arrestanten, welke zich in de macht van de *Sicherheitspolizei und SD* te Amsterdam bevonden, meestentijds met het oogmerk op die wijze van deze gevangenen verklaringen te verkrijgen omtrent feiten, die door hun ondervragers geacht werden aan hen bekend te zijn en door die ondervragers van belang werden geacht, en wel door opzettelijk, in vele gevallen nadat het plan daartoe in kalm beraad en rustig overleg was opgevat, meer dan één dier arrestanten:

krom te boeien met de handen geboeid achter en in de knieholten, en hen aldus al of niet overdekt met een of meer dekens of een jas, gedurende lange tijd te laten staan;

de handen te boeien aan de enkels en hem of hen in de aldus verkregen houding gedurende lange tijd te laten staan;

te slaan met de tot vuist gebalde hand, met één of meer zweepen, gummistokken, of andere tot slaan geschikte middelen;

met één of beide handen en voeten te boeien aan een krib gedurende vele dagen en nachten;

te boeien aan de handgreep of enig ander uitsteeksel van een kast;

met aan elkaar gebonden benen en voeten, waarna het dezen verbindende touw door de handboeien was gehaald, te leggen op tafel en met enige tot slaan geschikte middelen te slaan;

¹ H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp*, p. 45.

te stompen op ogen en mond en hoofd;
 te prikken met een naald en een gloeiende naald te steken onder een of meer nagels van handen of voeten;
 met een gloeiend voorwerp te branden op één of meer lichaamsdelen;
 gedurende dagen en nachten achtereen te verhoren;
 met kettingen aan handen en voeten door een gang te laten kruipen;
 met afgestroopte broek en opgeschorte bovenkleding een gevangene van het mannelijke geslacht over een tafel te leggen, in tegenwoordigheid van een vrouwelijke gevangene, en deze ongeveer 80 slagen met een tot slaan geschikt middel op zijn zitvlak te geven tot het bloed uit de anus spoot en ernstig levensgevaar voor deze gevangene ontstond;
 met een karwats of een ander tot slaan geschikt middel te slaan op het ontblote lichaam, al of niet met een natte doek overdekt;
 handboeien aan te draaien zodat ontvellingen aan de polsen ontstonden, en te schoppen met een met een schoen beklede voet¹ –

een opsomming die, wat de *Sicherheitspolizei* als geheel betreft, voor de periode tot september '44 niet eens als volledig kan worden beschouwd. Men heeft namelijk soms bij weerspannige mannelijke gevangenen met kracht in de teelballen geknepen, met heeft hun de nagels uitgetrokken, men heeft hun lucifers die aangestoken werden, onder de nagels geprikt, men heeft jegens hen het dreigement geuit dat zij ter plaatse neergeschoten zouden worden of dat zij, met hun armen onder hun knieën geboid, een hoge trap zouden worden afgesmeten of dat hun kinderen voor hun ogen gemarteld zouden worden – men heeft hen ook wel met op hun rug gedraaide armen aan hun polsen opgehangen (zodat het volle lichaamsgewicht op de omgedraaide schoudergewrichten drukte) en deze situatie die met verscheurende pijnen gepaard ging, enkele uren laten duren. Voorzover bekend is deze laatste martelmethode (die in de concentratiekampen 'Pfaflbinden' of 'Baumhängen' heette) in ons land overigens slechts op één plaats toegepast: het bureau van de 'SD' aan het Binnenhof. J. A. Stijkel, de in april '41 gearresteerde leider van de naar hem genoemde spionagegroep, kreeg er al korte tijd later op de zolder 'een paar hokjes' te zien, 'waarin een paar weerspannige gevangenen aan de polsen waren opgehangen.'² Men zou kunnen zeggen: Stijkel maakte geen melding van omgedraaide armen, maar dat deed wèl E. J. Th. baronesse van Heemstra die van eind oktober '40 tot maart '41 wegens spionage in de Cellenbarakken gevangen zat (later in

¹ BG-Amsterdam: Sententie inz. W. Lages (20 sept. 1949), p. 114-15 (Doc I-998, m-1). ² Aldus zijn mededeling aan de communistische medegevangene W. L. Harthoorn, als door deze weergegeven. (W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven* (1963), p. 35).

Kleef): zij hoorde dat het *Pfahlbinden* aan het Binnenhof ondergaan was door 'een grote zware man' die 'na vijf uren . . . de pijn, veroorzaakt door het scheuren van spieren, niet meer verdragen (kon)'¹; eenzelfde melding maakte de illegale werker H. F. Kemperman die in juli '42 persoonlijk dat *Pfahlbinden* onderging, gedurende 'drie uur'; 'de pijnen die hiermede gepaard gaan, zijn onbeschrijfelijk', schreef hij.²

Uitgangspunt bij de martelingen (er zijn, zij het in aanzienlijk mindere mate, ook vrouwen aan onderworpen) was dat de gearresteerde illegale werkers alles moesten onthullen wat zij wisten, of, zoals Deppners voorganger, *SS-Sturmabführer* en *Kriminalrat* Bruno Wolff tot zijn ondergeschikten placht te zeggen: 'Singen müssen sie' – aldus de verklaring van een Duitse stenotypiste die zelf bij zijn afdeling ontslag nam omdat zij het niet verdroeg, langer bij mishandelingen aanwezig te zijn. 'Enige malen heb ik', zo verklaarde zij verder, 'van deze mishandelingen melding gemaakt bij Schreieder.'³

Schreiders naam brengt ons tot de *Dauervernehmung*, het middel dat hij persoonlijk bij voorkeur liet toepassen wanneer het er op aankwam, de psychische weerstandskracht van illegale werkers of geheime agenten te breken. De geheime agent J. Grün, begin januari '44 gearresteerd, werd eerst door Schreieder zelf verhoord, weigerde mededelingen te doen (veel van zijn activiteit was de 'SD' door Grüns contact met de *V-Mann* Ridderhof al bekend), en toen begon op een woensdagochtend, aldus Grün, 'het volgende bedrijf':

'Zodra Schreieder vertrokken is, gaat er een andere 'SD'-er op zijn plaats tegenover me zitten en begint een nieuw verhoor. Ik zal in het hoofdkwartier geen ogenblik rust meer krijgen totdat ik de tijd gekomen acht om de waarheid te zeggen. Maar ik wil zolang mogelijk liegen, om mijn medewerkers, die nog in vrijheid zijn, de gelegenheid te geven onder te duiken. De Duitsers hebben dus nog wel even werk. Het zal een verhoor worden van 76 uren. En al die tijd zal ik geboeid zitten op dat ongemakkelijke ijzeren stoeltje.

De zes-en-zeventig uur worden één lange aaneenschakeling van snelle vragen en antwoorden die steeds mijn aandacht opeisen en me dwingen op mijn hoede te zijn. Het is moeilijk zich voor te stellen hoe uitputtend en enerverend dit zijn kan, speciaal wanneer men er aan denkt, dat minstens de helft der vragen van onschul-

¹ E. J. Th. van Heemstra: *In hun greep. Dagboek van mijn gevangenschap* (1945), p. 109. ² H. F. Kemperman in H. F. Kemperman en M. Kemperman-Peitel: *Wij klagen aan! De beulen van de concentratiekampen* (z.j.), p. 36. ³ Gemeentepolitie-Den Haag, Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdadigers Zuid-Holland: p.v. inz. de 'SD' (19 juli 1948), p. 23 (getuige A. W. U. Overhage) (Doc I-639, c-2).

dige aard is en nergens verband mee houdt of schijnt te houden, want men kan nooit weten. Vier mannen, niet allemaal even sluw, maar wel ontegenzeggelijk uiterst intelligent en allen beroepsmensen, die elke acht uur afgelost worden, vuren onophoudelijk hun vragen op me af, soms hartelijk en vriendelijk; dan weer zó woedend, dat ik verwacht, dat zij zullen ontploffen. Het weer, roken, mijn das, schoenen, overhemden met losse en vaste boorden, mijn overjas, mijn lievelingslectuur, theater, films, godsdienst, filosofie en duizenden andere onderwerpen worden aangesneden en rustig besproken tussen de man, wiens beurt het is, en mij, op mijn stoel tegen de muur.

De oorlog in het algemeen, de morele zijde van de zwarte markt, weer de stof van mijn pak, waar ik mijn schoenen gekocht heb, Goethe en andere Duitse dichters, of ik van sigaren houd, of ik er één wil roken. *Herr* . . . hoe was mijn naam ook weer?

Dat punt, mijn ware naam, is het onderwerp van hun nooit aflatende aanvallen. Mijn tactiek is om mijn mond stijf dicht te houden, zodra dit punt in het geding komt, hoe zij ook tieren. En dan praten we weer rustig en normaal over andere onderwerpen. Maar het vraagt een constante en diepe concentratie om niet in één van hun strikken vast te lopen.

. . . De woensdag gaat langzaam voorbij en ook de nacht en nog een dag en nog een nacht. Vrijdagmorgen zit ik nog steeds geboeid op mijn stoel. Ik ben volkomen uitgeput. Ik heb geleerd met open ogen te slapen, ik heb geleerd zonder schaamtegevoel mijn water in mijn broek te laten lopen, ik heb geleerd verschrikkelijke stormen van woede over me heen te laten razen zonder in de verdediging gedreven te worden. Beledigingen, belachelijkmakingen, bespotting, honger, dorst, de rook van een sigaret die verlokkelijk in mijn gezicht geblazen wordt, de scherpe schittering der elektrische lampen, ik heb alles doorstaan. De tijdgrens na de eerste vier-en-twintig uur heb ik overschreden met een gevoel van voldoening en trots. De tweede is gepasseerd zonder enig gevoel. Elke poging om thans nog mijn zenuwtoestand of die gehate kamer of die sluwe mannen te beschrijven is volkomen nutteloos. Ik kan zeggen, dat ik moe ben of uitgeput of wanhopig of apathisch, het is allemaal waar en toch lijkt het niet op de toestand waarin ik me in werkelijkheid bevond. Het was de hel in alle gruwelijkheid.

Als ik dit gruwelijk spel ruim 65 uur heb volgehouden, komt Joseph Schreieder er zelf weer aan te pas. Ik begin dan tekenen te geven, het niet meer uit te houden.

Ik laat me geleidelijk door hem afmatten, onttrek hem nog de belofte, dat ik behandeld zal worden overeenkomstig de Conventie van Genève – een kleine hoop – en geef me dan over. Er zijn zes-en-zeventig uur verstreken, meer dan driemaal de overeengekomen tijd om mijn medewerkers in de gelegenheid te stellen te verdwijnen. Ik kan tevreden zijn.¹

¹ 'Brutus' (ps. van J. Grün): *Ik was geheim agent* (1949), p. 84–85, 89–90.

Luitenant W. Ch. J. M. van Lanschot, belangrijk medewerker van J. van Hattems Inlichtingendienst en helper van de geheime agent W. B. Schrage, werd eind '41 aan een *Dauervernehmung* onderworpen die volgens zijn herinnering 'honderd uur aan één stuk' geduurd heeft¹, volgens zijn *Sachbearbeiter* Haubrock iets korter: 'ich denke, dass er 80 Stunden verhört worden ist' – het verhoor had niets opgeleverd.² Een *Dauervernehmung* van meer dan honderd uur werd begin '44 toegepast op de geheime agent G. A. van Borssum Buisman en op de chef van de zendergroep 'Barbara', kapitein Chr. Tonnet. Van Borssum Buisman (hetzelfde geldt trouwens voor Grün en van Lanschot) werd bij zijn *Dauervernehmung* ook fysiek mishandeld. 'Ik ben', verklaarde hij aan de Enquêtecommissie, 'aan het eind van het verhoor bewust onzin gaan praten, dat was mijns inziens de enige manier om hen te doen denken dat ik het niet meer volgen kon, hetgeen inderdaad gelukt is.'³

Tonnet werd volgens Haubrock aan de 'längste *Dauervernehmung*' onderworpen, 'die überhaupt abgenommen ist': dat verhoor duurde 107 uur. 'Die Leute', aldus Haubrock jegens de Enquêtecommissie,

'haben darin selbst einen inneren Ehrgeiz gehabt, um den Rekord zu brechen. Es wurde ihnen gleich gesagt: 'Sie bleiben so lange sitzen, bis Sie die Wahrheit sagen zu diesen Punkten.' Später ist ihnen gesagt worden, in welcher Stunde die Vorgänger gesprochen haben. Tonnet hat es gebracht auf 107 Stunden. Bei 105 Stunden erklärte er sich bereit zu sprechen. In voller Überlegung machte er dann glaubwürdige Angaben, die sich später als bewusste Irreführung herausstellten. Man konnte ihn nicht anmerken, dass er bereits 105 Stunden verhört worden war. Die Dauervernehmung war nicht ein Verhör wie dieses hier, denn es wurde in etwa viertelstündigen Abständen eine Frage gestellt. Den Zustand der Gefangenen am zweiten Tag und später könnte man mit Halbschlaf bezeichnen. Es war kein Verhör bei dem der Gefangene geistig folgen musste, wie in einem gewöhnlichen Verhör.

*Es wurden nur drei Fragen oder höchstens vier Fragen gestellt: 'Wohin haben Sie die Telegramme geschickt?' Dann antwortete er z.B. mit einfach 'nein'. Er spezialisierte sich auf 'nein'. Sobald etwas gefragt wurde, antwortete er im Unterbewusstsein mit 'nein', auch wenn er 'ja' meinte. Dagegen standen wir dann machtlos.'*⁴

Dat Tonnets *Dauervernehmung* inderdaad de langste was die ooit afgenomen werd, is overigens twijfelachtig. In januari '44 werd in Amsterdam de advocaat mr. Arthur Meerwaldt gearresteerd, het Amsterdamse lid van de

¹ Getuige W. Ch. J. M. van Lanschot, *Eng.*, dl. IV c, p. 1352. ² Getuige H. K. O. Haubrock, a.v., p. 1245. ³ Getuige G. A. van Borssum Buisman, a.v., p. 334.

⁴ Getuige H. K. O. Haubrock, a.v., p. 1255.

Raad van Negen (het college dat leiding gaf aan het studentenverzet) en een belangrijk medewerker aan de illegale bladen *Het Parool* en *De Toekomst*; hij werd in de Cellenbarakken in Scheveningen opgesloten en zijn *Dauervernehmung* (hij had kennelijk sinds zijn arrestatie niets van belang losgelaten) begon op dinsdagavond 18 april en duurde zes volle dagen. Meerwaldt wist uit de gevangenis een verslag aan zijn zuster toe te smokkelen:

‘*Dauervernehmung*. Begon dinsdagavond pl.m. 10 uur . . . Na 19 april eigenlijk alleen over koetjes en kalfjes met mijn bewakers gesproken; vooral over de oorlog en de politiek. Dit hield mij wakker en hielp mij de tijd door te komen.

. . . Eten krijgt men genoeg: ik had echter geen eetlust. De slaap wordt op het laatst vrij machtig; men nam nu en dan water te hulp om mij wakker te houden. In de laatste nacht van 23 op 24 kwam een frisse wacht, die het nog eens met mij probeerde.

. . . Maandagavond 24 april werd ik losgemaakt van mijn stoel en een half uur ‘gelucht’. Toen in de cel terug. Als geheel was het een zeer boeiende tijd geweest die zes dagen; net een spannende reis in vijandelijk land. Je was te moe en ook te bezig om je veel zorgen te maken: dat kwam pas na afloop, toen allerlei losse opmerkingen tot je door begonnen te dringen. Het enige opmerkelijke vermoeidheidsverschijnsel, dat ik opmerkte, was dit: ik haalde de volgorde der gebeurtenissen door elkaar, dacht bijv. dat bepaalde dingen helemaal aan het eind van het verhoor gebeurd waren, terwijl die, naar ik op 27 april . . . hoorde, op de eerste dag plaats vonden. Mijn geheugen verloor dus zijn ordenende functie: alle indrukken die ik opdeed, bleven naast elkaar staan, zonder dat ik mij realiseerde in welke volgorde ik dezelve had opgedaan.

. . . De *Dauervernehmung* doorstond ik daarom ook vrij makkelijk, omdat ik in Scheveningen oververzadigd was met slaap. Verder had ik in maanden geen mens gesproken en de gesprekken waren dus voor mij enorm boeiend en welkom, hoewel – of misschien juist omdat? – zij met tegenstanders werden gevoerd.’¹

Meerwaldt is begin januari ’45 in een *Aussenkommando* van het concentratiekamp Buchenwald overleden.

★

Hebben de mishandelingen waarvan in het voorafgaande sprake was, frequent plaatsgevonden? Zonder twijfel. Er zijn van de zomer van ’40 af nagenoeg

¹ Verslag in E. P. Weber: *Gedenkboek van het ‘Oranjestad’*. *Celmuren spreken, gevangenen getuigen* (verder aan te halen als: ‘Oranjestad’) (1946), p. 343.

dagelijks illegale werkers of anderen die volgens de bezetter in overtreding waren (van de zomer van '42 af vooral ook Joodse onderduikers en personen die hen gehuisvest hadden), gearresteerd en er is, aldus onze indruk, dagelijks mishandeld. Dat wil intussen niet zeggen dat ieder die gearresteerd werd, óók mishandeld is. Vaak had de 'SD' er geen tijd voor en sommige arrestanten waren al door de arrestatie zo diep geschokt dat zij, mede gedreven door de angst voor mishandelingen, de kracht niet meer opbrachten om de 'SD' enig gegeven te onthouden dat deze wenste te weten; minstens twee illegale werkers zijn er geweest die zich na hun arrestatie, zonder mishandeld te zijn, bereid verklaarden, als helper van de 'SD' op te treden – één werd in Groningen waar hij illegaal werkzaam was geweest, in het Scholtenshuis aan de Grote Markt (daar was de *Aussenstelle* gevestigd) met een verrekijker achter een raam geplaatst en waarschuwde de 'SD' telkens wanneer een hem bekende illegale werker de Grote Markt passeerde. Men moet evenwel ook bedenken dat sommige 'SD'-ers, wetend hoe groot de angst voor mishandelingen was, die mishandelingen bewust nalieten en juist met geveinsde vriendelijkheid optraden: dat kon een zo verrassend effect hebben dat de arrestant meer gegevens prijs gaf dan hij wellicht gedaan zou hebben indien hij, zoals hij verwachtte, onmiddellijk hard aangepakt was. Zo werd aan een Groninger illegale werker, lid van de OD, die in april '42 gearresteerd was, tijdens zijn eerste verhoor door zijn *Sachbearbeiter* prompt een sigaret aangeboden. 'De verleiding', zo schreef hij na de oorlog,

'was te groot. Ik accepteerde een sigaret en was er dolblij mee. Diep haalde ik de rook naar binnen. Het duizelde mij! O, ze weten precies hoe ze een mens moeten vangen. Je hunkert naar een sigaret. En dan plaatsen ze een doosje vol voor je. Het kan er immers wel af, Holland betaalt wel! 'Kom steek gerust op, ze staan er voor!' Hij vroeg mij te vertellen wat ik wist. 't Was helemaal geen ernstige zaak. Ze hadden op 't kantoor naar mijn doen en laten geïnformeerd. En de inlichtingen waren uitstekend. Ik stond bekend als 'niet vijandig'. En ik was een flinke werker. En ook dit gevalletje was onbeduidend. Althans voor mij. Ze wilden mij wel de absolute garantie geven, dat het voor mij goed zou aflopen. Waarschijnlijk werd het niet eens een rechtzaak, maar liep het met een sisser af. Maar mocht het tot een rechtzaak komen, dan zou ik toch hoogstens tot zes weken veroordeeld worden. Ik had niet nodig te bekennen want ze wisten alles toch al wel. Maar ze wilden alleen maar weten of ik absoluut betrouwbaar was. Dat was alles! En daarom vroegen ze de waarheid. Enkel de waarheid. De waarheid spreken kon me niet schaden. Evenmin kon ik daardoor mijn makkers schade berokkenen. Integendeel, ik kon hun en mij slechts voordeel brengen. Maar als ik de waarheid niet sprak – ja (het voorhoofd van de officier fronste zich), ja, dan kon het kwade gevolgen hebben. 'U hebt zeker wel van het proces gelezen? U weet wat ik bedoel? Moet het u ook zo gaan?'

Zoet floot de vogelaar. En ik dutte een ogenblik in. Niet lang, maar toch te lang. Ik wist het niet meer. Was alles bekend? Het zou best mogelijk kunnen wezen. Het proces tegen meer dan 70 officieren van de OD was gehouden. Wat was hier uitgelekt? . . . Was het dan niet dom steeds te blijven ontkennen? Dat wij gevangen waren, was toch zeker wel een bewijs, dat men iets van ons wist!

Ik peinsde. Onrustig. Wat moest ik doen? Daar klonk de stem van de verleider weer. Zacht en dringend. Overredend. 'Kom, steek u nog eens op.' Ik rookte opnieuw. Het kalmeerde zo. En de stem ging voort. 'Vertelt u eens rustig. Denkt u toch aan uw vrouw en kinderen. U wilt toch graag zo spoedig mogelijk naar huis?' De verleider was listig. Hij loog en gebruikte gemene trucs. Ik, arme dwaas, heb me iets laten ontvallen. In mijn ogen was het niet erg, maar later zou blijken dat juist dit ene geval zéér belangrijk voor ze was. Als een ontzettende domheid is me dit feit gedurende mijn gehele gevangentijd blijven achtervolgen. Met een schok ontwaakte ik uit mijn beneveling. De man merkte het, en aan het vragen kwam nu schier geen einde. Voor hem stond nu vast – of wist hij het reeds? – dat ik zeer zeker in verschillende dingen de hand had gehad. Hij bleef vragen en ik kneep mijn handen in elkaar. Nu niets meer, dacht ik. Niets, versta je! Niets! Hij had dit in de gaten en bood me nogmaals een sigaret aan. Ik had hieraan geen behoefte meer en schaamde mezelf. Ik mocht naar mijn cel terugkeren. Hij reikte me de hand – de smeerlap!

Wat had ik gedaan? De twijfel werd steeds groter en groeide aan tot zekerheid. Ik was verslagen . . . Ik voelde dat ik misleid was. Mijn eten bleef onaangeroerd. Een ontzettende worsteling volgde. Was ik een verrader geworden? Had ik door iets te zeggen toch de zaak gered? Neen, natuurlijk niet! Stommeling! Ik tobde voort. 's Nachts kon ik niet slapen. Ik stamelde een kort gebed. De Here wist toch alle dingen. En de mensen konden toch niet zo geraffineerd wezen. Zo slecht! Ik schreide als een kind.¹

Speciaal Haubrock was een meester in het volgen van 'de zachte lijn'. 'Hij was', aldus van Borssum Buisman, 'heel handig. Hij heeft heel wat arrestanten bijzonder vriendelijk onthaald en in Haaren' (alle *Englandspiel*-agenten werden van de lente van '42 af geconcentreerd in de gevangenis die in het Grootseminarie te Haaren ingericht was) 'flessen wijn opengetrokken tijdens het verhoor. Bepaalde mensen zeiden daardoor meer dan zij mochten.'²

★

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood' (1945), p. 15 (GC). ² Getuige G. A. van Borssum Buisman, *Eng.*, dl. IV c, p. 334.

Hoeveel gevangenen er geweest zijn die geweigerd hebben, de 'SD' enige voor henzelf of anderen bezwarende mededeling te doen, weten wij niet. Lages deelde ons in juni '55 in de gevangenis te Breda mee dat van de Jehova's Getuigen 'neunzig Prozent' geweigerd had, op enige vraag antwoord te geven, maar dat van alle overige groepen slechts 'ganz wenige Prozente' de kracht daartoe opgebracht hadden.¹ Wij merken daarbij op dat wij in deel 5 Lages' eigen rapport aan Harster d.d. 25 januari '42 aangehaald hebben waarin Lages met betrekking tot acht-en-twintig gearresteerde communisten, allen lid van het z.g. Militair Contact der CPN (de sabotageorganisatie), berichtte: *'Die Vernehmungen waren bisher äusserst schwierig. Trotz verschärfster Vernehmung wird niemand mehr belastet. Diese Gruppe ist bislang die hartnäckigste, die in Amsterdam verarbeitet worden ist.'*² Ook in mei '42 werd, nu in een rapport van Lages' staf, de weerbaarheid der gearresteerde communisten onderstreept:

*'In dem Bewusstsein, welche Strafen auf der illegalen kommunistischen Betätigung stehen, leugnen sämtliche Mitarbeiter und Funktionäre der illegalen CPN grundsätzlich jede Tätigkeit ab und geben erst nach langem Zögern nur das zu, was ihnen einwandfrei bewiesen werden kann. Durch diesen Zeitverlust bezw. Verzögerungstaktik wird in vielen Fällen erreicht, dass die mit den Festgenommenen in Verbindung gewesenen Personen inzwischen gewarnt wurden und, wenn sie endlich preisgegeben werden müssen, längst geflohen sind.'*³

Al op grond van deze twee citaten trekken wij de juistheid van Lages' mondelinge mededeling in twijfel, maar bovendien: als het juist zou zijn dat slechts 'ganz wenige Prozente' van de meeste groepen illegale werkers tot het einde toe in hun zwijgen volhard hebben, (dat was bepaald niet noodzakelijk – wenselijk was dat men, zo enigzins mogelijk, bijvoorbeeld 24 uur lang niets toegaf), dan beschouwen wij dat als de scherpste aanklacht die men tegen de *Sicherheitspolizei* zou kunnen formuleren. Wij menen dat allen die zijn blijven zwijgen, een haast bovenmenselijke prestatie verricht hebben en dat men in het algemeen niemand die onder de martelingen bezweken is en dus is gaan 'doorslaan', zoals dat heette, daarvan een verwijt mag maken.

In '52 en '53 sprekend met B. A. Sijes, gaf Harster beschouwingen ten beste die in het door Sijes gemaakte verslag als volgt samengevat werden:

¹ W. Lages, 13 juni 1955. ² Telexbericht, 25 jan. 1942, van W. Lages aan W. Harster (HSSuPF, 163 c). ³ BdS, *Aussenstelle Amsterdam: 'Schlussbericht'* (15 mei 1942) inzake de illegale CPN in Amsterdam-zuid en -oost, p. 14-15 (Obergericht: dossier 41/42).

HET 'DOORSLAAN'

'Hij merkte op dat zeker 90 % der gevangenen had 'doorgeslagen'. Dit hoge percentage wijst er op dat men met een algemeen verschijnsel te maken had. Op mijn vraag of een dergelijke reactie dus als normaal kon worden beschouwd, antwoordde hij met instemming bevestigend. Men diende immers niet uit het oog te verliezen dat zij, die ondergedoken waren of illegaal hadden gewerkt, altijd onder spanning leefden. Het waren geen normale mensen, zoals we die vroeger kenden. Tijdens de illegale actie had men zich vaak met de gedachte van arrestatie en een confrontatie met de Duitsers beziggehouden. Dat waren *toen* de normale omstandigheden waaronder men leefde. De arrestatie was in vele opzichten het afbreken van de gespannen situatie; men had in zekere zin rust, daar men in het door velen onvermijdelijk geachte tenslotte toch was aangeland. De angst die men daarbij had voor de Duitsers, in het bijzonder voor de kwellingen, brak een weerstand, die kunstmatig in stand was gehouden.

Harster stond uitvoerig stil bij de grote dienst die de Engelse zender en de illegaliteit de Duitsers t.a.v. deze kwestie bewezen hadden. Deze immers hadden er voortdurend op gewezen dat de Duitsers barbaren waren, martelden en alle middeleeuwse en meest moderne terreurmiddelen gebruikten om de mensen de waarheid te ontfutselen. Het gevolg hiervan was echter dat de angst voor de Duitsers mateloos steeg, dat men reeds psychisch gebroken was voordat een verhoor eigenlijk goed was begonnen.

In sommige gevallen maakten de Duitsers hiervan op andere wijze gebruik. Zij wisten dat sommige personen die voor hen van groot belang waren, misschien zouden zwijgen, wanneer geweld werd gebruikt. De angst om te spreken was, aldus Harster, dan groter dan de angst om pijnen te ondergaan. In dergelijke gevallen deed men gewoon, verzorgde thee, liet de mensen enige dagen met rust, in elk geval gebruikte men geen geweld. De bedoeling van een dergelijke behandeling was, twijfel te brengen in datgene wat men vroeger zelf had beweerd. Harster merkte op dat een dergelijke tactiek niet eenvoudig was; het vereiste nauwkeurige observatie, daar ingegrepen moest worden op het juiste moment.

De kwestie van de *verschärfte Vernehmung* ging Harster heel duidelijk uit de weg¹ -

inderdaad, Harster beseftte dat elke mededeling daaromtrent, al kon zij hem juridisch geen kwaad meer doen, toch bezwarend voor hem zou zijn. Bij zijn betoog merken wij op dat 'de Engelse zender' en de illegaliteit, voorzover zij mededelingen gedaan hebben over de verhoormethoden die de 'SD', als het nodig was, placht toe te passen, geenszins overdreven hebben dan wel 'de angst voor de Duitsers' 'mateloos' (in strijd dus met wat men *normaliter* verwachten moest) hebben doen stijgen: in werkelijkheid ging het

¹ B. A. Sijes: 'Notitie over het 'doorslaan' van Nederlandse gevangenen tijdens de Duitse bezetting' (1953), p. 1-2 (Doc I-639, b-3).

in de martelverhoren gruwelijker toe dan in datgene wat de meesten daarover tevoren gelezen of vernomen hadden.

★

Er waren gevangenen die, wetend dat, als maar lang genoeg gefolterd werd, praktisch iedereen tot het doen van mededelingen kon worden gedwongen, hun kameraden uit het illegale werk beschermden door zelfmoord te plegen. In deel 6 memoreerden wij al dat Joachim ('Schuschu') Simon in de gevangenis te Breda een einde aan zijn leven maakte teneinde de ontsnappingsweg der Palestina-Pioniers te beschermen, en dat de communist dr. G. W. Kastein, de leidende figuur uit CS-6, op het Binnenhof geboeid en al uit een raam op de tweede verdieping van het 'SD'-bureau sprong, en, in deel 7, dat David Verloop, een van de belangrijkste medewerkers van de groep 'Dutch-Paris' in België, zich in het trappenhuis van de gevangenis te Brussel naar beneden stortte. Kastein zowel als Verloop bezweken door die val. Er zijn meer van die zelfmoorden geweest. Begin '41 werd aan baronesse van Heemstra in de Cellenbarakken door een Nederlandse mede-gevangene meegedeeld dat hij driemaal een gevangene aangetroffen had die zich had opgehangen. 'Op een andere keer vond hij iemand badende in zijn bloed' (de man had zich vermoedelijk een polsslagader doorgebeten of doorgesneden). 'Toen hij geheel ontdaan de *Wachtmeister* ging waarschuwen, zei deze rustig: 'Laat hem maar liggen tot morgenochtend, hij moet nog wat slaap hebben.'¹

Voorts sprong in juni '44 de communist J. H. Teiwes in het Huis van Bewaring II te Amsterdam van de tweede verdieping naar beneden – hij werd met een schouderfractuur en een zware hersenschudding in de ziekencel opgenomen; vlak voor hij zijn sprong ondernam, had Teiwes aan enkele mede-gevangenen met het spel kaarten waarover zij de beschikking hadden, 'nog een paar frappante foefjes' geleerd.²

Anderen waren er die de grootste gevaren wisten af te wenden door met hardnekkigheid voor te wenden dat zij krankzinnig, althans ernstig psychisch gestoord waren. Frans Goedhart, de oprichter van *Het Parool*, in januari '42 gearresteerd, bereikte zo dat hij naar het concentratiekamp Vught gestuurd

¹ E. Th. J. van Heemstra: *In hun greep*, p. 259. ² F. A. Stroethoff jr.: *Ik zat achter de tralies* (z.j.), p. 29.

werd (toen hij in augustus '43 uit dat kamp naar elders overgebracht werd, kon hij ontsnappen). Edouard de Nève, een der eerste organisatoren van de 'pilotehulp', veinsde twee jaar lang krankzinnigheid, maar moest dat veinzen opgeven toen hij in het Duitse krankzinnigengesticht waar men hem opgesloten had, bijna verhongerd was (hij werd begin september '44 tot de doodstraf veroordeeld maar toen naar Duitsland overgebracht waar zijn dossier zoekraakte – hij overleefde de oorlog). Dr. M. Brouwer, de Bilt-hovense arts, die in '42 en '43 in zendverbinding met Londen gestaan had, hield zich in de Cellenbarakken zes weken lang krankzinnig, 'toen had ik mijn verhaal klaar', vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'want ik was niet zo erg krankzinnig.'¹ Een lid van de Stijkel-groep, J. M. Kaub-Meesters, 'stelde zich', aldus een mede-gevangene,

'maand in, maand uit . . . als 'zwak in het hoofd' aan . . . steeds hield zij met iedereen een *non-stop*-conversatie. Tenslotte hebben ze haar na zeven maanden ontslagen. Stel u voor wat dat voor een concentratie vereist om dat ononderbroken ook voor je celgenoten vol te houden! Zij heeft echter haar doel bereikt.'²

Weer anderen veinsden dat zij aan een andere dan een zielsziekte leden. Zo de bankier mr. E. E. Menten, begin april '43 gearresteerd als een van de leden van het 'eerste' Nationaal Comité. Toen hem door Haubrock was meegedeeld dat hij als *Nacht-und-Nebel*-gevangene naar Natzweiler gezonden zou worden ('dat houdt u niet op uw leeftijd', zei Haubrock, die blijkbaar wist hoe het in Natzweiler toeging), was dat voor Menten, zo vertelde deze aan de Enquêtecommissie,

'de directe aanleiding om in bed te gaan liggen. Ik liet elke maandag de dokter komen. Ik had tevoren al in mijn hoofd, als het eens nodig mocht zijn, een evenwichtsstoornis te simuleren. Dat is het minst grijpbare geval. Ze vroegen mij of ik ziek was en dan antwoordde ik: 'Nee, maar als ik opsta, dan duizelt het mij, en als ik op mijn zij ga liggen, dan duizelt het mij ook. Bij elke hartslag gaat mijn hele gezichtsveld heen en weer.' Ik wist het beeld van die ziekte'³ –

inderdaad, niet zonder medewerking van Haubrock werd Menten '*lager-unfähig*' verklaard en 'naar huis gestuurd om daar eventueel dood te gaan.'⁴

¹ Getuige M. Brouwer, *Enq.*, dl. IV c, p. 919. ² 'Verslag van mededelingen van Elka Schrijver' (23 okt. 1947, 20 april 1948), p. 7 (GC). ³ Getuige E. E. Menten, *Enq.*, dl. IV c, p. 1981. ⁴ A.v., p. 1980.

Er zijn meer gevangenen geweest die de een of andere ziekte gesimuleerd hebben. De meesten evenwel kwamen niet op dat denkbeeld of zagen geen kans het te verwezenlijken, hetgeen ook betekende dat zij zich, ook tijdelijk, aan de verhoren niet konden onttrekken.

Bij die verhoren zijn er velen geweest die, precies als de communisten van wie in het rapport van mei '42 sprake was, de martelingen zo lang doorstonden dat diegenen met wie zij op illegaal gebied samengewerkt hadden, een ander adres konden opzoeken. In geen enkele illegale groep gold de eis dat men onder geen omstandigheden iets aan de ‘SD’ zou loslaten, integendeel: veelal was er een soort afspraak dat het voldoende was indien men een bepaalde periode (één dag of twee dagen) zweeg – nadien kon men mededelingen gaan doen en mede daarom zeggen de verklaringen van Lages en Harster dat 90% der gevangenen ‘doorgeslagen’ zou hebben, niet zo veel. Eén of twee dagen zwijgen was overigens al een mateloos zware opgave; de ‘SD’ was van die veiligheidsafspraken op de hoogte en wanneer een gevangene begon met van een zekere weerstandskracht te getuigen, dan werd veelal juist onmiddellijk na de arrestatie met alle middelen getracht (men denke aan Jan Verleuns beschrijving), die weerstandskracht te breken.

Nog tijdens zijn eigen gevangenschap vroeg mr. F. Bakels, in april '42 gearresteerd als lid van de Leeuwengarde, enkele mede-gevangenen hoe zij op martelingen gereageerd hadden. ‘Meestal’, zo schrijft hij,

‘kreeg ik dit te horen: de dreiging met marteling is erger dan de marteling zelf. En het begin der marteling is erger dan de voortgezette marteling. Je moest allereerst de dreiging doorstaan, vervolgens de eerste pijnen. Wie dat klaarspeelde, was meestal gered. Het werd een soort trots, een wedstrijd, een koppigheid: ‘Jullie schoften, denken jullie mij zó klein te krijgen? Tussen het schreeuwen door lach ik om jullie.’ Sommigen speelden het zelfs klaar de Mof een grote bek te geven. Maar wat marteling van een allernaaste betreft, vrouw of kind, denk ik dat geen sterveling is blijven zwijgen.

Of toch?¹

Inderdaad, ook die gevallen hebben zich voorgedaan. Hoe daarbij door ouders gereageerd is op het mishandelen van hun kinderen, weten wij niet (wij achten het aannemelijk dat ook dat voorgekomen is, maar kennen er geen voorbeelden van) – wanneer een vrouw ten aanschouwe van haar man mishandeld of anderszins onder druk geplaatst werd, kon dat middel heel wel falen indien beiden elkaar in het illegale werk met hart en ziel gesteund

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 315.

hadden. Om een enkel voorbeeld te geven: in oktober '43 bracht de verrader Frans Vergonet de 'SD' in Broeksterswoude (het vroegere Broek, bezuiden Dokkum) op het spoor van boer Jan Hoekstra die met zijn vrouw Sijke Hoekstra-Rozema veelvuldig hulp geboden had aan Joodse onderduikers. 'Men moet', aldus P. Wijbenga in deel II van zijn *Bezettingstijd in Friesland*, 'dit mensentype kennen om te begrijpen wat er toen gebeurde. Als zij iets niet wilden, was er geen macht ter wereld die hen kon dwingen. Zij hadden zich voorgenomen niets te zeggen en niets toe te geven. Jan Hoekstra zou van zich af kunnen slaan, zich dood kunnen vechten en zijn vrouw zou hem daarbij geholpen hebben. Maar zeggen wat ze hadden gedaan? Iemand noemen? Nooit! Misschien hadden de Duitsers dit in de gaten, want er waren niet minder dan achttien zwaarbewapende mannen in en om de boerderij, waar Hoekstra het zwaar te verduren kreeg. Hij werd geslagen, geschopt, bijna gewurgd. De beulen, die elkaar afwisselden, probeerden de oren van zijn hoofd te draaien. Jan Hoekstra ontkende ooit Joden te hebben geholpen; verder zweeg hij. Men zette hem het pistool op de borst: zeg binnen twee seconden waar de Joden zijn, anders ben je een lijk. Ik weet van geen Joden, zei Hoekstra.

Drie-en-een-half uur duurde deze marteling. Zijn vrouw was eerst gedwongen het aan te zien dat haar man van de ene hoek van de huiskamer naar de andere werd getrapt of gesmeten. Toen er al meer bloed uit zijn wonden droop, kon ze het niet langer verdragen; ze ging terug naar de stal, naar het vee dat juist binnengehaald was, de veestapel die zij en haar man (oorspronkelijk landarbeider) hadden zien groeien door hun arbeidzaamheid en zuinigheid. Maar ook haar kwellingen waren nog niet voorbij. Haar man werd bevolen zich naar de arrestantenwagen te begeven. Net buiten de deur zag hij als door een waas in de auto politiemans Pals uit Rinsumageest zitten – toen moest hij weer terugkeren en richtte zich het geweld tegen mevrouw Hoekstra.

Terwijl de Duitsers binnen met de mishandeling van Hoekstra bezig waren, hadden de omsingelaars van de boerderij een jongeman in het land ontdekt, die ze dwongen zich aan hen over te geven. Het was de ongeveer twintigjarige Jood Bertus, die eerst bij Hoekstra een schuilplaats had gevonden, later bij Binne Kooistra. Hij had gehoopt ongezien te ontkomen, maar gegrepen zei hij een zwerver te zijn. Hij werd naar de boerderij van Hoekstra gebracht, waar hij, ondanks zware mishandelingen, deze lezing volhield. Toen de 'SD' daarna mevrouw Hoekstra tot een bekentenis wilde dwingen, fluisterde Bertus aan Hoekstra toe nimmer te zullen zeggen eerst bij hem ondergebracht te zijn. Dat gaf Hoekstra een sterke stimulans, toen hij moest aanzien hoe zijn vrouw onder handen werd genomen. Eerst probeerden de beulen haar te overreden. Ogen-schijnlijk vriendschappelijk legden ze haar de hand op de schouder: beken nu maar. Niets daarvan. Mevrouw Hoekstra deed voor haar man niet onder. Joden? Wat waren dat voor mensen? Zij wist van niets. Toen werd haar bevolen: bekennen, anders steken we de boerderij in brand en jij mag die niet verlaten. Mevrouw Hoekstra wist van geen Joden . . .

En toen gebeurde het wonder. De hele bezettingsmacht vertrok van de boerderij en liet het echtpaar Hoekstra achter.¹

★

Wanneer de 'SD' wist dat haar een leider van een illegale organisatie of een medewerker die een verbindende functie had, in handen gevallen was, dan werd steeds onmiddellijk met het verhoor begonnen: als zij spoedig 'doorsloegen', dan kon men talrijke andere leden op het spoor komen. Was de 'SD' via een *V-Mann* al diep in de betrokken groep gepenetreerd, dan waren de verhoren minder urgent: het belangrijkste wist zij dan al. 'Gewone' leden van wie aangenomen werd dat zij geen gegevens van wezenlijk belang aan het dossier konden toevoegen, liet men vaak heel lang gevangen zitten voordat zij voor de eerste keer verhoord werden – in de Cellenbarakken werd één gevangene, verdacht van het lidmaatschap van de OD en van wapenbezit, pas na honderd dagen voor het eerst verhoord (hij werd twee weken later wegens gebrek aan bewijs vrijgelaten).

Het wachten op zulk een eerste verhoor was voor velen een kwelling: zij hoopten dat het zo spoedig mogelijk zou plaatsvinden en tegelijk dat het nog zo lang mogelijk op zich zou laten wachten. In beide gevallen pijnigde men zijn geheugen door zich telkens weer af te vragen welke bewijsmiddelen voor de illegale activiteit de 'SD' mogelijkwerwijs in handen gevallen waren. Wat bij fouillering gevonden was, wist men, maar wat had de 'SD' ontdekt bij de huiszoeking in de eigen woning of op het onderduikadres? Wat had zij *kunnen* vinden? Welke conclusies had zij daaruit wellicht getrokken? Of was er een mogelijkheid, aan bezwarende gegevens een onschuldige uitleg te geven van voldoende overtuigingskracht? Dan: wie van de makers uit het illegale werk waren óók gearresteerd? Wat wisten zij van wat men zelf gedaan had? Zouden zij zwijgen? Menigeen ging er, niet ten onrechte, van uit dat aan de 'SD' al veel bekend was nog voordat men gearresteerd werd. Dat was vooral het geval wanneer uit de groep waartoe men behoorde, de een na de ander opeens op geheimzinnige wijze verdwenen was. 'Ik kreeg het gevoel', aldus Veterman, schrijvend over de fase waarin alle overige topfiguren van de 'pilotenhulp'-groep 'Fiat Libertas' successievelijk gear-

¹ P. Wijbenga: *Bezettingstijd in Friesland*, dl. II (1975), p. 97–98.

resterd waren, 'dat ergens een reusachtige stofzuiger lag opgesteld, die geluidloos onze medewerkers binnen slokte.'¹

Hoe men op de verhoren, speciaal op de martelingen, zou reageren, wist men tevoren niet. Aan Anne de Vries was het

'geval bekend van een uitstekend illegaal werker die, om zichzelf te beproeven en te harden, zich enige malen zeer gevoelig door een vriend heeft laten afranselen. Toen hij gevangengenomen werd, is hij na zware folteringen de dood ingegaan, zonder een naam te noemen.

Zo zijn er ook verzetslieden geweest, die zich 's nachts plotseling lieten wakken en zich dan scherp lieten verhoren, om zich op dergelijke situaties in de gevangenis voor te bereiden'² -

zulk een 'rollenspel' (het is ook wel in de gevangenis opgevoerd wanneer men met één of meer anderen in één cel gevangen zat) kon allereerst betrekking hebben op de gegevens die op het persoonsbewijs vermeld stonden waarvan men als illegaal werker gebruik maakte: men gaf zich bijvoorbeeld uit voor een arbeider uit Zutfen (en men wist dat het pb 'rondgezet' was, d.w.z. dat zich in het bevolkingsregister aldaar een met het pb corresponderende persoonskaart en in de rijksinspectie van de bevolkingsregisters een corresponderend ontvangstbewijs-persoonsbewijs bevonden) - maar kende men nog de hoofdstraten in het centrum van Zutfen waarnaar wellicht onverhoeds gevraagd zou worden? De identiteit die men aangenomen had, moest zo lang mogelijk beschermd worden. Mislukte dat, dan kwam het er op aan, zich tijdens de verhoren intelligent en met grote tegenwoordigheid van geest te blijven verdedigen tegen de *Sachbearbeiter*. Er waren onder die *Sachbearbeiter* politiemannen die niet zo snugger waren, maar er waren er ook die zich in het tiende verhoor nog precies herinnerden wat men in het eerste gezegd had en op een eventuele tegenspraak onmiddellijk inhaakten. De 'gedachtenwereld tijdens een verhoor is', schreef mr. D. Schortinghuis (in juli '43 gearresteerd als een van de medewerkers van de spionagegroep Dienst-Wim),

'de meest onwezenlijke wereld. Nergens staan feiten zo scherp tegenover elkaar, nergens zijn zij zozeer van elkaar afhankelijk . . . De beslissing voor eigen leven en voor dat van anderen moet in de tijd van seconden genomen worden. Tijdens

¹ E. N. Veteranman: *Keizersgracht 763. Een blauwboek* (1946), p. 78. ² Anne de Vries in *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (1951), dl. II, p. 145.

het verhoor zie je een schaakspel van woorden voor je staan. Door ieder eigen woord en door ieder woord van de ander komt er een verandering in de stand van de stukken. Het is een martelend spel, pijnlijk, en moeilijk te volgen. Verstandelijk wil je een lijn vasthouden die je telkens ontglipt doordat de 'SD' met haar bijna onbegrensde wetenschap van bijna alles telkens nieuwe feiten naar voren brengt.¹

In dergelijke omstandigheden kon het verhoor door de illegale werker ondergaan worden als een verwoed gevecht. Natuurlijk kwam men daar zwakker in te staan wanneer men geconfronteerd werd met een lid van de eigen groep die, al of niet na gefolterd te zijn, een volledige bekentenis afgelegd had. Kon men dan volhouden dat men dat lid nooit ontmoet had en dat wat hij beweerd had, dus volledig gefantaseerd was? Sommigen brachten dat op, anderen bezweken bij zulk een confrontatie.

★

Tijdens de verhoren werden in de regel door de *Sachbearbeiter* aantekeningen gemaakt. Meende hij dat hij de zaak 'rond' had of dat hij in elk geval méér gegevens kon verwerven, dan werd een typiste binnengeroepen en werd een te ondertekenen verklaring (het *Protokoll*) zin voor zin gedictieerd. Dat kon dagen of zelfs weken duren en ook met tussenpozen gepaard gaan waarin, in aanwezigheid van de typiste, nieuwe mishandelingen plaatsvonden om het slachtoffer te dwingen, op bepaalde vragen het gewenste antwoord te geven. Waar het op aankwam was dat hij het *Protokoll* ondertekende: dan kon het stuk eventueel tegen andere gevangenen gebruikt worden, voorts, als tot *Abtrennung* van de betrokkene besloten zou worden, bij het *Schutzhaft*-voorstel gevoegd, en tenslotte, als besloten zou worden tot verwijzing naar een rechtbank, opgenomen in het dossier dat uiteindelijk die rechtbank zou bereiken.²

¹ D. Schortinghuis: 'Herinneringen' (1946), p. 26 (GC). ² Berichten van *V-Männer*, hoe juist ook, werden door de 'SD' nimmer als bewijsmateriaal aan een rechtbank voorgelegd: daardoor zou immers de identiteit van de *V-Mann* die als getuige zou moeten worden verhoord, onthuld worden. Wel stond de 'SD' bij verhoren van leden van een groep die door een *V-Mann* gepenetreerd was, bijzonder sterk: de desbetreffende *Sachbearbeiter* konde dan reeds vrijwel alle bezwarende feiten. Daarmee werden de gearresteerde illegale werkers geconfronteerd, tot hun

HET 'PROTOKOLL'

Bij het ondertekenen van het *Protokoll* werden menigmaal allerlei vormen van pressie toegepast. Zo werd de eerder geciteerde Groninger OD'er, toen zijn verhoren ten einde waren, midden in de nacht, om drie uur, gewekt. 'Ik moest', schreef hij later,

'direct meekomen. Mijn *Sachbearbeiter* stond op de gang op me te wachten. In loopas moest ik onmiddellijk naar de z.g. verhoorkamer snellen. In nachtgewaad en op één sok strompelde ik door de lange gang. Achter mij aan kwam een *Wachtmeister* met een revolver in de hand. Vlug, vlug, er was dringende haast bij. De *Wachtmeister* dreigde te schieten. Het moest nóg harder. Ik liep wat ik kon. De man schreeuwde en brulde als een bezetene. Was dit werkelijkheid of droomde ik? Ik weet het niet. Ik raakte echter geheel van streek en draafde automatisch verder. In de kamer werd mij een *Protokoll* getoond. Ik moest dat ondertekenen. Ik wilde even lezen en trilde van emotie. '*Schnell, Mensch, schnell!*' Alles draaide mij, ik kon niet lezen. Het was onmogelijk. Een duw in de rug en ik tekende! Ik voelde mij dronken. Totaal verbouwereerd! De *Sachbearbeiter* zei zoiets als: 'Ik heb de gehele nacht hieraan gewerkt, en wil nu slapen.' De volgende dag zou onze zaak voor het *Feldgericht* worden gebracht.

Achteraf bleek dit echter een leugen te zijn. Pas tijden daarna begon het proces.¹

Het is ook wel voorgekomen (wij weten niet, hoe frequent) dat illegale werkers die, als hun wél de tijd gegund was, het *Protokoll* te lezen, bezwaar gemaakt hadden tegen bepaalde passages of het *Protokoll* als geheel hadden verworpen (menigeen had grote moeite met het Duits waarin het stuk gesteld was), met de revolver op de slaap gedwongen werden hun handtekening te plaatsen. Daarna kon de *Sachbearbeiter* zich tevreden naar zijn woning of zijn werkkamer begeven – de gevangene werd, menigmaal in twijfel of hij wel juist gehandeld had, naar zijn cel teruggevoerd.

ontzetting: 'Wij keken', schreef Schortinghuis, een van de vele slachtoffers van van der Waals, 'recht in het absolute faillissement van onze levens.' (D. Schortinghuis: 'De zaak Antonius van der Waals' (14 jan. 1975), p. 6 (GC)). Wie de *V-Mann* geweest was, werd uiteraard aan de gearresteerde illegale werkers niet onthuld: er werd steeds gesuggereerd dat een hunner van meet af aan verraad gepleegd had. In het geval van de Dienst-Wim werd de naam van de z.g. verrader ook aan illegale werkers doorgegeven die nog in vrijheid waren. Zij waarschuwden Londen en het gevolg was dat er, aldus Schortinghuis, 'zelfs na de oorlog nog mensen waren die dit geloofden.' Deze z.g. verrader kon tegen de hem diep kwetsende verdenking niet op: hij maakte in '46 een einde aan zijn leven.

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 18.

Gevangenschap

In Tabel VII (pag. 227) gaven wij weer dat zich op 13 augustus '44 in de *Polizeigefängnisse* te Scheveningen, Amsterdam en Rotterdam resp. 946, 520 en 266 gevangenen van de *Sicherheitspolizei* bevonden, tezamen dus 1 732 personen. In andere Nederlandse gevangenissen zaten op die datum 4 245 gevangenen van de *Sicherheitspolizei* opgesloten: bijna twee-en-eenhalf maal zoveel. Het is jammer dat omtrent die meer dan vierduizend gevangenen niet aangegeven is, in welke aantallen zij zich in welke gevangenissen bevonden. Ons land telde in die tijd drie-en-dertig Strafgevangenis- en Huizen van Bewaring¹ – aan vele daarvan waren z.g. *Deutsche Abteilungen* toegevoegd die volledig onttrokken waren aan het gezag van het departement van justitie en van de betrokken directies en in feite *Polizeigefängnisse* waren, d.w.z. gevangenissen van de 'SD' waar personen in *Untersuchungshaft* opgesloten waren. De 'SD' had daarenboven in die tijd voor de noordelijke provincies een kamp voor gevangenen in Farmsum (bij Delfzijl) en er zaten tenslotte, zoals uit Tabel VII bleek, op 13 augustus '44 in het *Polizeilager* dat onderdeel was van het concentratiekamp Vught, 287 gevangenen (nagenoeg allen op 7 juni '44 naar Vught overgeplaatste gevangenen van de Cellenbarakken), in het concentratiekamp Amersfoort 3 152 (slechts voor een klein deel *Untersuchungshäftlinge*), in het Grootseminarie te Haaren 190 en in het Kleinseminarie te Gestel 91 (361 minus de 270 gijzelaars).

Er waren daarnaast in '44 nog twee andere Duitse gevangenissen, beide in Utrecht. In de Strafgevangenis aan het Wolvenplein aldaar was sinds medio juni '42 de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* gevestigd: een instelling welke zich oorspronkelijk in de Strafgevangenis te Scheveningen bevonden had maar die in de genoemde maand, toen de *Wehrmacht* er rekening mee hield dat het in de zomer tot een Geallieerde landing op de Nederlandse kust zou komen, naar Utrecht verplaatst was, en, in het Huis van Bewaring in de Gansstraat te Utrecht, de *Kriegswehrmachtgefängnis*, die ook al in juni '42 uit Scheveningen naar Utrecht was overgebracht. De *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* was een gesticht waarin gevangenen zaten die aan een Duitse *burgerlijke* rechtbank overgedragen waren, van wie dan een deel, tot korte gevangenisstraffen veroordeeld, in diezelfde gevangenis bleef (bij lange werd men naar gevangenissen in Duitsland overgebracht). Allen die zich voor een Duitse *militaire* rechtbank moesten verantwoorden, werden, nadat

¹ Zij bevonden zich in de elf provinciale hoofdsteden alsmede in Alkmaar, Almelo, Amsterdam, Breda, Dordrecht, Roermond, Rotterdam, Tiel en Zutphen.

zij door de 'SD' overgedragen waren, in de regel in de *Kriegswehrmacht-gefängnis* opgesloten en deze herbergde ook diegenen die door een militaire rechtbank tot korte straffen veroordeeld waren. Deze *Kriegswehrmacht-gefängnis* was de enige Duitse gevangenis in ons land waar de *Sicherheitspolizei* niets te zeggen had: de betrokken gevangenen waren er gevangenen van de *Wehrmacht*, niet van de *Sicherheitspolizei*, en zij werden door personeel van de *Wehrmacht*, niet van de *Sicherheitspolizei*, bewaakt.

★

Er is, schreven wij in vroegere delen, van elk Nederlands departement, van elk provinciaal en gemeentelijk bestuur, van elke overheidsinstelling, ja van elk bedrijf van enige omvang een aparte bezettingsgeschiedenis te schrijven. Voor de Duitse gevangenis, de *Deutsche Abteilungen* in Nederlandse inrichtingen inbegrepen, geldt hetzelfde. Tegen de achtergrond van algemene richtlijnen (ze zijn niet bewaard gebleven) werd het regime er bepaald door de directie en, onder deze, door het Duitse gevangenispersoneel – zulk een gevangenis kon in de ene periode aanzienlijk verschillen van de andere. Het karakter van een gevangenis, beter misschien: de sfeer die er heerste, werd evenwel niet alleen bepaald door de Duitse directie en haar personeelsleden, maar ook door het er eventueel werkzame Nederlandse gevangenispersoneel, door de helpers die uit de gevangenen gekozen werden (de 'ganglopers'), door de vaste bezoekers van buiten (in de eerste plaats de predikanten en aalmoezeniers die er toegang hadden), door de mate van hulp die van buiten gegeven kon worden (bijvoorbeeld in de vorm van voedselpakketten), en, niet in de laatste plaats, door de gevangenen-zelf die als groep in de ene maand een heel andere samenstelling konden hebben dan in de andere.

Helaas stellen de beschikbare gegevens over de diverse gevangenis ons niet in staat, al die verschillen aan te geven; slechts aan één gevangenis: die te Scheveningen, is een aparte publikatie gewijd (het door E. P. Weber met veel piëteit samengestelde *Gedenboek van het 'Oranjehotel'*) – trouwens, dit is ook de enige gevangenis waaromtrent herinneringen van gevangenen een redelijke mate van informatie verschaft hebben. Dat alles is geen toeval geweest: de Scheveningse *Polizeigefängnis* nam in het geheel van de gevangenis der *Sicherheitspolizei* een aparte plaats in. Daar werden de politieke gevangenen geconcentreerd in wier zaken de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in het bijzonder geïnteresseerd was. Spoedig,

nl. al in '40, ging in bezet gebied een speciale benaming voor die Scheveningse gevangenis de ronde doen: het 'Oranjehotel'. Wie die term bedacht heeft, is niet bekend. Hetzelfde geldt voor het korte rijmpje dat veelal aan die benaming gekoppeld werd en dat al eind '40 eens met kalk op de muur van het 'Oranjehotel' geschreven stond: 'In deze bajes / zit geen gajes / maar Hollands glorie / potverdorie!'

★

Het gevangeniscomplex te Scheveningen bestond uit twee gedeelten: de uit de 19de eeuw daterende Strafgevangenis en de daarnaast liggende Cellenbarakken. Die Cellenbarakken (ze heetten 'barakken', maar ze waren van steen) was men in '16, midden in de eerste wereldoorlog dus, begonnen te bouwen toen men tekort kreeg aan ruimte om er de talloze veroordeelde smokkelaars hun straf te laten uitzitten; zij waren bedoeld als noodgevangenis, de ca. 500 cellen in het gebouw dat geheel gelijkvloers was, waren aan de kleine kant. Die noodgevangenis kwam pas in '19 klaar, werd nadien met tussenpozen gebruikt als detentie-oord, eerst van dienstweigeraars, vervolgens van veroordeelden tot korte straffen; in de meidagen van '40 zaten er Duitse krijgsgevangenen in opgesloten. Na de capitulatie stonden de Cellenbarakken aanvankelijk leeg, in de Strafgevangenis werd toen zowel de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* (later tevens de *Kriegswehrmachtgefängnis*) ondergebracht als de gevangenis waar de *Sicherheitspolizei* behoefte aan had: de *Polizeigefängnis*. De *Sicherheitspolizei* wilde evenwel een eigen gevangenis hebben in een apart gebouw; daartoe werden de Cellenbarakken uitgekozen die eerst uitgebreid werden met een keurige badkamer voor het Duitse personeel, met tien verhoorkamers en met enkele donkere strafcellen – strafcellen welke niet alleen gebruikt werden om gevangenen te straffen die bepaalde overtredingen begaan hadden, maar ook om er illegale werkers in op te sluiten die niet vlot genoeg verklaringen hadden afgelegd.

Medio maart '41 verloor de Scheveningse Strafgevangenis de functie van *Polizeigefängnis*, de Cellenbarakken namen die functie over – alle 'SD'-gevangenen, zes-en-zeventig in totaal, moesten toen hun cellen in de Strafgevangenis verlaten om in de kleinere cellen in de Cellenbarakken ondergebracht te worden.

Zoals wij al schreven, werden de *Deutsche Untersuchungs- und Strafgefängnis* en de *Kriegswehrmachtgefängnis* in juni '42 naar Utrecht verplaatst en om-

streeks diezelfde tijd werden uit de Cellenbarakken de gevangenen van het *Englandspiel* met anderen van wie het bij uitstek onwenselijk was dat zij door een invasie bevrijd zouden worden, overgebracht naar het deel van het Grootseminarie te Haaren dat als nieuwe *Polizeigefängnis* ingericht was; de Cellenbarakken bleven in gebruik. Begin juni '44 werden, gelijk reeds vermeld, alle gevangenen die er zich bevonden, naar Vught overgebracht waar zij, gelijk eveneens reeds vermeld, in het *Polizeilager* terechtkwamen; spoedig werden evenwel de Cellenbarakken met nieuwe gevangenen gevuld (op 13 augustus '44 waren het er weer 946) en het gebouw is tot aan de bevrijding *Polizeigefängnis* gebleven.

Al in de *Deutsche Abteilung* van de Strafgevangenis zijn talrijke Nederlandse gevangenen bij hun verhoren ernstig mishandeld (men denke aan de Geuzen), maar dat was geheel het werk van de *Sicherheitspolizei* – het regime in de *Abteilung* als geheel was niet streng: de gevangenen mochten veel bezoek ontvangen en werden dagelijks gelucht; vooral de Duitse bewaakster van het gedeelte waarin de eerste vrouwelijke gevangenen opgesloten werden, toonde zich zeer humaan: 'zij gaf van haar eigen brood en melk aan de gevangenen'¹ – aldus de Nederlander die als beheerder van de bibliotheek mocht optreden, J. ter Heide (sinds '24 hoofdonderwijzer in de Strafgevangenis). De mannelijke Duitse bewakers waren in die tijd, schijnt het, militairen en leden van de *Ordnungspolizei*. Naast hen was evenwel in het door de Duitsers gevorderde deel van de Strafgevangenis ook nog Nederlands gevangenispersoneel in dienst. Dat Nederlandse personeel werd in februari '41 in het *Polizeigefängnis*-gedeelte door nieuw personeel dat uit Duitsland afkomstig was, vervangen; 'de hel brak los', aldus een Nederlandse gevangene. 'Voor alles wat hun niet beviel: schreeuwen, fluiten, overbodig bellen, werd je afgerost. Dat ging òf met een gummiknuppel òf met twee zware sleutelbossen waarmee je in het gezicht werd gebokst . . . Sommigen werden gewoon aan poeier geslagen.' Het gehele regime werd gewijzigd: 'pyama, koffertje, scheergerei werden gewoonweg gestolen, het veertiendaags bad werd afgeschafte. Het ergst was dat ook boeken en zelfs de Bijbel werden verboden.'²

Dat alles werd er natuurlijk niet beter op toen de Cellenbarakken als *Polizeigefängnis* in gebruik werden genomen. Wel werd toen lectuur na enige maanden weer toegestaan en ook betoonden de eerste twee *SS*-officieren die successievelijk als hoofd van de *Polizeigefängnis* optraden (van mei

¹ J. ter Heide in 'Oranjehotel', p. 254, ² E. F. K. Michielsens: *Tegen de vlagen van de Oostenwind* (1946), p. 259-60.

'41 tot juni '42 *SS-Untersturmführer* Hans Joch, van juni '42 tot februari '44 *SS-Hauptsturmführer* Wilhelm Boy) zich niet als scherpslijpers, maar zij hadden, schijnt het, op wat dagelijks in de *Polizeifängnis* gebeurde, niet veel greep. De lakens werden daar uitgedeeld door een *SS*-onderofficier, *SS-Hauptscharführer* Johann Schweiger. Deze, klein van gestalte (hij had zich in '33 in München bij de *SS* gemeld, 'ik werd', zo verklaarde hij na de oorlog, 'aangezien ik de kleinste *SS*-man was, overal achteruitgesteld'¹), had van '37 af dienst gedaan in Duitse gevangnissen, eerst in München, nadien in Brünn (Brno), maar werd begin februari '41 naar Den Haag overgeplaatst. Hij kreeg er de leiding van de (zich toen nog in de Strafgevangenis bevindende) *Polizeifängnis* ('de hel brak los'), maar moest in mei, toen de *Polizeifängnis* naar de Cellenbarakken verplaatst was, *SS-Untersturmführer* Joch boven zich dulden – hij zal zich wel weer 'achteruitgesteld' gevoeld hebben. Het is deze Schweiger geweest die zijn stempel op de Cellenbarakken gedrukt heeft: hij domineerde het overige Duitse gevangenispersoneel (toen *SS-Hauptsturmführer* Boy verdween, werd Schweiger hoofd van de *Polizeifängnis*) met, voorzover bekend, als enige duidelijke uitzondering *Wachmeister* Erich Heinicke die eind '43–begin '44 toezicht had op een van de vier vleugels waarin de Cellenbarakken verdeeld waren. Veterman zat er opgesloten en er werd in die vleugel, schreef hij, 'nooit gescholden, nooit geslagen, nooit met deuren gesmeten . . . De ganglopers' (allen gevangenen) 'kregen bij hem geen kans, eten of Rode Kruis-gaven te stelen . . . Soms liet hij verwante gevangenen heimelijk een poos bij elkaar in een cel' – Heinicke was, hoewel overtuigd nationaal-socialist, 'temidden van de verworden barbaren een lichtpunt van humaniteit.'² Schweiger ('*das Flurschwein*', zoals de gevangenen hem noemden) was daarentegen een brood-Nazi en bovendien corrupt, een felle antisemiet en een bruut. Het is allerminst onaanvaardbaar dat hij het geweest is die Joch weggewerkt heeft, aangezien deze op sommige punten in de door Schweiger ingevoerde 'hel' onmiddellijk ingegrepen had (lectuur was weer toegelaten en 'gezamenlijk luchten met gymnastiek' was ingevoerd, 'een reusachtige verbetering', aldus een der gevangenen, 'ook wegens alle mogelijkheden van ongeoorloofd contact'³) – van Jochs opvolger Boy had Schweiger niet veel last: die liet de zaken volledig aan hem over.

Doordat een deel van de registers bewaard gebleven is, weten wij met

¹ Politie-Den Haag, Subc. Opsporing Oorlogsmisdadigers: p.v. inz. de Cellenbarakken (5 juli 1948) (verder aan te halen als: P.v. inz. de Cellenbarakken), p. 26 (getuige J. Schweiger) (Doc I-639, c-8). ² E. N. Veterman: *Keizersgracht 763*, p. 96–97. ³ C. J. A. de Ranitz in '*Oranjehotel*', p. 267.

zekerheid dat tot 23 juli '42 ruim zeventuizend gevangenen in de *Polizei-gefängnis* te Scheveningen ingeschreven zijn (het eerste bewaardgebleven register begint op die dag met no. 7 036), ofwel, gerekend vanaf eind mei '40, gemiddeld 270 per maand. De bewaardgebleven registers eindigen op 1 september '44 met het cijfer 22 909, hetgeen dus betekent dat in de maanden na eind juli '42 per maand gemiddeld ruim 630 gevangenen ingeschreven zijn (in het jaar '43 alléén waren het gemiddeld per maand bijna 800). Die cijfers vertellen niet, hoeveel gevangenen er *tegelijk* opgesloten waren – eind april '43 waren het evenwel volgens een mannelijke gevangene 'niet minder dan twaalfhonderd'¹, in februari '44 volgens een vrouwelijke 'een kleine tweeduizend, waarvan honderdvijftig vrouwen.'² Gemiddeld zat men dus in '43 in de Cellenbarakken ca. anderhalve maand en begin '44 wellicht twee tot drie maanden gevangen – en, toen er tweeduizend gevangenen waren, gemiddeld met vier tot vijf in één cel. In werkelijkheid zaten de gevangenen die met meerderen samen zaten, met méér dan vier tot vijf per cel, doordat altijd ook een aantal gevangenen (diegenen die de 'SD' strikt geïsoleerd wilde houden) alléén in een cel zaten (*Einzelhaft*). Wij merken nog op dat, als wij aannemen dat na 1 september '44 per maand nog ca. vierhonderd gevangenen in de Cellenbarakken opgesloten zijn, van de naar schatting zestigduizend gevangenen van de *Sicherheitspolizei* niet minder dan ruim zes-en-twintigduizend korte of lange tijd in de Cellenbarakken opgesloten zijn geweest: de inrichting heeft de naam 'Oranjehotel' wèl verdiend.

★

In de *Polizeigefängnis* werd dienst gedaan door Duits en door Nederlands personeel. Onder het Nederlandse personeel, dat grotendeels nieuw aange-trokken was, bevonden zich talrijke NSB'ers of anderszins pro-Duitse elementen, de Duitsers waren voor een groot deel z.g. Volksduitsers uit het deel van Opper-Silezië dat na de eerste wereldoorlog aan Polen toegewezen was. Velen hunner bezaten slechts een geringe ontwikkeling en de meesten hadden een arme en moeilijke jeugd achter de rug. Er waren nationaal-socialisten onder hen die een heilig geloof hadden in de Duitse zaak en die, anders dan de door Veterman beschreven Heinicke, meenden die zaak te dienen door de aan hun zorgen toevertrouwde Nederlandse gevangenen

¹ L. van Bunge: *Scheveningen* (1945), p. 25. ² L. Bergmans: *Episode* (1946), p. 15.

naar vermogen te kwellen. Niet allen deden dat. Mathieu Smedts, eind '42 in de Cellenbarakken opgesloten nadat hij, o.m. wegens het over de grens smokkelen van Joden, in Brussel gearresteerd was, had een rustige week wanneer op zijn vleugel een *Wachtmeister* Wolff dienst had ('klappen vielen er dan nooit') –

'maar ook Weicke kon de dienst hebben. Men behoefde nooit lang te wachten voordat men wist dat hij er was en dat er in alle cellen werd gezocht. Een sadist als weinigen in een omgeving waar het sadisme bloeide. Altijd keek hij even de cel in als hij de deur had geopend. Wee je gebeente als er iets niet in orde was. Hij sprong op je toe met zijn sleutelbos. Eens vond hij bij mijn bureu een potloodje. Het stoelkrukje sloeg hij op een van hen kapot. Natuurlijk op de oudste, want hij had een eigenaardige hekel aan slachtoffers, die ouder waren dan hij zelf. Hij had een hele reeks straffen. '*Kalte Kost*',¹ Velen die dit woord voor het eerst op een cel geschilderd zagen, meenden dat men zijn middageten koud kreeg. Het betekende echter dat men het helemaal niet kreeg. 'Drie dagen *kalte Kost*.' Dat was de geliefde uitspraak van Weicke, dag in dag uit, als er wat stof in een hoekje van de cel lag, als het bed niet naar zijn zin was opgemaakt, soms als je gezicht hem niet aanstond. Vaak ook haalde hij alle beddegoed uit de cel, de strozakken, de dekens, en liet de mensen een paar dagen op de stenen vloer slapen. Soms liet hij je een uur knielen in de gang terwijl je je waterkruik boven je hoofd moest optillen.

Hij was het gevaarlijkst als je hem niet hoorde. Dan sloop hij langs de cellen en loerde door het kijkgaatje. Hij vond wel eens iemand, die op zijn bed lag, en die soms door een gat in de muur in gesprek was met de bureu. Een bar gehuil verbrak dan de stilte. Weicke toog ten aanval. Dan hoorde men niets anders op de gang. De gevangenen hielden hun adem in, in machteloze woede.'²

In '42 kon de al tweemaal geciteerde Groninger OD'er samen met een celgenoot, George, vermoedelijk via een opening in de muur luisteren naar een bejaarde buurman, Jan, die hun uit de Bijbel voorlas. Plotseling werd bij Jan de celdeur opengeworpen. 'Een *Wachtmeister*!' aldus de OD'er in zijn herinneringen.

'Ha, nu heeft hij toch eens die oude te pakken. Hij snauwt tot Jan: '*Mitkommen!*'. Jan heeft op dit ogenblik geen celgenoot, want Siert is al op transport gesteld naar Amersfoort. Nu wordt ook onze deur opengeworpen. Mijn celgenoot – het

¹ Er waren nog andere straffen: verbod van bezoek, verbod van correspondentie, verbod pakketten of lectuur te ontvangen, en *Einzelhäft*; die *Einzelhäft* kon ook opgelegd worden in een van de strafcellen: cellen zonder licht, zonder brits en zonder dekens. ² M. Smedts in *Den vaderland getrouwe* (1962), p. 47.

DE 'WACHTMEISTER'

is een nieuwe, George genaamd en bakker te Amsterdam – en ik moeten ook meekomen.

De *Wachtmeister* had ook door ons kijkglasje gegluurd en gezien, dat George en ik luisterden. Daar stonden we alle drie op de gang. Jan moest meekomen. De *Wachtmeister* riep een paar collega's, die direct present waren. Er was immers iets moois te zien! Daarvoor waren ze altijd te vinden. De *Wachtmeister* trok zijn revolver. Jan moest de lange gang doorhollen. De *Wachtmeister* met revolver er achteraan! Als een hond werd Jan opgejaagd. 'Fort, fort, schnell!' Aan het einde van de gang omkeren. Weer terug! De stumper, lichamelijk kapot, hijgde. Achter m'n rug balde ik mijn vuisten, maar ik moest me beheersen. Ik kon niets doen. Jan kon niet meer. Hij gaf het op. Maar de *Wachtmeister* dreigde te schieten. Jan holde weer verder. Uit mijn hart welde een kreet omhoog: 'O, God der gerechtigheid, kom toch te hulp en wreek het leed Uw kinderen aangedaan!' Jan bleef staan. Doodop. Totaal uitgeput. Wij mochten toezien! De *Wachtmeister* schaterden het uit. Ha, zo gaat het juist goed. Nu zouden ze Jan wel met rust laten. Maar neen, ze moesten nog meer genieten. 't Ging immers zo mooi. Alle drie moesten we onze driepoot uit de cel halen en met de driepoot recht vooruit gestoken een diepe kniebuiging maken. De driepoot moest horizontaal vooruit gestoken blijven. Het was zwaar werk. Jan gaf het weldra op. De *Wachtmeister* gaf hem een trap. Jan veerde weer op. Na een paar minuten waren we uitgeput. Jan viel voorover en bleef liggen. George en ik waren nog niet aan het einde van onze krachten. Toch raakten de driepoten de grond. Weer een slag van de *Wachtmeister* en daar lagen we alle drie van vermoeidheid voorover. Wij konden niet meer. De *Wachtmeister* die als 'gasten' uitgenodigd waren, hadden schik en amuseerden zich kostelijk. Wat? Waren we zo spoedig uitgeput? Wij luie varkens, stukken 'Dreck', we moesten!! We moesten!! Wild brulde de man. Hij liet ons opstaan en we mochten even uitblazen. De *Wachtmeister* stapte onze cellen binnen en nam onze boeken eruit. Wat nu? Weer moesten we gaan 'kniebuigen'. Het krukje weer horizontaal vooruit. Nu werden plotseling de boeken op de krukjes gesmeten. Het gewicht werd nu zoveel te zwaarder. Als kaartenhuisjes zakten we voorover. De boeken smakten op de grond. Dat ging niet! We waren volkomen aan het eind van onze krachten. Ons hart klopte alsof het barsten zou. Het scheen voldoende te zijn. We mochten in de cellen terug. Maar nog was het einde niet. Onze stozakken werden uit de cellen gehaald. Die nacht moesten we alle drie op de grond slapen. Maar Jans Bijbel was gered. De Bijbelbezing ging gewoon door.¹

Kwellingen van dit soort zijn vaker voorgekomen. Ook is het menigmaal gebeurd dat de *Wachtmeister* gevangenen die met één of meer schotwonden de Cellenbarakken binnengebracht waren, zonder verzorging in hun cel

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 25–26.

lieten liggen. 'Twee cellen van ons af, het zal no. 17 geweest zijn, lag', aldus een gevangene, 'een jonge man die . . . in zijn buik geschoten (was) . . . Daar lag de arme te roepen aan de wachtmeester of er een dokter kon komen. Ik herkende duidelijk de stem van wachtmeester Koekoek' (een Nederlands personeelslid dus) 'die hem toesnauwde: 'Dan moet je meer vreten!' Na een paar dagen was hij uit zijn lijden.'¹

Veel personeelsleden, Duitse en Nederlandse, waren bovendien corrupt: zij stalen uit de voorraden voedsel die voor de gevangenen bestemd waren, of eigenden zich het beste uit de Rode-Kruis-pakketten toe wanneer die niet onmiddellijk bij de gevangenen rondgebracht werden. Het valt bepaald op wanneer van één *Deutsche Abteilung*: de vrouwenafdeling in het Huis van Bewaring II te Amsterdam, bericht wordt dat de bewaaksters 'zich in het algemeen behoorlijk (gedroegen). Ze waren aardiger dan men van dit Duitse personeel mocht verwachten' – maar ook hier was er één bewaakster, een *Fräulein* Müller, die het de gevangenen zo lastig mogelijk maakte.²

Het zijn maar weinig gegevens, al bij al, die wij hebben kunnen weer-geven. Misschien mag dat geen verbazing wekken: hoe schokkend de indrukken ook waren die talrijke politieke gevangenen in een *Polizeigefängnis* als de Cellenbarakken opdeden, zij leken kleurloos en onbelangrijk toen de zoveel traumatischer ervaringen die men in de concentratiekampen onderging, er overheen schoven. Legt men alle herinneringen van gevangenen naast elkaar, dan is er eigenlijk maar één aspect dat met betrekking tot de gedragingen van de bewakers in de *Polizeigefängnisse* duidelijk naar voren springt: dat de communisten, maar vooral de Joden, het in die gevangnissen extra-zwaar te verduren kregen.

Ten aanzien van beide groepen was dit gevolg van de onophoudelijke Duitse propaganda: '*Kommunismus*' en '*Weltjudentum*' waren van '33 af afgeschilderd als de machten die het op Duitslands ondergang gemunt hadden, en wel was de anti-communistische propaganda in de periode waarin het tussen Berlijn en Moskou gesloten pact gold (van eind augustus '39 af dus), in Duitsland en de bezette gebieden op de achtergrond gedrongen, maar op de dag waarop Hitler de Sowjet-Unie overviel, 22 juni '41, werd zij des te venijniger hervat. In de Cellenbarakken leidde dit er toe dat, zoals de medio augustus '41 gearresteerde communist W. L. Harthoorn van zijn celgenoot Stijkel vernam, de communisten 'tot vóór een dag of tien' (tot vóór begin augustus dus) 'haast iedere nacht door dronken SS'ers uit hun

¹ M. Burgler in 'Oranjehotel', p. 129-30. ² J. W. Matthijsen: *Het antisemitisme in na-oorlogstijd. Ervaringen en beschouwingen* (z.j.), p. 25.

cellen (werden) gehaald en wreedaardig afgeranseld.¹ Het is niet onmogelijk dat zich in andere Duitse gevangenissen overeenkomstige gebeurtenissen afgespeeld hebben, maar wij beschikken dienaangaande niet over nadere gegevens. Evenmin is er bewijsmateriaal dat de communisten in later tijd in gevangenschap aan een zwaarder regime onderworpen, bijvoorbeeld veelvuldiger mishandeld en gestraft zijn dan de overige gevangenen. Dit lijkt ons niettemin een aannemelijke veronderstelling.

Van de behandeling van Joodse gevangenen weten wij iets meer af.

Joden moesten in de Cellenbarakken, aldus notaris K. Abma die er in mei '41 opgesloten werd, van november '41 af om de rechterarm een witte band dragen waarop een Davidsster was afgebeeld (de 'Jodenster' was toen al wel in Duitsland maar nog niet in bezet Nederland ingevoerd).² Toen korte tijd later de strenge winter van '41 op '42 inviel, liet Schweiger de binnenplaats van de Cellenbarakken met water bespuiten. Er ontstond een spiegelgladde ijsvlakte. Vervolgens werden alle Joden uit hun cellen gehaald. Dwars over de ijsvlakte moesten zij zaklopen (beter: huppelen) naar een berg steenkool; met stukken steenkool in hun zak moesten zij terughuppelen. Dat ging zo heen en weer een hele tijd door waarbij de Joden, aldus Nico Wijnen (in de Cellenbarakken opgesloten als lid van de illegale CPN), 'door Schweiger en Kotälla door schoppen en slaan geholpen werden.'³ J. J. Kotälla werd in september '42 overgeplaatst naar het concentratiekamp Amersfoort – wij komen in hoofdstuk 6 op hem terug.) Vervolgens kregen de Joden elk een stok in de hand; daarmee moesten zij elkaar slaan – wie weigerde, kreeg er van Schweiger en Kotälla van langs, 'wij konden', aldus W. N. J. van Donge (gearresteerd wegens zijn aandeel in de oprichting van *Vrij Nederland*), 'Schweiger en Kotälla horen lachen en schreeuwen.'⁴ 'Bont en blauw, met opgezwollen gezichten, hevig bloedend kwamen de slachtoffers' (wij citeren weer van Donge) 'na een urenlange marteling in de cellen terug. Een verpleger werd hun geweigerd en verbandmiddelen werden hun niet gegeven.'⁵

In de zomer van '42 kwam het, zo vernam Leo Vos van een vrijgelaten gevangene, in de Cellenbarakken op sommige avonden (dan namelijk

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 24. ² Notaris Abma zat tot eind april '42 in de Cellenbarakken gevangen. 'De behandeling van Joodse gevangenen', schrijft hij, 'was niet slechter dan de onze. Wel moesten zij af en toe een hatelijkheid horen als: 'Juden lügen immer', 'Bei den Juden sieht alles dreckig aus.' (K. de Fries (ps. van K. Abma): *In deze bajes...* (1945), p. 126). Abma's opmerking wordt, menen wij, door onze overige gegevens weerlegd. ³ P.v. inz. de Cellenbarakken, p. 12 (getuige N. W. Wijnen). ⁴ A.v., p. 13 (getuige W. N. J. van Donge). ⁵ W. N. J. van Donge in 'Oranjehotel', p. 136.

wanneer een bepaalde fatsoenlijke *Wachtmeister* geen dienst had) tot 'Juden-sport':

'Cel na cel werd dan geopend, de ene gevangene na de andere eruit gesleept, om met hardlopen, over stoelen of banken springen, dansen en andere vermoeiende lichaamsbewegingen de kwelgeesten te vermaken. Dikwijls nam de voorstelling, die steeds met slaan en schoppen gepaard ging, eerst een einde, als de slachtoffers het bewustzijn verloren hadden. En de cellen waren zó gehorig, dat zij, die daarin achtergebleven waren, precies konden horen, wat op de gangen gebeurde.

Op een avond hadden enige dronken *Wachtmeister* een orthodoxe oude man tot speelgoed gekozen. Ze wilden hem dwingen te roepen: 'O, *Mozes, help mir. Lieber Gott Jehovah, steh' mir bei!*' Hij weigerde. Hij wilde niet als middel tot bespotting van zijn geloof dienen. Wij hoorden het kletsen van de slagen op het naakte vlees, het kleppen van de blote voeten op de koude stenen, als hij moest hardlopen. Hij bleef standvastig. Toen ik hem de volgende dag bij het luchten zag, was hij onherkenbaar door de vele wonden in zijn gezicht, dat niet verbonden was.¹

Eind '42-begin '43 werden Joodse gevangenen voorts, aldus H. W. B. Wefers Bettink (drie maanden in de Cellenbarakken vastgehouden wegens hulp aan Joodse onderduikers), 'met stokslagen en vloeken gedwongen, de meest weezinwekkende handelingen te verrichten, zoals het met de handen opvegen van een op de gang omgevallen 'tonnetje'.² Sadistischer nog: W. Schouten, 30 november '42 de Cellenbarakken binnengebracht, ook al wegens hulp aan Joodse onderduikers, zag er persoonlijk, 'dat Schweiger Joden, die daar gevangen zaten, de urine en faecaliën die op de grond waren gemorst, met hun tong liet oplikken'.³ Van februari '43 af werd Jacob Wolf die, verdacht van illegaal werk, in de Cellenbarakken terechtgekomen en er corveeër geworden was, door de eerdergenoemde *Wachtmeister* Weicke, aldus Wolfs eigen relaas,

'dagelijks mishandeld. Ook trok Weicke mij, omdat ik Jood was en alzo niet geschoren mocht worden, aan mijn baard en draaide die dan in zijn hand om.

¹ Leo Vos: *Het fluitje*, (z.j.), p. 17. ² H. W. B. Wefers Bettink in 'Oranjestad', p. 121. ³ P.v. inz. de Cellenbarakken, p. 1 (getuige W. Schouten). Dat moet meer dan eenmaal geschied zijn: J. C. W. Onderdewijngaard die op 28 november '42 uit de Cellenbarakken naar het concentratiekamp Amersfoort gevoerd werd, beschrijft eenzelfde incident in 'Oranjestad', p. 131.

MISHANDELING VAN JODEN

Op een zondagochtend in juni 1943 moest een oude man (Jood) zijn tonnetje naar buiten brengen. Deze man liet zijn tonnetje vallen . . . Weicke die hier bij stond, drukte daarop deze man met zijn hoofd in deze faecaliën met de woorden: 'Opvreten moet je het.' Weicke bleef er bij staan dat deze man in de drek lag. Na enige tijd ging Weicke weg en ik heb zelf met een dwell de zaak opgeruimd.¹

'Het is gebeurd', aldus twee andere gevangenen, M. J. van Gogt en C. Postma, illegale werkers van de *Vrij Nederland*-groep,

'dat dronken *Wachtmeister* voor hun plezier Joden en ook anderen uit hun cel haalden, zij de mensen helemaal lieten uitkleden dat ze naakt in de gang stonden, dan hen kletsnat gooiden en daarna over de gang lieten hardlopen met een gemeen soort bord achter hen aan dat hun de benen vaak openscheurde. Als we dan de volgende morgen gingen luchten, dan lag de gang nog vol met bloedsporen.'²

Joden werden in de Cellenbarakken bij voorkeur voor het zwaarste en vieste werk gebruikt. Zij kregen ook minder te eten. 'Het is mij', aldus G. J. Kamphuis, die van juni '40 tot augustus '44 in de Cellenbarakken met de levensmiddelen-inkoop en het keukenbeheer belast was, 'bekend dat Schweiger toestond dat de *Wachtmeister* het eten van de Joden inhielden en dat aan de ganzen voerden'³ - ganzen die zij voor eigen consumptie vetmestten. Deze getuige wist voorts met zekerheid, 'dat Kotälla de Joden zo bang en levensmoe maakte dat enige Joden zich uit angst door ophanging van het leven hebben beroofd.'⁴

Wat de behandeling van Joden in de overige Duitse gevangenis betreft, is ons slechts bekend dat zij, althans in '44, in het Huis van Bewaring I te Amsterdam volgens de daar toen werkzame gevangene D. L. G. Wakker (gearresteerd wegens hulp aan onderduikers) 'in hun cel op alle manieren door de Duitsers gesard (werden).'⁵ Is het elders anders toegegaan? Wij nemen aan van niet.

★

¹ P.v. inz. de Cellenbarakken, p. 50 (getuige J. Wolf). ² M. J. van Gogt en C. Postma in 'Oranjehotel', p. 130. ³ P.v. inz. de Cellenbarakken, p. 3 (getuige G. J. Kamphuis). ⁴ A.v. ⁵ D.L.G. Wakker: *Dit gebeurde in de Weteringschans* (1951), p. 65.

Waren de Joden in de Cellenbarakken de enigen van wier eten door de Duitse bewakers gestolen werd? Dat is niet waarschijnlijk. De Nederlandse administratie van het complex Strafgevangenis/Cellenbarakken kreeg voldoende coupures om er elke gevangene een dagelijks rantsoen mee te geven waarvan $\frac{1}{3}$ kilo brood en een liter voedzaam warm eten (dat rantsoen werd later in de bezetting ietwat verlaagd) de hoofdbestanddelen vormden, maar in werkelijkheid gingen de gevangenen vooral van '42 af honger lijden.¹ In '40 was de situatie nog gunstig: het eten in de Strafgevangenis (waarin toen nog de *Polizeifängnis* ondergebracht was) was in die tijd 'met zoveel vet toeberaid dat ik', aldus baronesse van Heemstra, 'het niet op kon. Alles was van zeer goede kwaliteit en ruim voldoende.'² Gevangenen konden bovendien voor eigen rekening maaltijden van restaurants laten komen. Prof. Cleveringa die van eind november '40 tot augustus '41 in de *Polizeifängnis* opgesloten zat, eerst dus in het gebouw van de Strafgevangenis, later in de Cellenbarakken, had aan het eten genoeg, maar 'gevangenen van voor in de twintig' hoorde hij 'vaak over honger klagen.'³ In de nazomer van '41 werden de porties brood zo klein dat, aldus notaris Abma, 'een gangloper terecht riep: 'Gauw aanpakken, heren, anders waait het weg'⁴ – Abma kon waarnemen dat de *Wachtmeister* worsten, die voor de gevangenen bestemd waren (via de door Joch ingevoerde cantine waarvan de voorraden door de gevangenen-zelf betaald waren), 'doodgemoedereerd uit hun broekzak haalden en uit het vuistje opaten.'⁵ Bakels vond in '42 'het middageten' (tot driekwart liter gereduceerd) 'vrij behoorlijk'; het was 'altijd stampot'⁶, maar in '43 was, aldus een andere gevangene, de journalist Louis van Bunge (gearresteerd wegens zijn hulp aan de Haarensse gijzelaars), 'het dagelijks menu' (de hoofdbestanddelen waren nu een halve liter soep of stampot en 300 gram brood) 'er op berekend om een permanent hongergevoel te wekken'⁷ – dat kwam vooral doordat er nog maar weinig vet in het warme eten zat en de gevangenen voor een hele week nog maar 1 ons margarine kregen. Eens (dat gebeurde overigens in '41) wist een zeeman er iets op te

¹ Volgens een Nederlandse 'SD'-er heeft Schweiger 'voor het doen van inkopen van eten voor de gevangenen meermalen valse opgaven omtrent het aantal gevangenen gedaan en zo kon hij hoeveelheden boter, suiker, kaas en worst overhouden.' Die werden door zijn liefde, een Nederlandse typiste van de 'SD', afgehaald en 'ik heb waargenomen dat zij deze voorwerpen met tassen vol mee naar huis nam.' (J. B. Veeffkind jr.: 'Mededeling' (24 sept. 1946), p. 37 (Doc I-1844, e-10)).

² E. J. Th. van Heemstra: *In hun greep*, p. 61. ³ R. Cleveringa: Verslag van zijn gevangenschap (z.j.), p. 67 (GC). ⁴ K. de Fries: 'In deze bajes . . .' p. 101. ⁵ A.v.

⁶ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 40. ⁷ L. van Bunge: *Scheveningen*, p. 4.

vinden: hij haalde van een van de ruitjes in zijn cel de stopverf weg, nam het ruitje er uit, greep een duif, die op het kozijn was gaan zitten, slachtte deze met een naar binnen gesmookeld zakmesje en deed het rauwe vlees in reepjes in zijn eten – 'ik heb vanmiddag lekkere soep', zei hij tijdens het luchten tegen medegevangenen.¹

Begin '44 (de hongerwinter behandelen wij nog niet) was ook het dagelijks rantsoen in de Huizen van Bewaring te Amsterdam mager geworden. Wel was, aldus B. Honselaar (hij zat een maand gevangen wegens de verkoop van een achtergehouden radio), 'het eten niet slecht', maar er zat zo weinig vet in dat men toch 'na enkele uren' weer honger had.²

Dat het eten, en dan natuurlijk vooral het warme middageten, in het leven der gevangenen een grote rol speelde, behoeft geen betoog. 'Het middageten', aldus Bakels,

'komt tegen 12 uur. Uren tevoren weten wij wat het zijn zal: in de gevangenis krijgt men een scherpte van zintuigen die verbijsterend is . . . Je ruikt 's morgens om negen uur, wat in de keuken, 200 meter verder, wordt bereid . . . In Scheveningen was het middageten . . . altijd stamppot. Na tien minuten werden de lege pannen opgehaald; je moest dus in tien minuten doen wat je liefst uren hebt willen laten duren. Ik hevelde daarom de stamppot meteen over naar mijn bord. Met een latere celgenoot had ik de heroïsche afspraak: de helft eten we op, de andere helft bewaren we 'tot de zon in de cel komt', dat was tegen drieën. Zo kon je je van twaalf tot vijftien uur op iets verheugen. 's Avonds tegen half zes komen er een mok 'thee' en een stuk brood . . . Soms kregen we 'cantine' met een pond suiker. Ik gooide wat suiker in de thee, roerde nauwelijks en dronk dan de thee zo snel mogelijk op.

Het hete water gaf een zeker houvast in de wringende maag, die zich even liet bedotten. In de mok bleef het suikerbezinsel over. Het brood, in vier sneden verdeeld, werd met dat bezinsel belegd. Zo had je van dezelfde hoeveelheid suiker dubbel profijt. En ik speelde het meestal klaar het brood pas op te eten tegen de avond, vlak voordat we naar bed moesten'³ –

anderen brachten die discipline niet op: zij verorberden die paar boterhammen zodra ze aangereikt waren. Dan hadden ze vaak 's nachts eerder honger.

★

¹ G. H. Blokzijl in 'Oranjehotel', p. 287. ² B. Honselaar: *Vlucht naar voren. Cellulair* *journaal* 1944 (1946), p. 51. ³ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 40-41.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

Buitengewoon dankbaar waren gevangenen wanneer zij van buiten de gevangenis pakketten met levensmiddelen ontvingen. Niet alleen was zulk een pakket, hoe ook samengesteld, voor hen van een kostelijke inhoud, doch het werd ook door allen die in een Duitse gevangenis opgesloten zaten, precies als door de krijgsgevangenen en gijzelaars, hogelijk gewaardeerd als bewijs dat men hen niet vergeten had maar dat er in de buitenwereld instanties en personen waren die zich ten aanzien van deze vorm van hulpverlening moeite wilden geven.

Voorzover bekend, waren de gevangenen in de Scheveningse Strafgang gevangenis de eersten die pakketten ontvingen; die werden hun op Oudejaarsdag 1940 uitgereikt: pakketten met, aldus baronesse van Heemstra, 'een pot met heerlijke jam, een zakje met klontjes suiker, een appel, chocolaatjes, koekjes en twee droge krentenbolletjes.' Groot was de dankbaarheid. 'Dit leven hier', schreef ze, 'waaronder je lijdt ook ten bate van de anderen die nog vrij rondlopen, is alleen te dragen wanneer je geschraagd wordt door hen die nog vrij zijn, en wanneer je voelt dat dezen meelevens.'¹ Op die pakketten stond het teken van het Rode Kruis. 'Dan merk je ineens', zo deed de geheime agent van Hamel aan een relatie weten, 'waar het Rode Kruis goed voor is.'² Meer Rode-Kruis-pakketten kregen de gevangenen in Scheveningen niet, maar in de loop van '41 werd door de directeur van de Cellenbarakken, Joch, wèl toegestaan dat een Haags comité, gegroepeerd om de Duinoordkerk, pakketten afgaf. Daaruit werden, zo vernam J. D. Remijnse die van eind augustus '41 tot begin januari '42 in de Cellenbarakken zat,³ van een student die gangloper geworden was (en dus meer had kunnen waarnemen dan andere gevangenen), 'enorme hoeveelheden gestolen. Kort voor Kerstmis kregen wij de mededeling dat wij bij bezoek mochten vertellen dat wij in de week van Kerstmis tot Nieuwjaar mochten roken en per man 40 sigaretten mochten ontvangen. In totaal werden ons 2 sigaretten gegeven.'⁴

Kerstmis '42 werd het, eer de gevangenen in de Cellenbarakken pakketten ontvingen waaruit evident niet gestolen was: zij kregen dichtgehaakte papieren zakken uitgereikt. 'Mijn God wat was dat', zo beschreef B. Ph. de Beaufort, in november '42 in Brussel gearresteerd wegens het over de grens

¹ E. J. Th. van Heemstra: *In hun greep*, p. 103. ² E. F. K. Michielsens: *Tegen de vlagen van de Oostenwind*, p. 257. ³ Remijnse was op de hoogte geweest van een van de vroegste liquidaties van een Duitse *V-Mann*. Op grond van het feit dat hij de 'SD' niet had gewaarschuwd, werd hem *Schutzhaft* opgelegd: via het concentratiekamp Amersfoort kwam hij in Buchenwald terecht. ⁴ J. D. Remijnse: *Verslag II* (z.d.), p. 2 (GC).

helpen van Joden, zijn reactie.¹ 'Dirk, jong' (dat was zijn celgenoot),

'kijk eens. In ademloze verbazing, met zenuwachtige vingers, maakten we de haakjes los. Voor onze ogen stapelde zich een voor hier ongekende hoeveelheid 'verfijnd' buitenwereld-eten op. Paling, jam, bonbons, borstplaat, bouillon-blokjes, kocken en koekjes, teveel om allemaal op te noemen. Hoe was dit mogelijk? Tranen welden op . . . Op de buitenkant van de papieren zak stond duidelijk: 'Kerstgroet'. Daarboven een rood kruis. Ziezo, dat was nu het eerste teken van die goeie, beste buitenwereld. O, Rode Kruis, wat een prachtinstelling! . . . Dit wat we nu voor ons hadden, was klaargemaakt en gegeven door mensen die het niet persoonlijk konden geven, die niet bedankt konden worden en die niet de blijheid van onze dankbare gezichten konden lezen.'²

Dat laatste bleef niet zo, want van de lente van '43 af verscheen een mede-werkster van het Rode Kruis in het uniform van die organisatie in verscheidene *Deutsche Abteilungen* van Nederlandse inrichtingen, in de regel eens in de veertien dagen, maar soms nog frequenter, om er persoonlijk, van cel tot cel gaande (natuurlijk steeds met een Duitser er bij), pakketten uit te reiken. Haar naam werd van gevangene tot gevangene doorgegeven: mevrouw van Overeem. Een Amsterdamse illegale werker, F. A. Stroethoff jr., die in de lente van '44 gevangen zat in het Huis van Bewaring II te Amsterdam, gaf kort na de bevrijding aldus weer wat zich rond een van haar bezoeken in zijn cel afgespeeld had:

'Vandaag krijgen we vrouwenvisite', aldus Jan, 'en dan moeten we ons van onze beste zijde laten zien! Heb ik het even getroffen', gaat Jan voort, 'het is vandaag Rode-Kruis-dag!'

Ze wordt mij als een heilige getekend. 'Als je haar ogen ziet', aldus Jan, 'en de wijze waarop die ogen je bemoedigen, dan heb je voor de hele dag genoeg. Al zou je nou de grootste boef wezen, dan zou je dat mens nooit kwaad kunnen doen. Ze mag niks zeggen, want de *Kommandant* loopt altijd vlak achter haar. Maar ze is een engel, die mevrouw van Overeem.'

. . . We maken toilet. Jan grijpt naar zijn zakkammetje en Zijpe trekt zijn colbertje aan. Ik trek mijn das recht, maar met dat al hebben we met onze snelgrocierende baarden toch een zeker minderwaardigheidsgevoel. Onze deur gaat open. Mevrouw van Overeem, in het costuum van het Rode Kruis, schrijdt met een allerinnemendste, even beminnelijke als bemoedigende glimlach, langs onze

¹ De Beaufort is op 1 juli '43 uit de ziekenafdeling van de Cellenbarakken ontsnapt. Hij werd in september '44 lid van een sabotagegroep van de Binnenlandse Strijdkrachten en is in februari '45, toen hij herkend was, bij zijn vlucht uit een raam gevallen en dodelijk gewond. ² B. Ph. de Beaufort: *Kerstmis in Scheveningen* (1945), p. 34.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

cel. We krijgen ieder een grote zak. En een zak per cel toe! Wij zeggen als kinderen die beweldadigd zijn: 'Dank u wel, mevrouw!' Onze gevangenis-engel knikt minzaam terug: 'Goedendag, heren!' Achter haar ontwaren we de Duitse commandant met een SS-officier. Donkere vlekken op dit zonnige schilderij! Dan wordt de deur weer gesloten en meen ik in Jans ogen een traan te bespeuren. We gaan nazien wat we gekregen hebben. Tien gesmeerde, merendeels belegde boterhammen, een stuk worst, een pakje kleine visjes, wat zout, een onsje suiker, een paar bonbonnetjes, een half ontbijtkoekje¹ -

kostelijke gaven waren het. In menige gevangenis werd mevrouw van Overeem als 'de Blonde Engel' (of 'de Witte Engel') aangeduid.

Ook tot de Cellenbarakken werd mevrouw van Overeem toegelaten; van de lente van '43 af kregen de gevangenen er eens in de veertien dagen, soms eens in de week, een Rode-Kruis-pakket uitgereikt waarin het hoofdbestanddeel steeds gevormd werd door een flink aantal dik besmeerde en goed belegde boterhammen; daarnaast zaten er in de pakketten van tijd tot tijd zuurtjes, pepermunt, suikerklontjes, pakjes smeerkaas, koeken, appelen, croquetjes en Haagse hopjes - onze opsomming is niet volledig. Met Pasen '44 kregen de gevangenen in de Cellenbarakken bovendien een extra-pakket: zes vette palingen, een halve ontbijtkoek, vier appels, een sinaasappel en zelfs een ei.²

Gevangenen die in verafgelegen delen des lands gevangen zaten, bemerkten dat men hen al evenmin vergat. In de gevangenis te Maastricht werden van september '43 af elke twee weken ca. 400 Rode-Kruis-pakketten uitgereikt aan de aldaar opgesloten illegale werkers en in Groningen werden eerst pakketten zonder nadere aanduiding rondgedeeld, later eens in de veertien dagen Rode-Kruis-pakketten - 'één dezer pakketten (om een staaltje te geven), het Paaspakket, bevatte 14 sneden brood, besmeerd met dik boter en belegd met kaas, worst of roggebrood; 2 dikke plakken kruidkoek; 1 beker met jam; 1 ei; 1 zakje met suikerwerk. En dit was', aldus het gedenkboek der Groninger illegaliteit, 'doorgaans de samenstelling der verstrekte pakketten.'³

★

Eén gevangenis was er slechts waar de gevangenen van hulp in de vorm van Rode-Kruis-pakketten in de regel verstoken bleven: de *Kriegswehr*-

¹ F. A. Stroethoff jr.: *Ik zat achter de tralies*, p. 21, 25. ² 'Oranjestad', p. 221.

³ Vereniging van Groninger Oud-Illegale Werkers: *Hoe Groningen streed* (z.j.), p. 37.

machtgefängnis te Utrecht. Daar zag men mevrouw van Overeem slechts tweemaal verschijnen. Hoe de omstandigheden in de *Kriegswehrmachtgefängnis* waren zolang deze zich in de Strafgevangenis te Scheveningen bevond, weten wij niet, maar wij veronderstellen dat zij niet wezenlijk verschild hebben van die welke de politieke gevangenen aantroffen toen de *Kriegswehrmachtgefängnis* in juni '42 naar het Huis van Bewaring aan de Gansstraat te Utrecht verplaatst was: de Duitse directeur en het Duitse personeel verhuisden namelijk mee en er valt niet in te zien waarom zij in Scheveningen een ander regime gevoerd zouden hebben dan in Utrecht. Dat regime was voor de gevangenen heel wat gunstiger dan dat in de Cellenbarakken – Bakels, die uit de Cellenbarakken via het kamp Amersfoort in de *Kriegswehrmachtgefängnis* terecht kwam, schrijft over ‘een hemelsbreed verschil’:

‘De commandant was een *Hauptmann*, . . . de bewakers waren soldaten die, blijkens hun mededelingen en uiterlijk voorkomen, wegens opgelopen fysieke en, denk ik, vooral psychische verwondingen een tijd geen frontdienst hoefden te doen maar het makke baantje van gevangenisbewaarder toebedeeld hadden gekregen. Dit betekende een totaal andere sfeer. Daarbij kwam dat de Duitse autoriteit een deel van het gewone Hollandse gevangenispersoneel in dienst had gehouden. Dit personeel was niet alleen volledig op de hand van de gevangenen maar aarzelde niet hun allerlei diensten te verlenen, waaronder het smokkelen van berichten uit en in de gevangenis. Zelfs is men behulpzaam geweest bij ontvluchttingspogingen.

. . . De verzorging in Utrecht was, de omstandigheden in aanmerking genomen, bepaald goed. Onze haren mochten groeien. Wij mochten ons enkele malen per week scheren (de mesjes werden verstrekt en na gebruik ingenomen, uit veiligheidsoverwegingen). Eenmaal per week werd gebed. Het voedsel was weinig maar redelijk. Wie, zoals mijn celgenoten en ik, voor de gevangeniskeuken groenten moesten (mochten) schoonmaken, kregen als loon extra eten. Er was een bibliotheek. Er was een *Sanitätsgefreiter* die . . . ontboden kon worden voor kleine medische hulp. Er was zelfs nu en dan een tandarts. Maar veel belangrijker was dat er contact met ‘thuis’ mogelijk bleek. Op gezette tijden mochten brieven worden geschreven en ontvangen – een onnozele bezigheid overigens voor wie illegaal correspondeerden. Bovendien mochten ons pakjes en schoon goed worden gezonden¹ –

voedselpakketten van thuis werden dus toegelaten. Wij nemen aan dat dat een eerste reden was waarom het uitreiken van Rode-Kruis-pakketten zo zelden goedgevonden werd – een tweede kan gelegen hebben in het feit

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 94.

dat de *Wehrmacht* zich van regelingen die de *Sicherheitspolizei* getroffen had, bij voorkeur niets aantrok.

Bakels vervolgt:

'Wij hadden weer namen in plaats van nummers en genoten weer enig respect. De commandant was een redelijk geschikte man. Het gebouw, zo uit 1870, was behoorlijk verwarmd en verlicht, de bewaking was nogal goedaardig, er mocht veel, je kreeg te lezen.'¹

Wij achten Bakels' beschrijving mede daarom van betekenis omdat hij in de *Kriegswehrmachtgefängnis* niet voortdurend in een cel opgesloten zat (per cel zaten er meestal vijf of zes personen); hij was namelijk 'door protectie (wat begon je zonder protectie?)' tot hulpje van de *Sanitätsgefreiter* benoemd: 'een prachtige baan, te vergelijken met vice-voorzitter van de Raad van State. Ik kon vrij rondlopen in de hele gevangenis.'²

Het Nederlandse gevangenispersoneel dat in dienst was gehouden, was het personeel van de keuken en van de wasserij. Verschillenden hunner bewezen de gevangenen 'onschatbare diensten' (Bakels)³: zij smokkelden hun extra-sigaretten en lucifers toe zodat de gevangenen des avonds en des nachts clandestien konden roken, en vooral: zij fungeerden als boodschappers tussen de gevangenen onderling en tussen de gevangenen en hun familieleden. Het schijnt dat dit na juli '43 (Bakels werd in die maand als *Nacht-und-Nebel*-gevangene naar het concentratiekamp Natzweiler afgevoerd) ontdekt is, althans: A. S. M. van Schendel, de begin september '43 gearresteerde chef-marconist van de OD die in juni '44 uit de 'SD'-gevangenis te Haaren naar de *Kriegswehrmachtgefängnis* overgebracht werd, trof er nog maar één Nederlands personeelslid aan: de badmeester, 'een prachtkerel' –

'Voor mij en mijn vrienden heeft hij onmiddellijk de respectieve vrouwen ingelicht. Hij liet me mijn tabak houden om in mijn cel te kunnen roken . . . Ik kreeg iedere week bij het baden een tiental lucifers (van hem), een welde die een niet-gevangene nooit kan beseffen. Mijn grootste en eeuwige dank heeft hij verdiend met wat hij voor mij als Katholiek heeft gedaan. Hijzelf was eveneens Katholiek. Toen hij hoorde dat ook ik wel ter dood zou worden veroordeeld, heeft hij viermaal een gewijde H. Hostie voor mij naar binnen gesmokkeld en daaraan dankte ik de grote rust en de volkomen overgave in de dagen na mijn doodvonnis.'⁴

¹ A.v., p. 95. ² F. B. Bakels: 'Geen aspirine' (deel van het concept-manuscript van *Nacht-und-Nebel*). ³ A.v. ⁴ A. S. M. van Schendel in *Pittige verhalen uit onveilige tijden. Schetsen van illegale werkers, hongerlijders enz. uit alle rangen en standen* (1947), p. 100-01.

'KRIEGSWEHRMACHTGEFÄNGNIS'

Inderdaad, tegen velen van diegenen die in de *Kriegswehrmachtgefängnis* opgesloten waren, werden door de Duitse militaire rechtbanken doodvonnissen gewezen. Hoe gunstig het regime in de *Kriegswehrmachtgefängnis* ook afstak bij dat in de 'SD'-gevangenissen, in Vetermans herinnering was die gevangenis in de Utrechtse Gansstraat 'de somberste van alle . . . Dit was het voorhuis van de Dood. Elke morgen' (wij lezen liever: menige morgen), 'heel vroeg, hoorden we de spijkerschoenen op het metaal marcheren, grimmig en hard. Cellen open, cellen dicht. En dan de aftocht, langzaam verstervend, soms (maar heel zelden) wat gesnik.'¹

★

Ook bij de 'SD'-gevangenis in het Grootseminarie te Haaren willen wij stilstaan. Zij werd, zoals wij al vermeldden, in de lente van '42 ingericht, in zekere zin als een dépendance van de Cellenbarakken, althans: zij werd vooral gebruikt voor die arrestanten in wier zaken de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* geïnteresseerd was, speciaal ook voor de gevangenen van het *Englandspiel* en voor anderen die in verband met het werk der spionagegroepen en 'pilotehulp'-organisaties opgepakt waren. Afgezien van deze gevangenen, die opgesloten werden op de tweede verdieping van het Grootseminarie (alle ramen waren er dichtgemetseld), bevonden zich in Haaren, van midden juli '42 af, enkele honderden anti-verzet-gijzelaars. Die gijzelaars werden, gelijk uit ons vorig hoofdstuk bleek, in de periode oktober '42-januari '43 naar het Kleinseminarie 'Beekvliet' in Gestel verplaatst, maar aan vier gijzelaars werd toen op hun verzoek toegestaan, in Haaren te blijven om aan de gevangenen de nodige medische bijstand te bieden. Dit waren de artsen dr. M. J. E. M. Steijns en A. O. H. Tellegen, de tandarts W. H. S. Sypkens (in april '43 opgevolgd door J. G. Th. la Seur) en hun algemene assistent pater H. H. J. M. Gall. Aan die vier werden nog toegevoegd de gemeentesecretaris van Naarden, J. Visser (die evenwel in februari '43 uit de gijzeling ontslagen werd) en, in mei '43, ir. Frits Philips, gearresteerd wegens de mate waarin het personeel van de Philips-fabrieken aan de April-Meistakingen deelgenomen had.

De eerste gevangenen werden op 12 mei '42 in het register van de *Polizei-gefängnis* Haaren ingeschreven. Dat register is bewaard gebleven en toont

¹ E. N. Veterman: *Keizersgracht* 763, p. 116.

aan dat er van de genoemde datum tot 12 april '44 (latere gegevens ontbreken) 2 837 gevangenen in Haaren ingeschreven zijn – de *Polizeigefängnis* zal in totaal, zo vermoeden wij, ruim drieduizend gevangenen geteld hebben.

'In vergelijking met Scheveningen', aldus ds. mr. F. C. M. Boenders, hervormd predikant te Oss, die in augustus-september '42 zes weken in Haaren en vervolgens negen maanden in de Cellenbarakken opgesloten zat, 'was Haaren een paradijs. Er werd niet geslagen.' Wel waren er onder de bewakers 'enkele bruten', maar de overigen behoorden tot 'de besten en de menselijksten' onder de 'SD'-ers. Van belang was ook dat het gevangenen-hulp personeel: communisten, hoofdzakelijk uit Amsterdam, die men uit het concentratiekamp Amersfoort naar Haaren (en Gestel) overgebracht had, 'allen', aldus ds. Boenders, 'keurige mensen waren en dat zij veel gedaan hebben om het lot van de gevangenen te verzachten.'¹

Het eten dat aan de gevangenen in Haaren verstrekt werd, was, hoewel wat vetarm, voldoende. Verder waren er een goede wasserij en een welvoorzienige bibliotheek. Ook waren de cellen comfortabel. De Duitse bewakers (zij wisten hoe het in andere gevangnissen toeging, om van de concentratiekampen te zwijgen) plachten van Haaren te spreken als van '*das Sanatorium*' en de term 'sanatorium' werd volgens de geheime agent J. Grün ook door 'de meer sportieven' onder de Nederlandse gevangenen gebruikt.² In zoverre geschiedde dat terecht dat gevangenen die uit andere 'SD'-gevangnissen verzwakt en uit Amersfoort en Vught uitgehongerd Haaren binnengevoerd werden, daar weer op krachten kwamen. Niet alleen door het 'officiële' gevangenis-eten: Rode-Kruis-pakketten mochten ook Haaren binnengebracht worden. In de vijf maanden waarin zich op de lagere verdiepingen van het Grootseminarie honderden gijzelaars bevonden, konden dezen er bovendien voor zorgen dat de politieke gevangenen op de bovenverdieping veel bijvoeding kregen (de gijzelaars ontvingen immers een overvloed aan hulp van buiten) en toen er, na januari '43, nog maar enkele gijzelaars in Haaren over waren, stond de *Kommandant* toe dat die bijvoeding (om daar vóór januari '43 verlof toe te krijgen, hadden de gijzelaars enkele Duitsers moeten omkopen, met 'vitamine c': flessen cognac) voortgezet werd. Enkele berichten naar de buitenwereld waren toen voldoende om die paar overgebleven gijzelaars in staat te stellen, per dag tot 300 kg levensmiddelen onder de politieke gevangenen te laten uitdelen. Begin '43 waren er in Haaren ca. duizend van die gevangenen.

¹ F. C. M. Boenders in Grootseminarie Haaren: *Domklok* (maart 1946), p. 15-16.

² 'Brutus' (ps. van J. Grün): *Ik was geheim agent*, p. 108.

'Een paradijs', 'een sanatorium' – die begrippen zijn toch maar van betrekkelijke waarde. Velen die in Haaren opgesloten zaten, wisten dat hun leven op het spel stond. Bovendien was het regime er gericht op het strikt geïsoleerd houden der gevangenen, vooral van de gevangenen van het *Englandspiel*. Dat lukte de Duitsers maar ten dele. De vier in Haaren achtergebleven gijzelaars alsmede ir. Philips wisten talloze berichten de gevangenis uit te smokkelen. Vooral dr. Steijns, een vrouwenarts uit Utrecht, waagde op dat gebied heel veel. Hij mocht regelmatig bezoeken brengen aan het ziekenhuis in Den Bosch en wist steeds een hoeveelheid clandestiene briefjes, die hij tersluiks van door hem behandelde gevangenen ontvangen had (hun vertelde hij ook hoe zij ziekten konden simuleren) of die door ganglopers, gevangenen dus, naar de ziekenzaal gesmokkeld waren, door de controle heen te krijgen – ook de echtgenote van ir. Philips, die af en toe verlof kreeg, haar man te bezoeken, nam enkele keren zulk een zending mee. Steijns liep evenwel medio augustus '43 tegen de lamp; hij werd prompt naar het concentratiekamp Vught geslept, daar in de bunker ernstig mishandeld (de 'SD' wilde weten wie hem geholpen hadden) – 'toen wist ik niet hoe ik', zo schreef hij later, 'ondanks alles de kracht heb gekregen, mijn vrienden niet te verraden.'¹

Wij noemden de agenten van het *Englandspiel*. Twee hunner wisten eind augustus '43, drie eind november uit Haaren te ontsnappen. Wij komen er in ons volgende deel op terug. Hier willen wij volstaan met op te merken dat nadien alle agenten van het *Englandspiel* naar de gevangenis te Assen overgebracht werden en dat Haaren ook voor andere arrestanten minder intensief gebruikt werd: zoals uit Tabel VII bleek, bevonden er zich op 13 augustus '44 nog maar honderdnegentig gevangenen; dat cijfer sluit het communistische gevangenen-hulppersoneel (enkele tientallen) in.

De meeste 'SD'-gevangenissen waren, zoals uit de gegeven cijfers blijkt, niet meer dan een *Deutsche Abteilung* in een Nederlandse inrichting. Het personeel van die *Deutsche Abteilungen* bestond uit Duitse toezichthouders die aanvankelijk gebruik maakten van de diensten van de normale Nederlandse bewakers. Trouwens, gevangenen werden in eerste instantie ook wel in de cellen van politiebureaus opgesloten en ook daar moest door het normale

¹ M. J. E. M. Steijns in *Gedenkboek Gijzelaarskamp Haaren*, p. 158.

Nederlandse personeel voor hen gezorgd worden. In talrijke gevallen getuigde dat politiepersoneel van sympathie voor de arrestanten, zij het dat het, schijnt het, niet zo vaak voorgekomen is dat leden van dat personeel arrestanten van de 'SD' durfden laten ontsnappen. 'Daar waar de bewaking in handen van echte Nederlanders was' (niet-'fouten' dus), 'hadden', aldus notaris Abma, schrijvend over de periode '40-'41, 'de gevangenen, wat behandeling en voeding betrof, niets te klagen. Velen van hen hadden het, afgezien van hun tekort aan bewegingsvrijheid, vaak beter dan thuis. Zij kregen van alles volop'¹ – er werden door politiepersoneel ook wel clandestiene briefjes naar buiten gesmokkeld.

Wij nemen aan dat de infiltratie van NSB'ers in het politie-apparaat deze en dergelijke vormen van hulp later in de bezettingstijd vaak bemoeilijkt heeft. Vaak, maar toch niet altijd. Eind december '43 werd J. Engels, die wij al eerder aanhaalden, in een cel op het politiebureau te Gouda opgesloten. Eén politieman ging haastig op Engels' verzoek allen waarschuwen met wie hij op illegaal gebied samengewerkt had, een tweede liet op Oudejaarsavond Engels' vrouw en dochter tot zijn cel toe, een derde bracht hem 'het laatste nieuws uit de krant en van de Engelse radio', een vierde verschaftte hem 'schrijfgereedschap . . . voor een clandestiene brief naar huis.'² Wij veronderstellen dat op menig ander politiebureau overeenkomstige hulp geboden is.

Niet anders ging het in de gevangenissen toe, met dien verstande dat ook hier het opvangen van de politieke gevangenen en het verlenen van bijstand aan hen in de loop der jaren moeilijker werd. De Cellenbarakken en de gevangenis te Haaren waren de enige inrichtingen die, zou men kunnen zeggen, volledig onder controle van de 'SD' stonden (voor beide inrichtingen was door de 'SD' personeel aangetrokken dat niet onder het departement van justitie ressorteerde) – elders evenwel, d.w.z. in de *Deutsche Abteilungen* van Nederlandse gevangenissen, werd dienst gedaan door het normale Nederlandse personeel. Dit telde in het gehele land ca. achttienhonderdvijftig man, van wie zich maar dertig bij de NSB aangesloten hadden. Er resteerden dus meer dan achttienhonderd niet-'fouten'. Onder hen waren dienstkloppers die geen enkel risico durfden nemen, anderen (weinig, naar wij aannemen) die wèl tot het nemen van risico bereid waren maar daarvoor betaald wensten te worden, nòg anderen die het verlenen van clandestiene hulp als hun vaderlandse plicht zagen. Het is niet mogelijk,

¹ K. de Fries (ps. van K. Abma): *'In deze bajes . . .'*, p. 66. ² J. Engels: *Bij de Kapo's*, p. 11.

nauwkeurig aan te geven hoe deze groepen zich numeriek tot elkaar verhiielden – een feit is het in elk geval dat er veel hulp geboden is.

In de literatuur hebben wij slechts met betrekking tot het Huis van Bewaring te Groningen de vermelding gevonden dat ‘de meesten’ van de bewakers althans begin ’41 niet eens van sympathie jegens een politieke gevangene getuigden (‘het lieve baantje moest niet in gevaar komen’¹) – in andere inrichtingen werd ook in de eerste jaren van de bezetting die sympathie duidelijk aan de dag gelegd. ‘We werden’, aldus dr. A. de Vletter, rector van het Kennemer Lyceum te Overveen, begin oktober ’40 gearresteerd wegens de anti-Duitse stemming op zijn school, ‘in het Amsterdamse Huis van Bewaring’ (wel te verstaan: in de *Deutsche Abteilung*) ‘bespottelijk goed verzorgd, kregen extra pap en eieren . . . De kok (kwam) ons ’s avonds wel . . . vragen, welke groente de heren de volgende dag bleefden . . . De bewakers stonden volledig aan onze kant, op een paar na, voor wie wij door de anderen gewaarschuwd werden.’² In diezelfde inrichting kreeg de Nève eind ’41 clandestien alles toegespeeld waaraan hij behoefte had: ‘een mes, een vork, zeep, een kwast, scheermesjes en een houder. Maar vooral schrijfpapier en een potlood, sigaretten en vrachten levensmiddelen van allerlei aard’³ – op zijn verjaardag werd hij door een der bewakers, zekere van Dijk, verrast met naar binnen gesmokkelde kalfscoteletten, getruffeerde bonbons, koekjes, chocola, sardines, ‘en vooral een stapel brieven van thuis, van vrienden en m’n vroegere medewerkers’⁴; daags daarna wist van Dijk hem nog een fles cognac in zijn cel te brengen. In het Huis van Bewaring te Arnhem deden de bewakers in de winter van ’40 op ’41, aldus de gereformeerde predikant van Ermelo, ds. J. van Raalte, ‘op een heel enkele uitzondering na, alles wat in hun vermogen lag om het verblijf in de cel zo aangenaam mogelijk te maken . . . Als je iets graag wou hebben en ze zagen kans om het te bezorgen, dan kreeg je het; bij één gevangene stond de cel vol bloemen die goede vrienden daar lieten bezorgen.’⁵ Ruim een jaar later, in februari ’42, waren in diezelfde inrichting volgens ds. J. Overduin ‘de meeste gevangenenbewaarders . . . goed, sommige uitstekend’ – met die laatste bedoelde hij diegenen die ‘gevaarlijk werk’ durfden doen.⁶

Er is, aldus onze algemene indruk, nauwelijks een *Deutsche Abteilung* geweest waar men niet enkele bewakers aantrof die het oorlogsnieuws aan de politieke gevangenen doorgaven en die (dat was steeds het belangrijkste)

¹ P. J. Stavast: *Een doodgewone KP'er* (1965), p. 24 en ms. ‘Vogelvrij’, p. 17. ² A. de Vletter: *Van eerzaam schoolleider tot gevangenisboef*, p. 38, 21. ³ Édouard de Nève (ps. van Willem Lenglet): *Glorieuzen* (1946), p. 77. ⁴ A.v., p. 125. ⁵ J. van Raalte: *In het concentratiekamp* (1945), p. 9. ⁶ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 55.

bereid waren, voor clandestien briefverkeer met relaties buiten de gevangenis zorg te dragen. Wijbenga noemt de bewakers in het Huis van Bewaring te Leeuwarden 'onvolprezen' ('die mannen verdienen een standbeeld', werd gezegd)¹, maar ook elders waren personeelsleden aan wie door gevangenen met grote dankbaarheid teruggedacht werd. In de Cellenbarakken was dat de al genoemde bibliothecaris (en briefsmokkelaar) J. ter Heide en in het Huis van Bewaring I te Amsterdam de ziekenverpleger J. van Putten - 'hij bleef', schreef de Vletter, 'nadat de Hollandse bewaking verwijderd was' (d.w.z. nadat de 'goede' bewakers door 'foute' vervangen waren), 'de trouwe vaderlander onder het personeel van de *Deutsche Abteilung* . . . Hij was de trooster, de steun, de toeverlaat.'² En laat ons, wat dit Huis van Bewaring betreft, bewaker G. van Welsum niet vergeten die in de lente van '44 belangrijke hulp verleende aan Gerrit van der Veen³, en evenmin bewaker W. Renshoff die voor tal van politieke gevangenen het clandestien contact verzorgde met makkers uit de illegaliteit die nog in vrijheid waren. 'Renshoff hield ons', schreef later J. Chr. Bührmann, een van de voornaamste koeriers van de OD, 'van alles wat er binnen de muren van het Huis van Bewaring gebeurde, op de hoogte'; via hem kon ir. J. A. van Heerde, een van de oprichters van het in '41 met de OD gefuseerde Legioen Oud-Frontstrijders, na zijn arrestatie in november van dat jaar 'meters closetpapier, voorzien van dagrapporten', naar buiten werken. 'Zijn echtgenote hield hem op de hoogte van de buitenwereld. Zij ontving op haar verjaardag bloemen met rood-wit-blauwe linten van haar man, met op het kaartje vermeld: 'tijdelijk Weteringschans'.⁴ Renshoff was het ook die er zorg voor droeg dat Bührmann, z.g. als lid van de kerkeraad, samen met de gevangenispredikant in van Heerde's cel kwam 'om te weten te komen wat de *Gestapo* van de organisatie wist en om zijn verklaringen met die van anderen te laten kloppen.'⁵

¹ P. Wijbenga: *Bezettingstijd in Friesland*, dl. II, p. 195. ² A. de Vletter: *Van eenzaam schoolleider tot gevangenisboef*, p. 37. ³ 'Op van de zenuwen' was van Welsum kort tevoren ziek toen de vrouw van de uitgever Bert Bakker hem kwam berichten dat haar man gearresteerd was. 'Ik ben toen maar beter geworden', vertelde hij in '70, 'en heb me de volgende dag weer gemeld. Ik zag hem in de cel zitten. Hij zei: 'Denk er om, wat in de linkerla van mijn bureau ligt, moet ogenblikkelijk verdwijnen.' . . . Ik heb de vrouw van Bert Bakker gebeld . . . Het gevolg was dat Bert Bakker na enige tijd de bajes uitwandelde.' (G. van Welsum in *Aantreden*, jan. 1970, p. 12-13). ⁴ J. Chr. Bührmann: 'Het Algemeen Hoofdkwartier maakt bekend', p. 21 (Doc II-340, b-1). ⁵ T. van Renterghem: 'Gewest X, Amsterdam' (jan. 1947), p. 3 (minist. v. defensie, centraal archievendepot, 126/76, no. 4).

★

Wij hebben in het voorafgaande enkele namen vermeld van leden van het Nederlandse gevangenis personeel die zich aan 'gevaarlijk werk' gaven – namen die wij in het beschikbare documentatiemateriaal aangetroffen hebben. Dat materiaal is evenwel (wij wezen er eerder op) hoogst onvolledig. Er zijn stellig veel méér personeelsleden geweest die, zonder risico's te schuwen (en zonder er geld voor te vragen), vitale hulp verleend hebben aan politieke gevangenen. Wij veronderstellen dat zij op het geheel der bewakers slechts een minderheid vormden – een minderheid evenwel welke optreden in veel gevallen effect had. Is dat de 'SD' steeds ontgaan? Dat valt niet aan te nemen. Personeelwisselingen als zich in het Huis van Bewaring I te Amsterdam voordeden, waar, in de *Deutsche Abteilung*, de meeste 'goede' bewakers door 'foute' vervangen werden, spreken een duidelijke taal.

Is hier nu alles mee gezegd? Wij menen van niet. Wij kunnen ons namelijk niet anders voorstellen dan dat menigeen onder het Nederlandse gevangenis personeel, voorzover hij in een *Deutsche Abteilung* tewerkgesteld was, zich bij tijd en wijle onbehagelijk gevoeld heeft in de uitoefening van zijn functie. Hoe men het ook wendde of keerde, Nederlanders die voor de vaderlandse zaak opkwamen, werden ten behoeve van de bezetter mede door andere Nederlanders gevangen gehouden. Misschien hebben vooral diegenen die tot clandestiene hulp bereid waren, af en toe zwaar aan die problematiek getild. Natuurlijk, het was evident nuttig wanneer men een politieke gevangene moed kon inspreken, hem allerlei goederen kon toesmokkelen of clandestien contact kon bewerkstelligen tussen die gevangene en zijn familieleden en illegale relaties. Soms kon men aldus, bijvoorbeeld wanneer men tijdig kon doorgeven dat bezwarend materiaal vernietigd moest worden of dat bepaalde personen dienden onder te duiken, het leven van de gevangene en de levens van zijn illegale relaties beschermen, maar de aan gevangenen geboden hulp had lang niet altijd zulk een vèrgaande betekenis; was zij louter van humanitaire aard, dan bracht zij de opgesloten landgenoot wel verlichting in zijn moeilijke situatie, maar zij veranderde die situatie in wezen niet: hij bleef gevangen.

★

Werd een illegale werker na zijn arrestatie in een gevangenis opgesloten, dan bevond hij zich vrijwel steeds voor het eerst van zijn leven in een cel.

‘De eerste indruk die een cel op je maakt, is’, schreef Veterman, ‘een gevoel van onwaarschijnlijkheid. Je gelooft ’t niet. Het idee dat iemand de deur op slot doet (en *hoe* op slot!) en dat je er nu beslist niet uitkomt, is belachelijk en ongeloofwaardig. Dit gevoel duurt enige tijd. Daarna wen je aan een cel.’¹

Natuurlijk had de ene gevangenis andere cellen dan de andere, maar het lijkt ons verantwoord, onze nadere beschrijving van een cel (en van de aan het cellulair bestaan gekoppelde regels) te beperken tot de Cellenbarakken: dit is tenslotte de gevangenis geweest die veel meer politieke gevangenen geherbergd heeft dan welke andere ook. Wij herinneren aan onze schattingen: van de zestigduizend gevangenen van de *Sicherheitspolizei* zijn zes-en-twintigduizend in de Cellenbarakken opgesloten geweest.

Een cel dan in de Cellenbarakken was ca. drie-en-een-halve meter lang, bijna twee meter breed en ca. drie-en-een-halve meter hoog. Op de vloer lagen donkere tegels, de muren waren gepleisterd en grijs geschilderd. Twee getraliede venstertjes bevonden zich boven de deur (de gang had een lager plafond dan de cellen), die venstertjes moesten des avonds met stukken karton verduisterd worden. Naast de venstertjes (die slechts over korte afstand geopend konden worden) was een luchtrooster. De deur werd met een zwaar slot en met twee grendels gesloten. Midden in de deur zat een luikje dat naar buiten neergeklapt kon worden (daarop werd het eten geplaatst). Achter in de cel bevond zich, in de breedte geplaatst, een 90 cm brede houten krib; daarop konden hoogstens twee gevangenen slapen (om en om) – waren er meer dan twee, dan sliepen die op de vloer. Nachtkleding hadden de gevangenen niet. Elk hunner had wèl een matras en twee paardedecken; kussens ontbraken. Per gevangene was er verder in de cel één zitmeubel: soms een eenvoudige stoel, meestal slechts een krukje. Aan een van de lange wanden was een opklaptafeltje bevestigd. De cel moest schoongehouden worden: daartoe waren een oude stoffer, een blik en een versleten dweil aanwezig. Per cel waren er verder twee kleine emmertjes. Eén daarvan was met schoon water gevuld: water om te drinken en om er zich mee te wassen (er was een zeepbakje, maar een stukje zeep ontbrak vaak) en het andere emmertje was voor het vuile water bestemd. De handdoeken verdienden nauwelijks die naam: meestal waren het stukken textielafval; men moest er drie tot vijf weken mee doen. Jassen en hoeden kon men aan een kapstokje ophangen. Om te eten en te drinken had elke gevangene de beschikking over een kroes, een bord, een houten lepel en een houten mes. Dan was er

¹ E. N. Veterman: *Keizersgracht* 763, p. 84.

'de ton': een grijze, door een deksel afgesloten vuilnisemmer met een naar lysol stinkende binnen-emmer; er lag een pakje wc-papier bij.

In elke cel hing aan de muur een gedrukt huisreglement, zowel in het Nederlands als in het Duits. Blijkens dat reglement¹ werd men om half zeven gewekt, werd het middageten om ca. half twaalf en het avondeten (brood met 'koffie') om ca. half zes rondgebracht ('s morgens vroeg kregen de gevangenen slechts wat 'koffie') en gingen om acht uur de lichten uit – in de wintermaanden zat men dus telkens tien-en-een-half uur in het donker.² Blijkens datzelfde reglement was het de gevangene o.m. verboden, uit de bovenraampjes te kijken, op stoelen, tafels of bedden te klimmen, de wanden, deuren of inventaris van de cel 'te bekladden of te beschadigen', 'zich met de gevangenen der andere cellen door kloppen, roepen, fluiten en andere tekenen te onderhouden of schriftelijke mededelingen (briefjes enz.) uit te wisselen', 'misbruik te maken van de bel' (naast elke celdeur bevond zich een bel waarmee de aandacht van de bewakers getrokken kon worden – bij gebruik viel op de gang een soort wijzer naar beneden zodat de bewaker wist waar gebeld werd) en 'met elkander te spreken tijdens het luchten.'

Dat 'luchten' geschiedde in de Cellenbarakken op de binnenplaats; de gevangenen verlieten dan per gang hun cel en namen daarbij hun 'ton' mee (d.w.z. de binnen-emmer). Die 'tonnen' werden bij een stortplaats afgeleverd – daar werden zij omgekiept en gereinigd: werk dat steeds door Joodse gevangenen verricht moest worden als die er in de Cellenbarakken waren. Voorschrift was dat de gevangenen dagelijks een kwartier gelucht werden. Heeft men zich daaraan gehouden? Wij vermoeden van niet. Het luchten, groep na groep, van vele honderden, soms zelfs van tweeduizend gevangenen vormde een hele opgave voor de *Wachtmeister* en wij kunnen ons nauwelijks anders voorstellen dan dat Schweiger op menige dag een groot deel van de gevangenen in hun cellen heeft laten zitten. Het is in elk geval voorgekomen dat gevangenen in *Deutsche Abteilungen* een maand of langer in hun cellen gezeten hebben zonder ooit gelucht te zijn. Uiteraard versterkte dat hun gevoel van isolement, van gescheidenheid van de normale wereld.

★

¹ Tekst in 'Oranjehotel', p. 22. ² In de *Deutsche Abteilungen* die onderdeel waren van Nederlandse gevangenis, golden iets andere tijden: men werd er 's morgens gewekt om zes uur en het licht ging er 's avonds uit om negen uur; de 'nacht' was er dus niet onaanzienlijk korter.

Vooral aanvankelijk, d.w.z. voordat zich enige aanpassing aan het nieuwe bestaan kon gaan aftekenen, was die gescheidenheid voor talrijke politieke gevangenen bijzonder moeilijk te verdragen, vooral ook voor diegenen onder hen die niet of nauwelijks afscheid hadden kunnen nemen van hun vrouw en kinderen. 'Alle liefde in mij', schreef later W. van de Poll, eind april '43 in Haarlem gearresteerd wegens hulp aan Joodse onderduikers en opgesloten in het Amsterdamse Huis van Bewaring, 'stroomde weg, naar huis, naar wat ik daar achterliet' (zijn vrouw en één kind) –

'Ik voelde mij leegstromen, zó leeg, dat het mij aandeed als een ontzettende benauwdheid, niet bij machte om de stroom te stuiten. Ik vocht tegen mijn verdriet, beet in de deken om toch geen geluid te geven en viel eindelijk uitgeput in slaap. Ach, als men vrij is, vrij om het leven te leven, te gaan waarheen men wil, beseft men niet wat het zeggen wil dat alles te missen! Het is immers dwaasheid, zo tegennatuurlijk, deze kerkering van een mens uit het volst van zijn leven. Een krankzinnige gedachte, gesproken uit het brein van een Godloos geslacht! O, gruwelijke ontzetting, zich te bevinden tijdens het 'luchten' in de ijzeren kooi van duimdikke tralies . . . Geen mes, schaar, bretels of dergelijke hadden we mogen behouden. In de kooi was in elk geval een gelegenheid, zich de nagels te slijpen aan de stenen muur.

Hier in de cel, de eerste paar weken, onderging ik mijn felste leed. Ik zat nog met mijn volle bewustzijn en gedachten thuis, nog geheel verweven met het geluk van ons samenzijn, ons huwelijk. Ik gevoelde, dat voor mij maar één mogelijkheid was om in deze toestand verder te leven, n.l. mij geestelijk los te maken uit dit verband. Ons gemeenschapsleven moest uiteengerukt worden tot het leven van afzonderlijk individu. Mijn zorg en liefde voor het kind vervloede in het niet! Ik staarde in een gruwzame leegte. Het leed van de eerste weken kan ik niet beschrijven. Verergerd door het besef, dat de weerspiegeling zich thuis afspeelde in het hart van mijn vrouw, waarin ik voelde hetzelfde leed van deze felle scheuring. En het scheurde! Mijn bewustzijn sleet weg tot een stille verdoezeling.'¹

De drukte, de bezigheid van het gewone leven en van de illegale activiteit waren weggevallen. Men zat opgesloten in een cel waarin het meestal stonk en die steeds bedompt was – een bedomptheid waaronder vooral diegenen leden die door hun werk gewend waren aan een bestaan in de frisse buitenlucht. Men had, zo leek het aanvankelijk, niets meer te doen. 'Ik zit hier nog geen 10 minuten', kraste een gevangene in de Cellenbarakken op de muur van zijn cel, 'en verveel mij al dood.'² Daartegenover ds. B. J. Ader, her-

¹ W. van de Poll: 'Herinneringen uit mijn gevangenschap' (z.j.), p. 2-3 (GC).

² 'Oranjehotel', p. 71.

vormd predikant te Nieuw Beerta, begin augustus '44 gearresteerd, ook al wegens hulp aan Joodse onderduikers, in een brief aan zijn vrouw: 'k Verveel me hier nooit. Heb veel te veel om aan te denken.'¹

Die twee diametraal tegengestelde uitlatingen kunnen ons een aanmaning zijn tot voorzichtigheid bij alle generalisaties. Misschien mogen wij toch wèl schrijven (men komt dat gegeven namelijk in talrijke herinneringen van gevangenen tegen) dat de zaterdagmiddag en de zondag door tal van gevangenen als het drukkendst ervaren werden; er vonden dan meestal geen verhoren plaats en dat betekende dat geen gevangenen uit hun cel gehaald werden en er weer in terugkeerden; bovendien werden dan geen gevangenen ontslagen en werden in de regel ook geen nieuwelingen binnengebracht, anders gezegd: afgezien van de schaarse routinehandelingen gebeurde er niets. Er heerste dan in de Cellenbarakken (maar ook elders) 'een griezelige stilte . . . Nu bestaat er', aldus mej. L. Bergmans, die begin '44 in de Cellenbarakken opgesloten werd, 'niets vreselijker dan deze hopeloze stilte . . . Op de doordeweekse dagen is elke gebeurtenis, ook al is deze op zichzelf nòg zo klein, voor ons belangrijk . . . Vandaar dat alle gevangenen de zaterdag en de zondag haten.'²

Door de stilte werd de irrealiteit van het bestaan onderstreept. 'Ik ben', zo gaf Bakels zijn gemoedstoestand in de cel weer, 'als iemand die met watten in de oren geblinddoekt ondersteboven in een luchtledige ballon in een mistige ruimte is opgehangen.'³ In andere bewoordingen de illegale werkster mej. C. van Oven: 'We waren wel aanwezig, maar leven deden we eigenlijk niet. Het leven ging aan de gevangenisdeuren voorbij, de mensen binnen waren in het algemeen (naar men zegt: door een kalmerend middel in eten en drinken) enigszins versuft.'⁴ Bij zeer velen ging het vermogen zich te concentreren achteruit en verzwakte het geheugen. Ook het normale tijdsgevoel onderging wijziging: 'Juist doordat de dagen zo op elkaar leken, wisten we', aldus mej. van Oven, 'tenslotte niet meer of we nu tien of honderd dagen gehad hadden, en zo verdwenen de maanden zonder dat we het merkten.'⁵ Wel hielden veel gevangenen de duur van hun detentie bij doordat zij (hetgeen verboden was) de dagen turfden op de muur van hun cel, maar dat leidde toch tot niet meer dan een intellectueel 'weten' van die duur: hij werd niet *gevoeld*. Elke dag leek eindeloos, weken en maanden (die alleen retrospectief bestonden) leken kort.

¹ Aangehaald in J. A. Ader-Appels: *Een Groninger pastorie in de storm* (1946), p. 281. ² L. Bergmans: *Episode*, p. 87. ³ F. B. Bakels: *Verbeelding als wapen*, p. 86.

⁴ C. van Oven in *Pittige verhalen uit onveilige tijden*, p. 43. ⁵ A.v.

Er was een overvloed aan tijd om na te denken, maar doordat dat nadenken in cenzaamheid geschieden moest en niet van de buitenwereld uit gevoerd werd, ontaardde het licht in piekeren en een mechanisch herhalen van steeds dezelfde gedachtengangen. Die hadden vooral betrekking op het illegale werk en op de verhoren (zou men er bestand tegen zijn?), maar daarnaast kwamen bij sommigen telkens dezelfde schuldgevoelens naar boven met betrekking tot fouten die zij, zo meenden zij, in hun leven (zou het hun gelaten worden?) begaan hadden. 'Was ik wel een goede huisvader geweest', vroeg de reeds enkele malen geciteerde Groninger OD'er (getrouwd, twee kinderen) zich af -

'Als ik terug mocht keren, zou ik ze verwennen. Ze mochten het mooiste uitzoeken wat ze wilden hebben. De oudste een fiets. En de jongste een bokkewagen met een bok. En m'n vrouw, die veel van bloemen houdt, zou ik overladen met bloemen. Nu pas wist ik, wat ik miste. En hoeveel ik tekortgeschoten was! Eén geval, reeds lang geleden, herinnerde ik me duidelijk. Eens had ik mijn oudste zoon in boosheid de tuin ingestuurd. Hij was héél ondeugend geweest. Ik was woedend. Hij moest een strenge straf hebben. Het was bitter koud. Er lag sneeuw. Het ventje ging huilend naar buiten; hij struikelde en bleef huilend in de sneeuw liggen. Mijn vrouw bracht de jongen weer binnen. Ik wist wel, dat het helemaal zo erg niet geweest was. En dat het ventje zich er wel niets van zou herinneren. Maar toch moest ik dat schrijven. Ik beloofde hem alles. Eigenaardig, maar waarom moest ik juist nu steeds aan deze dingen denken? Even voordat ik gearresteerd werd, hadden de jongens om een hond gevraagd. Toen ging het niet, maar nu . . . Ik schreef dat de jongens een hondje moesten hebben. Ik beloofde alles, alles.

. . . Later hoorde ik van mijn medegevangenen, dat het hun net zo ging. Waren wij dan juist zulke slechte vaders geweest? In de eenzaamheid zie je de fouten en dan wil je ze zo graag goedmaken!¹

Veler stemming was uitermate labiel: dagen van rotsvast vertrouwen konden gevolgd worden door dagen van de diepste wanhoop en verlatenheid. Treffend werd die labiliteit door Joop Westerweel (wiens illegale werk wij in deel 6, hoofdstuk 4, in de paragraaf 'Hulp aan Joden' beschreven) uitgedrukt in een brief die hij na zijn arrestatie in maart '44 uit de bunker van het concentratiekamp Vught naar buiten wist te smokkelen:

'Zondag, maandag en dinsdag waren zo gelukkig. Er was werkelijk helemaal geen cel, alleen maar ruimte, wijdheid. En ik heb zo ontzaglijk veel gelezen . . .

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 22.

Marietje en Jaap weten wel hoe ik in zulke tijden in bijbelteksten denk. Nu was het: 'Die in de schuilplaats des Allerhoogsten gezeten is, die zal overnachten in de schaduw des Almachtigen'. Zo'n breed, echt Oosters woord: daar hoort een koraal bij of nog beter het ruisen van de zee.

Maar ja, lieve mensen, zoiets is de mensen maar één keer gegeven. Met de ingezette taktiek van woensdag kwam vanzelfsprekend de omkeer. Ik speel nu drie-en-een-halve dag de zieke, hiervan heb ik twee dagen gevast. Ik ben van mijn berg af, en ben o zo menselijk, in Gethsemané. Daar vouw ik ook mijn handen en soms kerm ik het uit: 'Vader, laat deze drinkbeker aan mij voorbijgaan', en aan de overgegevenheid van: 'Niet mijn wil maar de Uwe geschiede', ben ik nog lang niet toc. Wat denkt de mens dan niet al? Hoe dat allemaal zo gelopen is en wat je verkeerd gedaan hebt – dat je toch maar uit de trein had moeten springen – en dat je je toch zo ver hebt laten krijgen om stomme verklaringen af te leggen – dat je er uit wilt – maar dat je het zelf wilt doen; je vrienden mogen voor jou niets wagen. Het is zo al erg genoeg – en dan bedenk je honderd manieren, die je meteen weer verwerpt ook, natuurlijk, en dat je vrouw en kinderen en vrienden hebt en dat je leven wilt, verdomme. Zo gaat het. Och, ik ben maar zo'n heel gewoon mens, jullie mogen me nooit idealiseren. Deze bittere dagen moet ik door. Als het tenslotte toch naar het laatste moet, och lieve vrienden, dat weet ik zeker, dan zal ik heengaan als een man. Dat is ook het moeilijkste niet, maar wat daar tussen ligt: de weg van Gethsemané naar Golgotha. Misschien is het maar een paar weken, maar wie zou er te licht over denken?'¹

Natuurlijk moet bij deze brief overwogen worden dat Joop Westerweel, wetend wat de 'SD' van hem wist, het terecht voor waarschijnlijk hield dat hij voor een vuurpeloton geplaatst zou worden – lang niet alle gearresteerde illegale werkers behoefden voor executie bevreesd te zijn. Bange voorgevoelens hadden, bij tijd en wijle, nagenoeg allen: zo er al geen doodvonnis viel, dan kon men toch tot langdurige gevangenisstraf veroordeeld worden of naar een concentratiekamp gezonden. Hoe lang die voorgevoelens duurden en hoe sterk ze waren, hing van de aard van de betrokkene af. Er waren er die, ook als zij voor een doodvonnis niet of niet langer bevreesd hoefden te zijn, er toch van overtuigd waren dat zij het einde van de oorlog niet zouden halen. Zo Wiardi Beckman die in de Cellenbarakken eind november '42 via een gat in de muur aan een medegevangene snikkend het laatste vers van 'Het verlaten landhuis', een gedicht van Geerten Gossaert (F. C. Gerretson), opzei:

¹ Brief, z.d., van Joop Westerweel aan zijn medewerkers in de illegaliteit (Doc I-1885 A, a-1).

'POLITIEKE GEVANGENEN'

'Wijs is wie zonder wederstreven
gelaten zijn geluk ontzegt;
want wat het leven heeft gegeven
ontneemt het naar zijn heilig recht -
Maar werwaarts ons het Lot te morgen,
ver in de wereld, dringt en drijft,
al wat aan liefde is geborgen
in 's harten schatvertrek: dat blijft!'¹

★

Het afgesloten bestaan in de cellen werd geaccentueerd wanneer geluiden uit de buitenwereld konden doordringen. Dat was zo, overal waar de gevangenen zich midden in een drukke bewoonde wijk bevonden, zoals bijvoorbeeld de twee Huizen van Bewaring in Amsterdam. Men hoorde er tartend de trams langsrijden, men hoorde soms een draaiorgel spelen, soms ook kinderen roepen, men kon er de kerkklokken horen zolang die niet door de bezetter gevorderd waren. De Cellenbarakken lagen naar verhouding geïsoleerd. Trams, orgels, kinderen, kerkklokken hoorde men er niet² - wèl de trein naar Scheveningen en bovendien drong als het volkomen stil was, des nachts dus, het geluid van de Noordzeebranding tot de gevangenen door. Die branding wordt gememoreerd in strofen die Anthonie Donker (N. Donkersloot) in de Cellenbarakken schreef waar hij wegens zijn rol in het kunstenaarsverzet van maart tot juni '42 opgesloten zat; hem was de nachtelijke stilte een troost:

'Dit is het stilste uur
waar ik ooit doorheen ben gegaan.
Alle stilten zijn hierin vereend.
Mijn leven wordt een doorschijnend water
en zichtbaar, voor het eerst, de grond.
Over aller hoofd trok de nacht
het pijnstillend dek van de slaap.

¹ J. C. W. Onderdenwijngaard in 'Oranjehotel', p. 176-77. ² Wèl heeft begin '41 een Haagse orgelman een tijdlang zijn orgel elke vrijdagochtend zo dicht bij het Scheveningse gevangeniscomplex opgesteld, dat hij mocht aannemen dat de gevangenen zijn wijsjes konden horen; hij begon dan steeds met het Wilhelmus, dat gevolgd werd door allerlei vaderlandse liederen. 'We zegenen de orgelman', schreef baronesse van Heemstra (*In hun greep*, p. 209). De man werd gearresteerd en enige tijd gevangen gehouden.

‘DIT IS HET STILSTE UUR’

Ook de snauwenden werden weer kind.
En de hunk'renden, de verslagenen,
de veroordeelde die zijn terechtstelling wacht,
over allen heen spoelt de nacht.

Nu leed en ellende en wrok,
al het tijdelijk tumult, is vergaan,
is duidelijk (veraf maar dichtbij)
de zee te horen.
Het tijdeloos, eindloos geruis
van haar golven gaat door mij heen –
Ik lig te luisteren naar de zee.¹

Was er mist (in de regel was het dan windstil zodat er maar weinig branding stond), dan hoorden de gevangenen in de Cellenbarakken weer een ander geluid: ‘de langgerekte kreet van een brulboei in de verte op zee – tot mijn dood zal ik het bewaren’, schreef Bakels, ‘en tot mijn dood zal ik het niemand kunnen uitleggen.’² Had die brulboei op allen zulk een associatief effect? Vermoedelijk niet. De gevangenen waren, wat hun gevoeligheid betreft, onderling zo verschillend als mensen maar zijn kunnen.

★

Einzelfhaft was een extra kwelling. ‘Nooit alléén zijn is een gruwel, ja, maar altijd alléén zijn, in Scheveningen in *Einzelfhaft*’ (die eenzame opsluiting kwam natuurlijk ook elders voor) ‘evenzeer – misschien’, aldus weer Bakels,

‘nog iets erger. Want een mens, weken alleen in een cel met zichzelf, gaat malen. Je merkt dat pas goed als je er weer uitkomt. Solitaire opsluiting is, ook al mag je wel meeluchten, een zeer geraffineerde kwelling. Ze tast namelijk je verstand aan, en dat weet je. *Omdat je dat weet, ga je vreemde dingen doen.* Zoals de lichaamsritmen vertragen wanneer je slaapt, zo de geestesritmen als je eenzaam opgesloten bent. Alles – en dat is zeer weinig – moet zo langzaam als enigszins mogelijk is gebeuren. Het opvouwen van de dekens. Het wassen in een teiltje. Het verrichten van de behoeften, zelfs het urineren. Het dweilen van de vloer. Het rechtzetten van de kruk. Het eten natuurlijk helemaal. Het doen van tweehonderd stappen diagonaal, tweehonderd stappen tegenovergesteld diagonaal. Alles en alles zo langzaam, zo *tijdrovend* mogelijk. Ik had een winterjas en zwarte

¹ Anth. Donker: *Tralievenster* (1945), p. 14. ² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 41.

hoed in mijn cel; die hoed werd dagelijks geborsteld met honderd streken, een ritueel dat alweer acht minuten opbracht.¹

Omgekeerd kon het constante samenzijn met anderen (Bakels constateerde het al) óók als kwellend ervaren worden. Eerder wezen wij er op dat in de Cellenbarakken de gevangenen eind '43 gemiddeld misschien wel met zijn vijven in één cel zaten. Eind '41 zat men overigens in de *Deutsche Abteilung* van het Huis van Bewaring II te Amsterdam al met zijn achten in één cel. Dat hier tal van praktische moeilijkheden uit voortvloeiden, behoeft geen betoog (vijf of acht man betekende bijvoorbeeld niet dat er vijf of acht matrassen waren), maar daarnaast was er het probleem van de onderlinge aanpassing. Zij vormde vaak een te zware opgave. Bij Bakels bijvoorbeeld werd op zekere dag in de Cellenbarakken een zedenmisdadiger opgesloten:

'Ik weet niet hoe hij in het Oranjehotel terecht kwam. Ik weet wel dat hij werd verdacht van ontucht met jongens; daarover sprak hij mij met terughoudendheid. Vrijmoediger – en uitvoeriger – deed hij mij verslag van zijn verrichtingen met vrouwen; blijkbaar beoefende hij het gemengd bedrijf. Nu en dan brak zijn geilheid zich baan in reeksen obsceniteiten, met hese stem beschreven; wat voor vrouwen hij versierde en op welke manieren, en waarnaar hij nu in de cel het meest verlangde. Sadisme was hem lang niet vreemd. Hij schilderde mij de in hem oprijzende fantasieën zo schaamteloos dat de copulaties haast zichtbaar werden; zijn woorden dreven op een spekselvroed naar buiten. Na enkele dagen werd hij weggehaald; ik heb hem nooit weergezien.'²

Dit was een nogal extreem geval. Maar ook waar 'gewone' gevangenen in één cel zaten, bleven moeilijkheden soms niet uit. Soms of vaak? Wij weten het niet. Het is de moeite waard, notaris Abma te citeren die, gelijk reeds vermeld, een jaar in de Cellenbarakken opgesloten was. 'Telkens wanneer ik', schreef hij,

'nadenk over het feit dat mensen van verschillende stand, ontwikkeling, leeftijd en geloof, die elkaar te voren hadden gezien, dag en nacht in één cel verkeerden, sta ik versteld over het geduld, waarmee zij elkaar verdroegen en dat terwijl zij dikwijls onder hoogspanning leefden. Natuurlijk waren zij soms prikkelbaar en natuurlijk kwamen er ruzies voor. Ruzies zijn als fuiken, waar men ongemerkt in terecht komt. Zo kregen mijn burens eens woorden over de juiste betekenis van: 'Koffie verkeerd'. De een verweet de ander: 'Je bent knap eigenwijs', waarop de laatste terugkaatste: 'Dan kunnen wij elkander de hand

¹ A.v., p. 166. ² A.v., p. 41.

geven'. Gelukkig werden dergelijke geschillen meestal spoedig bijgelegd.¹

Dat bijleggen was min of meer noodzaak. Er was immers geen ontsnappen aan ruzie. Men zat dan met een conflict-situatie die niet alleen voor de twee die met elkaar overhoop lagen, maar ook voor al hun celgenoten het bestaan ernstig bemoeilijkte.

★

Alles wat wij in de loop der jaren over het gevangenisbestaan gelezen en vernomen hebben, heeft bij ons de indruk nagelaten dat, over het algemeen, vrouwen beter tegen de moeilijkheden bestand waren dan mannen. Wij kunnen dat niet 'bewijzen' – het is een indruk, maar een stellige. Misschien is dat verschil ook wel te verklaren. Om te beginnen werden vrouwen minder hard aangepakt – de moeilijkheden die met mishandelingen en martelingen samenhangen, waren voor hen dus geringer. Van groter belang achten wij evenwel dat vrouwen krachtens hun fysiek functioneren (de maandelijkse menstruaties, eventueel ook de zwangerschap en het baren van kinderen) meer aan ongemak en pijn gewend zijn dan mannen en zich door hun ondergeschikte positie in de toenmalige maatschappij gemakkelijker in een situatie schikten waarin zij tot passiviteit veroordeeld waren. Vrouwen lieten zich bovendien gemakkelijker gaan. Een mannelijke politieke gevangene die een cel binnengeduwd werd, waarin zich al drie of vier andere gevangenen bevonden, deed zijn best, 'zich groot te houden': hij verdrong zijn verdriet en zijn angsten en zocht geen troost. Troostzoeken werd als 'onmannelijk' beschouwd. Een vrouw evenwel, die voor het eerst de celdeur achter zich hoorde sluiten, begon veelal met in tranen uit te barsten; dat schonk al een zekere verlichting, maar zulke uitbarstingen leidden er al spoedig toe dat een andere vrouw haar tegen zich aantrok om haar eens flink te laten uithuilen en haar zo goed mogelijk te troosten. Dat kon een grote steun betekenen.

Wij hebben voorts de indruk dat de gevoelsband tussen vrouwelijke gevangenen positiever werd dan tussen mannen, dat er dus in een cel met vrouwelijke gevangenen iets van warmte heerste, van vertrouwdheid, van innigheid. Zeker, kamraadschap werd ook door mannelijke politieke

¹ K. de Fries (ps. van K. Abma): *In deze bajes...*, p. 87.

gevangenen ervaren, en ervaren als een zegen, maar het komt ons voor dat die kameraadschap onder vrouwelijke politieke gevangenen sterker was, primitiever, 'totaler'. Juist die kameraadschap had men zo bitter nodig. Ze maakte de moeilijkheden waarin men zich bevond, niet kleiner – ze maakte ze wèl gemakkelijker te verdragen en droeg aldus bij tot het behoud of het herstel van het psychisch evenwicht.

*

Tenzij hij geen enkele neiging tot introspectie had, werd de gevangene in zijn cel in de eerste plaats geconfronteerd met zijn eigen persoonlijkheid. Voor degenen die *Einzelhaft* hadden, gold dat in versterkte mate. Wat men getracht, verricht, bereikt had, behoorde tot het verleden, men was, schreef Grün, 'alléén met zichzelf, barvoets en naakt.'¹ 'De stilte van een cel', zo Henri Cappetti, de illegale werker uit Ulft,

'werkt als een machtige retraite. Zij spoelt je weg, onweerstaanbaar, van de rumoerige kusten van het alledaagse leven en doet je tenslotte feilloos landen op de naakte kleine rots van je eigen ziel. En dan is men alleen, heel alleen op een verlaten eiland . . . alleen, met God. Om je heen de onverbiddelijke stilte van de ruisende zee. Een terug is er niet meer en aan de stormen moet men onafgebroken weerstand bieden. Wanneer men zo op de drempel van het leven staat, dan Wendt men steeds het hoofd naar achteren, dan is slechts de terugblik op dat wat voorbij is, onherroepelijk voorbij, de ijle band tussen het benauwde heden en het verre verleden. Zelfbedrog is onder zulke barre omstandigheden totaal onmogelijk. Men staat als het ware met een volkomen naakte ziel tegenover de spiegel van zijn geweten. Een meedogenloze spiegel! Wat is men, daarin gezien, ontstellend schamel en totaal ontdaan van franjes en opsmuk! Aldus geconfronteerd met het beeld van je eigen innerlijkste wezen, de meest genadeloze ontmaskering der ziel gadeslaand, noteert men onbarmhartig alle rimpels en plooiën. In een mistige onafzienbare reeks trekken alle zonden, alle fouten, alle daden die beter gedaan hadden kunnen worden, aan het geestesoog voorbij.

Gezeten aan mijn tafeltje, het hoofd in de handen, heb ik mij op een gegeven ogenblik ernstig afgevraagd: 'Waarom ben je hier?' Uit het antwoord op deze vraag, dat ik zonder veel moeite zelf kon vinden, heb ik gedurende elf maanden gevangenschap kracht geput. Het was de heilige overtuiging aan de goede kant gestreden te hebben tot de uiterste consequentie toe.'²

¹ 'Brutus' (ps. van J. Grün): *Ik was geheim agent*, p. 93. ² H. Cappetti in *Oorlog over ons dorp*, p. 42-43.

Inderdaad, de bezinning op het illegale werk dat men ter hand genomen had, schonk velen kracht. Had men zich dan eenmaal op het gevangenisbestaan ingesteld, dan kon van de regelmaat rust uitgaan. De cel kon, zo formuleerde een gevangene van de Cellenbarakken het (hij kraste het in de muur), 'vliegbasis voor onbegrensde gedachtenvluchten' worden. Het 'dagdromen' was volgens mr. C. van Rij, begin '41 gearresteerd wegens zijn steun aan het 'eerste' *Vrij Nederland*, 'een middel tot innerlijk verzet':

'De een . . . stelde zich tot in de kleinste details een wekenlange zeiltocht op de Friese meren voor. Hij leefde dag in dag uit op zijn boot, hij zag die om en onder zich, en boven zich het zeil met elk touwtje en elk spatje. En de oevers en de wijde ruimte! Een ander, die gestraft was met vier weken donkere cel en daarna nog eens zes weken niet luchten, niet werken en niet lezen, bouwde zich in Canada een volkomen autarkische huishouding op. Hij timmerde iedere dag aan zijn huis, van kelder tot zolder, hij koos de kleur van de verf en het behang, maakte bijgebouwen voor vee, houtopslag en bakkerij, hield zijn schapen voor de wol, schoor deze en maakte zijn eigen kleden, dekens en kleren. Tot het hem een ogenblik niet meer duidelijk was wat hij beleefd had en wat niet, wat droom en wat werkelijkheid was, tot hij dus tijdloos ging leven, en verleden, heden en toekomst in één vlak ging zien – toen zette hij zijn dromen stop en ging psalmen zingen en gezangen.'¹

Een reserve-kapitein, J. Werkman, gearresteerd als lid van de Oranjevacht, vulde zijn ochtend door 'met de hele compie' een mars te maken:

'precies dezelfde wegen volgen als vroeger . . . En merkwaardig hoe goed je alles wist. Elk gedeelte van de route had je beter opgenomen dan ooit vermoed werd. Je wist precies, waar de rust gehouden werd, je herinnerde je tal van gesprekken met de jongens tijdens de mars en hield die gesprekken opnieuw . . . En de tijd ging om, meestal vlugger dan je dacht.

. . . Ik was niet de enige die zo deed. Ik sprak in het voorjaar 1941 onze vriend Bosschart uit Amsterdam.² Hij . . . vertelde me dat hij elke morgen met zijn vrouw ging wandelen in de Kalverstraat. Voor elke winkel stonden ze te kijken, deden enkele inkopen en tenslotte was het einddoel het Leidseplein waar een kleintje koffie gekocht werd. 'En je kunt het geloven of niet, maar ik hórde het strikje!' zei Bosschart.'³

¹ C. van Rij in *O en V*, dl. I, p. 677. ² A. A. Bosschart, in december '40 gearresteerd als voorman van het Comité voor Vrij Nederland, genoemd in deel 4, hoofdstuk 15, in de paragraaf 'Ondergrondse pers'. ³ J. Werkman in 'Oranjarahotel', p. 55.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

Nuttig was het, wanneer men zichzelf en eventueel ook anderen een vaste dagorde kon opleggen. De Nijmeegse hoogleraar prof. mr. R. Regout S. J., eind juni '40 gearresteerd o.m. wegens zijn betrekkingen met de Duitse Jezuïet Friedrich Muckermann, stelde in het Huis van Bewaring te Arnhem onmiddellijk 'een dagprogram van afwisselend gebed en studie' op. 'Het was de tijd', schreef later zijn ordegenoot P. van Gestel, 'waarin hij gewoon was zijn achtdaagse retraite te doen, en alsof het de gewoonste zaak van de wereld was . . . , maakte hij van de gevangenis zijn retraitehuis.' Medio augustus werd Regout met twaalf andere Nederlandse gevangenen naar de bureaus van de *Gestapo* op de *Alexanderplatz* te Berlijn gevoerd waar het gehele gezelschap op één kamer opgesloten werd. Op Regouts initiatief

'werd een dagorde opgemaakt met morgenwijding en gebed 's avonds en 's morgens; met kaartspel, debatten en voorlezing in de middag, met wandelen rond de tafel onder het zingen van nationale liederen en de niet te vergeten kamergymnastiek, volgens de professor het beste middel om fit te blijven.

Koninginnedag 1940¹ blijft diep in hun geheugen gegrift. Regout hield een preek in de 's morgens gehouden dienst, gewijd aan de Koningin en het Huis van Oranje, indrukwekkend. Hij wees er zijn kamergenoten op, dat zij trots moesten zijn dat zij evenals het Huis van Oranje ballingschap moesten dragen voor God en Vaderland.²

Een strenge dagorde hield ook Regouts collega Titus Brandsma aan, medio januari '42 in de Cellenbarakken opgesloten, omdat hij de katholieke dagbladpers tot een weerbare houding gestimuleerd had. Wij citeren zijn eigen beschrijving:

'Zo kwart voor zeven gaat er een bel, maar heel zacht . . . Ik sla een kruis, groot de Madonna van Carmel op het plankje boven mijn bed en trek mijn kousen en pantoffels aan; bid op mijn knietjes drie Weesgegroetjes en een kort gebed en begin mijn bed af te halen.

. . . Dan ga ik, nog altijd in mijn pyama (die ik gelukkig ook nog kon meepakken bij het arresteren), op de opgevouwen dekens op mijn matje geknield, op mijn manier uit het geheugen en aanvullend wat ik niet van buiten ken, de H. Mis lezen met de geestelijke H. Communie en de gebeden der dankzegging.

. . . Tegen acht uur ben ik weer het heertje, met uitzondering van de baard, deftig in het zwart en zet ik me op mijn krukje aan tafel, bid het *Angelus*, een Onze Vader en een Weesgegroet als in het klooster en verorber mijn ontbijt met

¹ 31 augustus. ² P. van Gestel S. J. in St. Canisius College: *Ons College-Jaarboek 1944-1945* (1946), p. 87-88.

mijn lepel. Och, dat deed ik 35 jaar geleden in onze Beierse kloosters juist op dezelfde wijze. Daar brokten we ook het brood in de koffie en aten het met de lepel. Ik reinig weer bord en lepel en ga dan een morgenwandeling doen onder het genot van een pijpje en nadenkend over de dag van gisteren en die van vandaag, mijn *Memento* van de H. Mis nog eens wat vrijer herhalend. Ik denk aan velen, die aan mij denken, en tracht te leven in de *Communio Sanctorum*, de Gemeenschap der Heiligen. Ik wandel niet ver, drie meter heen en drie meter terug, en dan weer van voren af aan. Die wandeling begint zo ongeveer half negen tot tegen negen uur mijn pijpje leeg is. Dan bid ik de Metten en Laudens en de Priem, vaak eerst ook nog heen en weer lopend, totdat ik, dat gedrentel moe, rustig naast de tafel op mijn krukje tegen de muur ga zitten om verder te bidden. Als ik daarmee gereed ben, is het ongeveer half tien.

. . . Om half tien houd ik dan mijn morgen-meditatie met lezing en overweging van *Jesus* door Cyriel Verschave, dat ik met het leven van de H. Theresia in de vertaling van Kwakman bij gunst van de politie, die mij arresteerde, heb mogen meenemen, de eerste dagen hier nog wel niet kreeg, maar later op mijn verzoek toch op mijn cel mocht hebben.

Om tien uur begin ik wat te schrijven.

. . . Nu tracht ik in de uren van schrijven mijn indrukken vast te leggen van de tijd hier doorgebracht, terwijl ik verder het leven van de H. Theresia schrijf, dat ik voor 'Het Spectrum' op mij nam. Als ik met schrijven begin, steek ik een sigaar op. Om half twaalf bid ik, alweer lopende, Terts, Sext en Noon.

Omstreeks twaalf uur, soms al wat vroeger, wordt het middageten gebracht in een laag cilindervormig keteltje met deksel; . . . de hoeveelheid is zo groot, dat ik aan tweederde genoeg heb.

. . . Na tafel reinig ik weer de wapenen, bid het *Angelus* als in het klooster en houd dan geknield, in de geest met de Ordebroeders, adoratie. Het '*Adoro Te*' is mijn meest geliefd gebed geworden, ik zing het soms halffluid. Het is meteen een geestelijke H. Communie.

Na het eten steek ik een pijpje op, loop wat op en neer en knap wat kleine karweitjes op, zoals gisteren het in elkander zetten van mijn altaartje, vandaag het slijpen van mijn nagels, die al te lang worden en waarvoor ik geen schaarje kon machtig worden. Op het harde cement van vloer en muur heb ik ze weer netjes bijgeslepen.

. . . Om twee uur bid ik *Vespers* en *Completen* met het Rozenhoedje. Dat laatste moet ik op mijn vingers doen, want in de haast van het verkleeden heb ik dit, jammer genoeg, in mijn habijt gelaten. Ik begrijp het zelf niet, maar het is zo. Onze Lieve Heer heeft dat zeker zo beschikt om het meer te doen waarderen. Daarna lees ik in het leven van de H. Theresia . . . Ik lees zo tot vier uur, steek er nu en dan een pijpje bij op. Om vier uur houd ik geknield een half uur meditatie over het leven van *Jesus* en mijn leven. Om half vijf ongeveer reeds wordt het avondbrood rondgebracht, dat ook voor 's morgens moet reiken.

. . . Na het avondeten bid ik het *Angelus*, houd in de geest met het klooster Adoratie, steek een sigaar op en houd nog een avondwandelingetje, drie meter

'POLITIEKE GEVANGENEN'

heen, drie meter terug en weer van voren af aan, juist als 's morgens. Om zes uur ga ik weer wat schrijven tot kort voor acht. Dan maak ik mijn bed op en bid mijn avondgebed voor mijn bed.¹

Brandsma had, zoals bleek, de beschikking over schrijfgerei. Anderen, onder wie Donkersloot, maakten gebruik van tersluiks verkregen hulpmiddelen. Donkersloots strofen over het geluid van de branding citeerden wij al; wij willen er een van zijn sonnetten aan toevoegen:

'Ik ben, sinds plotseling de tijd bleef staan,
hier met mijzelf alleen achtergebleven,
doch de herinneringen stromen aan,
daarvan alleen reeds zou ik kunnen leven.

Spiegelend in een stilstaand water gaan
gedaanten en gebeurtenissen beven.
O stenen vloer, o grond van mijn bestaan
waar ik mijn levensbeeld op vind geschreven.

Als op de bodem van een zee gezonken
vind ik terug wat lang reeds was verblonken
en weet nu wat het voor mij is geweest.

Al wat er met de jaren was verdwenen,
helder als toen is het opnieuw verschenen,
het diepst vergetene het allermeest.²

Een enkeling kwam in de gevangenis aan werk van langer adem toe. Eén gevangene, J. H. Kruizinga, schreef in het Huis van Bewaring I te Amsterdam op tweehonderd velletjes wc-papier een kinderverhaal: 'Roetje, het gevangenskattje', een tweede, drs. L. A. Enthoven, begon in de Cellenbarakken een economisch proefschrift te schrijven – hij had geen potlood, maar grifte de tekst met een spijker in wc-papier; dat hield hij een maand vol. Er zullen wel meer van die prestaties verricht zijn, maar ook als men niet de daarvoor vereiste concentratie opbracht, was het mogelijk zich vast te houden aan wat men in het innerlijk geborgen wist.

¹ Titus Brandsma: *Mijn cel. Dagboek van een gevangene* (1944), p. 18–29. ² Anth. Donker: *Tralievenster*, p. 19.

In de lente van '41 werden aan de gevangenen in de Cellenbarakken en in de *Deutsche Abteilungen* in gevangnissen elders alle bijbels ontnomen. Zij werden nadien ook niet meer toegelaten (soms slipte er toch een door de controle heen), hoeveel moeite het Nederlands Bijbelgenootschap en de protestantse kerkgenootschappen zich ook gaven. Liederenbundels met de psalmen en gezangen vielen aanvankelijk niet onder een verbod maar die omissie werd spoedig door de *Sicherheitspolizei* gecorrigeerd. Eigenlijk was het in strijd met dit beleid dat de *Sicherheitspolizei* de gevangenis-predikanten en -aalmoezeniers niet de toegang tot de Cellenbarakken en de *Deutsche Abteilungen* verbood. Elke zondag werden daar korte godsdienstoefeningen gehouden. In hoeverre deze predikanten en aalmoezeniers de gevangenen tot steun zijn geweest, weten wij niet – er is onder hen in elk geval één van wiens werk in de beschikbare documentatie met veel lof melding gemaakt wordt: ds. G. Bos, de gevangenis-predikant van de Scheveningse Strafgewangenis die door de *Sicherheitspolizei* ook toegelaten werd tot de Cellenbarakken. Onvermoeibaar was hij in het opzoeken van familieleden van gevangenen teneinde hun te vertellen hoe dezen het maakten, en aan velen van diegenen die uit de Cellenbarakken ter executie weggevoerd werden (dat begon al met de Geuzen in maart '41), verleende hij geestelijke bijstand. Hij liet zich door de Duitsers niet intimideren en verstond de kunst om, zonder ooit een woord te zeggen dat hun aanleiding kon geven een einde te maken aan zijn werkzaamheden, toch steeds aan de gevangenen duidelijk te doen blijken dat hij naast hen stond. Wij achten het voldoende, één getuigenis aan te halen, nl. van Nico Wijnen:

'Eén keer is ds. Bos bij mij in de cel geweest. Hij wist dat ik communist was. Hij heeft noch over godsdienst noch over politiek met mij gesproken. Voornamelijk sprak hij over mijn leven, mijn beroep, mijn toekomstplannen. Hij sprak mij moed in. Hij vervulde puur de rol van vertrooster. Dit was vlak voor Nieuwjaar. Wel heeft hij mij uitgenodigd eens een dienst van hem bij te wonen. Met Nieuwjaar ben ik inderdaad naar zijn dienst geweest. Van die dienst zijn mij drie dingen bijgebleven:

Ten eerste: de botte, stomme koppen van de bewakers tussen ons in, die er zo echt blijk van gaven er niks van te snappen en het hopeloos vervelend vonden.

Ten tweede: alle kerels brulden de psalmen, zetten echt hun longen eens uit, het herinnerde mij levendig aan het verhaal van de brave soldaat Schwejk, meer een ademhalingsoefening dan een godvruchtig zingen.

Ten derde: de rede van Bos zelf. Hij zei o.a.: een groot aantal mensen wordt

'POLITIEKE GEVANGENEN'

thans hier godvruchtig, omdat ze het met Onze Lieve Heer op een accoordje willen gooien: 'Ik zal voortaan godvruchtig zijn, als U mij mijn leven spaart.' Hij stelde de dingen op een uiterst frisse wijze. 'Maar laat het zó zijn: zeker weten dat je een dezer dagen wordt gefusilleerd en dan toch zeggen: 'Heer, niet mijn wil, maar Uw wil alleen geschiede.' Dat is godsvrucht.' Echter naast deze toon van oprechte christelijke deemoed had zijn hele redevoering een ondertoon van: 'Jullie beulen krijgen ook wel hun trekken thuis.' Als die kerels hem maar enigszins hadden kunnen verstaan, hadden zij hem zeker *ingesperrrt*. Bos was roekeloos moedig.¹

De door Bos geleide diensten betekenden voor talloze gevangenen in de Cellenbarakken een belangrijke morele injectie, maar van zondag tot zondag waren dezen weer op zichzelf aangewezen. Nood leert bidden. Onder de gelovigen waren er, zo veronderstellen wij, velen die vuriger baden dan ooit, ja die als Christenen eigenlijk pas voor het eerst in hun leven reëel beseften wat hun Heiland doorstaan had:

'Want nimmer stond zo werkelijk als thans
de Here Jezus Christus in ons midden.
'Je moogt God op je blote knieën danken!
Wij kenden het woord al lang en al te wel,
maar op de koude stenen van de cel
stijgt de waarachtigheid uit dode klanken.
Zo krijgt het ijdel spreken met de mond,
versleten in het spraakgebruik der tijden,
o God en Vader, door Uw streng kastijden
de werkelijkheid van 't Kruis tot achtergrond.'²

Wij tekenen bij dit anonieme gedicht aan dat het moeilijk schrijven is over de geloofsbelevissen: in tegenstelling tot de concentratiekampen (daar was de nood nog zoveel groter) zijn er uit de gevangnissen niet zoveel sprekende getuigenissen van gevangenen zelf bewaard gebleven, behoudens dan van diegenen die ter dood veroordeeld waren, en op hen komen wij in dit hoofdstuk nog terug. Misschien is voor de groep der politieke gevangenen als geheel toch wel representatief wat op de vooravond van Kerstmis '42 in de Cellenbarakken geschiedde. De Beaufort had er, alle verboden ten spijt, een bijbel toegesmokkeld gekregen. Daaruit begon hij na het avond-

¹ 'Verslag van mededelingen van N. Wijncn' (23 febr. 1948), p. 5-6. ² Anoniem gedicht, opgenomen in F. J. Krop: *Gevangenis en concentratiekamp. Scheveningen* (z.j.), p. 19.

brood het Kerstverhaal uit het Lucas-evangelie voor te lezen aan zijn celgenoot. Dat werd via de luchtroosters gehoord in de cellen naast de hunne. 'Harder', werd er geroepen. De Beaufort ging toen voor de deur op zijn krukje staan en las, zo luid mogelijk sprekend voor het luchtrooster (wat hij zei, werd dus wel over het platte dak in de cellen, maar niet op de gang verstaan), het Kerstverhaal voor. Hij voegde er een lekenpredikatie aan toe over 'de wonderbare kracht van het gebed, de hoop op genade die wij wisten bij onze Hemelse Vader en dat wij ons in Zijn handen veilig over konden geven.' Hij eindigde met het Onze Vader dat hij in andere cellen hoorde meebidden, gevolgd door een zegenbede: 'Genade, vrede en barmhartigheid zij u rijkelijk geschonken van God, onze Vader, Zijn Zoon Jezus Christus en de Heilige Geest.' 'Ik wist niet', schreef hij later,

'of ik het recht had, om dat te doen: later leek het mij ook, alsof ik iets gedaan had, wat mij niet toekwam, maar ik moest en het was eruit, voordat ik het zelf wist. Het was even nog stil op de gang en, vreemd, zelfs het dronken gebral van de wacht had opgehouden. Terwijl ik van het krukje afsprong, begon opeens een stem schor en kennelijk ongewoon te zingen: 'Stille nacht, heilige nacht . . .' En alsof een orgel met machtige accoorden het voorspel had ingezet, zong een honderdtal stemmen mee. Eerst zachtjes, maar tenslotte uit volle borst. Het was aangrijpend en een spontane uiting van saamhorigheid in deze kerker. Katholieken, Joden en Protestanten, alles zong en het was alsof een golf van ware levende blijdschap ging over de verzamelplaats van menselijke ellende. In de verte hoorden we, hoe gang B – de vrouwengang – ons gezang overnam; de hoge vrouwenstemmen klonken door heel het gebouw.'¹

Er waren, dunkt ons, niet zo weinigen die in gevangenschap terugkeerden naar het geloof van hun jeugd waarvan zij in hun later leven vervreemd waren. Dat kon met veel innerlijke strijd gepaard gaan: was die terugkeer iets anders dan een uiting van angst voor de dood? Ja, werd door Lex Althoff, de eind mei '42 gearresteerde medewerker van Koos Vorrink en van de geheime agent E. W. de Jonge, na een worsteling van honderd dagen in de gevangenis te Haaren aangetekend: zijn 'bekering' zag hij niet als 'een beetje godsdienstwaanzin', 'door nood en ellende' ontstaan, maar als de terugkeer naar 'een niet meer te schokken Godsvertrouwen en diepe religie'; hij voelde zich 'herboren met *Gods hulp* . . . Ik kan nu alles dragen en ben voorgoed verlost van alle angst. Ik ben bereid te sterven, welgemoed, en bereid te leven, welgemoed. Ik dank de Voorzienigheid dat ik op 23 mei

¹ B. Ph. de Beaufort: *Kerstmis in Scheveningen*, p. 37-38.

1942 in gevangenschap ging. Zonder deze honderd dagen zou ik nooit die wonderbaarlijke voltooiing als mens ondergaan hebben, als nu geschied is.¹

Enkele gevangenen waren er aan wie zich, zo meenden zij, een wonder voltrok: in momenten van opperste nood zagen zij, als zij naar de gevangenis gevoerd of aldaar gelucht werden, een Kruisteken aan de hemel staan of een engel verschijnen. God, zo voelden zij het dan, was hun onmiddellijk nabij. Die nabijheid werd door katholieken als vanzelfsprekend ervaren wanneer een helper (een gangloper, of hun advocaat, of een pastoor die op bezoek was) er in slaagde, hun een hostie toe te smokkelen; deze moest dan in allerlei voorwerpen verborgen zijn, bijvoorbeeld de voering van een enveloppe, een brillenkoker, een handtas, een tabakszak, een zalfpotje – onze opsomming is stellig niet volledig.

Het is natuurlijk mogelijk dat er ook gevangenen zijn geweest die door hun lijden in gevangenschap hun geloof verloren hebben, maar wij zijn hier bij ons onderzoek geen voorbeelden van tegengekomen.

In die gevangnissen waarin een bibliotheek aanwezig was, konden de gevangenen per cel eens per week twee boeken krijgen. In het Huis van Bewaring I te Amsterdam verkeerden die boeken in een erbarmelijke staat: ze waren uit de band gevallen, werden als losse velletjes tussen twee stukken karton bijeengehouden (dat had overigens het voordeel dat de velletjes in de cel door de een aan de ander konden worden doorgegeven zodat twee of meer gevangenen tegelijk één boek lezen) en van de oudste boeken waren de zijkanten van de pagina's zozeer afgesleten dat men vaak de eerste en laatste woorden van elke regel er maar bij moest fantaseren, 'wat weer', aldus B. Honselaar, 'een sport op zichzelf vormt.'²

In de Cellenbarakken verkeerden de boeken in betere staat en daar kon de bibliothecaris, ter Heide, aan menige gevangene ook studieboeken brengen van buiten de gevangenis. Remijnse studeerde er analytische meetkunde en filosofie. Sommige gevangenen lazen hun wekelijkse boeken gulzig, maar dan soms wel twee of drie keer achtereen, andere verdeelden de lectuur over de hele week. Wie een vreemde taal beheerste, kon zijn dag vullen met het uit

¹ A. A. L. Althoff: 'Dagboek', aangehaald in Halbo C. Kool: 'In memoriam Lex Althoff', *Critisch Bulletin*, dec. 1945, p. 22. ² B. Honselaar: *Vlucht naar voren. Cellulair journaal* (1946), p. 65.

het hoofd vertalen van gedeelten uit de boeken. Bakels trof in een van de boeken die hij in de Cellenbarakken kreeg, een historische roman, de beschrijving van een executie aan – terecht waarschuwde hij ter Heide dat deze die roman beter uit de circulatie kon nemen. Bakels constateerde overigens bij zichzelf dat hij ‘dikwijls . . . tien, twintig pagina’s las zonder enig idee te hebben van wat er stond.’¹

Ook andere vormen van afleiding, althans van pogingen daartoe, waren mogelijk. Schaak- en dam-‘borden’ werden op het tafelblad getekend of anderszins geïmproviseerd en als ‘stukken’ werden knopen of stukjes gekauwd brood gebruikt. Stroethoff constateerde dat in de cel waarin hij kwam, op de stoelzitting het spel ‘Mens erger je niet’ getekend was –

‘Nu, ergeren doen we ons de ganse dag. Een dobbelsteentje blijkt ook aanwezig te zijn. Het is wat kreupel, maar het gaat toch. En als fiches dienen een boordeknoopje, een stukje zilverpapier enz. Een losse knoop van mijn vest zal mijn zegetrofee worden! Het ene potje na het andere wordt gespeeld . . . We doen het allemaal met grote toewijding en overgave.’²

Het kwam ook voor dat gevangenen elkaar raadsels opgaven of de een na de ander een verhaal vertelden. Ook zij die in *Einzelhaft* zaten, konden zich afleiding verschaffen: wie een speld had, kon haar telkens weggooiën en dan weer opzoeken. Eén gevangene in de Cellenbarakken ‘amuseerde (zich) nog het meest’ door telkens 25 maal achtereen te trachten, een propje papier op de rand van zijn hoed te werpen; hij bracht het nooit verder dan tot 8 maal raak, ‘record voor cel 339. Het was . . . slechts kinderachtig gedoe’³ – ja, maar de dag was lang. Een derde gevangene, die *Einzelhaft* had, kleepte zich elke dag vier of vijf maal aan en uit. Een vierde die dat hoorde, ‘lachte er toen even om, doch later heb ik dat zelf ook gedaan.’⁴

Haast geen cel was er in het ‘Oranjehotel’ waar gevangenen niet heel veel tijd er aan besteedden om, alle verboden ten spijt, inscripties in de muren of op hun kroes te krassen. E. P. Weber heeft ze, voorzover hij ze kon vinden en ontcijferen, alle in zijn *Gedenkboek van het ‘Oranjehotel’* opgenomen⁵ waaraan hij als ondertitel meegaf: ‘Celmuren spreken’. Dat deden zij inderdaad. Soms schreven gevangenen hun naam, hun woonplaats en de datum van de inscriptie (of een andere datum), soms godsdienstige spreuken of hele psalmverzen, maar ook wel ‘Leve de Koningin!’ (of de namen van leden van het vorstenhuis), aansporingen om vol te houden

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 40. ² F. A. Stroethoff: *Ik zat achter de tralies*, p. 26. ³ C. L. de Bussy in ‘*Oranjehotel*’, p. 54. ⁴ J. P. M. van Hoof in a.v. ⁵ A.v., p. 52–118.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

(ook wel in de vorm van gedichten, ook wel in vreemde talen) en vooral ook aansporingen om te zwijgen tijdens de verhoren, verwensingen tegen de Duitsers ('vuile Rotmoffen'), persoonlijke mededelingen (in één cel: 'Ik zat hier door mijn man verraden', in een andere: 'Anne 25 jaar zat hier met nog zes meisjes wij slapen met zeven op drie strozakken Stien Mies Alie Anne Koba Lies Truus Ik heb niets gedaan ik ben pas 19 jaar'), en dan zijn er die talrijke inscripties die op de geliefden thuis betrekking hadden: 'Rob mijn eigen lieve man / Robby Rob Rob liefste / Rob je bent altijd bij me' – om slechts één weer te geven van de meer dan vijftig van dien aard die Weber vermeld heeft.

★

Onstuitbaar was de behoefte van gevangenen om met elkaar in clandestien contact te komen. Zaten zij met meerderen in één cel, dan wilden zij toch steeds weten wie in de cellen naast hen zaten. Tal van middelen waren er om dat contact te bewerkstelligen. Men kon, als men gelucht werd, elkaar snel gegevens toefluisteren, soms kon men, gaande naar de plaats waar men gelucht zou worden, of daarvandaan terugkerend, tersluiks een briefje naar binnen gooien in een cel waar de deur om de een of andere reden geopend was (maar dat schrijven van een briefje had dan al een probleem gevormd: gevangenen mochten vrijwel nooit schrijfgerei hebben), men kon ook van de eigen cel uit contact zoeken met de burens door middel van een klopfabet of door een opening te maken in de gemeenschappelijke muur. Bij een klopfabet betekende in de regel één klop een a, twee kloppen een b, enzovoort. Het 'kloppen' van een korte mededeling (op de muur of op verwarmingsbuizen) kon dan licht een half uur of langer in beslag nemen.

Het maken van een spreekopening in de muur was een hele opgave. Er was een scherp instrument voor nodig: in de Cellenbarakken kon men daarvoor een uiteinde van het handvat van een van de twee waterremmertjes gebruiken, als men dat los kon wurmen. Aan dat uiteinde werd tegen de stenen muur een punt geslepen (dagen werk!) – dan begon het 'boren' in een voeg (opnieuw dagen werk!). De opening moest gecamoufleerd worden; dat gebeurde met losgekrabd cement dat met water en een beetje 'zeep' tot een papje gemaakt werd waarmee de prop papier die in de opening gestoken was, aan de buitenzijde bestreken werd. In de Cellenbarakken was het bovendien mogelijk, het houten blokje waarop de lampen in elke twee naast elkaar gelegen cellen gemonteerd waren, los te wrikken. Was de opening

ontstaan, dan kon men, zolang zij niet door de *Wachtmeister* ontdekt was, met zijn burens spreken.

Nog een andere wijze van communicatie was, gelijk al weergegeven, in de Cellenbarakken mogelijk: het, dwars over het platte dak van de gang, tot elkaar roepen van luchtkoker tot luchtkoker. Onze Groninger OD'er kwam met een andere politieke gevangene, Albert, in cel 710 terecht. Meteen werd contact met hen gezocht:

'Uit een cel tegenover ons klinkt een stem: 'Hallo hallo, is er nog nieuws? Is cel 710 weer bezet? Hallo cel 710, kom eens te voorschijn.' Albert en ik keken elkaar aan. Wat was dat nu? Kon dat hier zo maar? We moesten het wagen. Ik riep terug: 'Ja, hier cel 710.' Het contact was gelegd. Verschillende vragen over en weer werden gedaan en beantwoord. Ik deelde mee dat ik al een paar maanden gevangen zat. Nu namen verschillende cellen aan het gesprek deel. Het werd een algemene uitwisseling van 'nieuws'. Was het wel nieuws? Plotseling riep een harde stem: 'Hier cel 754. Gaarne zou ik inlichtingen over mijn vriend Aart van Rossum. In welke cel bevindt hij zich?' Het werd stil. Daar klonk weer dezelfde stem: 'Ik herhaal: Aart van Rossum!' Albert en ik stonden paf. 't Was een compleet draadloos systeem. Want nu pas begon het telefoneren echt. Een ogenblik later klonk de naam Aart van Rossum van verschillende kanten. De geluidsgolven plantten zich voort van cel tot cel, ja van vleugel tot vleugel. Na een tijdje hoorden we uit de verte naderen: 'Hallo, hallo, cel 754. Aart zit in vleugel E.' De vleugels hadden verschillende letters. Het kwam steeds dichterbij. Zo arriveerde het in cel 754. Het bericht was doorgekomen!¹

Het 'kloppen' van mededelingen heeft uiteraard ook in andere gevangenisplaatsen plaatsgevonden, wellicht zijn daar evenwel minder spreek-openingen geweest; de Staat der Nederlanden had de Cellenbarakken als noodgevangenis bedoeld en de bouw zo goedkoop mogelijk laten uitvoeren - wij nemen aan dat het in de als permanente gestichten gebouwde inrichtingen moeilijker was om gaten in de muren te maken.

De 'SD'-gevangenis in Haaren bood weer een ander probleem: hier werden de gevangenen, althans de belangrijken onder hen, nooit als groep gelucht maar één voor één. Zij zagen hun medegevangenen dus nooit. Toch bleek communicatie mogelijk en wel via de waterleiding waarop in het gebouw van het Grootseminarie elke 'cel' aangesloten was. Eind '43 werd ontdekt dat men, door de kraan telkens te openen en te sluiten, tekens geven kon die op enige afstand gehoord werden. Bij het 'seinen' kon men gebruik maken

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 20.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

van het gebruikelijke klopfabet, maar van Schendel, de chef-marconist van de OD, vond twee cellen verder een medegevangene met wie hij door morsesenen mededelingen kon uitwisselen – 'een pracht van een draadloze verbinding' waarvan hij ruim vijf maanden gebruik maakte¹; verschillende 'stations' waren op dat 'net' aangesloten.

★

Men zou dat uitwisselen van mededelingen kunnen zien als een vorm van onderlinge hulp. Die hulp werd op tal van wijzen geboden; het is nauwelijks mogelijk, er een overzicht van te geven. Misschien mogen wij wèl schrijven dat nagenoeg alle gevangenen voor betuigingen van solidariteit extra gevoelig waren en dat een gevangene die solidariteit in de regel op geen effectievere manier kon tonen dan door, als hij een sigaret had weten te bemachtigen, die met een medegevangene (of met enkelen hunner) te delen. Sigaretten werden ook wel geïmproviseerd. 'In de hoeken van zakken van broek, jasje, overjas, zit stof. Dat stof', aldus Bakels,

'is dikwijls vermengd met draadjes tabak. Ik had al gauw al mijn zakken onderzocht. Tabak en stof werden in een stukje pleepapier gerold tot een wanstaltige sigaret . . . De moeilijkheid was dan, aan vuur te komen. Mijn hele gevangenschap door hebben sigaretten voor iedereen zonder uitzondering een hoofdrol gespeeld. Een sigaret hebben, dat betekende puur geluk'² –

maar het vuur dan? Soms had deze of gene een lucifer. In de Cellenbarakken werd wel het vod dat als handdoek dienst deed, stijf om de lamp gepakt zodat het na een half uur begon te smeulen.

Ook toen de gevangenen nog geen Rode-Kruis-pakketten ontvingen, was er wel eens wat te delen. Soms werd goedgevonden dat aan een gevangene die bezoek kreeg, een kleinigheid overhandigd werd. Zo was, op zekere dag, J. A. Stijkel in de Cellenbarakken de gelukkige eigenaar van drie pepermuntjes. Daarvan gaf hij één aan prof. Cleveringa; 'hij heeft me daarmee', zo vertelde Cleveringa ons diep ontroerd bijna twintig jaar later, 'een groter dienst bewezen dan als iemand me nu een miljoen gaf.'³

Eén categorie gevangenen was er die, als zij dat wilden, bij uitstek tot

¹ A. S. M. van Schendel in *Pittige verhalen uit onveilige tijden*, p. 99. ² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 49. ³ R. P. Cleveringa, 18 aug. 1960.

hulpverlening in staat waren: die gevangenen namelijk die huishoudelijke hulpdiensten moesten verrichten en daartoe overdag of gedurende een gedeelte van de dag niet in hun cellen opgesloten waren – laat ons hen, samenvattend, met de term aanduiden die wij als vaker gebruikten: ganglopers.

Ganglopers werden aangesteld door de *Wachtmeister* en wij nemen aan dat die *Wachtmeister* er, op een enkele uitzondering na, op bedacht waren, gevangenen uit te kiezen die niet alleen ijverig en gedienschtig waren maar die zij ook voor betrouwbaar hielden. Er zijn evenwel onder die ganglopers verscheidenen, misschien wel velen, geweest voor wie maar één doel gold: hoe helpen wij onze medegevangenen het best? In het Huis van Bewaring I te Amsterdam begon gangloper D. L. G. Wakker met, samen met een collega, Willy Vels, het warme eten zo te verdelen dat de zieken, zwakken en mishandelden iets meer kregen dan de anderen: een deel van het eten verborgen zij, in hun eigen cel of in de cel van de kapper, in pannen waarvan zij na de 'officiële' uitdeling de inhoud rondbrachten. Voorts ontvingen zij van een Nederlandse bewaker sigaretten en tabak die zij voorzichtig distribueerden in de luchtcel waarin zij op drie of vier gevangenen toezicht moesten houden¹ – daar werden die sigaretten ook gerookt. Aan de achterzijde van de deuren van de luchtcellen schreven zij voorts met potlood het belangrijkste oorlogsnieuws op (nadat het gelezen was, werd het natuurlijk uitgewist). Verder droegen zij zorg voor 'de huispost': 'deze bestond hierin dat, wanneer een min of meer bijeenhorende groep personen was binnengebracht, wij aanstonds tussen de verschillende cellen briefjes doorgaven van hen die reeds verhoord waren, aan anderen die wij dachten dat in dezelfde zaak zaten'² – opdat men die briefjes zou kunnen schrijven, hadden Wakker en Vels dan tevoren de betrokken gevangenen een potloodje in handen gespeeld.

Papier was er in elke cel: wc-papier. Wat lag dan meer voor de hand dan dat een gevangene aan wie de hulpvaardigheid van een gangloper bekend was, deze vroeg of hij kans zag, een briefje de gevangenis uit te werken? De gangloper kon daarbij hoogstens een bemiddelende rol spelen: hij moest het briefje doorgeven aan een bewaker die wat durfde, en deze moest dan zien (het Nederlandse personeel werd op onregelmatige tijdstippen door de Duitsers grondig gefouilleerd), hoe hij het briefje de gevangenis uit smokkelde. Hoe dat in Haaren geschiedde, beschreven wij reeds.

¹ In de meeste gevangenissen werden de gevangenen niet op een binnenplaats gelucht, maar in een luchtcel: een getraliede ruimte in de openlucht die van een gang uit bereikbaar was. ² D. L. G. Wakker: *Dit gebeurde in de Weteringschans*, p. 42.

Vrijwel geen enkele politieke gevangene mocht een potlood bezitten. De cellen werden van tijd tot tijd grondig doorzocht en als dat door de *Wachtmeister* of door 'foute' bewakers dan wel door 'foute' ganglopers geschiedde, bestond altijd de kans dat het potlood, als men er een had, ontdekt zou worden. Elke cel bood overigens mogelijkheden om het te verbergen – zoveel mogelijkheden, dat de medische student F. Dekking, in april '43 gearresteerd wegens zijn hulp aan diegenen die het Amsterdamse bevolkingsregister in brand gestoken hadden, eens een half uur moest zoeken voor hij de bergplaats die hij 's nachts vergeten was, weer had gevonden. 'Er zijn', schreef hij medio augustus '43 in een brief aan zijn vrienden die de gevangenis uit gesmokkeld werd,

'twee manieren van verbergen: technische en psychologische. Technisch is: in allerlei gaatjes, onder de zitting van een stoel, achter de poten van de kast¹, tussen de verwarmingsbuizen, onder de matrassen, in het bed, in een kapot kussen, in en achter het verduisteringskarton, achter het matglas van het raam, opgehangen aan ijzerdraad dat van de luchtplaats gestolen was. Psychologisch is: niet verstoppert en onder of zelfs in de ton (doen), 't laatste door ophangen aan de deksel. Niet één bewaker acht een gevangene daartoe in staat.'²

Klaas Toornstra, een van Vorrinks medewerkers, die op 1 april '43 gearresteerd was, improviseerde schrijfgerei. 'Pen of potlood had ik niet', schreef hij in zijn memoires,

'maar bij de inventaris van de cel bleek een linnen zak te behoren met daarin een roodgeverfde stoffer en een verroest blikken doosje met de verdroogde resten van schuurpoeder. De linnen zak peuterde ik los en spoelde die telkens weer in mijn waswater totdat hij eindelijk min of meer schoon was. Zo had ik een handdoek. Van de oude stoffer peuterde ik stukjes rode verf, die, enigszins nat gemaakt, afgaf. Wat rode kleurstof, gemengd met een beetje roestwater afkomstig van de oude poetsdoos, en ik had 'inkt'. Van een splinter van de beddeplank maakte ik een 'penseeltje'. Nu nog papier en ik kon schrijven. Een zak met

¹ Anders dan in de Cellenbarakken stond in de Strafgevangenissen en Huizen van Bewaring een klein kastje in elke cel. ² Yvo K. Pannekoek (ps. van F. Dekking): brief, medio aug. 1943, *Libertinage* (1948), 2, p. 49.

Paasgaven van het Rode Kruis bracht de oplossing. Om echter één letter te kunnen schrijven moest ik de houtsplinter vier tot vijf keer vochtig maken. Uren duurde het volschrijven van een papiertje niet groter dan een stukje toilet papier.

. . . Na een paar maanden was de stoffer helemaal kaal. Ik was nu uitsluitend op roestwater aangewezen maar dat gaf helaas te weinig kleur. Bij een van de schaarse bezoeken bracht mijn vrouw een paar surrogaat-Maggiblokjes mee. Er bleek een donkere 'kleur' inkt van gemaakt te kunnen worden¹ -

en Toornstra kon weer 'schrijven'. 'Zelfs is het gebeurd', aldus Anne de Vries, 'dat een vrouwelijke gevangene een brief borduurde' (zij had dus een borduurnaald kunnen improviseren), namelijk 'op de strook van haar waszak met draden van een uitgehaalde kous, een brief van 755 letters.'² Wel te verstaan: wie 'schreef' (of iets anders deed dat verboden was), moest altijd zorgvuldig luisteren of in de gang voetstappen naderden: dat kon de opmaat zijn tot een onverhoedse controle.

Gelijk gezegd: het waren meestal 'goede' bewakers die voor de clandestiene briefwisseling met de familie of met makkers uit de illegaliteit zorgdroegen, maar uit de Cellenbarakken smokkelde eens een vrouwelijke gevangene die ontslagen werd en die gangloopster geweest was, niet minder dan 72 briefjes tegelijk naar buiten: ze had daartoe de baleinen uit haar korset door de briefjes vervangen.³ Overal waar het vuile wasgoed van de gevangenen door hun familie gehaald werd en door schoon wasgoed vervangen, bood ook dat gebeuren mogelijkheden tot het doen van mededelingen. Wel werden die zendingen gecontroleerd, maar iets wat op de binnenkant van een overhemd of een stuk ondergoed geschreven was, werd niet steeds ontdekt. Eén gevangene vond eens in een knoop van een band van zijn pyamabroek een opgerold sigarettenvloetje met berichten van zijn gezin, een ander had met zijn vrouw tevoren een bepaalde code kunnen afspreken: 'één schone witte zakdoek - het gaat met de oorlog matig; twee witte

¹ K. Toornstra: *Van onderwijzer tot burgemeester* (1972), p. 94-95. ² Anne de Vries in *Het Grote Gebod*, dl. II, p. 184. ³ In de Cellenbarakken wist een loodgietersknecht, Martin Oosterom, van het platte dak af, waar hij werkzaamheden moest verrichten, via de raampjes (deze werden van tijd tot tijd door bewakers geopend) contact te onderhouden met tientallen gevangenen: hij wierp bij hen briefjes, rookartikelen en etenswaren naar binnen en haalde aan een koord briefjes naar zich toe: die bracht hij in het gehele land rond. Oosteroms werk is op zekere dag uitgelekt, hij had evenwel, toen hij een keer gefouilleerd werd, toevallig geen briefjes bij zich en ontkende alles. Desondanks werd hij ruim drie maanden in arrest gesteld en nadien mocht zijn baas hem niet in dienst houden.

zakdoeken – het gaat goed; drie witte zakdoeken – het gaat zéér goed.¹ De vindingrijkheid kende geen grenzen.

★

Voor gevangenen van de *Sicherheitspolizei* gold geen vaste bezoeksregeling. Of bezoek toegestaan werd, was een zaak van de *Sachbearbeiter*. Zolang deze de zaak niet 'rond' had, werd bezoek nooit gepermitteerd, maar als hij in dat opzicht geen risico meer meende te lopen, betekende zulks niet dat wèl verlot tot bezoek gegeven werd. Soms waren *Sachbearbeiter* in dat opzicht schappelijk, soms waren zij honds; het zal wel gebeurd zijn dat zij voor een bezoek omgekocht moesten worden: met geld, met goederen, zelfs met diensten in het sexuele vlak.

Uiteraard was bij een bezoek, als het eindelijk toegestaan werd, steeds een *Wachtmeister* aanwezig. Gevangenen reageerden op zulk een bezoek verschillend: sommigen gaf het kracht, hun vrouw of hun vader of moeder weer eens gezien te hebben, anderen, dieper dan ooit hun isolement besefvend, raakten er door in de put. Van de zijde van de gevangenen was er vrijwel nooit gelegenheid, tijdens zulk een bezoek belangrijke mededelingen te doen², van de zijde van de bezoekers trouwens ook niet – of het moest zijn dat zij door hun uiterlijk, hun houding of een enkele toespeling duidelijk deden uitkomen dat zij een ongeschokt vertrouwen hadden in een spoedige bevrijding. Want hoe het er met de oorlog voorstond, was een vraag welke de politieke gevangenen als groep voortdurend bezighield.

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 45. ² Een van de vermoedelijk zeer weinige uitzonderingen wordt gevormd door de waarschuwing tegen de OD-koerier W. Padeloup (deze was door chantage in de rol van *V-Mann* terechtgekomen) welke Boellaard, door Padeloups toedoen gearresteerd, medio augustus '42 aan zijn vrouw kon doorgeven tijdens haar bezoek. Er liepen in het bezoekers-lokaal twee herdershonden rond. Boellaard zei tegen zijn vrouw dat de ene, Max, een 'lieve hond' was, maar de ander, Wolf (Padeloup werd met 'Wolf' aangesproken), 'een rothond. Als ik die had' zei Boellaard, 'zou ik hem zeker laten afmaken.' (W. A. H. C. Boellaard: Notitie, 18 juli 1974) Boellaards vrouw gaf de waarschuwing via mej. mr. M. A. Tellegen onmiddellijk aan Six, de chef-staf van de OD, door maar deze achtte haar te vaag om tot actie over te gaan; tot die actie (Padeloups liquidatie) kwam het pas bijna vijf maanden later.

Er waren verschillende wegen waarlangs het oorlogsnieuws tot de gevangenen doorsiepelde. Wij gaven al een voorbeeld met betrekking tot het Huis van Bewaring te Amsterdam waar twee ganglopers de voornaamste berichten op de deur van de luchtkooi schreven. Wij nemen aan dat deze wijze van communicatie gekozen werd ten behoeve van diegenen op wier gangen de twee niet zelf kwamen: aan de gevangenen die daar opgesloten zaten, konden zij immers bijvoorbeeld bij het uitreiken van het eten met een enkel woord belangrijk nieuws toefluisteren. Die ganglopers hadden dat nieuws dan vernomen van 'goede' bewakers – in het algemeen moeten wij die bewakers als de belangrijkste bron zien van het nieuws dat een gevangenis binnenkwam, althans op dagen waarop geen nieuwe arrestanten binnengebracht werden. Kwam zulk een nieuwe arrestant een cel binnen waarin zich al andere gevangenen bevonden, dan was natuurlijk een van de eerste vragen die dezen stelden hoe het er met de oorlog voorstond. In de Cellenbarakken werden evenwel af en toe ook kranten binnengesmokkeld, zelfs illegale bladen. Begin '42 was er voorts in de kamer van de *Wachtmeister* een radio geplaatst waarmee, als geen van die Duitsers aanwezig was, 'goede' ganglopers af en toe naar de *BBC* konden luisteren.

Bij gebeurtenissen van uitzonderlijk grote betekenis kon zich soms ook wel een gesprek ontwikkelen tussen een gevangene en een bezoeker, waarbij door die bezoeker in gecamoufleerde vorm het laatste nieuws doorgegeven werd. Ds. B. Slingenberg, predikant te Bierum, in januari '42 gearresteerd, zat in augustus nog gevangen in het Groninger Huis van Bewaring toen de Britten op de 19de hun *raid* op Dieppe uitvoerden. De eerste berichten daaromtrent wekten in bezet gebied de indruk dat de Geallieerde invasie ingezet was. In de middag van de 19de wist men beter, maar in het Huis van Bewaring deed pas in de ochtend van de 20ste het gerucht de ronde dat de Britten zich hadden teruggetrokken. Mede doordat vrijwel alle Nederlanders de verwachting koesterden dat een geslaagde invasie tot de spoedige, zo niet onmiddellijke val van het Derde Rijk zou leiden, was het voor de Groninger gevangenen van de grootste betekenis, zekerheid te krijgen. Ds. Slingenberg kon die ochtend in de bezoekersruimte, uiteraard in aanwezigheid van een Duitse toezichthouder, zijn broer spreken. 'Ik keek hem', zo vertelde hij later,

'eens goed aan en vroeg: 'Hoe zit dat, ben je *diep* gevallen?' Hij dacht een ogenblik na, en zei toen: Och, dat valt mee. Maar heel wat anders. We hadden een zomerhuisje gehuurd, maar dat beviel ons toch niet erg. We zijn maar weer weggegaan, maar het plan is om op dezelfde plaats een groot buitenverblijf te bouwen.' Die mededeling was voldoende duidelijk: de Engelsen waren inderdaad

uit Dieppe teruggetrokken, maar hadden meegeedeeld, met een heel wat grotere macht te zullen terugkeren.'¹

Wij nemen aan dat zulk een versluiserde communicatie wel vaker plaatsgevonden heeft. Dat men ook in clandestiene briefjes van buiten de gevangenis met een enkel woord het belangrijkste nieuws doorgaf, spreekt vanzelf: de schrijvers van die briefjes 'leefden' op dat nieuws en zij beseften dat de gevangenen dat in nog sterker mate deden. De bevolking in bezet gebied rekende, telkens weer, op een spoedige bevrijding, maar de gevangenen hadden nog zoveel méér reden, zich aan die verwachting vast te klampen. Zo geloofde omstreeks maart '41 'iederceen' in de Cellenbarakken, 'dat de oorlog in mei afgelopen is' – althans, dat kreeg mr. E. F. K. Michielsens van een vrijgelaten gevangene te horen²; volgens diezelfde gevangene was 'de stemming onder de gevangenen prima.'³

Die stemming kunnen wij misschien het beste weergeven met de woorden: 'men wilde zich niet laten kisten'; de *Wachtmeister* mochten best merken dat men hen als vijanden zag en dat men er rotsvast van overtuigd bleef dat Duitsland de oorlog zou verliezen. Hoezeer de gevangenen ook van elkaar geïsoleerd waren, verkeerden zij op dit punt toch in een en dezelfde stemming die zich soms zelfs ontladde in collectieve demonstraties.

In augustus '41 riep in de Cellenbarakken een der gevangenen dagelijks meermalen: 'Ik weet er maar één woord voor!' – en 'de hele bevolking van de vleugel' waar hij gevangen zat, schreeuwde dan in koor: 'Ba!'⁴ In de *Kriegswehrmachtgefängnis* in Utrecht vierden de gevangenen op 31 december '42 Oud en Nieuw, 'natuurlijk niet om 24 uur', schreef Bakels (dat was 'Duitse tijd'), 'maar om 00.40 uur. Aangezien wij niet over een horloge beschikten, hebben wij op de Utrechtse torenklokken van half een gelet en daarna om beurten tot honderd geteld, totdat wij zeshonderd bereikt hadden.'⁵ In de Cellenbarakken werd in '41 de verjaardag van prinses Juliana (30 april) gevierd doordat alle gevangenen 's morgens om half zeven de door baroness van Heemstra ingezette verzen 1 en 6 van het Wilhelmus meezongen, 'daarna roepen we allemaal: 'Leve onze prinses!''⁶ Vier maanden later, op de verjaardag van koningin Wilhelmina (31 augustus) ging de politieke gevangene Neeltje Epker nog iets verder. Zij was in januari '41 gearresteerd omdat

¹ B. Slingenberg in *Bierum in de branding* (1947), p. 65. ² E. F. K. Michielsens: *Tegen de vlagen van de Oostenwind*, p. 249. ³ A.v. ⁴ A. M. C. van Lynden-van den Bosch: *Dominee D. A. van den Bosch* (1946), p. 123. ⁵ F. Bakels: *Verbeelding als wapen* (1947), p. 70. ⁶ E. Th. J. van Heemstra: *In hun greep*, p. 222.

zij als vroedvrouw in een Haags gezin het denkbeeld geopperd had, een pasgeboren meisje de voornamen Irene, Beatrix, Juliana, Wilhelmina te geven (die voornamen werden vervolgens in de geboorte-advertentie vermeld en de 'SD' was zich toen met de zaak gaan bemoeien) – welnu, op Koninginnedag '41 hield mej. Epker in alle vroegte met luider stem een korte toespraak waarin zij de verjaardag van de koningin memoreerde en ongeveer aldus eindigde: 'God doe haar spoedig tot ons wederkeren in een vrij Nederland, gezuiverd niet alleen van de buitenlandse, maar ook van de binnenlandse vijanden, en spare haar nog vele jaren tot zegen van ons land en volk. Leve de koningin! Ik heb gezegd.'¹ Daarop volgde 'luid applaus' en in 'een luidruchtige stemming' werd vervolgens, aldus ds. D. A. van den Bosch (wij beschreven zijn gevangenschap in deel 5, in de aanhef van hoofdstuk 8), 'van alle kanten een feestelijk geroep aangeheven: 'Wel gefeliciteerd!' 'Leve de koningin!''²

Ook het 'luchten' werd die dag een demonstratie. 'De één', aldus Herman Coenradi, lid van de Oranjewacht, in december '40 gearresteerd,

'kwam met zijn tandpasta die een oranje kleur had, de ander had bij zich de kleuren rood, wit, blauw uit het kartonnetje van de smeerkaas; ik heb er zelfs één gezien met een echt oranje strikje en er was er nog één die liep in een oranje voetbalbroekje. Het was echt Koninginnedag. In een van de cellen zat een eerbiedwaardige grijsaard die het zelfs zo ver bracht, de *Wachtmeister* zijn hand te nemen en hem toe te voegen: 'Wel gefeliciteerd met de verjaardag van de koningin', waarop de *Wachtmeister* hem met overslaande, ziedende stem toevoegde: '*Das gibts nicht mehr.*''³

Wat de overige verjaardagen van leden van het Oranjehuis betreft, weten wij slechts dat op 30 april '43 in de Cellenbarakken 's morgens om zeven uur plotseling 'de nationale liederen' weerklonken, die, aldus een gevangene, 'voor mijn gevoel en gehoor gezongen (werden) door alle gevangenen – dat betekent *community-singing* door niet minder dan twaalfhonderd mensen!'⁴ Wij nemen aan dat overeenkomstige manifestaties op deze en andere nationale feestdagen ook wel plaatsgevonden hebben in andere gevangenis- en, zij het dat (zo veronderstellen wij verder) de stemming wellicht daar het meest strijdvaardig was waar zich onder het geheel van de gevangenen van de *Sicherheitspolizei* de meeste politieke gevangenen bevonden. In de Cellen-

¹ A. M. C. van Lynden-van den Bosch: *Dominee D. A. van den Bosch*, p. 128.

² Brief, 31 aug. 1941, van D. A. van den Bosch aan zijn echtgenote, aangehaald a.v., p. 127. ³ H. Coenradi: *Verslag*, p. 8. ⁴ L. van Bunge: *Scheveningen*, p. 25.

barakken bestond er, bij alle bezorgheid die de gevangenen kon kwellen (of misschien juist daardoor),

'ook vrolijkheid, dikwijls zelfs uitgelatener dan in de . . . buitenwereld. De kleine, van de rest van de wereld hermetisch afgesloten gemeenschap . . . kende liedjes, verhalen en grappen, en in de cellen werd soms daverend gelachen.

. . . De opmerkingen, die in de cellen en van cel tot cel tussen de verschillende bewoners werden gewisseld, zouden geblinddoekte luisteraars soms tot het idee hebben kunnen brengen, zich te midden van een groep vrolijke vakantiegangers te bevinden.¹

Wat de *Polizeigefängnis* te Haaren betrof, heeft dr. Steijns vooral de weerstandskracht van de vrouwelijke gevangenen geprezen die hij groter achtte dan die der mannelijke:

'Er waren onder de gevangenen vele vrouwen en als ik aan haar denk, aan haar persoonlijke moed, haar onverzettelijkheid en weigering medeplichtigen te noemen, dikwijls ondanks de gruwelijkste mishandelingen, dan kropt het in mijn keel van ontzaglijk medelijden, maar tevens en tegelijk ben ik vervuld met een grote achting en dankbaarheid voor het voorbeeld, dat ze voor ons en voor haar mannelijke medegevangenen waren. Haar opgewektheid was grenzenloos en ondanks alles klonk herhaaldelijk lachen en vrolijk zingen uit de sombere cellen. Onder de vrouwen heb ik geen enkele aangetroffen, die ook maar een ogenblik de moed liet zinken, of die erover dacht in eigen voordeel te handelen.²

★

Er zijn in de loop der bezetting nogal wat gevangenen, bij elkaar enige honderden, bevrijd door 'gevangenskragen', nagenoeg alle uitgevoerd door de Knokploegen – het aantal gevangenen dat er zèlf in slaagde, uit een gevangenis te ontsnappen, was, dunkt ons, zeer gering. Wij hebben er overigens geen volledig overzicht van. De ontsnapping van vijf gevangenen uit Haaren (allen agenten van het *Englandspiel*) stipten wij al aan; in deel 5 vermeldden wij dat Theodorus Dobbe, leider van een van de eerste sabotage-

¹ 'Oranjarahotel', p. 221. ² M. J. E. M. Steijns in *Gedenkboek gijzelaarskamp Haaren*, p. 155.

groepen, eind '41 uit een kazerne in Utrecht ontkwam die tijdelijk als Duitse gevangenis gebruikt werd, en dat de geheime agent van Hamel er in de eerste maanden van '41 tweemaal bijna in slaagde, buiten het Scheveningse gevangeniscomplex te komen; in deel 6 memoreerden wij de geslaagde vlucht van Wim Speelman, toen een voorman van de *Vrij Nederland*-groep, uit de gevangenis te Haaren op de avond van 30 december '42 en in dit hoofdstuk deelden wij al mee dat B. Ph. de Beaufort op 1 juli '43 uit de ziekenafdeling van de Cellenbarakken ontsnapte. In het Scheveningse complex mislukte in '43 de vlucht van drie gevangenen – ze waren al buiten het 'barakken'-gebouw, maar maakten net iets teveel gerucht toen ze een ladder tegen de buitenmuur plaatsten. De beruchte *Wachtmeister* Weicke liet hen toen, aldus het *Gedenkboek van het 'Oranjestotel'*, 'met een krukje in de hand kniebuigingen maken tot ze er bij neervielen. Dan werden ze weer opgetrapt en het spel kon weer beginnen. Dat heeft zo drie uur geduurd. De gevangenen' (zij vreesden voor hun leven) 'hadden de grond geheel bevuild van angst.'¹

Wij nemen aan dat deze drie gevangenen er op de een of andere wijze in geslaagd waren, de spijlen van een van de raampjes boven de celdeur waardoor men op het platte dak van de Cellenbarakken kon komen, uit te buigen of door te vijlen. Zo zijn in '42 twee gevangenen buiten hun cel gekomen (de een had, zijn laken aandraaiend met de celstoffer, de spijlen van een raampje naar elkaar toe weten te halen, de ander had een spijl doorgezaagd met een scharnier van zijn tafeltje dat hij met een broekgesp losgewerkt en vervolgens op de vloer geslepen had) – beide gevangenen zijn er bovendien in geslaagd, ongezien over de buitenmuur te ontkomen.

Meer gegevens over ontsnappingen hetzij uit de Cellenbarakken, hetzij uit *Deutsche Abteilungen* van andere gevangenissen, hetzij uit de *Kriegswehrmachtgefängnis* zijn ons niet bekend, maar wij nemen aan dat zich nog wel een aantal ontsnappingen voorgedaan heeft die niet op de een of andere wijze vastgelegd zijn.

★

Wij hebben in deze lange paragraaf 'Gevangenschap' getracht, een beeld te geven van hetgeen vele duizenden politieke gevangenen als arrestanten van

¹ 'Oranjestotel', p. 262.

de *Sicherheitspolizei* doorstaan hebben. Is het een adequaat beeld geworden? Als voor alle geschiedschrijving geldt voor deze paragraaf dat van diegenen wier daden en ervaringen de inhoud van het historisch gebeuren vormen, slechts zeer weinigen de behoefte gevoelen, datgene wat zij gepresteerd en ondergaan hebben, op schrift te stellen. Geen enkel historisch onderwerp kent, gesteld al dat zij mogelijk zou zijn, een 'complete' documentatie – dat is een onvernijdelijk manco (bij het onderwerp dat ons thans beziggehouden heeft, versterkt door het tekort aan samenvattingen en het ontbreken van diepergravende studies), maar dat manco treft ons pijnlijker, naarmate de betrokkenen meer geleden hebben. De lezer dient in elk geval ons inziens te beseffen dat de gevangenen ook daar waar de uiterlijke omstandigheden van hun detentie het minst ongunstig waren (wij denken aan de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht en de *Polizeigefängnis* te Haaren), een moeilijk bestaan hadden. Stellig slaagden velen onder hen er in, 'de moed er in te houden', 'zich niet te laten kisten', maar bij al die vastberadenheid, alsook bij het geforceerde optimisme ('de oorlog is over een paar maanden afgelopen'), stond in wezen een diepe angst voor de toekomst op de achtergrond. Wat zou hun lot zijn: doorzending naar een concentratiekamp (*Abtrennung*) of berechting door een van de Duitse rechtbanken, met kans op een doodvonnis? De *Abtrennung*, waar wij eerder al over schreven, komt in dit hoofdstuk nog opnieuw aan de orde – wij willen het nu eerst over de berechting hebben.

Berechting

Er zijn in ons land drie soorten Duitse rechtbanken geweest: 'burgerlijke' rechtbanken (wij zouden kunnen zeggen: rechtbanken van het *Reichskommissariat*), rechtbanken van de *Wehrmacht* en rechtbanken van de *SS*, maar voor wij deze colleges gaan behandelen, willen wij opmerken dat ook talrijke Nederlanders tijdens de tweede wereldoorlog door Duitse rechtbanken *buiten* Nederland veroordeeld zijn, in Duitsland-zelf enkele duizenden (op hun aantal komen wij aan het slot van dit hoofdstuk terug). Onder hen waren personen die in den vreemde een misdaad gepleegd hadden (bijvoorbeeld arbeiders van de *Organisation Todt* of onder dwang naar Duitsland overgebrachte arbeiders die diefstal gepleegd hadden), maar ook personen die men onder de categorie moet laten vallen welke ons in dit hoofdstuk (en ook in deze paragraaf) in het bijzonder interesseert; zij die verzet gepleegd of illegaal werk bedreven hadden.

Tegenstanders van het regime waren in Duitsland, wanneer het minder

belangrijke zaken betrof, van '33 af berecht door de *Sondergerichte* (deze bestonden, zoals wij in hoofdstuk 1 vermeldden, uit drie beroepsrechters en kenden geen gerechtelijk vooronderzoek) en, wanneer het om belangrijke zaken ging, van begin '34 af door het *Volksgerechtshof*; dat *Volksgerechtshof* bestond aanvankelijk uit drie, later uit zeven Kamers (*Senate*) die elk vijf leden telden: twee beroeps- en drie lekenrechters, en het college had wel het recht, een eigen vooronderzoek in te stellen maar maakte van dat recht in de regel geen gebruik. Bij de berechting door de *Sondergerichte* en het *Volksgerechtshof* stonden de van de *Gestapo* afkomstige gegevens dus centraal. Daar kwam nog bij dat, zoals wij eveneens in hoofdstuk 1 uiteenzetten, bij die berechting de rechten van de advocaten belangrijk beperkt waren: hun was voorgeschreven dat zij bij hun verdediging de belangen van de staat moesten laten prevaleren boven die van hun cliënt; contact met de familie van de cliënt mochten zij niet opnemen en het kwam in latere jaren wel voor dat zij met hun cliënt pas één uur voor de zitting een eerste gesprek konden voeren. Passages over z.g. geheime aangelegenheden werden voorts in de telastelegging (de *Anklageschrift*) niet opgenomen – die telastelegging kreeg de beklagde zelf maar één keer te lezen. Wij herinneren er tenslotte aan dat het openbaar ministerie de rechterlijke colleges allerminst vrijliet bij het vellen der vonnissen – tijdens de tweede wereldoorlog werd het regel dat de *Staats-* en *Oberstaatsanwâlte* (aan wie door het *Reichsjustizministerium* voorgeschreven was welke straffen zij moesten eisen) vóór, ja zelfs na de zittingen pressie uitoefenden op de rechterlijke colleges opdat deze uitspraken zouden doen conform de te stellen c.q. gestelde eis. Noch tegen de uitspraken der *Sondergerichte* noch tegen die van het *Volksgerechtshof* kon men in appèl gaan.

De bevoegdheden van het *Volksgerechtshof* strekten zich uit tot de door Duitsland in '39 en '40 geannexeerde delen van Polen, Frankrijk (Elzas-Lotharingen) en België (het gebied van Eupen en Malmédy) en bovendien tot het *Protektorat*: Bohemen en Moravië – niet evenwel tot bezet Nederland. Wel te verstaan: Nederlanders die in Duitsland bij het ontplooiën van een anti-nationaal-socialistische activiteit of bij het doen van anti-nationaal-socialistische uitlatingen tegen de lamp gelopen waren, konden wèl voor het *Volksgerechtshof* (of voor een van de *Sondergerichte*) gebracht worden en begin augustus '40 maakte Seyss-Inquart voorts de afspraak met het *Reichsjustizministerium* dat dit departement bevoegd was, Nederlanders die vóór de Duitse invasie voor de geheime diensten van Frankrijk en Engeland gewerkt hadden, door het *Volksgerechtshof* te laten berechten. Wie die Nederlanders waren, was, ten dele als uitvloeisel van het Venlo-incident, aan de *Abwehr* en de *Gestapo* vóór 10 mei '40 al in ruime mate bekend; nieuwe gegevens terzake vonden zij na de capitulatie (14 mei '40) in bezet gebied

en het gevolg was dat een aanzienlijk aantal Nederlandse helpers van de Franse en Engelse inlichtingendiensten gearresteerd werd, van wie, voorzover bekend, acht tot de doodstraf, één tot levenslange gevangenisstraf en een-en-twintig tot gevangenisstraffen van verschillende duur veroordeeld werden.

Wat de door *Sondergerichte* in de jaren '40-'45 tegen Nederlanders gewezen vonnissen betreft, weten wij slechts dat het *Sondergericht* in Düsseldorf begin '42 een Nederlander die Duitse arbeiders aangeraden had naar de *BBC* te luisteren, tot zes maanden gevangenisstraf veroordeelde, dat het *Sondergericht* in Freiburg (Zuid-Duitsland) in oktober '42 twee Nederlanders vonniste (nadere bijzonderheden zijn niet bekend), dat het *Sondergericht* in Essen in '43 zes maanden gevangenisstraf oplegde aan een Nederlander die een Duitse arbeidster van de April-Meistakingen verteld had en haar had gezegd dat veel Nederlanders van Duitslands nederlaag overtuigd waren, en dat het *Sondergericht* in Wuppertal in datzelfde jaar drie Nederlanders wegens anti-nationaal-socialistische uitlatingen gemiddeld zes maanden gevangenisstraf oplegde. Er zijn stellig meer van die vonnissen geweest, maar daaromtrent bezitten wij geen gegevens.

Van het *Volksgerichtshof* is meer bekend: gegevens, vaak onvolledig, met betrekking tot een kleine driehonderd zaken tegen Nederlanders zijn bewaard gebleven (er zijn méér zaken geweest) – afgezien van de al genoemde acht staan er nog een-en-twintig doodvonnissen in vermeld: drie wegens belangrijke hulp aan Duitse oppositionele kringen, vijf wegens spionage na mei '40, drie wegens brandstichting, twee wegens luisteren naar de *BBC*, één wegens doorgeven van een Engels luchtpamflet en tien wegens uitlatingen in de geest van: 'Duitsland verliest de oorlog'. In de gevallen waarin naar de *BBC* geluisterd, een Engels luchtpamflet doorgegeven en Duitslands nederlaag voorspeld was, lag de zaak evenwel zo dat, aldus het *Volksgerichtshof*, de betrokkenen zich veel moeite gegeven hadden, ook anderen het inzicht bij te brengen dat Duitsland geen schijn van kans meer had, de oorlog te winnen – het *Volksgerichtshof* nam dan aan dat getracht was, een soort oppositionele kring te vormen. Waar van geen kringvorming of poging daartoe sprake was, werden veel lichtere vonnissen geveld: enkele maanden, maar veelal ook enkele jaren gevangenis- of tuchthuisstraf. Zo kwamen drie arbeiders uit de Achterhoek die in Duitsland 'De Internationale' gezongen alsmede 'Heil Moskou' en 'Duitsland gaat kapot, Willemientje komt terug' geroepen hadden, er met een half jaar gevangenisstraf af (wij nemen aan dat de drie wat te diep in het glaasje gekeken hadden). Daarentegen kreeg een arbeider uit Bussum die in een (door de censuur onderschepte) brief naar Nederland stevig op het Naziregime gescholden

had, drie jaar tuchthuis; een arbeider uit Arnhem die brieven naar Nederland had trachten te smokkelen, vier jaar tuchthuis, een 'contractbreker' uit Breda twee jaar, en aan enkele bij de Zwitserse grens gegrepen Engelandvaarders werd twee tot zes jaar tuchthuis opgelegd. Vermelding verdient evenwel dat door het *Volksgerichtshof* ook verscheidene Nederlanders vrijgesproken zijn. Uit de bewaardgebleven documentatie blijkt tenslotte dat door het college ook wel zaken zijn doorgegeven aan andere, 'normale' civiele rechtbanken (niet dus aan de *Sondergerichte*) en aan de hoogste militaire rechtbank die Duitsland kende: het *Reichskriegsgericht*.

Dit *Reichskriegsgericht* was een uit vijf hoge militairen (onder wie twee juristen) bestaande rechtbank die in eerste (en laatste) instantie kennis nam van bij uitstek belangrijke delicten op het gebied van hoogverraad, landverraad, spionage en sabotage; ook de plegers van eventuele aanslagen op Hitler zouden zich voor het *Reichskriegsgericht* moeten verantwoorden (de samenzweerders van de 20ste juli '44 zijn, in afwijking daarvan, door het *Volksgerichtshof* berecht). In enkele gevallen zijn zaken van Nederlanders, ook van Nederlandse illegale werkers, door het *Reichskriegsgericht* behandeld; het belangrijkste geval van dien aard wordt gevormd door de Stijkelgroep. Met veel moeite was in Nederland bereikt dat de leden van deze begin '41 opgerolde spionagegroep niet door een in bezet Nederland gevestigde Duitse militaire rechtbank berecht zouden worden, maar door het *Reichskriegsgericht*. Zo werd tijd gewonnen ('de oorlog is misschien over drie maanden afgelopen'), maar het baatte niet: Stijkel en ruim dertig leden van zijn groep werden ter dood veroordeeld en geëxecuteerd – overigens pas ruim twee-en-een-half jaar na hun arrestatie; wij komen hierop straks terug.

Nog een hoge in Duitsland gevestigde rechtbank was er die Nederlanders veroordeeld heeft: het *Oberste SS- und Polizeigericht* (zetel te München), dat een pendant was van het *Reichskriegsgericht*. Voorzover bekend, heeft deze hoogste SS-rechtbank drie zaken tegen Nederlanders behandeld: één tegen een inwoner van Hippolytushoef die kabels doorgesneden had, één in een zaak waarvan wij slechts weten dat de behandeling in Den Haag plaatsvond, en één tegen een vrijwilliger van de *Waffen-SS* die zich in een brief beledigend over Hitler zou hebben uitgelaten: hij kreeg de doodstraf maar dat vonnis werd tot drie jaar tuchthuisstraf, door te brengen in Mauthausen, gewijzigd; in dat kamp kreeg hij een functie waarin hij even meedogenloos tegen zijn medegevangenen optrad als de 'echte' kamp-SS'ers.¹

¹ Wij zullen in deze paragraaf de Duitse rechtspleging met betrekking tot Nederlandse vrijwilligers in Duitse militaire dienst verder buiten beschouwing laten.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

Dan wijzen wij er op (wij vermeldden dat feit al in deel 5) dat in de eerste maanden van '42 een aantal Engelandvaarders door Duitse militaire rechtbanken in Frankrijk ter dood veroordeeld werd (vijftien door het *Gericht des Chefs des Militärverwaltungsbezirks C* in Dijon, drie door het *Gericht der Feldkommandantur 560* te Besançon); 'wir wollen ein Beispiel statuieren', zei de *Militärbefehlshaber in Frankreich*, generaal H. von Stülpnagel, toen hij gratiëring afwees.¹ Tenslotte zijn ook nog minstens negen Nederlanders veroordeeld door het in Brussel zetelend *Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Belgien/Nordfrankreich*, maar hierbij zijn, schijnt het, geen doodvonnissen geweest. Wij nemen aan dat er buiten Nederland nog wel meer processen tegen Nederlanders voor Duitse militaire rechtbanken plaatsgevonden hebben, maar wij hebben hier geen gegevens over.

★

Begin juni '40 bepaalde Seyss-Inquart bij verordening (*Verordnung 12/40*)² dat delicten welke zich richtten tegen de Duitse *Wehrmacht* (hier kon spionage onder vallen), tegen haar leden of tegen degenen die bij haar werkzaam waren, door een *Wehrmacht*-rechtbank berecht konden worden (er was overdracht mogelijk aan andere rechtbanken); intern bepaalde tezelfdertijd de *Chef* van het *Oberkommando der Wehrmacht*, generaal W. Keitel, dat de vonnissen in al die gevallen waarin de doodstraf of een tuchthuisstraf opgelegd zou zijn (tuchthuisstraf gold in Duitsland als ontrender dan gevangenisstraf), door de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, generaal F. Christiansen, bekrachtigd moesten worden; deze kreeg ook het recht, gratie te verlenen. Medio juli riep Seyss-Inquart vervolgens, ook al bij verordening (*Verordnung 52/40*)³, afgezien nog van een *SS- und Polizeigericht* dat recht zou spreken bij delicten van *SS*'ers of van personen die zich tegen de *SS* of de Duitse politie gekeerd hadden, twee Duitse civiele rechtbanken in het leven: het *Landesgericht* en het *Obergericht*⁴; beide rechtbanken gingen uit verschillende Kamers bestaan. Het *Landesgericht* sprak recht met één

¹ P. Groeneboom: 'Memorie betreffende in Nederland tijdens de bezetting door de Duitse instanties uitgeoefende rechtspleging en omtrent oorlogsmisdrijven, al dan niet ambtelijk in of buiten Nederland sedert 10 mei 1940 tegen Nederlanders gepleegd' (9 juni 1945), p. 5 (Doc II-785, a-1). ² *Verordeningenblad*, 1940, p. 26-27. ³ A.v., p. 181-90. ⁴ Wij bedoelen hier en elders met 'civiele rechtbanken' dat die rechtbanken niet uit militairen bestonden; het waren namelijk wél strafrechtbanken.

rechter, het *Obergericht* met drie. Het *Obergericht* was in zijn vonnissen niet beperkt, maar het *Landesgericht* kende aanvankelijk vijf jaar tuchthuisstraf als maximaal op te leggen straf – een maximum dat, teneinde het *Obergericht* te ontlasten, na twee jaar kwam te vervallen. Van de uitspraken van het *Landesgericht* kon men bij het *Obergericht* in appèl gaan, appèl tegen uitspraken van het *Obergericht* was niet mogelijk. Daarentegen kreeg het Duitse openbaar ministerie, de *Generalstaatsanwaltschaft*, die de zaken zowel aan het *Landesgericht* als aan het *Obergericht* voorlegde, het recht, aan Seyss-Inquart voor te stellen, een vonnis te vernietigen ‘wegens een fout bij de toepassing van het recht op de vastgestelde feiten’. Bij Seyss-Inquart kwam ook, maar pas van eind december '40 af, het gratierecht te berusten.¹

In welke gevallen waren *Landesgericht* en *Obergericht* nu bevoegd om recht te spreken? Afgezien van hun bevoegdheid om alle door Duitsers en burgers van het *Protectorat* begane delicten te berechten (zij blijven hier verder buiten beschouwing), konden zij optreden bij daden, gericht tegen het Duitse rijk of de *NSDAP* en haar formaties, tegen Duitse staatsburgers en personen in dienst van het Duitse rijk of de *NSDAP* of haar formaties, en (wij slaan enkele minder belangrijke bepalingen over) wanneer die daden bleken te zijn ‘een misdrijf, gevaarlijk voor het algemeen belang, in het bijzonder een misdrijf dat de voedselvoorziening in gevaar brengt’. Dat begrip ‘algemeen belang’ was vaag en daar vloeide van meet af aan uit voort dat het talrijke arrestanten en hun Nederlandse verdedigers telkens geruime tijd onduidelijk was of de betrokken zaak door een Nederlandse dan wel door een Duitse rechtbank berecht zou worden. ‘Resumerend’, zo schreef de Haagse advocaat mr. C. R. C. Wijckerheld Bisdom, ‘kan men zeggen, dat men wel een *feeling* kon hebben, waar een zaak uiteindelijk berecht zou worden, voor de Nederlandse of voor de Duitse rechter, maar dat dit toch dikwijls niet met zekerheid viel te zeggen. Voor de leek-verdachte moest het dus menigmaal met recht een toeval schijnen, wie tenslotte over zijn lot te beslissen kreeg.’²

Het kwam voor, dat het begrip ‘algemeen belang’ door Duitse instanties ruimer geïnterpreteerd werd dan door Nederlandse; zo werd in mei '42 een Nederlander aan wie zes maanden tevoren wegens een distributievergrijp door de Haagse rechtbank vier maanden gevangenisstraf opgelegd was, door het *Obergericht* tot één jaar en negen maanden tuchthuisstraf veroordeeld – het *Obergericht* had in dit geval het vonnis van de Haagse rechtbank vernietigd,

¹ Ook bij vonnissen gewezen door Nederlandse rechtbanken kon Seyss-Inquart gratie verlenen; dat recht delegeerde hij aan de secretaris-generaal van justitie voor straffen tot drie (van april '42 af: zes) maanden hechtenis c.q. f 1 000 (van april '42 af: f 1 500) boete. ² C. R. C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 521.

'weil die Strafe als nicht zureichend angesehen werden müsste'; hier was, aldus het *Obergericht*, sprake geweest van een '*Kriegswirtschaftsverbrechen*'.¹ Wij herinneren er in dit verband aan dat, zoals wij al in hoofdstuk 1 vermeldden, Seyss-Inquart in juli '42 het annuleringsrecht met betrekking tot al in kracht van gewijsde gegane uitspraken van *Ober-* en *Landesgericht* niet alleen volledig aan zich trok, maar ook de mogelijkheid tot annulering uitbreidde door te bepalen dat hij daartoe kon overgaan wanneer het recht onjuist was toegepast of wanneer er (dat was de uitbreiding) 'andere gewichtige redenen tot twijfel aan de juistheid van een vonnis' bestonden. Dat konden puur politieke redenen zijn. Tenslotte merken wij op, dat men door het *Landesgericht* na juli '42 ook veroordeeld kon worden zonder dat de zaak in het openbaar behandeld was: men kreeg dan een z.g. *Strafbefehl* (maximum één jaar gevangenisstraf en/of geldboete tot onbeperkte hoogte); bij zulk een *Strafbefehl* (wij weten niet, in hoeveel gevallen dergelijke 'bevelen' gegeven zijn) behoefde men zich evenwel niet neer te leggen; in dat geval kwam de zaak op 'normale' wijze voor.

Wat dat laatste betreft: de gang van zaken tijdens een proces was, wat men er verder van denken mag, voor een Duitse rechtbank levendiger dan voor een Nederlandse. Er had geen gerechtelijk vooronderzoek plaatsgevonden. De zaak werd dus, schreef Wijckerheld Bisdom, 'ter terechtzitting behandeld met alleen de verbalen der politie' (de Duitse, eventueel ook de Nederlandse politie) 'als grondslag. Dit leidde tot een uitvoeriger behandeling ter zitting dan wij in Nederland gewend zijn, een behandeling die ook wel iets 'fris' had . . . (Men) deed . . . ter zitting meer om de verdachte wat te laten praten en een indruk van hem te vormen dan hier gewoonlijk het geval is.'² Daar kwam bij dat, aldus Wijckerheld Bisdom, de Duitse telastelegging (*Anklageschrift*) in duidelijker en begrijpelijker bewoordingen gesteld was dan men in Nederlandse stukken placht aan te treffen, dat het strafproces minder formalistisch gevoerd werd en daardoor ook voor de leek begrijpelijker was, en dat het de vonnissen, niet geperst in het keurslijf van het telkens herhaalde 'Overwegende, dat', niet aan duidelijkheid ontbrak.

★

¹ Notitie, 22 april 1943, van de *Abt. Gnadensachen* van *VuJ* (*VuJ*, *Abt. Gnadensachen*, dossier 5435/43). ² C. R. C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 527.

VERDEDIGERS

Nederlandse advocaten die Nederlandse verdachten voor een Duitse rechtbank wensten te verdedigen, moesten daartoe door het *Reichskommissariat* toegelaten zijn.¹ Hun aantal (wij weten niet, welke normen aangelegd zijn) varieerde nogal eens – begin '44 bedroeg het bijna 350. In '43, tamelijk laat dus, werd uit hun midden op initiatief van de Nederlandse Advocaten Vereniging door de gezamenlijke Dekens der Orden van Advocaten (Vereniging en Orden hadden zich met succes tegen de oprichting van een Advocatenkamer verzet) een commissie van contact ingesteld die, afgezien van de al geciteerde Haagse advocaat mr. Wijckerheld Bisdom, een Amsterdamse en een Rotterdamse advocaat als leden telde, resp. mr. I. Bunker en mr. P. Groeneboom. Daarbij zat, aldus mr. Groeneboom, de bedoeling voor 'om meerdere waarborgen bij de Duitse *Gerichtsbareit* te verkrijgen voor de Nederlandse verdachten en hun verdedigers.'²

Waar die verdedigers zich vooral aan ergerden was dat zij, zolang hun cliënten in handen waren van de *Sicherheitspolizei*, generlei contact met hen konden hebben. Een toegewijde advocaat liet het daar niet bij zitten: hij ging herhaaldelijk naar de bureaus van de 'SD' toe om te proberen, toch tot zijn cliënt te worden toegelaten – mr. Groeneboom werd 'tallose malen op hardhandige wijze uit het gebouw der *Sicherheitspolizei*, *Aussenstelle* Rotterdam, verwijderd'³; hij zal wel niet de enige geweest zijn aan wie aldus te verstaan werd gegeven dat hij maar wachten moest tot zijn cliënt voorkwam – *als deze voorkwam*; hij kon immers ook *abgetrennt* worden.

*

De met de Duitse rechtspraak belaste instanties hebben zich spoedig met duizenden zaken moeten bezig houden. In de vijf maanden augustus t.e.m. december '40 werden er door het bureau van de *Staatsanwaltschaft* al meer dan 4 000 in behandeling genomen, in '41 waren het er bijna 8 000, in '42 ca. 7 500, in '43 bijna 11 000, in '44 (tot september) bijna 6 000. Hoeveel zaken in de hongervinter nog in behandeling genomen zijn (wellicht 100 of daaromtrent) weten wij niet precies, maar van augustus '40 tot september '44

¹ Voor de verdediging van Joodse verdachten waren voor de Duitse rechtbanken slechts twee advocaten toegelaten: mr. E. L. van Emden en mr. S. van Oven; beiden waren gemengd-gehuwd. ² P. Groeneboom: 'Memorie betreffende in Nederland tijdens de bezetting door de Duitse instanties uitgeoefende rechtspleging', p. 2. ³ A.v., p. 9.

waren het er in elk geval in totaal ruim 36 000. Geschat wordt dat ca. honderdduizend Nederlanders (plus een gering aantal Duitsers en een nog geringer aantal burgers van het *Protektorat*) bij die zaken betrokken waren¹ en dat omstreeks viervijfde van alle zaken op economisch terrein lag; zwarte handel en clandestien slachten zijn onder de delicten welke tot vervolging aanleiding gaven, het meest voorgekomen. Die vervolging werd dan ingesteld door de onder het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* ressorterende *Staatsanwaltschaft*; hoofd daarvan werd in april '41 de *Oberstaatsanwalt* uit Landshut, dr. Ludwig Oegg – hij vroeg in december '42 een lange vakantie aan, 'wegen', zo schreef hij, 'erheblicher nervöser Erschöpfung.'²

Er zijn onder die ca. honderdduizend Nederlanders velen geweest van wie tijdens het onderzoek bleek dat zij niet voor enigerlei vorm van bestraffing of berechting in aanmerking kwamen. Wat die berechting betreft: het *Obergericht* en het *Landesgericht* hebben in totaal straffen uitgedeeld (d.w.z. *Strafbefehle* gegeven dan wel vonnissen gegeven) met betrekking tot ca. acht-en-veertigduizend personen, wederom nagenoeg allen Nederlanders. Wat is met de ontbrekende ruim vijftigduizend geschied? Gelijk gezegd: onder hen bevond zich een (onbekend) aantal wier zaak geseponoord werd; daarnaast was er een tweede categorie: personen die door de *Staatsanwaltschaft* ter berechting overgedragen werden aan Nederlandse rechtbanken (met betrekking tot Nederlandse verdachten werd die mogelijkheid begin juli '42 geopend³), en nog een derde categorie: personen die door de *Staatsanwaltschaft*, aan wie zij door de *Sicherheitspolizei* overgedragen waren, weer naar diezelfde *Sicherheitspolizei* afgeschoven werden, die dan voor hun overbrenging naar een concentratiekamp zorg droeg. Van dat afschuif-systeem zijn onder de illegale werkers enkele honderden communisten het slachtoffer geworden; veel meer slachtoffers waren er overigens onder diegenen die andersoortig verzet gepleegd hadden: wij zullen straks cijfers weergeven waaruit blijkt dat in '43 bijvoorbeeld op 730 personen die zich wegens het achterhouden van een radiotoestel moesten verantwoorden, de zaken van 312 personen afgebroken zijn; wij moeten wel aannemen dat die laatste groep in haar geheel of grotendeels in de concentratiekampen Amersfoort of Vught terechtgekomen is.

Van de genoemde ca. acht-en-veertigduizend personen hebben veruit de

¹ Van die ca. honderdduizend Nederlanders is slechts een deel gearresteerd. Wij herinneren aan onze eerdere schatting dat de *Sicherheitspolizei* in totaal ca. zestigduizend personen in arrest genomen heeft. ² Brief, 18 dec. 1942, van L. Oegg aan *VuJ* (*VuJ*, *Stab*, 62404). ³ Namelijk in artikel 14 van *Seyss-Inquarts Verordnung* 72/42. (*Verordeningblad*, 1942, p. 347-56).

meesten een *Strafbefehl* of een vonnis van het *Landesgericht* gekregen: deze rechtbank heeft tot september '44 bijna 9 000 zaken afgehandeld (nadien nog maar enkele tientallen) – het *Obergericht* behandelde er in totaal ca. 650, waarbij het *Obergericht* in omstreeks een derde van die zaken als *Sondergericht* optrad; het *Obergericht* was dan bevoegd, tot een versnelde procedure over te gaan. Deze mogelijkheid werd, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteenzetten, medio oktober '41 geopend met betrekking tot gevallen van sabotage, maar medio mei '42 tot al die gevallen uitgebreid waarin in Duitsland *Sondergerichte* konden optreden; nadien kon elke vorm van anti-Duits optreden door het *Obergericht als Sondergericht* berecht worden. Onder diegenen die door het *Landesgericht* gevonnist werden, hebben zich velen bevonden die wij als politieke gevangenen beschouwen, maar de eigenlijke illegale werkers vindt men toch vooral onder hen die zich voor het *Obergericht*, speciaal voor het *Obergericht als Sondergericht* moesten verantwoorden. In hoeveel zaken het *Obergericht* recht gesproken heeft in '40 en '41, weten wij niet; in de jaren '42, '43 en '44 waren het resp. 42, 192, en 212 en daar kwamen in de eerste maanden van '45 nog 9 zaken bij. Het *Obergericht als Sondergericht* deed in de jaren '41 t.e.m. '44 uitspraken in resp. 14, 81, 66 en 51 zaken en daaraan werd in de eerste maanden van '45 nog één zaak toegevoegd.

Noch met betrekking tot het *Ober-*, noch met betrekking tot het *Landesgericht* is een volledig overzicht van de vonnissen mogelijk: talrijke dossiers zijn verloren gegaan. Wel kunnen wij op grond van bewaardgebleven registers nadere bijzonderheden geven omtrent de berechting door beide rechtbanken in het jaar 1943.¹

In dat jaar dan heeft het *Landesgericht* beslissingen genomen in 3 823 zaken waarbij 5 123 personen betrokken waren. Uit de verhouding tussen die twee cijfers kan men reeds afleiden dat het *Landesgericht* zich maar weinig met het illegale werk bezig hield: illegale werkers werden in de regel in groepen berecht en dan werd dus het aantal berechte personen een veelvoud van het aantal berechte zaken. Onder die 5 123 personen waren er (wij beperken ons tot de grootste categorieën) 1 590 die van diefstal waren beticht, 730 van het achterhouden van hun radiotoestel, 531 van het overtreden van de spertijd of het betreden van verboden gebied, 463 van het niet aanmelden van hun auto, 377 van een economisch delict (het kunnen er meer geweest

¹ Wij ontleen onze gegevens aan een onderzoek, ingesteld door een van de medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, L. F. de Jong, zulks in samenwerking met drs. C. J. F. Stuldreher, hoofd van de afdeling beheer van het instituut.

zijn: de aanduidingen in de Duitse registers zijn niet steeds even duidelijk), 210 van het demonstreren tegen de bezettende macht, 197 van verboden grensoverschrijding en 160 van het luisteren naar de Engelse zender.

Om een denkbeeld te geven van de verdere behandeling vermelden wij bij wijze van voorbeelden het volgende.

Van de 1 590 personen die zich wegens diefstal moesten verantwoorden, zijn 57 vrijgesproken; de zaken van 66 personen werden geseponeerd, de behandeling van die van 255 personen werd afgebroken (vermoedelijk zijn dezen allen weer aan de 'SD' overgedragen) – alle overigen werden veroordeeld: 63 tot één of meer jaren tuchthuisstraf, 95 tot één of meer jaren gevangenisstraf, 861 tot gevangenisstraf van een kortere duur, 193 tot een boete. Voorts: van de 730 personen die zich wegens het achterhouden van een radiotoestel moesten verantwoorden, werd 1 vrijgesproken, werden de zaken van 38 personen geseponeerd, werd de behandeling van die van 312 personen afgebroken en werden alle overigen veroordeeld: 2 tot één of meer jaren tuchthuisstraf, 10 tot één of meer jaren gevangenisstraf, 292 tot gevangenisstraf van een kortere duur en 75 tot een boete.

In de gegevens met betrekking tot het *Obergericht* in '43 treffen wij een andere verhouding aan tussen het aantal behandelde zaken en het aantal behandelde personen: 192, resp. 817. Die andere verhouding was evenwel niet gevolg van het feit dat groepen illegale werkers zich voor het *Obergericht* moesten verantwoorden, maar groepen dieven en economische delinquenten (in 71 zaken). Het kwam niet tot doodstraffen, maar van die 817 personen werden 272 tot één of meer jaren tuchthuisstraf veroordeeld, 111 tot één of meer jaren gevangenisstraf, 169 tot gevangenisstraf van kortere duur, 11 tot een boete, 48 werden vrijgesproken, de zaken van 16 personen werden geseponeerd, die van 22 afgebroken en omtrent 168 personen werd in '43 nog geen beslissing genomen.

Aanzienlijk zwaardere vonnissen werden door het *Obergericht als Sondergericht* gewezen. In '43 werden 66 zaken tegen 295 personen in behandeling genomen waarbij het met betrekking tot 182 personen in dat jaar tot een uitspraak kwam; 45 werden tot de doodstraf veroordeeld (van wie 31 wegens sabotage), 79 tot tuchthuisstraf (van wie 46 tot vijf jaar of langer), 47 tot gevangenisstraf (slechts 1 tot vijf jaar of langer), 2 tot een boete, de zaken van 3 personen werden afgebroken en 6 werden vrijgesproken.

★

Soms werden vonnissen, gewezen tegen personen die van anti-Duitse opvattingen blijk gegeven hadden, in de pers gepubliceerd: elk van die vonnissen trof het overgrote deel van de publieke opinie dan als grof onrecht. Het was immers het gezag van een gehate bezetter dat beide Duitse rechtbanken trachtten te handhaven.

Publikatie van vonnissen vond vooral in het eerste bezettingsjaar plaats. Wat het *Landesgericht* betrof¹, kon men toen in de pers lezen dat drie schooljongens uit Tilburg die met Duitse kwartiermutsen gevoetbald hadden, tien maanden gevangenisstraf gekregen hadden; een bedrijfsleider uit Enschede en zijn twee zoons die zich in een bioscoop demonstratief omgedraaid hadden, toen Seyss-Inquart op het witte doek verscheen, vier maanden; een slager uit Enschede die gezegd had 'te wensen dat zes-en-een-kwart zich te pletter reed tegen de hoek van de straat', eveneens vier maanden; een fotograaf uit het oosten des lands die, toen hem door Duitse vrouwen onder ogen gebracht was dat zijn fietslantaarn onvoldoende afgeschermd was, gezegd had: 'Ik neem geen orders aan van Rotmoffen', vier maanden; een verpleegster uit Den Haag die op bomen in het Haagse Bos met krijt voor Hitler beledigende woorden geschreven had, twaalf maanden; de Rotterdamse hoogleraar C. W. de Vries die in een lezing voor studenten geciteerd had uit een toespraak van prinses Juliana welke op Koninginnedag '40 (31 augustus) door Radio Oranje uitgezonden was, achttien maanden – en talrijk waren in '40-'41 de gevallen waarin het *Landesgericht* vele maanden gevangenisstraf oplegde wegens het bezit van een van die verzetsgedichten die in duizenden afschriften in het land circuleerden.

Dit soort vonnissen verscheen na de lente van '41 niet meer in de pers; het *Reichskommissariat* moet zich wel bewust geworden zijn dat de publiciteit een anti-Duits effect had gehad. In het tweede bezettingsjaar werden slechts enkele vonnissen gepubliceerd: anderhalf jaar resp. tien maanden gevangenisstraf voor het verspreiden van *De Geus* en *De Waarheid*, drie maanden voor het doorgeven van 'onware geruchten', twee jaar voor het verbreiden van berichten van de Londense radio, vier-en-een-half jaar voor het 'herhaald verbreiden' van dergelijke berichten² – de bedoeling van de bezetter was kennelijk, door middel van de publikatie van juist deze vonnissen het verspreiden van illegale bladen en van nieuws van de BBC en Radio Oranje tegen te gaan; hij zal hoogstens bereikt hebben dat men daarbij iets voorzigtiger ging optreden.

¹ Gegevens ontleend aan persverslagen, verwerkt in L. de Jong: *Je Maintiendrai*, dl. I (1941), p. 333. ² Gegevens ontleend aan persverslagen, verwerkt in a.v., dl. II (1942), p. 312.

Verscheidene Nederlandse advocaten waren van oordeel dat de Duitse *Staatsanwälte* en rechters van het *Landes-* en *Obergericht* met wie zij te maken kregen, niet uitgesproken onbehouwen optraden. Mr. Groeneboom noemde na de bevrijding ‘de samenwerking met het *Landesgericht* en met het *Obergericht* aanmerkelijk beter’ dan met de Duitse militaire rechtbanken en met het *SS- und Polizeigericht*, en ‘ook bij de *Staatsanwaltschaft* viel veelal iets te bereiken’; hij noemde dr. F. Randermann, algemeen voorzitter van het *Obergericht* (wij herinneren er aan dat deze Seyss-Inquart om gratie vroeg voor Sneevliet), ‘een scherpzinnig jurist’ en diens opvolger A. Joppich ‘een goed leider der terechtzittingen.’¹ De voorzitters van de verschillende Kamers van *Landes-* en *Obergericht* ‘kenden’, aldus mr. Wijckerheld Bisdom,

‘de zaken, die zij te berechten kregen, goed, en wisten de vaak zeer langdurige zittingen, waarin soms tientallen verdachten tegelijk terecht stonden, correct en zakelijk te leiden. Daarbij was de rechter zeker niet ongevoelig voor de argumenten die ten gunste van de verdachte konden pleiten . . . Voor overleg met of suggesties van de raadslieden der verdachten bleek hij gewoonlijk open te staan (hetzelfde geldt trouwens voor de *Staatsanwaltschaft*) en niet zelden kon op deze wijze een voor de verdachte zo gunstig mogelijke oplossing worden gevonden. De ‘bloeddorstige’ rechter . . . was . . . uitzondering.’²

Wijckerheld Bisdom onderstreepte verder dat de Nederlandse advocaten door *Landes-* en *Obergericht*

‘steeds beleefd en welwillend bejegend (werden). Ter terechtzitting heeft men, soms zelfs met een zeker voorbeeldig geduld, onze pleidooien aangehoord. Wij hadden steeds voldoende gelegenheid de stukken betreffende de zaak voor de behandeling in te zien, en met onze cliënten hun belangen onder vier ogen te bespreken.’³

‘De ‘bloeddorstige’ rechter was’, zo haalden wij Wijckerheld Bisdom aan, ‘uitzondering.’ Bij die uitspraak moet bedacht worden dat die ‘bloeddorstigheid’ vooral bleek tijdens processen tegen illegale werkers en dat Bisdoms cliënten tijdens de bezetting in hoofdzaak bestonden uit personen die zich wegens minder scherp vervolgde vergrijpen (luisteren naar de Engelse radio,

¹ P. Groeneboom: ‘Memorie betreffende in Nederland tijdens de bezetting door de Duitse instanties uitgeoefende rechtspleging’, p. 6. ² C. R. C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 528. ³ A.v., p. 542.

doen van anti-Duitse uitlatingen en dergelijke) te verantwoorden hadden. Bisdoms confrater (en medelid van de commissie van contact der advocaten) Groeneboom had meer met de berechting van illegale werkers te maken en gaf als zijn opinie weer dat door het *Obergericht* over het algemeen 'op onredelijk harde wijze . . . opgetreden (werd) waar slechts een vaag vermoeden bestond van het bestaan ener illegale organisatie', en dat vooral 'uiterst lichtvaardig geconcludeerd werd tot een *'kommunistische Einstellung'*. In deze gevallen volgden steeds doodvonnissen, welke', aldus Groeneboom, '*volkomen ongemotiveerd* waren. Ook van het begrip 'sabotage' werd op grond van de *Ordnungsschutzverordnung* een volkomen ontoelaatbare interpretatie gegeven'¹ – wij herinneren er aan dat in deze verordening (*Verordnung* 1/43) een artikel voorkwam, geput uit Seyss-Inquarts anti-sabotageverordening van oktober '41 (*Verordnung* 195/41) waarin het heette:

'Hij die opzettelijk een ingevolge geldende rechtsvoorschriften strafbaar feit pleegt, hetwelk tot oogmerk heeft dan wel aanleiding kan geven tot het in gevaar brengen van de openbare orde . . ., wordt als saboteur gestraft met de dood.'

Daarmee werd het begrip 'sabotage' tot onherkenbaar toe uitgerekt.

Wij merken nog op dat het *Obergericht* bij vonnissen tegen illegale werkers vrouwen minder zwaar placht te straffen dan mannen: '*Frauen*', zo oordeelde de Tweede Kamer van het *Obergericht* '*pflegen nun einmal in politischen Dingen der Führung jener männlichen Elemente zu folgen, denen sie sich gefühlsmässig irgendwie innerlich verbunden fühlen*'²; zo zag een gehuwde vrouw, moeder van zes kinderen, die wapens verborgen had, zich voor dit feit in mei '44 in plaats van de doodstraf twee-en-een-half jaar gevangenisstraf opgelegd.

Met zekerheid weten wij dat tachtig door het *Obergericht* tot de doodstraf veroordeelde Nederlandse mannen geëxecuteerd zijn, de meesten wegens 'Sabotage', al of niet in het verband van de illegale CPN bedreven.

★

De werkzaamheid van de Duitse militaire rechtbanken heeft heel wat meer

¹ P. Groeneboom: 'Memorie', p. 7. ² *Obergericht als Sondergericht*: vonnis inz. W. Hettinga-Smid (15 mei 1944), p. 5 (dossier 3 *Staatsanwaltschaft* 305/44).

mensenlevens geverg'd dan die van de civiele: blijkens de bewaardgebleven (onvolledige) stukken zijn tweehonderddertien mannen geëxecuteerd op grond van de doodvonnissen, gewezen door in ons land gevestigde *Wehrmachtgerichte* – vijftien op grond van vonnissen van het *Gericht des Marinebefehlshabers in den Niederlanden* (begin '43 herdoopt tot *Gericht des Admirals in den Niederlanden*), negentien op grond van vonnissen van het *Gericht des Kommandeurs der Truppen des Heeres in den Niederlanden* en honderdneven-en-zeventig (onder wie de in april en mei '42 ter dood veroordeelde zes-en-negentig OD'ers) op grond van vonnissen van het *Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Holland*; het is vooral dat *Luftwaffegericht* geweest dat berucht werd om zijn talrijke doodvonnissen. Van belang was daarbij dat deze rechtbank van meet af aan nauwelijks bijstand door Nederlandse advocaten toestond (bij de andere *Wehrmachtgerichte* werden die advocaten pas later geweerd); als motief was opgegeven dat enkele advocaten 'militaire geheimen' die hun uit de dossiers gebleken zouden zijn, doorgegeven zouden hebben. Gesteld dat dat zo was: die 'geheimen' kunnen niet veel om het lijf gehad hebben. Veel pleit er dan ook voor dat eenvoudig een stok gezocht was om de hond te slaan en dat het het *Luftwaffegericht* van meet af aan aangenaam was dat Nederlanders verdedigd werden door toegevoegde Duitse advocaten, van wie velen de hun opgedragen verdediging als een pure formaliteit beschouwden.

In totaal zijn door de *Wehrmachtgerichte* meer doodvonnissen gevel'd die tot executies geleid hebben dan de zojuist vermelde 213. De uit '41 en '42 bewaardgebleven dossiers vermelden tot 1 oktober '42 147 van die doodvonnissen, maar er zijn, blijkens het verslag van een bespreking d.d. 2 oktober '42 bij *Wehrmachtbefehlshaber Christiansen*¹, in '41 en in de eerste negen maanden van '42 in werkelijkheid louter wegens spionage 320 doodvonnissen gewezen die toen al tot de executie van tweehonderd Nederlanders hadden geleid (in 60 gevallen was gratie verleend, in 60 andere gevallen was begin oktober '42 op het gratieverzoek nog geen beslissing genomen). Hetzelfde verslag vermeldt dat de '*Kriminalität*' in Nederland '*wesentlich höher*' was dan in bezet België of in het bezette deel van Frankrijk; er waren in Nederland in '41 en de eerste negen maanden van '42 in totaal ca. dertienhonderd personen door *Wehrmachtgerichte* veroordeeld '*wegen Eigentumsvergehen an Wehrmachtgut*', ca. driehonderd '*wegen Gewalttaten an Wehrmacht-*

¹ 'Protokoll über die Besprechung der Befehlshaber und Kommandeure am 2.10.1942 beim WBN', p. 1 (CDI, 10.0803-32).

angehörigen' en ca. zeshonderd 'wegen *Beschimpfung der Wehrmacht*'¹ – cijfers die opnieuw onderstrepen dat slechts een klein deel van de Duitse berechting te maken heeft gehad met illegaal werk.

In tegenstelling tot hetgeen bij het *Landes-* en *Obergericht* het geval was, liet de gang van zaken voor de *Wehrmachtgerichte* veel te wensen over: precies als in Duitsland 'hoorde', aldus Wijckerheld Bisdom, 'de verdachte . . . dikwijls eerst ter zitting wat precies de beschuldiging was die tegen hem werd ingebracht en dan nog werd zij hem slechts mondeling meegedeeld.' Ook waren 'de personen der *Kriegsgerichtsrate*' (zij traden in de verschillende processen afwisselend als rechter en als aanklager op) 'over het algemeen van minder gehalte . . . dan hun civiele collega's.' Volgens Wijckerheld Bisdom trad het *Marinegericht* het minst onfatsoenlijk op, 'terwijl bij het *Luftgaugericht* grofheden en onheusheden aan de orde van de dag waren . . . Ook de *Abteilung Rechtsberatung*' (de juridische afdeling van Christiansens staf) 'heeft eigenlijk nooit van enige welwillendheid of begrip doen blijken.'²

Nu verdient het de aandacht dat juist dat *Luftwaffegericht* in de zomer van '41 enkele standpunten ingenomen heeft die allerminst van scherpelijperij getuigden: in zijn vonnis tegen de leiding van het Comité voor Vrij Nederland (A. A. Bosschart c.s.) stelde de rechtbank dat van 'sabotage' slechts gesproken mocht worden indien er een aanwijsbaar resultaat was, en dat het ontvangen of doorgeven van gegevens inzake voor ieder kenbare feiten, bijvoorbeeld de aanwezigheid van een Duits garnizoen, niet als 'spionage' beschouwd kon worden; bovendien ontsloeg deze rechtbank enkele Nederlanders die van de werkzaamheid van het Comité op de hoogte waren geweest maar daarvan geen aangifte gedaan hadden, van rechtsvervolging, aangezien, zo erkende zij, niet gesproken kon worden van een loyaliteitsverhouding tussen Nederlandse burgers en de Duitse staat.³ Vooral tegen die beperkte uitleg van het begrip 'spionage' rees toen verzet, *a fortiori* toen bleek dat die uitleg door het *Marinegericht* overgenomen werd; zich beroepend op het *Reichskriegsgericht* betoogde de *Abteilung Rechtsberatung* in december '41 dat ook de kennis van publieke feiten voor de tegenstander van waarde kon zijn; voorts: '*das Gesetz erfordert nicht, dass die eingezogenen*

¹ A.v. ² C.R.C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 530-31. ³ Deze 'lacune' werd in juli '42 gedicht door middel van *Verordnung 75/42* die bepaalde dat wie van een misdrijf, gericht tegen de bezettende macht, dan wel van het voornemen daartoe, niet onverwijld bij de 'SD' of de *Wehrmacht* aangifte deed, de straf zou krijgen die op dat misdrijf stond; hetzelfde gold voor degenen die de illegale werker die zulk een misdrijf gepleegd of in de geest had, verborgen had of bijstand had verleend. (*Verordeningenblad*, 1942, p. 364-65).

*Nachrichten geheimer Natur sind, sondern dass das Einziehen heimlich geschieht*¹ – en in de eerstvolgende, op spionage betrekking hebbende vonnissen werd die argumentatie prompt overgenomen. Nadien heeft, aldus onze indruk, het *Luftwaffegericht* keurig in de pas gelopen.

Het *Marinegericht* werd daarentegen onder druk geplaatst, in juni '42, en wel door Christiansen persoonlijk. De *Marinebefehlshaber* alsmede twee leden en de *Amtsleiter* van het *Gericht des Marinebefehlshabers in den Niederlanden* kregen er toen van langs in bewoordingen welke door de verontwaardigde *Amtsleiter* in een brief aan een Duitse collega, waarvan slechts de Nederlandse vertaling bewaard gebleven is, aldus weergegeven werden²:

'Wie de macht heeft, heeft het recht. De Engelsens hadden sinds 250 jaar de macht en alles was rechtvaardig. Als wij de overwinning behaald hebben, hebben wij gelijk gehad en alles wat we deden, was goed . . . Wie zich verzet, moet vallen . . . Wie benzine steelt, wordt met de dood bestraft, wie Nederland verlaat, geheel onverschillig waarom, wordt doodgeschoten. Wat de Nederlanders denken, laat ons helemaal onverschillig. De vijanden moeten weg, al zou ik de hele bevolking moeten uitroeien.'

Inderdaad, ook in Nederland zijn Engelandvaarders ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Wel had Seyss-Inquarts *Verordnung 155/41*³ op het zonder verlof verlaten van het bezette gebied slechts een maximale gevangenisstraf van twee jaar gesteld, maar als de betrokken rechtbank er van overtuigd was dat de Engelandvaarders zich bij de Nederlandse strijdkrachten hadden willen voegen, dan werd van '*Feindbegünstigung*' gesproken en konden doodvonnissen worden geveld. Het verdient evenwel vermelding dat elf Engelandvaarders (tien officieren, één cadet) die in de zomer van '41 in Duitse handen gevallen waren, in januari '43, toen deze zaak voor de derde maal voorkwam, toch door het *Heeresgericht* slechts tot gevangenisstraffen veroordeeld werden omdat de rechtbank hun verweer (zij zouden geen militaire dienst in de zin gehad hebben) geloofwaardig achtte – en niet minder opmerkelijk is het dat dit vonnis door Christiansen ('wie Nederland verlaat, wordt doodgeschoten') bekrachtigd werd.

Maar nu een tegengesteld voorbeeld: eind '43 werd een student wegens verboden wapenbezit gearresteerd; het *Heeresgericht* achtte een straf van

¹ *WBN III: Rechtsgutachten* (23 dec. 1941) m.b.t. het vonnis van het *Marinegericht*, 4 nov. 1941, tegen W. de Jonge e.a. (*WBN*, 7 a). ² Wij citeerden die brief reeds in deel 4 in de aan Christiansen gewijde paragraaf (hoofdstuk 2). ³ *Verordeningenblad*, 1941, p. 663-64.

twaalf jaar tuchthuis voldoende; Christiansen liet zich door de *Abteilung III (Rechtsberatung)* van zijn staf overtuigen dat in dit geval de doodstraf had moeten worden opgelegd: hij verwees de zaak naar dezelfde rechtbank in andere samenstelling; zelfde uitspraak: twaalf jaar tuchthuis; nieuw protest van *Abteilung Rechtsberatung* en derde behandeling van de zaak, nog steeds door het *Heeresgericht*, maar nu met *Oberkriegsgerichtsrat* F. Schumacher (die de *Anklageschrift* ontworpen had!) als voorzitter. Vonnis: de doodstraf, door Christiansen bekrachtigd – en begin april '44 stond de vier-en-twintig-jarige student voor het vuurpeloton. Zo konden, mede gegeven Christiansens gebrek aan ruggegraat, scherpslijpers slachtoffers maken.

★

Die scherpslijpers trof men uiteraard ook in het in ons land gevestigde *SS- und Polizeigericht* aan dat, evenals de tot dusver behandelde Duitse rechtbanken, uit verschillende Kamers bestond. Deze Kamers hebben zich in hoofdzaak bezig gehouden met de berechting van personen (Duitsers en Nederlanders) die tot het *SS-complex* behoorden (van juli '42 af werden daar ook alle leden van de Nederlandse politie toe gerekend). Er waren, zei Rauter in februari '44, '*alle 10 Tage hundert Fälle interner Art . . . Die meiste Arbeit macht der niederländische Landsturm*'¹ – dat was de hoofdzakelijk uit NSB'ers bestaande militaire formatie die in de loop van '43 opgebouwd was. Wij nemen evenwel aan dat de semi-militaire Nederlandse Landwacht die, met jachtgeweren bewapend, kort na februari '44 ging opereren (het 'Janhagel'), het *SS- und Polizeigericht* niet minder werk verschaft heeft. Die 'interne' zaken slaan wij over.

Wat wij nu allereerst willen onderstrepen is dat van een betrekkelijk vroeg stadium af diegenen die tot het *SS-complex* behoorden, getracht hebben, de gehele berechting van Nederlandse illegale werkers aan zich te trekken – ook in dit opzicht heeft de *SS* gepoogd, in bezet 'Germaans' Nederland verhoudingen te scheppen die de *SS* na een Duitse overwinning in Duitsland-zelf tot stand wilde brengen. In de loop van '41 drong Rauter er bij Seyss-Inquart op aan dat de berechting van illegale werkers aan de *Wehrmachtgerichte* ontnomen zou worden (het is denkbaar dat Rauter zich bijvoorbeeld bij uitstek geërgerd heeft aan de standpunten die het *Luftwaffengericht* in het vonnis tegen het Comité voor Vrij Nederland ingenomen had) en

¹ '*Vortrag des GK Rauter*' (16 febr. 1944), p. 4 (Doc I-1380, b-14).

overgedragen aan *Polizeistandgerichte*. Seyss-Inquart wimpelde dat toen af door te zeggen dat Rauter zich maar eerst moeite moest geven, het nationaal-socialistische element in de Nederlandse politie te versterken. Eind december '41 zette Heydrich, *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, een nieuwe aanval in: hij bepleitte dat de *Reichskommissar* bij verordening zou bepalen dat alle illegale werkers zich voor *Polizeistandgerichte* zouden moeten verantwoorden die hen dan ook tot opsluiting in een concentratiekamp zouden kunnen veroordelen. Dat achtte Seyss-Inquart bezwaarlijk, óók voor de *Sicherheitspolizei*. '*Die Niederländer*', schreef hij Heydrich eind januari '42,

'würden nämlich aus einer solchen gesetzlichen Anordnung den Rückschluss ziehen, dass die Abgabe an Konzentrationslager nur dann gerechtfertigt und zulässig ist, wenn ein richterliches Urteil, wenn auch von einem Polizeigericht, so doch von einem Gericht vorliegt, nicht aber wenn eine solche Abgabe durch die Polizei, also im Verwaltungswege verfügt wird.'

Een 'zoethoudertje' volgde: '*Ich trage mich mit dem Gedanken, bei einer nunmehr fälligen Ergänzung der Ordnungsschutzverordnung die Abgabe von Personen, bei denen ein besatzungsfeindliches Verhalten wahrscheinlich ist, an ein Konzentrationslager vorzusehen*'.¹ Daarbij tekenen wij aan dat een zodanige bepaling in de nieuwe versie van de *Ordnungsschutzverordnung* die in januari '43, bijna een jaar later dus, gepubliceerd werd, niet voorkwam. Wel bepaalde die nieuwe versie (*Verordnung 1/43*) dat bij onlusten in bezet gebied het *Polizeistandrecht* afgekondigd zou worden, waarbij weerspannigen door *Polizeistandgerichte* veroordeeld zouden worden; het zijn die *Polizeistandgerichte* geweest die enkele maanden later tijdens de onder leiding en verantwoordelijkheid van Rauter neergeslagen April-Meistakingen 116 doodvonnissen velden van welke 80 door Rauter bekrachtigd werden.

In ons vorige deel wezen wij er al op dat de SS-machthebbers na die April-Meistakingen met verdubbelde energie getracht hebben, een dominerende rol te spelen bij de berechting van illegale werkers. Dat streven is niet zonder effect gebleven. Medio juni vond de berechting van de plegers van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister (27 maart '43) voor het *SS- und Polizeigericht* plaats en medio september keurde Seyss-Inquart goed dat leden van '*ausgesprochene Terrorbanden, die von einer kommunistischen Zentrale ausgehend, unter Heranziehung untergetauchter Elemente tätig werden*', door een *Polizeistandgericht* berecht zouden worden.² In welke gevallen

¹ Brief, 27 jan. 1942, van Seyss-Inquart aan Heydrich (*VuJ, HA Justiz*, 13 c). ² '*Dienst-anweisung*', 14 sept. 1943, van Seyss-Inquart aan de *Generalkommissare* (a.v.).

kon men concreet van dergelijke 'Terrorbanden' spreken? Seyss-Inquart wenste dat de (civiele) *Generalstaatsanwalt* daarover zijn oordeel zou moeten geven, d.w.z. dat hem het door de *Sicherheitspolizei* gevormde dossier voorgelegd zou worden alvorens definitief besloten zou worden, de zaak voor een *Polizeistandgericht* te brengen. Toen evenwel medio september een groot aantal leden van de illegale groep CS-6 door een *Polizeistandgericht* berecht werd, ontving de *Generalstaatsanwalt* het dossier pas op de avond vóór de dag waarop de zitting plaatsvond (negentien doodvonnissen) – een gebeuren waartegen *Generalkommissar* Wimmer, onder wie de Duitse justitie ressorteerde, onmiddellijk protest aantekende. Of de *Sicherheitspolizei* nadien de *Generalstaatsanwalt* meer tijd gegund heeft, zich een oordeel te vormen, weten wij niet, maar in elk geval lijkt het ons aannemelijk dat zij van de herfst van '43 af alle gevallen waarin zij een snelle en harde bestraffing wenselijk achtte, aan de *Polizeistandgerichte* toevertrouwd heeft, met passering van de Duitse civiele en militaire rechtbanken. Nederlandse verdedigers werden tot het *Polizeistandgericht* niet toegelaten – het waren SS-officieren die die verdediging, of wat daarvoor doorging, ter hand namen.

Totdat Hitler in juli '44 bepaalde dat illegale werkers niet langer berecht mochten worden, heeft, voorzover bekend, de berechting door de *SS-Gerichte* tot 222 executies geleid.¹ Daarnaast werd in een onbekend aantal gevallen tuchthuisstraf opgelegd, waarbij de mogelijkheid bestond dat die straf in een concentratiekamp moest worden ondergaan. *Generalkommissar* Wimmer achtte dat laatste niet billijk; hij was zich kennelijk bewust dat dit een aanzienlijke strafverzwaring betekende. Erkennend dat o.m. '*im Konzentrationslager nicht die erforderlichen Möglichkeiten für Krankenbehandlung und dergl. bestünden*', deed de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* Naumann begin oktober '43 aan een van Wimmers hoofdambtenaren de toezegging, '*dass in Zukunft die Freiheitsstrafen der Standgerichte in den Strafanstalten der Justiz zu verbüßen seien*'²; of de *Sicherheitspolizei* zich aan die toezegging gehouden heeft, weten wij niet.

¹ Deze executies sluiten in die van de Duits-Joodse emigrant Ernst Cahn (een van de eigenaars van de ijssalon 'Koco' in Amsterdam waar op 19 februari '41 een 'SD'-er door een straal ammoniakgas was getroffen) en van de vier Amsterdamse communisten Coenradi, Eyl, Hellendoorn en Schijvenschuurder die in het kader van de Februaristaking actief waren geweest. ² Notitie, 7 okt. 1943, van *Ministerialrat* Krug (*VuJ*, *HA Justiz*, 13 c).

In juli '44 haalde, gelijk eerder vermeld, Hitler een streep door de gehele berechting van illegale werkers: zij was, dacht hij kennelijk, een luxe die Duitsland zich met het oog op de nieuwe situatie die na de Geallieerde landingen in Normandië (6 juni) ontstaan was, niet meer kon veroorloven.

Die landingen hadden er in bezet Nederland onmiddellijk al toe geleid dat de berechting van illegale werkers versneld was: van 13 juni af waren Kamers van het Duitse *Landes-* en *Obergericht* werkzaam in het concentratiekamp Amersfoort en het 'SD'-Lager in Vught teneinde ter plekke vonnissen uit te spreken; de bedoeling was dat op deze wijze, alsmede door de inzet van enkele *Polizeistandgerichte*, 'in einer (maximal 2 Wochen) beide Lager restlos aufgearbeitet sind', zoals Rauter op 9 juni aan de nieuwe *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* Schöngarth, berichtte.¹ Dat lukte niet: er kwam achterstand, o.m. doordat de administraties van beide kampen niet klopten met die van de *Sicherheitspolizei*. 'So zeigte sich', aldus het maandrapport over juli van de *Hauptabteilung Justiz*,

'dass sehr oft Häftlinge nicht im Lager waren, obwohl sie als dort befindlichen gemeldet wurden, oder dass Leute als nicht im Lager befindlich gemeldet wurden, obwohl Mitgefangene ihre Anwesenheit dort bestätigen konnten², und ausserdem, dass die Häftlinge häufig von einem Gefängnis oder Lager ins andere verlegt waren, ohne dass das Gericht und anscheinend auch die polizeiliche Kartei davon verständigt wurden. Deshalb konnte von den gegen ca. 350 Personen angesetzten Schnellverfahren nur bei 239 verhandelt werden' -

dat sloeg slechts op de activiteit van *Landes-* en *Obergericht*. Maar er was van die rechtbanken uit nog over meer geklaagd dan over administratieve wanorde:

'Bei den Schnellverfahren hat sich nach den Berichten der Staatsanwaltschaft sowie der Gerichte gezeigt, dass offenbar von nachgeordneten Polizeistellen bei geringfügigen Vergehen allzu leicht verhaftet worden ist. In einem Bericht³ heisst es, zumal im Hinblick auf die Unterbringung in einem Polizeilager, hierzu:

¹ Notitie, 9 juni 1944, van Rauter aan Schöngarth (*HSSuPF*, 3 a). ² Het is mogelijk dat men deze 'onvindbare' gevangenen geholpen had in het kamp als het ware onder te duiken, maar wellicht waarschijnlijker dat de Kampadministratie niet deugde. ³ Dit was een rapport d.d. 14 juni '44 van een van de rechters van het *Landesgericht*, dr. A. Rosellen.

'Ich habe mich persönlich davon überzeugt, wie bisher unbescholtene Leute in achtbaren Stellungen (Beamte von Reichsbehörden, Eisenbahnbeamte mit über 25-jähriger Dienstzeit, massgebender Ingenieur eines wichtigen Kriegsbetriebes usw.) in notdürftig zusammengestrickter Sträflingskleidung mit kahlgeschorenem Kopf und in Fusslappen dem Gericht vorgeführt wurden, wegen Verfehlungen, denen keineswegs immer eine deutschfeindliche Gesinnung zu Grunde lag, teils auch in Fällen, in denen mangels eines Schuldnachweises nach mehrmonatiger Lagerhaft Freisprechung erfolgen musste. Durch eine solche Behandlung wird bei den Betroffenen zweifellos grösste Erbitterung hervorgerufen und eine bisher noch nicht dagewesene deutschfeindliche Gesinnung erst erzeugt. Ich halte den Schaden, der durch wahllose Einlieferung von Festgenommenen in solche Lager entsteht, für ausserordentlich gross. Ich bin auch nach wie vor der Meinung, dass zu viel Festnahmen erfolgen. Dadurch werden oft dringend benötigte Arbeitskräfte ohne ausreichenden Grund lahmgelagt, andererseits dringend benötigter Haftraum wichtigen Fällen weggenommen.'¹

bij deze laatste alinea schreef Seyss-Inquart eigenhandig: 'Ogruf' (Obergruppenführer) 'bitte entsprechende Weisungen geben.' Rauter plaatste er zijn paraaf bij en er veranderde in Amersfoort (dit was het bedoelde kamp) niets.

De versnelde berechting was nog gaande toen op 6 juli geheel onverwachts (Seyss-Inquart en Christiansen wilden, als in Nederland de *Ausnahmezustand* afgekondigd werd, een groot aantal nieuwe rechtbanken vormen) bericht kwam dat Hitler instructie gegeven had, elke berechting van illegale werkers voortaan na te laten. Rauter protesteerde: zijn *Polizeistandgerichte* werkten toch 'schnell und klaglos'!² Himmler liet een week later terugtelexen dat voor de *Polizeistandgerichte* geen uitzondering gemaakt werd.³ Het nieuwe *Führerbefehl* werd overigens pas op 30 juli door Hitler ondertekend. Van de opheffing der berechting maakte het niet uitdrukkelijk melding. Er stond terzake in *Abschnitt I* slechts dit:

¹ VuJ, HA Justiz: 'Monatsbericht für Juni 1944', p. 1-2 (HSSuPF, 139 c). ² Telexbericht, 6 juli 1944, van Rauter aan Himmlers secretaris R. Brandt (a.v., 3 b).

³ Rauter legde zich hier niet bij neer en vroeg Himmler om verlof, in elk geval het proces tegen de *Trouw*-groep te laten doorgaan. In een nader telegram over deze zaak staat: 'RFSS' (*Reichsführer-SS*) 'hat Obergruppenführer aus *Silbertanne* verwiesen' ('uit *Silbertanne* verwijderd'). Toen de procureur-generaal bij het Haagse Bijzonder Gerechtshof, mr. J. Zaaijer, Rauter in januari '48 deze zin voorhield, zei deze dat zij, aldus Zaaijers verslag, betekende, 'dat Rauter geen zeggenschap meer heeft over represaille-maatregelen, die hier dan met de deknaam '*Silbertanne*' werden aangeduid.' (Proc. gen. bij het BG-Den Haag: p.v. Rauter (2 jan. 1948), p. 5, Doc I-1380, b-19). Nonsens! Er was kennelijk slechts sprake geweest van een sein- of tikfout: Himmler had Rauter 'auf *Silbertanne* verwiesen' ('op *Silbertanne* gewezen') m.a.w. doen weten dat Rauter de leden van de *Trouw*-groep tersluiks uit de weg moest laten ruimen, zoals met de slachtoffers van de '*Silbertanne*'-moorden geschiedde. Het *Trouw*-proces ging overigens door.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

'Alle Gewalttaten nichtdeutscher Zivilpersonen in den bezetzten Gebieten gegen die Deutsche Wehrmacht, SS und Polizei und gegen Einrichtungen, die deren Zwecken dienen, sind als Terror- und Sabotageakte folgendermassen zu bekämpfen:

1. Die Truppe und jeder einzelne Angehörige der Wehrmacht, SS und Polizei haben Terroristen und Saboteure, die sie auf frischer Tat antreffen, sofort an Ort und Stelle niederzukämpfen.

2. Wer später ergriffen wird, ist der nächsten örtlichen Dienststelle der Sicherheitspolizei und des SD zu übergeben.

3. Mitläufer, besonders Frauen, die nicht unmittelbar an Kampfhandlungen teilnehmen, sind zur Arbeit einzusetzen. Kinder sind zu schonen.¹

Abschnitt II bepaalde dat generaal Keitel, Chef van het Oberkommando der Wehrmacht, bevoegd was, voor 'die erforderlichen Durchführungsbestimmungen' te zorgen. Die konden, gegeven de zeer algemene aard van het Führerbefehl, moeilijk gemist worden. Vielen diegenen die bijvoorbeeld hulp aan onderduikers georganiseerd, illegale bladen uitgegeven of spionage bedreven hadden, wel onder het Führerbefehl? Het werd medio augustus voordat Keitel bepaalde:

'Nichtdeutsche Zivilpersonen der besetzten Gebiete, die die Sicherheit oder Schlagfertigkeit der Besatzungsmacht in anderer Weise als durch Terror- und Sabotageakte gefährden, sind dem SD zu übergeben. Auch für sie gilt Abschnitt I, 3 des Führerbefehls'²,

en dat betekende dat deze illegale werkers 'zur Arbeit einzusetzen' waren. Men zou dat kunnen interpreteren als: transport naar een concentratiekamp. Duidelijk was dat alles niet. Welnu, het zekere voor het onzekere nemend, was de Sicherheitspolizei in ons land inmiddels er toe overgegaan, aan gearresteerde illegale werkers uit eigen bevoegdheid de straffen op te leggen die haar gepast leken. In dat kader was het dat Deppner, hoofd van de Abteilung IV (Gegnerbekämpfung) in Schöngarths staf, in augustus bepaalde welke politieke gevangenen in Vught gefusilleerd moesten worden; dat werden er ver over de driehonderd. Meer hierover in deel 10.

★

Drie autoriteiten waren er die met betrekking tot vonnissen van Duitse rechtbanken in ons land gratie konden verlenen: Seyss-Inquart, Christiansen en Rauter. Seyss-Inquarts bevoegdheid strekte zich tot het Landes- en Obergericht uit, die van Christiansen tot de Wehrmachtgerichte, die van Rau-

¹ Tekst: a.v., p. 3 (Doc I-1380, b-19). ² Tekst: a.v., p. 4.

ter tot alle *SS- und Polizeigerichte*. In het algemeen was er bij de Duitse rechtspleging meer aanleiding om gratie te vragen dan bij de Nederlandse: de Duitse kende namelijk de voorwaardelijke veroordeling en de voorwaardelijke invrijheidsstelling niet en bovendien werden vele honderden doodvonnissen geveld waarbij het voor de hand lag dat men zich moeite zou geven, het leven van de betrokkenen alsnog te redden. Tegen het feit dat te hunnen behoeve gratie gevraagd werd, hadden sommige illegale werkers principieel bezwaar (een bezwaar dat hun familieleden of andere relaties niet behoefde te weerhouden, de nodige stappen te ondernemen), maar het is onze indruk dat de meeste illegale werkers niet getracht hebben, derden te verhinderen in hun zaak te interveniëren.

Wat de vrijheidsstraffen betreft: het werd, schreef Wijckerheld Bisdom met betrekking tot Seyss-Inquart, 'gebruikelijk (en het had ook menigmaal succes) gratie te vragen, wanneer een gedeelte van de straftijd om was: de rest werd dan met een proeftijd opgeschort, dus praktisch een voorwaardelijke invrijheidsstelling.' Ook aan terdoodveroordeelden werd, aldus Wijckerheld Bisdom, door de *Reichskommissar* 'dikwijls gratie verleend'.¹ Het materiaal ontbreekt om dit met cijfers te illustreren.

Bij Christiansen lag de zaak moeilijker: 'De naaste familieleden wisten soms niet of hun nabestaande al' (door een *Wehrmachtgericht*) 'veroordeeld was, laat staan waarom en tot welke straf. Ook het bureau van de *Wehrmachtbefehlshaber*' (d.w.z. de *Abteilung Rechtsberatung*) 'wees in dergelijke zaken eigenlijk alle contact af. Gevolg was dat iedereen: vrienden en kennissen, familieleden en onbekenden, locale autoriteiten en wie niet al, gratieverzoeken gingen indienen.'² Wij hebben de indruk (alweer: niet meer dan dat) dat het veel moeite kostte, Christiansen tot het verlenen van gratie te bewegen. Een van de weinigen die wel eens iets bij hem kon bereiken, was de reserve-luitenant-kolonel R. O. van Gennep, die vóór de oorlog in ons land agent van de Dornier-vliegtuigfabrieken geweest was, waarmee ook Christiansen nauwe relaties had onderhouden. Van Gennep kreeg dan ook, aldus Boellaard (die, samen met luitenant van Lanschot en de gezantschapssecretaris G. van Hamel, o.m. door van Genneps bemoeienissen bij Christiansen en Harster niet tot de doodstraf veroordeeld maar *abgetrennt* werd³), 'een soort niet-betaald advocatenkantoor, waarvoor hij langzamerhand wel vierhonderd klanten had.'⁴

¹ C.R.C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 531. ² A.v., p. 532. ³ Gerard van Hamel was een broer van de geheime agent Lodo van Hamel; hij is, tweeëndertig jaar oud, in juli '44 in Natzweiler bezwiken. ⁴ Getuige W. A. H. C. Boellaard, *Enq.*, dl. VI c, p. 183.

Nòg moeilijker was het, iets bij Rauter te bereiken. Wel heeft ook deze soms gratie verleend – men denke aan de zes-en-dertig April-Meistakers wier doodvonissen hij niet bekrachtigde.

Wij schreven dat van Gennep ook bij Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, intervenueerde. Inderdaad: verscheidenen gaven zich moeite, ook en juist bij de *Sicherheitspolizei* iets ten gunste van bepaalde gevangenen te bereiken, en vooral dan bij de *Sachbearbeiter* die een bepaalde zaak in voorbereiding had. In feite was *hij* het die in eerste instantie over het lot van illegale werkers besliste: hij kon de zaak als ernstig, hij kon haar ook als minder ernstig aanduiden.

Een eerste vereiste voor het benaderen van een *Sachbearbeiter* was dat men goed Duits sprak; daarvoor waren de *Sachbearbeiter*, aldus de advocate L. M. I. L. van Taalingen-Dols, ‘zeer gevoelig’ –

‘andere vereisten voor een juiste behandeling waren: nooit enige angst te laten blijken; steeds zeer zelfbewust en zelfverzekerd het eigen standpunt als het enig juiste te propageren en een ruggesteun te vinden voor de *Sachbearbeiter* om mijn standpunt als het zijne bij zijn chef te kunnen verdedigen. In mijn voorstelling van zaken was dan ook vrijwel altijd iets nieuws, maar zij was verstandelijk verantwoord en ik ondervond herhaaldelijk dat de meestal eenvoudige *Sachbearbeiter* maar al te graag bereid waren door een nieuwe intellectuele versie van een geval een goed figuur bij hun superieuren te slaan, – ook al was een ‘*Entlassung*’ daarvan het gevolg.

Was de *Sachbearbeiter* meer gevoelsmens, dan mocht een grote dosis gevoelsargumenten weer niet ontbreken, want de eerste hindernis was toch vrijwel steeds de *Sachbearbeiter*. Hij was het, die een verslag over de zaak opstelde en met zijn inzicht aan zijn chef voordroeg.’¹

Mevrouw van Taalingen poogde dus iets te bereiken met intellectuele dan wel met meer gevoelsmatige argumenten. Die argumenten waren onderdeel van een constructie die zij veelal door contact met familieleden of andere relaties van de betrokkene opgebouwd had. Anderen gebruikten, maar toch telkens niet zonder voorzichtigheid, grovere middelen: sommige *Sachbearbeiter* of *Referenten* van de *Sicherheitspolizei* kon men omkopen met drank, met geld, met vrouwen. Successen van dien aard raakten dan aan anderen bekend – in illegale kringen en vooral ook bij familieleden van gearresteerde illegale werkers vestigde zich langzamerhand de opvatting dat men diegenen

¹ L. M. I. L. van Taalingen-Dols: *De strijd om een mensenleven 1940-1945* (1960), p. VI.

wier leven in gevaar was, vermoedelijk wel zou kunnen redden als men in dat ondoorzichtige apparaat van de Duitse politie en de Duitse justitie in hemelsnaam maar de juiste weg wist. Hoe die weg te vinden? Wie kon als gids, als tussenpersoon, als bemiddelaar, als redder in de nood optreden?

Niet lang duurde het of talrijke beroeps- of gelegenheidsoplichters beseften dat zij van de bezettingsomstandigheden rijkelijk konden profiteren. ‘Ik overdrijf niet’, aldus weer Wijckerheld Bisdom,

‘als ik zeg dat zeker enige malen per week op mijn kantoor iemand verscheen, die de weg tot de z.g. *Kulissenarbeit* kende en wilde wijzen. En juist omdat het ware vertrouwen in de Duitse rechtspraak ontbrak, leende menigeen aan dergelijke plannen een gewillig oor. Ten dele stamden zij van louter goedwillende zielen, die, naar zij onder diepe geheimhouding mededeelden, de tolk van een gerecht of de hospita van de jongste typiste daar kenden, en langs deze weg een gunstig vonnis konden garanderen; ofwel van lieden, die een kennis hadden, die een kennis had, die de Rijkscommissaris of de *Wehrmachtbefehlshaber* persoonlijk kende, en die daar al het mogelijke en onmogelijke zou kunnen bereiken. Ten dele waren het ook louche figuren, die onder dergelijke omstandigheden hun bemiddeling kwamen aanbieden. De Duitse autoriteiten waren immers van hoog tot laag corrupt? Men behoefde slechts een bedrag in handen van een dergelijke vertrouwensman te storten, en de zaak, hoe ernstig ook, zou in orde komen. Men zou het dossier wel laten verdwijnen, de executie zou op het laatste ogenblik afgelast worden, en wat niet al . . . Men zocht zijn heil afwisselend bij kroegbazen en NSB’ers, bij advocaten en zwarte handelaren van wie men aannam dat zij over de beslissende ‘relaties’ beschikten, en van wie het verhaal ging, ‘dat zij er wel honderd mensen uitgehaald hadden’. Men geloofde onvoorwaardelijk in al deze tussenpersonen, ook al waren dezen kennelijk van twijfelachtig allooi . . . Totdat bleek, dat dezen onverrichterzake de gestorte penningen hadden opgestreken, of dat de slachtoffers, hangende de onderhandelingen, waren veroordeeld en geëxecuteerd. Ieder, die met de Duitse rechtspraak te maken heeft gehad, zal voorbeelden op dit gebied bij tientallen weten.’¹

Natuurlijk waren er ook bonafide bemiddelaars: mensen die, om welke reden ook, relaties hadden met functionarissen van de *Sicherheitspolizei*, of met Seyss-Inquart, of met Christiansen, of met Duitsers die in gratiëringskwesties als adviseurs van Seyss-Inquart of Christiansen optraden – bemiddelaars die zich zonder enige behoefte aan financieel gewin voor bepaalde arrestanten of veroordeelden moeite gingen geven. R. O. van Gennep noemden wij al, maar er waren er meer en van velen hunner is de naam niet eens bekend geworden: wie *Kulissenarbeit* verricht, treedt nu eenmaal niet

¹ C. R. C. Wijckerheld Bisdom in *O en V*, dl. I, p. 532–33.

op het toncel op. Louter bij wijze van illustratie willen wij nu (de bemoeienissen van Himmlers massage-arts Felix Kersten komen in deel 10 aan de orde) slechts twee personen vermelden, één uit het zuiden, één uit het noorden des lands.

De eerste is Wouter Lutkie, oprichter en hoofdredacteur van het 'edelfascistische' maandblad *Aristo*-, die in '40 in contact gekomen was met een *Hauptsturmführer* van de *Aussenstelle*-Den Bosch van de *Sicherheitspolizei und SD* en nadien in talrijke gevallen bereikte of er toe bijdroeg dat arrestanten van de *Sicherheitspolizei* spoedig of althans na korte tijd vrijgelaten werden. 'Ofschoon zich', aldus H. Th. M. Jansen die Lutkie's gehele bewaard gebleven correspondentie terzake doorgewerkt heeft, 'een kleine honderd brieven in de ordners bevinden, die het bereikte resultaat goeddeels of geheel aan Lutkie's interventie toeschrijven, was hij de eerste die zijn aandeel steeds probeerde te relativeren, er op wijzend dat er veelal meerdere instanties tegelijk voor de betrokken personen werkzaam waren geweest.'¹

Ons tweede voorbeeld wordt gevormd door de huisgenote van een arts te Harlingen, mej. M. A. Amsbeck, een Duitse die, hoewel zij niets van het nationaal-socialisme wilde weten, doelbewust met allerlei bezettingsautoriteiten contact zocht; zij had veel charme en er ging overredingskracht van haar uit. Zij begon met de Harlinger *Ortskommandant*, maar kwam later vooral met de 'SD' te Leeuwarden in aanraking. 'Mijn tactiek was', zo vertelde zij ons in '58, 'aan te pappen met de secretaresses. Zo kwam ik te weten waar de dossiers lagen. Voor de secretaresses bracht ik etenswaren en kousen en dergelijke mee. Allemaal lieten zij zich omkopen.' Wist zij eenmaal, wie de *Sachbearbeiter* was, dan schoot ze deze aan:

'Ik speculeerde altijd op hun sentimentaliteit. Ik zei: 'Wat die man in het verzet gedaan heeft, was natuurlijk verkeerd, maar gisteren waren zijn vrouw en drie kindertjes bij me' (en dan had ik foto's van meisjes met blonde vlechtjes) 'en die baden, voor ze gingen slapen: *Lieber Gott, bring uns den Vati wieder*.' Daar was geen Duitser tegen bestand. De tranen liepen hun dan vaak over de wangen. Wat mij betreft: het liegen ging vanzelf, het was net of er iemand achter me stond die mij de woorden voorzei.'²

Van belang was speciaal dat mej. Amsbeck de steun had weten te verwerken van een Duitse militaire telefonist te Harlingen die haar in voorkomende gevallen via het militaire telefoonnet verbond met hoge Duitse autoriteiten

¹ Henk van Gelre (ps. van H. Th. M. Jansen) in *De Gelderlander*, 2 juni 1971.

² M. A. Bosch-Amsbeck, 17 april 1958.

op wie zij een beroep wilde doen; daarbij deed ze natuurlijk steeds of ze van harte achter de *Führer* stond. Een van die autoriteiten was de chef van het *SS-Hauptamt*, *SS-Obergruppenführer* Gottlob Berger, een goede bekende van haar vader uit diens jeugd. Toen de (ter dood veroordeelde) leden van de groep-Oosterhuis (de in Delfzijl gevestigde spionagegroep die het Nederlandse uiteinde van de 'Zweedse Weg' vormde) en van de spionagegroep Dienst-Wim in de zomer van '44 naar gevangenis in Duitsland overgebracht waren, zocht mej. Amsbeck contact met Berger aan wie zij, aldus Oosterhuis, 'een boerderij met honderd koeien' beloofde, als hij kon bereiken dat de doodvonnissen niet ten uitvoer gebracht zouden worden. 'Zij hebben' (mej. Amsbeck werkte met anderen samen) 'die meneer Berger toen in de loop van de tijd pl.m. 50 liter jenever en cognac gestuurd' (grotendeels ter beschikking gesteld door Delfzijlse winkeliers en een grossier in sterke drank) 'en belden dan zo nu en dan eens op' (dat deed mej. Amsbeck) 'hoe het met de gevangenen ging. Hij deelde dan mede, dat het goed ging, maar dat ze streng beperkt waren in hun bewegingen.'¹ Ten behoeve van Oosterhuis en de Groninger mr. D. Schortinghuis, lid van de Dienst-Wim, deed mej. Amsbeck samen met Oosterhuis' echtgenote ook nog een beroep op Christiansen opdat deze gratie zou verlenen. Christiansen was niet erg welwillend, aangezien Oosterhuis tijdens het proces tegen de leden van zijn groep en van de Dienst-Wim gezegd had, 'al zijn illegale arbeid te hebben gedaan *'für das Vaterland und die Königin.'*'² Voor het behoud van de bedoelde terdoodveroordeelden hebben zich evenwel, afgezien van mej. Amsbeck en degenen met wie zij samenwerkte, nog andere personen moeite gegeven, speciaal een Delfzijlse fabrikant, M. van der Laan, die onmiddellijk naar Berlijn reisde en daar via Millenaar, de medewerker van de *Schutzmacht-Abteilung* van de Zweedse legatie, wist te bereiken dat Zweden ten behoeve van de terdoodveroordeelden uitwisselingsonderhandelingen begon; deze waren, toen het Derde Rijk ineenstortte, nog steeds gaande.

★

Uit de in het voorafgaande gegeven cijfers blijkt dat talloze illegale werkers zich in de loop van de bezetting voor een van de Duitse rechtbanken die

¹ Getuige A. L. Oosterhuis, *Enq.*, dl. IV c, p. 602. In deze tekst staat abusievelijk 'Berker' i.p.v. 'Berger'. ² J. Klatter: *De verzetsgroep 'Zwaantje'. Oorlogsbelevissen van dr. Allard Oosterhuis* (1968), p. 106.

wij noemden, hebben moeten verantwoorden. Hoe het bij zulk een proces toeging, hebben wij in deel 6 reeds toegelicht aan de hand van een voorbeeld: aan het slot van de paragraaf 'De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister' (hoofdstuk 9) citeerden wij uitgebreid uit de beschrijving van het proces tegen Willem Arondeus en twintig andere beklaagden, welke een hunner, de medisch student F. Dekking, uit de gevangenis had weten te smokkelen. Dit proces had in het toenmalig Koloniaal Instituut te Amsterdam plaatsgevonden voor het *SS- und Polizeigericht X*. Zoals gebruikelijk volgde daar op de *Vernehmung zur Person* (het verhoor over de persoonlijke omstandigheden en de motivering van elke beklaagde) de *Vernehmung zur Sache* (de reconstructie van het ten laste gelegde). Dekkings beschrijving toont aan dat verscheidenen van de beklaagden zich met vuur en verve verdedigden, Arondeus zelfs 'met een volmaakte zelfverzekerdheid'. Helaas is van Dekkings verslag het slot verloren gegaan, zodat wij geen beeld hebben van de gedeelten van het proces waarin de aanklager en de verdedigers aan het woord waren en waarin de vonnissen aan de een-en-twintig beklaagden meegedeeld werden: dertien doodvonnissen¹, acht vrijheidsstraffen.

Andere betrouwbare beschrijvingen van processen waarbij illegale werkers voor het *SS- und Polizeigericht* terechtstonden, bezitten wij niet en ook van de talrijke processen die voor de *Polizeistandgerichte* plaatsvonden, zijn geen beschrijvingen bewaard gebleven.

Over het in november '41 tegen Edouard de Nève en enkele andere 'pilotenhelpers' voor het *Luftwaffengericht* gevoerde proces schrijft de Nève:

'Als ik aan dat proces terugdenk, schaam ik mij daarbij aanwezig geweest te zijn. Het is begrijpelijk dat men vecht voor zijn leven. Het is onaannemelijk dat men zich buigt voor de vijand en platte verontschuldigen zoekt voor feiten die men, bewust van de gevolgen, heeft begaan. Elk der beschuldigten, op twee uitzonderingen na², verklaarden dat zij niets tegen Duitsland hadden willen doen; dat zij niets tegen het nationaal-socialisme hadden; dat zij niet wisten, gehandeld te hebben in strijd met de wetten der bezetting. Eén riep zelfs de clementie van de *Führer* in.'³

Iets meer weten wij van het proces dat van eind oktober tot medio november '41 voor het *Luftwaffengericht* gevoerd is tegen de illegale groep 'de Oranjevacht' die eind '40-begin '41 was opgerold. Het proces vond plaats in het gebouw van de Hoge Raad in Den Haag. Er waren vijf-en-veertig beklaagd-

¹ Anders dan wij in deel 6 verhaalden, werden er twaalf uitgevoerd - C. van Doorn kreeg gratie. ² Ecn daarvan was de Nève zelf. ³ E. de Nève: *Glorieuzen*, p. 54.

PROCES TEGEN 'DE ORANJEWACHT'

den, maar van die vijf-en-veertig wist, toen zij onder geleide van manschappen van de *Ordnungspolizei* door het gebouw liepen, één te ontkomen door simpelweg een andere gang in te slaan. Er werd dus slechts tegen vier-en-veertig vonnis gewezen: drie werden tot de doodstraf veroordeeld, vier tot levenslange tuchthuisstraf, negen-en-twintig tot tuchthuisstraffen van kortere duur, vier tot gevangenisstraf en vier kregen vrijspraak. Een van diegenen die levenslang tuchthuis gekregen hadden, was de in 1909 in Pontianak (Nederlands-Indië) geboren Dirk Willem ('Dick') Folmer, een sportleraar uit Zeist. In een 'dagboek' dat hij op grond van gedetailleerde aantekeningen in de zomer van '42 schreef, nadat hij eind mei uit het concentratiekamp Amersfoort ontsnapt was, komt het volgende voor:

'Ons proces in Den Haag heeft ongeveer drie weken geduurd, drie weken van martelende spanning, drie weken van ontzettende strijd. De advocaten, die voor ons pleitten, wisten nauwelijks iets van onze zaak af en moesten zich tijdens ons proces inwerken. De meesten van hen namen het organisatiebelang niet in acht, maar streden alleen voor hun cliënt, wat zeer begrijpelijk is, maar funest voor het algemeen. En dan te weten, dat elk woord, bovendien nog Duits, gewogen wordt op een weegschaal! De spanning, om als middelpunt van zo'n proces het pleit te moeten winnen! Elke dag opnieuw voor te moeten komen, elke nacht je hersens af te pijnigen over wat je gezegd hebt en wat je nog moet zeggen. Het ergste was wel dat dag in dag uit voor te moeten komen, om te getuigen voor of tegen bepaalde feiten of om zelf als bewijsmateriaal gebruikt te worden. Steeds weer die marteling van de onzekerheid, of ik alles wel goed gezegd had, en dan de ellende, als ik er niet uit kon komen in gevallen, waar bewijsmateriaal was gevonden waar ik niets van afwist! En dan de dagen, dat ik geestelijk in de war raakte, als ik weer in de cel terug was! Ik meende stellig een bewijsreeks gevonden te hebben die de onschuld van de Oranjewacht kon bewijzen en toen ik dacht, het hele bewijs gevonden te hebben en het bij mezelf herhaalde, bleek het, dat ik een schakel niet meer kon vinden. Wanhopig zocht ik mijn versufte hersens af naar dat belangrijke motief. Hoe was het ook weer? Ha, ik weet het. Had ik nu maar papier en potlood! Wacht, ik zal het op de muur schrijven. Maar daar verdwijnt die ene reddende schakel tussen de vele inscripties op de muur. Hopeloos voelde ik mij. Waar was dat ene woord toch gebleven? Minutieus zocht ik de celmuur af, maar kon het woord niet meer vinden. Zelfs zocht ik toen dat ene woord op de grond en onder de tafel, om eindelijk in een lange huilbui ontspanning te vinden. Maar dat ene belangrijke woord moest gevonden worden. Ik nam nu een stukje papier en prikte er met een speld het bewijs op. Opeens schreeuwde ik het uit van blijdschap: ik had het levenreddend woord gevonden. Mijn celdeur ging open en het papier werd mij afgepakt. Het mocht niet zo zijn.'

Folmer had pas het eerste bezoek van zijn (Duitse) advocaat gekregen vlak voor het proces begon:

'Toen we, na haast een jaar gezeten te hebben, eindelijk bezoek van onze advocaten kregen, wisten we, dat het spel ging beginnen. In spanning had ik al op het bezoek van mijn advocaat gewacht, omdat de meesten van ons al bezoek gehad hadden. Nu werd ik mijn cel uitgehaald en in een lokaal, waar ik indertijd was ingeschreven, ontmoette ik voor het eerst mijn advocaat. Op datgene na, wat ik deze zomer via de loodgieter op het dak naar huis geschreven had, wist hij niets van de zaak af.¹ Wij werkten samen de aanklacht door en ik merkte aan de houding van de advocaat, dat het geheel nu niet zo bijster gunstig stond, om het maar zacht uit te drukken. Toch was ik nog opgewekt en vol goede moed. Na één kwartier moest het bezoek afgebroken worden, één kwartier voor zo'n grote zaak! De advocaat vertelde mij nog, dat het voor hem zo buitengewoon moeilijk was, om de zaak te beoordelen, omdat hij als verdediger geen inzage van de stukken gekregen had. Ik herinner mij nog duidelijk, dat ik eigenlijk teveel tijd besteedde aan vragen naar mijn vrouw.

Maandag zou het proces beginnen en zondag werden wij stuk voor stuk door de Duitse kapper geschoren. Dit scheren was iets akeligs. Hoevelen vóór ons waren zo al niet geschoren; we wisten maar al te goed, dat dit een voorbode was van die ondragelijke spanningen. Hoevelen voelden zich niet nerveus worden onder het scheren: enkelen hadden een flauwte gekregen. Je werd klaar gemaakt voor het grote avontuur en velen wisten, dat dit het grootste avontuur was – de dood.

Het klaarmaken voor de eerste rit naar het *Kriegsgericht* wilde mij ook maar niet uit mijn gedachten. Met z'n vijf-en-veertigen stonden we in de gang te wachten op de *Grüne*, een kille gevangenisgang met lange zijgangen daarop uitkomend, gangen, die voor onze ogen steeds langer schenen, een hallucinatie, die waarschijnlijk gevormd wordt door de begrensde ruimte van de cel.'

Speciaal ook de rit naar het gebouw waar het *Luftwaffegericht* zitting hield, had Folmer telkens aangegrepen: 'dat rijden door de stad heen, waar mensen onbekommerd naar hun werk gingen, waar schooljongens met elkaar aan het stoeien waren!'² Het schrille contrast onderstreepte de machteloosheid van diegenen die berecht werden.

Een uitvoerige beschrijving van het 'eerste' *Vrij Nederland*-proces, dat eind januari '42 voor het door dr. Randermann gepresideerde *Obergericht* ook al in het gebouw van de Hoge Raad begon (het proces duurde een maand), danken wij aan notaris K. Abma.³ Hij schrijft overigens nagenoeg alleen over zichzelf. Er waren vijf-en-zestig verdachten. Zij kwamen in vijf groepen

¹ Wat Folmer via de loodgietersknecht Martin Oosterom aan zijn vrouw had doen weten, had deze aan de advocaat meegedeeld. ² D. W. Folmer: 'Dagboek', p. 294-96 (Collectie dagboeken, 307). ³ K. de Fries (ps. van K. Abma): 'In deze bajes . . .', p. 161-89.

PROCES TEGEN 'DE ORANJEWACHT'

voor — Abma behoorde tot de eerste groep, een groep van negen. Journalisten waren niet bij de zittingen aanwezig, wèl familieleden van de beklaagden. 'Ongeveer kwart over tien', zo begint Abma in zijn boek *In deze bajes . . . Een jaar Oranjehotel*,

'kwam het *Obergericht* binnen. Het bestond uit vijf personen, te weten: de president, de *Generalstaatsanwalt*, twee rechters en een griffier. Zij hadden een zwarte baret en droegen allen een lange zwarte toga met witte bef; op de revers van hun toga zag ik als distinctief: een adelaar met uitgebreide vleugels en in zijn klauwen het omlauwerde hakenkruis.

Op een wenk van de soldaten verreezen alle aanwezigen van hunne zitplaatsen. De leden van de rechterlijke macht bleven voor hun stoel aan de hoefijzervormige tafel staan en strekten bij wijze van groet, vrijwel gelijktijdig, de rechterarm. Door de wijd neerhangende mouwen hunner toga's deden zij denken aan grote zwarte vogels, die één vlerk lieten hangen en de andere uitsloegen om hun veren recht te strijken.

Zonder een spier van zijn gezicht te vertrekken, sprak de president: '*Im Namen des Deutschen Reiches und des Führers eröffnen wir diese Sitzung. Heil Hitler!*' . . .

De president was in het ambt vergrijsd. Zijn geelwitte haren onberispelijk op het hoofd geplakt, de scheiding in het midden. Zijn gezicht was fijn besneden en droeg in zijn bleekheid en droogheid het stempel van de studeerkamer. Zijn lichtblauwe ogen richtten zich scherp en doordringend op de verdachten, die het gevoel kregen, dat hem geen blik of trek ontging. Zelf vertrok hij geen spier. Als hij niet sarcastisch was, was hij droog als een mummie. Wanneer hij sprak, kwamen zijn dunne lippen nauwelijks vaneen. Hij was moeilijk te verstaan, een bezwaar, dat in verband met de afstand en de vreemde taal waarin het proces werd gevoerd, voor menige verdachte dubbel woog.'

De eerste vraag die de president (dr. Randermann) stelde, was of de beklaagden de *Anklageschrift* ontvangen hadden. 'Tot zijn verbazing had niemand onzer dit stuk tevoren gekregen. Hij verklaarde dat dit een fout was die zelden werd gemaakt. Niettemin ging het proces door en werd niets gedaan om de fout te herstellen.'

Dr. Randermann stelde eerst vragen naar elks personalia, vervolgens naar elks politieke gezindheid, daarna naar elks illegale werk en pas toen kwam de inhoud van de geïncrimineerde illegale bladen (behalve *Vrij Nederland* ook *Nederland Vrij*¹) aan de orde. 'De strop werd langzaam maar zeker aangelegd.

¹ *Nederland Vrij* was een illegaal blad dat in maart-april '41 gestencild uitgegeven werd, maar in een grote oplag: er waren stencilposten in enkele tientallen plaatsen. Abma behoorde met Wim Speelman, J. Schouten (procuratiehouder bij een bank

Bij elke volgende ronde werd zij strakker aangehaald, totdat de beklagde zich tenslotte door bekennen, of het zeggen van halve of hele onwaarheden, zó had vastgewerkt, dat hij onmogelijk meer zijn hoofd terug kon trekken.'

Het aan Abma afgenomen verhoor bracht moeilijke momenten met zich:

'Hoe waren uw sympathieën in september 1939?'

'Ik ben . . . vóór alles Nederlander. Toen in de winter van 1939-1940 een Engels vliegtuig onze neutraliteit schond . . ., vond ik het juist dat het werd neergeschoten . . .'

'En in mei 1940?'

'Toen heb ik mij verbaasd.'

'Waarover hebt u zich verbaasd?'

'Dat de Duitsers hier binnenvielen. De *Führer* had gezegd, dat hij onze neutraliteit zou eerbiedigen.'

'O, dus u wilt de *Führer* van woordbreuk beschuldigen?'

Nu eerst zag ik, in welk aas ik had gebeten. Welk een afgrond gaapte hier. De *Führer* ronduit van woordbreuk beschuldigen stond gelijk met majesteitschennis . . . Wilde ik nog enige kans behouden om heelhuids uit dit proces te komen, dan moest ik deze kloof zien te overbruggen.

Plotseling schoot een gedachte door mijn brein:

'Om dat te beoordelen ontbreken mij de nodige gegevens.'

Zonder van zijn werk als redacteur van *Nederland Vrij* te gewagen, bekende Abma dat hij het blad het grote bedrag van f 8 600 geschonken had¹ (hij had ook *Vrij Nederland* financieel gesteund en uit de f 8 600 waren o.m. de kosten van de illegale brochures *Bijna te laat* en *Uw kind in gevaar* gedeeltelijk bestreden). Ter verklaring van zijn steun aan *Nederland Vrij* beriep Abma zich vooral op zijn afkeer van Mussert en de NSB. Mussert, zei hij, 'provocceert ons. In een van zijn redevoeringen heeft hij gezegd, dat ons volk gedegene-reerd is . . . Mijnheer de president, wij hebben een spreekwoord dat luidt: 'Het is een slechte vogel die zijn eigen nest bevuilt.' De advocaten achter mij' (Nederlandse advocaten) 'lachten, de *Staatsanwalt* grijnsde.' Abma ging op dat chapiter door: hij zei o.m. dat wat hem betrof alle NSB'ers 'gede-porteerd' mochten worden. 'Nederland vrij' wilde volgens hem zeggen:

en secretaris van de Christelijke Reclasseringsraad) en de student J. Peppink tot de redacteuren. Abma, Schouten en Peppink werden gearresteerd en van hen werd Peppink ter dood veroordeeld. Hij werd krankzinnig en is onderweg naar een Duits krankzinnigengesticht bezwaken. De restanten van de groep-*Nederland Vrij* hebben zich begin '43 bij de *Trouw*-groep aangesloten.

¹ Huidige (1977) waarde: ca. f 86 000.

'EERSTE' 'VRIJ NEDERLAND'-PROCES

Nederland vrij van de terreur van de NSB. "Juist", mompelde achter mij een der advocaten, "dat is het goede antwoord."

Op de tweede zittingsdag beweerde Abma dat hij het niet in alle opzichten met de inhoud van *Nederland Vrij* eens was geweest; hij had dat aan degeen gezegd aan wie hij de f 8 600 gegeven had, hij had niet de 'SD' gewaarschuwd (dat kon hem ook niet verweten worden: denunciatie was toen nog niet bij verordening voorgeschreven): 'Mijnheer de president, ik ben geen verrader. Wanneer u dat van mij eist, moet u mij maar gevangen houden.' Ook op die tweede dag gooide Abma (wetend dat veel Duitsers geen grein sympathie voor de NSB koesterden) het over de boeg van de Mussert-beweging:

'Weet u, mijnheer de president, hoe de NSB'ers ons noemen?'

Hij keek mij vragend aan.

'Oranje-bolsjewicken! Mijnheer de president... die naam geven ze ons alleen, omdat Rusland onze bondgenoot is, maar in de (eerste) wereldoorlog waren de Turken Duitslands bondgenoten. Doch dit laatste geeft ons toch geen recht te zeggen dat de Duitsers Mohammedanen en voorstanders van harems zijn?'

Op de advocatenbank schoot men luid in de lach; de *Generalstaatsanwalt* glimlachte, maar de president bleef strak in de plooi.'

Tot slot ontwikkelde Abma een heel betoog dat hij als Fries in hoge mate aan de vrijheid hechtte. De Friezen hadden al samen met de Saksers tegen Karel de Grote gevochten om hun vrijheid te verdedigen. 'Dit, mijnheer de president, is geen volk-en-bodem-theorie, maar volk-en-bodem-praktijk.' 'Droogjes zei de president: 'Op uw theorieën zou ik veel kunnen antwoorden. Ik wil er slechts dit ene van zeggen: daarom behoren wij bijeen.'

Een door Abma's advocaat prompt ingediend verzoek, hem voorlopig in vrijheid te stellen, werd afgewezen. De *Generalstaatsanwalt* eiste elf jaar tuchthuis en f 30 000 boete; Abma's advocaat betoogde breedvoerig dat deze slechts tegen de NSB had willen ageren, hetgeen in de vroege lente van '41 geenszins verboden was, en wel hadden in *Nederland Vrij* ook anti-Duitse artikelen gestaan, maar daarvoor kon men, aldus de advocaat, Abma niet verantwoordelijk stellen.

Er werd tegen Abma niet terstond vonnis gewezen - begin mei werd hij, tegen betaling van een hoge cautie, voorlopig in vrijheid gesteld en later in die maand kwam zijn zaak opnieuw voor; nu vroeg de *Generalstaatsanwalt* tot zijn stomme verbazing vrijspraak. Vonnis: vrijspraak wegens gebrek aan bewijs.

Eind maart '42 begon in een groot hotel op de Amersfoortse berg, niet ver van het concentratiekamp, voor het *Luftwaffegericht* het z.g. eerste OD-proces. Wij schreven hier al over in deel 5, hoofdstuk 11 (in de paragraaf 'Duitse maatregelen'), maar het heeft zin, nu in sommige opzichten wat dieper op dat proces in te gaan. Tot de zes-en-tachtig illegale werkers die terechtstonden, behoorden de feitelijke leiders van de 'eerste' en de 'tweede' OD, luitenant-kolonel J. Westerveld en luitenant-kolonel P. Versteegh, met een aanzienlijk deel van hun kaders. Onder de zes-en-tachtig had men evenwel ook de Delftse hoogleraren J. J. A. Mekel en R. L. A. Schoemaker (met enkele van hun medewerkers) opgenomen die wel allerlei contacten met de OD hadden gehad, maar wier spionagegroep niet als een onderdeel van de OD beschouwd kon worden. Ten behoeve van het proces waren de beklagden in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten.

Van een hunner, een onbekende, is voor de periode 27 maart (begin van het proces) – 1 mei een dagboekje bewaard gebleven.¹ Er blijkt het volgende uit.

Op de eerste procesdag werden alle zes-en-tachtig beklagden in vrachtauto's naar het hotel gevoerd waar zij tien hun volmaakt onbekende Duitse advocaten zagen zitten. 'Uit de verte werden wij voorgesteld aan onze advocaat en wij bogen dan.' De *Anklageschrift* werd voorgelezen, 'wij waren het er over eens, dat de voorstelling alleen maar intimidatie was en geen van ons zag het ernstig in.' (Dat laatste is niet geheel juist want volgens dr. C. P. Gunning, de rector van het Amsterdams Lyceum, die sinds eind januari '42 als gijzelaar in Amersfoort gevangen zat, beseften na die eerste dag 'enkele ouderen' wel degelijk dat de zaak er moeilijk voorstond).²

In de periode tot en met 3 april werden vervolgens de beklagden groep na groep verhoord, Versteegh op de tweede dag; na terugkeer in het kamp zei hij tegen de dagboekschrijver: 'Het verhoor was onmogelijk, schandelijk, je werd afgeblaft, kreeg geen kans je uit te spreken, werd steeds in de rede gevallen, enz. Toen men mij toeschreeuwde dat ik stond te liegen, heb ik gezegd dat een Nederlands officier niet liegt en zich niet liet beledigen en dat

¹ Tekst in het door A. M. le Cosquino de Bussy-van der Lelie samengesteld boekje *Het proces der 72* (1945), p. 11-17. ² C. P. Gunning: *Op de schoolbanken in het PDA. Wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratiekamp te Amersfoort, januari-april 1942* (1946), p. 143.

men uit mij geen woord meer kreeg.' Ook een tweede OD'er was 'uitgekafferd'. Op de vijfde procesdag, 31 maart, kwam een derde OD'er in heftig debat, vloekte in het Hollands 'en werd in vlot Hollands terechtgewezen door een Duitse officier die, naar wij dachten, slechts Duits verstond.' Versteegh werd die dag voor een tweede verhoor naar het hotel gehaald, daags daarna, 1 april, voor een derde, 'hij vocht voor ons allen, was somber, vastberaden en nam geen doekje voor zijn mond. Werd nu zeer beleefd behandeld.' Op 3 april werd de laatste groep verhoord, 'door half slapende officieren, kregen vijf minuten elk', d.w.z. dat de leden van die laatste groep elk vijf minuten de tijd kregen om zich in een slotwoord te verdedigen.

Op 8 april werd het requisitoir gehouden: tegen tachtig van de zes-en-tachtig beklaagden werd de doodstraf geëist. Alle zes-en-tachtig werden die dag in een aparte barak in het concentratiekamp opgesloten, 'wij gaan aan de ernst geloven', schreef de dagboekschrijver, zij het dat hij, zeker niet als enige, van mening bleef dat het vonnis wel zou meevallen. Hoe de advocaten de Nederlanders verdedigd hebben, weten wij niet – de dagboekschrijver noteerde slechts dat deze Duitsers 'zeer vriendelijk' waren en 'klontjes en sigaretten' afstonden.

Op 11 april werd vonnis gewezen: inderdaad werden tachtig mannen ter dood veroordeeld. Zij werden nog diezelfde middag onder zware bewaking uit het kamp weggevoerd – alle andere gevangenen moesten op appèl staan. 'Daar komen de eersten de hoek van de keuken om: Schoemaker en anderen', aldus begon het (in deel 5 al door ons geciteerde) relaas dat een gevangene (Folmer, het lid van de Oranjewacht) later kon uitwerken –

'Wij kijken elkaar aan. Hun ogen zoeken de rijen af om afscheid te nemen van hun vrienden. De duimen gaan daarbij omhoog. Enkelen van ons kunnen het niet langer volhouden en snikken het uit, vooral nu in het midden heel zachtjes het trouwe Wilhelmus wordt ingezet. Daar volgt de tweede groep . . . Zo gaat het steeds door . . . Westerveld is erg onder de indruk; hij durft niet naar ons te kijken . . . In de laatste groep (loopt) Versteegh, ijzerhard als altijd.'¹

De tachtig terdoodveroordeelden werden naar de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht overgebracht. Daar werd hun toegestaan, op donderdag 30 april (prinses Juliana werd die dag drie-en-dertig jaar) in de kerkruimte van de gevangenis bijeen te komen, vermoedelijk op grond van het feit dat zij een dag later, 1 mei, op transport zouden gaan. Een Duitse predikant

¹ *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 165-66.

bespeelde er het kerkorgeltje, hield met de terdoodveroordeelden het Avond, maal en bad met hen. '*Eine holländische Mutter*', zei hij toen, '*wird jetzt in Ihrer Sprache mit und für Sie beten.*' Die '*Mutter*' was een Amsterdamse A. M. le Cosquino de Bussy-van der Lelie (meer over haar in hoofdstuk 9), die zich als '*Internationale Rote Kreuz-Schwester*' bij de Duitsers had weten in te dringen en in de voorafgaande periode systematisch contact had gezocht met familieleden van de veroordeelden. 'O God, ik dank U', zo begon zij haar gebed¹,

'dat Gij de mogelijkheid hebt geschapen, met en voor deze helden te bidden. Hen hebt Gij uitverkoren om zich voor ons vaderland te geven en aan velen daarna de kracht verleend om voor het vaderland te zwijgen en Gij geeft hun nu de tijd om zich voor te bereiden, misschien ook voor hun vaderland te sterven' –

'misschien', want het was niet duidelijk of de bezetter het zou wagen, na de schertsvertoning van het Amersfoortse proces een zo groot aantal illegale werkers tegelijk te executeren. Met die mogelijkheid hield mevrouw de Bussy wèl rekening:

'Ik dank U, o Heer, dat Gij mij de zekerheid hebt gegeven, dat hun offer niet vergeefs zal worden gebracht, maar dat hun werk wordt voortgezet. Ook dank ik U van ganser harte, dat Gij mij de prachtige wil tot moedhouden hebt doen zien van de ouders, de vrouwen en verwanten van deze mannen en mij ook hebt doen voelen dat het beste deel van het Nederlandse volk deze helden in hen zal eren. Vader in de Hemel, geeft Gij ons kracht voor hetgeen op aarde nog van ons zal worden gevraagd, maar vooral smee ik om de kracht om, als te leven voor het vaderland dan niet genoeg is, hun sterven op het veld van eer een sterven van helden te doen zijn, opdat dit op de beulen een onuitwisbare indruk zal maken' –

zij sprak, mevrouw de Bussy, alsof zij zich niet in een Duitse gevangenis bevond. Toen zij haar gebed beëindigd had, speelde de predikant het 'Vrede op aarde', hetgeen meegezongen werd; hetzelfde deden de mannen toen het orgel 'Een vaste burcht is onze God' deed horen. Het orgel zweeg – zij hieven spontaan het Wilhelmus aan. '30 april – Vrede op aarde', tekende de dagboekschrijver aan. 'Nog nooit zulke hemelse klanken gehoord. Zuster, dank voor uw gebed.'

Daags na deze dienst, op 1 mei, werden twee-en-zeventig veroordeelden (zeven hadden gratie gekregen, ten aanzien van één was door Christiansen

¹ Tekst: *Het proces der 72*, p. 18–20.

een nieuw onderzoek gelast) per trein oostwaarts afgevoerd. Op 3 mei werden zij het concentratiekamp Sachsenhausen binnengeleid waar SS'ers hen nog diezelfde dag de een na de ander met nekschoten afmaakten.

*

Uit '42, '43 en '44 beschikken wij voorts nog over korte gegevens telkens met betrekking tot één proces. Alle drie processen vonden voor de rechtbank plaats die ook de OD'ers gevonnist had: het *Luftwaffegericht*.

In november '42 werd in de kerkzaal van de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht het proces tegen de Leeuwengarde gehouden. Er waren slechts Duitse advocaten. Mr. Bakels, een van de verdachten, toenmaals advocaat van beroep, had zich 'tevoren . . . in de zenuwen gewerkt. Wat zou ter zitting worden behandeld? Mijn oorspronkelijke, schriftelijk vastgelegde verklaring' (waarin hij veel verzwegen had) 'dan wel de nadere, niet vastgelegde?' Die laatste was een uitermate bezwarende verklaring, geheel in overeenstemming met de werkelijke feiten, welke Bakels in religieuze vervoering ('God zal mij beschermen als ik de waarheid spreek') geruime tijd na de eerste afgelegd had; hij had er zijn *Sachbearbeiter*'s nachts voor laten alarmeren. Hij schrijft:

'Ik verscheen voor mijn 'rechters', de lieden van de krijgsraad in volledige krijgssuitrusting, gadeslagen door hun *Führer* uit zijn portret boven hen. Ik zag direct dat ook mijn *Sachbearbeiter* . . . aanwezig was. Ik moest naast hem gaan zitten. De 'president' las het proces-verbaal van - mijn eerste verklaring voor, nu en dan met verontwaardigde stemverheffing. Hij stelde een paar onbenullige vragen. Een advocaat moest toch beter weten! Had iemand anders nog vragen? (Mijn) *Sachbearbeiter* . . ., spelend met een potlood, starend op zijn papieren, *had geen vragen*. Mijn advocaat hield een pleidooi van een paar minuten. Had ik nog iets te zeggen? Nee. En ik werd teruggevoerd naar cel S.¹

Als *Nacht-und-Nebel*-gevangene belandde Bakels in Natzweiler.

Zo ook Boellaard. Hij was een van de beklaagden in het proces tegen o.m. leden van de Inlichtingendienst dat in het Grootseminarie te Haaren gehouden werd. Op donderdag 15 april '43 tekende hij het volgende in zijn bijbel aan:

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 97.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

'Van de eerste 28: 26 doodstraffen geëist. Ik ben nr. 41 en kom maandag pas. Verdediger blijft optimist over gratie. Ik niet. Het geheel is een drama van menselijke zwakheden: elkaar verraden en beschuldigen. Droevig. Er zijn ook vele prachtfiguren'¹ -

wij leiden uit dat 'elkaar verraden en beschuldigen' af dat de desbetreffende *Sachbearbeiter* met hun sluwe 'zachte' tactiek bij verscheidene arrestanten succes hadden gehad.

Tot slot dan het in juni '44 eveneens te Haaren gevoerde proces tegen de leden van de groep-Oosterhuis en van de Dienst-Wim, welke laatste organisatie opgericht was op initiatief van de Belgische student Gaston Vandermeerssche ('Rinus'). Oosterhuis en Schortinghuis hebben er het een en ander van vastgelegd. Er waren negen-en-veertig beklaagden. Het schijnt dat hier de verhoren *zur Person* en *zur Sache* een effect hadden dat de president wel niet zal hebben voorzien. 'Alle stukjes en beetjes van de een en van de ander komen hier samen', schreef Oosterhuis,

'en voor de negen-en-veertig verrijzen met een nog ongekende duidelijkheid de contouren van hun oorlog. Wat die *Herr Präsident* hier doet, dat is het ophangen van een verhaal, dat men eerder zo nog niet kende, althans doorvoelde. Hij vlocht de eeningen tot een geheel, hij maakte de verbanden voelbaar, hij smeedde aaneen, hij maakte voor deze gedaagden hun zaak meer dan ooit doelbewust'² -

de stemming die op deze wijze ontstond, was, aldus Oosterhuis, 'verheven', had 'iets van de sfeer van de zondag'.³ Zij schonk kracht toen de beklaagden een laatste woord mochten spreken:

'No. 1 werd het eerst het woord gegeven. Rinus Vandermeerssche, het kopstuk van Dienst-Wim. Hij sprak. Met zichzelf had hij afgerekend. Maar hij stond rechtop, hij sprak kalm, en overwogen en bezadigd waren zijn argumenten. Het ging er hem niet om zijn huid zo duur mogelijk te verkopen, die was immers al verkocht? Er lag geen bravour in zijn woorden, maar, zo jong als hij was, bracht hij zijn rechters onder ogen, wat allen gedreven had om zo te doen en niet anders. En dat deze zaak goed en gerechtvaardigd en verantwoord en juist was en dus ook succesrijk zou zijn.

Toen hij uitgesproken was, draaide Rinus zich naar zijn eigen mensen om, stak zijn hand omhoog, en riep niet, maar zei met grote nadruk: 'Leve Neder-

¹ W. A. H. C. Boellaard: Tekst van aantekeningen, 15 april 1943, in zijn bijbel (Doc I-128A, a-1). ² J. Klatter: *De verzetsgroep 'Zwaantje'*, p. 83. ³ A.v.

land, leve België', daarmee de broederschap tot uitdrukking brengend, die eerst naar de ander, dan naar zichzelf keek. Dit beroep had op de anderen een stimulerend effect. De ruggen strekten zich. Zij zaten recht.

. . . John (Cohen) van Brussel, de secondant van Rinus, kwam als tweede aan het woord. Hij hekelde vooral de procesgang, die met de blinddoek en de zuivere weegschaal van Vrouwe Justitia niet veel te maken had. Alles was hier immers al bepaald. Alles werd over één kam geschoren, de jongen met een hand- en spandienst en de man, die de zwaarste verantwoordelijkheden op zich genomen had. Geen juridische bijstand was de verdachten als recht hier toegekend. Het was het totalitaire scheermes, dat over allen ging. Betekende *Gerechtigheit* hier iets voor deze rechtbank? Zo ja, dan zou zij de aanklager niet kunnen volgen.¹

Niet minder moedig en slagvaardig spraken anderen. Eén, een oudere, bepleitte dat de levens der jongeren gespaard zouden worden; een tweede wierp het denkbeeld op dat de leden van beide groepen uitgewisseld zouden worden tegen Duitse spionnen die zich in Engelse en Amerikaanse handen bevonden (een 'punt dat', aldus Oosterhuis, 'in feite nadien zo grote betekenis heeft gekregen²'), 'een der lichtere gevallen protesteert dat men hem teveel eer toekent: graag heeft hij zijn leven voor de goede zaak over, maar zo ver was hij niet gekomen³' – ook Schortinghuis die zich als jurist beter bewust was dan anderen hoe zwak zijn positie was, wist een brede argumentatie op te bouwen. 'Ik heb', schreef hij lang na de oorlog,

'ongeveer het volgende naar voren gebracht. Mijn *Sachbearbeiter* . . . heeft mij bij een lang gesprek over het nationaal-socialisme (waarschijnlijk deed hij dat om onze 'verstandhouding' goed te maken) verteld dat hij heel best begrijpen kon dat wij ons aan spionage hadden schuldig gemaakt. Zelf had hij tijdens de Franse bezetting van het Ruhrgebied ook voor spionage gezeten. Wat wij gedaan hebben en de manier waarop wij het gedaan hebben, nl. strijden voor het Vaderland uit zuivere vaderlandsliefde en niet uit minder edele beweegredenen, is ook de allereerste verplichting van de nationaal-socialist. Ik vraag daarom respect voor onze hoedanigheid als mensen die ver verheven is boven die van de z.g. vrienden van de Duitsers, de zwarte handelaren en profiteurs die nu de handen strekken en straks de vuisten zullen ballen. Wij zijn uitgesproken vijanden van het nationaal-socialisme. Dr. Seyss-Inquart heeft zelf enige malen gewaarschuwd: 'Wie niet voor ons is, is tegen ons.' Vóór konden wij niet zijn, dat kan van een land als Nederland niet verwacht worden. Ook ten aanzien van Nederland geldt: '*Es soll leben*'. Een tussenhouding was niet mogelijk. Dus waren wij tegen. Een bezet land kan niet anders tegenover zijn bezetters staan. Alle levensmogelijkheden werden systematisch afgesneden. De jeugd kende geen jeugd meer

¹ A.v., p. 87-88. ² A.v., p. 88. ³ A.v.

en had nooit zijn levenslust kunnen afleiden zodat de motieven die haar tot illegaal werk aanzetten, in de kern van de zaak niet direct anti-Duitse gezindheid hoefden te zijn maar veeleer zin naar leven en avontuur.

In de gevangenschap hebben wij dieper en verder in het leven leren zien dan wij ooit voor mogelijk hadden gehouden. Het komt ons als een tegenstrijdigheid voor dat wij, juist nu wij beter dan ooit uitgerust zijn voor het leven, daarvan afscheid moeten nemen. Wij weten dat oorlog een krankzinnigheid is, door geen weldenkend mens gewild. Na de oorlog zal het geteisterde Europa met betere gedachten moeten opstaan. Wij voelen dat wij nog een taak in deze wereld hebben, dat wij de verrijking van ons leven, in de gevangenis opgedaan, in dienst moeten stellen van deze nieuwe mensheid. Ons leven kan nog niet uit zijn. Wij verlangen leven en vrijheid. Maar vrezen de dood niet, want het is nog altijd een grote eer door zijn vijand doodgeschoten te worden omdat men zijn plicht tegenover het Vaderland gedaan heeft.

Verder wijs ik erop dat zij als Duitsers moeten inzien dat de Hollandse ouders in deze oorlog het extra moeilijk hebben. Iedere Duitse generatie kent zijn oorlog. In Holland is dat anders. Anders dan de Duitse ouders maken onze ouders nu voor het eerst een oorlog mee en dat wel op het eind van hun leven. Een normaal verloop van een leven gaat omhoog, van armoede naar welstand. Dat van onze ouders gaat van welstand naar bittere armoede. En nu zullen hun kinderen nog doodgeschoten worden.

Ik weet niet hoe het precies gekomen is en of het een soort cynisme is geweest of iets anders, maar aan het eind van mijn betoog bood ik aan vijftigduizend zwarte handelaren in te leveren tegen vrijlating van ons vijftigen.¹

Er ontstonden na deze woorden 'geschuifel' en 'een begin van geklap'.² Toen elk zijn laatste woord gesproken had, werd de zitting verdaagd tot de volgende dag: de dag van de uitspraak. De negen-en-veertig stonden op, gaven elkaar de hand en keerden 'met een haast uitbundige vrolijkheid, eensgezind en broederlijk' naar hun cellen terug – Schortinghuis kreeg van Oosterhuis nog 'een heerlijk *Camel*-tje' toegestopt, meegebracht door Oosterhuis' vrouw (die de zitting bijgewoond had), 'een sigaretje uit Engeland! Via Delfzijl binnengesmokkeld. Van de koningin!'³

Vier vrijheidsstraffen. Vijf-en-veertig doodvonnissen.

Waarom die doodvonnissen, voorzover zij Nederlanders betroffen, niet ten uitvoer gebracht zijn (Gaston Vandermeersche en John Cohen zijn wèl geëxecuteerd), deden wij al uitkomen: dat was aan mej. Amsbeck, van der Laan en anderen te danken.

¹ D. Schortinghuis: 'Herinneringen', dl. II, p. 9-10. ² J. Klatter. *De verzetsgroep 'Zwaantje'*, p. 89. ³ D. Schortinghuis: 'Herinneringen', dl. II, p. 10.

Doodstraf

Aangezien een groot deel van de Duitse vonnissen verloren is gegaan, weten wij niet precies, aan hoeveel Nederlandse illegale werkers de doodstraf opgelegd is. In de bewaardgebleven stukken wordt van ca. 650 doodvonnissen melding gemaakt; gegevens omtrent het verdere verloop van zaken ontbreken in 60 gevallen daarvan. Van de resterende vijfhonderdnegentig Nederlanders kregen ca. tweehonderd gratie en werden er ca. driehonderd-negentig geëxecuteerd. Die cijfers zijn alleen van belang omdat zij aantonen dat in een aanmerkelijk aantal gevallen gratie verleend is – er hebben evenwel veel meer executies (na doodvonnissen) plaatsgevonden dan ca. 390. In '41 werden in de pers 39 van dergelijke executies vermeld, in '42 238, in '43 153 en in '44 tot begin september 147; daar moet men dan nog de executies bijtellen die zonder enig rechterlijk vonnis plaatsvonden: in het 'SD'-Lager te Vught in augustus '44 ca. 340 en na september '44 talrijke represaille-executies, begin maart '45 alleen al ruim 400 na een aanslag op een Duitse auto waarbij Rauter zwaargewond werd. Geschat mag worden dat in totaal ca. tweeduizend Nederlanders tijdens de bezetting in Nederland geëxecuteerd zijn; tot aan de hongervinter hebben zich onder hen geen vrouwen bevonden. Dat laatste was een beleidsbeslissing van Seyss-Inquart die zich blijkbaar bewust was dat persberichten omtrent het fusilleren van een vrouw de anti-Duitse gevoelens van de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk nog zouden versterken. Wel zijn al in de herfst van '43 twee vrouwelijke leden van de groep CS-6: Geertruida van Lier en Reina Prinsen Geerligts, doodgeschoten, maar hun executie vond, zoals wij al in decl 7 schreven, niet in Nederland plaats maar in het concentratiekamp Sachsenhausen en er werd geen enkele publiciteit aan gegeven.

De periode die verliep tussen het uitspreken van een doodvonnis en de executie was heel verschillend van duur. In '44 hebben zich enkele gevallen voorgedaan waarbij men groepen illegale werkers van wie gevreesd werd dat zij wellicht door een overval bevrijd zouden worden, vrijwel onmiddellijk nadat zij ter dood veroordeeld waren, executeerde. Gerrit van der Veen en de zijnen, zeven man in totaal, werden in de middag van 10 juni '44 door het *SS- und Polizeigericht* tot de doodstraf veroordeeld en in de avond van diezelfde dag in de duinen bij Overveen gefusilleerd. Johannes Post en de zeven andere KP'ers die als gevolg van de mislukte overval op het Huis van Bewaring aan het Kleine-Gartmanplantsoen te Amsterdam op zaterdag 15 juli in Duitse handen gevallen waren, verschenen niet voor enige recht-bank (inmiddels was immers Hitlers bevel ontvangen dat illegale werkers niet langer berecht mochten worden); zij werden, samen met zeven andere

illegale werkers die wel ter dood veroordeeld maar nog niet geëxecuteerd waren, op zondagmiddag 16 juli, eveneens in de duinen bij Overveen, met nekschoten afgemaakt.

In de eerdere bezettingsjaren zijn in crisis-situaties (de Februaristaking, de April-Meistakingen) de doodvonnissen met grote spoed uitgevoerd; de bezetter meende dan het bericht van de executies nodig te hebben teneinde de bevolking in toom te houden. Voor het overige verliep in die jaren in de regel geruime tijd voor het tot executies kwam: er waren veelal gratieverzoeken ingediend en daarover moest door een van diegenen die de vonnissen dienden te bekrachtigen (Seyss-Inquart, Christiansen, Rauter), een beslissing genomen worden. Er verliepen dan steeds minstens enkele dagen, maar vaak ook weken of zelfs maanden. 'Gratie' kwam er in '41 en de eerste helft van '42 in de regel op neer dat de doodstraf in levenslange tuchthuisstraf gewijzigd werd, maar van de tweede helft van '42 af werden talrijke terdoodveroordeelde illegale werkers als *Nacht-und-Nebel*-gevangenen naar het concentratiekamp Natzweiler overgebracht. Het kon echter ook wel gebeuren dat een veel langere periode dan enkele maanden verliep voor over het al of niet uitvoeren van bepaalde doodvonnissen een beslissing genomen werd. Dat was vooral dan het geval wanneer aan Nederlandse kant gemeend was dat alle of een deel der terdoodveroordeelden wellicht uitwisseld konden worden tegen Duitse spionnen of saboteurs die in Engelse of Amerikaanse handen gevallen waren en tegen wie in Engeland of de Verenigde Staten de doodstraf uitgesproken was. Men moest dan van Nederland uit contact opnemen met de *Schutzmacht-Abteilung* van de Zweedse legatie in Berlijn; deze legde een voorstel aan het *Auswärtige Amt* voor; het *Auswärtige Amt* nam de zaak met het *Amt Ausland-Abwehr* op waar men wist welke geheime agenten in Engeland of de Verenigde Staten een doodvonnis gekregen hadden, en als het *Amt Ausland-Abwehr* iets in die uitwisseling zag, kon de Zweedse regering terzake met de Nederlandse contact zoeken die op haar beurt de regering van Engeland of de Verenigde Staten moest benaderen. Dat alles vergde veel tijd en totdat vaststond of de uitwisseling al of niet zou doorgaan, wachtten de Duitsers met hun executies. Wij wezen er al op dat zodanige uitwisselingspogingen althans een van de factoren gevormd hebben waardoor de doodvonnissen, geveld tegen leden van de groep-Oosterhuis en de Dienst-Wim, niet uitgevoerd zijn. Een probleem was evenwel dat de Engelsen en Amerikanen hunnerzijds in de jaren '41 (voor de Verenigde Staten: '42) t.e.m. '44 maar weinig aan te bieden hadden. In de Verenigde Staten had het werk van de *Abwehr* niet veel om het lijf en wel kwamen in Engeland enkele tientallen *Abwehr*-spionnen aan land maar de meesten hunner verklaarden zich bereid, in dienst van de Engelsen het

zenden voort te zetten, m.a.w.: zij zaten gevangen maar het was, gegeven de vitale betekenis van de strategische misleiding die de Engelsen toepasten door onjuiste berichten te laten doorseinen, noodzakelijk in Duitsland de indruk te laten bestaan dat al die *Abwehr*-spionnen nog op vrije voeten waren. Het is in geen enkel geval tot een uitwisseling gekomen waarvan terdoodveroordeelde Nederlandse illegale werkers hebben kunnen profiteren. Wel leek in de lente van '41 de mogelijkheid te bestaan, aldus het leven van de geheime agent Lodo van Hamel te redden, maar toen werden de uitwisselingspogingen, waarbij via Millenaar de Zweedse *Schutzmacht-Abteilung* betrokken was, doorkruist door Hitlers besluit om vóór de invasie van de Sowjet-Unie (22 juni '41) in heel bezet Europa alle doodvonnissen die gewezen waren, onverwijld uit te voeren.

Overeenkomstige onderhandelingen hadden in de laatste maanden van '42 en de eerste van '43 betrekking op Johan Stijkel en acht-en-dertig leden van zijn spionagegroep die begin '41 gearresteerd waren en wier proces, zoals wij in de vorige paragraaf vermeldden, niet voor een Duitse rechtbank in Nederland maar voor het *Reichskriegsgericht* te Berlijn plaatsvond. Dat laatste gebeurde in september '42; er werden toen negen-en-dertig doodvonnissen geveld (zeven leden van de Stijkelgroep, onder wie enkele vrouwen, werden tot tuchthuisstraffen veroordeeld). Stijkel en de zijnen zaten sinds juni '42 in de gevangenis in de Berlijnse voorstad Tegel opgesloten waar de protestantse gevangenispredikant, Harald Poelchau, een religieus-socialist, hun van harte toegedaan was. '*Die Haltung der Holländer*', schreef Poelchau na de oorlog,

*'war vorbildlich. Je länger die Haft dauerte, um so innerlich geschlossener wurde die Gruppe. Mich berührte die eigentümliche Mischung von stark konservativer Religiosität und Nationalismus . . . Darüber hinaus bekundeten die Holländer eine lebendige Liebe zu ihrer Heimat und für ihre Königin, die sie verehrten. Durch die Härte ihres Schicksals war in ihnen ein kräftiges religiöses Bewusstsein wach geworden.'*¹

Dat Poelchau dat alles goed gezien had, bleek begin juni '43 toen, nadat alle uitwisselingspogingen mislukt waren (Millenaar kreeg via een Nederlandse tussenpersoon uit Stockholm te horen: 'Ze hebben (in Londen) alles geprobeerd, maar er zijn geen ruilobjecten'²) twee-en-dertig doodvonnissen door Hitler bekrachtigd werden (hij verleende in zeven gevallen gratie).

¹ H. Poelchau: *Die letzten Stunden. Erinnerungen eines Gefängnispfarrers* (1949), p. 39.

² Getuige A. Millenaar, *Enq.*, dl. VI c, p. 169.

Op de 4de juni werd aan Stijkel en een-en-dertig metgezellen 's morgens om 4 uur meegedeeld dat zij om 8 uur gefusilleerd zouden worden. ‘Es war’, aldus Poelchau,

‘keiner unter ihnen, der dabei die Haltung verlor. Alle nahmen die Nachricht gefasst entgegen. Sie gingen auf einander zu, umarmten und nahmen Abschied von einander und von den übrig bleibenden Kameraden. Dann schrieben sie ihren Abschiedsbrief. . . Ich gab jedem von mir aus noch ein Stück Papier mit dem geheimen Auftrag, einen zweiten Abschiedsbrief zu schreiben, der nicht durch die Zensur gehen würde und die ich persönlich nach Kriegsende nach Holland bringen würde. Desgleichen tat der katholische Geistliche, Pfarrer Kreuzberg, der für die drei Römisch-Katholischen der Gruppe anwesend war.’¹

Een uur later, wellicht omstreeks 6 uur, verzamelde ds. Poelchau alle te executeren leden van de Stijkelgroep in de kerkruimte van de gevangenis om voor de laatste keer het Avondmaal met hen te vieren. Eén lid, H. Stoppendaal, wilde daarbij het orgel bespelen maar dat kon niet toegestaan worden omdat nagenoeg alle andere gevangenen nog sliepen. Diep ontroerd leidde Poelchau de dienst. Na afloop werden de twee-en-dertig in één gevangenisauto gepropt (een auto met verschillende cellen er in) en ‘die letzte Fahrt, die daraufhin stattfand, etwa eine halbe Stunde lang. . . , war’, schreef Poelchau (die meegereden had), ‘nicht eine Fahrt voller Weinen und Wehklagen, sondern des getrosteten Heimgehens.’ Verscheidene coupletten van het Wilhelmus werden gezongen (het zesde en het zevende maakten op Poelchau de diepste indruk). Op de plaats van de executie aangekomen, moesten de twee-en-dertig mannen uitstappen. Zij werden niet tezamen of in groepen gefusilleerd, maar (een zinloze wreedheid, dunkt ons) de een na de ander, de eerste om 8 uur 's morgens, de laatste pas twee volle uren later: om 10 uur. ‘Fast alle baten darum, dass man ihnen nicht die Augen verbinden möge. Ich begleitete’, aldus Poelchau, ‘jeden bis zuletzt, soweit sie evangelisch waren, die Römisch-Katholischen der katholische Geistliche. Kein Wort der Klage kam über ihre Lippen, auch kein Wort des Hasses und der Verbitterung.’²

Wij leiden uit Poelchau's beschrijving af dat al deze twee-en-dertig gefusilleerden hun laatste levensuren doorgebracht hebben terwijl zij door hun geloof werden gesteund, en wij menen dat hetzelfde voor talloze andere terdoodgebrachten gegolden heeft. Hoe groot de betekenis was die het geloof voor vele gevangenen had, hebben wij reeds onderstreept in de

¹ H. Poelchau: ‘Meine Erinnerungen an die Stijkelgruppe’ (z.d.), p. 6 (Doc II-795, a-13). ² A.v., p. 8.

paragraaf in dit hoofdstuk die over het bestaan der gevangenen handelde, maar het spreekt vanzelf dat dat geloof een bijzondere waarde kon krijgen wanneer men, zodra men gevangengenomen was, wist dat het leven op het spel stond.

Nadien deden zich, als het tot een doodvonnis kwam, in de regel drie fasen voor: het wachten op dat vonnis; het wachten op de beslissing of gratie verleend zou worden; het wachten op de executie. In die derde fase die meestal slechts enkele uren duurde, was er geen hoop meer, behalve (daaraan kan zich menigeen bij momenten vastgeklampt hebben) die op een wonder. Het langst duurden de eerste twee fasen waarin men voortdurend tussen hoop en vrees geslingerd werd.

In die fasen kon de gevangene het als zijn taak zien, zich bewust er op in te stellen dat kogels een einde zouden maken aan zijn leven, en alle innerlijke krachten te verzamelen om, als het zo ver kwam, zijn laatste uren met vastberadenheid door te brengen. Werd men met makkers tezamen gefusilleerd, dan wenste men zich te hunnen behoeve goed te houden, 'te sterven als een man' – men gunde de vijand het beeld niet van een komplette psychische ineenstorting. Hebben die ineenstortingen zich toch voorgedaan? Zijn er gevangenen geweest die niet meer dan een willoos, aan hun doodsangst prijsgegeven wrak waren toen zij aan de executiepaal gebonden werden? Die mogelijkheid willen wij niet uitsluiten, zij het dat geen enkele beschrijving er steun aan verleent; bij dat laatste kan evenwel piëteit een rol gespeeld hebben.

Te bedenken valt nog dat zich bij sommige gevangenen op het vernemen van het doodvonnis en van het bericht dat geen gratie verleend was maar dat zij binnen enkele uren doodgeschoten zouden worden, een afweerreactie ontwikkelde die men als 'depersonalisatie' moet aanduiden (wij zullen van die depersonalisatie ook in de volgende hoofdstukken voorbeelden geven): zij hadden dan het gevoel dat wat met hen gebeurd was en te gebeuren stond, hun eigenlijk niet aanging. Toen de plegers van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister, na de uitspraak in het Koloniaal Instituut waarbij 13 doodvonnissen geveld waren, naar het Huis van Bewaring I te Amsterdam teruggevoerd werden, 'zeiden wij tot elkaar', aldus de tand-techniker H. C. E. Gotjé, een van hun helpers, die er met enkele jaren gevangenisstraf afgekomen was,¹ 'niet te kunnen begrijpen dat alles wat wij

¹ Wij waren er, toen wij drie jaar geleden deel 6 schreven, niet zeker van of ook Gotjé zich onder diegenen bevond die in het Koloniaal Instituut terechtstonden, maar dat laatste is wèl het geval geweest.

doorleefd hadden, ook inderdaad onszelf betrof. Het kon niet tot ons doordringen, dat niet anderen maar *wijzelf* zojuist veroordeeld waren.¹ Niet anders een jeugdige Noordbrabander, Frie Renard, die zich begin oktober '44 op het laatste moment uit een voor het vuurpeloton opgestelde groep illegale werkers mocht verwijderen. Er zouden, bij Breda, na een overval door de *Feldgendarmarie* en Nederlandse *SS*'ers op een illegaal centrum (wij komen op dat gebeuren in deel 10 terug) negen mannen gefusilleerd worden, onder wie Renard, maar nadat de andere acht eenstemmig en met klem verklaard hadden dat hij part noch deel had gehad aan hun acties, kon hij terzijde treden. 'Toen ik', aldus Joris van den Bergh die de overval eind '44 beschreven heeft,

'Frie Renard sprak, heb ik de vraag gesteld, wat er in hem omging toen hij op de hei voor het executie-peloton stond. Zijn antwoord brengt ons voor een uiterst merkwaardig psychisch geval. Er heeft geen vezel aan hem getrild; hij heeft geen seconde van angst of ontsteltenis gekend. Hij was totaal onbewogen. Het was alsof hij naast zichzelf stond. Hier stond zijn geest, zijn ziel, en daar stond zijn vlees en gebeente. Het was mooi weer, die 5de oktober, en voor het vuurpeloton staande keek hij over de zonnige hei. Hij keek naar de grond waarop hij stond en hij dacht, daar zal ik nu dadelijk liggen en dat bij zulk mooi weer. Hij keek langs de rij der gevonnisten en hij vond hun kalmte natuurlijk. Hij keek naar het vuurpeloton, als was hij getuige van een oefening in militaire handgrepen . . . Toen de *Oberleutnant* hem uit het gelid liet treden, deed hij dit werktuigelijk. Het fusilleren van zijn zeven vrienden werd gezien door zijn ogen. Maar die ogen seinden niet door wat zij zagen'² -

pas toen de schoten knalden, werd het hem te machtig en viel hij flauw.

★

In de drie fasen die wij onderscheiden hebben, nam, als zich de depersonalisatie niet of niet langer voordeed, voor vele gelovigen, gelijk reeds gezegd, de betekenis van hun geloof toe. Talrijke beschrijvingen getuigen ervan. Daarbij moeten wij ons scherp voor ogen stellen dat het aanvaarden van de dood (het levenseinde waarmee, hoe onvermijdelijk het ook is, veel mensen zich ook in normale omstandigheden niet of niet ten volle kunnen verzoenen)

¹ H. C. E. Gotjé: Verslag (z.d.), p. 4 (Doc II-97, a-10). ² J. van den Bergh: *De post in de Vloeiweide* (1945), p. 27-28.

voor de illegale werkers bij uitstek moeilijk was: die dood miste de aanloop van ziekte en verzwakking die de aanvaarding in de hand kunnen werken, maar kwam abrupt; hij trof mannen die nagenoeg steeds nog in de kracht van hun jaren waren en voor wie het tevoren min of meer vanzelf gesproken had dat zij nog een lang leven voor de boeg hadden. Vaak voelden zij zich pas aan het begin van dat leven staan – nu kwam het einde al; een einde dat dubbel moeilijk te aanvaarden was wanneer zij een gezin, vaak een jong gezin, achterlieten.

Waar zoveel honderden illegale werkers weken-, ja maandenlang onder de druk van een dreigend, later van een geveld doodvonnis geleefd hebben, daar is het uiteraard niet mogelijk, hun gemoedstoestand in termen te beschrijven die op allen slaan. Wij stellen ons voor dat, gegeven de kracht van de levensdrang, bij velen optimistische verwachtingen tot in een laat stadium een grote rol zijn blijven spelen: Hitler, zo dachten dezen, kon plotseling sterven, de oorlog plotseling afgelopen zijn, of de Sowjet-Unie en de Geallieerden zouden behaalde successen zo snel kunnen uitbuiten dat Duitsland al verslagen zou zijn voor het tot hun executie kwam. De eerder geciteerde Groninger OD'er was in juni '43 in de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht opgesloten in een cel naast die, cel N, waarin zich een groep officieren bevond die lid van de OD waren geweest; zij meenden te weten dat hun doodvonnis in revisie zou komen,

'en nu waren ze rustig, want hun zaak zou waarschijnlijk voorkomen in december 1943 en *dan was vanzelf de oorlog al lang afgelopen* . . . Inderdaad, wij allen dachten hetzelfde. Zolang kon de oorlog niet meer duren. Intussen was het niet alleen dit vertrouwen dat de mannen in cel N opgewekt deed zijn. Neen, ze waren onbezorgd door hun onstuimige moed en bruisende dadendrang . . . Hun . . . moed moest een uitweg zoeken. Moest! Vandaar dat het 's avonds in cel N altijd groot feest was. Als jongens speelden en stoeiden ze dan – de terdoodveroordeelden . . . Alle cellen werden door hun levensmoed aangestoken. Stuk voor stuk prachtkerels.¹

Vermoedelijk hadden ook deze OD'ers tevoren wel somberder uren gekend, maar zeker gold dat voor de Groninger OD'er zelf, die later met zuiverheid de gemoedsgesteldheid beschreef waarin hij kwam te verkeren toen hij, samen met een zekere Pieter, een doodvonnis vrezend, in het Huis van Bewaring I te Amsterdam opgesloten werd:

'De celdeur opende zich. Onze kamer. Wie hier binnentreedt, laat alle hoop

¹ E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 56.

varen. De deur viel achter ons in het slot. De grendels werden met zwaar geluid ervoor geschoven. OnheilsPELLend klonk het geknars. Het was of een doodsklok luidde. De muren benauwden ons. Zouden wij nu werkelijk onze vrouwen en kinderen niet weer terugzien? Dood, o, God ik was nog geen veertig jaar. Met nietsziende ogen staarde ik voor me uit. We spraken niets, Pieter en ik. Op de strozakken namen we plaats. Héél dicht bij elkaar. We voelden elkanders nabijheid. Woorden waren te zwak om uit te spreken wat er in ons hart was. Alles viel nu weg. We moesten afscheid nemen van het leven. Zochten we steun bij elkander? Ik weet het niet. Wel weet ik, dat we ons één voelden. We geloofden in dezelfde God. En in dezelfde Heiland. Pieter had een psalmboekje bij zich. Het is geworden van onschatbare waarde. Spreken deden we niet. Het was niet nodig. Onze zielen spraken. We gingen staan, beiden. Zitten was langer onmogelijk. We waren niet meer met ons beiden. God was bij ons. Pieter nam zijn psalmboekje en begon te zingen. Ik zong mee. Achter elkaar aan liepen we door de cel. De ene psalm na de andere zongen we. We moesten zingen, Gode ter eer. Steeds maar weer. Een wondere blijdschap doortrilde onze ziel. We vonden de straf niet erg. We waren niet bang meer.

Pieter ging voor in gebed. Na het gebed huilden we beiden. Van blijdschap? Ik weet het niet. We huilden. Pieter was een flinke vent. Hij beurde mij helemaal op en zong maar weer. Dan stortten wij ons hart weer uit voor Onze God en smeekten hem om uitkomst. En Hij gaf uitkomst. Toen al! O, later zou de doodstraf worden veranderd in tuchthuisstraf. Dat wisten we toen nog niet. Zelfs konden we dat niet denken. Maar uitkomst was er nu al! . . . Er was geen worsteling, er was alleen maar blijdschap . . . Wonderlijk? Ja, maar het was zo!

. . . In het Huis van Bewaring te Amsterdam aan het Kleine-Gartmanplantsoen heb ik de mooiste ogenblikken van mijn leven doorgebracht. Daar hebben Pieter en ik het ervaren, dat God voor Zijn kinderen zorgt en dat onze harten, zelfs in de grootste smarten in de Here gerust blijven. Niet graag zou ik deze tijd missen. En denk nu niet: 'Ja, dat schrijft ge, nu alles goed is afgelopen. Dan is het gemakkelijk Gods leiding te zien. Maar hoeveel stakkers zijn niet omgekomen. Hoeveel heeft God *niet* geholpen.' Ik weet het. En toch hebben wij ervaren, dat God altijd Zijn kinderen nabij is. Want de spannende weken tussen het doodvonnis en de gratieverlening, de weken toen elke keer, dat onze celdeur geopend werd, wij de dood konden verwachten, de weken toen onze celgenoten, onze burens in de cellen, werden weggevoerd en toen wij verwachtten: nu is de beurt aan ons, die weken waren de heerlijkste. Toen was er in ons hart rust en vrede en blijdschap. Toen was alles héél eigenaardig. Ik huilde veel, héél veel. Ik zong veel, ja héél veel. Is het wel zo wat ik nu schrijf? Ja, dat weet ik nog heel goed! Maar het is weer zo anders, zo héél anders . . . Ja, dat weet ik óók! Ik wenste wel, dat alle mensen, althans alle gelovigen, dat eens mochten ervaren! Dan beseft men dat onze Catechismus gelijk heeft: het geloof is een *stellige* kennis, een *zeker* weten.¹

¹ A. v., p. 31, 44.

Sommigen konden met een vanzelfsprekende rust van die door hen gevoelde zekerheid blijk geven. Bakels trof in de *Kriegswehrmachtgefängnis* de halfverlamde Delftse meubelfabrikant Karel Koet aan, die leider geweest was van een plaatselijke sabotagegroep met vertakkingen naar Groningen en Leeuwarden en vijf maanden tevoren ter dood veroordeeld was; hij was, schreef Bakels, 'de opgewektheid zelf, hij maakte grappen, zong veel en hield bij ons allen de stemming er in . . . Toen ik hem eens vroeg hoe zijn opgewektheid te verklaren was, zei hij me: 'De bedoeling die God met dit alles heeft, is ongetwijfeld een goede bedoeling.' Meer niet.'¹ Bij aankomst in het concentratiekamp Amersfoort zag E. A. Cohen er een hem onbekende jongeman rondlopen,

'en ik zei: 'Kom jij óók uit dit transport?' (hij was namelijk geen Jood, en ons transport bestond geheel uit Joden). 'Nee', zei hij, 'ik ben hier al wat maanden.' Ik zeg: 'Waarom loop je dan in burgerkleren?' En toen gaf hij een antwoord waaruit een begenadiging sprak die mij geheel ontbreekt en die ik me nooit eigen zal kunnen maken. Hij zei: 'Ik ben in burgerkleren, want ik word vannacht gefusilleerd.' . . . Hij vroeg of ik daarvan schrok. Dat gaf ik toe: 'Ik vind het verschrikkelijk, en je zegt het maar zo kalm en zo rustig.' 'Nou', zegt-ie, 'het is ook helemaal niet zo erg als jij je voorstelt. Ik geloof in Jezus Christus en ik ga naar mijn Heiland. En of dat nú gebeurt of dertig jaar later, dat doet me niks. Ik zit hier voor goede daden die ik gedaan heb, en ik vind het echt geen drama.'²

Wie meer moeite had, zo zijn geloofs zekerheid te beleven, kon, wanneer hij haar bevochten had, er ook weer uitgestoten worden, hetzij door het simpele verloop van de tijd, hetzij door onverwachte gebeurtenissen. Had men zich in geloofsovergave op de dood ingesteld (een situatie die met een religieuze extase gepaard kon gaan), dan wenste men dat die dood kwam, maar dan ook spoedig. Elk uitstel kon aan die overgave, aan die concentratie van innerlijke krachten, een abrupt en pijnlijk einde maken. In een brief aan zijn 'geliefde Pastor en Vriend', d.d. maandag 17 november '41 heeft Herman van der Leek, leraar aan het Christelijk Lyceum te Amsterdam, zes-en-veertig jaar, die met Edouard de Nève en drie anderen wegens pilootenhulp ter dood veroordeeld was, die 'omslag' treffend beschreven; deze deed zich voor toen van der Leek, met die drie, uit de Cellenbarakken (de

¹ F. B. Bakels: Fragment uit het concept-manuscript voor *Nacht-und-Nebel*. ² E. A. Cohen: *De afgrond. Een egodocument* (1971), p. 29. Het is vermoedelijk deze zelfde jongeman geweest die tegen ds. C. N. Impeta in het kamp zei: 'Ik zou niet meer terugwillen. Het leven hier is van zonden en ellenden vol. En het leven daarboven is zalig en heerlijk en heilig.' (C. N. Impeta: *Kampleed en hemelzegen* (1946), p. 61)

Nève, die krankzinnigheid gesimuleerd had, bleef daar achter) naar het Huis van Bewaring I te Amsterdam getransporteerd was:

'Wat hebben we weer beleefd! J.l. vrijdag werden we eerst met z'n vieren naar Amsterdam vervoerd en waren in de auto uitermate opgewekt. Tegen een van ons was gezegd, dat we opnieuw zouden worden verhoord en dat kon na de uitspraak van doodstraf gunstig zijn. De slag kwam daardoor te harder aan. We hadden nog drie uur te leven, en konden onze laatste brief schrijven. Dat heb ik gedaan en wachtte intussen op uw komst. Ds. Ferwerda sprak ik nog een ogenblik en kon hem verzekeren dat alles goed met me was. Ik kon ook niets anders zeggen; ik was onuitsprekelijk rustig en moedig. Dat is Gods werk geweest, waar zou ik anders zo'n blijmoedigheid gekregen hebben? Ik kon rustig afscheid nemen van allen en alles – alleen was daarmee de laatste band met deze aarde losgemaakt.

Toen, een kwartier voor de tijd, kwam het bericht: uitstel. Dat heeft me volkomen stukgeslagen. Ik had met de dood voor ogen geen ogenblik van aanvechting; mijn godsvertrouwen bleef sterk. Toen ik in die vreselijke, zwaar getraliede dodencel was ingesloten, had ik een ogenblik de aandrift om te gaan zingen. Ik bekeek met een glimlach die massa ijzerwerk. Toen de deur dicht-sloeg, dacht ik: 'Daar slaat de deur voor het aardse leven voorgoed dicht.' Maar meteen kwam daar overheen de heldere en vaste gedachte: 'Ook hieruit kan God, als Hij wil, nog verlossen', maar daarbij niet de minste smart of teleurstelling, niet de geringste begeerte, dat Hij het nu ook doen zou. Pas toen ik uit de doods zekerheid weer in de twijfel en angst, in het opnieuw moeten afwachten werd teruggestoten, ben ik innerlijk bezweken. Ik bleef verzekerd van Gods onuitsprekelijke goedheid in Jezus Christus, van Zijn zondevergeving, ik bleef zeker dat Hij het beter weet dan ik, maar ik heb schreiend en snikkend Zijn bijzondere hulp moeten aanroepen, om deze nieuwe schok te kunnen dragen. Twee dagen heb ik er onder geleden, met mijn celgenoot; soms hebben we over Gods rijke genade kunnen spreken, maar mijn eigen zekerheid was, ten opzichte van uitredding, wèg. Ik ben daarover niet in opstand gekomen tegen God – ik heb alleen in de eerste slapeloze nacht van vrijdag op zaterdag de laatste strijd doorgestreden en pas nu vóór alles geleerd te bidden: Uw wil geschiede. Ik heb gezegd: 'Heer, nu kan ik niet meer, hier hebt ge mij, volkomen machteloos en verslagen. Ik verwacht thans niets meer, dan Uw genade.' Maar m'n geloof was niet geschokt – ik ben alleen tot de slotsom gekomen dat God met mij nog niet klaar was, hetzij voor de tijd òf voor de eeuwigheid. Vannacht werd ik wakker en voelde, dat m'n blijdschap geheel was teruggekeerd. Wel voel ik nog smart en angst, want nu weet ik een heel deel van wat ons waarschijnlijk te wachten staat en daaraan ontbreekt nu de verzachting van het onverwachte, maar ik ben zeker, dat God ons ook daar weer doorheen zal helpen. We zijn op het laatste voorbereid.¹

¹ Doc II-800 A, a-2.

GELOOFSKRACHT

Later op de dag waarop hij deze brief geschreven had, 17 november dus, werd aan van der Leek en zijn drie makkers aangezegd dat de executie uitgevoerd zou worden. Een van die drie was de bijna twee-en-veertigjarige architect Dirk Brouwer die, aldus een andere gevangene, zekere Ligtfoot (die samen met van der Leek en Brouwer in één cel zat), 'nooit geloofd had, zei hij . . . Hij kon niet voorbidden, maar hij bad met ons mee.'¹ 'Toen kwam', aldus Ligtfoot, 'voor de tweede maal de boodschap: 'Straks sterven!'' De mannen knielden neer. Herman van der Leek bad luid 'en toen hij het woord 'wonder' gebruikte, nam de man die niet voorbidden kon, het gebed plotseling over en riep uit: 'O God, doe een wonder!'' Ligtfoot zette het bidden voort.

Later zei hem een van de mannen van de *Ordnungspolizei* die bij de executie aanwezig was geweest (executies werden in de regel door een peloton van de *Ordnungspolizei* voltrokken): '*Sie haben da so ganz schön gestanden.*'²

★

Werd een executie aan gevangenen aangezegd, dan konden zij, als zij daar prijs op stelden, nagenoeg steeds geestelijke bijstand ontvangen van de gevangenis-predikant of -aalmoezenier. Zij ontvingen veelal sigaretten en kregen extra eten. In hoeverre zij dat eten nog tot zich genomen hebben (de sigaretten waren rokers steeds bijzonder welkom), weten wij niet. Wij kennen maar één mededeling daaromtrent: de slotpassage uit het 'Kort memorandum van mijn celleven'³, geschreven door Klaas den Braven, een vier-en-twintigjarige metaalarbeider die o.m. wegens het verspreiden van *De Waarheid* door het *Obergericht* ter dood veroordeeld was; die passage luidt:

'2 okt. ('42) 's Morgens 6 uur gewekt en het eind is bereikt. God heeft bevolen en ik kom om 8 uur ben ik bij ons aller vader. *Tot weerziens bij God.* Ons vol en goed gegeten, leverpastei, gehakt en jam en veel gerookt voor God en vaderland, sterkte voor allen en *overwinning.*'

Van groot belang was mede dat de meeste terdoodveroordeelden in die laatste uren voor hun executie nog gelegenheid kregen, afscheidsbrieven te

¹ 'Oranjehotel', p. 309. ² A.v., p. 310-11. ³ Doc II-800 A, a-2.

schrijven. Enkele van die brieven (drie, die wij niet in vorige delen van ons werk aanhaalden) willen wij weergeven,¹ zulks mede daarom omdat de door ons uitgekozen brief van een niet-gelovige de lezer iets leren kan omtrent de wijze waarop Nederlanders zonder godsdienstige overtuiging hun executie zijn tegemoetgegaan. Wij hebben overigens in deel 5 al beschreven hoe de revolutionair-socialistische leider Henk Sneevliet en zes van zijn makkers in april '42 in de bunker (gevangenis) van het concentratiekamp Amersfoort hun laatste uren doorbrachten; die beschrijving (door een anti-revolutionaire medegevangene die in de cel naast de hunne zat) mag hier niet ontbreken:

'Sneevliet vroeg of ze samen gefusilleerd mochten worden, hand in hand. Dit werd afgewezen. *'Sie werden gefesselt mit den Händen auf den Rücken.'* Daarna, of ze zonder blinddoek mochten sterven. Dit werd toegestaan. Verder of hij als oudste het laatste mocht worden doodgeschoten. Ik hoor hem nog zeggen: 'Nietwaar makkers, dat recht komt mij toe als jullie oudste. Ik was toch jullie leider?'

Allen mochten een sigaar opsteken. Waarop gezegd werd (o, galgenhumor): 'Ja, laten we dat doen, de Nederlandse staat betaalt het.' Daarna nam Sneevliet het woord en sprak als volgt: 'Ik heb vannacht mijn Gethsemané geleden. Toen ik jong was en in de beweging begon, zei mijn pastoor tegen me: 'Jong, je mag je gang wel gaan, als je je geloof maar behoudt.' Welnu, ik heb de strijd gestreden en het geloof behouden. Het geloof in de zaak van de Internationale. Er moet nog veel geleden en gestreden worden, maar de toekomst is aan ons.' Zo ongeveer sprak hij. Daarop vertelde hij nog enkele dingen uit Indië. Ze waren toen allen in één celletje gebracht. Vlak tegenover het mijne; maat 90 bij 200 cm. En dan dat ontroerende moment: 'Laten we elkaar de hand geven', en uit volle borst zongen toen zeven mannen, een uur voor hun dood, 'De Internationale'. Ik heb die nooit zo met gevoel en overtuiging horen zingen. Ik schaam me niet dat ik huilde.'²

Voorts haalden wij in deel 6 een aan een vriend gerichte afscheidsbrief van Arondeus aan:

'Wanneer je deze brief krijgt, is voor ons alles voorbij; morgenochtend vroeg worden wij gefusilleerd – Wij gaan zonder vrees, alle kameraden hebben mij op handslag beloofd rechtop en zonder angst te sterven en ik weet dat zij hun woord

¹ Afschriften van verscheidene afscheidsbrieven van gefusilleerden deden tijdens de bezetting clandestien de ronde; in 1956 is een aantal gepubliceerd in *De vrijheid sterft niet. Brieven van terdoodveroordeelden van het Europees verzet*. ² *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet-Herdenkingscomité (1953)*, p. 39-40.

zullen houden. Ze zijn zo sterk en moedig; een diep gevoel van trots en dankbaarheid vervult mij als ik aan hen denk, aan hun vriendschap en moed.

. . . Groet allen met wie ik eenmaal verbonden was, want aan allen denk ik nu met liefde en zonder enige wrok of bitterheid.

Ik wist niet dat de dood zo licht en schoon kon zijn. En zo wijs.¹

In deel 7 tenslotte gaven wij de aantekening uit het clandestien bijgehouden dagboek van de communistische schrijver Nico Rost weer die in mei '44 in het concentratiekamp Vught een bezoek had kunnen brengen aan de leider van de illegale CPN ('43) Jan Postma, die, na medio november '43 gearresteerd te zijn, in april '44 door het *Obergericht als Sondergericht* terdoodveroordeeld was; Postma lag toen in een ziekenbarak.

'Wekenlang was hij ondervraagd, geslagen, getrapt en gemarteld, wekenlang had hij in de boeien gelegen en wekenlang waren alle pogingen van de *Gestapo* om hem tot spreken te brengen, machteloos geweest . . . Ik voel nog de huivering van diepe vriendschap en genegenheid toen ik hem naderde. Bij mijn binnenkomen zat hij op zijn bed, doch stond dadelijk op, en hoewel hij heel mager geworden was en zijn gezicht strak en bleek, was de uitdrukking van zijn ogen nog dezelfde als toen ik hem, meer dan drie jaar geleden, in november '40 in Groningen, voor de laatste maal gesproken had.

Die middag gebeurde toch wat ik nooit vergeten zal: in plaats van te antwoorden op mijn vraag hoe het hem ging, en van weer te gaan liggen, zoals ik hem vroeg, maakte hij, die zoveel meer had geleden dan ik en er zoveel erger aan toe was, zich bezorgd over mij! 'Je ziet er slecht uit, jongen', zei hij, 'zorgen ze wel goed voor je?'

Dit volkomen zichzelf wegcijferen en steeds in de eerste plaats anderen willen helpen – dat was Jan Postma!

. . . We hebben die middag heel lang gesproken. Hij wist wat hem te wachten stond: de kogel! Maar daar sprak hij haast niet over. Hij zag alleen de Toekomst – voor de anderen. 'Nog een paar weken', meende hij, 'misschien zelfs niet eens, en dan –'. Hij maakte de zin niet af, en haalde alleen even zijn schouders op, alsof hij wilde zeggen, 'de Partij, de strijd eiste het, en mijn leven was waard geleefd te worden omdat het een leven van strijd was; de ontwikkeling gaat toch zoals wij haar wensen, en aan de afloop van deze oorlog behoef ik geen seconde te twijfelen – het is goed zo.' Dit alles en nog veel meer voelde ik die middag, zonder dat hij het uitsprak, las ik in zijn blik, en ik geloof dat ik goed gelezen heb.²

¹ Brief, 27 juni 1943 (moet zijn: 30 juni), van W. Arondeus aan M. Roland Holst (Doc II-395, a-9). ² Nico Rost: *Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid* (1948), p. 43-45.

Nu de door ons bedoelde afscheidsbrieven.

Wij beginnen met de brief¹ die Gerard F. M. Vinkesteyn, een vooraanstaand OD'er die in januari '42 in de trein bij Antwerpen gearresteerd en door het *Luftwaffegericht* ter dood veroordeeld was, op 29 juli '43 van de *Kriegswehrmachtgefängnis* te Utrecht uit tot zijn moeder richtte (zijn vader was gestorven); hij was katholiek, zes-en-dertig jaar, binnenhuis-architect van beroep en ongetrouwd.

'Mijn allerliefst en dapper Moedertje.

Ja daar ben ik weer. Ik ben stralend. Zo gelukkig als ik in 36 jaar niet geweest ben. Met menselijke gevoelens is er alleen één schaduw aan mijn intens geluk, en dat komt door een innig gevoel van deernis en medelijden met jullie, die aan mijn geluk moet meebetalen.

Moedertje, vanmiddag om half drie zal ook die schaduw weggenomen zijn, omdat het de zo erg goede God behaagd heeft genoeg te nemen met deze aan werkelijke verdiensten zo erg arme 36 jaar. Wat is dat toch een eeuwig voorbeeld van Goedheid van Hem om met zó weinig tevreden, nu al te zeggen: Kom maar m'n jongen. En Moedertje wat voel ik me ontzettend beschaamd tegenover jou, die een zoveel moeilijker en zoveel langer leven achter de rug heeft en dit alles bekronende geluk nog niet verworven hebt.

Moedertje, ik weet niet waar ik het aan verdiend heb, en ik vraag ook maar niet meer, ik ben alleen maar gelukkig en rustig. Moeder, ik straal. En nu zeg ik tot jou met alle liefde, die in mij is '*Pax tecum*'.² Als ik straks dáár zal zijn om te mogen ontvangen, stel je voor Moedertje, wat geen oog gezien, geen oor gehoord en geen tong besproken heeft, wat de Goede God ons bereid heeft, dan zal ik direct aan Hem vragen om gauw naar jou toe te mogen gaan om je vrede te brengen, vrede in zo grote mate als ik nu heb. Het is een zwaar offer voor je, mijn allergrootste schat, maar ik weet dat je het al gebracht hebt, en dat je het me kunt. Bij mijn spullen is een boek van de Greeve.³ Lees dit eens goed, het zal je steunen. Moedertje, ik heb nog duizenden woorden voor je en weet, hoe gretig je ze indrinkt, maar ze zijn niet toereikend. Vanaf half drie ben ik zo dicht bij je als ik nooit geweest ben en al hunkeren je lichamelijke zintuigen naar een tastbare bevrediging, God, Moedertje weet dan in je somberste ogenblikken, dat ik dag en nacht met Cis en Vadertje en Jan en Piet, met Pius, met Heerroom over je babbelen en je help. Tegelijkertijd ben ik bij jou, want er bestaat dan geen tijd en geen maat meer, waaraan je gebonden bent.

O, Moeder dit is de grootste sensatie, het machtigste avontuur van mijn leven, en woorden schieten te kort om ook maar een millimeter van mijn dank en mijn tevredenheid uit te drukken.

¹ Tekst in: *De vrijheid sterft niet*, p. 276-80. ² Vrede zij met u. ³ Vermoedelijk is hiermee de katholieke publicist Henri de Greeve bedoeld.

Het is een stralende dag weer, alles werkt mee aan ons geluk. Zojuist is de *Marinepfarrer* geweest en heeft ons de laatste bijstand verleend. Ook Lex¹ is in de Moederschoot terug. Ik vroeg het vannacht toen ik tevreden lag te mijmeren en nu is het al verhoord. Het was een zeer ingrijpend moment – buiten luchtalarm, binnen vrede om een klein koperen kruis – biecht terwyl anderen zaten te schrijven hun laatste woorden hier.

Dan gauw een deken over de withouten tafel en ontvingen we gevejen Hem onder de gedaante van Brood, Dien we straks in waarheid mogen aanschouwen. Als loon waarvoor?? Och, alleen omdat Hij zo oneindig goed is. Laten wij dan ook geven met kwistige hand en kwistige geest.

De Pauselijke Zegen met daaraan verbonden volle afaat. Het is nu twaalf uur en weet je, dat ik ongeduldig ben naar half drie. En nu Moedertje, ga ik als mens afscheid van je nemen. Zeg Marcel, dat ik heel nederig, maar erg vurig voor hem God zijn verzoek zal overbrengen. Even vurig bevel ik hem jou aan en nog vuriger omgekeerd. Wil wat ik hier op aarde bezat aannemen met het verzoek als je het missen kunt, verschillende zaken aan familie en vrienden, zoals ik aangaf in een ontwerp-testament, maar handel naar eigen goeddunken. Mijn gereedschappen en machines zag ik graag aan Ernst. Geld 1/3 voor jou, 1/3 voor August Gerard en 1/3 voor 'Petertje'. Maar vergeet niet, alles is van jou en wat jij doet is goed. Ik sluit een haarlok.

En nu Moedertje, diep in je mooie ogen gekeken, vergeef me vraag ik je, vergeef me voor het vele verdriet en de vele zorgen, die ik je gegeven heb. Na 36 jaar heb *Jij* het gewonnen. *Jij* bent uiteindelijk de liefste vrouw. Jij hebt mijn 'Grote Liefde'. En ik weet, dat *die* je helpen zal. Je huilt nu lieveling en ik begrijp het. Ik heb geen tranen meer, mijn geluk is te groot want straks *weet* ik, *zie* ik, dat jouw offer door God zal aanvaard worden als een zuiver en edel cadeau, zoals alleen *Jij* geven kunt en als een welriekende boeket bij Maria zal staan, die me straks ontvangen zal met stralende ogen en me zeggen, Jongen, wat heb jij een Moeder.

Lieveling, doe mij in de oogst geloven door je verdriet te louteren in een vrede met alles en allen ver boven politiek verband uit, met *alles* en *allen*.

Lieveling een lange innige kus van jouw eigen, op jou zo trotse Gerard.

Tot straks. *Pax tecum.*²

★

Onze tweede brief² is die welke Thies Jan Jansen, vijf-en-twintig jaar, een

¹ A. A. L. ('Lex') Althoff, de in mei '42 gearresteerde medewerker van de socialistische voorman Koos Vorrink. ² Tekst (in facsimile) in Th. Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 343-47.

Groninger en een van de naaste medewerkers van Henk Hos (*Vrij Nederland*-groep), in januari '44 ter dood veroordeeld, enkele uren voor hij samen met Hos gefusilleerd werd (11 mei '44), van de Cellenbarakken uit richtte tot zijn vrouw Ineke en hun drie jonge kinderen: Jan, Fokko en Lidy. Thies Jan Jansen was gereformeerd.

‘Mijn innig, innig lieve Immy, Jan, Fokko en Lidy. Deze morgen om half zes werd ik gewekt om me aan te kleden, en als jullie mijn dierbaren deze brief zult ontvangen dan ben ik bij mijn Hemelse Vader om avondmaal te vieren met het Lam. Dan ben ik opgenomen van de strijdende kerk en overgegaan tot de zegevierende kerk. Daar waar geen rouw noch gekrijt meer zijn zal. Waar alle tranen van de ogen worden afgewist. Ik kan je niet vertellen hoe kalm ik ben. Ik zit hier met Henk Hos en een dominee te schrijven en hebben veel steun aan elkaar. Liefsten je moet me niet beklagen maar benijden. Ik weet waarvoor ik sterf en ik weet zeker dat ik daarheen ga, waar Jezus mij en ons allen is voorgegaan. Ook voor mij is er plaats bereid. Jezus mijn Verlosser leeft. 'k Zal als Hij onsterfelijk wezen. Zijn waar Hij mijn Heiland is. Waarom zou ik dan nog vrezen. 't Heerlijk Hoofd is opgewekt. Dat Zijn leden tot zich trekt. Ineke, Jan, Fokko en Lideke mijn innig geliefden. Ik weet zeker dat God jelui niet zal verlaten. Hij zal je niet begeven. Ik heb voor jelui allen gebeden en onze trouwe God zal mij verhoren. Jan mijn lieve jongen, jij bent de oudste, steun moeder in alles en word een flinke man later, maar laat je niet leiden door haat. Denk aan Jezus' woord. Heb uw naaste lief als uzelfen – God zegene je mijn jongen. Fokko mijn lief kereltje. Ook van jou verwacht ik dat je je leven stelt in Jezus. Jezus zal ook jou leiden. Ga steeds tot Hem. Hij zal het wel maken. Mijn eigen lief Lideke. Buig ook jouw knietjes voor Jezus en vraag veel aan hem om voor je te zorgen. Jezus heeft gezegd: Laat de kinderen tot mij komen en verhindert ze niet, want dezulke is het Koninkrijk der Hemelen. Ineke mijn innig, innig lieve Ineke. Jou moet ik bedanken voor de grote liefde die je voor mij hebt gekoesterd. Ik heb een rijk leven met jou gehad dat opweegt tegen een lang leven. Thans mijn lieveling moet ik vallen voor God en Nederland. Ik weet mijn liefste dat dat offer voor jou ontzettend groot is. Maar ook weet ik dat je kracht ontvangen zult van Hem waarvoor we onze knieën altijd hebben gebogen. Ja Ineke, ook wij waren zondig en over 't algemeen leef je te veel over de dingen van de eeuwigheid heen maar onze Trouwe God in zijn ontfermende genade heeft ook die zonden vergeven. Als we maar steeds tot Hem gaan mijn liefste zal alles goed komen. Wat zijn we gelukkig geweest hè en we mochten drie kinderen ontvangen van Hem die hierin ook Zijn liefde heeft betoond. Thans mijn liefste moet ik sterven en dat is niet erg, wat betekenen nu 25 jaar in de geschiedenis. Ineke mijn liefste ik sterf geheel zonder haat. Ik zal voor hen bidden die ons dit aandoen. Hand aan hand gaan Henk en ik naar ons nieuwe vaderland en daar zullen we op jelui wachten en daar zullen we elkaar weerzien mijn liefste.

‘Niet lang zal 't lijden duren.

DRIE AFSCHEIDSBRIEVEN

Draag nog een poos uw kruis.
Wellicht nog weinig uren
Dan zijn we veilig thuis
Verlost van zonde en pijn –
Waar wij met al de vromen
In 't Huis des Vaders komen
Wat zal dat heerlijk zijn.'

Mijn lief, lief vrouwtje, ga met alles tot God en vraag in Jezus' naam om je te helpen. Hij zal je zeker helpen. Ineke ik kan rustig sterven omdat ik weet dat je al je bekommernis op Hem zal werpen. Ik weet dat je om me zult treuren tezamen met de kinderen, maar treur niet te veel want ik heb het beter dan jelui. De Here is ons tot hulp en sterkte, daarom zullen we niet versagen. Ik heb, onze God zij dank, niet te vergeefs geleefd. Ik dank Hem daarvoor. Ook dat ik mag sterven op mijn eigen Vaderlandse bodem. Ook in mijn sterven zal Hij verheerlijkt worden. Voor God en Vaderland. De gr. en tot weerziens aan de Fam. Thans mijn liefsten nog een lange innige omhelzing en vele zoentjes van je innig liefhebbende man en Vader Thies Jan.

Tot weerziens in 't Vaderhuis.'

★

Onze derde brief tenslotte is die welke geschreven werd door Nicolaas Snijders.¹ Hij was een metaalarbeider, werkzaam in een matrijzenfabriek, een socialist, een van de eerste verspreiders van *Het Parool*, gearresteerd in september '41 en ter dood veroordeeld in december '42 tijdens het z.g. eerste *Parool*-proces dat plaatsvond voor het *Luftwaffegericht*; hij was vier-entwintig jaar en ongehuwd. Op 5 februari '43 schreef hij de volgende afscheidsbrief aan zijn ouders, zijn tweelingbroer Cor (of 'Kees'), zijn zuster Annie (verloofd met Jan) en een jonger broertje Jopic:

'Allerliefste Lieveelingen

Hedenmiddag vrijdag 5 februari 1943 zal ik met nog 19 anderen ter dood gebracht worden om 2 uur. Ik heb als ik dit schrijf nog slechts 2 uur te leven en mijn laatste gedachten zijn bij jullie allen. Bij mijn Lieve Vader die door mij zo innig gewaardeerd werd en die ik dank zeg voor alles wat u voor mij deed. Mijn Lieve Moeder, o Schat hij gaat als zo velen. Uw Zoon stierf voor z'n Vaderland. Ook u Hartelijk bedankt voor 't Rijke leven wat u mij gaf. En m'n edele Beste

¹ Tekst: *De vrijheid sterft niet*, p. 274-75.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

Vriend en Broer. Hij gaat Kees, voor 't Executie peleton. Jij moet mijn taak er bij nemen jong je deed dit al bijna 1 $\frac{1}{2}$ jaar ga zo voort. Wees een steun voor Vader en Moeder. Mijn schatten. En dan m'n Lieve Zus Kindje ik denk aan jou als aan een 't enigste meisje wat ik beminde 1 van je 2 tweeling broers moet je missen zorg goed voor hem die overblijft hij verdient 't. En dan m'n kleine, wees een grote Jongen Jopie Studeer flink doe je ouders geen verdriet en denk aan je grote broer hij denkt ook aan jouw.

M'n spullen delen jullie wel hè. Vader m'n klokje Moeder m'n schilderijen Cor m'n Encyclopedie Annie en Jopie m'n andere boeken Cor al m'n goed. Vader m'n fiets Ans m'n Boekenkast. En de rest van mijn bezittingen wordt door Vader en Moeder onderverdeeld. M'n geld wat eventueel van de Levensverzekering komt deelt men onder elkaar. 't Meest voor Jopie om te studeren. Geef ieder van mijn Vrienden 1 boek. U kent ze die mij genegen waren. Geeft ze één boek en schrijf daar in Cor: 'Aan mijn vrienden van hem die sneuvelde.'

Groet de Directie, Bazen en Personeel der Zimmerfabriek.

Groet de Buurtjes allen

Groet in 't Bijzonder alle Fam.leden van mij

Groet m'n Sportvrienden allen allemaal. Groet allen van mij

Nico Sniijders

Vader ik voel je handdruk

Moeder u lieve schat. Ik heb jullie Foto's hoor

Cor je Beste Edele Vriend Gaat Heen.

Ans Je lieve Jongen. 't moet Kindje

Jopie Dag Lieve Lieve schat.

Jan Wees een man voor m'n Zus

Dag Hoor. Sterkte. Och dat ik jullie niet meer mag zien.

Dag schatten. Miljoenen kussen van

uw Nico.'

Samen met twaalf andere medewerkers van *Het Parool* werd Nico Sniijders op het vliegveld van Soesterberg geëxecuteerd. Drie medeverdachten hadden levenslange tuchthuisstraf gekregen, zes waren naar een concentratiekamp in Duitsland gezonden; van die zes kwamen daar drie om het leven.

Transport

Waren Nederlandse gevangenen door de bezetter tot gevangenisstraf veroordeeld, dan hing het van de duur en de aard van die straf af of zij in Nederland bleven dan wel naar een inrichting in Duitsland werden overgebracht. Wat de duur betreft: begin '41 werd door het *Reichskommissariat* de periode van drie maanden als grens gekozen: straffen c.q. resterende

straffen¹ van langer duur moesten in Duitsland uitgezeten worden. Wat de aard aangaat: tuchthuizen (*Zuchthäuser*) waren er slechts in Duitsland, niet in Nederland, zodat gevangenen die tot *Zuchthausstrafe* veroordeeld waren, steeds naar Duitsland overgebracht moesten worden. Er vonden zodoende voortdurend transporten van gevangenen plaats: transporten uit de Cellenbarakken, uit de *Deutsche Abteilungen* van Nederlandse gevangenissen, uit de bureaus van de 'SD' en van de Nederlandse politie naar de concentratiekampen in Nederland, en transporten naar Duitsland.

Inzake de transporten binnen Nederland zijn maar weinig gegevens beschikbaar en die over de transporten naar Duitsland zijn ook al verre van volledig; wij zijn niet in staat, aan te geven hoeveel gevangenen tijdens de bezetting op welke data naar welke gevangenissen en tuchthuizen in Duitsland getransporteerd zijn (op de transporten naar de concentratiekampen komen wij terug). Ook van hoe het op die transporten toeging, weten wij maar weinig, behoudens dan dat de gevangenen in de regel per trein uit Nederland vertrokken, onder bewaking uiteraard, en dat zij, als het niet een groot transport betrof dat regelrecht naar een bepaald concentratiekamp gedirigeerd werd, eerst in Duitse gevangenissen, in de detentie-ruimten van Duitse politiebureaus of in andere, geïmproviseerde detentie-ruimten opgesloten werden. Daar werden gevangenen van allerlei soort en landaard en met geheel verschillende bestemmingen geconcentreerd; er werd dan gewacht tot men voldoende gevangenen bijeen had om een transport naar een bepaald concentratiekamp (of naar een volgend detentie-oord) en naar de gevangenissen en tuchthuizen die op de route lagen, samen te stellen. Voor zulk een transport werd dan veelal gebruik gemaakt van de gevangenenwagons (spoorrijtuigen met cellen) waarover de *Reichsbahn* beschikte.

Zo belandde ds. J. van Raalte, predikant te Ermelo, in de zomer van '40 gearresteerd, begin '41 op weg naar Buchenwald (hij werd vijftien maanden later naar Dachau overgeplaatst) eerst in de gevangenis te Kassel; 'het was er vrij goed. Er waren voldoende bedden en dekens en het eten was behoorlijk.'² Kapelaan J. Rothkrans uit Simpelveld had, toen hij in maart '42 naar Dachau getransporteerd werd, evenmin ongunstige ervaringen; hij kwam eerst in de gevangenis te Aken terecht, in een cel als 'een hotelkamertje'³, vervolgens in het hoofdbureau van politie te Frankfort waar een Duitse politiemann hem zijn eigen 'goedbelegde boterhammen' liet opeten⁴,

¹ Resterend doordat de periode van voorarrest afgetrokken was; deze kon gemakkelijker tot één of anderhalf jaar uitlopen. ² J. van Raalte: *In het concentratiekamp*, p. 13. ³ J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel* (z.j.), p. 26. ⁴ A.v., p. 29-30.

en tenslotte in Neurenberg (‘nergens was hier meer plaats in de gevangenis’) in een turnhal, waar een Duitse bewaker thuis ‘een keteltje dikke warme soep’ voor hem ging halen.¹ Rothkrans was van Maastricht tot Dachau in totaal twaalf dagen onderweg.

Voor ds. J. Overduin uit Arnhem duurde de tocht naar Dachau veel langer: alleen al in de propvolle gevangenis te Essen (vijftienduizend gevangenen zaten er in een complex dat normaal plaats bood aan drieduizend) bracht hij vier weken door; hij moest er zonder dekens op de harde grond slapen en had er ‘de hele dag een razend hongergevoel’.² Vervolgens werd hij in de gevangenis te Würzburg eerst met vijf-en-zestig andere gevangenen in één ruimte gestopt, maar daar haalde de directeur hem uit en deze gaf hem en enkele andere Nederlanders ‘een keurige kamer’. Ds. Overduin bleef daar een week –

‘We dachten nu in één keer naar Dachau gebracht te worden, maar in de beruchte stad van de partijdag, Neurenberg, werden we ondergebracht in een grote gevangenis. Dat was er die twee dagen een vreselijke toestand. We werden daar gebracht in de grote vergaarbak van Europese ellende. Het was een geweldig groot gymnastieklokaal, dat blijkbaar bij deze gevangenis behoorde. Daar zag je verscheidene duizenden mensen uit alle delen van Europa door elkaar wriemelen: Fransens, Tsjechen, Hollanders, Polen, Duitsers, Noren, Russen, Luxemburgers, Grieken, Belgen, Joden, Italianen, zelfs negers en Chinezen . . . Schurft, dysenterie, typhus vierden hun triomfen . . . In een hoek was er één fonteintje, waaromheen dag en nacht de mensen dromden om wat water te bemachtigen. Een stuk of 10 tonnen stonden in deze zaal, waar de mensen hun behoeften in konden doen, maar die overstromden van vuil en van buiten even smerig waren als van binnen.’³

In Frankfort konden gevangenen die op transport waren, niet alleen in het hoofdbureau van politie opgesloten worden maar ook in de *Gestapogefängnis* die in de oude, grote Joodse synagoge ingericht was, ‘een van de verschrikkelijkste oorden ter wereld’, aldus mr. C. van Rij,

‘waar de gevangenen in ‘wijken’ twee en drie hoog waren gelegerd, ongeveer driehonderd man in getal, zonder ooit te worden gelucht en zonder enige lectuur of post te ontvangen of arbeid te verrichten, ondergaand in vuil, ongedierte en afstomping. Ik sprak daar met twee Duitsers die respectievelijk zes en acht maanden in die zaal hadden gevegeteerd zonder ook maar verhoord te zijn.’⁴

¹ A.v., p. 30. ² J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 115. ³ A.v., p. 126.

⁴ C. van Rij in *O en V*, dl. I, p. 671.

Niet gunstiger was het beeld dat onze Groninger OD'er in de zomer van '43, toen hij naar het tuchthuis Rheinbach getransporteerd werd, in Keulen van de geïmproviseerde gevangenis kreeg die in een tiental barakken bij het terrein van de *Kölner Messe* ingericht was:

'Nooit zal ik de eerste aanblik vergeten. Op de vloer vies stro en enkele ijzeren ledikanten met strozakken. Strozakken? Neen, dat woord is te mooi. 'Hoopjes drek' komt meer met de werkelijkheid overeen. Een ondragelijke stank heerst er. Een hoop wezenloze mensen staart ons aan. Alle nationaliteiten zijn hier vertegenwoordigd. Tsjechen, Fransen, Russen, Polen, Roemenen, ontwikkelden, onontwikkelden.'

Er heerste een luizenplaag. 'Een oude man die moeilijk kan lopen, doet zijn behoefte in een hoek van de barak. Niemand neemt hier notitie van.' Men leed er honger.¹

N. A. Mourer, een Groninger, lid van de illegale CPN, werd op 3 oktober '41 naar Sachsenhausen op transport gesteld. Niemand kwam het kamp binnen: er heerste typhus. Mourer werd toen een kleine twee weken opgesloten in een van de cellen van het *Gestapo*-bureau aan de *Alexanderplatz* – een cel van 'hoogstens 6 bij 6 meter'; hij zat daar met zes-en-tachtig man in, 'zitten was vrijwel onmogelijk, de meesten van ons moesten dag en nacht staan of leunen . . . Na enige dagen had ik dik opgezwollen voeten en enkels.'²

Wij moeten de ontberingen niet onderschatten die de meeste gevangenen aldus ondergingen wanneer zij naar hun definitief bestemmingsoord (gevangenis, tuchthuis of concentratiekamp) onderweg waren. Misschien is het feit dat zo weinig gevangenen die ontberingen vastgelegd of er anderszins van gewaagd hebben, niet zo verwonderlijk: in hun geheugen stonden de latere, vaak jarenlange ontberingen die zij ondergingen, centraal.

Gevangnissen en tuchthuizen in Duitsland

De begrippen 'gevangenis' (*Gefängnis*) en 'tuchthuis' (*Zuchthaus*) is de lezer reeds verscheidene malen tegengekomen. Inderdaad kon men krachtens het Duitse strafrecht tot *Gefängnis*-, dan wel tot *Zuchthausstrafe* veroordeeld worden. Wat was het verschil? Tuchthuisstraf gold in Duitsland als een

¹ E.D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 63-65. ² 'Verslag van mededelingen van N. A. Mourer' (11 maart 1948), p. 11 (GC).

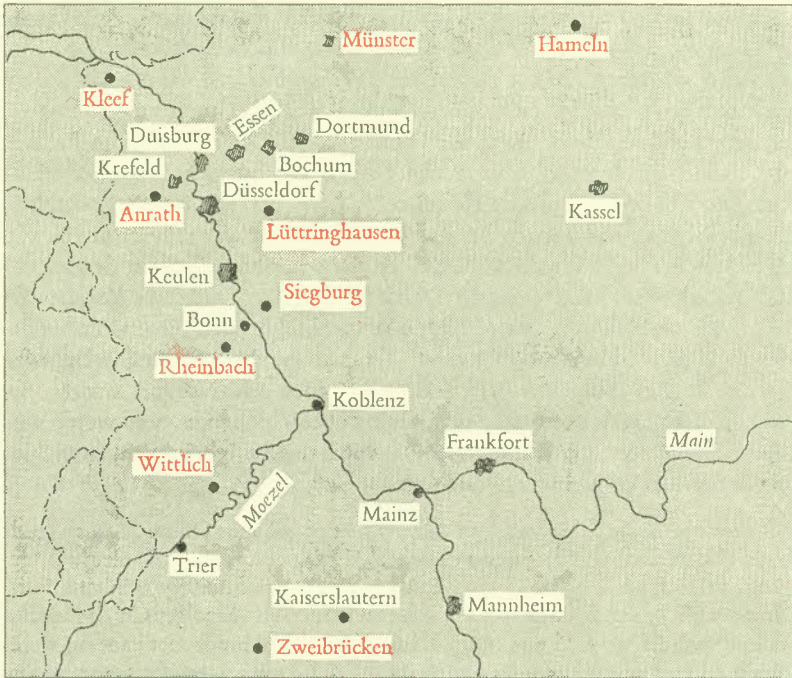
zwaardere straf, 'tuchthuisstraf', zo zette een *Wachtmeister* in de Cellenbarakken eens uiteen, 'blijft altijd aan je naam kleven', '*unseren Begriffen nach*', zei de man, '*ist es eine entehrende Strafe*'.¹ Hiermee hing samen dat het door het *Reichsjustizministerium* voorgeschreven regime in een tuchthuis strenger was dan in een gevangenis. In beide soorten inrichtingen moesten de gevangenen een behoorlijke medische en godsdienstige zorg ontvangen, zij moesten regelmatig brieven en bezoek kunnen krijgen (bezoek uit Nederland was niet mogelijk: daarvoor kreeg men geen uitreisvergunning), er moest een bibliotheek zijn – maar dan begonnen de verschillen: wie in een gevangenis opgesloten werd, moest eerst drie maanden alléén in een cel zitten en in een tuchthuis was dat zes maanden; dan moest men in een gevangenis minstens negen uur per dag werken en in een tuchthuis minstens tien uur. Los van deze voorschriften moet men wel veronderstellen dat het verblijf in een tuchthuis voor de Nederlandse illegale werkers ook daarom zwaarder was dan in een gevangenis omdat zij in een tuchthuis met een ongunstiger soort 'normale' Duitse criminelen te maken kregen en vermoedelijk ook met een ongunstiger soort bewakers dan in een gevangenis.

Die illegale werkers zijn in hoofdzaak (zie kaart VI op pag. 381) terechtgekomen in tuchthuizen in het westen van Duitsland: mannelijke veroordeelden in Hameln, Lüttringhausen, Rheinbach en Siegburg, vrouwelijke in gevangnissen in Kleef en Anrath. Het schijnt overigens dat het tuchthuis in Münster het eerste geweest is dat als detentie-oord voor Nederlandse illegale werkers gediend heeft: hier werden in februari '41 de twee-entwintig tot tuchthuisstraf veroordeelde Geuzen opgesloten; zij bleven er overigens niet lang: de groep werd in juni gesplitst; een deel werd toen naar een werkkamp, een *Lager der Reichsjustizverwaltung*, gezonden (een kamp waar hoogveen afgegraven werd), een deel naar een overeenkomstig kamp in Zweibrücken. Formeel werd men uit zulk een kamp (alsook uit een gevangenis of tuchthuis) ontslagen wanneer de straf tijd om was, maar voor illegale werkers betekende zulk een ontslag meestal niet anders dan dat zij als *Schutzhäftlinge* naar een concentratiekamp verdwenen.

Er zijn enige aanwijzingen dat in het begin van de bezetting vooral de gevangenis te Kleef gebruikt werd om er naar verhouding korte straffen uit te zitten; later gingen de illegale werkers (zij waren meestal tot langdurige straffen veroordeeld, velen hadden levenslang gekregen) vooral naar de tuchthuizen te Rheinbach en Siegburg, in mindere mate ook naar die te Hameln en Lüttringhausen. In laatstgenoemd tuchthuis werd in de zomer van '44 een groot aantal illegale werkers opgesloten die òf nog niet veroor-

¹ E. J. Th. van Heemstra: *In hun greep*, p. 296.

SPREIDING DER GEVANGENISSEN

VI. Gevangenis en tuchthuizen in Duitsland

In rood: de steden en plaatsen waar aanzienlijke aantallen Nederlanders lange tijd gevangen hebben gezeten

deeld waren of wier doodvonnisen nog niet waren bekrachtigd. Wij voegen toe dat in de genoemde tuchthuizen in de loop van de bezetting ook meer en meer Nederlandse zwarthandelaren en clandestiene slachters opgesloten werden die niet *abgetrennt* waren (daaromtrent zullen wij straks nog enkele cijfers geven), en wijzen er tenslotte op dat wij de noodtoestanden die zich in de laatste maanden van de oorlog in de meeste tuchthuizen ontwikkelden, in deze paragraaf niet zullen behandelen: zij komen in deel 10 aan de orde.

★

Aan het hoofd van een Duits tuchthuis stond een directeur (soms waren er twee directeuren) onder wie de *Polizei-Inspektor* (belast met het handhaven van de tucht), de *Wirtschafts-Inspektor* (belast met de inkoop van alles wat het

tuchthuis nodig had) en de *Arbeits-Inspektor* (belast met de organisatie van de arbeidsinzet der gevangenen) de belangrijkste functionarissen waren. Dan kwamen de *Hauptwachtmeister* en de *Wachtmeister*, en voorts kende elk tuchthuis een medische staf met een Duitse arts aan het hoofd en waren er een predikant en een aalmoezenier. De *Wirtschafts-* en *Arbeitsinspektor* alsmede de arts hadden in de regel gevangenen als hulpkrachten en dergelijke hulpkrachten stonden ook aan de *Hauptwachtmeister* en *Wachtmeister* ter beschikking voor het rondbrengen van het voedsel en het water, het noteren van de zieken, het legen van de 'tonnetjes' en het schoonhouden van de gangen; die 'ganglopers' heetten in de Duitse tuchthuizen meestal 'Kalfaktoren', 'allemandsknechten' – uiteraard hing ook van hún houding jegens de medegevangenen voor dezen heel veel af. Tenslotte was er nóg een belangrijke figuur: de z.g. *Hausvater*. Wie, anders dan voor een transport waarbij het verblijf slechts van korte duur was, een tuchthuis binnengevoerd werd, 'passeerde', aldus van Rij (die in totaal, de Nederlandse inbegrepen, in vijftien gevangenis en tuchthuizen opgesloten zat),

'allereerst hem, die de gevangenen ontving met de bekende Duitse *Maul* en in de regel ook met een aantal stompen en slagen. Hij zag er op toe dat de nieuw aangekomenen zich naakt uitkleedden, waarna zij (in de eerste oorlogsjaren tenminste) zo mogelijk onder medisch toezicht een bad kregen en vervolgens in de *Anstaltskleidung* werden gekleed met een grof hemd, een lange broek met banden, werkbreek en kiel en (in sommige inrichtingen) een tuchthuis-uniform van zwarte stof met brede gele generaalsbiezen op de broek¹ . . . In sommige inrichtingen mocht men direct, of na zes weken goed gedrag, eigen sokken dragen en stopwol ontvangen. In andere kreeg men de beruchte *Fusslappen*: vodden die men om de voeten wond en die in de slecht zittende schoenen met houten zolen altijd op een hoop schoven. Per twee, later per vier of zes weken, werd schoon goed verstrekt, in de laatste vier tot zes maanden overigens dikwijls helemaal niet meer. De *Hausvater* borg ook de eigen kleding en bagage van de gevangenen op: vandaar dat de meest amorele boeven er zo dol op waren bij hem te werken. Successievelijk verdwenen veelal onze bezittingen en zelfs kleren in de zwarte gevangenishandel.²

De meeste tuchthuis-directeuren waren vroegere *Wehrmacht*-officieren die veelal lid waren geworden van de *Allgemeine SS*. Verscheidenen hunner stelden zich tegenover de politieke gevangenen pas wat menselijker op toen Duitslands nederlaag zich ook voor hen duidelijk ging aftekenen. Over de

¹ De groep die in de zomer van '44 Lüttringhausen binnengevoerd werd, behield de eigen kleding. ² C. van Rij in *O en V*, dl. I, p. 674-75.

directeur van het tuchthuis te Siegburg is evenwel over het algemeen door de Nederlandse gevangenen gunstig geoordeeld, zij het dat een hunner hem verweten heeft, 'dat hij het badlokaal, waar de gevangenen hun zeven- tot veertiendaags douchebad kregen, gedurende tien weken heeft gebruikt om zijn kasplanten in op te slaan, zodat tweeduizend man gedurende die tijd niet konden baden'¹; voorts duurde het, hetgeen ernstiger was, in Siegburg tot '43 voordat goedgevonden werd dat de half-seniele gevangenis-arts (die zich de bijnaam 'de massamoordenaar' verworven had) een Nederlandse arts als assistent kreeg, 'aan wiens onvermocide zorgen en veelal buiten de dokter om verleende hulp het te danken is geweest, dat van verscheidene (zieken) nog het leven kon worden gered' – aldus een Nederlandse gevangene.² Over de directeur van Lüttringhausen schreef Oosterhuis dat hij 'het beste met de hem toevertrouwde mensen voor had.'³ Stellig gold dat ook voor de directrice van de vrouwengevangenis te Anrath: zij gaf enkele buitenlandse Jodinnen niet als zodanig op zodat dezen niet naar Auschwitz getransporteerd werden. Als Joodse gevangene kreeg je in Anrath, aldus Elka Schrijver (in maart '41 gearresteerd als medewerkster van de groep-Bosschart), 'gewoon geen straf, wat je ook deed.'⁴

Wat die straffen betreft: 'De disciplinaire straffen waren o.m.', schreef van Rij,

'onthouding van gunsten (schrijven, lezen, gelucht worden e.d.), slaag, strafcel, strafcel in boeien, donkere cel en donkere cel in boeien. In strafcel en donkere cel kreeg men speciale kleding te dragen. Men moest zich naakt uitkleden, aan den lijve worden geïnspecteerd op verboden voorwerpen, werd daarna gekleed met hemd en onderbroek, broek en kiel, voetlappen en schoenen, en vervolgens opgesloten in een ruimte waarin niets anders aanwezig was dan een in de muur gemetselde boeiring en een gemetselde koker, waarin een ton was geplaatst. Het voedsel bestond dan uit wat droog brood en water en eenmaal in de drie dagen 's avonds 'warme' kost, bestaande uit vier of vijf, meestal koud geworden, aard-appelen. 's Avonds moest in zo'n cel alle kleding, behalve het hemd, worden afgegeven, waarna men veelal een kokosloperkje ontving en een versleten deken, waartussen men 's winters in een onverwarmd vertrek, slechts met een hemd gekleed, moest zien te slapen, bij een temperatuur van b.v. acht graden vorst. Eens in de drie nachten kreeg men dan wel een oude matras.'⁵

¹ 'Verslag van mededelingen van G. Tuynenburg Muys, Aanvullingen' (13 nov. 1948), p. 2 (GC). ² P. A. Wansink: *Met lege handen? Neen! De balans van vier jaar tuchthuisleven* (1945), p. 77. ³ A. L. Oosterhuis: 'Zwaantje', p. 105 (Doc. I-1270 A, a-1). ⁴ 'Verslag van mededelingen van Elka Schrijver' (23 okt. 1947, 20 april 1948), p. 31 (GC). ⁵ C. van Rij in *O en V*, dl. I, p. 678-79.

Of men gestraft werd, hing vooral van de *Hauptwachtmeister* en *Wachtmeister* af. Siegburg (om een enkel voorbeeld te geven) had een *Hauptwachtmeister* die wèl veel schold maar 'er af en toe een knipoogje bij gaf'; een tweede *Hauptwachtmeister* die zich 'zeer behoorlijk' gedroeg, een derde evenwel die 'zeer gehaat' was, een vierde die de bijnaam 'Grausam' ('Wreed') had, een vijfde die 'een buitengewoon norske, gevaarlijke en geniepige kerel' was.¹ In Rheinbach zei één *Hauptwachtmeister*, een gelovige katholiek, tegen een Nederlandse politieke gevangene: 'Ik hoop dat wij prettig kunnen samenwerken' ('zelfs als ik iets stoms uithaalde', aldus deze gevangene, 'zei hij niets'), een ander was 'een van de smerigste *Hauptwachtmeister* die men zich kan indenken.'²

Van het geschoolde Duitse personeel werden in de loop van de oorlog velen gemobiliseerd. Zij werden door werkzoekenden vervangen die, schijnt het, meestal van nogal laag allooï waren. De corruptie nam dan ook toe en zij werd door de toenemende schaarste in de hand gewerkt: bewakers eigenden zich goederen van gevangenen toe of materialen die bij het werk gebruikt werden, en lieten die gevangenen ook persoonlijke diensten verrichten, bijvoorbeeld hun woning opknappen. Door de sfeer van corruptie werden ook veel gevangenen aangestoken, 'de gevangene die eerlijk wilde blijven, werd door de beampten gesignaleerd en moest het doorgaans zwaar betalen, want het aantal methoden om iemand legaal kapot te maken was vrijwel onuitputtelijk.'³ Omgekeerd was het van belang dat, na het vertrek der geschoolde krachten, bekwame politieke gevangenen soms invloedrijke posities kregen in de gevangenen-hiërarchie; dat was vooral in Siegburg het geval. 'Jullie buitenlanders hebt hier een gevangenis in eigen beheer', zei daar eens een *Hauptwachtmeister*.⁴ Franse en Belgische politieke gevangenen slaagden er in de lente van '43 zelfs in, in Siegburg een eigen gestencild krantje uit te geven: *Le petit menteur* ('Het Leugenaartje') – het werd pas na een maand of vier verboden.

Wat de gevangenen-hiërarchie betreft: wie iets voor zijn medegevangenen wilde bereiken, kon dat als *Kalfaktor* al doen door hun het oorlogsnieuws toe te fluisteren. Enkele tuchthuizen (Siegburg niet) kenden evenwel het stelsel waarbij boven die gevangenen-helpers 'Obergefangenen' geplaatst waren, die, aldus een Nederlandse politieke gevangene, 'niet alleen volop gelegenheid (hadden), van hetgeen de gevangenen toekwam aan voedings-

¹ 'Verslag van mededelingen van G. Tuynenburg Muys' (7 nov. 1947), p. 6-7.

² 'Verslag van mededelingen van P. van den Berg' (7 okt. 1947), p. 6-7 (GC).

³ 'Verslag van mededelingen van A. J. Bakkes' (15 aug. 1947), p. 5 (GC). ⁴ P. A. Wansink: *Met lege handen?*, p. 50.

middelen of tabak aanzienlijke porties te verduisteren . . . , maar zij hadden ook officieel het recht, hun medegevangenen . . . lijfstraffelijk te tuchtigen; een recht waarvan deze weldoorvoede, volgegeten bruten terdege gebruik maakten' – dat waren Duitsers, maar ook buitenlanders. Die Duitsers waren 'bij voorkeur gekozen uit de rasechte tuchthuisboeven . . . bijv. roofmoordenaars, beroepsinbrekers, souteneurs en soortgelijk slag lieden.'¹

Een weinig vleierend oordeel over die 'rasechte tuchthuisboeven', maar daarbij moet opgemerkt worden dat sommige Nederlandse politieke gevangenen wel vooral met oplichters slechte ervaringen hadden, maar met 'de zware jongens, zoals moordenaars (. . . niet roof-, lust-, of sluipmoordenaars) en de grote kraakzetters' viel goed op te schieten: onder hen waren, aldus een Nederlandse gevangene, 'vele goede kameraden die ons in het begin gewijs gemaakt hebben (*und was das bedeutete!*) en voor botsingen met de bewakers behoed.'² 'Zij hadden', schreef van Rij, 'het scherpste gevangenisinstinct.'³

★

Uit talloze verslagen is onze algemene indruk dat de gevangenen in de tuchthuizen, behalve in het laatste halfjaar van de oorlog, geen acute honger geleden hebben, zij het dat er steeds gevangenen waren, de *Kalfaktoren* in de eerste plaats, die meer voedsel kregen dan anderen. Wel was er in de strenge winter van '41 op '42 en in de daarop volgende lente een tekort aan voedsel, maar de ergste moeilijkheden waren een paar maanden later overwonnen. Normaal kreeg men 's morgens 'koffie' met drie boterhammen, 's middags een halve tot driekwart liter 'soep' en 's avonds weer enkele boterhammen met wat 'koffie' of 'thee', soms echter opnieuw 'soep' of een soort stampot. Het eten was evenwel vetarm en men kreeg te weinig vitamines. Van begin '43 af kon men extra rantsoenen verdienen door hard te werken, waarover straks meer.⁴ Onbedwingbaar was voorts de behoefte van de meeste gevangenen aan sigaretten. Aanvankelijk kregen zij alleen

¹ A.v., p. 71-72. ² 'Verslag van mededelingen van A. J. Bakkes', p. 2. ³ C. van Rij in *O en V*, dl. I, p. 676. ⁴ De medische zorg, om van de tandheelkundige niet te spreken, liet in talrijke tuchthuizen, bepaald niet alleen in Siegburg, veel te wensen over. Een heel enkele keer gebeurde het evenwel dat een gevangene die ernstig ziek was, vrijgelaten werd; velen zijn in de *Lazarette* der tuchthuizen gestorven – wij zullen straks nog enkele cijfers geven.

maar kauwtabak: die werd gekauwd, op de centrale verwarming gedroogd, fijn gesneden en in een papiertje ('*Tüte*') gerold; had men geen lucifers, dan kon men de 'sigaret' aansteken met behulp van een dot watten die men in een stopcontact hield waar men bijvoorbeeld met een stukje metaal vonken liet overspringen. 'De eerste keer dat ik', aldus Minco, 'die kauwtabak probeerde te roken, meende ik dat ik tegen de vlakke ging' – dat was in '41.¹ In '43-'44 (men kon toen door hard werken echte sigaretten verdienen) waren evenwel gevangenen in Rheinbach nog steeds 'in de wolken', aldus de Groninger OD'er die wij reeds in vorige paragrafen citeerden, wanneer zij de uitgekauwde pruim van een *Wachtmeister* in ontvangst mochten nemen; daaruit werd dan haastig een 'sigaret' vervaardigd – 'en nu naar de wc' (gevangenen mochten tijdens hun werk niet roken). 'Is een Fransman de gelukkige, dan volgt de hele Franse kolonie, geen één uitgezonderd. Is het een Hollander, dan volgen wij. In de wc mag dan ieder een trekje doen. Dan is het feest.'² Feest? 'De uitwerking van verse pruimtabak in een *Tüte* is', vertelde een andere gevangene, 'alsof men een slag tegen het hart krijgt en men doet goed, alvorens dit genot te ondergaan, plat op de grond te gaan zitten.'³

In het werk dat de gevangenen moesten verrichten, tekende zich een bepaalde ontwikkeling af.

Aanvankelijk werden in alle tuchthuizen zakjes en zakken geplakt, maar verschillende kenden toen ook al takken van werkzaamheid die hogere eisen aan de gevangenen stelden, zoals het vervaardigen van kleding, schoenen en tegels en het inbinden van boeken; tevens waren aan de meeste tuchthuizen tuinderijen en boerderijen verbonden – gevangenen die niet tot langdurige straffen veroordeeld waren, mochten daar overdag werken. In de loop van '42 ontstond een nieuwe situatie: het gehele Duitse gevangeniswezen werd (zoals korte tijd later ook met het stelsel der concentratiekampen geschiedde) bij de oorlogsinspanning ingeschakeld. Nieuwe werkplaatsen en fabriekjes werden binnen de tuchthuismuren opgericht en buiten die muren werden gevangenen in grote aantallen aan het particuliere bedrijfsleven ter beschikking gesteld – ook wel aan officiële instanties die hen onontplofte bommen lieten uitgraven. Voor al dit werk werden premies uitgelooft: extra rantsoenen en sigaretten. Met name die sigaretten-premie was effectief: 'geen straf, geen rantsoenverhoging, geen beloftes konden', schreef J. Lute-raan (Daan Goulooze's medewerker, in juli '43 tot tien jaar tuchthuisstraf

¹ S. Minco: *Gevangene 136862 vertelt . . .*, p. 9. ² E. D.: 'Geconfronteerd met de dood', p. 74. ³ 'Verslag van mededelingen van A. J. Bakkes', p. 6.

veroordeeld – hij zat in het tuchthuis Sonnenburg, ca. 100 km. beoosten Berlijn, gevangen) ‘bereiken wat met enkele sigaretten werd bereikt.’¹ ‘*Nach einem Bericht des Reichsjustizministeriums standen*’, aldus een publikatie van het Münchener *Institut für Zeitgeschichte*, ‘*Mitte 1944 90 Prozent der Justizgefangenen in unmittelbar kriegswichtigem Arbeitseinsatz, hauptsächlich in der Rüstungsindustrie und in der Landwirtschaft.*’² Nadere cijfers daaromtrent zijn ons niet bekend. Wij weten wel dat bijvoorbeeld aan Rheinbach een dynamietfabriek toegevoegd werd en dat Siegburg binnen de muren werkplaatsen kreeg voor patroonhulzen, lasapparaten, bureau-meubelen en vliegtuigonderdelen; er werden ook auto’s van de *Wehrmacht* gerepareerd. Buiten het tuchthuis werkten gevangenen van Siegburg o.m. in een fabriek voor synthetische wol; dat was een zeer slecht, al vroeger bestaand *Kommando*, ‘het overgrote deel der derwaarts uitgezonden keerde’, schreef een Nederlandse gevangene, ‘na luttele maanden in het tuchthuis terug met diep ingevreten vleeswonden of met ernstige maagbezwaren of geestesstoornissen’: ontstaan door de inwerking van chemicaliën, ‘en tengevolge der volstrekt onvoldoende medische verzorging’ (men denke aan de half-seniële arts) ‘kwamen gevallen met dodelijke afloop helaas veelvuldig voor.’³ Men kon het echter ook treffen door als werkkracht aan een boer toegewezen te worden: dan keerde men weldoorvoed in het tuchthuis terug.

Hebben de politieke gevangenen zwaar getild aan het feit dat men hen in de oorlogsinspanning inschakelde? Het deed onder de groep die in de zomer van ’44 naar Lüttringhausen overgebracht werd (zij moest daar zadelmakerswerk voor de *Wehrmacht* verrichten), volgens Schortinghuis

‘heel wat stof opwaaien . . . Enkelen meenden plotseling weer een principiële houding aan te moeten nemen, anderen voelden zich hiertoe niet meer geroepen. Er was al zoveel gebeurd waar wij als mens tegen hadden moeten protesteren en wat wij gemakshalve onder zware omstandigheden, met de dood voor ogen, over onze kant hadden laten gaan. Het is geen kunst principieel te zijn als je vijand je er gelegenheid toe geeft. Maar het werk was een goed tijdverdrijf, het maakte een mooie dagindeling mogelijk en hield ons geestelijk fit voor de komende dingen. Zonder gewetensbezwaar heb ik riempjes zitten naaien. Veel herrie was er ook over de vraag hoeveel wij zouden maken. Twintig op een dag

¹ J. Luteraan: Verslag (dec. 1945), p. 19 (GC). ² *Die Deutsche Justiz und der Nationalsozialismus*, Albrecht Wagner: *Die Umgestaltung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens- und Richterrechts in nationalsozialistischem Staat* (1968), p. 276. ³ P. A. Wansink: *Met lege handen?*, p. 66–67.

'POLITIEKE GEVANGENEN'

was tenslotte de afspraak. Ontzaggelijk was het geroddel en gescheld tegen de cel die er dertig maakte en daarvoor extra brood kreeg.¹

Iets dergelijks deed zich in het tuchthuis Sonnenburg voor. Luteraan en anderen moesten daar onderdelen van revolvers produceren; toen nu enkele gevangenen, door de sigarettenpremie verleid, meer gingen afleveren dan onderling afgesproken was, werden zij door de overige gevangenen geboycot, en met succes: 'zij die voor sigaretten een hogere productie leverden, verhuisden na enige maanden naar het hospitaal, volledig gedemoraliseerd, zonder de steun van hun medegevangenen.'²

Het beperken van de productie kan men als een vorm van sabotage zien. Ook op andere manieren werd getracht, de Duitse oorlogseconomie schade te berokkenen: er werd op grote schaal materiaal verspild – in het laatste oorlogsjaar zag menige *Wachtmeister* dat door de vingers. Er waren evenwel ook gevangenen die wegens sabotage zware straffen kregen.

★

Evenals voor de politieke gevangenen in Nederland gold voor die in Duitsland dat het oorlogsnieuws voor hen van de grootste betekenis was. Elk van die gevangenen rekende er op dat hij bij de ineenstorting van het Derde Rijk zijn vrijheid zou herkrijgen. Hoe stond het er aan de fronten voor? Zolang nagenoeg alle gevangenen binnen de muren van het tuchthuis bleven, was het moeilijk, daarvan een beeld te krijgen, maar dat veranderde toen velen buiten de tuchthuizen in contact kwamen met burgerarbeiders, onder wie zich dan vaak ook buitenlanders bevonden. Sommige gevangenen wisten zelfs van die buitencommando's uit Geallieerde luchtpamfletten de tuchthuizen binnen te smokkelen. In het tuchthuis Rheinbach had een Belgische politieke gevangene onder het wasgoed op de droogzolder een radio verborgen waarmee hij dagelijks naar de BBC kon luisteren, en ook in het vrijgevochten Siegburg kwam, aldus een gevangene, 'het nieuws van de BBC binnen met een regelmaat waardoor de *Polizei-Oberinspektor* tot radeloosheid werd gedreven.'³

Wij nemen aan dat de gevangenen ook elders niet van het oorlogsnieuws verstoken bleven en dat hun situatie in dat opzicht niet wezenlijk ongunstiger

¹ D. Schortinghuis: 'Herinneringen', dl. II, p. 25–26. ² J. Luteraan: 'Verslag', p. 19.

³ P. A. Wansink: *Met lege handen?*, p. 50.

was dan die van de gevangenen in Nederland, maar wij hebben dienaangaande geen zekerheid. In het algemeen is het trouwens moeilijk, de situatie van de gevangenen in Duitsland met die van de gevangenen in Nederland te vergelijken. Van de hand van de gevangenen-zelf zijn ons zodanige vergelijkingen niet bekend, maar wij durven er toch wel iets over schrijven.

Wij veronderstellen dan dat de gevangenen in Duitsland het in één opzicht gemakkelijker hebben gehad dan de gevangenen in Nederland over wie wij het tot dusver in dit hoofdstuk hadden: zij waren niet langer *Untersuchungshäftlinge* met alle onzekerheid van dien, maar wisten waar zij aan toe waren. Daar stonden evenwel andere factoren tegenover. De gevangenen in de Duitse tuchthuizen misten de steun die kon uitgaan van het besef: wij bevinden ons op vaderlandse bodem; zij waren in gestichten opgesloten waar zij als Nederlanders maar een kleine minderheid vormden en waar zij geen hulp kregen van Nederlandse bewakers die wat durfden. Contact met hun eigen gezin of familie was veel moeilijker. Officieel mochten zij eens in de zes weken een korte brief schrijven en ontvangen, maar in werkelijkheid was de correspondentie veel minder frequent en bovendien werd elke brief gecensureerd door of namens de directie.¹ Anders gezegd: de gevangenen in Duitsland waren eenzamer. Bovendien waren zij in gebieden gehuisvest die, in '43 al, regelmatig door de Geallieerde luchtmachten gebombardeerd werden: vaak hoorde men de bommen in de verte inslaan – en dan zat men in een cel waaruit geen ontsnappen mogelijk was en waarin men zich weerloos wist.

Afgezien daarvan waren de moeilijkheden die uit de langdurige opsluiting voortvloeiden, niet gering – dezelfde verschijnselen die wij al bij de gevangenen in Nederland signaleerden (overmatige concentratie op de dagelijkse maaltijden, verhoogde prikkelbaarheid, verzwakking van het concentratievermogen en van het geheugen), deden zich ook bij de gevangenen in Duitsland voor, wellicht in versterkte mate. 'Wil men een samenvattende karakteristiek beproeven', aldus P. A. Wansink (hij kreeg levenslang in het 'eerste' *Vrij Nederland*-proces en bracht zijn detentie in enkele werkkampen

¹ De gevangenispredikanten van Siegburg en Rheinbach hebben zich zeer verdienstelijk gemaakt door als tussenpersoon te fungeren voor clandestiene correspondentie; zij brachten de gevangenen ook wel kleine pakketten die zij van hun familieleden ontvangen hadden. Na de Spoorwegstaking waren deze vormen van contact niet langer mogelijk.

Wij vermelden in dit verband dat het Nederlandse Bijbelgenootschap in de eerste jaren van de bezetting aan de gevangenispredikanten in Duitsland bijbels kon toesturen die dezen dan aan de Nederlandse gevangenen uitreikten; in later jaren was uit die bijbels het Oude Testament weggesneden.

en tuchthuizen door, waaronder Rheinbach en Siegburg), 'dan mag men wellicht zeggen, dat het morele en algemene psychische peil van de gevangene ongeveer tot dat der schooljaren terugvalt'¹ – hem troffen pijnlijk de baatzucht en de neiging tot verraad die zich bij veel gevangenen, ook wel bij Nederlanders, manifesteerden. 'Typerend', schrijft hij,

'voor de nieuwe wegen, welke de drang tot zelfhandhaving zich in deze getraliede wereld zocht, was ook de neiging tot het weder oprichten van rangen en standen tussen de gevangenen onderling . . . Het heeft niet zo heel lang geduurd, eer dezelfde neiging zich ook onder de politieke gevangenen liet bespeuren. Dat wij van de aanvang af een scheidingslijn trokken tussen ons zelve en de Duitse gestraften, met inbegrip diergenen, die wegens politieke misdrijven als land- en hoogverraad veroordeeld waren, is licht verklaarbaar en valt nog binnen het veld van het normale. Bedenklijker echter werd het, toen weldra ook in de onderlinge waardering der buitenlandse 'politieken' scheidings- en schakeringen optraden.

. . . De 'levenslangen' en zij, die aanvankelijk ter dood veroordeeld waren geweest, vormden in eigen oordeel min of meer een 'élite-groep', welker leden – al wachtten zij zich wel, dit te doen blijken! – enigszins meewarig naar diegenen zagen, die 't niet verder hadden weten te brengen dan tot een veroordeling van enkele jaren. En de 'gelukkigen', die spionage, sabotage of begunstiging des vijands in hun vonnis hadden staan, gevoelden zich heimelijk vrij wat gewichtiger dan een eenvoudig 'Engelandvaarder'.

Later, toen de wegens sluikehandel veroordeelden, de 'bonnen- en benzineklanten', een zienderogen stijgend percentage gingen uitmaken van de tuchthuisbevolking, sterkte zich ons gevoel van eigenwaarde natuurlijk allereerst te hunnen koste.'²

Nederlandse zelfkritiek dus. Die leverde ook A. J. Bakkes die van maart '42 af wegens spionage in het tuchthuis Lüttringhausen opgesloten zat. Hij meende dat de leden van de groep die daar in de zomer van '44 binnengevoerd werd, 'zeer veel voor de politieke Hollanders verbruid hebben door hun gejuich en geschreeuw' – hij had trouwens in het algemeen nogal wat aan te merken op 'de politieke Hollanders':

'Vergeleken met de politieke gevangenen van Duitse, Franse en andere nationaliteit gaven (zij) helaas een beschamend beeld. Dit kwam tot uiting in hun gulzigheid, het over het hoofd zien van de belangen van andere gevangenen om zichzelf te bevoordelen, hun soms verregaand gebrek aan tact en aanpassings-

¹ P. A. Wansink: *Met lege handen?*, p. 93. ² A.v., p. 90–92.

vermogen aan de bestaande verhoudingen en in de omgang met de bewakers. Voorts is de Hollander over het algemeen een te grote kletskaus – hij kan te weinig op zijn woorden passen. Ook de door ons zo graag op de voorgrond gestelde Hollandse helderheid en netheid takelden in gevangenschap snel af.¹

Is die kritiek juist? Wij kunnen het niet beoordelen. Hoe dat zij, vergeleken met hun leven in vrijheid hadden alle Nederlandse gevangenen, de 'economische' niet minder dan de politieke, het in de Duitse tuchthuizen zwaar, waarbij wij evenwel aannemen dat talrijke politieke gevangenen (een enkeling onder hen kon in de eerste oorlogsjaren nog tot creatief werk komen²) steun konden ontlenen aan hun geloof c.q. hun levensovertuiging, alsmede aan het besef dat zij leden voor een goede zaak.

★

Wij hebben tot dusver onder het hoofd 'Tuchthuizen en gevangnissen in Duitsland' hoofdzakelijk geschreven over de illegale werkers die, na in Nederland veroordeeld te zijn, naar tuchthuizen in Duitsland overgebracht werden. Dat is heel wel verklaarbaar: zij zijn de enigen die hun ervaringen op schrift gesteld hebben, zulks in tegenstelling tot de zwarthandelaren, de clandestiene slachters, de dieven, de deviezensmokkelaars en de andere categorieën economische gevangenen die hun straf in Duitsland moesten uitzitten. Maar er is meer. Er zijn ook talrijke Nederlanders geweest die, zoals al uit het voorafgaande bleek, door allerlei rechtbanken in Duitsland tot gevangenis- of tuchthuisstraf veroordeeld werden – het betrof dan vaak commune, maar vaak ook politieke delicten.

In totaal zijn, concentratiekampen en *Arbeitserziehungslager* uitgezonderd, in Duitse detentie-inrichtingen van allerlei aard tijdens de bezetting, voorzover bekend (de gegevens zijn niet volledig), ruim twaalfduizendvijfhonderd Nederlanders als binnenkomenden geregistreerd.³ Dat betekent

¹ 'Verslag van mededelingen van A. J. Bakkes', p. 7. ² Prof. mr. C. W. de Vries schreef in zijn gevangenschap in Duitsland in '41 zijn na de oorlog verschenen studie *Overgrootvader Willem III: een levens- en karakterschets van koningin Wilhelmina's vader*. ³ Wij geven op deze en op de volgende bladzijden de resultaten weer van een onderzoek dat in de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie ingesteld is door een van de medewerkers, G. van der Stroom, zulks in samenwerking met drs. C. J. F. Stuldreher, hoofd van de afdeling beheer.

niet dat er dat aantal Nederlanders in terecht kwam, want gevangenen werden na hun veroordeling veelvuldig overgeplaatst en iemand die in Duitsland gearresteerd werd, kon successievelijk belanden in een *Untersuchungshafanstalt*, een *Gerichtsgefängnis* (een inrichting waar hij ten tijde van zijn berechting gedetineerd was) en een *Zuchthaus* – hij werd dan in drie inrichtingen als binnenkomende geregistreerd. Het is een tamelijk veilige schatting dat ca. vijf-en-twintighonderd Nederlanders, na in Nederland veroordeeld te zijn, in gevangnissen en tuchthuizen in Duitsland beland zijn – de schatting hoeveel Nederlanders in Duitsland gearresteerd en daar berecht zijn, is veel moeilijker; dat aantal heeft vermoedelijk gelegen tussen de vier- en de zesduizend. Op het totaal van die gevangenen (zesduizendvijfhonderd tot achtduizendvijfhonderd) bevonden zich vermoedelijk vier- tot vijfhonderd vrouwen.

Wat de tuchthuizen betreft: in Rheinbach werden ruim duizend Nederlanders geregistreerd, in Siegburg ruim zeshonderd, in Lüttringhausen bijna vierhonderd, in Hameln ruim tweehonderd – gelet op de overplaatsingen mag men die cijfers niet bij elkaar optellen. Op grond van de bewaard-gebleven dossiers weten wij van de ruim zeshonderd in Siegburg ingeschrevenen, van ruim driehonderd van de ruim duizend ingeschrevenen in Rheinbach alsmede van ruim tweehonderd ingeschrevenen in de *Straf- und Jugendgefängnis* te Wittlich (er zijn hier in totaal bijna achthonderd Nederlanders ingeschreven) meer af. Van deze bijna twaalfhonderd verschillende gedetineerden (de dubbel tellingen zijn hier geëlimineerd) moet men 34% als politieke, 57% als economische gevangenen beschouwen; 89% hunner was in Nederland berecht, tachtig gevangenen stierven tijdens hun detentie (in totaal is in Wittlich, voorzover bekend, één Nederlandse gevangene gestorven, in Rheinbach stierven er tien, in Siegburg honderdvijf-en-twintig).

Afgezien van deze drie tuchthuizen weten wij ook iets meer omtrent ca. tweeduizend verschillende Nederlandse gevangenen in vijftien andere inrichtingen in Duitsland. Helaas is van iets meer dan de helft van deze gevangenen (ook hier zijn de dubbel tellingen geëlimineerd) niet bekend waarvoor zij veroordeeld werden – met zekerheid weten wij slechts dat 22% tot de politieke, 20% tot de economische gevangenen gerekend moet worden. Van 13% van deze tweeduizend gevangenen weten wij niet, in welk jaar hun detentie begon, van de resterende 87% is dat wèl bekend: 1% in '40, 9% in '41, 21% in '42, 19% in '43, 32% in '44, 5% in '45. Ca. honderd gevangenen kwamen om het leven: 5% – door ziekte 2% en 3% door andere oorzaken (Geallieerde bombardementen, mishandelingen, wellicht ook doordat zij bij vluchtpogingen neergeschoten werden).

CIJFERS OVER DE GEVANGENEN IN DUITSLAND

Zouden de gegevens omtrent deze tweeduizend gevangenen representatief zijn, dan zou daaruit voortvloeien dat van de zesduizendvijfhonderd tot achtduizendvijfhonderd Nederlandse gedetineerden in Duitse gevangenissen en tuchthuizen driehonderdvijf-en-twintig tot vierhonderdvijf-en-twintig om het leven gekomen zijn. Het dodencijfer alleen al van Siegburg (honderdvijf-en-twintig doden op ruim zeshonderd ingeschreven Nederlanders) maant evenwel tot voorzichtigheid – wij durven geen schatting wagen. Wel staat ons inziens vast dat in de tweede helft van de bezetting veel meer Nederlanders in gevangenissen en tuchthuizen beland zijn dan in de eerste, dat de illegale werkers onder hen een minderheid vormden en dat de kans om de detentie te overleven, reëel was.

In de concentratiekampen in Duitsland was die kans veel kleiner. Er zijn in die concentratiekampen vermoedelijk ruim tienduizend Nederlanders als *Schutzhaftlinge* terechtgekomen; van hen zijn omstreeks vierduizend omgekomen.

Het concentratiekamp

Elk concentratiekamp heeft zijn eigen geschiedenis gehad die in bepaalde perioden uiteenvalt. Elk concentratiekamp heeft ook in elk van die perioden tot op zekere hoogte een eigen karakter gedragen. Dit hoofdstuk heeft niet de functie, al die ontwikkelingen van al die onderling verschillende kampen weer te geven; evenmin is het zijn functie, de lotgevallen van de Nederlanders die in kleinere of grotere groepen in een aantal van die kampen belandden, gedetailleerd te schetsen. Die groepen zijn er geweest: in Auschwitz-Birkenau, Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen, Neuengamme, Natzweiler, Ravensbrück (om slechts deze te noemen), maar de Nederlanders, mannen en vrouwen, vormden in die kampen geen duidelijk aparte, geen 'historische' eenheid – wij merkten dit al aan het slot van hoofdstuk 1 op. Trouwens, als men er in zou slagen, een beeld te geven van hetgeen elk dier Nederlanders doorstond (ten aanzien van de velen die in de kampen te gronde zijn gegaan, zouden de meeste gegevens ontbreken), dan zou tegelijk blijken dat die *individuele* lotgevallen slechts begrijpelijk zijn tegen de *algemene* achtergrond van het bestaan in de kampen.

Het is op die algemene aspecten dat wij onze aandacht willen richten. Hoe was de SS in de kampen georganiseerd, welke regels werden opgelegd aan de door die SS beheerste, door dwang gekenmerkte gemeenschappen en hoe was de houding van de SS'ers jegens de gevangenen? Wat waren de levens- en werkomstandigheden der gevangenen, wat hield hun dagelijks bestaan in en wat geschiedde als zij ziek werden? Welke verschillen waren er binnen de groepen der gevangenen: verschillen naar gevangenen-kategorie (politieke gevangenen, misdadigers, 'asocialen', homoseksuelen, enz.) en verschillen naar leeftijd, naar sociale herkomst, naar nationaliteit? Hoe hebben de gevangenen gereageerd op hun beproevingen? Ziedaar het soort vragen dat wij aan de orde willen stellen en met welke beantwoording wij het algemene beeld hopen te schetsen dat ons voor de geest staat, en dat, zo het de lezer al in het ongewisse laat ten aanzien van datgene wat deze of gene Nederlandse gevangene persoonlijk onderging, hem, zo hopen wij, toch wel zal doen inzien wat die gevangenen als collectiviteit doorstonden.

Daarbij maken wij twee opmerkingen.

De eerste is dat wij de kampen waarin de Joden terechtkwamen: de

Judendurchgangslager Westerbork en Vught (en het kamp Barneveld), het *Altersghetto* Theresienstadt, het *Austausch-Lager* Bergen-Belsen, het vernietigings- en concentratiekamp Auschwitz-Birkenau en het vernietigingskamp Sobibor, nagenoeg geheel buiten beschouwing laten; zij zullen in hoofdstuk 7 beschreven worden.

Onze tweede opmerking is dat wij dit hoofdstuk, hoofdstuk 5, opzettelijk laten voorafgaan aan het volgende dat aan de concentratiekampen in Nederland gewijd wordt. Hoe zou men bijvoorbeeld het concentratiekamp Amersfoort, hoe het 'officiële' concentratiekamp Vught (het *KL Herzogenbusch*) kunnen behandelen zonder eerst het concentratiekamp-systeem, zoals dat door de gevangenen ondergaan is, in zijn algemeenheid geschetst te hebben? Juist dat algemene beeld moet ons in staat stellen het specifieke karakter van de kampen in Nederland aan te geven.

*

Voor wij de algemene vragen behandelen waarvan wij zojuist enkele weergaven, lijkt het ons dienstig dat wij de lezer herinneren aan een aantal gegevens die wij vermeldden in ons eerste hoofdstuk: een hoofdstuk waarin wij de concentratiekampen als het ware van de buitenkant bekeken en waarin dus de ervaringen en reacties der gevangenen niet of nauwelijks aan bod kwamen.

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog waren er zes 'officiële', d.w.z. onder de *Inspektion der Konzentrationslager* ressorterende concentratiekampen: Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Ravensbrück. In die zes kampen en de twee ervan afhankelijke *Aussenkommandos* Neuengamme en Gross-Rosen (zij waren toen nog geen 'zelfstandig' concentratiekamp) bevonden zich in september '39 ca. twintigduizend gevangenen van wie meer dan de helft tot de 'asociale' behoorden. Die gevangenen werden bewaakt door omstreeks zeventuizendvierhonderd leden van de SS-bewakingseenheden en de kampstaven telden tezamen ongeveer zeshonderd SS'ers. Het aantal concentratiekampen nam voortdurend toe maar verminderde van de zomer van '44 af doordat gebieden waar bepaalde kampen lagen, toen door de *Wehrmacht* ontruimd werden. Eind '44 waren er nog vijftien 'officiële' kampen waarin zich in die tijd zeventienhonderdvijftigduizend gevangenen bevonden; de sterk verwaterde SS-bewakingseenheden telden toen vermoedelijk vijf-en-dertigduizend leden en de SS-kampstaven wellicht vijfduizend SS'ers, ongetrekt nog de *SS-Aufseherinnen*.

In de concentratiekampen waren deelnemers aan het verzet en illegale werkers uit Duitsland en uit alle door Duitsland bezette landen terechtgekomen, maar daarnaast ook leden van geheel andere groepen: vluchtelingen uit republikeins Spanje (van wie alleen al ca. achtduizend Mauthausen binnengevoerd werden), homoseksuelen, Jehova's Getuigen, 'asociale', allerlei soorten misdadigers (ter beschikking gestelden, preventief gearresteerden en veroordeelden die lange gevangenisstraffen uitzaten), personen die de bepalingen van de Duitse oorlogseconomie overtreden hadden, Russische dwangarbeiders en enkele honderdduizenden Joden. Met die Joden doelen wij dan op diegenen die in zoverre buiten de *Endlösung* vielen dat zij niet al bij aankomst in een concentratie- of vernietigingskamp vergast waren.

Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat in elk concentratiekamp personen van geheel verschillende achtergrond en nationaliteit terechtkwamen – zo waren in Dachau (zie Tabel III op pag. 87) bij de bevrijding, afgezien nog van de statenlozen, leden van 30 nationaliteiten aanwezig. In de concentratiekampen bevonden zich ook veel jongeren (totaalcijfers zijn niet bekend), en wat het aantal vrouwen betreft, weten wij dat er in augustus '44 naast driehonderdneegen-en-zeventigduizend mannelijke personen honderdvijf-en-veertigduizend vrouwelijke (bijna 28% van het totaal) gevangen zaten.

Tijdens de tweede wereldoorlog zijn de concentratiekampen voor verschillende doeleinden gebruikt. De uitroeiing van Joden en Zigeuners vond, behalve in enkele specifieke vernietigingskampen, waaronder Sobibor, in twee concentratiekampen plaats: Birkenau (Auschwitz II) en Majdanek. Daarnaast fungeerden de kampen als oorden van massale executie met betrekking tot drie groepen: Duitsers die het ongenoegen van de *Gestapo* (of van Hitler) opgewekt hadden en al of niet gevonnis waren, ter dood veroordeelde illegale werkers uit tal van landen, en Russische krijgsgevangenen. Die Russische krijgsgevangenen werden vergast (behalve in Auschwitz-Birkenau en Majdanek waren er ook gaskamers, kleine overigens, in de concentratiekampen Dachau, Sachsenhausen, Ravensbrück, Mauthausen en Natzweiler), of zij werden in grote groepen dan wel individueel doodgeschoten (dat laatste bij voorkeur in de z.g. *Genickschussecken*), of zij gingen door verhongering en koude ten gronde. Wij wezen er voorts op dat de belangrijkste kampen óók gebruikt werden voor het uitvoeren van medische experimenten; daaraan werden vele duizenden gevangenen onderworpen – aan hoevelen hunner dat het leven gekost heeft, is niet precies bekend.

Wij hebben dan verder in hoofdstuk 1 in de geschiedenis van de concentratiekampen in oorlogstijd drie fasen onderscheiden die de lezer speciaal in dit hoofdstuk in gedachten gelieve te houden. De 'eerste fase' was die van de *Vernichtung durch Arbeit*. Het regime in de kampen was van '33 af hard

geweest – het werd van '39-'40 af volstrekt meedogenloos: de machthebbers van het Derde Rijk, zeker van de overwinning, namen jegens hun tegenstanders geen enkele consideratie meer in acht. Ten aanzien van de periode september '39-eind '41 beschikken wij, wat het effect van dat verscherpte beleid betreft, niet over totaalcijfers, maar die cijfers bezitten wij voor een deel van het jaar '42 wèl en daaruit blijkt dat in alle kampen tezamen in de zes maanden juni t.e.m. november '42 minstens 26,5% maar misschien wel 35% van alle gevangenen om het leven kwam. In Dachau stierf in het gehele jaar '42 ruim 50% van de gevangenen, in Mauthausen ruim 62% (in Auschwitz-Birkenau stierf zelfs 60% in drie maanden: juli, augustus, september '42). Hoewel maand na maand vele tienduizenden arrestanten de kampen binnengevoerd werden, ging als gevolg van dit massale sterven het totale aantal gevangenen in de tweede helft van '42 dalen. Groot alarm bij de machthebbers! Gevangenen waren ook werkkrachten! Speer en Goering eisten met klem dat de gevangenen bij de wapenproductie ingeschakeld zouden worden – Himmler gaf daar zijn toestemming voor en in de laatste maanden van '42 gingen van het betrokken SS-'departement' (het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, waarin de *Inspektion der Konzentrationslager* in maart '42 opgenomen was) nieuwe richtlijnen uit die inhielden dat de gevangenen beter behandeld moesten worden. Zo werd aan de kampcommandanten bij rondschrijven van 30 oktober '42 meegedeeld dat de gevangenen, met uitzondering van de Joden en Russen onder hen, voedselpakketten mochten ontvangen. In de loop van '43 werden in de meeste kampen bovendien premies op hard werken ingevoerd; ook werden er bordelen ingericht.

Met het oog op die wapenproductie nu nam een aantal SS-ondernemingen, te welker behoefte de gevangenen, zonder dat zij dat wisten, ook tevoren werkzaam geweest waren, nieuwe taken ter hand (in een kamp als Mauthausen werd evenwel de 'oude' taak: het uithakken van granietblokken, voortgezet) en men schat dat bij die SS-ondernemingen in '43-'44 gemiddeld vijftigduizend gevangenen tewerkgesteld waren. Veel meer, nl. gemiddeld ca. vierhonderdvijftigduizend, waren er uiteindelijk tewerkgesteld bij particuliere ondernemingen waartoe de grootste Duitse concerns behoorden. Een deel van die particuliere ondernemingen had daartoe in de concentratiekampen eigen werkplaatsen gevestigd, maar het kwam veel vaker voor dat gevangenen, buiten de eigenlijke kampen, van nevenkampen (*Aussenkommandos*) uit aan die ondernemingen ter beschikking gesteld werden; eind '44 waren er meer dan vijfhonderd van die *Aussenkommandos*. Aan die inzet hield het SS-complex in die tijd per maand naar schatting 44 mln Rm over. Volledige overzichten van hetgeen de gevangenen ten behoeve en ten profijte van particuliere Duitse ondernemingen verricht hebben, bestaan niet

(bekend is wèl dat in '44 ruim een derde van de vliegtuigproductie van de firma Messerschmitt in de kampen Mauthausen en Flossenbürg tot stand kwam), maar wij onderstreepten dat in elk geval een speciale plaats ingenomen werd door de fabriek voor kunstrubber (*Buna*) die ten behoeve van de *IG Farben* bij Monowitz (Auschwitz III) opgetrokken werd, alsmede door de ondraardse installaties voor het assembleren van de Duitse *V*-wapens. De opdracht om voor die assemblage te zorgen had Himmler in de lente van '43 aan zich getrokken. Vele tienduizenden gevangenen werden toen ingezet om bij Ebensee en Gusen (Oostenrijk) en in de Kohnstein-bergrug in de Harz (Duitsland) gigantische tunnels aan te leggen waar werkplaatsen ingericht werden. Alleen al naar het *Dora*-complex in de Harz werden in totaal ca. zestigduizend gevangenen overgebracht; van hen zijn minstens dertigduizend omgekomen, de meesten in de periode herfst '43-lente '44.

Dat laatste wijst er op dat, zo al een groot deel van de gevangenen in de jaren '43 en '44, d.w.z. in de 'tweede fase' (de fase waarin het kampregime iets van zijn meedogenloosheid verloor) minder onder druk geplaatst werd, er toch ook groepen gevangenen waren die het juist toen zwaar te verduren kregen. Nieuwe verschikkingen bracht de 'derde fase': de fase waarin van begin '45 af grote groepen gevangenen van het ene kamp naar het andere getransporteerd of te voet voortgedreven werden, de fase ook waarin in de tot barstens toe gevulde kampen verwoestende epidemieën uitbraken. Geschat wordt dat van de eind '44 aanwezige zeventienhonderdvijftigduizend gevangenen toch nog minstens driehonderdduizend in de laatste maanden van de oorlog om het leven gekomen zijn.

Geschat wordt tenslotte (en die schatting leek ons alleszins reëel) dat van de éénmiljoenzeshonderdvijftigduizend gevangenen die in totaal in de jaren '33 t.e.m. '45 in de 'officiële' concentratiekampen ingeschreven zijn, éénmiljoenhonderdduizend om het leven zijn gekomen: twee op de drie.

Het rijk van de *SS* was het rijk van de dood geworden.

De 'SS'

Was het rijk van de *SS* van meet af aan als rijk van de dood bedoeld? Dat niet. In de ruim zes jaren die aan het uitbreken van de tweede wereldoorlog voorafgingen, hebben betrekkelijk weinig gevangenen in de concentratiekampen het leven verloren. Himmlers kampen die de geïmproviseerde detentie-oorden van de *SA* vervingen, waren eerder bedoeld als modelopsluitingsoorden – oorden evenwel met een specifieke functie: de gevangenen moesten er niet alleen gestraft worden maar in en door hun

bestraffing ook overtuigd van de onoverwinnelijke kracht van het Derde Rijk. Concentratiekampen waren vestingen van de SS: met zorg ontworpen, gecompliceerde bouwsels waarvan de uitgestrektheid zelve, gekoppeld aan een ondoordringbaar lijkende omheining en aan een tot in onderdelen gereguleerd regime, de gevangenen het besef moest bijbrengen dat geen ontsnappen mogelijk was – geen fysiek ontsnappen uit het kamp waarin zij zich bevonden, geen politiek ontsnappen aan een nationaal-socialistische toekomst. Was het cynisme, was het huichelarij dat Himmler in '41 aan de strafkampen voor Duitse en buitenlandse arbeiders de naam *Arbeitserziehungslager* gaf? Wij menen van niet. Straf was in de visie van de *Reichsführer-SS* het meest effectieve middel tot opvoeding (*Erziehung*). Die opvatting sprak ook uit de leuzen die in de meeste 'officiële' concentratiekampen duidelijk zichtbaar aangebracht waren: '*Arbeit macht frei*' stond in Dachau, Sachsenhausen, Flossenbürg en Auschwitz op de toegangspoort en in de twee eerstgenoemde kampen en in Mauthausen las men in reusachtige letters op de gebouwen die de immense *Appellplatz* omringden waar de gevangenen zich enkele malen daags moesten opstellen: '*Es gibt einen Weg zur Freiheit: seine Meilensteine heissen: Gehorsam – Fleiss – Ehrlichkeit – Ordnung – Sauberkeit – Nüchternheit – Wahrheit – Opfersinn und Liebe zum Vaterland.*'

Binnen de omheining (in de meeste kampen eerst een prikkeldraadbarrière die meer dan een meter breed was, vervolgens een bijna drie meter hoge muur waaraan op manshoogte een hoogspanningsleiding aangebracht was en waarop zich om de 50 of 100 meter een met SS'ers bezette wachttoren bevond, tenslotte weer een prikkeldraadbarrière, soms nog gecombineerd met een brede sloot) moest alles van orde en netheid getuigen: de met bomen omzoomde brede hoofdweg, soms 'boulevard' geheten, de keurig uitziende barakken, de bloemperken, de imposante administratiegebouwen. 'Wanneer men', aldus ds. Overduin, schrijvend over Dachau in '42-'43,

'de poort doorkwam, stond men direct op een ontzaglijk grote appèlplaats, waar met gemak een honderdduizend man zou kunnen marcheren. Aan de rechterhand passeerde men een groot stenen gebouw met twee vleugels. In het middenstuk was de geweldige keuken met moderne installaties, daarnaast het grote badhuis, waar een zeshonderd man tegelijk onder de douches konden staan. Aan de andere kant naast de keuken was de ruimte, waar aardappelschillers en groenteschoonmakers werkten, en daarnaast de weer zeer modern ingerichte wasserij. In de rechtere vleugel was de administratie voor de persoonlijke bezittingen en kleren van de pas aangekomen gevangenen, terwijl in de linkervleugel de grote magazijnen waren voor gevangeniskleding en schocisel.'¹

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 131.

HET CONCENTRATIEKAMP

Verscheidene concentratiekampen bezaten voorts ruimten voor medische behandeling die van de modernste apparatuur voorzien waren: er waren verbandkamers, operatiekamers, een röntgenkamer, een kamer voor tandheelkundige behandeling, een dieetkeuken, een apotheek, massagekamers. Er lag geen stofje, en wat blinken kon, was opgepoetst. Bezoekers als Mussert en de zijnen moesten uit die ruimten en een zich daarbij bevindende ziekenbarak waar enkele lichte gevallen in bedden met hagelwitte lakens verpleegd werden, wel de indruk krijgen dat kosten noch moeite gespaard waren om zieke gevangenen te genezen. De gevangenen zelf wisten beter: in andere barakken, waar bezoekers nimmer een voet in zetten, lagen honderden te sterven zonder dat iemand naar hen omkeek.

Dat de netheid waarvan de concentratiekampen getuigen moesten, door Himmler als bedriegelijke schijn bedoeld was, betwijfelen wij – feit is dat zij als zodanig wel van de aanvang af door de gevangenen ervaren werd. Het uiterlijk van het concentratiekamp stond in schrille tegenstelling tot wat het kamp werkelijk was en die werkelijkheid bepaalde op haar beurt hoe dat uiterlijk gezien werd: netheid werd troosteloosheid. 'Het schijnt vaak', aldus, in haar treffende herinneringsbeelden, Anne Berendsen die in '42, na gearresteerd te zijn als medewerkster van de Inlichtingendienst, Ravensbrück binnengevoerd werd –

Het schijnt vaak of de kleuren hier niet stralen, niet doordringen kunnen. De bedden met viooltjes op de boulevard, de randen langs de *Blocks* zijn eigenlijk een zielige vertoning. De heesters langs de boulevard doen het wat beter, die laten hun knoppen of blaadjes als enkelingen zien en geven je zo tedere, droeve vreugden over het voorjaar of over de schoonheid. In de verte zie je, over de muur heen, de dennebossen met, in een opening, een paar treurberken en, aan de overkant, de kruinen van de grote treurwilgen . . . O, heimwee, heimwee, pijn, die telkens wel weer overgaat. Als die bomen er niet waren, zou deze symphonie van grauwwarte grond, dofgroene *Blocks*, grauwwarte daken nog triester, nog ondragelijker, nog meer al beslaand en ceptoniger zijn. Alles is hier onzegbaar dor, onzegbaar troosteloos. Er vliegen weinig vogels hier over het kamp heen, op de grond strijken alleen de lugubere kraaien neer . . . Er schijnt een sfeer van eindeloze, steriele wanhoop over dit complex te liggen, over deze kaalte temidden der bossen. Tot de hemel, tot de prachtige, vaak als vergulde hemel en de rozenrode wolkjes in de lichtblauwe lucht van de zonsopgrang, tot al de glorie die je beneden in het kamp toch zo als in direct contact, als bevrijding beleeft, schijnt er, zo van boven gezien, geen brug te zijn. Triestheid, dorheid, kaalte. Uit de *Blocks* komen de gevangenen, zij strompelen zwaar voort op hun logge, te grote schoenen, zij schijnen te kruipen in troepjes of in grote stoeten als een niet te stuiten vormloze horde uit een oertijd.¹

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück* (1946), p. 104.

Taak van de SS was het, die horde der gevangenen in bedwang te houden en haar bestaan te organiseren. Het eerste was de taak van de SS-bewakings-eenheden, het tweede die van de SS-kampstaven.

De indeling van die kampstaven werd, zoals wij al in hoofdstuk 1 vermeldden, vermoedelijk in '35 of '36 aangegeven door Eicke die, nadat hij het concentratiekamp Dachau volgens zijn denkbeelden en kennelijk tot Himmlers volle tevredenheid ingericht had, de centrale functie van *Inspekteur der Konzentrationslager* gekregen had. Wij gaan nu op die indeling iets dieper in.

Elk concentratiekamp had een *Politische Abteilung* die het contact met de *Gestapo*, speciaal met het *Reichssicherheitshauptamt*, onderhield. Aan het hoofd van deze afdeling stond een *Gestapo*-functionaris die in zijn werk de ondergeschikte was van zijn *Gestapo*-superieuren, niet van de *Lagerkommandant*. Voornaamste taak van de *Politische Abteilung* was het, de dossiers van de gevangenen in ontvangst te nemen en bij te houden en eventueel nieuwe dossiers aan te leggen. Geen gevangene kon ontslagen worden zonder verlof van de *Politische Abteilung*; was de periode waarvoor aan een bepaalde gevangene *Schutzhaft* opgelegd was, verstreken, dan kon de *Politische Abteilung* aan het *Reichssicherheitshauptamt* voorstellen, de *Schutzhaft* te verlengen – in het dossier opgenomen rapporten van de *Lagerkommandantur* waarin op al of niet fictieve gronden negatief over de betrokkene geoordeeld werd, konden daarbij een nuttige rol spelen.¹ Wij wezen er overigens in hoofdstuk 1 op dat

¹ Een gevangene in Buchenwald, Walter Poller, een socialistische journalist die er zes-en-een-half jaar opgesloten zat, kreeg tijdens zijn gevangenschap inzage in een aantal dossiers van de *Politische Abteilung*, als eerste in het dossier van zekere Melingo. Poller schrijft:

‘Was aber entdeckte ich in Melingos politischer Akte? Sie war etwas umfangreicher als gewöhnlich. Wiederholt hatte Schriftverkehr mit dem Sicherheitshauptamt über ihn stattgefunden. Wahrscheinlich war man von verschiedenen Seiten um seine Freilassung bemüht, und mehrfach waren Führungsberichte über ihn ausgestellt. Und da hieß es einmal, dass er ungemein faul bei der Arbeit sei. Das andere Mal, dass er immer noch keine Besserung zeige und in letzter Zeit sogar nach mehrfacher Verwarnung bestraft werden musste. Als ob es so etwas wie Verwarnung überhaupt im Lager gab! Dann nochmals: Melingo zeige immer noch keinen Eifer bei der Arbeit, er müsste immer wieder verwarnet werden, er arbeite nur bei strenger Aufsicht. Melingo? Unser Sorgenkind? Arbeit nur bei strenger Aufsicht? Ach, seht euch doch den Mann an, der da sterbenskrank im Bett liegt! Der kann doch gar nicht arbeiten und hat auch noch nie im Lager gearbeitet.

Und wie häufig habe ich von nun an feststellen können, dass die ganzen Führungsberichten erstunken und erlogen waren! Einmal erhielt unser Kamerad Ernst U., der beim

de *Lagerkommandanten* omstreeks medio '42 van Pohl, chef van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, de bevoegdheid kregen, gevangenen vast te houden ook wanneer het *Reichssicherheitshauptamt* van oordeel was dat zij vrijgelaten dienden te worden.

Naast de *Politische Abteilung* stonden drie afdelingen die tezamen de eigenlijke *SS-staf* vormden: *Kommandantur*, *Verwaltung* en *Schutzhaftlagerführung*. Bij de *Kommandantur* beruiste de algemene leiding van het kamp en de *Kommandant* was dan ook de hoogste in rang van de aanwezige *SS-officieren*. De *Verwaltung* droeg zorg voor de administratie van het kamp, beheerde de eigendommen die gevangenen eventueel bij hun inlevering afgegeven hadden (bij ontslag moesten zij dat alles weer uitgereikt krijgen) en onderhield het contact met de instanties die aan het kamp datgene moesten doen toekomen wat het nodig en waarop het ook recht had, bijvoorbeeld de toewijzingen voor de rantsoenen (wij komen er op terug).

Behoudens dat er gevangenen tewerkgesteld waren, stonden *Kommandantur* en *Verwaltung* niet in rechtstreeks dagelijks contact met de duizenden of tienduizenden die in het kamp opgesloten waren: dat was de functie van de *Schutzhaftlagerführung*. Er waren in de regel drie *Schutzhaftlagerführer* van wie telkens één dienst deed. In directe zin waren zij heer en meester in het betrokken kamp en van hún geaardheid hing dan ook voor de gevangenen veel meer af dan van die van de hoog tronende *Kommandant*. Alles wat in het kamp gebeurde en de moeite van het vermelden waard was, werd aan de *Schutzhaftlagerführer* overgebracht door de aan hem ondergeschikte *Rapportführer*; dat waren er in de regel twee die om de beurt in dienst waren.

De *Rapportführer* had met de gevangenen in tweeërlei opzicht te maken: als bewoners van het kamp en als arbeiders die bij bepaalde *Kommandos* ingedeeld waren die veelal hun werk buiten het eigenlijke kamp te verrichten hadden. Als kampbewoners stonden de gevangenen onder de voortdurende supervisie van de *Blockführer* die elk toezicht uitoefenden op een

Revier als Schreiber beschäftigt war, einen Brief von seiner Frau mit heftigsten Vorwürfen. Sie habe nun schon über fünf Jahre auf ihn gewartet. Er habe ihr doch kurz vor Beendigung der Strafzeit fest versprochen, sich in die neuen Verhältnisse einzufügen und müsse nun von der Gestapo auf ihr Gesuch um Freilassung erfahren, dass er immer noch politisch wähle. Sie müsse sich unter diesen Umständen von ihm scheiden lassen. (Der Brief war offenbar durch die Zensur gerutscht.)

*Der Zusammenhang war mir völlig klar. Trotzdem U. genau so wenig aufgefallen war wie ich, trotzdem U. in der Politischen Abteilung nur eine Nummer war, man hatte über ihn ganz einfach ein Führungszeugnis aus den Fingern gezogen.' (Walter Poller: *Arzt-schreiber in Buchenwald, Bericht des Häftlings 996 aus Block 19* (1946), p. 178-79).*

aantal barakken (*Blocks*), als arbeiders stonden zij onder de *Kommandoführer* die aan één of meer *Kommandos* toegevoegd waren. Uiteraard was de indeling van de gevangenen over de verschillende *Kommandos* een punt van groot belang; voor die indeling droeg aanvankelijk de *Arbeitsdienstführer* zorg die een functionaris was van de *Verwaltung*, later kwam boven de *Arbeitsdienstführer* een *Arbeitseinsatzführer* te staan die bepaalde welke gevangenen bij welke *Aussenkommandos* ingedeeld moesten worden (de *Arbeitsdienstführer* bemoeide zich slechts met de *Kommandos* die in en bij het kamp tewerkgesteld waren).

Alle functionarissen die wij opsomden, waren, met inbegrip van de *SS-Lagerärzte*, die rechtstreeks ondergeschikt waren aan de medische afdeling van *Amtsgruppe D* van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, officieren of onderofficieren van de *Waffen-SS* en werden als regel bijgestaan door lagere *SS’ers* (*SS-Mannschaften*). Zij woonden allen buiten de omheining maar konden dag en nacht het kamp betreden (zij waren dan volgens voorschrift steeds gewapend) – niet alleen van hun aanwezigheid maar al van hun *mogelijke* aanwezigheid ging een immense druk uit; doemde één hunner op, dan werd, tenzij het een goed bekend staande *SS’er* was (zelden dus), een alarmsignaal doorgegeven, veelal in de vorm van de woorden ‘*dicke Luft*’ (in de Nederlandse kampen: ‘witte muizen’).

Tot zover de *SS*-kampstaven. Wij komen nu tot de *SS*-bewakers die aanvankelijk in de *SS-Totenkopf-Standarten* samengevoegd waren, later in de bij de *Waffen-SS* ingedeelde *Wachsturmbanne*.

De *SS*-bewakers behoorden niet tot de kampstaf; zij waren aan het betrokken kamp toegevoegd en daartoe gehuisvest in bij het kamp liggende kazernes. Waren zij in functie, dan was een deel van de bewakers, met karabijnen gewapend, op de wachttorens opgesteld die het kamp omgaven (op elke wachttoren stond bovendien een machinegeweer), een ander deel trok met de *Kommandos* mee wanneer deze buiten het kamp werk verrichtten. Die *Kommandos* bevonden zich in de regel dan nog wel op het gebied dat tot het kamp gerekend werd – dat gehele gebied was ook al met wachtposten, soms ook met wachttorens, omgeven: de z.g. *Kleine- of Innere Postenkette*. Op enige afstand buiten het kampgebied bevond zich tenslotte de z.g. *Grosse- of Äussere Postenkette*: dat waren gewapende bewakers die veelal honden bij zich hadden; wist een gevangene de *Äussere Postenkette* te doorbreken, dan waren die honden de eersten die de achtervolging inzetten.

In hoofdstuk 1 wezen wij er op dat de *SS*-bewakingseenheden, doordat zij telkens voor de militaire dienst uitgekamd werden, geleidelijk ‘verwaterden’: in april ’45 bevonden zich onder de ca. dertigduizend leden van die eenheden (een half jaar eerder waren het er vijf-en-dertigduizend geweest)

nog maar omstreeks zesduizend 'echte', d.w.z. uit de *Totenkopf-Standarten* afkomstige SS'ers. De resterende vier-en-twintigduizend waren oudere leden van de *Allgemeine SS* en de *SA*, Volksduitsers (hoofdzakelijk uit Zuidoost-Europa), Litauers en Oekraïners, Duitse oudstrijders uit de eerste wereldoorlog en ook wel *Waffen-SS*'ers en militairen van het Duitse leger of van de Duitse luchtmacht die door verwondingen of om andere redenen voor de militaire dienst niet langer geschikt waren. Van de bewakers van het kamp Auschwitz-Birkenau maakten uiteindelijk tevens oudere leden van de *Ordnungspolizei* deel uit. Er bestaat overigens van de 'verwatering' der bewakingseenheden geen volledig overzicht en wij nemen aan dat er in de laatste fase van de oorlog ook lieden deel van uitmaakten die tot categorieën behoorden die wij niet apart genoemd hebben.

Afgezien natuurlijk van de scholing die voor hun specifieke taak nodig was, waren zowel de kamp-SS'ers als de SS-bewakers op eendere wijze geïndoctrineerd. Ook voor die politieke vorming had Eicke de richtlijnen aangegeven. De voornaamste elementen uit het betoog dat hij daarbij placht te ontwikkelen, gaven wij al weer in hoofdstuk 1: '*Jegliches Mitleid mit Staatsfeinden sei eines SS-Mannes unwürdig . . . Er könne nur harte, entschlossene Männer gebrauchen, die jedem Befehl rücksichtslos gehorchten . . . Sie stünden als einzige Soldaten Tag und Nacht am Feind, am Feind hinter dem Draht*' – 'anders gezegd', zo schreven wij: 'dienst in een concentratiekamp was militaire dienst, men was er in een permanent *gevecht* gewikkeld met Duitslands vijanden, men verrichtte er een taak die voor Duitslands toekomst van vitaal belang was.' Dat waren de denkbeelden die er bij de SS'ers ingehamerd werden en die door allerlei maatregelen nog werden onderstreept. Dat de dienst in een concentratiekamp militaire dienst was, bleek hun bijvoorbeeld uit twee feiten: van '41 af kregen zij dezelfde belastingaftrek als militairen van de *Wehrmacht* en mochten zij hun persoonlijke correspondentie als *Feldpost* aanduiden (zij behoefden hun brieven dan niet te frankeren). Van tijd tot tijd vonden bovendien extra scholingsbijeenkomsten plaats waar vragen gesteld en antwoorden gegeven werden in de vorm van een politieke catechismus. Werd door de scholingsleider de vraag gesteld: '*Welche Elemente sind in diesem Lager gesammelt?*', dan schalde het hem tegemoet: '*Verbrecher, Asoziale, sexuell Abnormale, Staatsfeinde, Faulenzer, Diebe, Sicherheitsverwahrte, politisch Unzuverlässliche und Volksschädlinge!*'¹ Geen wonder dat de gevangenen als collectiviteit in het perspectief van de meeste SS'ers precies datgene waren wat Anne Berendsen

¹ H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 152.

VOORSCHRIFTEN VOOR DE 'SS'

schreef: 'een vormloze horde uit een oertijd' – niet individuele mensen, maar ongedifferentieerde, hinderlijke vijanden, door wier behandeling de SS'ers aan hun superieuren, hun gelijken en hun ondergeschikten, maar vooral toch aan zichzelf duidelijk moesten maken dat zij zich de hun gepredikte politieke doctrine volledig eigen hadden gemaakt. Trouwens, hun taak in en bij het kamp schoolde hen dagelijks in de noodzakelijk geachte hardheid. Dreigde soms toch een impuls van humaniteit door te breken, dan werd deze snel onderdrukt. J. J. Kotälla, die in het kamp Amersfoort een tijdlang o.m. plaatsvervangend *Kommandant* was, had daar een eenvoudig hulpmiddel voor: hij had door een gevangene een wandbordje laten maken waarop een pakje boter afgebeeld was met daarboven een stralende zon en onder die voorstelling stonden de woorden: 'Nur nicht weich werden.'¹

★

Voor het gedrag van SS'ers jegens gevangenen en van gevangenen jegens SS'ers golden strikte regels. Zij waren in Dachau in hun eerste versie in april of mei '33 opgesteld en volgens die regels (als 'Sonderbestimmungen' aangeduid²) konden gevangenen bij elke vorm van daadwerkelijk verzet of ongehoorzaamheid, niet evenwel bij 'Sabotage', door de *Kommandant* (dat was toen nog niet Eicke) ter dood veroordeeld worden; de *Kommandant* zag dat als in overeenstemming met § 1 van zijn *Sonderbestimmungen* waarin het kort en krachtig heette: 'Über das Sammellager Dachau wird das Standrecht verhängt.'

Toen dat stuk ter kennis kwam van de Beierse regering, rezen er bezwaren: wie had deze SS-officier het recht gegeven, in afwijking van hetgeen de Duitse strafwet voorschreef, persoonlijk doodvonnissen te vellen? De zaak werd met zijn superieur Himmler, toen nog slechts *Kommandeur der Politischen Polizei* in Beieren, opgenomen; het slot van het lied was dat de Beierse *Reichsstatthalter*, Ritter von Epp, alle kritische vragen in de doofpot stopte – en d.d. 1 oktober '33 werden door de nieuwe *Kommandant* van Dachau, SS-*Oberführer* Eicke, nieuwe richtlijnen uitgegeven, de 'Disziplinar-

¹ BG-Amsterdam: p.v. van de zitting inz. J. J. Kotälla, 27 maart 1949, p. 4 (getuige P. J. L. Gludemans) (Doc I-957, c-1). ² Neur. doc. PS-1216.

und Strafordnung für das Gefangenenlager'¹, die niet alleen aanzienlijk gedetailleerder waren dan de vorige instructies, maar ook aanzienlijk scherper. Op 'Sabotage' werd nu de doodstraf gesteld, ja ook op elke handeling die als zodanig geïnterpreteerd kon worden; wie zich aan 'Aufwieglung' (ophitsing) schuldig maakte (daar was al sprake van indien een gevangene 'wahre oder unwahre Nachrichten zum Zwecke der gegnerischen Greuelpropaganda über das Konzentrationslager sammelt (oder) empfängt'), werd 'kraft revolutionären Rechts als Aufwieglers gehängt' en wie tijdens de arbeid verzet pleegde, moest 'als Meuterer auf der Stelle erschossen' worden. Er waren ook minder zware straffen: als 'Hauptstrafen' 8, 14, 21 of 42 dagen streng arrest, al of niet gekoppeld aan 25 stokslagen, en permanent streng arrest, verder nog als 'Nebenstrafen' 'Strafexerzieren, Prügelstrafe, Postsperrung, Kostentzug, hartes Lager, Pfahlbinden, Verweis und Verwarnungen'. Elke Nebenstrafe leidde er toe dat de betrokken gevangene 'mindestens 4 Wochen' langer in het kamp bleef dan in zijn Schutzhaftbefehl aangegeven stond, en werd hem permanent streng arrest opgelegd, dan kwam hij 'in absehbarer Zeit' in het geheel niet vrij. 'Versucht ein Gefangener zu entfliehen', zo heette het in de ook op 1 oktober '33 uitgegeven 'Dienstvorschriften für die Begleitpersonen und Gefangenenbewachung'², 'dann ist ohne Anruf auf ihn zu schießen. Der Posten, der in Ausübung seiner Pflicht einen fliehenden Gefangenen erschossen hat, geht straffrei aus' – na enige tijd werd op zulk ingrijpen een premie gesteld: drie dagen extra verlof. Die premie vormde nadien voor menige SS'er een constante verleiding: kon hij een gevangene er toe bewegen (bij nieuwelingen lukte dat nogal eens), de hoogspanningsdraad te naderen (dat was verboden), dan kon hij hem neerschieten – en hij had drie dagen extra verlof in de wacht geslept.³

De door Eicke opgesomde gevallen waarin bepaalde straffen opgelegd moesten worden, willen wij hier niet verder weergeven. Dat lijkt ons ook daarom overbodig omdat die strafoplegging door de grofste willekeur

¹ Neur. doc. PS-778, IMT, dl. XXVI, p. 291-96. ² A.v., p. 296-97, uitvoeriger: Neur. doc. PS-1216, p. 10-16. ³ 'Ik moet me weer eens drie dagen verlof schieten', zei een Nederlandse bewaker van het concentratiekamp Amersfoort eens tegen een collega, Willy Engbrocks – daags daarna lokte hij van zijn wachttorens uit een gevangene naar zich toe, een sigaret tonend; die sigaret liet hij, zeggend: 'Er zal je niets gebeuren', in de zone vallen die gevangenen niet betreden mochten. De gevangene die zich bukte (een gehuwd man met zeven kinderen), schoot hij dood. Engbrocks protesteerde bij de kampcommandant, SS-Untersturmführer K. P. Berg. Van deze kreeg hij te horen dat hij veel te week was ('Je lijkt wel een wijf') – de drie dagen extra verlof werden in dit geval overigens niet verleend. (Rik Valkenburg: *Een mens in haatuniform. Portret van Willy Engbrocks, ex-bewaker van kamp Amersfoort* (1974), p. 61-63).

'KADAVERGEHORSAM'

gekenmerkt werd. Vermelding verdient wèl dat Eicke's richtlijnen óók inhielden dat SS'ers alleen in scherp omschreven gevallen persoonlijk met geweld tegen gevangenen mochten optreden, '*streng untersagt ist jede Miss-handlung und Schikane*'¹, '*der SS-Mann hat Stolz und Würde zu zeigen und durch sein soldatisches Beispiel den Kommunisten und Bonzen zum Ausdruck zu bringen, dass er der Träger des Dritten Reiches ist.*'² Fraaie woorden! Wat was de werkelijkheid?

De werkelijkheid was dat de meeste SS'ers zich van voorschriften die hun vrijheid van handelen jegens gevangenen beperkten, niets aantrokken. Hun gehele scholing was er op gericht geweest, die gevangenen als *Untermenschen* te beschouwen, en daar kwamen nog andere factoren bij. Himmler was in het toenmalige Duitsland waarlijk de enige niet geweest die harde straf als het meest effectieve opvoedingsmiddel beschouwd had – misschien gaan wij zelfs niet te ver wanneer wij schrijven dat er in die tijd geen land in Europa was waarin de voor normaal gehouden vorming van de jeugd een zo autoritair karakter droeg als Duitsland. Daarmee was in overeenstemming dat ook de opleiding van Duitse dienstplichtigen en van Duitse politierecruten gekenmerkt werd door een brutoheid in het aankweken van *Kadavergehorsam* die menigeen niet verdragen kon. Het kwam nogal eens voor dat dienstplichtigen of politierecruten, die de meedogenloze discipline en het gesar en getreiter vooral van hun onmiddellijke superieuren beu waren, zelfmoord pleegden.³ Alle SS'ers hadden een dergelijke opleiding ondergaan. Elk hunner die zich vernederd gevoeld had door de boven hem gestelde heren en meesters, kon in het concentratiekamp zijn opgekropte wraakzucht afreageren op allen wier heer en meester *hij* nu was: de gevangenen. Dienst in zulk een kamp droeg bovendien vooral voor de bewakers een uitgesproken eentonig karakter: in weer en wind stonden zij op een

¹ Neur. doc. PS-1216, p. 13. ² A.v., p. 14. ³ Een de Nederlandse illegaliteit welgezind lid van de *Ordnungspolizei* te Amsterdam, J. Hennebühl, kreeg in juli '42 opdracht, een opleiding te volgen op de politieschool te Dresden die in een kazerne gevestigd was. Met driehonderd man arriveerde hij in genoemde stad. 'Reeds voordat we in de kazerne aangekomen waren, moesten we', schreef hij in zijn herinneringen, 'alle driehonderd op de straat gaan liggen. Als een voorwerp van bespotting voor de voorbijgangers lagen we daar plat op onze buik . . . Hoe dat nu te rijmen was met de *Herrenmenschen*, heb ik tevergeefs getracht te achterhalen. De chicanos van deze opleiding tartten alle beschrijving. Negen van mijn kameraden hebben er zich van afgemaakt door zelfmoord te plegen. De jonge opleiders, voor het grootste deel vrijwilligers van de partij, deden wat ze wilden. Wie ook maar met een redelijk woord tegensprak, werd in de kelder gegooid.' (J. Hennebühl: *Ik kon niet anders* (1950?), p. 20-21).

HET CONCENTRATIEKAMP

wachttoeren of in het open veld, dag in, dag uit, en zij hadden er maar weinig te doen: behalve in het concentratiekamp Auschwitz (en de vernietigingskampen Treblinka en Sobibor) heeft zich nooit een rebellie van de gevangenen voorgedaan; dat gevangenen op een wijze ontsnapten waarbij de bewakers onmiddellijk konden ingrijpen, kwam hoogst zelden voor en de gevallen waarbij in de *Kommandos* daden van verzet gepleegd werden, waren al even schaars – de bewakers hebben zich, veronderstellen wij, in de regel stierlijk verveeld. Dat was een situatie die deze en gene kon verleiden, 'sensatie' te zoeken door op grond van een of ander voorwendsel een gevangene te mishandelen of zelfs neer te schieten. In de ogen van de meeste SS'ers (dat sluit nu ook de kamp-SS'ers in) waren de leden van de grote massa dier gevangenen allen nietswaardige individuen – een nietswaardigheid die door hun deerniswekkend uiterlijk onderstreept werd. Er was in die grote massa misschien maar één categorie gevangenen waarvoor vele SS'ers enig schuw ontzag koesterden: de medici. 'Toen we', aldus de Groninger arts E. A. Cohen,

'in Ebensee in de tunnels werkten, stond ik eens aan de lopende band zand te scheppen. Mijn bril was kapot en je zag toch al nooit zo scherp. Ik zag achter me een figuur, het bleek een SS-man te zijn. 'Schneller, schneller', schreeuwde hij achter mij en ik ging maar *schneller*. Maar ik kon niet meer, ik gooide de schop neer, draaide me naar hem om en zag een heel grote SS-man. Ik zei: 'Schlagen Sie mich ruhig tot, ich kann nicht mehr.' 'Was sind Sie von Beruf?' vroeg hij. 'Arzt.' Hij draaide zich om en ging weg.¹

Cohen kon Duits spreken. Dat kon een voordeel zijn, maar het kon ook de irritatie van de SS'er opwekken – men wist het nooit. Veel SS'ers waren in hun reacties volstrekt onberekenbaar.

★

Waar zoveel duizenden, ja tienduizenden personen deel hebben uitgemaakt van de kamp-SS en van de SS-bewakingseenheden, is het natuurlijk onmogelijk ter kenschetsing van hun gedrag termen te gebruiken die gelijkelijk op allen slaan. Er moeten nuances aangebracht worden. Welnu, de algemene

¹ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', II (1947), p. 22-23 (GC).

indruk die men uit naoorlogse verslagen en gepubliceerde herinneringen of studies van ex-gevangenen krijgt, is dat zich onder die SS'ers twee minderheden bevonden: aan het ene uiteinde van het spectrum de sadisten, aan het andere diegenen die getuigenis aflegden van medeleven met de gevangenen. Die laatsten alsmede de leden van de grote groep die zich tussen die twee uitersten bevond, waren 'normale' (in de zin van niet psychisch-gestoorde) mensen; de Oostenrijkse arts Ella Lingens-Reiner die meer dan anderhalf jaar in Birkenau gevangen zat, schatte het percentage van de psychisch-gestoorden die zij onder de SS'ers aangetroffen had, op niet hoger dan 5 à 10, 'die anderen waren ganz normale Menschen, die durchaus wussten, was Gut und Böse ist.'¹

Tot die psychisch gestoorden behoorden de echte 'kampbeulen': zij die met graagte tot sadistische mishandelingen overgingen en daarbij de indruk maakten, in een roes te geraken, in een staat van opwinding welke een orgasme kon benaderen of daar zelfs toe kon leiden.

'Je zou', aldus mr. F. Bakels (gearresteerd als lid van de Lecuwengarde, *abgetrennt*, en als NN-gevangene in '43 naar Natzweiler gebracht),

'een handboek kunnen schrijven over het slaan . . . De arm- en schouderbewegingen van de sadist die toeslaat en blijft toeslaan, zijn huiveringwekkend. Het slaan komt via de ogen uit het binnenhoofd, haast zichtbaar uit de hersens, en verloopt via de schouder naar de arm, de meestal zeer gespierde arm, een soort levende boomstam, verlengd met het dode knuppelhout. De bewegingen zijn eerst nog persoonlijk, slag na slag te zien als afzonderlijk. Maar wat later wordt het een machine. De sadist blijkt een dolgedraaide machine geworden die niet meer kan stoppen. De arm rijst, de schouder rijst, de schouder daalt, de arm suist neer met de verlengde arm: het eind hout. Omhoog, omlaag, omhoog, omlaag, vele malen. Het geluid van hout *op* mens verandert in het smakkende, natte geluid van hout *in* mens, in vlees, in spieren, in organen. Het kleine rood wordt groot rood, overstelpend rood, overal bloed. De machine gaat door, gaat maar door, gaat maar door, weet van geen ophouden meer. Het gillen is allang verstomd. Het slaan is zelfstandig geworden, een zaak op zichzelf. Een systematische oefening om zichzelf wille. Het menselijke karakter (een mens vermoordt een mens, daar) is verloren gegaan. De spierenmachine verbrijzelt vlees, maakt er gehakt van. Het is een slagerij geworden. Als de spierenmachine geen brandstof meer heeft, staat ze stil. Ze neemt langzaam weer een menselijke gedaante aan. Die van de moordenaar. *Fertigmachen* noemde de Mof dit.'²

¹ Aangehaald in H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 315. ² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 151.

Hoeveel gevangenen zijn aldus door SS-sadisten van het leven beroofd? Duizenden? Men kan er slechts naar gissen.¹

Vaker wellicht nog kwam het tot sadistische kwellingen die niet tot de dood van de slachtoffers leidden. Omtrent hun frequentie valt zelfs niet de vaagste schatting te maken – dergelijke kwellingen hebben zich in alle kampen in alle perioden, ook in de begintijd, voorgedaan. Enkele voorbeelden uit Dachau lijken ons hier voldoende.

Op 4 april '42, de zaterdag voor Pasen, werd kapelaan J. Rothkrans uit Simpelveld, daags tevoren Dachau binnengevoerd, opgeroepen zich in een barak te melden die bij de *Appellplatz* lag. Daar moest hij wachten. 'Het was koud', schreef hij later,

'en het regende de hele morgen. Er liepen wel vijftienhonderd mensen heen en weer, ze moesten strafexerceren. Later vernam ik dat het bijna allen Poolse priesters waren, ook enkele Nederlanders waren er bij, die vanaf Palmzondag tot Paasmaandag van zes uur 's morgens tot zeven uur 's avonds hebben moeten boeten, omdat bij een van hun collega's wat geld gevonden was dat hij voor een vriend in bewaring hield. Velen zijn hierbij gestorven. Acht dagen lang hebben ze in strafmars op de appèlplaats en door de straten van het kamp moeten lopen op hun houten blokjes met verwonde voeten, in regen en wind, zonder voldoende kleding, onder het zingen van SS-liederen. Soms urenlang moeten staan in de houding, of in tempo sommige waanzinnige karweitjes moeten uitvoeren, haast geen eten of drinken, op de been van 's morgens vier tot 's avonds negen uur, bespot en gehoond . . . Tot slot heeft men hen op Goede Vrijdag in hulpeloze houding en hijgend van inspanning, zittend bovenop de kasten het lied: 'O Haupt voll Blut und Wunden' laten zingen'² –

¹ Precies zulk een sadist als de door Bakels bedoelde is door de geheime agent J. Grün beschreven die begin januari '44 gearresteerd werd en zich een jaar later in een gevangenen-werkkamp te Lahde bevond. 'Een week lang', aldus Grün, 'worden we in conditie gehouden en dagelijks drie uur onafgebroken langs het exercitieveld afgestapt als paarden. De man, die hierop toezicht houdt, werpt een probleem op, dat ik nooit heb kunnen oplossen. Zijn bijnaam is Halleluja en die is hem gegeven voor zijn speciale gewoonte om steeds 'Halleluja!' te schreeuwen als hij iemand slaat. Hij is de koelbloedigste bruant, die ik ooit gezien heb. Zonder zich op te winden zoals de anderen laat hij kalm, maar bijna wetenschappelijk-zuiver, zijn knuppel op een man neerkomen, tot het leven uit het lichaam geweken is. Dan blijft hij een paar minuten staan en kijkt rustig, met de hand aan de kin, als een professor die diep nadenkt, zijn slachtoffer op de grond aan, komt weer in beweging en deelt de afschuwelijkste slag uit, steeds op de pijnlijkste plaats. 'Halleluja!' zegt hij dan.' ('Brutus' (ps. van J. Grün): *Ik was geheim agent*, p. 135). ² J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 43-44.

het was bij die gelegenheid dat een van de Poolse priedsters een metalen doornenkroon op de schedel gedrukt kreeg.

Wij gaan van Pasen naar Pinksteren.

'Onvergetelijk is mij', aldus de gereformeerde predikant uit Rotterdam-Delfshaven, ds. H. Knoop, die wegens zijn verzetshouding van april '42 af anderhalf jaar in Dachau gevangen zat,

'de eerste Pinksterdag van het jaar onzes Heren 1942. Na het morgenappèl werd ons bevolen, alles uit onze slaapzaal naar buiten op de *Block*-straat te brengen. De matrassen moesten buiten vijf bij vijf op elkaar gestapeld worden. Vervolgens moest hetzelfde gebeuren met kussens, lakens en dekens. Daarna moesten we alle ledikanten afhaken en ook naar buiten slepen. Toen we daarmee klaar waren, klonk het bevel: allen aantreden en stram in de houding staan. Het was toen 7 uur. Hoe lang zouden we moeten blijven staan? We stonden het ene uur na het andere. De tijd van het middageten ging voorbij. Er werd niet gegeten. We stonden. En in de houding want de SS loerde rond.

's Middags barstte een verschrikkelijk onweer boven Dachau los. De regen stroomde neer. Wij stonden. Onze kleren werden druipnat, het water liep uit onze mouwen en broekspijpen. We stonden. Totdat eindelijk 's avonds om 7 uur het bevel werd gegeven: wegtreden. En toen moesten we onze ledikanten naar binnen slepen en weer opslaan, onze natte matrassen en dekens en kussens en lakens binnen brengen en onze bedden opmaken om eindelijk, doodop als we waren, te gaan slapen en rusten, uitrusten.

Maar je had nauwelijks een uur of anderhalf geslapen of er werd gecommandeerd: alles uit de bedden. En als we dan allen uit de bedden gekomen en klaar wakker waren, mochten we weer gaan slapen . . . Dit werd herhaald tot vijfmaal toe.¹

Verscheidenen van hen die de kerkelijke feestdagen van Pasen en Pinksteren aldus in Dachau doorbrachten, hadden het overigens in de voorafgaande strenge winter van '41 op '42 nog zwaarder te verduren gehad: blootsvoets hadden ze bij een temperatuur van dertig en meer graden onder nul dag en nacht sneeuw moeten ruimen, onder hen ook de Nijmeegse hoogleraar Robert Regout, die op 1 juli '40 was gearresteerd. Regout was ook een van de Nederlanders die onderworpen werden aan het strafexerceren van Palmzondag tot en met Paaszondag, acht dagen lang. Dat kon hij nog doorstaan. Zeven maanden later stierf hij, geheel gesloopt.

'Onze eerste en laatste kwelling', aldus ds. Knoop,

¹ H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 98-99.

'was de angst voor de kwelling. Met die angst stond je 's morgens op, met die angst liep je de gehele dag rond en met die angst ging je 's avonds naar bed. Wat zal me overkomen? Je wist niet of het komen zou. Maar het kon elk ogenblik gebeuren. Je was er op voorbereid, dat het elk ogenblik gebeuren kon. Ook het ergste.'¹

Er waren in die tijd (wij schrijven over '42, niet over '43) in Dachau *Kommandos*, de slechtste (bijvoorbeeld het *Heilkräuterkommando* en het *Kommando* dat werkte in de moestuinen van de SS, de *Liebhof*), waar *per dag* soms een kwart van de gevangenen stierf. Ook aan de lijken kon de SS nog profijt ontnemen. 'Doodskoppen en huiden der gevangenen waren zeer begeerde artikelen voor de SS', bericht kapelaan Rothkrans met betrekking tot Dachau (zij waren dat ook in verscheidene andere kampen).

'De doodskop kwam op tafel, dikwijls als nachtlamp of schemerlamp gebruikt . . . Van plm. vijfhonderd dode lichamen werd de huid afgestroopt en gedroogd. Deze werden gebruikt voor zadels, rijbroeken, pantoffels, handschoenen en lampekappen. Levend gevild is er slechts één, voorzover bekend is in Dachau. Het was iemand uit Wenen . . . Hij had in het *Revier* een beeld van Hitler de kop afgesneden.'²

Wij schreven over de minderheid van sadistische SS'ers. Inderdaad had menige gevangene de indruk dat een van alle medegevoel gespeende hardvochtigheid vaker voorkwam dan sadisme. In Buchenwald waar hij het laatste jaar van de oorlog gevangen zat, zag de psychiater dr. A. J. W. Kaas persoonlijk 'wel wrede maar geen sadistische daden' (die kwamen, aldus onze indruk, van begin '43 af in een aantal kampen minder vaak voor). 'Wreedheid zag ik vaak en vooral een koude wreedheid, waarin ieder gevoel van medelijden of medeleven ontbrak.'³

Onder de SS'ers was (althans dat is het beeld dat uit het historische materiaal oprijst) de minderheid die, waar dat mogelijk was, hulp aan de gevangenen bood, kleiner dan de minderheid der psychisch-gestoorden, maar die helpers zijn er geweest. Zij moesten uiterst voorzichtig optreden en in de regel wanneer er geen andere SS'ers bij waren – hulp, ja elke vorm van welwillendheid jegens de gevangenen was in strijd met de beginselen van het kampregime. Kaas geeft een tekenend voorbeeld. Hij moest in de herfst van '44 op zekere dag een SS-arts, die lange tijd dienst gedaan had aan het Ooste-

¹ A.v., p. 93. ² J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 88. ³ A. J. W. Kaas: 'Een kat in de zak' (1965-66), p. 61-62.

lijk front en die hem al opgevallen was doordat hij, wanneer hij Kaas aansprak, de term 'Sie' ('u') gebruikte, vergezelen bij een bezoek aan het kampgedeelte waar pas aangekomen gevangenen in quarantaine gehouden werden. De arts moest daar bepalen, welke gevangenen nog per trein naar *Aussenkommandos* afgevoerd konden worden. 'We kwamen', aldus Kaas,

'in een invalidenbarak met meer dan duizend bewoners waarvan vrijwel niemand, zelfs niet in een *Invalidenkommando* werkte. Het was daar een opeenhoping van ouden van dagen, chronisch zieken, misvormden en geamputeerden. Bij het begin van deze expeditie voelde ik me wanhopig, want ik vreesde dat de meesten naar een kamp zouden worden vervoerd, waar zij zouden worden afgemaakt of waar de overlevingskansen uiterst klein zouden zijn. Maar al heel gauw werd het duidelijk dat deze SS-arts geen ogenblik van plan was iemand weg te sturen. Voor al deze mensen verzon hij enig werk dat zij nog wel zouden kunnen doen, als de mogelijkheid om dit werk te vinden in het kamp aanwezig zou zijn geweest. Als zijn fantasie hem in de steek liet om iets te bedenken, zei hij alleen maar: '*Da kann man immer noch weiter sehen*', en maakte geen aantekening. Eén man, een mismaaakte debiel, bleef over. En uit deze moeilijkheid redde hij zich weer, door met aplomb te verklaren dat je toch voor één man geen aparte trein kon laten lopen. Daarmee was het spel tot het einde toe gespeeld. Bij het teruglopen zei hij: '*Ja, was soll man sonst machen?*''¹

Ook in Auschwitz-Birkenau waren SS'ers die zich aan taken die rechtstreeks tot de dood van grote aantallen gevangenen zouden leiden, onttrokken – zij konden dat doen door zich ziek te melden wanneer bijvoorbeeld honderden 'geselecteerden' met vrachtauto's naar de gaskamer vervoerd moesten worden. Een Duitse gevangene die in de garage werkzaam was, kreeg 'wiederholt' van SS-chauffeurs te horen: '*Morgen habe ich einen Federbruch, ich kann nicht mehr*'² – er waren dan steeds andere chauffeurs die met andere vrachtauto's de opgedragen transporten uitvoerden. Het is in Auschwitz-Birkenau eenmaal gebeurd dat op een aantal wachttorens door een van de SS'ers opschriften aangebracht waren als '*Auschwitz – der Mörder meiner Jugend*'.³ Overigens waren er, constateert Langbein, '*auffallend wenige SS-Männer*', die de voor de hand liggende weg insloegen om aan dienst in Auschwitz-Birkenau te ontkomen: de aanmelding voor dienst aan het front.⁴ Wel zijn in dit concentratie- en vernietigingskamp 'einzelne' SS-bewakers psychisch ingestort – één kamp-SS'er toonde tijdens een

¹ A.v., p. 62-63. ² H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 481. ³ A.v. ⁴ A.v., p. 476.

vergassingsactie van kinderen plotseling tekenen van krankzinnigheid en werd toen met die kinderen de gaskamer ingeduwed.

Wij zijn hiermee reeds bij de grote groep van de SS'ers gekomen die tussen de twee extremen (de minderheid der psychisch-gestoorden en de minderheid der actieve helpers) in lag: zij die de hun opgedragen taken eenvoudigweg verrichtten. Evenmin als de twee minderheden zijn zij ooit object geweest van wetenschappelijk onderzoek. Wij weten van hun maatschappelijke herkomst niets af, behoudens dan dat in de eerste jaren velen tot de kamp-SS en de SS-bewakingseenheden toetraden omdat zij werkloos waren. Over deze grote groep als geheel velt dr. Benedikt Kautsky die haar in Dachau, Buchenwald en Auschwitz bijna zeven jaar had kunnen gadeslaan, een weinig vleidend oordeel: luiheid, domheid, ruwheid, lafheid, ongedisciplineerdheid en corruptie noemt hij als haar 'Haupteigenschaften'.¹ 'Im einzelnen wie insgesamt war ihr ganzes Gebaren', aldus de analyse (zij slaat, dunkt ons, vooral op de kamp-SS) van een tweede scherpe waarnemer, dr. Kogon,

'auf Eigengeltung gerichtet, hinter der sich mehr Emotionen als Ziele verbargen: politisches und sexuelles Kraftgefühl . . . , Ehrgeiz, Kastenstolz, Drillsadismus und Kasernenhofmasochismus in allen ihren primitiven und verdrehten Formen, wie zweihundert Jahre Preussentum sie hervorgebracht haben, und Genussverlangen von vielerlei Art. Dieses Durcheinander von Trieben wurde durch keine sittliche Weltordnung geläutert oder gebändigt. Was sie eine Zeitlang in Schranken hielt, war eben die überlieferte neudeutsche Lehre vom 'inneren Schweinehund'² und die Angst vor Himmlers 'unerbittlicher Strenge' . . .

Alles was die SS daher in den KL durchgeführt hat, der einzelne sowohl wie das Rudel, ist psychologisch überhaupt kein Rätsel: es waren die Handlungen von Menschen, die so dressiert und in ein solches Feld gestellt worden sind, nachdem sie bestimmte Voraussetzungen intellektueller, emotioneller und sozialer Natur für ihre Verwendung mitgebracht hatten. Sie waren darauf gedrillt, 'Staatsfeinde' zu jagen, 'Volksschädlinge' 'entsprechend zu behandeln', 'Gegner des Führers' 'fertigzumachen'. Was immer sie dabei oder dadurch an Brutalität, an Sadismus, an Habgier, an Korruptheit, an Übersättigung, an Feigheit, an Faulheit, an Wahn aller Art entwickelt haben³, ist nicht in einem einzigen Punkt neu. Genau so haben, ganz oder teilweise, alle Barbaren der Weltgeschichte . . . gehandelt.'⁴

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 71-91. ² De leer hield in dat de mens zijn driftmatige impulsen, vooral zijn angst, volstrekt moest onderdrukken. ³ Van de door Kautsky aangegeven 'Haupteigenschaften' ontbreekt hier slechts één: de domheid; deze was evenwel bij de betrokkenen al aanwezig en behoeft dus niet 'entwickelt' te worden. ⁴ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 367-68, 373-74.

Inderdaad, de persoonlijkheid van de gemiddelde SS'er is slechts van ondergeschikte betekenis geweest. Bepalend was dat hij, als min of meer overtuigd nationaal-socialist en op zijn werkzaamheden verder voorbereid door de op Eicke's richtlijnen gebaseerde scholing, in een milieu terecht kwam dat hem al krachtens de daar geldende regels verder vormde tot wat hij zijn moest: meedogenloos heerser. Dat was hij in het kamp. Hij gewende er aan de hem toegevalen taak, en met dezelfde gemoedsrust waarmee hij dáár regels toepaste die voor alle gevangenen een kwelling betekenden, of honderden ja duizenden zag te gronde gaan, of een kindertransport afleverde bij de gaskamers, was hij buiten dienst 'een gewone man' die tijdens zijn verlofperiode een gezellige figuur kon zijn in de familie- en vriendenkring, zijn vrouw omarmde en zijn kinderen knuffelde. De wereld van het kamp en de 'normale' wereld lagen in zijn geest naast elkaar, zonder dat de een in de ander doordrong.

*

Voor al in de 'derde fase' (de fase der evacuatie-transporten) zijn in veel concentratiekampen, overvol als zij waren, chaotische toestanden gaan heersen met als gevolg dat aan de strikte regels die er tevoren golden, niet meer in alle opzichten de hand gehouden werd. In de 'eerste fase' (de fase voordat beperkte verzachtingen ingevoerd werden), d.w.z. in de periode tot begin '43, werden die regels daarentegen in hun volle omvang en zwaarte aan de gevangenen opgelegd. Al die regels stonden in het teken van het begrip dat dr. Kaas terecht vermeldde: 'de koude wreedheid'. Aan twee manifestaties willen wij die wreedheid toelichten: aan de mate waarin aan de gevangenen uiterlijke netheid voorgeschreven was, en aan de officiële straffen die hun in voorkomende gevallen opgelegd werden; van andere manifestaties zal in het vervolg van dit hoofdstuk en in volgende hoofdstukken het nodige blijken. Daarbij wijzen wij er nu slechts op dat, in zijn effect, geen door de SS getroffen maatregel wellicht zwaarder op de gevangenen gedrukt heeft dan het vormen van een gevangenen-hiërarchie die uit misdadigers bestond; wij komen hierop nog uitvoerig terug.

*

De voorgeschreven netheid gold in de eerste plaats voor het bed waarin de gevangenen sliepen. Het moest elke morgen met een zorgvuldigheid opgemaakt worden die uit het Duitse kazernebestaan geïmporteerd¹ maar in de kampen ten top gedreven was. Kapelaan Rothkrans, met enkele andere nieuwelingen in Dachau aangekomen, kreeg er instructie in:

“Ziet hier het bed, en ziet hier de stoplat en de strijkplank met handvat. In de strozak bevindt zich een gat, de zak is gevuld met stro. Dit is het kussen, dit de lakens en dit de dekens. De ene deken is zonder strepen, de andere heeft drie strepen aan het voeteneinde, twee blauwe en in het midden één rode. Deze heet paradedeken. Met de stoplat moet nu door het gat het stro tot in de vier hoeken geduwd worden en vervolgens met deze brede strijkplank zo gestreken worden dat deze hoeken zo scherp worden als tafelhoeken. Van boven moet vervolgens zo lang op de strozak gestreken worden, totdat deze zo plat wordt als het vlak van een tafel. Nu vervolgens het ene laken. Dit moet zo precies onder de strozak ingeschoven worden dat het aan alle kanten zo zit dat de plooi in het midden ook precies over de strozak loopt en helemaal recht. Nu het kussen, op de millimeter juist in het midden van het bed afmeten. Vervolgens laken no. 2 weer precies als no. 1, fijn erover heen en zorgen, dat er een mooie waterval gevormd wordt met de gleuven van het kussen . . . Nu de ene deken weer even precies over dit alles heen. En dan tenslotte de paradedeken, precies dubbel gevouwen die de zaak afsluit. Vervolgens, als nu alles klaar is, moeten jullie precies gaan richten, niet alleen op het bed van je twee buurlui, maar ook op alle bedden van het ene eind tot het andere van de slaapzaal en dan moeten de watervallen en vooral de drie strepen der paradedekens één rechte lijn vormen met al de andere strepen der dekens. Verder moet er zo lang over gestreken en geduwd worden dat het hele bed niet de minste deuk of verhoging vertoont.”²

Wie voor het eerst een slaapzaal met die perfect opgemaakte bedden betrad, wist niet wat hij zag. ‘Is dit nu de hel van Buchenwald?’ was, in maart ’42, de eerste reactie van de communist W. L. Harthoorn. Ja, het wàs ‘de hel’, want in werkelijkheid vormde reeds de *Bettenbau* een slopend begin van een slopende dag en bovendien gaf hij de *Blockführer*, die tot de kamp-SS behoorden, en de leden van de gevangenen-hiërarchie, met name de *Blockältesten* en hun helpers, de *Stubenältesten* en *Stubendienste*, aanleiding tot eindeloze chicanes. Het kwam wel voor dat met waterpassen en meetlatten

¹ In de zomervakantie van ’32 heb ik met enkele vrienden een wandeltocht gemaakt door de Eiffel waarbij wij in jeugdherbergen overnachtten; er waren er bij waar wij ten aanzien van het opmaken van de bedden door jeugdherbergouders gekoejeneerd werden op een wijze die tegelijk onze irritatie en lachlust opwekte. ² J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 46-47.

'BETTENBAU'

gecontroleerd werd of de *Bettenbau* precies als voorgeschreven uitgevoerd was – het kwam voor dat *Blockführer* met hun pistool over de bedden schoten om zich er van te vergewissen dat niet ergens een klein bobbeltje uitstak. Was dat het geval, dan werd de betrokken gevangene mishandeld of gestraft – of hij werd zowel mishandeld als gestraft. Er waren gevangenen die, als zij 's morgens met eindeloze moeite een perfect bed 'gebouwd' hadden, 's avonds maar zonder dekens op de harde vloer gingen slapen. In Monowitz kon men 'Bettenbauer' huren; dat kostte, aldus Kautsky, vijf tot zes *Rm* per maand en dat huren 'kam überaus häufig vor'.¹ De illegale werker H. Kemperman die in november '42 in Sachsenhausen opgesloten werd en in wiens barak 'velen' door de *Blockführer* doodgeslagen werden omdat op hun *Bettenbau* iets aan te merken viel, 'sliep vele nachten achtereen op het toilet in grote stank . . . Mijn bed bleef dan precies volgens voorschrift liggen.'² Wilde een *Blockführer* of *Blockältester* het 'zijn' gevangenen lastig maken, dan was niets eenvoudiger dan hun bedden in wanorde brengen – na de lange werkdag moest de *Bettenbau* dan opnieuw beginnen. Ettelijke malen achter elkaar bedden 'bouwen' kwam ook wel voor. Wie dan ook maar met een woord of gebaar protesteerde, liep grote kans doodgeslagen te worden.

Maar niet alleen de bedden, ook alle andere voorwerpen die zich in de barak bevonden, moesten er keurig uitzien. In de 'eerste fase' bezat elke gevangene een kastje, een schaal, een lepel, een bord, een beker, een handdoek en een afdroogdoek. 'Je kast', aldus weer ds. Knoop (Dachau),

'ook die kon een oorzaak wezen van kwellingen. Zij moest met schuurpapier witter worden gehouden dan sneeuw. Daarom lieten ze je de hele zondag schuren en nog eens schuren. Je aluminium eetpannetje moest blinkend gepoetst zijn. Het kostte je een zondagmiddag. Je handdoek en je afdroogdoek moesten naar een bepaalde methode en voorschrift opgevouwen en opgehangen worden in je kast. Schaal, bord, beker op een bepaalde manier neergezet. Zoveel millimeter van de rand. Wee je gebeente als het niet volgens de voorschriften was!'³

In datzelfde Dachau keek ds. Overduin, toen hij bij aankomst de barak der nieuw-aangekomenen betrad, zijn ogen uit:

'In Amersfoort was het één vuile bende, te vies om iets aan te pakken. En hier glom en blonk alles. Men kon letterlijk van de grond eten. Waar men ook zocht

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 218. ² H. F. Kemperman en M. Kemperman-Peitel: *Wij klagen aan! De beulen van de concentratiekampen*, p. 5. ³ H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 100.

HET CONCENTRATIEKAMP

en zijn vinger langs streek, nergens ontdekte men zelfs een spoortje stof. De vensterglazen waren zo schoon dat men in twijfel stond of er wel glas in de ramen was. De vloer werd niet alleen viermaal per dag geveegd, maar ook drie-maal per dag 'geblokt', d.w.z. eerst met een zwaar blok met doeken eromheen gewonden, terwijl elke week de vloer met was werd ingewreven en extra 'uitgeblokt'. Alles in het vertrek was heilig . . . Men durfde haast geen adem halen, uit vrees dat de glimmende gepolitoerde tafels zouden aanslaan . . . Tweemaal per dag werd alles geïnspecteerd, en wee degene die niet 'sauber' was. Tweemaal per dag werden de vensters gepoetst, zodat zelfs de vliegen geen kans kregen, het glas vuil te maken.¹

Nu had de barak der nieuw-aangekomenen in zoverre een bijzondere functie dat ze wel eens aan buitenlandse bezoekers getoond werd, maar in de 'eerste fase' moesten de overige barakken er, zij het misschien wat minder volmaakt, toch ook onberispelijk uitzien. Hadden gevangenen in zand of modder gewerkt, dan was het uitgesloten dat zij met smerige zolen de gepoetste vloer van hun *Block* betraden: die zolen moesten eerst zorgvuldig gereinigd worden (waar ook veel te weinig middelen voor waren) en pas nadien mochten de gevangenen, met de schoenen in de hand, naar binnen gaan; de zolen werden daarbij door de *Blockälteste* gecontroleerd.

Er hebben gevangenen het leven verloren omdat ergens een stofje zat dat er niet mocht zitten.

★

De straffen die, afgezien nog van doodschieten en ophangen, aan gevangenen opgelegd konden worden, waren in '33 in Eicke's *Disziplinar- und Strafordnung für das Gefangenenlager* (Dachau) onderscheiden in *Haupt-* en *Nebenstrafen*. 'Hoofdstraffen' waren toen 8, 14, 21 of 42 dagen streng arrest, al of niet gekoppeld aan 25 stokslagen, en permanent streng arrest, 'nevenstraffen' strafexerceren (wij gaven al een voorbeeld met betrekking tot de priesters in Dachau), stokslagen, verbod van correspondentie, vermindering van rantsoenen, hard bed, aan de paal binden, terechtwijzing en waarschuwing. 'Hard bed' betekende dat men de nacht in een cel moest doorbrengen, het 'aan de paal binden' (*Pfahlbinden* of *Baumhängen*) noemden wij al in het

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 152-54.

vorige hoofdstuk: de armen van de gevangene werden op de rug met een touw of een ketting samengebonden en hij werd vervolgens aan dat touw of die ketting aan een paal opgehangen, in Dachau zodanig dat hij met zijn tenen net de grond kon raken, elders terwijl zelfs dat niet mogelijk was. Die straf duurde in de kampen steeds minstens een uur, maar soms veel langer, tot vier uur toe.

Van de straffen die wij opsomden, zijn, voorzover bekend, 'terecht-wijzing' en 'waarschuwing' niet of nauwelijks toegepast. De straffen 'vermindering van rantsoenen' en 'verbod van correspondentie' (gevangenen, behalve de Joden en Russen, mochten officieel twee keer per maand een nietszeggend bericht naar huis schrijven en twee keer per maand bericht van huis ontvangen) werden vrij vaak opgelegd en dan niet alleen aan individuele gevangenen maar ook aan bepaalde groepen of zelfs aan een gehele kampbevolking; was er bijvoorbeeld een tekort in de kas van de *Verwaltung*, dan werd dat het gemakkelijkst aangezuiverd door van de gelden die de *Verwaltung* kreeg om levensmiddelen voor het kamp in te slaan, een deel achter te houden, ergo: 'vermindering van rantsoenen'.

Het 'streng arrest' werd in de regel ten uitvoer gebracht in de z.g. bunker of strafbunker: de gevangenis die in elk concentratiekamp aanwezig was. Men kwam daar dan òf in een gewone cel terecht òf in een hok waarin men niet kon staan of liggen en dus kromgebogen zat: dezelfde hokken die in de 'SD'-gebouwen in bezet Nederland aanwezig waren. Een verblijf in de bunker, hoe kort ook, stond in menig kamp aan een doodvonnis gelijk: de SS'ers en gevangenen die er de scepter zwaaiden, waren in de regel zorgvuldig uitgezochte sadisten. In Ravensbrück kon men de bunker overleven. De Haagse vroedvrouw Neeltje Epker (men herinnere zich haar toespraak in het 'Oranjehotel' op Koninginnedag '41) werd in dat kamp, waar zij de vierde Nederlandse gevangene was, driemaal in de bunker opgesloten omdat zij geweigerd had (zij meende dat zij dat aan haar Nederlanderschap verplicht was), zich door een *Aufseherin* te laten mishandelen. De eerste maal kwam zij zes weken in de bunker terecht, 'dat wil zeggen', zo vertelde zij in de zomer van '45 in Stockholm,

'in een pikdonkere kelder cel, geen straaltje licht, in ontzettende koude, (die cellen werden nog kunstmatig gekoeld ook), praktisch zonder eten, de eerste vijf dagen helemaal niets, verder 1 snee droge kuch in 24 uur met een half bekertje bitter bruin water en om de vier dagen een klein beetje warm eten. Die snee brood werd nog dikwijls, bij mij elf maal, overgeslagen. Dit gebeurde als de *Aufseherin* voor haar familie of vriendjes brood wilde sparen. Dan kreeg ik dus telkens in 48 uur niets. Alle kleren waren mij onder razen en schreeuwen van het lichaam getrokken, gingen de cel uit, en ik kreeg alleen een dun hemd

en een nachtjapon zonder mouwen aan, ook geen kousen en schoenen aan. De koude was nog veel erger dan de honger: ik had de muren wel naar mij toe willen halen van de koude. Mijn voeten waren ijsklompen, tweemaal zo dik als normaal, echte wintervoeten, terwijl het toch zomer was en ik ze 's winters nooit gehad heb. Ik zat de ganse dag en nacht in elkaar gedoken van koude op mijn aan de grond vastgespijkerd krukje. Op de grond kon men niet liggen, was het nog veel kouder, dus moest ik 's nachts ook zo zitten blijven. Die kruk stond voor een klein plankje aan de muur, dat een tafeltje moest voorstellen. Als ik dan 's nachts daar zat, probeerde ik te slapen door mijn gezicht op dat plankje te leggen. Eerst op de ene zijde. Na tien minuten of een kwartier was mijn nek door de koude in die houding verstijfd en moest ik heel langzaam mijn hoofd weer opheffen en als het omhoog was, voorzichtig (het was daarbij of mijn nek zou breken) mijn hoofd draaien om dan weer tien minuten of een kwartier de andere wang op het plankje te leggen.

En zo moest ik op mijn vastgespijkerde krukje blijven wachten tot het van 23 juli 3 september geworden was.

Iedere morgen ging de *Aufseherin* de cellen langs met een grote bloedhond en ranselde de arrestanten af. Verzet was hier gelijk met zelfmoord, want die honden waren zó op de gevangenen afgericht, dat zij bij één woord van zo'n *Aufseherin* de gevangenen letterlijk verscheurden, wat meermalen gebeurd is. Mij liet zij meestal met rust, zij heeft mij 'slechts' tweemaal bewusteloos geslagen.

Drie weken bunker was in die tijd al heel lang. Van zes weken bunker had ik vóórdien nog nooit gehoord. Het stond dan ook practisch gelijk met een doodvonnis. Toen ik dus na drie weken nog niet uit de bunker was, was ik in de Hollandse kolonie al als gestorven afgeschreven. Het is dan ook werkelijk voor mij een wonder van God, die mij bekrachtigd heeft, zodat ik dat alles heb kunnen doorstaan. Zijn aanwezigheid voelde ik als realiteit en sterkte mij in de grootste ellende. Hem alleen komt de dank toe, dat ik, hoewel natuurlijk zeer verzwakt en vermagerd, toch nog levend er uit gekomen ben.¹

Van de straffen die wij opsomden, is het toedienen van stokslagen wellicht het meest frequent toegepast. De *Inspektion der Konzentrationslager* had daar gedetailleerde voorschriften voor opgesteld: op een apart formulier dat aan Himmler persoonlijk of aan de *Inspektion* diende te worden voorgelegd, moest aangegeven worden waarom een gevangene die straf moest ondergaan, hoeveel slagen hem toegebracht zouden worden en of zijn fysieke toestand die bestraffing toeliet (een *SS*-arts moest hem daartoe onderzoeken); het was verboden, hem meer dan het voorgestelde en goedgekeurde aantal slagen te geven. Op hetzelfde formulier moest later aangekend worden dat

¹ N. Epker: Lezing te Stockholm (1945), p. 3-4 (GC).

de straf uitgevoerd was en plaats had gevonden onder toezicht van een SS-officier. Aldus de voorschriften.

Wat was de werkelijkheid?

'Keine einzige der vielen tausend Auspeitschungen während meiner Haftzeit in Buchenwald ist', aldus de gevangene Walter Poller, die in Buchenwald zes-en-een-half jaar assistent van de SS-artsen was,

*'unter Einhaltung der Vorschriften erfolgt . . . Von hundert Auspeitschungen ist kaum eine durch die Ausfüllung eines Formulars aktenmässig niedergelegt . . . Die SS-Leute waren viel zu faul . . . Die Bestimmung, dass der Strafvollzug erst von Berlin genehmigt sein musste, stand nur auf dem Papier, denn die Durchpeitschung wurde sofort nach der Feststellung oder Aufdeckung der 'Straftat' durchgeführt. In keinem einzigen Falle ist, solange ich Arztstreiber gewesen bin, ein Häftling darauf untersucht worden, ob seine Gesundheitszustand den Strafvollzug gestattete.'*¹

In de regel werden bij die *Auspeitschung* aan de gevangene die op een stellage lag, de z.g. Bock, 25 'stokslagen' toegediend, op het zitvlak ('fünf-und-zwanzig auf dem Arsch', heette dat), soms met een stok, soms met een zware riem, soms met twee stokken of twee riemen tegelijk. Regel was dat de gevangene de slagen hardop telde – vergiste hij zich, dan werd opnieuw begonnen. 'Es gab Hunderte', schrijft Kogon, 'die keinen Schmerzenslaut von sich gaben . . . andere wieder, deren Schreien und Jammern weit über den Appellplatz hallte. Passte der Lagerführung das Geschrei nicht, so liess sie die Lagermusik-kapelle' (de grootste concentratiekampen hadden een muziekkorps dat uit gevangenen bestond) 'einen Begleitmarsch spielen. Sturmabführer Rödl hat es in Buchenwald fertiggebracht, einen Opersänger neben dem Bock aufzustellen und zu der Vorstellung Arien singen zu lassen.'²

Ook dat gevangenen bij wijze van straf opgehangen werden, kwam tamelijk vaak voor. Dat geschiedde met name wanneer zij sabotage gepleegd hadden dan wel ontsnapt waren en door de SS-bewakers of, als zij al verder weg waren, door de politie opgespoord. Die saboteurs en vluchtelingen werden nagenoeg steeds tijdens een *Appell* opgehangen, zulks als afschrikwekkend voorbeeld. Leo Vos zag dat in het kampgedeelte van Birkenau waar hij eind augustus '44 binnengevoerd werd, in een tijdvak van vijf maanden 'meerdere malen' gebeuren³ –

¹ W. Poller: *Arztstreiber in Buchenwald*, p. 101–02. ² E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 113. ³ Leo Vos: *Het fluitje*, p. 240–41.

HET CONCENTRATIEKAMP

'Niemand dergenen die ik heb zien ombrengen, vertoonde waarmeembare tekenen van vrees. Zij allen gingen uiterlijk volkomen kalm en beheerst de dood tegemoet. Slechts eenmaal sprak een jongeman, staande op het fatale bankje, luid en duidelijk, enkele woorden: '*Chaweiriem, ich wünsche Eich alle gut aheim!*'¹

Eind september '44 bleken in Auschwitz de voorbereidingen voor zulk een executie niet te deugen (dat is ook elders wel eens het geval geweest):

'Vierduizend mensen kunnen een kreet van ontzetting niet onderdrukken, als het touw breekt en de kameraad op de grond neerploft, met doffe smak. Roerloos staan we, met stomheid geslagen en wachten op de uitspraak van de *Unterscharführer*, die twee *SS*-mannen vragen, wat er nu moet worden gedaan. Een jammerklacht stijgt op uit vierduizend droge kelen, als de strop voor de tweede maal weigert'² -

pas de derde maal weigerde hij niet.

Naast al deze door Eicke voorgeschreven straffen werden ook andere toegepast waarvan hij althans in '33 geen melding gemaakt had. Vaak gebeurde het dat gevangenen naast de toegangspoort één of meerdere etmalen in weer en wind roerloos in de houding moesten staan; vroor het, dan goot men daarbij wel eens water over hen heen. De voor de *SS* simpelste vorm van bestraffing was evenwel dat een gevangene toegevoegd werd aan het *Strafkommando* dat in elk concentratiekamp aanwezig was: dat was een *Kommando* (ook wel als '*Strafkompanie*' aangeduid) dat niet alleen uitzonderlijk zwaar werk moest verrichten maar waar bovendien van de *SS-Kommandoführer* verwacht werd dat hij elke dag een aantal gevangenen afmaakte of door een gezagsdrager onder hen, een z.g. *Kapo*, liet afmaken. In Sachsenhausen telde het *Strafkommando* in de zomer van '42 zeventig tot tachtig gevangenen en van hen werden dagelijks zeven tot tien doodgeslagen en stierven er aan uitputting vier of vijf (gevangenen van het *Strafkommando* mochten niet in het kamp-'ziekenhuis' behandeld of opgenomen worden). In '43, toen getracht werd, het aantal doden in de concentratiekampen te beperken (in Dachau werd toen het *Baumhängen* afgeschaft), werd het *Strafkommando* in Sachsenhausen omgezet in het z.g. *Schuhläuferkommando*: een groep van een kleine honderd gevangenen met wier inschakeling een bureau van het *Reichswirtschaftsministerium* wilde nagaan of de uit kunststof vervaardigde zolen van militaire schoenen voldoende houdbaar

¹ 'Vrienden, ik wens jullie allen een goede thuiskomst!' ² Leo Vos: *Het fluitje*, p. 239.

'STRAFFEN'

waren. Rondom de *Appellplatz* was daartoe een proefbaan aangelegd met gedeelten uit beton, zand, aarde, kiezels en scherpe keien – een gedeelte stond ook onder water. Dagelijks moesten de leden van het *Schuhläuferkommando*, elk met een ransel op de rug waarin zich 15 kilo zand bevond, van 's morgens 6 tot 's middags 5 uur ononderbroken die proefbaan in het rond lopen. Zij legden daarbij een afstand af van 40 kilometer, gemiddeld ruim $3\frac{1}{2}$ kilometer per uur; daarbij moet bedacht worden dat zij zich veelvuldig plat op de grond moesten werpen, kruipen, kniebuigingen maken of gaan staan springen. 'De schoenen', aldus de communist J. Luteraan (tot zijn arrestatie leider van een voor de Sowjet-Unie werkende inlichtingen-groep), die in de herfst van '44 korte tijd tot dit *Kommando* behoorde,

'waren te klein of te groot, te smal of te wijd en altijd pijnlijk. Bij het uitrukken en binnenkomen van het *Kommando*, bij de eerste en de laatste ronde werden Duitse marsliederen gezongen die weerkaatsten tegen de hoge stenen muren die om de *Appellplatz* stonden. Sommigen hebben meer dan 10 000 kilometer gelopen zonder iets anders te hebben gezien dan de muren, het prikkeldraad en de wachttorens van het concentratiekamp Sachsenhausen. Mijn voeten waren in drie dagen volkomen doorgelopen, opgezwollen en geïnfecteerd maar doordat toevallig een andere zwaarder gestrafte mijn plaats kon innemen, mocht ik naar de strafbarak terug.'¹

Ten aanzien van cijfers die aangeven hoe frequent de in het voorafgaande genoemde straffen opgelegd zijn, is ons slechts bekend dat, volgens het getuigenis van een SS-officier, in Sachsenhausen in de periode maart '41–november '42 ca. duizend gevangenen stokslagen ontvingen en ca. zeshonderd de marteling van het *Baumhängen* moesten ondergaan.² Sachsenhausen heeft in die periode in totaal ca. twintigduizend gevangenen geteld. Wij merken nog op dat in diezelfde periode in het *Strafkommando* stellig verscheidene duizenden gevangenen bezweken zijn. Het gaat dus misschien niet te ver om te veronderstellen dat in die periode in Sachsenhausen, een 'normaal' kamp, één op de drie of vier gevangenen de een of andere vorm van lichamelijke straf opgelegd kreeg.

★

¹ J. Luteraan: 'Verslag' (dec. 1945), p. 26 (GC). ² *Sachsenhausen*, p. 54.

HET CONCENTRATIEKAMP

De voorgeschreven netheid en de bestraffingen hebben wij behandeld als voorbeelden van 'koude wreedheid'. Voorbeelden, meer niet. Het gehele regime in de concentratiekampen was er met name in de 'eerste fase' op gericht, een groot deel van de gevangenen te gronde te richten. Niet de sadisten onder de bewakers hebben de meeste slachtoffers gemaakt maar het regime zelf deed dat. Om te beginnen was daarbij bepalend dat de gevangenen (wij zullen straks dit punt behandelen) slechts een deel van het voedsel ontvingen waarop zij recht hadden. Bovendien moesten zij zwaar werk verrichten, dat de strekking had, hen volledig uit te putten: '*Vernichtung durch Arbeit.*' 'De 'arbeid'' (dr. A. van de Poel, van de zomer van '41 tot eind '43 gevangene in Neuengamme, plaatst het begrip terecht tussen aanhalingstekens)

'werd beweging om de beweging. Wanneer wij in de winter op het *Klinker*-terrein de ganse barre dag hard gewerkt hadden bij het opladen van bakstenen¹ en er viel het laatste uur geen enkele vrachtwagen meer te bedienen, dan mochten de vermoeide, door honger en koude uitgeputte armen geen verpozing en opbeuring zoeken. Welneen, dan moest, en dat gebeurde iedere dag, afval worden opgeraapt en opgestapeld om nadien weer te worden verspreid om dan andermaal te worden opgeraapt en opgestapeld. Zonder pardon. Want '*Bewegung muss sein.*'²

Herhaaldelijk gebeurde het in die 'eerste fase' dat gevangenen dergelijke zinloze taken moesten verrichten. Met name was dat het geval wanneer zij, na aankomst, nog in quarantaine waren, d.w.z. niet bij een bepaald *Kommando* ingedeeld. De *SS*'ers beschikten over een onuitputtelijke fantasie in het geven van bevelen die aan de gewoonste dagelijkse bezigheden een uitputtend en vernederend karakter verleenden. 'Soms', aldus ds. Knoop (Dachau), 'bedachten ze dat een verbod om te zitten bij het eten een bijzonder aangename kwelling wezen zou. En dus een maand staande eten; en bij uitzondering mocht je dan op je knieën voor de tafel liggen.'³

★

¹ Wij herinneren er aan: ten behoeve van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH*.

² A. van der Poel: *Neuengamme*, p. 88. ³ H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 100.

Wij hebben het in dit hoofdstuk tot dusver over de mannelijke SS'ers gehad, maar ook de *SS-Aufseherinnen* verdienen onze aandacht.

In hoofdstuk 1 deelden wij mee dat in Ravensbrück van november '42 af ca. vijf-en-dertighonderd van die *Aufseherinnen* opgeleid zijn (wellicht zijn er in totaal omstreeks vijfduizend geweest) en dat een deel hunner uit vrijwilligsters bestond en een deel door de *Arbeitsämter* tot werk in de concentratiekampen verplicht was. Höss, de *Lagerkommandant* van Auschwitz, volgde in de 'tweede fase' een ander beleid: wanneer een Duitse onderneming de beschikking kreeg over vrouwelijke gevangenen (die werden dan in een nieuw *Kommando* opgenomen), dan moest zij een aantal arbeidskrachten als *SS-Aufseherinnen* aan Höss ter beschikking stellen. De Franse illegale werkster Germaine Tillion heeft in Ravensbrück, waar zij anderhalf jaar opgesloten was, gegevens over ca. tweehonderd *Aufseherinnen* kunnen verzamelen. Zij bleken uit alle klassen van de Duitse samenleving afkomstig te zijn. '*Les débutantes*', schrijft zij,

*'avaient l'air généralement effarées à leur premier contact avec le camp, et elles mettaient quelque temps avant d'atteindre le même niveau de cruauté et de débauche que leurs anciennes . . . On peut dire que huit ou quinze jours, un mois au plus, représentaient une moyenne très normale d'adaptation.'*¹

'*Überlebende des Frauenlagers*' (bedoeld is het voor vrouwelijke gevangenen bestemde kampgedeelte van Birkenau)

'erzählen von einem jungen Ding, das neu als Aufseherin hingekommen war. Nachdem sie sah, was jeder in Birkenau gesehen hat, ist sie in der Häftlingsschreibstube zusammengebrochen. Sie wiederholte ständig, sie halte das nicht aus, sie laufe davon, sie bringe sich um. Die Gefangenen bemühten sich, sie zu beruhigen und redeten ihr zu, zu bleiben; denn die Inhaftierten brauchten Menschen mit einem mitfühlenden Herzen. Die Aufseherin blieb.

*In sehr kurzer Zeit brüllte und prügelte sie wie ihre Kolleginnen.'*²

Plausibel lijkt het ons dat men onder de *SS-Aufseherinnen* dezelfde twee minderheden aangetroffen heeft als onder de mannelijke SS'ers een minderheid van sadistisch aangelegde of anderszins psychisch-gestoorden en een minderheid die af en toe medegevoel durfde tonen – de grote meerderheid paste zich aan, deed wat haar opgedragen was en vormde aldus voor de

¹ Germaine Tillion in *Ravensbrück*, p. 66-67. ² H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 475.

vrouwelijke gevangenen dezelfde verschrikking als de kamp-SS'ers voor de mannelijke.

★

Heeft de 'verwatering' die zich vooral van begin '43 af onder de SS-bewakers voordeed, het lot van de gevangenen in gunstige zin beïnvloed? Anders gezegd: hebben de leden van de *Allgemeine SS* en van de *SA*, de mannen van de *Ordnungspolizei*, de oudstrijders, de Volksduitsers, Litauers en Oekraïners en de voor de militaire dienst niet langer geschikte leden van *Waffen-SS* en *Wehrmacht* zich wezenlijk anders gedragen dan de 'echte' SS'ers die zij vervingen?

Er valt moeilijk over te generaliseren. In elk geval moet men in het oog houden dat het begin van de 'verwatering' van de SS-bewakingseenheden ongeveer samenviel met het begin van de 'tweede fase', waarin voorgeschreven was dat de gevangenen beter behandeld moesten worden. Wat Auschwitz betreft, vermeldt Langbein dat '*viele, freilich nicht alle*' van de *Wehrmacht*-militairen zich gunstig onderscheidten van de 'echte' SS'ers.¹ Een Nederlandse gedeporteerde, Maurits Fraenkel, vertelde na de oorlog dat hij in Auschwitz onder de *Grüne Polizei* (de *Ordnungspolizei*) 'ook goeden' aangetroffen had: 'Er waren er bij die hun eigen brood weggaven, maar bij de *SS* was dat ook soms het geval. Ze stonden bij een pot met vuur en zeiden: '*Du, Schweinehund, komm' hier und wärme dich*' . . . Aan de ene kant waren ze vreselijk sentimenteel, aan de andere kant sloegen ze de mensen dood. Er was er één bij' (één) 'die niets zei en je een lekker stuk brood gaf.'²

In Dachau ontwaarde de Duitse politieke gevangene Edgar Kupfer-Koberwitz, die er sinds de lente van '41 gevangen zat, in '43 een duidelijk verschil. '*Die Posten, die wir früher hatten*', tekende hij medio mei in zijn (bewaardgebleven) dagboek aan,

'waren wirkliche SS-Barbaren, Sadisten und Mörder von Beruf. Dann kamen nette alte Männer. Sie benahmen sich fast alle harmlos und nett und beteuerten uns, sie seien ahnungslos gewesen, für welchen Dienst man sie ausersehen habe; hätten sie es gewusst, keiner von ihnen wäre dazu bereit gewesen . . . Jetzt sind diese alten Männer alle abgelöst worden. Einer von ihnen hatte an die Wand eines Wachturms geschrieben: 'Christus hat viel gelitten, aber in Dachau war er nicht.'

¹ A.v., p. 318. ² Verslag van gesprek met Maurits Fraenkel (19 nov. 1947), p. 14 (GC).

CORRUPTIE VAN DE 'SS'

*Nun haben wir junge Posten, meist Ausländer, Rumänen, Bulgaren, Jugoslaven, Volksdeutsche, alles was man sich denken kann. Sie sind meist nicht sehr erbaut von ihrem Dienst, aber sie sitzen in der Falle, können nicht heraus. Einige versuchen sogar, sich kameradschaftlich zu uns zu stellen*¹

– ‘*einige*’: een kleine minderheid dus. Met dat al: de ‘*wirkliche SS-Barbaren*’ waren in Dachau uit de rijen der bewakers verdwenen.

*

Onder de voornaamste eigenschappen die dr. Benedikt Kautsky aan de kamp-SS'ers toegekend heeft, is er één waarbij wij nu willen stilstaan: de corruptie. Zij vormde een vanzelfsprekend verschijnsel. Talrijke machthebbers van het Derde Rijk waren in zoverre corrupt dat zij naast de inkomsten waarop zij krachtens hun functie of hun cumulatie van functies recht hadden, inkomsten toucheerden die hun door de *Partei* of door particuliere instanties toegeschoven werden. Wij herinneren aan de miljoenen die Himmler uit de *Freundeskreis des Reichsführers-SS* toevloeiden. Nu was Himmler, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Goering, een man die in zijn persoonlijke behoeften betrekkelijk bescheiden was, maar dat kan van de meeste *Lagerkommandanten* en overige officieren van de kamp-SS niet gezegd worden. Zij haalden naar zich toe wat zij halen konden. Als heren over leven en dood met betrekking tot de gevangenen meenden zij in alle opzichten boven de wet te staan. Tekenend is het dat Höss, de kampcommandant van Auschwitz-Birkenau, een Joodse *maitresse* had (die hij, toen zijn verhouding met haar zijn positie in gevaar bracht, in de strafbunker trachtte te laten verhongeren) – dergelijke verhoudingen kwamen vaker voor, ongeacht de Neurenberger wetten. Men krijgt soms de indruk dat de kamp-SS'ers, evenals de gevangenen, de concentratiekampen als een aparte wereld beschouwden binnen de wereld van het Derde Rijk.

De mogelijkheden om van het kamp te profiteren waren legio. Zij vloeiden uit de situatie voort waarbij, al was corruptie dan ook verboden en strafbaar, effectieve controle ontbrak. Bovendien zagen de voornaamste leden van de gevangenen-hiërarchie het als in hun belang om met corrumperende aan-

¹ Edgar Kupfer-Koberwitz: *Die Mächtigen und die Hilflosen. Als Häftling in Dachau*, dl. II (1957), p. 137-38.

biedingen te komen: hoe kon een *Lagerältester* anders zijn prominente positie handhaven? Menige gevangene die over bijzondere, bijvoorbeeld artistieke gaven beschikte, trachtte bij de prominente gevangenen en bij de kamp-SS'ers in het gevlij te komen: werden zij afnemers van zijn producten, dan kon hij er zeker van zijn dat hij in een 'goed' *Kommando* opgenomen werd of zelfs in het geheel geen normaal werk meer behoefde te verrichten. Ook van de inschakeling der gevangenen in het Duitse bedrijfsleven, waartoe het in de 'tweede fase' kwam, ging een corrumperende invloed uit: leden van de kamp-SS hadden invloed op de toewijzing van gevangenen aan particuliere ondernemingen, omkoperij in allerlei vorm kwam menigmaal voor. Trouwens, door gevangenen toe te wijzen aan SS-bedrijven spekten de meest vooraanstaande SS'ers uit de concentratiekamp-sector hun eigen zak: zij waren veelal tegelijk directeuren of commissarissen van de SS-ondernemingen die wij eerder vermeldde, en streken een deel van de winst op in de vorm van tantièmes. Dat gold in de eerste plaats voor Pohl, de chef van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*; hij had enorme neveninkomsten en bezat o.m. een groot landgoed in Mecklenburg dat hij door vrouwelijke gevangenen uit Ravensbrück liet bewerken. Geen wonder dat juist hij, wanneer een *SS-Richter* in een officieel vooronderzoek evidente gevallen van corruptie op het spoor gekomen was, zijn uiterste best deed, de zaak in de doofpot te stoppen.

Uiteraard was nergens de corruptie groter en werd nergens meer gestolen dan in de vernietigingskampen; de honderdduizenden Joden immers die die kampen binnengevoerd werden, hadden eigendommen bij zich die handelswaarde bezaten: kleding en schoeisel, koffers met inhoud, horloges, ringen, sieraden, soms ook bankbiljetten, diamanten en andere edelstenen die zij in hun bagage of op hun lijf verborgen hadden. Dat alles moest met hun gouden tanden of goudvullingen eigendom van het Duitse rijk worden. Inderdaad, grote transporten van kostbaarheden en andere goederen verlieten regelmatig de vernietigingskampen (wij gaven in hoofdstuk 1 enkele cijfers met betrekking tot de *Aktion Reinhard* en het complex Auschwitz-Birkenau), maar geen kamp was er waar niet een deel van de waardevolle buit achterbleef: bij gevangenen die die buit moesten sorteren (in Birkenau in het *Kanada-Kommando*) en bij de kamp-SS'ers van hoog tot laag.

In alle concentratiekampen werd bovendien door de kamp-SS'ers en de SS-bewakers geprofiteerd doordat zij zich een deel toeëigenden van de voor de gevangenen bestemde voedselvoorraden die elk concentratiekamp toegevoerd kreeg: zij aten er zelf van, stuurden pakketten naar hun gezinnen, maakten de gestolen voorraden te gelde op de zwarte markt of voerden ze aan de varkens welke vlees voor de SS-cantines bestemd was, dan wel aan

andere dieren. Zo was in Buchenwald aan de valkhof (een geschenk voor Goering waarvan de bouw anderhalf jaar gevergd had en waaraan ca. 135 000 Rm aan materialen gespendeerd was) een klein dierenpark toegevoegd met edelherten, wolven, vossen, fazanten, pauwen, roofvogels, apen, en vier beren. *'Verendete ein Tier, so mussten'*, aldus Kogon, *'die Juden'* (d.w.z. de familieleden van de in Buchenwald opgesloten Joden) *'durch eine freiwillige Geldspende für Ersatz aufkommen. Ein Wolf kostete dann rund 4 000 Rm, ein Eichhörnchen womöglich das gleiche. Häftlinge in den Bärenzwinger zu werfen und zerfleischen zu lassen, war unter dem Regiment des Kommandanten Koch'* (juli '37-februari '42) *'ein ernerisches SS-Vergnügen. Ernährt wurden die Raubtiere vorzüglich. Noch im Jahre 1944, als im Lager grosse Lebensmittelknappheit herrschte'* (zij was vooral gevolg van transportmoeilijkheden) *'bekamen die Bären, Affen und Raubvögel täglich Fleisch, das der Häftlingsküche entnommen wurde. Die Bären erhielten ausserdem Honig und Marmelade, die Affen Kartoffelbrei mit Milch, Haferflocken, Zwieback und Weissbrot.'*¹

Dr. Benedikt Kautsky moest van november '38 af als kelner fungeren in de club voor SS-officieren (het *Führerheim*) die zich bij Buchenwald bevond. Om de twee of vier weken vond er een *Kameradschaftsabend* plaats; dan stonden bij elk couvert zes tot acht verschillende wijnglazen die de een na de ander gevuld werden. Tijdens de oorlog, zo bericht hij, *'führen in regelmässigen Abständen Wagen nach Frankreich und Holland und holten von dort die besten alkoholischen Getränke'*: wijn en cognac uit Frankrijk, jenever uit Nederland. *'Die besten Sachen gingen in das Haus Kochs, und dann nahm sich der SS-Führungsstab sein Teil. Der Rest ging zur Kantine'* (de SS-cantine) *'bzw. zum Führerheim.'*² Koch werd overigens wegens allerlei misdragingen in de lente van '42 samen met zijn vrouw gearresteerd.³

In Ebensee kwam in '44 de politieke gevangene Nico Wijnen (in juni '41 gearresteerd wegens illegale communistische activiteit) in de SS-keuken te werken. 'Er was', vertelde hij na de oorlog,

'van alles: eieren, volle melk, suiker, boter, citroenen, verse groenten, veel

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 303. ² B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 319.

³ De voorbereiding van het SS-proces tegen Koch, zijn vrouw en enkele SS-functionarissen van Buchenwald nam bijna twee jaar in beslag. *Frau Koch* werd vrijgesproken, Koch zelf, ter dood veroordeeld, mocht zich aan het front rehabiliteren - hij werd, schijnt het, in april '45 in Buchenwald doodgeschoten op last van SS-Obergruppenführer Josias Erbprinz zu Waldeck und Pyrmont, Höherer SS- und Polizeiführer in de SS-Oberabschnitt Fulda-Werra; deze, een neef van koningin Wilhelmina, was tot haar grote ergenis een overtuigd nationaal-socialist geworden.

vlees . . . Ik at alleen maar goulasch, veel eieren, wat rauwe groenten, citroenen en eiwit. Voor de eiercognac die ik moest maken, kreeg ik dan 50 à 60 eieren, ik deed er alleen maar de dooiers in, de eierstruif hield ik voor mezelf. Desondanks heb ik door het zware werk in de een tot twee maanden dat ik in de keuken heb gewerkt, nooit meer dan 60 kg gewogen.¹

Dan waren er (wij duidden het verschijnsel al aan) de werkzaamheden die gevangenen ten behoeve van kamp-SS'ers moesten verrichten: het vervaardigen van beeldhouwwerken, van goud- en zilversmeedwerk, van schilderijen, van aardewerk, enzovoort, enzovoort. Gevangenen, aldus Kogon,

*'besorgten für die Wohnungen der SS-Führer die künstlerische Inneneinrichtung, verfertigten die unzähligen Geschenke, die sich die Clique gegenseitig spendete, und schufen die Prunkfassade des Lagers, hinter der sich das Elend ausbreitete . . . In den Buchdruckereien und Buchbindereien der Lager² wurden vor allem Luxuseinbände, alle Arten von Glückwunschkarten . . ., Spruchtafeln und Kunstschriften hergestellt. Die neuen Herren, deren Herkunft meist ziemlich dunkler Natur war, hatten fast alle den Ehrgeiz, zu langen Vorfahrenreihen und schimmernden Wappenschildern zu gelangen. Sie stellten daher eigene Kommandos 'Ahnenforschung' zusammen.'*³

Bij de exploitatie van de arbeidskracht van gevangenen ten bate van SS-officieren had Eicke zich niet onbetuigd gelaten: hij had, toen hij *Inspekteur der Konzentrationslager* werd, dichtbij Sachsenhausen door gevangenen een villa laten optrekken die als *'das Millionenhaus'* aangeduid werd. 'Deze (villa) is', zo vertelde na de oorlog een bij de bouw betrokken gevangene, modelbouwer van beroep,

'in de aanvang minstens één keer geheel afgebroken, omdat Eicke, zijn vrouw of zijn kinderen ergens ontevreden over waren. Een jachtkamer, volgens mijn berekening minstens f 60 000 waard, werd, na helemaal klaar gekomen te zijn, weer gesloopt . . . Deze villa bevatte twee badkamers, waarvan een voor de kinderen. Deze kinderbadkamer werd na de kritiek van een achtjarige dochter geheel gesloopt. Van boven tot onderen werd zij van tegels voorzien die een blauwige kleur moesten hebben. De wastafel die bij het slopen kapot ging, moest door het *Strafkommando* betaald worden; het gebeurde kostte aan de kameraad die haar gebroken had, het leven. De onkosten die te hoog zouden zijn geweest

¹ 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen' (1948), p. 7 (GC). ² Ook dit waren SS-bedrijven. ³ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 297-99.

bij inspectie, werden gedekt door fictieve uitgaven in het kamp Sachsenhausen, o.m. ten behoeve van een keuken die vergroot moest worden maar nooit vergroot werd, en door kortingen toe te passen op het gevangenen-eten.¹

In Buchenwald liet de vrouw van *Lagerkommandant* Koch, Ilse Koch, vóór haar huwelijk stenotypiste, door gevangenen een grote manège bouwen die aan materiaal ca. $\frac{1}{2}$ mln. Rm kostte. 'Der Bau', schrijft Kogon,

*'musste derartig beschleunigt werden, dass an die dreissig Häftlinge bei der Arbeit tödlich verunglückten oder zu Tode getrieben wurden . . . Nach Fertigstellung hielt Frau Koch dort einige Malen in der Woche ihre viertel- bis halbstündigen Morgenritte ab, wobei die Musikkapelle der SS auf eigenem Podium die Begleitmusik zu liefern hatte.'*²

In Auschwitz bewoonde *Lagerkommandant* Höss ook al een villa die van alle gemakken voorzien was. Hij liep tegen de lamp toen in de herfst van '43 ontdekt werd dat een SS-onderofficier, werkzaam in het 'ziekenhuis' van Auschwitz-Birkenau, zijn vrouw over de post een pak toegezonden had met drie klompen omgesmolten goud er in, afkomstig van naar schatting ca. honderdduizend lijken. SS-Richter dr. Konrad Morgen kreeg toen opdracht, een gerechtelijk vooronderzoek in te stellen. Hij en zijn medewerkers constateerden dat talrijke SS-officieren in het bezit waren van gestolen voorwerpen: die voorwerpen werden in een aparte barak als bewijsstukken verzameld (de barak brandde af). Ook tegen Höss en tegen het hoofd van de *Politische Abteilung* bij de *Kommandantur* van Auschwitz, SS-*Untersturmführer* M. Grabner, en diens superieur, SS-*Standartenführer* dr. Rudolf Mildner, chef van de *Gestapo* in Kattowitz, verzamelde Morgen bezwarende gegevens. Van hen drieën werd Grabner gearresteerd (in hoeverre hij gestraft is, weten wij niet), maar Mildner en Höss werden slechts overgeplaatst: Mildner naar Denemarken, waar hij *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* werd, en Höss naar het SS-*Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* waar hem de leiding van een der afdelingen werd toevertrouwd. Een aantal lagergeplaatsten moest het gelag betalen: twee SS-officieren en ruim twintig SS-onderofficieren werden berecht – de meesten hunner werden tot enkele jaren gevangenisstraf veroordeeld. Aan de corruptie in Auschwitz veranderde niets. 'Wenn die Judentransporte nicht abgestellt werden, können Sie', had Morgen van een SS-officier te horen gekregen, 'alle vier Wochen die ganze Wachmannschaft auswechseln.'³

¹ 'Verslag van mededelingen van H. Schmidt' (6 april 1948), p. 6 (GC). ² E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 303. ³ H. Langbein: *Menschen in Auschwitz*, p. 341.

Als *Lagerkommandant* was Höss in november '43 opgevolgd door SS-Obersturmbannführer Arthur Liebehenschel, die aanzienlijk minder bruut optrad maar aan het systeem weinig kon wijzigen. 'Hij kreeg', aldus na de oorlog de Nederlandse gedeporteerde Elkan Speyer,

'een prachtig groot huis dat hals over kop voor hem in orde gemaakt moest worden. Wij kwamen er in te werken toen de electriciens er nog in moesten en de loodgieters nog aan de badkamer bezig waren. Ik taxeer de installatie op f 100 000-f 150 000.¹ Wij hebben er Perzische kleden moeten versnijden om een mooi geheel te krijgen. Ook de gordijnen waren van tapijten gemaakt. Het was schitterend ingericht. Ik meen dat we er 's middags om zes uur inkwamen en dat de volgende morgen half vijf alles klaar was. Zelfs de meubels stonden er toen in. Toen kwam onze chef, de *Unterscharführer* Breitfisch het werk inspecteren. Hij zag dat we het laatste gedeelte van een rood tapijt met wit garen hadden genaaid. Dit hadden we gedaan omdat we geen rood garen meer hadden. Hij heeft toen onze *Vorarbeiter* afgetuigd dat het bloed uit zijn mond en neus kwam. Het garen moest daar volgens de bedoeling van Breitfisch maar mee bijgekleurd worden.'²

'Niemand', zo besluit Kogon zijn hoofdstuk over de corruptie van de SS, *'wird es verwunderlich finden, dass die Dauernutzniesser eines solchen Systems nicht die geringste Lust zeigten, ihr Leben in Hölle und Fülle, in Sauferei, Völlerei und Hurerei aufzugeben, um etwa an die Front zu gehen und für das gepriesene deutsche Vaterland zu kämpfen. Die Konzentrationslager wurden eine wahre Drückeberger-Basis der Totenkopf-Elite.'*³

Daarbij valt nog te bedenken dat de kamp-SS'ers in eigen ogen slechts op één wijze telkens opnieuw hun z.g. onmisbaarheid konden bewijzen: door onder de gevangenen een maximum aan slachtoffers te maken.

Aankomst

Slachtoffers vielen er veelal reeds bij, of beter: door, de aankomst in het kamp. Er speelde zich bij dit gebeuren een voorgeschreven reeks handelingen af: de gevangenen werden door kamp-SS'ers en SS-bewakers van het

¹ Naar de huidige geldswaarde (1977): f 1 mln - f 1,5 mln. ² 'Verslag van mededelingen van Elkan Speyer' (21 mei 1947), p. 18 (GC). ³ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 313.

'EMPFANG-ZEREMONIE'

dichtstbijgelegen station afgehaald (wij herinneren er aan dat die gevangenen dan dagen, vaak ook weken, dwars door Duitsland onderweg waren geweest), naar het kamp gebracht, ingeschreven in de *Politische Abteilung* en vervolgens door de poort het eigenlijke kamp binnengevoerd; daar moesten zij zich ontkleden; zij werden geschoren, gefotografeerd, gedesinfecteerd en gebaad; vervolgens kregen zij in de *Bekleidungskammer* kampkleding en -schoeisel uitgereikt en via de *Effektenkammer*, waar hun persoonlijke bezittingen afgegeven en geregistreerd werden, kwamen zij tenslotte in de quarantainebarakken terecht.

Hoe het bij deze reeks van handelingen toeging, is door verscheidene Nederlandse gevangenen beschreven. Wij kiezen bij wijze van voorbeeld de beschrijving door ds. Knoop van zijn aankomst in Dachau in april '42:

'Op het perron van het station Dachau werden wij door de SS overgenomen van de *Grüne Polizei*. Deze SS bereidde ons reeds aanstonds een zeer feestelijke ontvangst. Zij begonnen met het schreeuwen van het bevel: 'Mützen ab', welk bevel ze begeleidden met slaag en trappen als het, naar hun mening, niet spoedig genoeg werd opgevolgd. Dan sloegen ze ons het hoofddekse van het hoofd. Vervolgens moesten we ons in rijen van vijf man achter elkaar opstellen en het station afmarcheren naar de autobussen, die op ons te wachten stonden. Ons werd bevolen in deze autobussen te stappen. We deden het. Maar toen we ons op de banken wilden neerzetten, bleek dit niet in de bedoeling van de heren te liggen. Vlak achter de chauffeur was namelijk een aantal banken weggebroken en dus een vierkante open ruimte gemaakt. Naar die open ruimte werden we geschopt en geslagen, zodat we tenslotte op elkaar gestapeld op de grond kwamen te liggen, waar we met onze bagage gedurende de gehele tocht naar het concentratiekamp moesten blijven liggen . . . Terwijl we zo op en door elkaar lagen, werden we onthaald op een gesprek, dat die SS-bloedhonden met elkaar hadden, en waarin zij hun plannen voor onze langzame doodmarteling ontvouwd. Erg bemoedigend was dit niet.

. . . Toen we in het kamp waren aangekomen, werden we op dezelfde hardhandige manier uit de autobussen geranseld als waarop we er in geranseld waren. Daarna moesten we ons voor een gebouw, dat nog buiten het eigenlijke kamp gelegen was, opstellen. We zouden . . . in dat gebouw worden geregistreerd . . .

Toen deze plichtplegingen, die nogal enige tijd in beslag namen, verricht waren, werden we, nadat we ons ontkleed hadden, volledig kaalgeknipt. Vervolgens werden wij gefotografeerd, nadat we onze kleren weer hadden aange trokken. Bij dat fotograferen greep weer een klein plaag-incident plaats. Dat ging zó. Ik moest op de daarvoor aangewezen kruk gaan zitten, zonder dat ik enige notie had, dat er iets pijnlijks zou gaan gebeuren. Argeloos zette ik mij neer. Maar nauwelijks was ik gezeten of ik sprong verschrikt van pijn overeind. Wat was er gebeurd? In de stoel zat een gaatje. Als men nu gezeten was, drukte een van de SS-bewakers op een knop en uit dat gaatje sprong met kracht een

lange scherpe naald te voorschijn, die zich in het zitvlak diep indrong. Vandaar dat men verschrikt overeind sprong. En daarom was het de hoogstbeschaafde SS nu te doen. Ze vonden dit zo geweldig grappig, deze leden van het *Herrenvolk*, dat zij schaterlachten van de pret. En plezier dat de heren hadden!

Weer gingen we een gebouw binnen, waar we ons ten tweeden male moesten ontkleden. Het was april en nog erg koud. Een snerpemde oostenwind gierde over de wijde appèlplaats. De plassen buiten het gebouw waren bevroren. Het vroom dus nog. Nu was het echter in het gebouw, waar we gefotografeerd waren, snikheet, zodat we door en door bezweet waren. En toen kwam het verschrikkelijke. We moesten ons niet slechts ontkleden, maar men liet ons een uur of anderhalf ontkleed staan in een localiteit waarvan men opzettelijk al de deuren en ramen tegenover elkaar had opengezet, zodat het gruwelijk tochtte. We stonden te rillen van de kou en men liet ons eenvoudig staan. Een drietal mannen haalde zich daarmee een longontsteking op de hals, waaraan ze korte tijd daarna reeds overleden.

. . . Nadat we lang genoeg naakt in de kou hadden gestaan en ons gebaad hadden, kregen we onze gestreepte kampkleding en ons gevangenen-nummer. We hadden opgehouden te bestaan. Ik zag toen mezelf terug als een verlopen bedelaar. Het ondergoed, dat zeer dun was, was kapot. Knopen zaten er niet aan. Ook mijn bovenkleding was een treurig stelletje kleding. Het was me trouwens ook veel te groot en te wijd.

Vervolgens werden we gebracht naar het *Block* . . . voor de nieuw-ingekomenen waar we een maand zouden blijven.

. . . Een paar dagen na onze aankomst hield de kampcommandant, een man, die over lijken ging, voor ons nieuwelingen een begroetingsrede, zo van het Naziformaat, dat we allen kennen. De inhoud was ongeveer als volgt. Door onze eigen schuld waren we de uit de samenleving uitgestotenen, die elk recht op enige barmhartigheid in de nationaal-socialistische volksgemeenschap hadden verspeeld. We waren des doods schuldig. Nochtans had Adolf Hitler ons de barmhartigheid bewezen ons in een concentratiekamp op te nemen, waardoor de dood niet onmiddellijk aan ons voltrokken zou worden. We mochten nog leven. Maar we moesten ons niet verbeelden, dat we in dat leven hier nog enige barmhartigheid konden verwachten. Zolang we nog niet dood waren, zouden we 'restlos' geëxploiteerd worden ten bate van het Derde Rijk, net zolang totdat we uitgeëxploiteerd zouden zijn. Daarna gingen we allen door de schoorsteen, n.l. van het crematorium. Want 't eind was toch: de dood, de dood van Dachau. Er was geen hoop meer voor iemand onzer. Alleen het een of ander vergrijp kon die dood nog verhaasten. En toen kregen we een lijst van vergrijpen, waarop de doodstraf door het vuurpeloton stond, te horen. En dat waren er zoveel, dat wij niet begrijpen konden waaraan we ons dan nog zouden kunnen schuldig maken, zonder dat er aan ons leven een eind zou gemaakt worden door een salvo geweerschoten.¹

¹ H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 78, 83-86.

Het ging in de andere 'officiële' concentratiekampen min of meer op dezelfde wijze toe, zij het dat soms variaties voorkwamen die een extra kwelling betekenden. In Mauthausen werden de gevangenen bij aankomst bergopwaarts hollend naar het kamp gejaagd, terwijl woeste honden om hen heen sprongen; hetzelfde gebeurde ook wel in Buchenwald. In Neuengamme werden zij een tijdlang, als zij het hok betraden waar zij naakt gefotografeerd zouden worden, besprongen door een reusachtige aap – de gehele *Empfang-Zeremonie* was gericht op volstrekte demoralisatie. 'We hadden opgehouden te bestaan', schreef Knoop. Inderdaad, 'es gab', aldus Kogon, 'nicht sehr viele Personen, die diesen Prozess der Willensbrechung und menschlichen Entwürdigung ohne innere Schaden überstanden.'¹

Elementen uit de *Zeremonie* die, zo blijkt uit beschrijvingen, vele gevangenen bij uitstek troffen, waren het naakt paraderen, dat dwars tegen de geldende moraal inging, en het verlies van de haren, dat vooral voor de vrouwelijke gevangenen een zware slag was. Er werd veel bij gehuild, 'want', aldus Anne Berendsen,

'het verlies van je haren treft je ergens heel diep. Je bent niet meer compleet, het verbreekt opnieuw een band met de wereld en het maakt iets nieuws van je, iets lelijks, iets dat jezelf vreemd is, waar je zelf angstig tegenover staat, dat geheel tot het kamp schijnt te behoren.'²

Niets had men meer over behalve het naakte lichaam, het naakte bestaan.

*

In Dachau bleven, gelijk weergegeven, de gevangenen in '42 vier weken in de quarantaine-barakken – het kon elders korter, maar ook langer duren. Anne Berendsen:

'Al in het begin van je loopbaan hier ben je soms de vertwijfeling nabij. Je zit in een *Block* voor nieuw aangekomenen, voor het eerst onder het gewoonlijk onrechtvaardige bewind van een *Blockälteste* en haar assistente, de *Stubenälteste*. Je zit, temidden van een groot tumult van geschreeuw of in een angstige stilte bij een verbod tot praten, in een overvolle. Gewoonlijk sta je, doodmoe op één

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 76. ² Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 32-33.

gedrukt, zonder zitplaats, op zijn best hang je met zijn tweeën op één kruk. Je weet niet, waar je je bergen moet, je moogt dan hier niet zijn dan daar niet, je wordt overal verjaagd, omdat ze willen schoonmaken, omdat ze ruimte moeten hebben om ergens met een administratie te zitten of op een tafel het brood voor het *Block* neer te leggen. De tijd kruipt om, je weet niet, wat te beginnen.

... Je wordt voor het eerst van je leven plotseling met een natte dweil de waskamer uit geslagen, je ziet het voor het eerst gebeuren, dat de gevangene, die de toiletten schoonmaakt, een deur, die naar haar zin te lang dicht blijft, open ramt, en degene, die zich daar bevindt naar buiten trekt, krijsend. Je hebt nog in het geheel geen vastigheid, je hebt nog geen vriendinnen, je weet het nog steg, je hebt nog geen vaste manier van leven verworven. Je wordt alleen gekeurd voor werk, je staat tussen vreemde mensen van allerlei slag – zwijgende Slavische boerinnen, ijverige, graag willende Duitsers – een gehele menigte, waar je van weet, dat ze geen van allen ooit iets naders voor je zullen gaan betekenen.¹

Soms werden aan de gevangenen, terwijl zij nog in quarantaine waren (zij werden dan in sommige kampen ook tegen allerlei ziekten ingeënt), al werkzaamheden opgedragen en in elk geval werden hun (men denke aan Knoops beschrijving) de kampegels bijgebracht; ook werd hun geleerd hoe zij zich bij de appels te gedragen hadden. In Sachsenhausen duurde in '42 de quarantaine-periode circa twee weken – daar werd in die tijd door de betrokken gevangenen elke dag twaalf uur lang gemarcheerd, waarbij zij zich herhaaldelijk op de grond moesten werpen om daar rond te wentelen, over de stenen, door de modder.

Terwijl men in quarantaine was, werd bepaald, in welke barak men opgenomen zou worden en bij welke werkploeg (*Kommando*) men zou worden ingedeeld – was de quarantaine-periode afgelopen (en had men haar overleefd!), dan begon het 'eigenlijke' concentratiekamp-bestaan.

Eén dag

Over het bestaan der gevangenen hebben wij veel te schrijven: over hun werk, over de koude en de honger die zij leden, over de ziekten die hen teisterden, over hun contact met de buitenwereld, over de bevoorrechte minderheid der *Kapo's* die hen veelal evenzeer tyranniseerde als de SS, over

¹ A.v., p. 34-35.

hun reacties op het kampbestaan, over de houding van de nationale en andere groepen onder hen, en over hun verzet. Wij zullen dat alles systematisch aan de orde stellen. Daar schuilt bij deze thematiek een gevaar in: het gevaar namelijk dat de lezer zich niet voldoende bewust wordt wat één enkele dag in het bestaan van een gevangene inhield. Wenselijk lijkt het ons derhalve, aan onze beschrijving van de genoemde verschillende aspecten het beeld van één enkele dag in het bestaan van 'gewone' gevangenen te laten voorafgaan. Wij willen dat niet in eigen woorden doen maar kiezen twee beschrijvingen van gevangenen zelf, één van een man, één van een vrouw: ds. J. Overduin en dr. Anne Berendsen. Beiden schrijven, het zij erkend, hoofdzakelijk over hun persoonlijke ervaringen, maar wij menen dat die ervaringen in voldoende mate een algemeen karakter dragen.

Overduin situeert zijn beschrijving van een dag in Dachau¹ (wij hebben op enkele plaatsen bekortingen aangebracht) uitdrukkelijk in de 'eerste fase': 'een gemiddelde dag zoals we die beleefden in de maanden augustus, september, oktober, november en december van het jaar 1942'.

★

's Morgens kwart over drie à half vier (in november werd dit vier uur à half vijf) werd men gewekt door een gebrul: 'Aufstehen!', opstaan. Dit was het begin van de zenuw- en afmattingsoorlog. Op hetzelfde moment moest alles met één sprong uit zijn bed zijn; en het gerèn en gedraaf nam een aanvang. Men had slechts op z'n gunstigst een uur of vijf geslapen, men mocht geen rustige overgang maken van slaap- tot waaktoestand. Met onwezenlijke gezichten en zenuwachtige ogen holden de gevangenen door elkaar om in een minimum van tijd ongelooflijk veel klaar te krijgen. We sliepen drie-hoog boven elkaar. Er was geen behoorlijke ruimte voor de *Bettenbau* . . . De bovenste en onderste slapers vlogen eerst naar het *Waschraum*, de wasgelegenheid, om met z'n honderden een plaatsje te veroveren bij één der twaalf kranen om handen, hoofd en bovenlichaam te wassen in enkele minuten tijds. Snel naar het kastje in het woonvertrek om aan te kleden en de handdoek model op te vouwen, die in een bepaalde vouwvorm moest blijven hangen. O, indien die ellendige handdoek in de loop van de morgen uit de vouw was gesprongen, we kregen om half twaalf daarvoor een flinke mishandeling. Intussen moesten de 'midden-slapers' klaar zijn met hun

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, pag. 163-174.

Bettenbau, zodat zij nu naar het wasvertrek holden, terwijl nu de bovenste en onderste slapers hun matras 'model' moesten opmaken. In enkele minuten kon men zijn matras niet als een kist, zó rechthoekig, klaar krijgen. Maar het moest! Men schrok zich ongelukkig, wanneer nu reeds geschreeuwd werd: 'Kaffee fassen', koffie halen. De *Kostträger* waren reeds eerder ongewassen, zonder *Bettenbau*, naar de keuken gesnel om koffie te halen. Tempo! tempo! Wanneer 'Kaffee fassen' geroepen was, moest men alles in de steek laten, en op nummer in de rij staan naast zijn kastje, met het pannetje in de hand om langs de *Stubenälteste* te marcheren en een halve liter koffie in ontvangst te nemen. Ook dit gebeurde niet zonder ongelukken, en ook hieronder vielen vele stompen in het gezicht, want de één hield zijn pannetje te dicht bij de schep, de ander te ver af, de één hield zijn pannetje te scheef, de ander deed te langzaam of te snel. Men dronk staande het drabbige vocht leeg (nu en dan was het Knorr-soep, bruin water met een beetje meel); de meesten hadden immers geen zelfbeheersing genoeg gehad om voor de ochtend een stukje brood van de vorige avond te bewaren. Dat was dus hun hele ontbijt.

Na enkele minuten staande ontbijt, waarin voortdurend geraasd en geslagen werd, omdat de *Stubenälteste* reeds vele misdaden had gesignaleerd in de slaapzaal en bij het aankleden, waarbij enkele slachtoffers bijzonder onder handen werden genomen en reeds met een bloedneus of blauw oog wegdropsen, holden we allen naar het wasvertrek om de pannetjes te wassen. Teruggekomen moesten we *Spinden putzen*, onze kastjes schuren, en het eetgerei glimmend poetsen. Onderwijl brak een donderbui van scheldwoorden en dreigementen boven ons hoofd los. We kregen bij voorbaat reeds de verzekering, dat we vandaag weer iets zouden beleven, als er iets ontbrak aan de *Bettenbau* of aan de *Spinden*. 't Is hier een *Saustall*, zwijnenstal, 'ihr könnt heute etwas erleben, das garantiere ich euch', jullie kunnen vandaag wat beleven, dat garandeer ik jullie, was het rusteloos refrein.

Onder doodse stilte van onze kant werkten we door. Onze wanhopige ijver werd verbroken door het bevel 'raus', d'r uit! Wie niet bliksemsnel alles opgeborgen had en zijn klompschoenen of sandalen uit het regaal te pakken had, en met zijn muts nog niet buiten op de *Block*-straat stond, werd eruit geslagen en getrapt. Slechts een deel bleef achter, omdat men bij toerbeurt *Stubedienst* had, d.w.z. een stuk of twintig veegden en stofften het slaapvertrek, schrobden en dweilden de vloer in het woonvertrek, en deden hetzelfde in het wasvertrek, wc-ruimte en *Vorraum* (onze hal!).

We stonden nog in het schemerdonker of in volle duisternis een tien minuten te wachten totdat gebruld werd 'Antreten!'. We stelden ons op met ongeveer achthonderd man, de langsten voorop, de kleinsten achteraan. Zo stonden op dat moment alle werk-*Blocks* aangetreden. Het fluitje of de

sirene ging op de *Lager*-straat, en we marcheerden *militairement* naar de appèlplaats. De *Stube*-oudsten als onderofficieren en de *Block*-oudste als hoofdofficier ernaast, spiedend of er één onregelmatigheid te constateren was, terwijl de zware stem van de beul van ons *Block* de maat erin hield met z'n '*Links, links, links und links. Links, zwo, drei, vier!*'.

Op de *Lager*-straat en de appèlplaats brandden nog de grote elektrische lantarens en de grote zoeklichten, want het was nog donker. Ieder zag er dodelijk vermoeid uit, we hadden in één uur meer moeten doen dan men bij normaal tempo in drie uren kan presteren. De zenuwen werden gesloopt, men rustte nooit uit, men was ziek van de honger. En nu begon pas goed de dag van zware arbeid en verdere kwellingen. Ieder *Block* stond op de appèlplaats op een vaste plaats. De *Blocks* marcheerden en stonden altijd in rijen van tien. Het uitrichten der troepen nam een kwartier à een half uur in beslag. Er mocht niets aan ontbreken. Alle rijen van aaneengeschakelde *Blocks* moesten één rechte lijn vertonen. Wanneer het bekende 'stand, mutsen af, de ogen links' gecommandeerd was, en de *Rapportführer* de aantallen der *Blocks* hadden gecontroleerd en gerapporteerd, hoorde men over de appèlplaats de luide schreeuw '*Arbeitskommandos formiert*'. Dan holden al die duizenden door elkander, omdat wij allen opnieuw gegroepeerd werden, nu niet meer naar de nummers van ons *Block*, maar naar het arbeidscommando, waarin we thuis hoorden. Maar niet allen konden hard lopen, velen strompelden als half stervenden met hun dikke wegtrottende benen. Verscheidenen vielen reeds en konden niet meer, zij bleven liggen, hopende op een spoedige dood in het *Revier*. Maar dat ging zo maar niet. De *SS* gaat er van uit, dat ook half stervenden simuleren en slechts lui lakken zijn. Men werd naar zijn arbeidscommando geslagen en gesleept. Hier bad met angstig-smekende ogen een Russische jongen om genade, die hij niet kreeg; daar lag een uitgeteerde Poolse geestelijke te snikken als een kind; even verder gooide men enkele emmers water over een bewusteloze om hem 'bij te maken'. Je moest mee. *Befehl ist Befehl*. En in het kamp kent men levenden of doden. En levenden werken, en doden niet. Het feit, dat men niet in de invalidenbarak of het *Revier* was, was voldoende rechtsgrond om arbeid te eisen, hoe men er ook aan toe was.

Het is intussen half zes geworden en na een uur is de appèlplaats leeg, dan zijn door de *Arbeitsführer* en zijn staf alle commando's afgeroepen, die wegmarcheren onder het 'vrolijk zingen' der *SS*-liederen. . . . De commando's waren van zeer uiteenlopende grootte, van drie tot vijftien- à zestienhonderd man. Daartussen lagen ze van enkele tientallen of honderdtallen.

De grootste commando's waren Plantage, *Liebhof*, de fabrieks- en de *Transportbaulage*-commando's. Onder Plantage verstond men de grote

kwekrijen van groenten, aardappelen, geneeskrachtige kruiden, z.g. proeftuinen. *Liebhof* was het boerenbedrijf en moestuinen. . . . Fabriekscommando's werkten in conserven-, wapen- en porseleinfabrieken. *Transportbaulage* werkte op de spoorwegemplacements van het SS-kamp om zware bouwmaterialen te lossen en te laden, en op de geweldig grote opslagplaatsen. De meeste geestelijken werkten op de zwaarste commando's. Omdat dit *Schwerarbeit*, zware arbeid, was, kreeg men elke dag of enkele malen per week een extra rantsoen brood met belegging, maar de geestelijken waren hiervan zo goed als altijd in 1942 uitgesloten, zoveel voelde men voor het Christendom, dat mede tegen het bolsjewisme moest strijden.

Mijn eerste commando was '*Garage-Instandsetzung*', een der zwaarste commando's, maar zonder extra rantsoen, omdat hieraan maar twintig, hoogstens veertig man verbonden waren. Wat ons werk was? Officieel het schoonhouden van autogarages. Maar daar is nooit wat van gekomen. We waren 'manusjes-van-alles'. De eerste week moesten wij straten vegen, gras tussen de stenen verwijderen, vuil ruimen, bomen rooien. De tweede week hooien op een boerderij van een der SS-onderofficieren. De derde tot achtste week wagons kolen lossen in grote aanhangwagens van auto's, die we zelf moesten trekken door het glooiend gebied, hetgeen moordend werk was.

Om zes uur waren we op de plaats van bestemming, grote garage-boxen, waar we onze gereedschappen haalden: schoppen, houwelen, bijlen enz. We werkten tot tegen half 12. In snelle pas terug naar het kamp. Officieel hadden we nu een rusttijd van een klein uur. Onbeschrijfelijk vermoeid hunkerde men naar één minuut zitten of liggen op de grond. Men zou koninkrijken gegeven hebben voor een kwartier slapen en een ganse wereld voor een goed maal. Maar dit werd ons alles onthouden. Vanaf de appèlplaats liepen we in draf naar ons *Block*, met angst in het hart: wat zullen we nu weer beleven. En ja, één blik in de slaapzaal was voldoende om zekerheid te krijgen, dat we inplaats van een uur rust, een uur in 'het logement der duivelen' zouden beleven. Tijdens de morgenuren, waarin elke minuut ons te zwaar was, en wij hijgden naar half twaalf om wat soep en rust, was het sadistisch brein van de *Stubenälteste* bezig geweest om weer nieuwe collectieve straffen enige rechtsgrond te verschaffen, welke hij vond in het strootje, dat hij ergens in de slaapzaal gevonden had, of in een matras, die niet rechthoekig gestopt was. Hij had alle dekens, lakens, matrassen op een hoop door elkander gesmeten, waardoor alles grijs van de stof zag. Dit was ons eerste beeld van nieuwe ellende.

Nadat we schoenen, voeten en handen in ijl-tempo gewassen hadden, werden we ongeschoeid vanwege de 'heilige' grond met scheldwoorden en trappen verwelkomd en het slaapvertrek ingejaagd. Als razenden moesten

we werken aan de *Bettenbau*, en niemand zou soep krijgen, wanneer alles niet 'tadellos', onberispelijk, in orde was. Na drie kwartier zwoegen en zenuwachtig jagen, mochten we aantreden om soep te halen. Nauwcelijks hadden we *staande* enkele lepels binnengeslokt, of meneer de *Block*-oudste verscheen met zijn stierenkop, diep verontwaardigd over die 'verwaarlozers', van wie hij gehoord had, dat ze een zwijnenstal van hun slaapkamer hadden gemaakt. Nog zie ik hem met een bezemsteel in zijn hand zijn toorn-delirium uitgieten in grotendeels onverstaanbare scheldwoorden over die weerloze schapen in het hok, wat eindigde in het opjagen van alle gevangenen in een hoek van het dagvertrek, waarna hij als een bezetene sloeg op de hoofden van de rampzaligen. 'Vreten kunnen jullie, maar fatsoenlijk werken, ho maar. D'r uit! Hop, hop, hop.' En daar werden we weer uit het woonvertrek geslagen. De nog grotendeels gevulde pannetjes moesten we één, twee, drie, ledigen in de wc's, snel schoonmaken, poetsen, in de kasten brengen, terwijl er reeds gebruld werd 'aantreden'. Daar marcheerden we weer naar de appèlplaats.

Ons wachtte nu weer een zware arbeid in de brandende zon van half één tot zeven uur. Hoe kwamen we die zes-en-een-half uur achtereen door? Biddend om kracht sleepten we ons ellendige lichaam verder. En daar stonden we weer op de wagons met grote kolenschoppen de zakken van 50 à 60 kg zwaarte vol te scheppen. Dan de zakken op de vrachtwagens laden, dan met tien à twaalf man per wagen ze een klein uur voorttrekken om ze weer te lossen in de grote kolenloodsen of te bezorgen in de huizen van de heren SS-officieren, die woonden op de 'Eickeplatz' en de 'Strasse der SS'. Een keer moest ik de 'Mevrouw' des huizes vragen, of we de zakken met kolen door het huis of door een kelderraampje in de kelder moesten brengen. 'Mevrouw' was reeds in de kelder. Ik keek door het raampje om haar dit te vragen. Nog zie ik de doodsschrik op het gezicht van deze vrouw, toen ze mij als het gezicht van de wandelende dood door het raampje zag. Met een gil holde ze de kelder uit. Ja, zo zag ik er uit. Nog maar tachtig pond woog ik, een wandelend geraamte, en mijn gezicht was door het zwarte kolenstof nog meer naar een doodskop getekend. Ik weet nog, dat ik tegen me zelf zei: 'Nu oppassen, het niet erg vinden, dat je zo dicht bij de dood bent, want later kun je na al die narigheid met dankbaarheid nog eens lachen om dit voorval.' Wie de moed liet zinken in zulk een stadium, was binnen een dag dood.

Als slaven trokken we de onmogelijk zware *Wehrmacht*-wagen, hoog opgetast met kolen. Van voren trokken vier man, aan elke zijde met touwen vier man. Telkens trok de *Kapo* of een SS-kerel aan onze touwen, of die wel strak genoeg gespannen waren, een paar trappen of stompen beduidden 'harder trekken'.

En zo reden we af en aan. Telkens bezweken we onder de zware zakken. Hoe kreeg je zo'n zak weer op je nek? Enkele beesten van jonge SS-recruten schopten net zo lang, tot het weer 'ging'.

Eindelijk was het zeven uur. Naar de appèlplaats. Dan wachtte ons in het avondappèl nog een ware marteling.

Daar kwamen ze binnen, de afgebeulden. Er werden in 1942 elke avond doden en stervenden meegesjouwd, die ook aan het appèl moesten 'deelnemen', want het getal moet toch kloppen, hetgeen veel belangrijker is dan een mensenleven.

Meestal duurden deze plechtigheden anderhalf à twee uren, de vriendelijke beloning op onze zware arbeid van de eindeloos lange martel-dag.

Een eindeloos 'richten', totdat de manschappen '*tadellos*' (een woord om ziek van te worden) stonden. Wanneer de *Rapportführer* de getallen der afzonderlijke *Blocks* hadden opgenomen, was het wachten op meneer de commandant, wanneer het zijne genadige Hoogheid beliefdde te komen om de rapporten voor het aangezicht der mannen in ontvangst te nemen. Meneer zat te eten en te drinken of grappen te maken met zijn staf, terwijl daar duizenden mensen hem stonden te vervloeken in hun kommervolle ellende, of stonden te bidden om ontferming uit den Hoge.

Op deze plaats werd gevloekt of gebeden, of beiden tegelijk door sommigen.

Ook gebeden. Het was voor ons in 1942 de enige gelegenheid om met de ogen dicht te staan en gemeenschap met de Overste Leidsman des geloofs, Jezus Christus te zoeken. Men kon zien, dat de *Blocks* 26, 28 en 30, bestaande uit geestelijken in gebed waren.

... Het afmattende appèl duurde één à anderhalf uur. Eindelijk klonk het verlossende woord: '*Häftlinge, Stand, die Augen links*'.

Het rapport werd onder eerbiedige stilte overgebracht aan de commandant, en daarop volgde voor elk blok het bevel: '*Block 28 kehrt*', en we marcheerden naar de bloks, terwijl wij zongen: '*Die blauen Dragonen*', '*Silesienland, o Heimatland*' of een ander nonsenslied. Zingen moesten we. En luid en krachtig. Maar we konden niet meer. We hapten naar adem van vermoeidheid. Ik bewoog in die tijd mijn mond, maar kon geen geluid meer geven, zo moe was ik. En velen met mij. Dat maakte de *Block*-oudste weer razend. Nieuwe straffen volgden. Het was al kwart voor negen. We hunkerden naar een slok koffie en een stuk brood en naar onze matras. Maar neen, aangekomen op de *Block*-straat moesten we in de houding staan. De *Block*-oudste, geflankeerd door de vier *Stube*-oudsten, begon met zijn schorre stem weer één van zijn delirium-redevoeringen te houden, waarin hij zich hoe langer hoe meer opwond, het schuim kwam op zijn mond staan,

en zijn ogen rolden onheilspellend in zijn hoofd. En het slot was een half uur in looppas de *Block*-straat heen en weer hollen. Hoe was het mogelijk, dat dit er ook nog bij kon. We hadden vanaf kwart over drie 's morgens tot negen uur 's avonds nog niet één seconde gezeten, en nog geen behoorlijk eten gehad. Meer dood dan levend mochten we eindelijk in de barakken.

Intussen was het te laat geworden om nog te eten, want er moest nu nog heel wat gebeuren. De honderden verdrongen zich in het wasvertrek bij de wc's om een plaats te bemachtigen.

Ieder moest voor hij het woon- en slaapvertrek binnenkwam, zijn bovenlichaam en voeten gewassen hebben in de enkele wasbakken die er stonden, en tenslotte zijn schoenen ingevet hebben.

Wat dit weer voor een nieuwe zenuwslopende ellende was, is moeilijk te beschrijven. Men eiste, dat dit alles in enkele minuten klaar was, terwijl voor de ongeveer driehonderd mensen geen ruimte, geen kranen, geen vet en borsteltjes aanwezig waren. Men moest vechten om klaar te komen, en men kwam niet klaar, en dat was weer een 'wettige reden' om er op los te slaan vanwege onze 'luiheid' en 'sabotage'.

Nu werd er koffie, brood en de portie van de dag uitgedeeld. De eerste avond was het brood, koffie, een stukje boter en enkele aardappelen-in-de-schil. Voor ons doen een rijke maaltijd. Maar dat gunde men ons niet. Dat moest in het honderd lopen. Na het uitdelen werd ons geen minuut gelegenheid gegeven om staande iets te eten.

Wat moest men met het eten beginnen? In het kastje bewaren voor de volgende dag was verboden, meenemen naar de slaapkamer om eindelijk op je matras wat te eten was verboden, *nu* eten, daar was geen tijd voor. Alle levensmogelijkheden werden weer ontnomen. Ieder moest zo vernuftig zijn, dat hij in die opgejaagde troep toch weer een of andere uitweg zag om de zaak te redden. Wie niet snel genoeg reageren kon in telkens nieuwe hopeloze situaties had het meeste te lijden. Hij liep ook de meeste klappen op. En velen *konden* niet meer snel reageren, omdat ze versuft en wezenloos waren, of omdat ze hun zenuwen en de situatie niet meer de baas waren, zodat ze altijd als schichtig opgejaagd wild om zich heen keken. En nu moesten we één, twee, drie het bed in, want er was al gebruld: '*Lichte aus!*'

Aan de deur van 't slaapvertrek werd ieder door de *Stube*-oudste gecontroleerd, nadat we ons reeds in het woonvertrek hadden uitgekled, opdat geen stukje van ons bovenpak ons 's nachts zou verwarmen, ook gecontroleerd of we geen etenswaar of wat ook meenamen naar bed, en of onze voeten '*tadellos*' schoon waren. Zo goed en kwaad het ging hadden we onze voeten gewassen, maar velen kwamen er niet aan toe, omdat de tijd daarvoor te kort was, en verder was het zulk een modderpoel in het wasvertrek van

het schoonmaken der schoenen, dat al had men de voeten goed gewassen, men tóch met slijkvoeten bij de controle kwam, omdat men door de modder heen moest lopen met blote voeten. Dat bezorgde ieder weer een paar flinke stompen in het gezicht.

Toen ik de eerste avond mijn voeten oprichtte om . . . te tonen of ze rein waren, rolde tot overmaat van ramp een stuk brood, dat ik in mijn onderbroek verborgen had, voor de voeten van de *Stube*-oudste op de grond. Als een bezetene schopte hij me weg, hetgeen me niet kon verhinderen het brood op te rapen en weg te hollen naar mijn matras twee-hoog. Dank zij het feit, dat hij weer nieuwe slachtoffers zag, die 'behandeld' moesten worden, werd ik verder met rust gelaten, en at ik geruisloos mijn aardappelen, brood en boter. Zie zo, daar waren we weer doorheen gekomen. Het was nu een poosje stil, men hoorde alleen het gesnurk van hen, die direct als een blok in slaap gevallen waren, en het gestommel van de *Stube*-oudste in het woonvertrek. Hij was met het regaal, het schoenenrek bezig. Ieder moest zijn klompschoenen op een vaste, genummerde plaats zetten, zodat de *Stube*-oudste bij de controle of alle schoenen wel schoon en ingevet waren, precies wist, wie de misdadiger was, die zich daaraan niet '*tadellos*' gehouden had.

Na een half uur of wat langer was meneer klaar met z'n controle. De wellusteling had weer wat om te keer te gaan en te mishandelen. Alsof de heilige gerechtigheid zelve zomaar was weggelopen om een vadermoordeenaar te straffen, zó kwam de *Stube*-oudste het slaapvertrek binnen vliegen om de pas slapende of half slapende menigte weer wakker te razen vanwege de 'vuile en smerige zwijnenstal' van deze verwaarloosde bende. De nummers van de schuldigen werden afgeroepen en dezen moesten weer het bed uit om een behoorlijk pak slaag te krijgen, of op z'n gunstigst werd dit voor de volgende morgen vroeg bij het opstaan in uitzicht gesteld. Daarbij volgde ook nog de mededeling dat deze schandelijke vergrijpen, die nu eens eindelijk uit moesten zijn, gemeld zouden worden bij de SS. Ook de SS moest deze rampzaligen nog er bovenop straffen, door stokslagen, inhouden van voedsel gedurende weken of maanden, of het indelen in een strafcommando, waar de laatste levenskrachten gesloopt zouden worden. Zo maakte men plaats op *Block 28* en *30*, zo ruimde men op, zo konden honderdtallen geestelijken hun 'hemelvaart vieren door de schoorsteen heen'.

. . . En nu werd het dan werkelijk stil: het was half elf, elf uur ongeveer. Met angst en smart dacht men aan enkele uren later, over een goede vier uren begint de hel weer met het '*Aufstehen!*', en we krijgen weer zo'n einde-loze moorddag.

En zo stapelden zich de ellende-dagen op, zeven dagen in de week en minstens dertig in de maand.'

Ds. Overduin heeft, vermeldt hij, zijn beschrijving 'grotendeels ontleend aan zijn eerste dag in *Block* 28, 'toen we voelden: we zijn in een gekkenhuis terechtgekomen en wel op de gevaarlijke afdeling waar de krankzinnigen niet alleen de leiding maar ook de soevereine 'almacht' hebben.' Zwaar kreeg hij onder die 'krankzinnigen' te lijden: binnen twee maanden was zijn gewicht tot 40 kg gedaald, 'mijn benen waren vol water, ook m'n handen, overal flegmonen (wonden van het hongeroedeem), daarbij was mijn rug doorploegd en bebloed, omdat er slechts vel over mijn beenderen en ribben was en de zware, harde zakken met briketten en kolen de rug kapot schuurden, nu en dan bloedden mijn nieren, bijna elke dag spuwde ik bloed, mijn geheugen verdween vanwege de ondervoeding . . . Eind oktober, begin november was het dieptepunt.' In het kolen-*Kommando* had toen namelijk 'een ongelofelijke duivel' zijn intrede gedaan: een 'onder-*Kapo*, ondervoorman, die mij als enige geestelijke wilde wegwerken in de dood . . . Dit was inderdaad een hel. Toch bleef de hemel niet uit! . . . Ik weet nog goed dat ik . . ., in de kolen neergetrapt als een hoopje vuil, nochtans altijd in mijn hart zong:

'Als ik omringd door tegenspoed
 Bezwijken moet, schenkt Gij mij leven!
 Is 't, dat mijns vijands gramschap brandt,
 Uw rechterhand zal redding geven.
 De Heer is zo getrouw als sterk,
 Hij zal Zijn werk voor mij volenden.
 Verlaat niet wat Uw hand begon,
 O Levensbron, wil bijstand zenden.'¹

De overplaatsing naar een ander *Kommando* en vervolgens de overgang van de 'eerste' naar de 'tweede fase' redden Overduin het leven: hij kreeg van begin '43 af een stroom van pakketten.²

¹ A.v., p. 175-76. ² Ds. Overduin vermeldt dat, toen hij in juni '42 Dachau binnengevoerd werd, door het *Reichssicherheitshauptamt* al bepaald was dat hij onmiddellijk vrijgelaten moest worden - op grond van gefingeerde 'misdragingen' werd hij er tot begin oktober '43 vastgehouden. (A. v., p. 259-60).

*

Nu dr. Anne Berendsens beschrijving van Ravensbrück waar zij eind '42 binnengevoerd werd; zij situeert haar relaas¹ in de zomer van '43 maar geeft af en toe algemenere ervaringen weer, hetgeen ons geenszins bezwaarlijk lijkt.

*

'De sirene gaat 's zomers om vijf uur, 's winters om half vier, dat hangt samen met de werktijden in de bedrijven, niemand weet hoe. 's Winters is dat bepaald veel te vroeg, het gaat tegen je kosmische instincten in, je voelt je doodongelukkig als je zo midden in de nacht je dag moet beginnen. Als je daarvoor aan de beurt bent, heb je dan al koffie voor je *Block* uit de keuken gehaald: loodzware ketels, die je telkens een eindje voortsleept – met je tanden op elkaar – en dan amechtig weer neerzet. Sommigen zijn heel sportief bij zulke karweien en gaan zonder een kik te geven – anderen proberen altijd zich eruit te draaien.

Maar ook zonder koffiehalen is het beginnen van een dag erg genoeg. Je hebt ongeveer veertig minuten om je aan te kleden, je bed op te maken en te ontbijten, als je brood hebt. Je bed op te maken, jawel. Vooral in de oude strenge tijd was dat niet zo eenvoudig. De strozak, toen gewoonlijk nog niet vol ongedierte, zoals later, moest je opschudden tot een blok met loodrechte hoeken en platte vlakken.

. . . Nu we de laatste tijd geen lakens meer hebben gaat het een beetje minder precies met die bedden. De dekens behoeven nu niet meer in de overtrekken, omdat die nu, inplaats van de lakens, om de matras gespannen moeten worden en juist met die dekens kun je veel flatteren, in schijn scherpe kanten aan je matras maken en rechte bovenvlakken. Maar het blijft de grote ellende, dat je geen tijd of ruimte hebt. De bewoners van drie étages staan boven of naast elkaar in zo'n gangetje, rug aan rug met de overburen balancerend op de kanten, scheldend, elkaar verwensend, steeds gehinderd door mensen, die erdoor moeten – want dan moet je met je benen naar één kant,

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, pag. 40–55.

en je moet alles weer loslaten om je met één hand vast te grijpen. En de bewoners van de bovenste bedden schudden hun dekens – vol luizen en stro – uit op hen, die parterre slapen. In de eerste tijd was er bovendien nog geen licht in de *Blocks*, dus moest alles in het donker gedaan worden en de oppasseres kwam bijna dagelijks controleren.

. . . Je hebt 's morgens voor het appèl te weinig tijd voor de dingen. Ik geloof, dat het een bewust toegepast onderdeel van het systeem om ons geestelijk uit te doven is, ons steeds op te jagen tot het uiterste en dan weer eindeloos te laten staan wachten. De volte is de gehele dag door het tijdrovendste. Er staan telkens zes bedden in de lengte achter elkaar en als je zo'n gangetje daartussen 's morgens ziet, compact opgestopt met boven elkaar torerende, schrijlings staande mensen en je moet je daar zo snel mogelijk doorheen werken, dan krijg je, al naar je temperament, aanvallen van razernij of wanhoop of berusting, terwijl je de worsteling begint. Je tracht wel je woede wat te beheersen, soms meer omdat je weet, je jeuk door iedere nervositeit te verergeren, dan uit een streven naar zachtmoedigheid, maar daar brengen wij het geen van allen ver in.

's Morgens is de tijd eigenlijk te kort om je geheel te wassen, maar je bent toch de verdere dag blij, als je dat alvast gedaan hebt, want veel tijd krijg je niet meer. In de waskamer heb je hetzelfde verlies van tijd door de volte: wachten op een kraan, geduwd en gestoten worden, vele vieze naakte lichamen tegen je aan. Hetzelfde wachten heb je in de toiletten. Eerst vonden we het erg, dat in de nieuwe *Blocks* de toiletten geen afgesloten compartimentjes meer zijn. Maar we hebben ons al spoedig in queues leren opstellen.

. . . Op die toiletten is het, ook in de gestrengste tijd, steeds een grote smeerboel geweest. De vloer is er altijd drijfnat en telkens gaan er blijkbaar psychische epidemieën door het kamp, die de mensen ertoe brengen in de nacht, in het duister, reeds in de gang van het *Block* neer te hurken. Dat gebeurt overal, ook op de zogenaamde *élite-Blocks*. Je bent al dankbaar, dat daar nooit een Pool schrijlings tussen de hoogste verdieping bedden gaat staan en de boel naar beneden laat vallen. Op de andere *Blocks*, vooral ook op de Duitse, gebeurt het regelmatig, dat je bevuild blijkt te zijn als je wakker wordt. Verder spuwen ze, ook in de 'nette' *Blocks*, steevast uit hun bed naar beneden. Je went aan al die dingen nooit en het maakt je nerveus.

Wassen, aankleden, bed opmaken in het gedrang – en in het woonvertrek is er weer de nooit aflatende volte, die soms een obsessie wordt. Kom maar eens bij je kast als er al een paar anderen voor staan en evenzo voor de kasten ernaast, in het nauwe gangetje. Wat wil je, je zit met vijf à tien man in zo'n kastje. En terwijl je je keert en wendt en tracht je koffie te bereiken, schreeuwt onafgebroken de stem van de *Block- of Stubenälteste* door de herring: 'Zähl-

appell antreten, schneller, schnell, en je kunt het hebben, dat er al een oppasseres met een hond is, die je eruit jaagt. Je hebt werkelijk reden tot dankbaarheid als je met alles klaar gekomen bent en je alles bij je hebt, wat je mee moet nemen, omdat het anders van je gegapt wordt – je lepel, b.v., die velen als een soort broche in een knoopsgat van de jurk gestoken dragen.

En dan sta je je eerste appèl van de dag. Je wordt geteld. Gemiddeld duurt het twee uur – of eigenlijk een gemiddelde is dat niet, het is juist een van de onaangename dingen, dat er geen peil op te trekken valt. Heel kort duurt het nooit, het kan korter dan twee uur zijn, vooral nu, in de zomer, maar het kan ook veel langer doorgaan. Je kunt ook vier of vijf uur staan. Je kunt, bij het avondappèl, de gehele nacht door moeten staan, als de zaak niet klopt of als je gestraft moet worden. Je bent dan als een dier, alleen nog in staat je moeheid en ellende te begrijpen. Hoe erg het is, hangt van de kou en de regen af en van je fysieke toestand. Het klimaat is niet mild. Het valt, ook als je niet ziek bent, niet mee om zolang in die scherpe winden te staan, of in de strenge vorsten, die tot min 34° dalen – je schoenen vriezen regelmatig vast – of in de regen, in kleren, die nog nat zijn van de vorige dag. Je voelt je armzalig en verdrietig, soms groeit de wanhoop in je en wordt hij je bijkans de baas. Soms sta je heen en weer te schudden van de koude, ben je verstijfd, niet meer tot praten of bewegen in staat. Wat zijn de gewone kleine regens, die je doorweken, al vervelend. We trachten ons ongezien wat te beschermen. Die niet thuis komt voor het eten en een pan bij zich heeft, zet hem op en de *Blockälteste* commandeert onverdroten en zonder lachen ‘*Schüssel herunter*’. koud is het, juist omstreeks zonsopgang, ook in de zomer, als je geen jasje hebt.

Er is altijd de ongelukkige omstandigheid, dat de mensen, die 's nachts ziek geworden zijn, eerst appèl moeten staan, voor ze naar het *Revier* kunnen. Als je koorts hebt, of griep, voel je je doodongelukkig. Als je felle pijn hebt, van een darmkoliek of galstenen, ben je radeloos en schijnt het onoverleefbaar. Er worden van tijd tot tijd mensen krankzinnig op zo'n appèl. Die beginnen dan te gillen in de stilte. Ze worden weggebracht naar het *Revier*. Vroeger zag je hen dan niet meer terug, tegenwoordig hebben ze een kans.

Ouden en zieken zakken vaak in elkaar. Die worden op het gras gelegd, als het geluk met hen is niet in de sneeuw of in de plassen. Daar krijgen ze dan dikwijls nog een paar trappen van een oppasseres, om te zien, of ze niet simuleren. Als ze weer bijkomen moeten ze verder staan, tenzij, tènzij de *Blockälteste* een zacht hart heeft en handig weet door te drijven, dat zij, bij grote uitzondering, naar binnen mogen gaan. Soms mag je ook een krukje hebben en zitten. In de laatste tijd is dat alles wat gemakkelijker geworden: Maar er blijven de kleine vlagen van wanhoop, die telkens doorbreken. ‘Zou het dan nog niet ten einde zijn?’

. . . Maar zo'n appèl heeft ook altijd zijn einde en dan komt het tweede, soortgelijke wachten: het werk-appèl, waarbij je, volgens je werk in colonnes geschaard, moet defileren. Het duurt ook wel een uur, voordat dat alles afgewerkt is, van het dringen door de stinkende menigte op de *Lagerstrasse* af tot allen binnen zijn. Voor het tel-appèl kun je niet onderduiken, omdat het aantal niet zou kloppen. Voor het werk-appèl zou je het, wat het aantal betreft, kunnen doen, als je opzichteres je terwille is, maar dat is voorzien en de toegang tot alle *Blocks* wordt streng bewaakt en op de straten mag je niet zijn. Het is naar, maar je moet er heen. Op dat werk-appèl, dat laatste stille staan, versteen je pas geheel van de koude. Bijna altijd is het koud, ook in de zomer.

's Winters beginnen sommige bedrijven later te werken dan het appèl afgelopen is, maar de gevangenen, die daar arbeidsters zijn, mogen zich niet een uur in het *Block* gaan warmen. Ze moeten buiten blijven wachten. Je begint je dag gewoonlijk al volkomen geslagen en gebroken. Door en door verkleumd, moedeloos, nauwelijks tot enige beweging in staat, sleept de troep zich ten slotte langs de lessenaar, door de kille motregen of de gure wind. De colonnes, die het minste presteren, komen het laatst aan de beurt om te defileren en aan het werk te gaan – en dat zijn, aangezien je krachten wel uitgebuit worden, juist de zwaksten: de zieken, die naar het *Revier* moeten, de oude vrouwen, die in hun eigen *Blocks* zitten te breien en, natuurlijk de nachtploeg, die toch niet gaat werken. En dan staan de 'beschikbaren' tot het laatste.

Beschikbaar te zijn is iets verschrikkelijks. Voor alle werken en werkjes word je opgecommandeerd . . . Als je daar bij de troep staat, midden op de *Lagerstrasse*, op de slavenmarkt, en ze komen er aan om werkkrachten uit te zoeken, dan probeer je maar er idioot of zwak uit te zien, dat is het beste wat je nog doen kunt. *Nelia's* imitatie van een Oekraïner was beroemd.¹

Maar in het *Block*, waar je terugkeert als je niet genomen bent, heb je ook niet veel leven. Je moet de ketels van de koffie halen en het is alles zo zwaar. Je denkt, nog twintig stappen en dan neerzetten, nog twaalf, je denkt, ik haal het niet, je bent ziek van hartkloppingen en onpasselijkheid, maar je overleeft het wel weer en je zit tot het volgende karwei: wasgoed halen, brood halen, brandstof – vrijwel altijd moet je iets halen of brengen en vooral lang, vaak uren lang buiten staan wachten voor je geholpen wordt. Je bent te moe, te ondervoed, je loopt moeilijk op de zware schoenen, alles wat thuis niets zou zijn, valt hier zwaar. En het is bijna altijd slecht weer of

¹ 'Nelia' was Neeltje Epker.

koud. Dat is dan in de *Blocks* waar de beschikbaren het zo erg niet hebben. Er zijn ook *Blockältesten*, die hen de gehele dag in de waskamer laten staan om in de eetzaal ruimer plaats te hebben voor de breisters. In de laatste tijd staan ze soms gehele dagen buiten voor het *Block*.

Waar je dan ook mee bezig bent, beschikbare of werkster in bedrijf, de morgen van de elfurige werkdag is begonnen en gaat door tot ongeveer twaalf uur. Dan is er een half uur pauze: tot half een of iets later voor het tweede werk-appèl. Dan begin je je – lange – middag. In de bedrijven heb je SS-soldaten en vooral Binder, de chef van de kleermakerijen, die dronken rondwandelen, slaan, de vrouwen bij de haren op en neer trekken, tegen de grond gooien en dan schoppen. In het werk buiten heb je de oppasseressen, die ook al niet al te mals zijn. Bij de eerste trap, die je krijgt, word je gewoonlijk zo razend, dat je denkt erin te stikken. Ik kreeg de mijne op het einde van zo 'n middag bij de aardappeloogst, toen ik wel in een tot trappen uitgenodigde houding over een voor gebogen lag. Je vergeet de sensatie niet. Later lach je er om.

Na de middag van je werk begon vrijwel dadelijk het avondappèl. Begon: sedert februari 1944 is het afgeschaft. Het was iets vreselijks, als je moe was van het spitten, schepen lossen, kolen kruien, wagons laden of heen en weer lopen sjouwen op de bedrijven. Je moest zonder eerst te rusten, weer enige uren staan, twee uur gemiddeld, maar iedere keer kon het langer zijn. Je kon gemakkelijk tot half tien staan en het kon ook nog later worden. En staan in het donker is vermoeiender dan bij daglicht. Het was bijna altijd koud en je was altijd heel moe. In het begin ging het wel, maar dan werden allen ongeveer tegelijkertijd verdrietig en wanhopig. Je had maar één wens: in het *Block* te mogen, weg uit het donker en de nattigheid. IJskoud werd je vaak en je werd 's nachts soms niet meer warm. Je stond maar, rampzalig en verlaten, vermoeid, vermoeid, in een onbegrensde van wanhoop – een onbegrensde, zowel omdat het onbegrensd, zonder vast einde, voortduurde als om de wetenschap, dat de toestand van uur tot uur verergeren kon. Als er executies waren, werden die gewoonlijk onder het avondappèl voltrokken. Je hoorde dan de schoten vallen in de stilte. Je wist het meestal wel van tevoren of ze er zouden zijn, dan was de blauwe gevangenis-auto voor de bunker gereden. We hebben een installatie van *loudspeakers* in het kamp, waar luidruchtige muziek van marsen en ouvertures van operettes van de *Kommandantur* uit mee uitgezonden wordt. Een zomer, die van 1942, toen er bijzonder veel executies van Polen plaats vonden en het gehele kamp vol angst en verdriet was, toeterde dat zo de gehele dag over ons heen. De lugubere sfeer werd toen bepaald monsterachtig en bracht ons op de grens van een nerveuze ineenstorting.

Na het appèl kon je, als je niet te koud was en direct naar bed ging, eten. Gewoonlijk, als het niet te laat was, kon je je nog wassen, of even uitgaan vóór de sirene voor het 'alles van de straat weg' ging. Het was dan *Freistunde*, d.w.z. je mocht alleen, zonder begeleiding van een een band dragende *Oberhäftling*, op straat lopen. Het kon, enkele dagen, mooi zomerweer zijn en dan drentelden we allen met een gevoel, alsof we vrouwen uit de wereld waren, de 'boulevard' op en neer. Maar het mooie weer duurt hier kort. In de andere seizoenen bleef je te koud, want als je na het appèl in het *Block* terug kwam was de kachel vaak niet meer aan. In bed werd je ook niet warm. In de tijd toen alles nog geordend ging had je niet het hart met een trui aan of met een jurk over je deken te gaan slapen. Er werd gecontroleerd, met honden, of je kleren, volgens voorschrift gebundeld, aan je voeten lagen, zo niet – dan strafstaan naast je bed, in je hemd.

Nu er geen avondappèl meer is, heb je 's avonds nog niet veel tijd, want de bedrijven gaan nu later uit. Toch is dat, met de zondag, je enige kans om je vriendinnen, die op andere *Blocks* zitten, te spreken. Maar je komt er 's avonds, behalve op die enkele zomeravonden, waarop het buitenzijn lokt, zelden nog toe samen te gaan wandelen; je bent altijd wel een van tweeën te moe. Buiten zitten mag je niet, in een vreemd *Block* binnen komen mag je helemaal niet, nog veel minder dan buiten zitten, maar we doen het altijd.

Je bed, ja, je hol is het. Alles doe je er, je hele bezit is er geborgen. Als het kan, eet je er. Je was hangt er te drogen en je handdoek. De haveloosheid van de rommel dringt slechts bij vlagen tot je door, verrukt als je bent, eindelijk zonder werk en zonder oppasseres te zijn. Het is wel een heel punt of je slapie en de burens te vertrouwen zijn. Als die gappen . . .

En op welke uren mag je in de slaapzaal? In de meeste *Blocks* de gehele dag niet. En mag je er zondags huizen? Er was een *Block*, waar ze er een tijd lang pas om acht uur 's avonds in mochten, omdat de *Blockälteste* een model-*Block* wenste. Hoe moe de gevangenen zijn, doet er dan niet toe. In vele *Blocks* moet je je schoenen uittrekken voor je er binnen gaat; in sommige *Blocks* mag je ook niet op schoenen in het woonvertrek. Dat is koud, voor de ouderen vooral, en het is heel lastig, als je je handen vol hebt, ook nog met die schoenen te sjouwen. Het is uitgesloten ze ergens neer te zetten, dan zijn ze gestolen als je terugkomt en dan moet je weer zien aan nieuwe te komen – anders sta je maar zonder op appèl, met kans op een aangifte wegens zoek doen raken van bezit van het kamp. Er wordt van uitgegaan, dat het je eigen schuld is als je boel niet in orde blijkt. Maar we leren het wel naar die geest te leven.

Er is nooit enige jurisdictie, die je steunt, als je verongelijkt wordt. Als er een deken van je gestolen is in de tijd, dat je uit werken was, dus zo, dat je het

niet hebt kunnen voorkomen, zegt de *Blockälteste* gewoonlijk eenvoudig, dat zij het gehele *Block* gaat aangeven, als haar nog eens een klacht over het stelen van dekens bereikt. Dus dan heb je het hart niet meer te klagen.

Het heeft, van de Duitsers uit gezien, het voordeel van een uiterste besparing van materiaal, die zij kunnen opleggen, zonder dat zij opstandigheid behoeven te vrezen. Zij weten, dat Duitsers gelaten zijn, dat wij, vreemdelingen, dat in materiële zaken geworden zijn. Als je iets niet hebt, doe je het eenvoudig zonder. Als je bril breekt of hij wordt je ontstolen, moet je maar trachten er een te lenen of je op een andere manier redden gedurende de weken, die je op een nieuwe moet wachten. Je pensum moet je leveren.

. . . De overvolte maakt alles erger voor ons. De *Blocks* met vierhonderd-twintig bedden krijgen duizend 'man', die van tweehonderdzeventig, zeshonderd. Je ligt dus met zijn tweeën, wat eigenlijk niet kan. Het overschot wordt gevonden in nachtploegen en zieken, het is steeds een eindeloos heen en weer gescharrel en een permanente onzekerheid of je je burcht niet zult moeten verruilen. Van de bovenverdiepingen vallen de mensen, doordat de plaats te nauw is, regelmatig uit de bedden, de bewoners van de benedenverdiepingen, waar de planken gestolen worden, zakken er regelmatig door. Maar alles is minder erg dan overdag niet in de slaapzaal te mogen. Berg je dan maar, als je het in het eivolle woonvertrek moet zoeken. Naar buiten gaan valt niet mee in alle weer en wind. Je moogt trouwens nergens gaan zitten, dus dikwijls ben je te moe om eraan te beginnen.

De nachtploeg heeft het in zover beter, dat ze alleen in een bed slapen kunnen, al is dat ook niet een eigen bed, maar een, dat 's nachts door een ander gebruikt wordt. Maar de nachtploeg moet, koud na de nacht, 's ochtends dadelijk appèl staan en van hun slapen komt vaak niet veel. Alles wordt voor hen zo gearrangeerd, dat het in de onproductieve slaaptijd valt: *Revier*, baden, geld halen, cantine. Als er wat in de slaapzaal te doen is aan reparatie, controle, schoon goed uitdelen, kunnen ze het slapen wel opgeven. En dan dringt steeds het geluid uit het woonvertrek door, de zoemende herrie, maar vooral het steeds uitschietende gekrijs van de *Stubenälteste* om stilte.

Het werk blijft velen te zwaar. Er is, uit de aard der zaak, de vraag, of je voor de vijand werken wilt. Jetty zit in het straf-*Block*, omdat ze vastbesloten geweigerd heeft het te doen.¹ Vroeger kostte zo'n weigering je het leven. Gewoonlijk werken wij wel, maar saboteren zo goed mogelijk, ons ermee troostend, dat wij zo de plaats innemen van een of andere Zigeuner of Pool, die hard werken zou. Ammunitie en dergelijke voor de oorlog onmiddellijk

¹ Het is niet bekend wie dat geweest is.

nuttige zaken worden hier niet gemaakt; het ergste in dit opzicht zijn uniformen. Maar als je dan al, weerspannig, werkt, dan is het nog ellendig genoeg. Er zijn er, die graag in de nachtploeg zitten, er zijn er, die dat ten enenmale niet kunnen verdragen, maar die toch moeten. Ze slepen zich voort van week tot week, slaperig, koortsig, geplaagd door hun wonden, overdag woelend in hun bed zonder te kunnen rusten. En in de nacht vallen ze in slaap in de hete, verduisterde en dus niet geluchte bedrijven en dan worden ze geslagen of op andere wijze gestraft. Zoals ze dat ook worden, als zij het pensum niet halen. Op zichzelf is het voor velen al een marteling, een zo lange werktijd – de laatste tijd elf uur per etmaal – op een houten bankje te zitten. Ze krijgen pijn in de rug en in hun nekspieren. Dikwijls kunnen ze al moeilijk zitten door de plaats van hun wonden. Opgezette, pijnlijke benen hebben vrijwel allen. Dat ligt voor een groot deel aan het voedsel, zegt men.

Er zijn betere en slechtere bedrijven . . . Tot de slechte bedrijven behoren de bontwerkerijen, waar je onder de luizen raakt, waar alles stinkt en vuil is. Je hebt de weverij en de machinale breierij, waar je staande zwaar werkende toestellen moet bedienen. Je hebt de barak bij Siemens, waar de verzending plaats heeft en waar je de gehele dag kisten van honderd tot honderdvijftig kg met zijn tweeën moet hanteren. Het sjouwen met rollen stof heb je in alle bedrijven. Wie weinig spierkracht hebben, zijn er hier altijd ongelukkig aan toe, zelfs in de zo begeerde baantjes als die in de keuken. Schep maar eens een middag ketels vol met een schep van vijf liter, sjouw maar eens een gehele dag ketels heen en weer. Het went voor sommigen, anderen gaan er aan dood. In te zwaar werk zitten is vreselijk. Iedere avond val je moe, ziek, koortsig op je bed, niet meer in staat om te eten. De volgende dag moet je, nog gebroken, weer verder. Het gaat door, tot je eindelijk zo ziek wordt, dat het *Revier* je opneemt. Als je veel geluk hebt, kun je je dan van je oude werk bevrijden en proberen wat gemakkelijkers te krijgen. Maar wat je af-tobt voor je zover bent! De tijd, dat je duizelig, met een beetje verhoging, suf, rillerig, rondstompelt, terwijl je tracht je op je ellendige schoenen van het kamp nog zo snel vooruit te bewegen, dat je de indruk van ijver maakt! Die schoenen zijn overigens een plaag voor de wonden op je benen.

. . . Vroeger mochten wij, politieke gevangenen, ook bij de boeren werken. Het spreekt vanzelf, dat je bijna uitsluitend het landwerk kreeg, spitten, stenen sjouwen, maaien, rooien, niet het werk bij de dieren. En lang niet alle boeren lieten je binnenkomen bij slecht weer. Je lag soms wanhopig over de akker, wetend, dat je de volgende dag weer in je natte kleren op het open veld zou moeten staan. En 's zomers vreesde je de terugtocht. Omdat je geen schoenen kreeg in het kamp kreeg je ze bij de boer, maar je moest ze

's avonds achterlaten. Je moest dan op je vermoeide, gezwollen, pijnlijke voeten over de weg met het messcherpe gruis lopen. Maar toch was dat werken bij een boer gewoonlijk aantrekkelijk. Je kreeg er extra eten – van de boer, altijd een zetbaas van Himmler – die meer profijt van enigszins gevoede krachten had. Dikwijls gapte je rauwe aardappels of ook rauwe gedroogde erwten of wat onze honger verder aan eetbaars vond. En bovenal, je kwam het kamp uit, buiten de muur, vaak wel een uur met een vrachtauto of een trein – wel een goederenwagon, waar je door de soldaten in getrapt en geslagen werd als een troep schapen, maar dat wist je nu eenmaal bij voorbaat. Soms liepen wij de tocht ook en als je zo marcheerde, moest je zingen volgens de gewone Duitse hypokrisie: de doodvermoeide dwangarbeiders mochten zingen, zoals de bedden, die vol luizen zitten, spiegelglad opgemaakt moeten zijn en zoals ze voor de bunker een kerstboom zetten.

. . . De schijnbare vrijheid van dat buiten werken was verrukkelijk. Soms was het ook wel een foltering. Maar je zoog als een verdorste de schoonheid van een wijd veld, van een bos, een rozenstruik in je op. Je mocht vaak een uur buiten slapen, na het eten, en dan, als je tijd had die heerlijkheden te bezien, besefte je weer hoe goed deze aarde is.

Je moet vooral trachten te ontkomen aan de colonnes, die occasionele werkjes hebben op te knappen. Gewoonlijk worden de mensen daartoe op het werkappèl uit de 'beschikbaren' bij elkaar gehaald. Je verstopt je eerst op het toilet, maar dat is spoedig een te bekende plaats geworden, in de slaapzaal op de derde verdieping, maar de toegang tot de slaapzaal wordt streng bewaakt, je kruipt wel eens achter de *Blocks* weg, je kunt wel eens op het appèl bij een andere colonne gaan staan en daar later weer wegwandelen – maar dat zijn alles virtuose meesterstukken met grote kans van mislukking en dat betekende vroeger bunker, nu straf-*Block*. Er zijn bij bijna alle colonnes verraadsters, die je aanbrengen, dus de betrokken opzichteres durft je gewoonlijk niet te laten staan, al zou ze dat, wat haar betreft, wel willen doen. Ze zou zelf te erg gestraft worden, als het uitlekte. Dan kun je het ongeluk nog ontduiken door op enige manier een kaart voor *Innendienst*, d.i. vrijstelling van werken wegens ziekte, te krijgen. Je kunt die, als je er een keer een hebt, laten verlengen à raison van een stuk brood voor een week of van een half rantsoen voor drie dagen, door een gevangene, die een stempel en rode inkt geknerpt heeft. Maar dat is alleen voor degenen, die van dit geheim op de hoogte zijn. Overigens kun je proberen de data te veranderen, zodat ze nog eens dienst kunnen doen. Een acht wordt achttien, dan nog eens acht-en-twintig, etc. Lot¹ is er heel knap in.

¹ Dit was jkvr. J. C. C. Röell, agente van de Londense Centrale Inlichtingendienst;

Als je als 'beschikbare' moet werken, tref je het wel het slechtste. Wat in een vaste colonne, in een vast bedrijf nog wel eens bij aflossing gebeurt, moet je dan ononderbroken doen: ijzeren bedden sjouwen naar nieuwe barakken door mul zand, schepen lossen, dat betekent: met zijn tweeën stenen dragen op een paar planken of uit het ruim naar boven gooien, met steeds dezelfde knak in je lendenen, matrassen, waar je half onder stikt, sjouwen. Bijna altijd moet je iets versjouwen – meubelen, pakken kleren, schoenen. Het is allemaal zwaar, zwaar, en je schoenen, die je zoveel te groot zijn, dat je nauwelijks lopen kunt, schijnen je krachten geheel weg te nemen. Dan moet je aan de wals trekken, bij de bouw der wegen, of walsgrote rollen papier door het mulle zand slepen. Je weet vaak werkelijk niet, hoe je er een begin aan krijgen zult. Vooral in de eerste tijd ging het allemaal meedogenloos. Gewoonlijk zijn wij 's zondags vrij. Als je dat niet bent zie je tegen een grauwe zee van dagen aan, zonder kans je vriendinnen te zien of je kleren te verstellen of jezelf op te lappen door een dag rust. Dikwijls haal je het juist van week tot week' –

★

Anne Berendsen, aan het einde van de oorlog nog weggesleept naar Mauthausen, heeft de bevrijding gehaald.

Werk

Wij vertrouwen dat de lezer uit de beschrijvingen van ds. Overduin en dr. Anne Berendsen reeds een denkbeeld gekregen heeft, hoe de '*Vernichtung durch Arbeit*', die in de jaren '40 t.e.m. '42 in de concentratiekampen centraal stond, in de praktijk plaatsvond: de gevangenen, van vroeg tot laat opgejaagd zowel door de kamp-SS'ers als door de meeste *Kapo*'s, moesten als regel buitensporig zwaar werk verrichten, waren daar niet op gekleed en kregen er ook niet het voedsel voor; bovendien moesten zij urenlang op appèl staan hetgeen hen verder uitputte. Bitter leden zij zowel onder de koude als van de honger. De 'vernietiging door werk' kan men niet losmaken van de appèls, de schamele kleding en de magere rantsoenen: het vormde alles tezamen een door 'koude wreedheid' gekenmerkt stelsel waardoor,

zij kwam, zoals wij in deel 5, hoofdstuk 10 (paragraaf 'De geheime agenten') beschreven, ca. 1 oktober '41 in bezet gebied aan en werd enkele weken later gearresteerd; in augustus '42 werd zij in Ravensbrück opgesloten.

zoals wij in hoofdstuk 1 met cijfers aantoonde, vooral in '41 en '42 vele honderdduizenden te gronde zijn gegaan, geheel volgens de opzet.

Wat het verrichte werk betreft, kunnen wij aan de bijzonderheden waarvan ds. Overduin en dr. Berendsen melding maakten, enkele algemene gegevens toevoegen, daarbij overigens allereerst opmerkend dat de arbeid van de verschillende *Kommandos* en *Aussenkommandos*, behalve dan voorzover zij ten behoeve van SS-ondernemingen verricht moest worden (daaraan heeft Joseph Billig de studie gewijd die wij in hoofdstuk 1 verscheidene malen noemden), met betrekking tot geen enkel kamp reeds object gevormd heeft van wetenschappelijk onderzoek. In hoofdstuk 1 namen wij enkele gegevens inzake de (buiten de kampen gevestigde) *Aussenkommandos* van Dachau en Mauthausen op – wij kunnen daar nu aan toevoegen dat ook van de (in het kamp aanwezige) *Kommandos* van Mauthausen naar de stand van omstreeks juni '43 een overzicht gepubliceerd is.¹

In dat overzicht wordt onderscheid gemaakt tussen de *Kommandos* die 'innerhalb des Hauptlagers' en die welke 'innerhalb der grossen Postenkette' ingezet waren. Tot de eerste categorie behoorden toen 62 verschillende *Kommandos* die, afgezien van het *Strafkommando* en het *Steinbruchkommando* (dat in de beruchte granietgroeve werkte), in totaal minstens (van 2 *Kommandos* is de sterkte niet bekend) ongeveer 2 000 gevangenen telden; in het *Strafkommando* waren daarenboven 20 tot 400 gevangenen opgenomen, in het *Steinbruchkommando* 1 500 tot 3 500. Tot de tweede categorie (de *Kommandos* buiten het eigenlijke kamp maar binnen de buitenste ring van bewakers) behoorden omstreeks juni '43 19 verschillende *Kommandos* die in totaal minstens (van 4 *Kommandos* is de sterkte niet bekend) 750 gevangenen telden. Alle *Kommandos* tezamen omvatten omstreeks juni '43 dus een minimum van ongeveer 4 270 en een maximum van ongeveer 6 650 gevangenen. Met zijn 1 500 tot 3 500 gevangenen was het *Steinbruchkommando* verreweg het grootst. Meer dan 100 gevangenen telden voorts de volgende *Kommandos*: het *Baukommando* (210 gevangenen), de *Erdbewegung*, graafwerk dus (ca. 200 gevangenen), de aardappelschillers (200 gevangenen), het 'ziekenhuis'-personeel (276 gevangenen), de werkplaatsen (136 gevangenen, onder wie timmerlieden, slotenmakers, schilders, behangers en installateurs), het *Kommando*-metselaarsleerlingen, gevormd ingevolge Himmlers eis dat de SS na de oorlog over voldoende steenhouwers en metselaars beschikken moest (140 gevangenen), en het *Kommando-Donaubahn*: aanleg van een spoorwegafstakking (ca. 180 gevangenen). Andere *Kommandos* telden slechts

¹ H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 81-82.

10 of nog minder gevangenen. Er was één gevangene die oog moest houden op de waterleiding, en één die (we bevinden ons in de 'tweede fase') de functie had van sportleider. Tot de kleine *Kommandos* behoorden ook het *kappers-Kommando* (10 gevangenen), het *Häftlingsbekleidungskommando* (10 gevangenen) en het *Krematorium-Kommando* (6 tot 12 gevangenen); andere kleine *Kommandos* voorzagen in de noden der SS'ers: zij werkten in het *SS-Führerheim* (4 gevangenen), de *SS-Kantine* (3 gevangenen), de *SS-Küche* (6 gevangenen), verder o.m. als leerlooiers, zadelmakers, horloge-reparateurs of vervaardigers van houten beelden (9 gevangenen), en tenslotte in de paardenstal van de SS (4 gevangenen).

Het werk in die kleine *Kommandos*, speciaal in die ten behoeve van de SS, was een hemel op aarde, vergeleken met dat in de grote, met name in het *Steinbruchkommando*. Andere *Kommandos* boden weer andere voordelen: in het *Kommando Poststelle* dat o.m. de binnenkomende pakketten behandelde (4 gevangenen), kon gestolen worden en in de *Kommandos Lager-Schreibstube* (6 tot 12 gevangenen), *Politische Abteilung* (12 tot 20 gevangenen) en *Arbeitseinsatz* (7 tot 12 gevangenen) kon men, als men dat wenste, iets ten gunste van bepaalde gevangenen trachten te bereiken. Vooral het aan de *SS-Arbeitseinsatzführer* toegevoegde *Arbeitseinsatz-Kommando* was van strategische betekenis: daar werd bepaald over welke *Kommandos* de gevangenen verdeeld werden. Wanneer een groep politieke gevangenen (de 'roden') er naar streefde, de misdadigers (de 'groenen') uit alle of uit een deel van hun dominerende posities in de gevangenen-hiërarchie te stoten, dan was het *Arbeitseinsatz-Kommando* veelal het eerste dat de 'roden' poogden te veroveren: was dat gelukt, dan konden zij bevorderen dat de 'groenen' in de zware *Kommandos* opgenomen werden en dat diegenen voor wie zij zich wilden inzetten, een plaats kregen in de relatief lichte. Tot die lichte behoorden veel *Kommandos* waarvan de leden binnen de omheining van het kamp bleven. Binnen die omheining konden zich evenwel ook uitgesproken zware *Kommandos* bevinden - 'man nehme', aldus Kogon, 'das Kommando Fuhrkolonne: 15-20 Mann als Gespann eines schwerbeladenen Wagens, an Stelle von Pferden im Gurte gespannt, im Laufschrift vorwärtsgetrieben'¹; voor zulk een *Kommando* werden bij voorkeur Joodse gevangenen uitgekozen. Men kende dergelijke *Kommandos* ook elders dan in het kamp waar Kogon over schrijft: Buchenwald.

Soms kon het toeval bewerkstelligen dat men in een 'goed' *Kommando* opgenomen werd. Isaac Jacobus Sorber bijvoorbeeld, een zeeman die eind

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 98.

'40 in Schiedam gearresteerd was als lid van de Geuzen-groep, hoorde in augustus '41 in Buchenwald dat een Duitse politieke gevangene, ook al een zeeman, navraag deed naar Nederlanders die in dienst waren geweest van de Rotterdamse Lloyd. De Duitser bleek eens op hetzelfde schip gevaren te hebben als Sorber en droeg er toen prompt zorg voor dat deze opgenomen werd in het stokers-Kommando. 'Toen ik', schreef Sorber na de oorlog,

'in het Kommando kwam, bestond dit uit zes man: twee Polen en de rest Duitsers. Dus nu twee Polen, één Hollander, vier Duitsers waarvan één de *Kapo* was. Tot aan de bevrijding ben ik in dit Kommando gebleven. Het behoorde tot de in die tijd reeds goede, zeer goede Kommandos van het kamp. Wij hebben er altijd volop eten gehad, wat natuurlijk wel nodig was bij het stokerswerk, maar wat we vroegen, kregen wij in de *Häftlingsküche*.¹ Mijn *Vorarbeiter* was een Duitse communist, Gustaf, een eerlijke, oprechte kerel die dikwijls voor mij in de bres is gesprongen. De verhoudingen in het Kommando waren zeer goed.'²

De Utrechtse hoogleraar dr. J. I. J. M. Schmutzer die vóór de bezetting veel hulp verleend had aan Duitse vluchtelingen (en deswege gearresteerd was), kwam in '40 in Sachsenhausen aan tafel naast een Vlaming te zitten.³ Deze noemde Schmutzers naam aan een Duitse politieke gevangene,

'die weleens verteld had, dat hij op een vlucht uit Duitsland in Holland geholpen was door een katholieke hoogleraar, wiens naam hij toevallig onthouden had – 't was dezelfde! De Duitse baantjeskampman ging dezelfde avond nog mee naar de barak van zijn kennis, begroette de Hollander en bracht deze de dag daarna in de aardappelschillerij! Wat de redding werd van de Hollandse geleerde.'⁴

De Haagse kapelaan B. van Genuchten, een Franciscaan, in augustus '41 opgepakt wegens verspreiding van het mandement waarin het Episcopaat o.m. tegen de gelijkschakeling van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond geprotesteerd had, maakte de zwaarste tijd in Dachau mee maar kwam er bij het begin van de 'tweede fase' in een uitnemend *Aussenkommando* terecht: werk in een conservenfabriek van de fa. Durach in München. 'Elke morgen', zo schrijft hij, 'werden we' (een groep van vijf-en-twintig priesters)

¹ In ruil daarvoor leverde het stokers-Kommando brandstof die gebruikt kon worden bij het toebereiden van clandestiene maaltijden. ² I. J. Sorber: 'Verslag' (z.d.), p. 2 (GC). ³ Door bemiddeling van een inwoner van Bussum, L. Peltenburg, die in Berlijn bij de *Gestapo* soms veel kon bereiken, werd prof. Schmutzer op 1 mei '41 aan de groep Indische gijzelaars in Buchenwald toegevoegd. ⁴ A. de Vletter: *Van eerzaam schoolleider tot gevangenisboef*, p. 125.

‘met een bestelwagen van de fa. Durach in het kamp opgehaald. Drie SS’ers gingen mee als bewaking. Wij namen het middageten ’s morgens mee: een ketel van ruim 40 liter voor vijf-en-twintig man. Dus ’s middags in de fabriek kregen we ieder bijna twee liter soep in ons etensketeltje.

De voordelen van zo’n *Kommando* waren legio. Buiten de dubbele portie soep bracht ons dit *Aussenkommando* o.a. een nieuw zebrapakje, vrijstelling van morgen- en avondappèl (we rukten vóór het morgen-appèl uit en na het avond-appèl binnen) en vooral verschillende mogelijkheden om te ‘organiseren’.¹ Zo was het ons geoorloofd, zoveel zuurkool te eten als we wilden. Bij het uitladen op het goederenstation te München hadden we de gelegenheid, aardappelen te ‘organiseren’. Deze werden in de droogovens gepoft en dan eerlijk verdeeld. Al gauw hadden we connectie met de buitenwereld. Verschillenden van ons hadden medebroeders in de stad wonen en stil en heimelijk door een achterdeurtje brachten dezen al gauw levensmiddelen in de fabriek. Deze werden bezorgd bij de conciërge . . . Deze oude man en ook zijn vrouw waren brave katholieke mensen, die blij waren iets voor gevangenen te kunnen doen.’²

Het kon van groot belang zijn dat men als gevangene een instrument kon bespelen: dan had men kans, in het gevangenen-muziekkorps opgenomen te worden. In Buchenwald werd dat korps eind ’38 gevormd, de leden werden in ’41 uitgedost in de uniformen van de koninklijke garde van Joegoslavië – uniformen die in april door de SS buitgemaakt waren in Belgrado. Regel was het dat dit muziekkorps opgewekte marsen blies (Duitse marsen waren in Buchenwald verboden, Oostenrijkse toegestaan), wanneer de *Kommandos*, al uitgeput voor het werk begon, door de poort trokken op weg naar hun arbeid en wanneer zij, nog verder uitgeput, terugkeerden, menigmaal doden en gewonden met zich voerend. Dat het muziekkorps van Buchenwald af en toe ook de kreten moest overstemmen van gevangenen die ‘*fünf-und-zwanzig auf dem Arsch*’ ontvingen, vermeldden wij al. Er was overigens in hetzelfde kamp tevens een gevangenen-orkest aanwezig. De Nederlandse violist Jo Juda, ‘Indisch gijzelaar’, kon er in ’41 een uitvoering van beluisteren:

‘Wat mij daarop via mijn oren als klank bewust werd, tart elke beschrijving. In mijn herinnering zijn onmenselijke, akelig dunne, schrille geluiden blijven hangen, zó vals dat de toonhoogte achter sluiers van zwingen slechts te vermoeden bleef. Het klonk als de muziek van een heksen-ensemble. Als toen van

¹ ‘Organiseren’ (*organisieren*) was in die tijd de gebruikelijke term voor het zich toeëigenen van goederen waarop men geen recht had. ² B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad. Arrestatie en andere lotgevallen te Scheveningen, Amersfoort en Dachau (augustus 1941-mei 1945)* (1957), p. 18-19.

over het gindse bos een stel oude vrouwen op bezemstelen met fladderende haren achter zich waren komen aangevlogen, zou het me niet verbaasd hebben.¹

'Een heksen-ensemble' – die term kan, dunkt ons, zonder bezwaar ook op het muziekkorps toegepast worden: mèt de driedubbel geblokte vloeren der barakken, de gepolitoerde tafels en de blinkend geschuurde kastjes behoorde het tot de wereld van de schijn die pervers afstak tegen de werkelijkheid van het kamp.

Ook in Neuengamme was het muziekkorps fraai uitgedost: jasjes met gouden tressen, keurig geperste blauwe broeken. Dachau dat eerst alleen een muziekkorps had, kreeg er in '43 een orkest bij. Mauthausen bezat tot september '42 een 'Zigeunerkapel', nadien een groot en een klein kamp-orkest; van het grote maakten twintig leden van het Warschauer Philharmonisch Orkest deel uit. Elke zondagmiddag werd er van de zomer van '43 af een concert gegeven, maar een van de twee orkesten trad ook op wanneer gevangenen geëxecuteerd werden; op verjaardagen van de *Lagerkommandant* en van de hoogste SS-functionarissen moest het eveneens spelen. Ebensee diende met een eenvoudig muziekkorps tevreden te zijn, Auschwitz-Birkenau bezat zowel een dameskapel, uitgedost in witte blousen en blauwe rokjes, als een orkest. In een later hoofdstuk komen wij er nog op terug – hier willen wij vermelden dat toen in november '44 de niet-Joodse Polen die tot het orkest behoorden, naar andere kampen overgebracht waren, hun plaatsen door Joden, ook uit Nederland, ingenomen konden worden. 'De kapelmeester, Adam Copinski, een Arische Pool, was', aldus een dier Nederlanders, Jacob de Vries, 'een beschaafde en intelligente man die bovenal mens was. Hij zat toen al vijf jaar. Hij heeft veel voor de Joden gedaan, want er waren mensen bij in het orkest die nauwelijks ooit een instrument in handen hadden gehad. Daar oefende hij dan regelmatig en geduldig mee.'²

Plaatsing in een muziekkorps, een kapel of een orkest betekende dat men in een vast, niet gevaarlijk *Kommando* zat; het betekende veelal óók dat men extra eten kreeg. Men was boven de grauwe massa der gevangenen uitgetild – de massa die grotendeels (wij herinneren aan de cijfers voor Mauthausen) juist in zware *Kommandos* opgenomen was.

Tot die zware *Kommandos* behoorden overal de granietgroeven. Die waren er in Mauthausen, Gross-Rosen, Buchenwald en Natzweiler. Mauthausen en Gross-Rosen zullen nog ter sprake komen. In Buchenwald was,

¹ Jo Juda: 'Twee episoden', p. 120. ² 'Verslag van mededelingen van Jacob de Vries' (1 okt. 1947), p. 3-4 (GC).

aldus de mededelingen van een der 'Indische gijzelaars' aan de Haagse predikant ds. A. Dubois,

'de gewone gang van zaken dat iedere nieuwelings eerst één maand wordt gezonden naar de beruchte steengroeve. Op het werkterrein moet alles in loopphasen geschieden. Zware lorries op slingerende rails worden bergopwaarts getrokken. Een dertigtal mannen plaatsen zich aan dwarsbomen die aan een ketting voor zo'n wagen bevestigd zijn. Vier man per dwarsboom en links en rechts met stokken en gummislangen ranselende *Kapo's* en *Vorarbeiter*.¹

Zo ging het de berg op, en dan in loopphasen naar beneden, weer naar de groeve waar andere gevangenen in een moordend tempo de granietblokken loshakten. De 'lorrieploegen' vormden tezamen het *Strafkommando*; klimmend en dalend legde dat *Kommando* omstreeks 30 km per dag af. Slechts weinigen hielden dat lange tijd vol.

Alleen al de dagelijkse gang naar de *Steinbruch* kon een marteling zijn. Wij kiezen Natzweiler als voorbeeld en citeren de beschrijving van W. L. Harthoorn, in november '43 als *Nacht-und-Nebel*-gevangene uit Dachau naar het kamp in de Elzas overgeplaatst:

'Elke morgen na het ochtendappèl spoeden zich vijfhonderd gevangenen de brede, stenen trap op naar de bovenweg. Dat is het *Steinbruchkommando*, het grootste in Natzweiler. De kop van de lange stoet stelt zich vlak achter het kamphek op. Helmuth, de hoofd-*Kapo* van de *Steinbruch*, loopt de gelederen langs en deelt hen in groepen van honderd, teneinde het tellen voor de SS te vergemakkelijken.

Uit de keuken worden twee broodkisten gebracht met ieder tweehonderdvijftig *Schwerarbeitszulagen* plus 250 plakjes worst of margarine. Elke kist weegt dus bruto ruim zestig kilo. Ze zijn van vier draagbomen voorzien en worden door vier man op de schouders in de marcherende colonne meegedragen. Dit heeft nogal wat voeten in de aarde; niemand voelt er wat voor, zijn moede lichaam met een zware vracht te belasten.

. . . Dan zet de colonne zich in beweging. De twee broodkisten rijzen als twee Arken des Verbonds boven de deinende massa uit. Buiten het hek wachten een vijftigtal SS-bewakers, die het *Kommando* naar de steengroeve begeleiden. De colonne slaat meteen linksaf en bestijgt een steile helling tussen een paar gammele houten bouwsels. Ze passeert de *Kiesgrube*, draait rechts om een uitkijktorentje en bevindt zich op een weg-in-aanbouw. Over een afstand van enige honderden meters is een weg in de berghelling gehakt. Dat wil zeggen: het moet nog een weg worden. Nu is het precies het tegengestelde daarvan. Enorme rotsblokken, die

¹ A. Dubois: *De stenen spreken*, p. 44.

HET CONCENTRATIEKAMP

boven het geplande wegdek uitstaken, zijn uitgegraven. Het gevolg is grote, diepe kuilen, hopen aarde en puin, grote en kleinere keien, die overal verspreid liggen.

De SS-bewakers lopen hoger op de helling, op een begaanbaar pad. Beneden lopen er ook, doch die kunnen de gevangenen niet zien, omdat de koppen niet boven de rand uitkomen. Nauwelijks heeft de staart deze 'weg' bereikt of de SS'ers op het bovenpad brullen: '*Los! los! Kapo's! Im Laufschrift!*'

Dezen, daardoor aangemoedigd, ranselen er op los. Hun medegevangenen zetten het op een lopen of de duivel hen op de hielen zit. In paniek hollen ze door diepe kuilen, springen over rotsblokken, vallen, staan weer op en rennen verder. Toch zijn het niet zozeer de knuppels, noch het SS-gebrul, die hen vrees aanjagen, maar niemand wil de laatste zijn. Helemaal achteraan komen SS'ers met huilende bloedhonden aan lange lijnen. De dolgeworden beesten takelen de achterblijvers duchtig toe. De bewakers op het bovenpad hebben de grootste lol; ze brullen en tieren om het hardst. De broodkisten moeten het tempo ook bijhouden en hiermee is tevens verklaard, waarom men niet graag tot de dragers behoort. Dit sadistische SS-spel herhaalt zich iedere morgen.

Aan het eind van de weg wordt de hordenloop beëindigd; de vijfhonderd mannen stormen een hek door en bevinden zich in een rechthoekige omheinde ruimte. Ze staan op een vrij groot plateau, omzoomd met prikkeldraad. Rode lampen duiden aan dat er stroom op staat. Een hoge rotswand, die loodrecht is afgehouden, laat vermoeden welk beulswerk hier is verricht om dit grote horizontale vlak op de bergtop aan te leggen¹ –

en hier begon dan het nieuwe beulswerk, dag in, dag uit.

Zwaar waren bijna steeds de *Kommandos* waarbij in de openlucht gewerkt moest worden; werkte men in een barak, dan was men althans tegen de elementen beschermd, maar ook daar hielden Duitse burger-opzichters, SS'ers en *Kapo's* er een moordend tempo in – wij herinneren aan Anne Berendsens beschrijving. Langzaam-aan werken was lang niet overal mogelijk; waar het wèl mogelijk was, werd die *go-slow* nagenoeg overal toegepast en dan niet alleen als vorm van verzet maar ook omdat voor de meeste gevangenen, uitgeput als zij waren, het bijhouden van een normaal, laat staan van een opgevoerd tempo fysiek nagenoeg onmogelijk was.

Appèls

Aan appèls behoefden de gevangenen pas deel te nemen wanneer zij uit de quarantaine ontslagen waren. Daar waren zij dan, gelijk al vermeld, door de

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 309–11.

‘MUTSEN . . . AF!’

Blockältesten van de quarantaine-barak zorgvuldig geïnstrueerd hoe zij zich tijdens een appèl te gedragen hadden. In Buchenwald ontving het groepje Nederlanders waartoe Harthoorn behoorde, die scholing van een Duitser, Karl:

‘’s Zondags mochten de Nederlanders voor het eerst het grote appèl bijwonen. Dagenlang heeft Karl hen voor de barak leren marcheren. Hij is òp van de zenuwen. Vooral het zwenken baart hem zorgen. Als *Block 4* in rijtjes van tien naast elkaar de appèlplaats op marcheert, moet in het gezicht van *das Tor* een zwenking van negentig graden worden gemaakt. Op de hoek moet de colonne als een waaier open- en dichtklappen. De binnenman moet op de plaats marcheren, de buitenman snelwandelen en de acht mannen tussen deze beide polen moeten zorgen in een rechte lijn te blijven lopen. En dat alles in het gezicht van *das Tor*, waarop de SS alles gadeslaat. Met het al of niet slagen van dit militair-technische experiment, staat of valt Karls positie als blokoudste. . . . Wanneer de SS op de commandotoren constateert, dat *Block 4* niet feilloos werkt, wordt niet alleen de blokoudste vervangen, maar liggen er voor de Nederlanders eindeloze strafexercities in het verschiet, die in Buchenwald altijd doden kosten.’

Zondag:

‘Op de grote appèlplaats ontrolt zich een schouwspel, dat groots is in zijn triestheid. Van verschillende kanten marcheren stramme gelederen van in lompen gehulde, grauwe gevangenen aan en stellen zich bloksgewijs *en carré* op. De enige onregelmatigheid wordt gevormd door zieken, die niet meer kunnen lopen, maar nog niet in het *Revier* zijn opgenomen. Ook zij moeten ten tonele verschijnen en worden door kameraden op omgekeerde banken meegedragen en naast de opgestelde gelederen neergelegd.

Eerst wordt het appèl bloksgewijs door de betreffende *Blockführer* afgenomen. Dan verschijnt de *Kommandant* op de commandotoren en brult zijn bevelen door de microfoon: ‘*Das Ganze . . . stillgestanden!*’

Tienduizend paar hakken slaan zonder roffel tegen elkaar.

‘*Mützen . . . ab!*’

Tienduizend mutsen slaan met een doffe slag tegen de dijen. Het geeft een geluid alsof een enorme schep aarde op een reuze-doodkist wordt geploft.¹

Hoe lang duurde zulk een appèl? Daar viel geen staat op te maken. Een vol uur was het minste. De *Rapportführer* moest de aantallen gevangenen die hem door de *Blockführer* (SS-kaderleden, wèl te onderscheiden van de *Blockältesten*) gemeld werden, bij elkaar optellen. Daar kwamen dan nog cijfers bij

¹ A.v., p. 142-43.

die aangaven hoeveel gevangenen in het *Revier* lagen dan wel in de strafbunker zaten en hoeveel sinds het vorige appèl in de quarantainebarakken opgenomen waren. Van de som moesten weer andere cijfers worden afgetrokken die aangaven hoeveel gevangenen overleden of ontslagen waren. Rekening houdend met al die factoren moest het nieuwe eindcijfer kloppen met het eindcijfer van het vorige appèl. Was er een verschil, al was het maar van één, dan werd opnieuw geteld en duurde het appèl dienovereenkomstig langer. Bleef het verschil bestaan, dan was blijkbaar een gevangene ontvlucht. Of had hij zich in een van de barakken verstopt? De duizenden gevangenen bleven staan, roerloos, de barakken werden doorzocht. Werd de ontbrekende man gevonden (hij kon zich verstopt hebben, hij kon ook in slaap zijn gevallen), dan werd hij onder trappen en slaan naar zijn plaats gebracht; zijn nummer werd genoteerd, '*fiinf-und-zwanzig auf dem Arsch*' was het minste dat hij te verwachten had, en had hij zich verstopt, dan kon hem de doodstraf wachten. Was de ontbrekende man in het kamp onvindbaar, dan werd een grote speurtocht buiten het kamp op touw gezet – de gevangenen bleven staan, soms een etmaal lang, soms nog langer.

Normaal waren er elke dag twee grote appèls: bij het begin en bij het einde van de werkdag. Daarnaast waren vooral in de 'eerste fase' strafappèls niet zeldzaam. In Neuengamme, wellicht ook elders, werden die soms midden in de nacht afgenomen, in de strenge winter '39-'40 bij tientallen graden vorst; in datzelfde kamp en elders liet men in de zomers van '40 en '41 de gevangenen ook wel op zondagmiddagen urenlang in de zon staan, 'stijf in de houding, zonder zich te bewegen, terwijl rondom de een na de ander door een zonnesteek getroffen of anderszins in zwijm viel.'¹

Als ze niet al te lang duurden, konden de appèls sommige gevangenen de gelegenheid bieden om innerlijk tot rust te komen. Gelovigen vonden tijd om te bidden en daar nieuwe kracht aan te ontlenen. Floris Bakels kwam het als 'een grote Duitse blunder' voor dat de appèls zo vaak bij zons-op- of -ondergang afgenomen werden:

'Beseften ze niet dat de aanblik van de hemelen in het licht van de dageraad vooral, maar ook van de vallende avond, voor al die duizenden stokstijf staande verworpingen één grote troost betekende? Het verbijsterende contrast tussen de wonderen daarboven en de smeerlapperij hier beneden moest toch ook de grootste domoor opvallen. Zolang zulke schitterende schouwspelen van wolkenluchten in alle kleuren zich nog konden voordoen, zolang konden wij *Häftlinge* niet totaal verloren zijn. Als getrainde marionetten volbrachten we de ridicule

¹ A. van de Poel: *Neuengamme*, p. 18-19.

‘EEN HEILIGE HANDELING’

handelingen die ons krijsend werden bevolen, *stillgestanden* enzovoort, maar onze gedachten ijlden door die wolkenwerelden daar ver weg, langs de gouden torens en zilveren kartelranden die God ons voortoverde aan het begin van een slopende dag, van een genadig geschonken nacht.¹

‘Niemand’, zo schrijft Herzberg in zijn herinneringen aan Bergen-Belsen, ‘heeft ooit begrepen, welk praktisch nut die appèls, die zoveel gevangenen hebben gesloopt, ooit konden hebben. Ontvluchting uit het kamp was volkomen onmogelijk en is dan ook nimmer voorgekomen en zelfs niet beproefd. Dat wisten de Duitsers precies zo goed als wij, en zij telden dan ook niet voor de controle.

Het appèl was allereerst een opzettelijke dagelijkse kwelling. Maar het was, naar mij voorkomt, voor de SS nog iets meer dan dat, en het is goed dit te weten. Zij telden hun prooi, zoals een vrek zijn geld, met zinnelijke vervoering en opwinding. Het appèl was hun een heilige handeling, een zich bedrinken aan de omvang van hun macht met onverzadigbare dorst. Het is geen beeldspraak als men zegt, dat het appèl voor hen religieuze betekenis had, en dat het appèlterrein daarbij hun tempel was.²

Inderdaad, uit Bergen-Belsen zijn geen gevangenen ontvlucht, maar uit de meeste andere kampen wèl. In zoverre hadden de appèls dáár voor de SS wel degelijk ‘praktisch nut’, hetgeen niet wegneemt dat wij Herzbergs weergave van de betekenis van het appèl voor de SS-ers onderschrijven. Zij genoten van hun machtsvertoon en als machtsvertoon werden de appèls dagelijks ook door menige gevangene ervaren, zo door dr. A. J. W. Kaas:

‘Op de omgang van het poortgebouw stonden maar een paar SS’ers en er waren maar een paar mitrailleurlopen te zien. Op de appèlplaats zelf was, voordat alle gevangenen waren opgesteld, maar hoogst zelden een SS-man aanwezig. En juist daardoor symboliseerden die appèls voor mij altijd opnieuw de totale anonimiteit van de concentrationairs. Een onoverzienbare massa gevangenen was aan zichzelf overgelaten en leidde een schijnleven onder de druk van een paar geïniformeerden die zo machtig waren dat zij zich nauwelijks behoefden te vertonen.’³

Kaas schrijft over Buchenwald. Het was in Natzweiler en Dachau, in

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 86-87. ² A. J. Herzberg: *Amor fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen* (1946), p. 64. ³ A. J. W. Kaas: ‘Een kat in de zak’, p. 31.

Mauthausen en Auschwitz, in Sachsenhausen en Neuengamme, in Ravensbrück en Majdanek niet anders. Door de twee *Postenketten* en door de kampmuren met hun wachttorens en prikkeldraad-onder-hoogspanning omringd, vormden de gevangenen in kamp na kamp een groep van duizenden, tienduizenden machtelozen.

Koude

In de kleding der gevangenen trad veel variatie op. In '33 en eerstvolgende jaren droegen zij meestal versleten uniformen van de *Wehrmacht* of van de Duitse politie maar al vóór '39 werd begonnen met het uitreiken van nieuwe eenheidskleding: blauwwit gestreepte onderkleding, die volgens de voorschriften eenmaal per maand gewassen moest worden, benevens, in de zomer, wit flanellen bovenkleding met blauwe strepen en, in de winter, grijze bovenkleding uit synthetische wol (die de lichaamswarmte slecht vasthield), ook al met blauwe strepen. Bij dat alles behoorden sokken uit synthetische wol – vrouwelijke gevangenen kregen kousen en, in Ravensbrück, aanvankelijk een hoofddoek en een schortje. In de winter werden jassen en mutsen uitgereikt, alsmede handschoenen en oorkleppen. Toen evenwel in de oorlog het aantal gevangenen toenam (in '41 was het gemiddelde 60 000, in '42 bijna 100 000, in augustus '43 224 000, in augustus '44 524 000), kwam men met die 'zebra-kleding' niet langer uit. Uit inbeslaggenomen voorraden van de legers van Frankrijk, Nederland, Joegoslavië en Griekenland werden stapels oude uniformen naar verschillende concentratiekampen overgebracht. Ook Russische uniformen werden daar wel uitgereikt; zij waren afkomstig van militairen die òf in hun krijgsgevangenenkampen omgekomen òf in de concentratiekampen geliquideerd waren. In Gross-Rosen werden in de zomer van '42 de zebra-uniformen die alle tot op de draad versleten waren, door oude Russische uniformen vervangen. In Mauthausen zag Sebil Minco zes maanden later 'de uniformen van alle legers van de wereld . . . Italiaanse, Spaanse, Franse en zelfs Hollandse uniformen'¹ – die Spaanse waren eerst gedragen door de Spaans-republikeinse militairen die in '40 en '41 bij duizenden in Mauthausen omgekomen waren. In Natzweiler kreeg men in '43 'de meest potsierlijke lompen' uitgereikt, 'geen zebra-uniformen maar

¹ S. Minco: *Gevangene 136862 vertelt . . .*, p. 17.

versleten burgerkleding van allerlei aard'.¹ Ook in andere kampen werd van '43 af veel burgerkleding gedragen: òf de kleding die de gevangene bij aankomst bezat, òf die welke afkomstig was van omgekomen gevangenen dan wel van vergaste Joden. Droeg men burgerkleding, dan waren er op de rug met verf tekens aangebracht of was in de jas en de pantalon een vierkant stuk uitgeknipt en door 'zebra'-stof vervangen (bij militaire uniformen gebeurde hetzelfde) – daardoor bleef de gevangene gemakkelijk herkenbaar.

De kleding die de meeste gevangenen droegen, bood hun nauwelijks bescherming. In de winter was de zebra-onder- en bovenkleding veel te dun en voor de afgedragen uniformen en de versleten burgerkleding gold in de regel hetzelfde. Velen deden in de winter papier, oude kranten bijvoorbeeld, tussen hun onder- en bovenkleding (dat was streng verboden), maar ook papier was vaak schaars. Bij het werk werden goede handschoenen bitter gemist: men haalde zich snel de handen open en elk wondje kon een ontsteking worden. Van belang bij dit alles was nog dat, als bij binnenkomst in een kamp kledingstukken uitgereikt werden, er, zoals al uit de paragraaf 'Aankomst' bleek, niet in het minst op gelet werd of zij pasten.

Niet anders ging het toe bij de uitreiking van het schoeisel of wat daarvoor doorging. Als zodanig moesten tot begin '43 in de meeste kampen houten kleppers gedragen worden die van bandjes voorzien waren. Ze liepen hoogst ongemakkelijk en ze veroorzaakten meestal snel wonden – kennelijk was dat de bedoeling. In de 'tweede fase', toen voor de wapenproductie gewerkt moest worden, werden de kleppers in de meeste kampen vervangen door uit textiel vervaardigde 'schoenen' met houten zolen.

Zowel door de opvallende kleding als door de ongemakkelijke 'schoenen' was het voor gevangenen moeilijk om te vluchten. Ontvluchting werd voorts tegengegaan doordat de gevangenen bij aankomst kaalgeknipt werden. In de winter mochten zij hun haar laten groeien (door het tekort aan vet in het voedsel nam dat veel meer tijd dan normaal), maar dan werd een ongeveer 3 cm brede strook midden over de schedel kaalgeknipt (de 'Himmler-' of 'Läusestrasse') – er waren evenwel ook kampen waar alle haardracht in de winter verboden was; men had het er dan extra koud door.

Die koude kon ondragelijk zijn: koude overdag, wanneer men aan het werk was, koude des nachts wanneer men, volgens voorschrift, onder twee versleten katoenen dekens in een slaapzaal lag waar, eveneens volgens voorschrift, de ramen altijd open stonden. Aan dat eerste voorschrift werd van '42 af niet langer de hand gehouden: er waren niet voldoende dekens meer.

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 304.

Tallose gevangenen hebben niet anders geslapen dan onder vodden of zelfs zonder enig dek.

Te bedenken valt dan ook nog dat de concentratiekampen in Midden-Europa zich in een gebied bevonden waar op de hete zomer een ijskoude lange winter kon volgen en dat enkele kampen opzettelijk op plaatsen gebouwd waren waar men een minimum aan zon kreeg: Buchenwald en Natzweiler lagen op noordhellingen; men zat er in de winter vaak in een kille, alles doordringende mist. Bakels, gevangene in Natzweiler, wist dat de honger in de concentratiekampen wel eens tot kannibalisme geleid had, maar toch: 'Koude – was nog erger. Pure vrieskou 's winters in de sneeuw kon ons, wandelende geraamten, tot volslagener wanhoop brengen dan angst, honger en zelfs mishandeling.'¹ Koude was een constante, geen seconde aflatende kwelling – de honger kon men soms vergeten.

Honger

Concentratiekamp-gevangenen hadden recht op dezelfde rantsoenen als 'gewone' Duitse gevangenen, d.w.z. dat door de *Inspektion der Konzentrationslager* met het *Reichsernährungsministerium* de afspraak gemaakt was dat de *Kommandant* van elk concentratiekamp van de distributiebureaus toewijzingsbonnen voor levensmiddelen (in Nederland sprak men van 'coupures') zou ontvangen waarbij van twee grondslagen uitgegaan werd: het aantal gevangenen en de in de betrokken vierwekelijkse periode geldende rantsoenen van z.g. *Normalverbraucher*; op die rantsoenen werd voor gevangenen een korting toegepast van een kwart. Elke gevangene diende dus drie-kwart van het rantsoen van een *Normalverbraucher* te krijgen; was hij in een zwaar *Kommando* opgenomen, dan had hij, analoog aan burgerarbeiders die de z.g. *Schwerarbeit* verrichtten, bovendien recht op een toeslag – ook daarvoor ontving elk concentratiekamp de nodige coupures.

Er is in de loop van de oorlog veel wisseling geweest in de rantsoenen van de Duitse burgerij. Deze stonden tot begin '44 op een alleszins redelijk peil; nadien zijn zij gaan dalen, eerst in een langzaam, maar in de laatste oorlogsmaanden in een snel tempo. Globaal gesproken mag men zeggen dat in de concentratiekampen per week tot eind april '44 voedselvoorraden binnenkwamen waaruit men per gevangene gemiddeld de volgende rantsoenen had

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 60.

kunnen samenstellen¹: ca. 4 kilo aardappelen, ruim 2½ kilo groente of koolrapen, 2½ kilo brood, bijna 3½ ons vlees of vleeswaren, bijna 2 ons margarine of andere vetten, 1¼ ons meel, 1½ ons havermout of grutten, 1 ons jam, 80 gram suiker, ¾ ons koffiesurrogaat en een ½ ons magere kaas (of 1 ons kwark). Gevangenen die voor de wapenproductie, in granietgroeven of in onderaardse tunnels werkzaam waren, hadden bovendien per week recht op gemiddeld bijna 1½ kilo aardappelen, bijna 3½ ons vlees of vleeswaren en 100 gram vetten. Die rantsoenen werden van eind april '44 af verlaagd, waarbij het belangrijkste was dat het aardappelrantsoen tot 2,8 kilo en het rantsoen vlees of vleeswaren tot 2 ons verminderd werd – een nieuw rantsoen werd evenwel toegevoegd: per week 1¼ liter magere melk. Aan de toeslagen voor de gevangenen-*Schwerarbeiter* veranderde niets. Officieel gold verder de bepaling dat gevangenen die van het ene kamp naar het andere overgeplaatst werden, per dagreis ½ kilo brood, 60 gram margarine en een ½ ons worst moesten meekrijgen – ook daarvoor ontvingen de *Lagerkommandanten* de nodige coupures.

Het was taak van de *Lagerverwaltung*, er zorg voor te dragen dat handels- of groothandelsfirma's in ruil voor de coupures en tegen normale betaling (de gelden kwamen uit de begroting van het *Reichsinnenministerium*) de aangevraagde hoeveelheden levensmiddelen bij het betrokken kamp afleverden. Daaruit werd, naar de voedingswaarde gerekend, ongeveer een derde gestolen: gestolen werd eerst door de *SS*-officieren, de *SS*-onderofficieren en alle minderen, niet slechts ten behoeve van henzelf, hun *Führerheime*, hun cantines, hun paarden, honden, varkens en kippen (en, in Buchenwald, de dieren van hun dierenpark), maar ook wel ten behoeve van hun familieleden, vrienden en kennissen; vervolgens door alle gevangenen die werkzaam waren bij het transport van al die goederen dan wel in de magazijnen of in de keukens; tenslotte door de meeste leden van de gevangenenhiërarchie, van de *Lagerälteste* tot de *Blockältesten* en hun hulpjes, de *Stubendienste*. Natuurlijk hadden niet alle *Kapo*'s, en eerst recht de *Lagerälteste* niet, met het transport en het voorbereiden van voedsel te maken, maar de *Kapo* van de *Häftlingsküche* wist dat hij zijn zeer bevoorrechte positie slechts kon handhaven als hij er zorg voor droeg dat het de *Lagerälteste* aan niets ontbrak.² Alle *Kapo*'s (wij doelen hier speciaal op de 'groenen' onder hen) waren van elkaar afhankelijk – geen hunner leed honger. Voor een *Blockältester* en

¹ Wij hebben de opgave van H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 42, iets vereenvoudigd.

² In de herfst van '44 trof de *Küchenkapo* van Neuengamme een regeling met de *Kapo* van het *Krematorium* als gevolg waarvan de eerste vlees van lijken ontving –

zijn *Stubenältesten* en *Stubendienste* was het stelen al heel eenvoudig: zij moesten in elke barak onder ca. tweehonderd gevangenen (maar dat konden er van de zomer van '44 af duizend zijn) het voedsel verdelen – zij bedienden zichzelf het eerst en het best. Elk protest uit de rijen van de grote massa der gevangenen leidde tot een aframmeling, zo niet tot erger.

In Mauthausen ontvingen de leden van die grote massa des ochtends ca. een halve liter 'soep' waar maar weinig vet in zat, of ca. een halve liter zwart surrogaat-koffienat, zonder melk en meestal ook zonder suiker. Hun middagmaal was zeven-tiende tot een hele liter waterige stampot waarin zich gemiddeld misschien 2 ons koolrapen (soms 2 ons groente), een half ons aardappelen, 20 gram vet en 20 gram vlees bevond met nog een beetje meel. 's Avonds kregen zij 3 tot 4 ons brood en 25 gram worst, af en toe ook 25 gram margarine. In '44 kregen de gevangenen die bij de wapenproductie ingeschakeld waren, dagelijks ca. 700 gram brood extra en de gevangenen in de granietgroeve ca. 450 gram.

Het voedsel waar de gemiddelde gevangene volgens de officiële normen dagelijks recht op had, had een verbrandingswaarde van ca. 2 000 calorieën; het voedsel dat hij in Mauthausen in werkelijkheid kreeg, had een verbrandingswaarde van niet meer dan 1 400 calorieën (en aan het einde van de 'derde fase' van niet meer dan 700 tot 800 calorieën); de gevangenen-*Schwerarbeiter* kregen in Mauthausen maximaal bijna 800 calorieën extra.

In Dachau kregen de gevangenen in '42, aldus Overduin,

'drie à vier sneden brood per dag en $\frac{3}{4}$ liter soep, waarvan het hoofbestanddeel water was. Men kon per week wel rekenen op vijfmaal rode of wittekool-soep, éénmaal wortel- of spinaziesoep, éénmaal ('s zondags) macaronisoep. Iets van vet was er praktisch niet in, en wanneer men drie dobbelsteentjes vlees per week in zijn soep vond, kon men tevreden zijn. Bij het brood kregen we per week ongeveer 40 gram margarine, een eclepel jam of kunsthoning, een schijfje waterige worst en een 15 gram melige, haast vetloze kaas. Enkele malen per week kreeg men 's morgens en 's avonds in plaats van koffie Knorr-soep, een grijs-bruin water, en tenslotte kon men ongeveer elke dag op drie of zes *Pellkartoffeln*, aardappelen in de schil, rekenen, die altijd van ongekend slechte kwaliteit waren.'¹

dat gebruikte hij voor het voedsel der gevangenen. Het dierlijke vlees dat voor de gevangenen bestemd was, verkochten de twee *Kapo's* 'zwart'. De zaak kwam uit toen een gevangene een menselijk kaakbeen in zijn eten aantrof. Beide *Kapo's* werden opgehangen.

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 145.

Volgens een in Dachau opgesloten arts was de verbrandingswaarde van het dagelijks voedsel dat er in de 'eerste fase' uitgereikt werd, niet veel hoger dan 1000 calorieën.¹ Er zijn voorts nog gegevens over Auschwitz-Birkenau (wij zullen ze in een volgend hoofdstuk behandelen) – méér cijfers zijn ons niet bekend. Wel willen wij nog opmerken dat het voedsel dat men kreeg (dat gold voor alle kampen) vaak lauw of zelfs koud was, als het warm behoorde te zijn, dat vitamines nagenoeg geheel ontbraken, dat het brood, het belangrijkste voedingsmiddel, menigmaal onder de schimmel zat en dat de aardappelen, het op één na belangrijkste voedingsmiddel, niet alleen in Dachau maar ook overal elders haast oneetbaar waren; 'heel dikwijls', aldus Anne Berendsen, 'loopt het water er in een stroompje uit. Ze hebben soms alle nuances, tot rose, groen, zwart. Je krijgt ze ongeschild en tussen je portie zit modder, stro, steentjes.'²

Bezaten concentratiekampen een *Häftlingskantine*, dan konden de gevangenen wat bijvoeding kopen, hetzij met het geld dat zij van hun familie of van anderen gestuurd kregen, hetzij, van de lente van '43 af, met de 'premies' die zij verdienden. Veel bijzonders was in die cantines overigens niet te koop (slechte sigaretten, zure vis, zout, bier, surrogaat-thee enz.), in Dachau in '42 bovendien

'kleine mosselen in het zout, die jaren en jaren oud waren en voor de gewone consumptie afgekeurd. Dat goedje stonk uren in de wind. Maar wat doet een mens met vreselijke honger? We kochten dagenlang porties mosselen, oneetbaar van het zout, ook al had men ze eindeloos afgespoeld. Het gevolg was dat de meesten doodziek werden van mosselvergiftiging en velen eraan stierven. Men betaalde voor die rommel f 2,50³ per portie.'⁴

De kwaliteit van het drinkwater was in de meeste kampen zeer slecht. Wat men aan vocht in het lichaam kreeg, kwam van de 'koffie' en van de 'soep'. Het tekort aan vetten leidde er overigens toe dat men 's nachts vaak moest wateren (de maaginhoud kwam sneller in de darm terecht), maar een gang naar de totaal vervuilde latrines kon op zichzelf al een beproeving zijn; bovendien werd dan de nachtrust onderbroken.

Dat de geschetste situatie een aanslag betekende op de gezondheid van de grote massa der gevangenen, spreekt vanzelf. Houdt men rekening met wat fysiek van hen gevergd werd door het lange werken en het op appél

¹ Paul Berben: *Histoire du Camp de Concentration de Dachau (1933-1945)* (1968), p. 70. ² Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 97-98. ³ Ca. f 25 naar de huidige geldswaarde (1977). ⁴ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 145.

staan, dan gaat het niet te ver om te stellen dat de calorische waarde van het voedsel waarop zij recht hadden (ca. 2 000 calorieën), al veel te laag was, maar in de meeste kampen kreeg de grote massa van de *Häftlinge* in '41 en '42 vermoedelijk een derde minder. In de 'tweede fase' werd de situatie iets gunstiger, hoofdzakelijk doordat de honderdduizenden gevangenen die ten behoeve van particuliere Duitse ondernemingen ingezet waren, in hun *Aussenkommandos* in de een of andere vorm bijvoeding kregen; aangespoord door het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* deed men toen ook in sommige kampen zijn best, de maaltijden te verbeteren. In de 'derde fase' (die der evacuatie-transporten) werd de situatie in de meeste kampen katastrofaal.

★

De grote massa der gevangenen had constant honger. Honger lijdend vermergerden zij. Wanneer het lichaam niet voldoende voedsel krijgt, worden weefsels afgebroken. Nieuw aankomenden in de kampen verloren in de eerste twee of drie maanden in de regel 20 tot 25 kg van hun gewicht. De honger bleef. Er zat maar één positieve kant aan: intenser dan ooit kon men genieten van het beetje voedsel dat men kreeg. 'Brood smaakte voortreffelijk', schreef dr. A. van de Poel (Neuengamme),

'het smaakte altijd, vochtig of droog, vers of oudbakken, tot op de rand van de beschimmelings af. Velen aten het schrikkelig op, maar tallozen kauwden het als chocolade en lieten het langzaam wegsmelten in de mond, niet weinig primitieven bewaarden het zo lang mogelijk, zoals men zegt dat een gierigaard goud of geld bewaart. Men aanvaardde een stuk brood uit iedere hand, hoe goor en ongewassen deze mocht zijn; het kon verborgen hebben gelegen in een vuile lap, een verdacht stuk papier of een vulgaire broekzak – de klassieke verpakking onder gevangenen! –, haast nooit kwam daarbij de gedachte aan verontreiniging op. Een bezwerend gebaar met een zwarte nagel was afdoende. Iedere korst brood deelde in de bovenaardse hoedanigheden van het manna dat de Joden in de woestijn opraapten. Geen enkele bevuiling kon het goed dieper beroeren dan het oppervlak van aanraking. Kruiden werden niet alleen van de tafel, maar ook van de grond opgevoerd. Het begrip brood kreeg de wijding van het begrip leven.'¹

¹ A. van de Poel: *Neuengamme*, p. 33.

Dr. J. Hemelrijk, begin september '44 als Joods onderduiker gepakt en min of meer toevallig met de gevangenen van Vught meegevoerd (hij had via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd moeten worden), kreeg in Sachsenhausen van een Fransman twee klontjes suiker:

'Dat suiker zo heerlijk kon smaken, had ik nooit kunnen denken. Het overtrof alle zingenot dat ik geproefd had. Het is niet te beschrijven. 'Lekker is maar een vinger lang', zegt het spreekwoord. Maar hier golden andere waarheden. Het zoete, zalige gevoel doortrok heel je lichaam, alsof dit er naar had gesnakt. Twee dagen heb ik met die twee klontjes gewoekerd en mezelf getraceerd zoals ik nog nooit getraceerd was. Ik liet een paar keer per dag enkele kruimels smelten op mijn tong.'¹

Eindeloos kon in de honger-situatie gefantaseerd worden over lekker eten, overvloedige maaltijden, luxueuze diners in restaurants. Sommigen riepen zich de heerlijkste menu's voor de geest waarvan zij ooit genoten hadden, combineerden ze, bedachten de ene schotel na de andere waarvan zij na de bevrijding weer zouden genieten, droomden er 's nachts van, praatten crover (dat werd vaak een tegen elkaar opbieden van zaligheden) – anderen konden zulk een zwelgen in fantasieën juist niet verdragen. De honger bleef. Men leefde naar het moment toe waarop het eten, hoe karig ook, uitgedeeld werd. 'Indien er', aldus dr. E. A. Cohen (Ebensee),

'te weinig *Schüssel* waren, kon ik haast niet het geduld opbrengen om te wachten tot een ander zijn soep er uitgeslurpt had. En zonder dat deze *Schüssel* schoon-gemaakt werd, ontving ik met trillende handen mijn portie eten. Welk een spanning kwam er over mij, als men bezig was uit een 'goed' vat te scheppen: zou ik hieruit nog mijn deel krijgen? Hoe gelukkig voelde ik mij, indien dit lukte en ik dus veel substantie (aardappels, macaroni) in mijn soep had. Met welk een intensiteit sloegen de *Stubenälteste* en *Stubendienste* op de opdringende gevangenen om hen in de rij te doen staan en hun beurt te laten afwachten! Wanneer er *Nachschlag* gegeven werd, gedroegen de gevangenen zich als dieren.'²

De honger werd als pijn ervaren, vaak ook als een vernedering, als een aanslag op de gehele persoonlijkheid: het leek alsof het vergaren van voedsel de gehele zin van het bestaan was gaan uitmaken. 'Je ziet', schreef Anne Berendsen,

¹ J. Hemelrijk: 'Zeven maanden concentratiekamp', dl. II (1952), p. 21. ² E. A. Cohen: *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie* (1952), p. 110-11.

‘steeds eten voor je als visioen, je kunt bijna niet meer aan iets anders denken . . . Steeds opnieuw reken je, of je nog een boterham nemen kunt, bij iedere hap denk je: ‘Wat voedt me dat goed, ben ik nog niet bijna verzadigd?’ Als je nog een aardappel hebt, denk je: ‘Nog zo’n hele klomp meel, dat zal wel helpen.’ Je durft de werkelijkheid niet te erkennen. Pas na een tijdje word je, in dat erkennen, wat moediger in het aanvaarden: ‘Het is nu eenmaal zo, ik heb honger.’¹

Die honger kon gepaard gaan met heftige jaloeziegevoelens tegen iedere medegevangene die méér kreeg. Jaloers was men op de *Kapo*'s, maar zij, volgevreten als zij waren, behoorden tot de wereld van de onaantastbare kamp-aristocratie – die jaloezie was machteloos. Sterker werd zij gevoeld jegens die medegevangenen die van de dagelijks vertrapte slavenmassa deel uitmaakten: ontoelaatbaar was het wanneer één hunner dikkere sneden brood kreeg of tweemaal achtereen de begeerde pollepel soep extra, de *Nachschlag* – àls er *Nachschlag* was. Gevangenen die zich in hun burgerbestaan nimmer iets toegeëigend hadden dat hun niet toebehoorde, ontwikkelden zich tot geraffineerde dieven – het kwam hun soms voor alsof hun lichaam zelfstandig opereerde zonder inmenging van hun geest waarin resten van het oude fatsoen alleen nog maar diep verdrongen aanwezig waren. ‘We zijn’, constateerde Floris Bakels achteraf, in de kampen

‘wel degelijk ook slechter geworden. Als je een ander ziet lijden en heel langzaam sterven, is het normaal dat je met hem begaan bent en probeert hem terzijde te staan; in elk geval ben je onder de indruk. Niet normaal, maar slecht is het wanneer je gloeiend verlangt dat de stervende nu zal sterven: hij heeft een bak koude pap naast zich staan en je begeert die pap. Je zou hem willen gappen. De pap is oneindig belangrijker dan de stervende.

Ik heb natuurlijk ook gestolen² –

zulk stelen kwam in de *Reviere* (daarin bevond Bakels zich toen) veelvuldig voor. Werd een gevangene uit de grote massa op stelen betrapt, dan kon dat zijn dood betekenen. Natuurlijk was het de leden van die grote massa bekend dat de *Kapo*'s en, binnen hun barak, de *Blockälteste*, de *Stubenältesten* en de *Stubendienste* veel meer voedsel kregen dan hun toekwam, maar daartegen waren zij machteloos. Als des te noodzakelijker voelden zij het dat waar zij zelf zo bitter weinig kregen, geen hunner zich aan het voedsel van zijn kameraden zou vergrijpen. Stelen nam meestal de vorm aan van het

¹ Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 95–96. ² F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 236.

BROODDIEVEN

stelen van brood dat niet al bij de uitreiking onmiddellijk opgegeten was. 'Soms', aldus dr. A. J. W. Kaas (Buchenwald),

'kreeg een dief, die voor de eerste maal betrapt was, een flink pak slaag in het lokaal waarin de gevangenen zich 's morgens wasten. Maar daarmee was de straf niet afgelopen, omdat het pak slaag altijd wel een blauw oog tengevolge had. En omdat iemand die met een blauw oog rondliep, voor een brooddief werd aangezien, kreeg hij van ieder die hij tegenkwam, nog wel een paar slagen of trappen toe. Wanneer in andere barakken een dief betrapt was, stelde de hele bevolking van de barak zich in de lengterichting ervan op. De dief werd dan een paar maal van voren naar achteren en van links naar rechts door de ruimte heen geslagen en getrapt. Soms ook kreeg hij na deze eerste afstraffing een bord om de hals waarop stond 'Ich bin ein Dieb' en vervolgens werd hij buiten op een stoel gezet met in iedere hand een emmer water. Soms duurde deze straf een hele nacht door. Iedere keer, dat hij van de stoel viel, werd hij net zo lang met emmers water overgoten tot hij opnieuw met twee volle emmers in de handen op de stoel stond.

Wanneer het om 'recidivisten' ging kwam het erop neer, dat zij werden doodgeslagen. Deze straffen waren primitief, hard en wreed. Maar een ander gedragspatroon was – gezien de heersende mentaliteit in het concentratiekamp – niet denkbaar. Het leven was er zonder het dagelijkse rantsoen brood niet mogelijk en het leven van een bestolene werd dus direkt bedreigd.

In de wijze waarop het besluit tot straffen werd genomen, kwam een neiging tot rechtvaardigheid te voorschijn. Immers een dief werd ter verantwoording geroepen door een paar mensen die met de diefstal niets te maken hadden, en tijdens deze zitting kwamen zowel de bestolene als de dief aan het woord. Maar naast de neiging tot rechtvaardigheid kwam ook een enorme agressiviteit te voorschijn. Want de concentrationairs waren geprikkeld, prikkelbaar en angstig. En alle agressieve emotionaliteit kwam juist tot uitdrukking, wanneer door een diefstal een aanslag gepleegd was op de geringe zekerheden, die het kamp nog bood.¹

Het kwam ook wel voor, in Natzweiler onder andere, dat brooddieven onder dwang in het *Revier* ondergebracht werden waar men hen door een inspuiting om het leven bracht.

★

¹ A. J. W. Kaas: 'Een kat in de zak', p. 65.

Honger is een voortschrijdend proces. Bakels heeft de verschillende stadia met grote zuiverheid beschreven:

‘Als de honger voortduurt, krijg je geeuwonger, gevoelens van duizeligheid en een hol gevoel in de maagstreek. Je staat ietwat trillend op de benen. In een verder gevorderd stadium komt de obsessie: je gaat je spijzen en maaltijden voorstellen; wat gepaard kan gaan met speekselvloed. De geest werkt dikwijls extra helder; er begint een proces van afsterving, vergeestelijking. Daarentegen vermindert het concentratievermogen. Als de echte hongersnood begint, komen er tal van lichamelijke verschijnselen. Suizingen in het hoofd, trillende knieën, algemene verslapping; water in de voeten, onder de ogen, vervolgens in de benen, en verder (oedeem). De maag lijkt een losliggend orgaan in de buik, je kunt hem daar voelen zweven. Soms lijkt het alsof in de maag een dweil wordt uitgewrongen; dat kan ook pijn doen. Voortschrijdende hongersnood veroorzaakt natuurlijk een verschrikkelijke vermagering, vooral zichtbaar aan de bovenarmen, de hals, de dijen, de billen. De knie wordt een dikke beenderklomp tussen boven- en onderstaak. Als je op een houten bank gaat zitten wiebelen, voel je dat je op twee stokken zit, rechts – links. Je begint te hallucineren, je droomt overdag en stellig ’s nachts van bergen eten en woeste schranspartijen. Je concentratievermogen is verdwenen, het lukt niet de gedachten te verzamelen, gesprekken worden al gauw afgebroken, ineens. Loop je een wondje op, dan zweert het binnen een uur; het wil niet of nauwelijks genezen. Door een combinatie van factoren, en mede afhankelijk van het soort voedsel dat je nog krijgt, ontstaat meestal chronische diarree; je moet vele malen per dag plotseling en dringend defaeceren, lijkend op vuilgele of lichtbruine waterstromen. Daarbij heb je het gevoel dat het leven zelf uit je wegvloeit. Het lichaam is dan langzamerhand vel over been: een gore, slappe, schilferige huid als een zak om het gebeente heen gedrapeerd. Je hebt het altijd koud, de organen lijken nu allemaal los in de romp te hangen: hart, longen, nieren, lever . . . en de kou omringt ze. Opstaan kost grote moeite, lopen nog meer, je bent erg licht in het hoofd, de eetlust neemt af, kan zelfs verdwijnen. Je bent dan een heel eind heen, dichtbij de dood. Je bent . . . niet meer dan een nog bewegend skelet, bijeengehouden door wat pezen en banden en een zak van huid. Communicatie met lotgenoten is er niet meer, voor praten ontbreekt de energie.’¹

In die laatste fase kon de hongerlijder niet alleen, zoals Bakels dat beschreef, tot op het bot vermageren – hij kon ook opzwellen, doordat de normale vochtwisseling tussen bloed en weefsels verstoord was: er bleef dan vocht in de weefsels achter dat daar grote opzwellingen vormde, de oedemen. Het kwam voor dat uit die oedemen, wanneer zij zich aan de benen vertoonden

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 84–85.

(zij konden zich ook aan het gezicht voordoen, vooral aan de oogleden, alsmede in een later stadium aan het onderlijf), waterig vocht stroomde zonder dat er wondjes te zien waren. Beide typen hongerlijders, de extreem-vermagerden en de opgezwollenen, leden aan een aparte ziekte: de hongerziekte – zij ging gepaard met de door Bakels al genoemde verschijnselen (duizeligheid, gebrek aan concentratievermogen en diarrhee) maar ook met huidafwijkingen (bij sommigen werd de huid donker gekleurd), met een sufheid die de indruk van volslagen achterlijkheid kon maken, en met chronisch hoesten. Groot was ook de vatbaarheid voor infecties: er vormden zich snel abcessen die soms wel het gehele onder- of bovenbeen bedekten. Lijders aan die hongerziekte hadden een verlaagde lichaamstemperatuur (gewoonlijk omstreeks 36 graden), zij hadden het steeds koud en stonden voortdurend in een groep, warmte zoekend bij elkaar, heen en weer te wiegen – op grond van dat laatste werden ze in de kampen aangeduid als (biddende) '*Muselmänner*', Muzelmannen.¹

'Sommige mij bekende kampgenoten werden', schrijft dr. Kaas (Buchenwald),

'*Muselman* nadat zij zwaar ziek geworden waren en een enkele van hen heeft lang voor de bevrijding de strijd gewonnen en hij bleef in leven. Hij had dit te danken aan een paar groepsgenoten, die hem net zo lang bijvoedden, totdat hij weer normaal reageerde. Deze man vertelde mij later, dat hij tijdens zijn ziekte zijn benen niet kon optillen als hij liep, hoewel hij er zich terdege van bewust was, dat hij zich als een *Muselman* bewoog. Om een trapje van een paar treden op te komen moest hij òf om beurten zijn benen met beide handen optillen òf zittend, zich met twee benen tegelijk opduwend, dat trapje opwerken. Het was hem opgevallen, dat hij – zoals hij zelf zei – jankend en toonloos was gaan praten. Maar hij had geen kans gezien zijn stem anders te gebruiken. Tegelijkertijd was hij zich voortdurend van een afschuwelijke honger bewust geweest en hij had aldoor jaloers naar anderen, die wat aten, zitten kijken en vaak om eten gebedeld. Hij was zo moe geweest, dat hij zich na iedere inspanning geheel uitgeput bleek te hebben en dan niets meer kon doen. Ook na iedere maaltijd, hoe klein ook, volgde een gevoel van uitputting.'²

Medelijden wekte de *Muselman* niet op, eerder verachting en afschuw: hij was een schrikbeeld voor zijn medegevangenen (zo konden zij óók worden!) en hij wekte irritatie doordat hij op de simpelste aanwijzingen niet langer reageerde. Vaak kwam het voor dat *Muselmänner*, als appels afgenomen

¹ In Ravensbrück sprak men van '*Schmuckstücke*,' 'sieraden'. ² A. J. W. Kaas: 'Een kat in de zak', p. 44.

werden, versuft in een hoekje bleven liggen – het appèl klopte dan niet, de overige gevangenen moesten net zo lang blijven staan tot de *Muselmänner* gevonden waren.

Muselmänner werden maar zelden in het *Revier* opgenomen: er was toch niets meer aan hen te doen. Zij doofden langzaam uit ('als een nachtkaaers', schrijft dr. J. Bok die in de hongerwinter in Rotterdam in een aparte kliniek talrijke lijdens aan hongerziekte te behandelen kreeg¹), maar vaker kwam het voor dat zij onverwachts overleden.

Ziekzijn

Physiek kon men in de concentratiekampen heel veel meer doorstaan dan tevoren voor mogelijk gehouden was. Men kon, na onder de hete douche vandaan geranseld te zijn, urenlang naakt in de vrieskou moeten wachten en men werd soms (dr. E. A. Cohen constateerde het in Auschwitz tot zijn verbazing) niet eens verkouden – maar men kon daar ook een dodelijke longontsteking aan over houden. Ook nam Cohen waar dat bepaalde ziekten in de kampen opvallend veel minder voorkwamen dan daarbuiten (hij noemt: netelroos, astma, griep, maag- en darmzweren, eczemen, te hoge bloeddruk, diabetes²); hij zag dat als een gevolg van de geringere hoeveelheid en de andere samenstelling van het voedsel. Ook kwamen de 'gewone' psychische spanningen die, naar aangenomen wordt, met bepaalde van de genoemde ziekten (astma, maag- en darmzweren, te hoge bloeddruk) samenhangen, in de kampen niet voor – daar waren de psychische spanningen wel veel hoger (en algemener), maar zij bleken de psychogene ziekten niet te bevorderen. Andere ziekten daarentegen waren, aldus Cohen³, des te veelvuldiger: huidinfecties ('zij kwamen in een ongekennde frequentie voor'⁴), bevrozingen ('handen, voeten, neuzen, oren, alles was bevroren en uit de aard der zaak was hier helemaal geen hulp voor'), tuberculose, pleuritis, bronchitis, broncho-pneumonie, longontstekingen, diarree ('van een vorm en heftigheid zoals we die normaal nooit zien'⁵) en acute infectieziekten als

¹ J. Bok: *De kliniek der hongerziekte. Een klinische studie tijdens de hongerwinter 1944-1945 te Rotterdam* (1949), p. 108. ² E. A. Cohen: *Het Duitse concentratiekamp*, p. 52. ³ A.v., p. 54-57. ⁴ 'Verslag van mededelingen van E. A. Cohen', X (24 febr. 1948), p. 6. ⁵ A.v., p. 9.

roodvonk, difterie, hersenvliesontsteking en vlektyphus. Ook liepen natuurlijk talrijke gevangenen verwondingen op.

Sommige medische auteurs zijn van mening dat wel 5 tot 20% van alle gevangenen aan tuberculose ging lijden en volgens enkelen hunner zijn van de honderdduizenden zieken die in de kampen stierven, twee op de vijf aan deze ziekte bezwaken.¹ Ook diarrhee ('*Durchfall*') kwam heel vaak voor. Anne Berendsen:

'Je huid of je ingewanden geven het op. *Den Durchfall*, als een vaste ramp een ding met lidwoord, heeft de een vijf maanden, de ander constant, een ander telkens opnieuw. Hij verzwakt tot het uiterste. Je sleept je voort, je hebt hevige krampen, je hebt de onuitsprekelijke, bijna tot tranen brengende narigheid, dat er zovele momenten zijn, waarop je niet naar het toilet moogt. Je moogt dat niet onder de appels - twee uren telkens, die je je staat te verwringen - en je moogt het niet in vele bedrijven en buiten werkende colonnes. Daar heb je toch een broek voor, zeggen de Duitse opzichteressen. Gewoonlijk mag je één keer op een morgen en één keer op een middag weg, en het gaat niet, o, neen, het gáát niet van kwart voor vier tot negen of van half vier tot na het avondappèl. Ieder half uur, ieder kwartier breekt het zweet je uit van angst en pijn. En het is erg, niemand weet, hoe erg het is, als je het dan maar moet laten gaan. Het breekt je naar lichaam en ziel. Je voelt je erger dan de vuilste verschopping en je bènt ook even vuil. Om je ongeluk te voltooiën heb je eigenlijk maar één stel ondergoed, dat je moet wassen met koud water en het ene kleine maandelijks stukje zeep en juist als het koud is droogt alles heel langzaam. Het is vaak nog het beste er op te gaan slapen; nat aantrekken is vreselijk koud.'²

'Het is werkelijk niet te geloven' (wij willen weer naar Bakels luisteren)

'hoe ontzaglijk er gepoept werd in gevang en KZ door duizenden lieden die continu in honger leefden. Waar haalden ze de grondstoffen vandaan? Niet-allen-zijn bij de defaecatie was en bleef een gruwel. Als er een soortement van wc was, *Abort* genaamd, was dat een gemeenschaps-wc, buiten werktijd continu bezet door vier, acht of twaalf man met de broek naar beneden, vaak twee op één pot, een waar concert van blaasinstrumenten producerend: fluit, hobo, klarinet, vooral fagot en trompet, soms zelfs trombone en tuba. Dat stroomde maar en stroomde maar uit bevuilde mannen met verwrongen gezichten, de stank van het varkenskot was er niets bij. En afveegpapier was er niet. Maar soms was er zelfs geen *Abort*. Soms was er alleen een kuil met een horizontale paal aan de rand, en, o luxe, een afdak erboven. Dan was het een openluchtfanfare, ten beste gegeven door tien, vijftien, twintig mannen naast elkaar als zwaluwen op

¹ J. Bastiaans: *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*, p. 212. ² Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 36.

een telefoondraad. En ook daar kwamen vechtpartijen voor, in de strontmassa vóór de paal, als een man snel kwam aanstropelen, de handen in het kruis, en zich in de rij op de paal wilde dringen omdat hij op springen stond. Op dit gebied kende onze vernedering geen grenzen.¹

Vlektyphus (vooral in de 'derde fase' zijn hele kampen door die besmettelijke ziekte geteisterd) veroorzaakte, aldus Bakels die, toen hij er aan leed, 'vagelijk' kon zien dat hij bijna 41 graden koorts had,

'een soort hoofdpijn die je je niet kunt voorstellen, tenzij je fantasie zó sterk is dat je begrijpt hoe het is als je een paar centimeter diep in je voorhoofd, daar waar de haarinplanting begint, een bijl hebt vastzitten. En boven de brand en de bijl uit gloeide het geel: je zag alles helgeel van kleur.'²

Wie zich te ziek voelde om ook maar de lichtste arbeid te verrichten, trachtte eerst 'Schonung' te verkrijgen: verlof, ten bewijze waarvan een papiertje ingevuld was waarop stond dat gevangene nummer-zoveel zich een paar dagen of een week of langer niet bij zijn *Kommando* behoefde aan te melden. Lag de beslissing inzake dat verlof bij de *Kapo* van het kamp- 'ziekenhuis' of *Revier* en was deze een 'groene', dan moest hij in de regel omgekocht worden. Hielp het verlof niet voldoende, dan diende men door diezelfde *Kapo* tot het *Revier* toegelaten te worden en hij of de *SS*-arts besliste dan of men in het *Revier* mocht blijven. In de 'eerste fase' was nagenoeg geen enkele *Revier-Kapo* een medicus van opleiding; dat verhinderde de meesten hunner niet, diagnoses te stellen en een 'behandeling' voor te schrijven (die veelal niets om het lijf had: er waren steeds te weinig, soms in het geheel geen medicamenten), sommige *Kapo's* waren er zelfs (wij herinneren aan Buchenwald) die chirurgische ingrepen uitvoerden, niet eens altijd zonder succes. Altijd waren er méér ernstig zieken dan er plaats was in de *Revier*. In Sachsenhausen, misschien ook elders, hadden niet-Duitsers in de 'eerste fase' overigens geen kans om in het *Revier* opgenomen te worden: de 'groenen' die er de baantjes in handen hadden, lieten slechts Duitsers toe.

Uiteraard hadden ook de gevangenen die in het *Revier* lagen, recht op rantsoenen maar of hun enig voedsel bereikte, hing van de *Kapo* en zijn helpers af. Zij kwamen niets tekort, maar bovendien waren zij vaak te lui om het resterende voedsel bij de zieken rond te brengen - werd het aan de *SS* toespeeld om het aan de varkens te voeren, dan was die *SS* op haar beurt bereid, de *Kapo* en zijn helpers in functie te laten.

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 165-66. ² A.v., p. 243.

In Ravensbrück werd Anne Berendsen in '44 in het *Revier* opgenomen. 'In het zieken-Block', schrijft zij,

'is het afgrijselijk vuil. De mensen vol zweren lopen daar, alleen in een hemd, vlak langs je en raken je steeds aan. De zieligste, uitgeteerde scharminkels met wonden groter dan een vuist zijn er de vaste bevolking. Je medelijden is even groot als je afschuw – en al te gauw medelijdend zijn wij niet meer in een kamp, waar alle vriendelijkheid zo vaak dwaasheid blijkt. Er zijn permanent te weinig bedden, zodat je heel ongemakkelijk telkens met zijn vieren in twee smalle en ongelukkige ledikantjes wordt gestopt. En, wat in je *Block* toch wel uitzondering blijft, je ligt samen met mensen, die zich nooit wassen, ook al zijn zij daar gezond genoeg voor, met mensen, die alle, alle soorten uitwerpselen in het bed deponeren, met de echte luizenbroedsters en bijna altijd met meiden, die je hevig vervelen met hun geklets en gekift over de *Nachkelle*¹ en geruild eten. Het is altijd een groot lawaai op een zieken-Block. Te midden van dit alles sterven de zieken als vliegen onder een raam, rillend onder een dunne deken, smekend om drinken, dat niemand geeft, tenzij een der medepatiënten zich ontfermt. Rechts en links van je sterven zij: 's morgens kun je ontdekken, dat je bedgenoot 's nachts is heengegaan.

Het vuil blijft het ergste. Het komt meermalen voor, dat je nat bent van de diarrhee van je bedgenoot. Vaak kun je dan nog niet eens in de waskamer terecht, omdat die afgesloten is ter meerdere rust van de *Zimmerdienst*.

De verpleegsters van het zieken-Block zijn vaak a-sociale en Duitse gevangenen, schreeuwend, commanderend, scheldend en slechts op eigen gemak uit. Zo komen er op de grote zaal voor de ingewandsziekten wel eens voor de nacht twee emmers te staan voor de behoeften, verder gaat de deur op slot. De emmers lopen in een ogenblik over, het vuil stroomt tot onder de bedden en vele patiënten lopen daar met blote voeten doorheen en klimmen dan maar weer de bedden in. Het is allemaal heel gewoon voor het kamp, maar het went nooit.

. . . Hoeveel tranen, hoeveel wanhoop, hoeveel angst het kamp ook kent, nergens is de som van lijden zo groot als in het *Revier*. Het is over de wandluizen, die je zo bijten. Het is over het gemis aan verpleging . . . Je krijgt hier wonden, die niet meer sluiten. Je bent te ondervoed, je bloed is onzuiver, je krijgt abces op abces, alles door het slechte eten en het tekort aan vitaminen. Er is haast geen verband. Als de wond zo draagt, dat de pus er uit loopt, lig je al spoedig als een zwijn in je vuil te wentelen. Meer dan tweemaal per week word je niet verbonden. Hoe verdrietig je daarvan wordt, hoe je natte tranen huilt in de nachten zonder hulp om een lapje, om wat watten, dat kan een gezond en schoon mens nooit begrijpen. En dan moet je, als je niet kunt opstaan, de onderstecken gebruiken, die een ander al vrij vol gemaakt heeft.

Het is een redding, dat je vriendinnen je niet verlaten en je opzoeken ondanks alle dreigementen. Ze brengen lekkers, verband, bemoedigen je'² –

¹ De extra-schep. ² Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 59–60, 66–67.

wie zulk een bemoediging miste, was in het *Revier* heel vaak verloren.

In Mauthausen lagen, aldus de beschrijving van een Groninger illegale werker,

‘de stumperds in het *Krankenrevier* . . . in een hok, twaalf meter breed en vijftien meter lang, geheel bezet met kribben, twee boven elkaar. In elke bak liggen er drie, in sommige gevallen zelfs meer, zwaar zieken; veel dysenterie- en tbc-patiënten. Meer dan driehonderd wrakken zijn in deze barak opgeslagen en zoveel doden als er uitgesleept worden, zoveel doodscandidaten worden er weer opgenomen. Die er liggen vinden geen rust, dag noch nacht, het hoesten van de honderden zwelt soms aan tot een orkaan, loeit, zonder ophouden, als het brullen van een zee . . . De dysenterie-patiënten sterven ongemerkt weg, doven uit als een zwakke vlam, maar de tbc-patiënten worstelen soms dagen in een hijgend gevecht met de dood, tot ze smorend verstikken in het moeras van hun bloed. Er is nauwelijks iemand, die voor hen zorgt. De man die dienst doet als *Sanitäter*, kijkt naar hen uit noch om; het moet al wezen om hen neer te slaan, omdat het hemd bevuild is, of omdat ze elkaar verdringen in het hoekje, waar het privaat is – een plaats, waar alles door een opening zomaar in een gat onder de vloer loopt. Niemand hebben ze. Alleen de luizen op hun lichaam, de tientallen soorten, zijn hun trouwe, onafscheidelijke vrienden.

. . . Om de stemming in dit ‘crepatorium’ wat op te vrolijken, stuurt de kamp-leiding op bepaalde dagen een soortement strijkorkest naar het *Revier*. Het bestaat uit enkele weldoorvoede prominenten; gevangenen, die in een of ander baantje een goed en veilig onderkomen hebben gevonden. Het orkestje begeleidt dan een half uur lang het hoesten en hijgen der lijdens, maar boven de harmonieën der muziek schrillen de dissonanten der stervenden uit.¹

Vaak lagen in de *Reviere* gevangenen op wie een van de medische proeven uitgevoerd was die wij in hoofdstuk I behandelden; bij de overige patiënten was er dan een begrijpelijke angst dat ook zij aan zulk een proef onderworpen zouden worden. Niet minder reëel kon de angst zijn om door een SS'er, de *Kapo* of een van zijn helpers geliquideerd te worden: liquidaties waren de eenvoudigste manier om ligplaatsen vrij te maken. Dan waren er de ‘selecties’: van tijd tot tijd, in sommige kampen eens in de week, verscheen een SS-arts in het *Revier*, de zieken moesten zich, voorzover zij nog konden staan, naakt voor hem opstellen – één blik, en het nummer van de betrokkene kon opgeschreven worden. Dat laatste betekende dat men afgevoerd zou worden. De grote opruimingsactie 14 f 13 waarbij wij in hoofdstuk I stilstonden, vergde van eind '41 tot begin '43 ca. tienduizend slachtoffers die

¹ Vereniging van Groninger Illegale Werkers: *Hoe Groningen streed*, p. 22–23.

naar de vergassingscentra voor zwakzinnigen overgebracht werden, maar waren in het betrokken kamp gaskamers in werking (dat was het geval in Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen, Mauthausen en Natzweiler, uiteindelijk ook in Ravensbrück), dan werd daarvan gebruik gemaakt; vaak werden de geselecteerden ook door inspuitingen om het leven gebracht. Geen wonder dat talrijke gevangenen zich praktisch verloren wisten als zij zich, omdat zij geen uitweg meer zagen, bij het *Revier* aanmeldden – er waren velen die, hoe onzegbaar zwaar dat ook was, liever met ernstige ziekten doorliepen dan dat zij zich dáár lieten opnemen.

Hier en daar werd de toestand in die kamp-‘ziekenhuizen’ in de loop van de ‘tweede fase’ wat beter – de afdeling *Sanitätswesen* van het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* eiste toen trouwens dat aan de medische verzorging der gevangenen meer aandacht besteed zou worden en in enkele kampen waren de politieke gevangenen, de ‘roden’, er in geslaagd, de misdadigers, de ‘groenen’, uit hun machtsposities, ook in de *Reviere*, te verdringen. In de ‘derde fase’ daarentegen, toen er nog minder voedsel was dan in de ‘eerste’, toen de kampen propvol raakten en, als gevolg van de transporten, besmettelijke ziekten, vlektyphus in de eerste plaats, zich van het ene kamp naar het andere verspreidden, kwam het in de meeste, nu uitgebreide *Reviere* tot situaties, afgrijselijker nog dan die welke Anne Berendsen beschreef. Van de ruim driehonderdduizend gevangenen die volgens Billigs schatting om het leven gekomen zijn in de paar maanden die tussen de jaarwisseling ’44-’45 en Duitslands capitulatie verliepen, is een groot deel in de *Reviere* gestorven.

Kapelaan van Genuchten die van februari tot augustus ’43 in Dachau werkzaam was als verpleger in het *Revier* en tientallen stervenden bijstand had kunnen verlenen, schreef na de oorlog: ‘De meesten stierven vlug en gemakkelijk, ook die geen geloof hadden in het Eeuwige Leven. Ik heb maar zelden een eigenlijke doodstrijd gezien. De dood was voor de meesten een echte verlossing¹ – het zij zo. Maar wat was er aan voorafgegaan! Een maanden- of jarenlange worsteling om zich in een wereld van ‘koude wreedheid’ staande te houden; dan de wanhoop van het ziek worden, de opname in het gruwelijk *Revier* waar de bemoediging en de troost die van competente medische zorg uitgaan, ontbraken en waar men, bij alle overvolte, in eenzaamheid lag te sterven, helder of vaag beseffend dat men de bevrijding niet zou halen en het gezin, de familie, de vrienden thuis niet zou weerzien.

¹ B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad*, p. 20.

Slechte en minder slechte kampen

Ook de diepste ellende kent nog gradaties: alle concentratiekampen waren slecht, maar sommige waren slechter dan andere. In '42 was Dachau, waar toen ruim de helft van alle gevangenen stierf, een 'goed kamp', vergeleken met Auschwitz waar zestig procent stierf in drie maanden. Trouwens, in Auschwitz was het bestaan onder alle omstandigheden een extra beproeving doordat de functie van het kamp als massaal vernietigingskamp de gevangenen maar al te bekend was: zij zagen de schoorstenen van de *Krematorien* roken, zij leefden er met de verstikkingsdood voor ogen.

Gradaties van ellende waren er ook in zoverre dat in elk kamp de periode van opbouw bijzonder zwaar was voor de gevangenen.

Alle kampen zijn grotendeels of geheel door de gevangenen-zelf gebouwd. De behuizingen en installaties die hun, hoe onvoldoende zij ook waren, toch iets van bescherming boden, waren er dan nog niet. Zolang de muur nog niet opgetrokken en het electrisch geladen prikkeldraad nog niet aangelegd was, was voorts de bewaking verscherpt; voor het minste of geringste werden gevangenen doodgeslagen of doodgeschoten om er de schrik in te houden. Voedsel was er nog minder dan later (de keuken-installaties ontbraken), soms was er zelfs in het geheel geen drinkwater voordat men de eerste waterleiding had aangelegd. Wat er aan werk verricht moest worden (zwaar werk met veel sjouwen, veel graven), diende te geschieden in een razend tempo en met buitensporig lange werktijden.

Wat gevangenen, onder hen vele uit Nederland gedeporteerde Joden, in de zomer van '42 geleden hebben tijdens de opbouw van het gigantische kamp Birkenau (wij memoreerden al in hoofdstuk 1 dat bij die opbouw van dertienduizend Russische krijgsgevangenen slechts tweehonderd in leven bleven), zullen wij in een volgend hoofdstuk beschrijven. Hier willen wij vermelden dat Mauthausen van eind '40 af opgebouwd werd door de ca. achtduizend Spaans-republikeinse vluchtelingen die de *Gestapo* uit hun Franse interneringskampen naar Mauthausen gedeporteerd had. Spanjaarden waren het die de muren en wachttorens bouwden, de *Appellplatz* aanlegden, de steengroeve uitdiepten en er in een van de zijanten de beruchte trap met zijn 186 treden uithakten; van die achtduizend Spanjaarden gingen meer dan zesduizend te gronde, de meesten in de opbouwperiode - van de resterenden, de sterksten, werden enkelen *Kapo*, in welke functie zij zich van de 'groenen' die *Kapo* werden, gunstig onderscheidden.

Gegevens over de aantallen slachtoffers die de opbouw van andere kampen gevergd heeft, zijn ons niet bekend, behoudens dan voor het kamp *Dora*: het tunnelcomplex bij Nordhausen en de barakkenkampen die daar aan

toegevoegd werden. In dat verband merken wij op dat, hoewel van begin '43 af de levens- en werkomstandigheden in de meeste kampen minder ongunstig werden, ze juist in die 'tweede fase' weer bij uitstek slecht waren op al die punten waar gevangenen grote tunnels en onderaardse werkplaatsen moesten aanleggen die een schuilplaats dienden te bieden aan een deel van de Duitse industrie. Die onderaardse werkplaatsen waren vooral bedoeld voor het assembleren van de V-1's en de V-2's van welke inzet Hitler een beslissende ommekeer in de oorlog verwachtte. Vooral daar moest extra-hard gewerkt worden – aan de verzorging der gevangenen werd daarbij nauwelijks aandacht besteed.

De grootste twee tunnelcomplexen waren Ebensee, een *Aussenkommando* van Mauthausen, en *Dora*, oorspronkelijk een *Aussenkommando* van Buchenwald, van de herfst van '44 af een zelfstandig kamp (*Mittelbau*).

Het werk in Ebensee begon in november '43. In het primitieve kamp bij de tunnels was de strijd om het bestaan in de beginperiode zo verwoed dat ook door de politieke gevangenen, als zij er de kans toe kregen (sommigen waren er *Kapo*), 'dingen gedaan (werden) die', aldus Nico Wijnen, 'in ieder ander kamp ronduit misdadig zouden worden genoemd . . . Slaan was aan de orde van de dag en kwam hier veel meer voor dan in ieder ander kamp waar ik ben geweest. Bijna alle gevangenen waren corrupt'¹ – wie iets van zijn kameraden kon stelen of het hun met bruto geweld ontnemen, liet dat niet na.

Het aanleggen van het tunnelcomplex was moeilijk en riskant werk, 'echte mijnbouw', vertelde Wijnen:

'Eerst werd afgegraven op de tunnel, daarop werd een groot aantal gaten geboord. Het boren met de zeer zware, lange pneumatische buis is zeer moeilijk, vooral het sturen is zeer moeilijk. De grootste moeilijkheid is de boor loodrecht op het front te krijgen; als je hem er niet loodrecht op krijgt, heb je kans dat de punt breekt. Vooral de eerste 5 cm zijn moordend, heb je hem er 10 cm in, dan trilt hij vanzelf verder. Dan gaat de patroon er in met een rode draad eraan, met de laadstok wordt hij dieper ingestopt. Is een heel stuk klaar, dan komen er de verbindingsdraden aan, op een goede afstand worden de ontladingen tot stand gebracht. Altijd twee tegelijk. Dan is er het eerste gat. Het puin wordt weggevoerd, in de ernaast staande lorrie door een eveneens pneumatisch aangedreven machine, de *Salzgitter*.

. . . Dan kwamen de gevangenen voor het verder uithouwen met de pikhouweel, nadat hetgeen los zat, eerst was afgestoten met lange koevoeten, beter gezegd met lange ijzeren staven van een meter of tien lengte. Zo werd het gat groter gemaakt tot er een soort gangetje was. De gang werd steeds verder in de

¹ 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen' (lente 1948), p. 8 (GC).

hoogte en de breedte uitgebouwd. Dan kwamen er al gauw de stutters aan te pas. Dit was extra gevaarlijk werk. Wanneer men weer opnieuw had laten springen, had je steeds de kans, dat het hele bouwsel weer ineens stortte. Dan kwamen de *Gleisbauer*, het echte Muzelmannen-kommando.¹ Gevaarlijk werd het eigenlijk pas, wanneer er een plafond kwam. Vanaf het plafond van het eerste stuk werd een halfronde bovengeang geboord, daaronder een ondergang en pas als die beide weer voldoende klaar waren, werden ze door het wegnemen van het tussenstuk verbonden. Ook dat bracht zo zijn gevaren met zich mee. Het eerste deel van de gang was dus altijd vrij nauw en laag, de eigenlijke grote gang kwam pas later.

Was de gang voor een groot deel klaar, ook met het recht maken van de zijgang, en werd met het uitronden van het plafond begonnen, dan werd het pas levensgevaarlijk. Na iedere ontploffing, als de jongens weer naar binnen moesten om op te ruimen, zonder valhelm, viel er natuurlijk een grote hoeveelheid steen. Hierbij zijn ettelijke doden gevallen. Ook waren er geen gas- of stofmaskers, waardoor de longen door de ontploffingen heel wat te lijden hadden. Ik heb jongens meegemaakt, die een stuk slijm uitspuwden vol met bloed en steengruis. Als de *mineurs* 's avond thuis kwamen, hadden enkelen het geluk een natte lap of een sponsje onder hun neus te hebben. Soms hadden ze geen water, dan urineerden ze eenvoudig op het lapje. Dat waren de welgestelden, de meesten hadden niet eens zulk een lapje of spons. Zij zaten 's avonds dik onder het steenpoeder. Als ze zondags gewassen waren, waren de Muzelmannen geheel wit, in tegenstelling tot de andere Muzelmannen, die geheel geel waren op hun huid.

... De gangen waren zeer hoog, wel 12 meter. Boven het plafond bleef een boog uitgespaard van nog geen drie meter hoogte, daarin was weer een klein plafond aangebracht, daarnaast waren kamertjes: bureaus, wc's enz., keurig ingericht en te bereiken met een trap. Ook badkamers en slaapvertrekken waren er ingebracht.

Voordat zo'n tunnel compleet was, werden er op een zondag voor het snelle werken vijfduizend man ingejaagd. Dan stonden ze wel dicht op elkaar en kostte het wel doden, maar het gaf een goed beeld van het oppervlak van zo'n hal.

... In Ebensee zijn ongeveer minstens tienduizend gevangenen omgekomen, ik schat dat tenminste vijfhonderd man direct door ongelukken bij deze tunnelbouw zijn gedood. Ik kan me nog een dag herinneren van elf doden direct door bedrijfsongevallen.²

Dora was in zoverre nog slechter dan Ebensee dat de eerste drieduizend gevangenen die er begin september '43 naar toe gebracht werden, gehuisvest werden in de tunnels die zij moesten gaan uitbreiden; buiten de tunnels was nog geen enkel barakkenkamp klaar. Die eerste drieduizend moesten beginnen met op de stenen bodem te slapen. Ongeveer drie meter daarboven

¹ D.w.z. het *Kommando* waar men 'Muzelman' werd - 'echte' 'Muzelmannen' konden geen zwaar werk doen. ² A.v., p. 58-61.

'DORA'

bouwden zij houten plankieren: tien meter breed, honderdtwintig meter lang; op die plankieren trokken zij houten britsen op, telkens vier boven elkaar. Het was kil in de tunnels, de lucht werd er vochtig van de uitwasemingen, het stonk er, en door het boorwerk en de oorverdovende explosies die dag en nacht weerklonken, kwam er veel stof te hangen. Wasgelegenheden waren er niet. Pas in mei '44 waren alle barakken buiten de tunnels gereed zodat de gevangenen toen tenminste niet meer ondergronds behoefden te slapen. Gewerkt werd in dag- en nachtploegen, de slaappleatsen in de tunnels werden het eerste halfjaar 'praktisch nooit koud', verklaarde na de oorlog de Rotterdamse arts W. A. Oudshoorn, in juni '43 gearresteerd in het kader van de Duitse actie tegen de Nederlandse artsen –

'De een stond op en de ander viel er uitgeput op neder, trachtte te midden van het gedreun der boormachines en het gedonder der dynamiet-explosies, in een verstikkende atmosfeer van gruis, stof en faecaliën enkele uren slaap te vinden. Toiletten waren de eerste maanden niet aanwezig, ieder verrichtte zijn behoeften daar waar hij stond, slechts eenmaal in de week kwam een speciaal gevangenen-Kommando en veegde de gangen schoon.'¹

Een tweede Nederlandse gevangene, Reinhard Marie Tombrock, in november '42 als Engelandvaarder bij de Zwitserse grens gearresteerd en in januari '44 *Dora* binnengevoerd, werd er ingedeeld in een van de nachtploegen. 'De verlichting', zo deelde hij na de oorlog mee,

'bestond uit een ouderwets soort mijnwerkerslampen en uit toortsen. Kort daarop kwam electrisch licht, maar door het grote aantal storingen (losse kabels) moesten we toen toch nog zeer lang en veelvuldig met toortsen werken. Begrip van de tijd hadden we niet. De ploegen wisselden. De eerste twee weken kwamen we niet boven de grond, er was onder de grond geen water. Van wassen was dus geen sprake. De leiding die er liep, was nodig voor het mengen van cementspecie. Deze leiding werd voortdurend doorgesneden om water te krijgen. Dit water was heel erg slecht. De dorst was een van de grootste beproevingen. De andere plaag was de luizen, klerenluizen, waaronder wij allen zaten. Luizencontrole was er niet.

Het werk vorderde snel, de kalk sprong heel gemakkelijk. Weliswaar waren er ook onder de werkmeesters heel weinigen, die begrip hadden van deze tunnelbouw. Herhaaldelijk werden springladingen verkeerd aangebracht. Hierbij zijn heel wat ongelukken gebeurd.

... In het begin was er slechts één uitgang, die een dubbele sluis was. Het stof en de kruitdamp trokken dus niet weg en wij leefden daarom voortdurend in

¹ W. A. Oudshoorn: Verklaring (21 mei 1945), p. 3 (GC).

ademnood. Later zijn er vier uitgangen gekomen en een uitgebreid luchtverversingssysteem, dat heel goed werkte, want later had men in de fabriekshallen in het geheel geen luchtnood meer. Later zijn eveneens twee schachten gebouwd. Deze moesten 50 meter van boven af geboord worden. Bij de bouw van deze schachten zijn zeer veel mensen om het leven gekomen. De stofniveaus waren op sommige plaatsen zo erg, dat men iemand op drie meter afstand niet meer kon zien. Daardoor kreeg men allerlei waanbeelden. Kwam er een SS'er aan, dan zag men in het stof slechts een schaduw aankomen, als bij een schijnwerper in de mist. Dit kon dus het voordeel hebben, dat men van te voren gewaarschuwd werd. Het had echter een fatale psychische uitwerking. In de tunnels waren wij niet normaal, ik kan met geen mogelijkheid vaststellen, welke Hollanders ik daar gezien heb. Je werd totaal suf. Men vertelde dat de kalk ammoniakhoudend was, dit lijkt mij echter tamelijk onwaarschijnlijk. Het water droop langs de wanden, zodoende had je dus de ammoniak moeten ruiken, maar je rook niets. Wij versuften zozeer, dat ik, toen ik reeds weer boven de grond was, pas na maanden weer een beetje normaal kon denken. Een gevolg van het stof en de slechte hygiënische toestanden was, dat driekwart van de onderaards werkende dagarbeiders tbc-lijder was. Ze hadden long-tbc.

De medische verzorging was heel slecht.

De SS-patrouilles waren meestal dronken. Naast hen had men de voorarbeiders en *Kapo's*. De *Kapo's* lieten zich meestal niet zien. De voorarbeiders waren door de SS zelf met gummiknuppels gewapend om gedeeltelijk de taak van de SS over te nemen. Het waren speciaal uitgezochte 'groenen'. Bij hoge uitzondering was er een behoorlijke voorarbeider. Zij waren allen omkoopbaar, eveneens de blokoudsten en *Stubendienste*.

. . . Het kwam vrij veel voor dat er mensen krankzinnig werden en dan werden doodgeslagen.

Vermoedelijk als gevolg van de atmosfeer had zo goed als ieder dysenterie.

Lepels waren er heel weinig, gewoonlijk waren het stukjes ijzer die je zelf op de rail van de spoorweg met een stuk steen een beetje uitsloeg.

Dora is zowel door Himmler als door Goering geïnspecteerd¹ -

en wij voegen toe: ook door Speer.

Ongevallen kwamen in *Dora*, evenals in Ebensee, veelvuldig voor. 'Herhaaldelijk', aldus L. J. van Looi, een van de naaste medewerkers van Koos Vorrink, in april '43 opgepakt als uitvloeisel van het *Englandspiel*, in maart '44 uit Buchenwald naar *Dora* getransporteerd en daar ondergebracht in het kamp Langenstein,

'herhaaldelijk vielen uit het plafond grote brokken steen, doordat er niet gestut

¹ 'Verslag van mededelingen van R. M. Tombrock' (z.d.), p. 5-12 (GC).

werd en men door de duisternis, het stof en de damp het plafond niet eens kon zien, laat staan controleren. Ruggegraatbreuken door vallend gesteente hadden wij al een aantal gehad – ruggegraatbreuk betekende de dood, want medische hulp voor zulke ernstige gevallen was er niet. Men had wel al een paar gevallen naar Buchenwald getransporteerd – dat verhaaste slechts de dood, want daar kregen de mannen 'een spuitje'.

De helft van de in het kamp aanwezige mannen moest in de ziekenbarak verbonden worden, doch zij werden het slechts af en toe, want er was geen verbandmateriaal genoeg en er was geen desinfectie-stof, er waren geen geneesmiddelen, er waren geen chirurgische instrumenten. De operaties die de dokter verichtte met behulp van allerlei primitieve hulpmiddelen, geleken soms meer op een slachterij dan op medische hulp. Twee barakken lagen vol met zieken en als je in zulk een ziekenbarak kwam, was je wel heel degelijk stevig ziek, want voor dysenterie b.v. werd geen vrij van werk gegeven. Als ze dat wel hadden gedaan, dan was er geen slag werk meer verricht, want er waren weken, dat driekwart van het kamp er aan leed. Met dysenterie moest je dus doorwerken totdat je er bij neerviel en er vielen dan ook velen. Dysenterie en uitputting – dat was de normale doodsoorzaak in Langenstein. Er waren omstreeks half oktober '43 zeven-en-tachtig Nederlanders naar Langenstein gekomen en toen ik einde december '44 door de SS uit Langenstein weggestuurd werd, waren de meesten daarvan al dood.¹

★

Voor negen concentratiekampen namen wij in Tabel VI (pag. 117) cijfers op die per kamp aangaven hoeveel gevangenen er ingeschreven zijn geweest en hoeveel er om het leven zijn gekomen: twee cijfers die men, zoals wij in hoofdstuk 1 betoogden, niet zomaar op elkaar betrekken mag, maar waarvan de verhouding toch wel een indruk geeft van de mate van 'hardheid' dier negen kampen. Zonderen wij Bergen-Belsen en Vught uit, dan bleek dat de resterende zeven kampen, naar 'hardheid' gemeten, te beginnen met het zwaarste kamp, als volgt gerangschikt waren: Stutthof / Auschwitz / Mauthausen / Neucengamme / Sachsenhausen / Dachau / Buchenwald.² Naar Stutthof zijn in oktober en november '44 ca. tweehonderd uit Westerbork in Auschwitz gearriveerde Joden overgebracht maar doordat geen hunner,

¹ L. J. van Looi in G. van den Bergh en L. J. van Looi: *Tweemaal Buchenwald*, p. 51.

² Is van de twee schattingen m.b.t. het totaal der omgekomenen in Dachau de laagste juist, dan moeten Dachau en Buchenwald in de reeks van plaats verwisseld worden.

voorzover bekend, in leven gebleven is, weten wij niet eens of zij in Stutthof zelf dan wel in *Aussenkommandos* terecht gekomen zijn. Er valt meer te schrijven over twee, zojuist niet vermelde kampen: Natzweiler en Gross-Rosen. Natzweiler past evenwel niet in de reeks: het kamp werd in de zomer van '44 ontruimd. Gross-Rosen zou er wèl in passen, maar er zijn van dit kamp in Silezië geen statistische gegevens bekend. Het weinige dat wij er van weten, wettigt wèl het vermoeden dat het een bij uitstek zwaar kamp geweest is.

Als zodanig stond Gross-Rosen ook in andere kampen bekend, bijvoorbeeld in Dachau. In de zomer van '42 had daar, aldus ds. Overduin, 'bijna ieder bloedende en etterende wonden, zweren, steenpuisten of flegmonen', en als gevolg daarvan was het 'afgrijselijk, met een zeshonderd man een tweehonderd douches te delen, want daardoor stond men geregeld met zijn blote voeten in elkanders bloed en vuil te trappen.' Evenwel:

'Een kapper, die in Gross-Rosen was geweest, zei me, toen ik mijn walging te kennen gaf: 'Och man, 't is hier nog heilig, vergeleken bij wat ik in Gross-Rosen meemaakte. Daar werden we een twintig, dertig man in een grote badkuip geslagen en in een ogenblik was het water rood van bloed en vuil. Dat noemde men daar: een bad nemen.''¹

Hoe het daarbij toeging, werd eind '46 door de Nederlandse politieke gevangene K. van den Berg beschreven. Deze, een lid van de Geuzen-groep, in februari '41 gearresteerd, werd eind april '42 samen met ongeveer tweehonderd andere gevangenen op een ochtend om vijf uur 'in beestenwagens' uit Buchenwald op transport gesteld naar Gross-Rosen waar de mannen de volgende dag om vijf uur in de middag aankwamen. Anderhalve dag waren zij dus onderweg geweest waarbij ze 'een half brood en een stukje worst' meegekregen hadden. In Gross-Rosen, schreef hij,

'werden we eens in de week om ongeveer half 1 of 1 uur uit onze bedden gerameld en moesten we ons ontkleden. We stonden dan naakt één of twee uur te wachten, want het gehele kamp ging baden. Het bad bestond uit een kuip van 1.20 meter hoog, 1.5 meter breed en 2 meter lang. Die werd volgegooid met heet water en de eerste acht man ging er in, terwijl acht nieuwe klaarstonden om er in te gaan zo gauw de eerste klaar waren. Gingen de eerste acht man terug naar het *Block*, dan kwamen zij een volgende acht weer tegen, die zij hun gebruikte handdoeken overgaven. Tegen de tijd dat wij aan de beurt waren, hadden we reeds een paar uren in Adamscostuum staan wachten, we moesten dan zo door het

¹ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 142-43.

kamp marcheren, weer of geen weer, ons afdrogen met handdoeken waarmede reeds een paar honderd man zich hadden afgedroogd en die dus drijfnat waren, en terwijl we dan nog vochtig waren, moesten we weer terugmarcheren. Het water werd eerst ververst als er vijfhonderd man in geweest waren. Men moet weten dat meer dan de helft flegmonen of zweren had, u kunt zich dan voorstellen hoe het water er uitzag als men bij de laatste honderd was. Het was dan geen water meer, maar klinkklare bagger, etter en vuil, en wee degenen die niet kopje-onder durfden te gaan. Is het een wonder dat na zo'n bad er heel wat stierven aan longontsteking of verwaarloosde kou?

Het nachtelijk wekken was deel van het systeem:

'De volgende nacht om dezelfde tijd eruit en weer in de rij staan om het hoofd te laten scheren. Maar niet met tondeuses doch met Gillette-apparaten met oude mesjes, zodat we er uitzagen of we door Indianen gescalpeerd waren. De volgende nacht het gezicht scheren en dan nog een nachtje luizencontrole, dit laatste een paar maal in de week en altijd 's nachts. Het is te begrijpen dat we zo goed als geen slaaprust meer kregen. Dit alles ging natuurlijk gepaard met slagen en stempen. Met de SS hadden we slechts contact door middel van vuistslagen.'¹

In het kamp Buchenwald, dat van den Berg en de zijnen eind april '42 verlaten hadden, waren de 'groenen' in die tijd door de 'roden' goeddeels uit de machtsposities verdrongen. Gross-Rosen daarentegen werd geheel door de 'groenen' (en 'zwarten': 'asociale') beheerst en men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat dat een van de redenen was waarom in '42 zoveel politieke gevangenen juist naar dat kamp gedirigeerd werden: zij moesten er 'fertiggemaakt' worden. De groep waartoe van den Berg behoorde, werd bij aankomst in Gross-Rosen

'toegesproken door de *Lagerälteste*, een geweldig grote man met een geheel kaal hoofd en een reusachtig lidteken op zijn schedel, het was net of er iemand met kracht een bijl op zijn hoofd had geslagen. De *Lagerälteste* was een 'groene'. In zijn rede waarschuwde hij ons, ons geen illusies meer te maken over eventuele terugkeer naar ons vaderland, want hier waaide een andere wind dan in de kampen waar wij vandaan kwamen. Inderdaad waaide er een andere wind, want alle baantjes waren bezet door 'groenen' en 'zwarten' en er was geen mogelijkheid voor een 'rode' om daar tussen te komen. Die waren er alleen maar om te krepereen, ieder ander woord is veel te mooi om die manier van sterven aan te geven.

Iedere 'groene' en 'zwarte' had schijnbaar een vrijbrief van de SS om op alle mogelijke manieren de 'roden' te martelen en te bestelen. Om half 5 was het

¹ K. van den Berg: Verslag (12 dec. 1946), p. 2a-3 (GC).

opstaan en om 7 uur ochtendappèl, van 5 tot 7 moesten we dan allen aan het *Block* werken, zodat bijv. één man twee uur lang één klein vensterruitje schoon te maken had met een prop papier en dan prompt een pak slaag kreeg van een of andere vriend van de *Blockälteste*, omdat het venster niet goed schoon was.

Het kamp bestond slechts uit 12 kleine barakken. *Wc's* bestonden er niet, daarvoor was achter de barakken een grote kuil met wat latwerk er omheen, waarop men moest gaan zitten om zijn behoefte te doen; als nu de wind naar de barakken was gekeerd, was het niet om uit te houden van de stank. Als men bedenkt dat het kamp ca. 1 600 man sterk was en 80 % doorlopend diarrhee had, kan men wel begrijpen wat een vuile bende het was.

Waslokalen waren er ook niet. Daarvoor stonden tussen de barakken een soort varkenstroggen, die 's morgens gevuld werden en waarin we ons in de vroege zelf wasten en 's middags onze schaaltes. 's Avonds bij het binnenrukken werden de voeten er in gewassen en een half uur later weer de schaaltes. Voor zieken was er geen plaats, slechts bij heel hoge uitzondering werd een 'rode' opgenomen en dan was het zeker dat hij er niet meer levend uitkwam.¹

Met een transport van ca. driehonderd man, waartoe honderdvijftig Nederlandse politieke gevangenen behoorden, kwam W. L. Harthoorn (die we al verscheidene malen citeerden) medio mei '42 in Gross-Rosen aan. Zijn groep werd eerst opgenomen in de quarantaine-barak:

'Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat vullen ze strozakken en vreten stof. Veertig groenlappen, die met hen meegekomen zijn, lopen rond met dikke knuppels. Ze dreigen er niet meer mee, maar slaan met wellust, alsof ze alle haatgevoelens, die ze in hun misdadige leven hebben opgekropt, op de 'roden' willen afreageren. Zij zorgen er voor dat het arbeidstempo geen moment verslapt. Het 'Los! . . . los!' vervolgt de Nederlanders in hun slaap. Op één dag incasseren ze meer slaag dan in de hele voorafgaande periode. Het eten is bar slecht. De middagsoep bestaat onveranderlijk uit koolraapwater; de ochtendthee en de avondkoffie is koolraapwater; wanneer er jam bij het brood wordt gegeven, is het koolraapjam. Het is alles koolraap wat de klok slaat.

Het broodrantsoen is aanmerkelijk kleiner dan in Buchenwald, terwijl bovendien de kwaliteit slechter is.

De hygiënische toestanden tarten elke beschrijving' -

de lezer kent het 'bad' en de latrine reeds. Maar:

's Nachts kan geen gebruik gemaakt worden van deze latrine; de *SS*-bewakers schieten op alles wat zich na het vallen van de duisternis buiten de bebouwde

¹ A.v., p. 1a-2.

kom beweegt. Om tijdens de nacht in deze toilet-lacune te voorzien, wordt er buiten de barak een grote, houten bak zonder deksel neergezet. 's Morgens zijn het de Nederlanders, die hem met zijn onwelriekende inhoud naar beneden moeten dragen, naar de latrine.

... Als men 's nachts een plas moet plegen, kan men binnen terecht. In een hoek van de overvolle slaapzaal staat een jamblik. Het is een kunststuk dit in het aardedonker te bereiken, de hele vloer is bedekt met slapenden. Wanneer men evenwel deze prestatie toch heeft geleverd, komt men tot de onaangename ontdekking, dat het blik al boordevol is. Een groot meer er omheen wijst er op, dat niemand zich van deze omstandigheid iets aantrekt.¹

De plaats van het kamp Gross-Rosen was, gelijk in hoofdstuk 1 uiteengezet, bepaald door het feit dat zich in de nabijheid een groeve bevond waaruit graniet gehakt kon worden van een kleur die Speer met het oog op zijn architectonische plannen bijzonder aanstond. Van de telkens omstreeks duizend tot vijftienhonderd gevangenen (Polen, Tsjechen en Nederlanders) die zich in '42 in Gross-Rosen bevonden, was dan ook de helft bij het *Steinbruchkommando* ingedeeld. Van den Berg:

'We rukten om 7 uur uit op blote voeten met de klompschoenen in de hand, die mochten we de gehele dag niet aantrekken. Eerst in het kamp teruggekomen, konden we ze aantrekken, doch meestal waren onze voeten zo kapot en opgezwollen, dat we de schoenen niet verdragen konden. Dat is heel begrijpelijk, als men nagaat dat het een graniet-steengroeve was; heinde en ver, waar men ook liep, was de grond bezaaid met kleine schilfers graniet, scherp als scheermesjes en dan de gehele dag in *Laufschrift* lorries laden met grote stenen, die zwaarder waren dan wijzelf, lorries duwen en leeg kiepen enz.

Van half 5 tot 12 uur werkten we zonder eten, dan wat warm water met zout, waarin wonder boven wonder ook nog wel eens een stukje knol zat, maar dan ook nooit meer dan één stukje of een stukje koolblad. Een paar maal hebben we dikke soep gehad, toen hadden gevangenen brandnetels moeten plukken en daar was heerlijke spinazie van gekookt. Dan weer de gehele middag hard werken tot 7 uur. Daarna appèl en drie van de zeven dagen konden we dan weer naar buiten om 'ontvluchte' gevangenen te zoeken.

... Ik ben in Buchenwald en in Dachau geweest en altijd heb ik honger gehad, maar zoals het in Gross-Rosen was, heb ik nooit meer meegemaakt, dat is onbeschrijfelijk. Elke week kwamen transporten binnen van een paar honderd man, en nooit werd het *Bestand* groter. Er waren dagen dat we vijf-en-negentig doden telden. Veertig tot vijftig was normaal... Van de 'groenen' of 'zwarten' stierf er maar zelden één. Die aten zich dik en rond aan alles wat voor ons bestemd was.²

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 173-74. ² K. van den Berg: *Verslag*, p. 2.

De honderdvijftig Nederlanders die tot Harthoorns groep behoorden, waren nog maar een week in Gross-Rosen of er bevond zich, schreef hij later, 'niemand' onder hen, 'die niet op blote knieën de 400 kilometer terug naar de hel van Buchenwald zou willen kruipen.'¹ Van die honderdvijftig waren eind juli, twee-en-een-halve maand later, nog veertig in leven; 'bijna de helft' van die veertig lag toen overigens in het *Revier*.² De veertig waren medio oktober tot negen ingekrompen. Harthoorn was toen in Dachau. Hij was in augustus met twaalf andere Nederlanders uit Gross-Rosen '*auf Himmelfahrtkommando*' naar Dachau gestuurd; de bedoeling was dat hij in het kader van de actie 14 f 13 naar een van de vergassingscentra voor zwakzinnigen gezonden zou worden. In Dachau bleef hij evenwel, langzaam herstellend, mede door de pakketten die hij van zijn vrouw ontving, enkele maanden in quarantaine, werd vervolgens door protectie van communistische leden van de gevangenen-hiërarchie in het aardappel-*kommando* opgenomen, promoveerde tot *Stubendienst* in het *Revier* – en werd in november '43 als NN-gevangene getransporteerd naar Natzweiler.

In dat nieuwe kamp moest hij weer onderop beginnen.

Het is duizenden Nederlandse gevangenen overkomen: dat zij op transport moesten. Dat werd door ieder steeds als een immense bedreiging gevoeld. Wie zich in een bepaald kamp enkele maanden had kunnen handhaven, kende er mede-gevangenen die hem af en toe konden helpen, had allerlei verbindingen gelegd, wist voor wie of wat hij in het bijzonder moest oppassen – hij behoefde geen plaatsje in de gevangenen-hiërarchie veroverd te hebben om zich toch enigermate beschermd te voelen. Elk nieuw kamp was een onbekende wereld met eigen dodelijke gevaren.

Pakketten

De 'eerste fase' in de geschiedenis van de concentratiekampen in oorlogstijd ging in de 'tweede fase' over, toen Himmler en zijn medewerkers in de loop van '42 constateerden dat zoveel gevangenen stierven dat het niet mogelijk zou zijn, van de kampen uit de wenselijk geachte medewerking te verlenen aan de groei van de Duitse oorlogsproductie. Er werd een ander regime voorgeschreven: de kampcommandanten moesten meer aandacht besteden aan de voeding en de medische verzorging der gevangenen, er werden

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 173. ² A.v., p. 220.

WIJZIGING VAN REGIME

werkpremies ingevoerd, er kwamen bordelen. Van primair belang was evenwel dat eind oktober '42 aan de kampcommandanten meegedeeld werd, dat alle gevangenen, behalve de Joden en de Russen, voortaan pakketten zouden mogen ontvangen, 'eens in de week een pakje van 3 kg', zoals de kampcommandant van Vught begin '43 tot een bezoeker zei die zich voor die hulpverlening moeite wilde geven.¹ Wij wezen er in hoofdstuk 1 ook op dat het Internationale Rode Kruis te Genève in maart '43 door het *Auswärtige Amt* omtrent die regeling ingelicht werd, met dien verstande dat van de beperking ten aanzien van Joden en Russen aan het Rode Kruis geen mededeling gedaan werd maar dat wèl een andere beperking kenbaar werd gemaakt: politieke gevangenen zouden geen pakketten mogen ontvangen.

De wijziging van regime bleef niet zonder gevolgen: in de loop van '43 daalden de sterftecijfers in de meeste kampen, in een kamp als Dachau ontstond zelfs een geheel nieuwe situatie. Tevoren was al in enkele kampen iets gedaan aan wat men 'vrije-tijdsbesteding' zou kunnen noemen (in Buchenwald werden bijvoorbeeld in '41 al films vertoond en dat kamp bezat ook een bibliotheek²), maar aan die vrije-tijdsbesteding werd in Dachau van begin '43 af extra-aandacht besteed. Er werd een voetbalveld aangelegd en niet minder dan 22 elftallen namen aan een competitie deel die, niet toevallig, gewonnen werd door het elftal dat uit de best-gevoede spelers bestond: het keukenelftal. 'Er is', zo beschreef Harthoorn de situatie in Dachau aan het einde van de zomer van '43,

'een kamporkest opgericht onder leiding van prominente figuren uit de Europese muziekwereld. Een toneelgezelschap studeert een stuk in uit de Amerikaanse vrijheidsoorlog! In het badlokaal worden nu en dan films vertoond. Er hebben zelfs bokswedstrijden plaatsgevonden, maar die zijn afgelast omdat Russen voortdurend van Duitsers wonnen, hetgeen niet past in de rassentheorie.'³

Voetbal- en bokswedstrijden kwamen ook in andere kampen voor, waarbij overigens slechts een zeer kleine minderheid der gevangenen actief ingeschakeld was. Voor de grote meerderheid was het belangrijkste symptoom van het nieuwe regime dat familieleden en anderen voortaan pakketten, bijvoorbeeld met levensmiddelen, medikamenten, warme kleren, tabak en sigaretten, naar de gevangenen mochten sturen. Die pakketten moesten

¹ Getuige Ch. E. van Beuningen-Fentener van Vlissingen, *Enq.*, dl. VI c, p. 1025.

² Kogon kon zich daar in de winter van '42 op '43 niet alleen in Plato verdiepen maar ook in de werken van auteurs die officieel verboden waren: Galsworthy, Heine, Klabund en Mehring – die werken waren toevallig in de bibliotheek van Buchenwald terechtgekomen. ³ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 294.

aldus geadresseerd worden dat van de betrokken gevangene niet alleen het kamp en zijn naam opgegeven werden maar ook zijn kampnummer en het nummer van de barak waarin hij woonde.

Die gegevens waren in veel gevallen al aan de familie bekend. Officieel gold, gelijk reeds vermeld, de regel dat gevangenen, behalve de Joden en Russen onder hen, eens in de veertien dagen een brief of briefkaart mochten zenden aan hun naaste relaties. Wij vermoeden dat aan die regel vaak, misschien wel heel vaak, niet de hand gehouden is – bovendien waren de berichten nietszeggend. De gevangenen in Gross-Rosen kregen in mei '42 (men herinnere zich de sterftecijfers van dat kamp) een gestencild papiertje uitgereikt dat zij als 'brief' moesten kopiëren en dat aldus luidde:

*'Meine Lieben – Ich befinde mich im Konzentrationslager Gross-Rosen in Schlesien. Bin gesund und munter, dasselbe hoffe ich von Euch. Wie Ihr aus dem obigen Kopf dieses Briefes erseht, kann ich im Monat 2 Briefe oder 2 Postkarten empfangen und auch absenden. Geldsendungen sind erlaubt und müssen unter Angabe der Häftlingsnummer, Blocknummer und meines Namens und Geburtsdatums per Postanweisung erfolgen. Briefe oder Postkarten dürfen nur in deutscher Sprache geschrieben werden. – Herzliche Grüsse und Küsse Eurer –'*¹

Van Gross-Rosen uit bleef het bij dit ene briefje. Wij nemen aan dat uit andere kampen frequenter bericht gestuurd is – in elk geval was één bericht voldoende om aan de familie het 'adres' van de gevangene te doen weten. In welke mate vervolgens in de 'eerste' en 'tweede fase' overgegaan is tot het sturen van postcheques aan gevangenen, is niet bekend, maar er is een enkele aanwijzing dat gevangenen dan moesten tekenen voor de ontvangst van het bedrag, hetwelk vervolgens door de *SS-Verwaltung* opgestreken werd.

Wij zouden dit algemener willen stellen: wie brieven, of geld, of levensmiddelen aan een gevangene toezond, was er nooit zeker van dat die hem zouden bereiken. Sommigen waren er die zich daardoor niet lieten afschrikken. In Gross-Rosen ontvingen in juli '42 eerst vier Nederlandse medegevangenen van Harthoorn een pakket met levensmiddelen en kort nadien kreeg hijzelf er ook een van zijn vrouw:

'Het pakket is erg beschadigd; vermoedelijk meer dan de helft is er uit gestolen. Het deksel ontbreekt; hij kan niet zien of het naar Buchenwald is gestuurd of regelrecht naar Gross-Rosen. Wat er nog over is, doet hem watertanden: een

¹ A.v., p. 188.

pakje roomboter, een stuk ontbijtkoek, vruchtencake, een busje gehakt, leverpastei en twee repen chocola.¹

In welke mate nu vóór eind '42–begin '43 pakketten aan Nederlandse gevangenen toegezonden en aan hen uitgereikt zijn, weten wij niet, maar het ligt voor de hand om te veronderstellen dat in die 'eerste fase' in elk geval heel veel door de SS achtergehouden is. In Sachsenhausen bleven de pakketten in '42 bij de *Verwaltung* liggen tot alle levensmiddelen bedorven waren – de sigaretten en de tabak waren er meteen al uit gestolen. 'Mijn familieleden', aldus Kemperman, 'hebben regelmatig aan mij pakketten verzonden, gezien heb ik ze echter nooit'² – althans niet vóór eind '42.

Toen veranderde de situatie. De politieke gevangene J. H. Snijders, eind oktober '41 gearresteerd wegens het verspreiden van *De Waarheid*, wist zich na de oorlog nog precies de datum te herinneren waarop hij in Buchenwald zijn eerste pakket ontving: 20 december '42. 'Op 20 december', schreef hij,

'het was onder het eten, wordt door Leo mijn nummer en naam afgeroepen. 'Paket holen ani Tor!' – 'Hier Zettel' (briefje).³

Snel trek ik mijn schoenen aan, grijp mijn muts, ren naar buiten, laat de bewaker het briefje zien en hol naar de appelplaats. Het begon reeds te schemeren. Voor het poortgebouw hadden zich al enkele honderden verzameld, de meesten Tjechen. *Lagerschutz* stelt ons op, en bij een getralied raam vindt de uitgave plaats. Velen hadden een mandje of deksel bij zich. Daar ik niet wist, hoe het toeging, had ik niets meegenomen. De SS hield om een bepaalde reden zelf de dozen. Eindelijk dan wordt mijn nummer afgeroepen. Stram in de houding, de muts af, geef ik mijn briefje over. Een reusachtig pakket komt te voorschijn. Grote goden, waar moet ik dat allemaal bergen? Ondertussen begint de SS alles er uit te smijten. Ik trek vlug m'n jasje uit en tracht de rollende appels tegen te houden. Op de grond lukte het beter. Een stroom van pakjes, busjes, zakjes kletterde neer en het hield maar niet op. Ik stop m'n broekzakken vol. Ik bind mijn broekspijpen van onder vast en laat alles langs mijn hemd naar beneden glijden. Een lege bonbondoos wordt me toegeworpen, de inhoud had de SS voor zich zelf bestemd. Geeft niet. In het *Block* zullen we wel verder zien. Ik ben klaar. Moet ondertekenen. Weg.

In het *Block* komt Tom me tegemoet. 'Wel gefeliciteerd, kerel. Nog nieuws?' Weet ik niet, eerst alles nakijken. Men maakt wat ruimte voor me en dan begin ik uit te pakken. Een paar schoenen. Prima. 3 paar wollen sokken. Een trui, hem-

¹ A.v., p. 214. ² H. F. Kemperman en M. Kemperman-Peitel: *Wij klagen aan!*, p. 17. ³ Gevangenen moesten van de *Blockälteste* een briefje krijgen om zich aan de poort te mogen melden.

den en onderbroeken. Ik dans van vreugde. Een bus biscuit laat ik de tafel rondgaan. Ja, dat is feest. Die heerlijke Tru! Alles zo zorgzaam ingepakt. Een handdoek en echte zeep, boter, kaas. Hoe bestaat het? Eindelijk vind ik het illegale briefje. 'Thuis alles goed. Maak je geen zorgen over ons. Denk eerst om jezelf. *De Waarheid* blijft verschijnen. De groeten van de kameraden.'

'Het werk gaat door'. Een prop schiet in m'n keel.

'Het werk gaat door', hamert het in m'n kop.

Dagen van ongekende vreugde. Nu heeft het leven weer zin. Doorzetten en doorhakken. Thuis laten ze ook de kop niet hangen. Nu geldt vóór alles volhouden!¹ –

hoe duidelijk blijkt uit die beschrijving de morele betekenis van het ontvangen van een pakket: 'feest' was het al vóór het clandestiene briefje gevonden werd.

'O, de pakjes! Hele vriendschappen', aldus Anne Berendsen (Ravensbrück),

'zijn er om gesloten en verstoord, vele tranen van heimwee hebben we er over gehuild, pakjes, voortdurend herhaalde *piqûres du coeur*, ingepakt door de geliefde handen op een manier, die je als voor je ogen zag, pakjes uit je vaderland met opschriften en begeleidende reclamepapiertjes in je eigen taal, pakjes, bronnen van troost, van moed, van energie tot het eeuwige 'vooruit maar weer, het zal wel weer gaan'. Hoe vond je niet uit al die zorgende liefde te mogen afleiden, dat 'ze thuis achter je staan' als je eens weer uitgescholden was, en ook, hoe bezwaarde het je niet, als je dacht, hoe ze bijeengescharreld moesten zijn: 'als ze zelf toch maar niet verhongeren, als het maar niet te duur is.' Hoe kon je werkelijk schreien – och ja, mensen met heimwee zijn huilerig – over een geschenk uit een pakje, dat een speciale herinnering met zich droeg.

Gouden uren hebben we met de pakjes beleefd. Als je zo de lekkerste blikken ledigde met je liefste uitverkoren vriendin en verrukt op je bed zat te gnuiven bij zalm of chocolademelk, dan had je weer vertrouwen in de genoeglijkheid van de toekomst en constateerde je voor het ogenblik vol leedvermaak: 'Als Hitler het toch wist, dat we het helemaal niet naar hebben.'

. . . Merkwaardig, dat je even scherp blijft proeven, dat je b.v. koekjes niet alleen maar door de vergelijking met je dagelijkse eten heerlijk vindt, neen, je denkt, dat er wat te weinig suiker in is, dat ze die niet meer gehad zullen hebben. En dat het zulk schoon eten is, dat het zo puur smaakt.

We bestaarden het handschrift van de adressen: 'is het ook beverig, zouden ze ook ziek zijn, of zou er iets anders met hen zijn?'²

¹ J. H. Snijders: Verslag (z.d.) (GC). ² Anne Berendsen: *Ravensbrück*, p. 98–100.

'O, DE PAKJES!'

In Dachau was de verbetering het markantst. In hoofdstuk 1 haalden wij al gedeelten uit ds. Overduins herinneringen aan waaruit bleek dat, van eind '42 af, het beeld van het kamp 'na enkele maanden totaal veranderd' was:

'Al die ellende van staande eten . . ., van mishandelen, van de tot in het krankzinnig-moorddadige toe doorgevoerde zindelijkheid, was voorgoed uit. Niemand heb ik meer zien slaan op ons *Block*, noch op ons *Kommando*.'

Overduin en de andere Nederlandse predikanten alsook de priesters ontvingen zoveel pakketten, 'dat wij maandenlang bijna niets aten van het kampeten'¹ – het kamp was 'een sanatorium' geworden.² Er vormde zich daar nu ook een nieuwe 'aristocratie' naast die van de *Kapo*'s: de aristocratie van diegenen die veel pakketten ontvingen.

Ds. Overduin:

's Morgens kwamen verschillende 'leveranciers' met hun opschrijfboekje bij ons om te horen wat de heren Hollanders nodig hadden. Zij leverden graag aan ons, omdat wij in de gelegenheid waren goed uit de pakketten te betalen. Onze leveranciers hadden wij uit alle landen van Europa. Elk land had z'n specialité's.

We hielden er drie bakkers op na, die ieder uit hun land zorgden voor speciaal brood. Zo aten we klein-brood uit Tsjecho-slowakije, boerenbrood uit Polen en nog een bepaald soort Frans brood. Onze groenteboer was een Duitse baron, die weer relaties had onder gevangenen, die in de tuinen werkten, en die vandaar in het kamp allerlei groenten en fruit binnensmokkelden. Zo noteerde onze groente-

¹ 'We leefden in gemeenschap van goederen', schrijft Overduin (gemeenschap binnen zijn *Block*!). 'Toch zal ik u opnoemen wat we de eerste zes weken' (van medio februari tot eind maart '43) 'per dag per persoon ongeveer aten: 4 liter soep, dertig aardappelen, gebakken of liever verdrongen in spek en boter, groenten uit blik, 1 blikje leverpastei, 1 blikje sardines, 1 blik zalm, een half pond kaas, 1 blikje worstjes, een halve of hele pot jam, twee ons boter, minstens 800 gram brood, een half pond cake, koek en biscuit, fruit, en drie maal per dag een serie van vijf tot tien verschillende versterkende preparaten . . . Eigenlijk aten wij de hele dag door. En het eigenaardige was, dat pas na zes weken het hongergevoel weg ging.' (J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 206-07).

Wij interpreteren deze passage aldus dat Overduin en de overige predikanten en priesters via hun pakketten zeer grote hoeveelheden extra levensmiddelen kregen, maar zijn opsomming van hetgeen zes weken lang 'per dag per persoon' gegeten werd, kan bezwaarlijk juist zijn geweest. Het Centraal Instituut voor Voedingsonderzoek TNO te Zeist heeft becijferd dat die opsomming zou neerkomen op ca. 10 500 calorieën per dag, hetgeen, aldus het instituut, met ziekteverschijnselen gepaard had moeten gaan. ² A.v., p. 188-89.

HET CONCENTRATIEKAMP

boer onze bestellingen: bloemkool, spercieboontjes, komkommers, sla, tomaten, wortelen. 's Middags kwam de baron-groenteboer met zijn mand en leverde de bestelde artikelen af tegen Friese en Hollandse zuivelproducten. Daar ook de hoofdverpleger van de barak uit onze hand at, kregen we van hem het voorrecht zijn 'georganiseerd' electrisch kooktoestel te gebruiken om onze maaltijden te koken.¹

In de zomer van '43 plachten ds. Overduin en zijn lotgenoten 's morgens om half zeven in een pauze van hun werk een 'tweede ontbijt' te nuttigen – 'De SS-begeleiders aten ook. Wat een verschil. Zij een droog stukje soldatenbrood. Wij fijn eigengebakken brood uit de pakketten met dik boter en allerlei heerlijke belegging. We aten meestal een stuk cake en kook, een tomaat en ander fruit toe.'²

Men zou kunnen zeggen dat de inhoud der pakketten 'geld' was; er was in Dachau van alles mee te koop:

'We 'organiseerden' ons òf een nieuw boevenpak met een mooie pet, òf een keurig herencostuum met mooie sokken en herenschoenen, en een wit polo-hemd. Het toppunt was wel dat wij in april ons een oppasser gingen aanmeten . . . een huisknecht . . . om de tafel te dekken, vuur aan te leggen, eetgerei schoon te maken, schoenen te poetsen, de was te doen, enz.'³ –

die 'huisknecht' was een van de talloze Russen die nimmer pakketten ontvingen.

Wel te verstaan: ds. Overduin en de overige Nederlandse geestelijken bevonden zich in een bij uitstek bevoorrechte positie. Ten eerste kregen predikanten en priesters niet alleen door familieleden maar ook door gemeentenaren en overige geloofsgenoten pakketten toegezonden (en dan veelal uit plattelandstreken waar men veel gemakkelijker aan extra voedsel kwam dan in de steden⁴), maar bovendien werd, schijnt het, in de 'tweede fase' door de SS in Dachau (alsook in Sachsenhausen en Buchenwald) veel minder gestolen dan elders. Een en ander stelde ds. Overduin en zijn lotgenoten in

¹ A.v., p. 232. ² A.v., p. 233-34. ³ A.v., p. 225. ⁴ Verschillende fabrikanten zonden aan de Nederlandse geestelijken in Dachau ook nog versterkende middelen toe; als groep ontvingen zij voorts een keer 'een kist met honderd flessen bessensap, en enkele malen voor ieder een zending jam, appelmoes en vruchten op eigen sap. Uit het Westland kregen wij kistjes druiven en bijzonder fijne appels.' (A.v., p. 206).

staat, op 31 augustus '43 niet zonder uitbundigheid Koninginnedag te vieren.¹

In welke mate andere Nederlandse gevangenen in Dachau dan wel in andere concentratiekampen van begin '43 af pakketten ontvingen, weten wij niet. Harthoorn, die in juli '42 in Gross-Rosen zijn eerste pakket ontvingen had, kreeg in Dachau in de lente van '43 het tweede, derde en vierde (zijn vrouw had hem toen, bleek hem later, 'al meer dan vijftig pakketten gestuurd' en was 'voor gek (verklaard) omdat ze kostbare levensmiddelen naar Duitsland zendt zonder garantie dat haar man ze krijgt'²) – in de zomer van '43 werd hem in Dachau 'wekelijks' een pakket uitgereikt³ en eind '43 kreeg

¹ Wij citeren ds. Overduins beschrijving: 'Allereerst bestelden wij bij gevangenen die op de plantages werkten, bossen goudbloemen. Voor wat spek, boter en kaas, werden heel wat oranjebloemen het kamp binnengesmokkeld. Wij versierden de kamer, zetten op alle tafels bekers met goudbloemen en liepen zelf met een oranjebloem op ons boevenpak. We spraken vervolgens af, dat geen Hollandse geestelijke (we waren nog ongeveer een twintig in getal) op 31 augustus zou werken. We zouden allen een smoesje verzinnen om thuis te blijven. De één meldde zich ziek, de anderen waren z.g. ontboden bij de *Zahlmeister*, of bij de dokter, of bij de tandarts, of bij de posterijen. De meesten hebben maar helemaal niet 'afgemeld', en bleven zó maar weg. 's Morgens hadden wij het allen druk om voor de middag een uitgebreid diner klaar te maken. Ieder kreeg een opdracht, want het was in de loop der maanden duidelijk geworden, wie de meeste gaven had op een bepaald gebied van de keuken. Het menu dat in alle opzichten geslaagd mocht heten, zette ons 's middags op de versierde tafel het volgende voor:

Uitgebreid voorgerecht
Koninginnesoep
Macaroni met geraspte kaas en ham
Vlees, gebakken aardappelen en sperciebonen
Kip met appelmoes
Pudding met bessensap
Fruit
Bonbons en een voor-oorlogse sigaar.

We hadden ook kans gezien door middel van gevangenen, die in fabrieken in München werkten, echt Münchener bier als 'tafelwijn' binnen te 'organiseren'. Tegen half zeven bereikte ons feest zijn hoogtepunt. Ds. N. Padt uit Zutfen hield als oudste der collega's een daverende Oranjespeech ter ere van onze Koningin. Juist op dat moment kwamen de Duitse collega's binnen, die eerbiedig onder de toast, die besloten werd met het zingen van twee coupletten van het Wilhelmus, in de houding bleven staan. Wij dronken op de terugkeer van Hare Majesteit en Haar Huis en op de ondergang van het Derde Rijk van Adolf, de voormalige huis- en decoratieschilder. Toen het feest was afgelopen en wij om zeven uur naar de appèlplaats marcheerden, zeiden we tegen elkander: 'Laten we als 't u belieft er niet over praten, anders komen we nog in een concentratiekamp terecht.' (A.v., p. 237-38). ² W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 279. ³ A.v., p. 294.

hij in Natzweiler waar hij zich toen als *Nacht-und-Nebel*-gevangene bevond, wéér een pakket. In Ravensbrück kregen de Nederlandse vrouwelijke gevangenen van begin '43 af tamelijk veel pakketten toegezonden, 'er was', aldus mej. Epker, 'praktisch geen enkele, die geen contact met haar huis had (en) vóór september '44 is er absoluut geen enkele van de honger gestorven.'¹ In Neuengamme daarentegen kregen de Nederlanders veel minder pakketten dan de Tsjechen en de Polen.

Soms kregen, afgezien van de geestelijken in Dachau, gevangenen pakketten uit bezet gebied toegezonden door anderen dan familieleden. Er arriveerden in verscheidene kampen soms zendingen van een Hagenaar, de kapitein ter zee b.d. L. F. Klaassen, in Sachsenhausen van een mej. W. Honse-laer en in Sachsenhausen en Buchenwald van een sociaal-democratische oud-wethouder van Enkhuizen, P. Roodenburg – 'boter, vet, kaas en suiker waren de hoofdbestanddelen.'² In Sachsenhausen en Ravensbrück kwamen van de zomer van '43 af bovendien elke twee weken enkele honderden pakketten voor Nederlandse gevangenen binnen die verstuurd waren door mevr. A. M. le Cosquino de Bussy-van der Lelie (wij herinneren aan het gebed dat zij in mei '42 voor de terdoodveroordeelde OD'ers uitsprak); van haar ontvingen voorts de Nederlandse *Nacht-und-Nebel*-gevangenen in Natzweiler als groep tussen juni en september '44 ca. 400 pakketten.

Dan was er de Rode Kruis-hulp. Geheel onverwachts kregen enkele Nederlanders (wij weten niet in welke kampen) in augustus '43 een pakket uitgereikt dat van het Internationale Rode Kruis afkomstig was; er bevond zich een reçu bij – dat tekenden zij af (één schreef er bij: 'Nu geloof ik weer in God'³) en vaak krabbelden ze op de ontvangstbevestiging de namen, kamp- en *Block*-nummers van andere gevangenen: dan konden die voortaan óók pakketten van het Internationale Rode Kruis ontvangen. Maar die pakketten bleven schaars – onder de duizenden Nederlanders, de Joden onder hen niet meegeteld, die zich in de lente van '44 in concentratiekampen bevonden, waren er niet meer dan enkele honderden die af en toe een pakket uit Genève ontvingen. Dat begrepen die Nederlanders geen van allen. Hun namen en kamp-'adressen' waren in Nederland bekend – waarom kregen de Tsjechen en Polen maar vooral de Denen en Noren zoveel meer pakketten dan zij? Met name het Deense en het Noorse Rode Kruis bleken uitermate

¹ Getuige N. Epker, *Enq.*, dl. VI c, p. 76. ² K. R. van Staal: *Terug uit de hel van Buchenwald* (1945), p. 39. ³ Getuige C. H. C. Flugi van Aspermont, *Enq.*, dl. VI c, p. 462.

actief te zijn en ook het Belgische Rode Kruis liet zich niet onbetuigd. Waar bleef, afgezien van enkele pakketten die door de afdeling Maastricht van het Nederlandse Rode Kruis verzonden waren, de hulp van het landelijke Nederlandse Rode Kruis, d.w.z. van de talloze andere afdelingen en van het in Den Haag gevestigde hoofdbureau? En waarom improviseerde de Nederlandse illegaliteit niet een organisatie die van de aanwezige namen en kamp-‘adressen’ gebruik maakte?

Na september '44, toen de katastrofale ‘derde fase’ naderde, werd het nog veel erger. Er kwamen nu in het geheel geen pakketten meer uit bezet Nederland binnen (dat was gevolg van de Spoorwegstaking) en wel arriveerden er nu af en toe zendingen, veel te kleine steeds, uit Genève, maar verder kregen de Nederlandse gevangenen geen hulp van buiten de kampen. Kon de Nederlandse regering te Londen dan die hulp niet op touw zetten? ‘Wanneer ik’, aldus de Amsterdamse arts J. K. I. de Clercq Zubli (Gerrit van der Veens huisarts op zijn laatste onderduikadres¹), die via Vught begin september '44 naar Sachsenhausen getransporteerd was,

‘aan het concentratiekamp terugdenk, dan zie ik voor mij twee groepen die scherp tegen elkaar afstaken. De Denen en de Noren in prima conditie, goed gekleed, wèl doorvoed (ondanks het slechte kampvoedsel) en daarnaast wij Hollanders, uitgemergeld en als bedelaars rondlopend’² –

die Hollanders hadden géén pakketten gekregen, de Denen en Noren wèl. Vooral in de laatste oorlogswinter raakten de Nederlandse gevangenen er van overtuigd dat tallozen in leven zouden zijn gebleven als zij regelmatig pakketten ontvangen hadden. Wie had gefaald? Het Internationale Rode Kruis? Het Nederlandse Rode Kruis? Instanties van de Londense regering?

Wij zullen die vragen aan het slot van dit deel aan de orde stellen.

¹ Wij vermeldden in deel 7 dat Gerrit van der Veen aldaar geopereerd is door de chirurg dr. B. A. Lubbers. Inderdaad heeft deze belangrijke hulp verleend aan van der Veens illegale groep, maar de bedoelde operatie is niet door hem uitgevoerd maar door de chirurg dr. H. C. Koch jr. ² *Rapport van de commissie van onderzoek inzake het verstrekken van pakketten door het Rode Kruis en andere instanties aan Nederlandse politieke gevangenen in het buitenland gedurende de bezettingstijd alsmede inzake het evacueren van Nederlandse gevangenen kort voor en na het einde van de oorlog (1947)*, p. 159. De commissie die dit rapport (verder aan te halen als: *Pakkettenrapport*) samenstelde, bestond uit Koos Vorrink (voorzitter), A. M. Boissevain-van Lennep, W. A. H. C. Boellaard, A. J. Teunissen en jhr. G. M. Verspyck.

De 'Kapo's

Verscheidene malen hebben wij er ook in dit hoofdstuk al gewag van gemaakt dat er gevangenen waren die een zeker gezag over de overige gevangenen uitoefenden en daaraan bepaalde privileges ontleenden. Wij willen daar nu dieper op ingaan maar dit aspect van het concentratiekampbestaan (een van de meest wezenlijke aspecten) tegelijk algemener stellen. De door dwang gekenmerkte maatschappij van het kamp heeft namelijk, grof gesproken, vijf tegenstellingen gekend die op het materiële bestaan betrekking hadden:

1. binnen het kamp als geheel: de SS'ers *versus* de gevangenen;
2. binnen de groep der gevangenen als geheel: diegenen die regelmatig of vaak pakketten ontvingen, *versus* diegenen bij wie dat zelden of nooit het geval was;
3. binnen de groep der gevangenen als geheel: diegenen die met gezag bekleed waren, *versus* de overige gevangenen;
4. binnen de groep van die overige gevangenen: diegenen die de gezagsdragers terzijde stonden of in relatief lichte *Kommandos* opgenomen waren, *versus* de grote massa der gevangenen;
5. binnen die grote massa: diegenen die nog konden werken, *versus* diegenen die daartoe de kracht niet meer bezaten.

Hoe scherp de eerste tegenstelling was, is uit het voorafgaande al gebleken. De SS'ers waren heersers die met volmaakte willekeur en zonder enige rem beschikten over leven en dood – men zou van een 'absolute despotie' kunnen spreken, maar een 'despotie' dan van een hoogte en een hardvochtigheid als zelden in de geschiedenis voorgekomen is.

De 'aristocratie' van pakketten-ontvangers bestond uit die gevangenen die door de hulp van buiten ver boven het ellendig lot der overige gevangenen verheven waren, zich goed konden voeden en zich, de inhoud van de pakketten als ruilmiddel gebruikend, allerlei voorrechten konden aanmeten, tot het in dienst nemen van 'knechten' toe – de situatie in Dachau die ds. Overduin beschreef, is ook in andere kampen voorgekomen.

De 'aristocratie' van pakketten-ontvangers was overigens veel minder belangrijk dan die andere die met de derde tegenstelling samenhang: de 'aristocratie' van de leden der gevangenen-hiërarchie, de *Kapo's*, zoals wij hen gemakshalve willen noemen. Men zou kunnen zeggen dat de 'aristocratie' der pakketten-ontvangers niet met het wezen van het concentratiekamp samenhang: zij vormde een groep die van buiten af, door een externe factor, in de kampen ontstond en die zich, had Himmler het op grote schaal ontvangen van pakketten niet toegestaan, ook niet ontwikkeld zou hebben;

zij maakte geen deel uit van de organisatie van het kamp, had daar geen functie in en greep ook niet op veelal schadelijke wijze in het leven der overige gevangenen in, integendeel: zij liet die overige gevangenen soms delen in haar 'rijkdom'. De 'aristocratie' der *Kapo's* daarentegen was bedoeld als verlengstuk van de SS, als uitvoerder van zijn bevelen, als handhaver van de orde binnen het kamp – diensten die met belangrijke privileges beloofd werden: beter eten, een betere slaappleats, geen uitputtend werk, geen mishandelingen.

Er was tussen beide 'aristocratieën' nog méér verschil: de veiligheid der pakketten-ontvangers hing niet af van iets wat in het kamp gebeurde: zij waren geprivilegieerd zolang zij pakketten kregen (Nederlandse gevangenen die van begin '43 af afhankelijk waren van het vervoer van pakketten uit bezet Nederland, kwamen als gevolg van de Spoorwegstaking weer in de grote massa der overige gevangenen terecht) – de *Kapo's* daarentegen waren constant bedreigd: of zij door de SS (de 'absolute despoet') gehandhaafd werden, hing louter van het feit af of zij het door die 'despoet' gewenste regime met voldoende hardheid uitoefenden; waren er andere gevangenen die naar het (steeds grillige) oordeel der SS stipter de bevelen konden uitvoeren, beter de orde handhaven, onbarmhartiger straffen, dan verloren de *Kapo's* van het ene moment op het andere hun bevoorrechte positie en werden zij in de grote massa der gevangenen teruggestoten waarin hun positie onmiddellijk extra-bedreigd was: zij hadden er verbitterde vijanden gemaakt.

Wij komen dan tot de vierde tegenstelling die men binnen de groep van de niet-gezagsdragers vond: de tegenstelling tussen enerzijds diegenen die de gezagsdragers terzijde stonden of in relatief lichte *Kommandos* opgenomen waren, en anderzijds de grote massa der gevangenen. Kautsky heeft de eerste groep aangeduid als 'de middenstand'¹ – wij zouden de tweede 'het proletariaat' willen noemen.

De grote massa viel dan tenslotte uiteen in diegenen die nog konden werken, en diegenen die daartoe de kracht niet meer hadden: 'proletariërs' en 'lompenproletariërs'. Die laatsten: de *Muselmänner* en de overige zieken, waren, zeker in de 'eerste' en de 'derde fase', ten dode opgeschreven: zij kwamen, op zijn best, in het afgrijselijk *Revier* te liggen, kregen daar nog minder eten dan in hun *Block*, en stierven.

Al deze tegenstellingen waren van een scherpte die in de maatschappij buiten de kampen niet voorkwam: het waren, behalve misschien in de

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 163.

'tweede fase', tegenstellingen die onmiddellijk bepaalden of men in leven bleef dan wel ellendig krepeerde.

★

'*Kapo*' is het Italiaanse woord voor 'chef' of 'opzichter' en het schijnt dat de term '*Kapo*' het eerst gebruikt is in Dachau; hij werd daar vermoedelijk overgenomen van Italiaanse arbeiders die in het begin van de jaren '30 in het zuiden van Beieren werkzaam waren bij de wegeaanleg. Uit Dachau, het 'modelkamp', verspreidde de term zich naar de andere kampen, aanvankelijk soms in een ietwat verbasterde vorm: '*Kaput*' (van het Latijnse *caput*, hoofd)¹ – het is mogelijk dat ook wel andere termen gebruikt zijn om er de leden van de gevangenen-hiërarchie mee aan te duiden. Uit de oorsprong van de term vloeide voort dat in den beginne louter die gevangenen als *Kapo*'s aangeduid werden die de leiding hadden over een bepaalde werkploeg, een *Kommando*, en er zullen wel kampen geweest zijn waar men tot het einde toe bijvoorbeeld van '*Blockältester*' sprak en niet van '*Block-Kapo*' – deze en dergelijke verschillen willen wij verwaarlozen: alle gevangenen die met een zeker gezag over andere gevangenen bekleed waren, zullen wij *Kapo*'s noemen.

Er is in de geschiedenis geen dwangarbeid-systeem geweest dat niet een tegenstelling gekend heeft als die tussen de *Kapo*'s en de overige gevangenen in de Duitse concentratiekampen. Die tegenstelling ligt in het wezen van zulk een systeem: het is voor de heersers veel gemakkelijker, hun autoriteit te handhaven, wanneer zij in ruil voor bepaalde privileges een deel van die autoriteit aan een deel van de gevangenen overdragen. Die privileges brengen in de groep der gevangenen een splitsing teweeg tussen de bevoorrechte minderheid en de van voorrechten verstoken meerderheid. Gevolg is dat de heersers de agressiviteit van die meerderheid gedeeltelijk van zichzelf afeiden: zij richt zich tegen de bevoorrechte minderheid en drukt, dat doende, die minderheid vast tegen de heersers aan.

'Verdeel en heers' was een richtlijn die Hitler en Himmler scherp voor ogen stond; hoezeer die richtlijn bij de Jodenvervolgving aangehouden werd (daar werd de grootste 'bevoorrechte minderheid' gevormd door de Joodse Raden

¹ In het concentratiekamp Ommen werd '*Kaput*' 'vernederlandst' tot 'kapoet'.

en allen die erbij in dienst waren), is uit de voorafgaande delen van ons werk gebleken.

Vrijwel van de aanvang af hebben de Duitse concentratiekampen een gevangenen-hiërarchie gekend. Daarbij zullen naar plaats en tijd wel variaties opgetreden zijn. Los van het feit dat daaromtrent maar weinig bekend is, menen wij dat wij in dit hoofdstuk dat een algemeen karakter draagt, bij variaties niet behoeven stil te staan.

Hoofd van de gevangenen-hiërarchie was de *Lagerälteste*; aanvankelijk was er per kamp slechts één gevangene die die functie uitoefende, later kwamen er in de grootste kampen drie. Onder die *Lagerälteste* ressorteerden groepen gevangenen-gezagsdragers die overeenkwamen met de verschillende aspecten van het bestaan in de kampen: wonen en slapen, eten, werken, ziekzijn, sterven. Voor wij aan die aspecten toekomen, merken wij op dat de administratie der gevangenen behalve in de *Politische Abteilung*, óók, maar voor andere doeleinden, bijgehouden werd in de z.g. *Schreibstube*: daar stond een kartotheek met kaarten, waarop, afgezien van de personalia in engere zin, van elke gevangene o.m. aangegeven was, in welk *Block* hij ondergebracht was en tot welk *Kommando* hij behoorde. De gevangenen die in de *Schreibstube* werkzaam waren, stonden daar onder de *Schreibstube-Kapo*, die in de regel als *Lagerschreiber* aangeduid werd.

Wat nu het wonen en slapen betreft: in de *Schreibstube* werd bepaald, in welke barak (*Block*) een gevangene ondergebracht werd, zodra hij zijn quarantaine-barak zou verlaten. In elk *Block* berustte de leiding bij een *Blockältester* (*Block-Kapo*) die terzijde werd gestaan door vier *Stubenältesten* (een standaard-barak had vier slaapruidten) en enkele *Stubendienste*. Het eten werd klaargemaakt in de *Häftlingsküche* waar de *Küchen-Kapo* aan het hoofd stond van het *Küchen-Kommando*, dat op zijn beurt afhankelijk was van het dagelijkse werk van bijvoorbeeld het *Kartoffel-Kommando* (de aardappelschillers). Wáár de gevangene werken moest, werd in de grote kampen bepaald door de afdeling *Arbeitsstatistik* die daartoe ook weer een eigen kartotheek bijhield waar op de kaarten vermeld stond welk beroep elke gevangene uitgeoefend had. Zij ontving haar aanwijzingen van twee SS-officieren: de *Arbeitsdienstführer*, die de inzet binnen de kampen, en de *Arbeitseinsatzführer* die hem daarbuiten (in de *Aussenkommandos*) bepaalde. SS-ondernemingen die binnen of bij een kamp werkzaamheden wilden laten verrichten, deelden aan de *Arbeitsdienstführer* mee hoeveel gevangenen-werkkrachten zij nodig hadden; die werden dan door de afdeling *Arbeitsstatistik* aangewezen. Diezelfde afdeling wees de gevangenen aan die naar *Aussenkommandos* overgeplaatst werden – het aantal werd telkens door de *Arbeitseinsatzführer* opgegeven. Ten behoeve van de betalingen door SS-

HET CONCENTRATIEKAMP

bedrijven en particuliere Duitse ondernemingen werd door de *Arbeitsstatistik* bijgehouden, hoeveel uren in totaal door gevangenen voor een bepaald *SS*-bedrijf of een bepaalde particuliere onderneming gewerkt was.

De *Kommandos*, hetzij binnen, hetzij buiten het kamp, hadden een *Kapo* aan het hoofd; in de regel had deze helpers naast zich die als *Vorarbeiter* aangeduid werden.

Elke gevangene had het meest met twee *Kapo's* te maken: de *Kapo* van het *Kommando* waartoe hij behoorde, en de *Kapo* van het *Block* waar hij woonde – was één hunner een ranselaar (vaak waren zij het beiden), dan kreeg die gevangene het nagenoeg elke dag zwaar te verduren.

Werd een gevangene ernstig ziek, dan bepaalde de *Revier-Kapo*¹ of hij hem of haar in de ziekenbarak wilde opnemen¹; de *Kapo* had daar een staf van gevangenen; tenslotte had ook de *Krematorium-Kapo* een aantal gevangenen als helpers.

Er zijn nog andere *Kapo's* geweest die wij soms in dit hoofdstuk ook al noemden. Zo had de *Bunker* (de kampgevangenis) een eigen *Kapo*, en als het quarantaine-gedeelte van een kamp uit verschillende barakken bestond, dan was boven de desbetreffende *Block-Kapo's* een *Kapo* van het quarantaine-kamp geplaatst.

Al met al was er in elk kamp dus een vrij omvangrijke en gecompliceerde gezagsstructuur van gevangenen aanwezig. Zij vergde drie soorten hulpkrachten: koeriers, tolken en 'politie-agenten'. De koeriers (*Läufer*) zorgden voor de communicaties binnen het kamp; was bijvoorbeeld een nieuw *Kommando* samengesteld, dan dienden ettelijke briefjes rondgebracht te worden bij de *Kapo's* van de barakken waar de bij dat *Kommando* ingedeelde gevangenen woonden. Tolken waren in kampen waar een dozijn of meer talen gesproken werden, volstrekt onmisbaar. De 'politie', meestal als *Lagerschutz* aangeduid, had de functie, de in het kamp geldende regels te handhaven; zij zag er op toe dat de gevangenen zich buiten de vastgestelde uren niet buiten hun barakken bevonden, droeg zorg voor een snelle opstelling bij de appels, speurde naar gevangenen die aan het dagelijks werk bij hun *Kommandos* trachtten te ontkomen, bewaakte de levensmiddelen-magazijnen, 'arresteerde' gevangenen die in overtreding waren en voerde in opdracht van de *SS* de bestraffingen uit. In de meeste kampen droegen de leden van de *Lagerschutz* een aparte uniform; zij hadden ook wel een helm op en beschikten in elk geval steeds over een slagwapen (de *SS'ers* waren de enigen die vuurwapens bij zich hadden). Terecht schrijft Kogon dat de *Lagerschutz*

¹ In Auschwitz-Birkenau, wellicht ook elders, deed dat de *Lagerarzt* of de z.g. *Arztvormelder*; deze laatste was een gevangene.

'*der verlängerte Arm der SS im Lager*' was¹ – maar dat is een term die men op de gehele hiërarchie van gevangenen-gezagsdragers kan toepassen. Wij herinneren aan de formulering van dr. Kaas: 'Een onoverzienbare massa gevangenen was aan zichzelf overgelaten en leidde een schijnleven onder de druk van een paar geüniformeerden die zo machtig waren dat zij zich nauwelijks behoefden te vertonen'; dat behoefden die SS'ers daarom niet omdat zij in feite in de personen van de *Kapo's* aanwezig waren – *zichtbaar* aanwezig: *Kapo's* droegen om de linkerarm een zwarte armband met een wit opschrift dat hun functie aangaf.

Binnen de groep der gezagsdragers werden de hiërarchische lijnen scherp in het oog gehouden. De *Lagerälteste* was de enige functionaris die door de SS benoemd werd – hij benoemde de *Kapo's* die stuk voor stuk hun hulpkrachten benoemden. Als regel werd voor elk van die benoemingen wel de goedkeuring gevraagd van de SS – was een *Block-Kapo* van mening dat een *Stubenältester* of *Stubendienst* niet voldeed, dan koos hij een andere uit maar vroeg dan wel aan de SS'er die op zijn *Block* toezicht uitoefende (de *Blockführer*), of deze met de keuze accoord ging. Het kwam natuurlijk ook wel voor, misschien wel vaak, dat de SS deed weten wie hij bij uitstek als functionaris wenste, zodat de nieuweling in feite krachtens de wens van de SS in dienst gesteld werd, maar dit veranderde toch niets aan de formele verhoudingen.

Hoeveel leden telde de 'aristocratie' van de *Kapo's*, hoeveel de van haar afhankelijke 'middenstand'?

Er zijn maar weinig gegevens. Mauthausen had als regel tussen de 100 en 200 '*Blockfunktionäre*' (*Blockältesten*, *Stubenältesten* en *Stubendienste*)² – het zullen er in de andere kampen zeker niet minder zijn geweest. In Mauthausen kregen voorts begin '45 alle belangrijke functionarissen, de echte '*Prominenz*', het recht, een horloge te bezitten; dat waren er toen 184, als volgt samengesteld: 114 Duitse preventief gearresteerde beroepsmisdadigers (*Befristete Vorbeugungshäftlinge*), 20 Duitse politieke gevangenen, 19 Tsjechen, 18 Polen, 8 Spanjaarden en 5 Joegoslaven.³ Kautsky schatte de 'middenstand' in Buchenwald ca. '42 bij een totaal van omstreeks 10 000 gevangenen op 2 000 tot 3 000 gevangenen; tot die 'middenstand' rekent hij de *Stubendienste*, de *Vorarbeiter*, de gevangenen in de artistieke werkplaatsen, '*die kleineren Schreiber und Funktionäre der Dienststellen*' (bijv. van de *Schreibstube*, de *Arbeitsstatistik*, de *Bekleidungskammer*, de *Effektenkammer*⁴ en de *Poststelle*),

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 66. ² H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 37. ³ A.v., p. 40.

⁴ Dit was, gelijk reeds gezegd, de ruimte waar de eigendommen bewaard werden die gevangenen bij hun aankomst hadden moeten afgeven.

het *Revier*-personeel en de 'kleineren *Kapo's* und *Blockältesten*'¹ – hij had er de gevangenen van het *Küchen-* en *Kartoffel-Kommando*, de koeriers, de tolken en de kamppolitie aan kunnen toevoegen. In Auschwitz III (Monowitz) was de 'middenstand' kleiner, maar daar waren geen werkplaatsen in het kamp – Kautsky schatte hem op 1 000 gevangenen bij een totaal van ca. 10 000.² Ruw gesproken kan men misschien zeggen dat er op 1 000 'proletariërs' 100 'middenstanders' waren en 10 'aristocraten' (de niet-'echte' 'aristocratie' der pakketten-ontvangers niet meegeteld).³

★

Uit het structuuroverzicht dat wij gaven, is duidelijk hoe groot de feitelijke invloed van de *Kapo's* was. Elk kamp had barakken waar de *Block-Kapo* een uitgesproken sadist was, en *Kommandos* waar de *Kapo* er prat op ging dat hij elke dag een aantal gevangenen liet 'fertigmachen' – maar in de *Schreibstube* en in de *Arbeitsstatistik* werd bepaald, in welke barak een bepaalde gevangene opgenomen zou worden en van welk *Kommando* hij deel zou uitmaken. Elke *Kapo* was in een positie waarin hij zijn vrienden kon helpen en zijn vijanden vernietigen. Er hing dus voor de gevangenen immens veel van af, door welke normen de *Kapo's* zich lieten leiden. Welnu, in alle kampen, behalve in Sachsenhausen, was vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog de macht, voorzover in handen van gevangenen gelegd, volledig toevertrouwd aan misdadigers en aan criminele elementen onder de 'asocialen': de 'groenen' en de 'zwarten'. Dat was evidente opzet. De bedoeling van de *SS* was immers, de weerstandskracht van alle oppositioneel-gezinden te breken en de *SS* was er, terecht, van overtuigd dat de 'groenen' en 'zwarten' zich daar meer mocite voor zouden geven dan de politieke gevangenen, de 'roden'.

Toen de 'groenen' en 'zwarten' eenmaal aan de macht waren, trachtten

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 163. ² A.v. ³ Eerder in dit hoofdstuk gaven wij de sterkte weer van de *Kommandos* in Mauthausen omstreeks juni '43. Daar waren toen (wij houden de 'hoge cijfers' aan) ca. 6 650 gevangenen. Als relatief lichte *Kommandos* mag men beschouwen: de aardappelschillers, de gevangenen werkzaam in het *Revier*, de werkplaatsen van de *SS*, de *Bekleidungskammer*, de *Poststelle*, de *Schreibstube*, de *Politische Abteilung* en de *Arbeitseinsatz* (*Arbeitsstatistik*) en de gevangenen die persoonlijke diensten aan de *SS*'ers bewezen. In totaal waren in die lichte *Kommandos* ruim 700 gevangenen opgenomen.

zij uiteraard hun positie te bestendigen: dat was een kwestie van zelfbehoud. Wie 'prominent' was, wilde dat blijven. Maar er was meer. Van meet af aan kwam een ongehoorde corruptie tot ontwikkeling, in de eerste plaats al op het gebied dat voor alle gevangenen van vitaal belang was: de verdeling van het voedsel. Het was de *Küchen-Kapo* wel toevertrouwd, er zorg voor te dragen dat de overige *Kapo's* rijkelijk gevoed werden. Wij gaven eerder weer dat ongeveer een derde van het voedsel waar de gevangenen recht op hadden, in andere magen verdween – een deel daarvan kwam bij de *Kapo's* terecht, een ander deel bij 'middenstanders': de leden van alle *Kommandos* die iets met levensmiddelen te maken hadden; ook de *Stubendienste* en het *Revier*-personeel kwamen niets tekort. *Kapo's* en 'middenstanders' konden hun voedsel vaak nog aanvullen ook: met als omkoperij bedoelde 'geschenken' uit pakketten. Bovendien kwam het in verscheidene kampen tot nauwe samenwerking tussen corrupte *Kapo's* en corrupte *SS*'ers. In Mauthausen (maar het zal hier en daar elders ook wel het geval zijn geweest) 'wurde', aldus Marsalek,

'mit den aus den Lagerkantinen zu Unrecht bezogenen Zigaretten, doch vielfach mit aus den Magazinen und bei Neueinlieferungen 'organisierten' Waren, wie z.B. Kautabak, Pfeifentabak, Schuhpaste, Zahnbürsten, Margarine, Sohlenleder, Handtaschen, Uhren, Radioapparaten, Medikamenten, Schuhen, Goldzahnersatz, Schmuck, Stoffe, Kleidung, Eisenwaren, Möbeln, Spiritus, Unterwäsche, Ölgemälde (im Lager von Künstlern angefertigt) usw. usf. ein schwungvoller Tauschhandel betrieben. Alle diese Waren oder Gegenstände wurden auf mannigfaltigste Art mit oder ohne SS-Assistenz in und aus den Lagern geschmuggelt, um bei der landwirtschaftlichen Bevölkerung gegen wertvolle Lebensmittel, wie Eier, Butter, Speck, Fleisch, Mehl, doch vor allem gegen alkoholische Getränke wie Most und Schnaps, ausgetauscht zu werden. Als Währungsnorm dienten damals streng rationierte Zigaretten: etwa 50 Stück Zigaretten (oder ungefähr gleiche Menge Pfeifentabak) entsprachen dem Wert von 1 Liter Schnaps; eine goldene Armbanduhr entsprach dem Wert von etwa 100 Stück Zigaretten, das waren 2 Liter Selbstgebrannter; 1 kg Butter war etwa 25 Stück, 1 Ei etwa 5, ein Paar neue, hohe Lederschuhe waren etwa 40 Zigaretten wert, usw, usf.

SS-Organen begeleiteten die Häftlingsfunktionäre, bei ihren Hamstergängen, bis in die Bauernstuben, manche blieben in der Nähe des Hofes stehen, um den Eindruck zu erwecken, dass sich die Tauschgeschäfte zu Gunsten der hungernden Häftlinge vollzogen. Danach wurde die Beute entweder sofort geteilt oder zumindest der grössere Teil dem Auftragegeber – vielfach einem SS-Führer – ausgefolgt, der dann die Aufteilung vollzog. Der Schmuggel der Hamsterware ins Schutzhaftlager oder auf die Arbeitsstätte war ausnahmslos die alleinige Angelegenheit der Häftlinge und auch deren alleiniges Risiko. Wurde man beim Warenschmuggel ertappt, gehörte es zum ungeschriebenen Moral-kodex des Lagers, den mitbeteiligten SS-Mann nicht preiszugeben. Häftlinge, die sich nicht daran hielten und den SS-Angehörigen als Komplizen verrieten, wurden entweder

*schon bei der Einvernahme, jedoch vielfach im Arrest, bzw. bei der darauffolgenden Prügelstrafe, getötet oder in der Strafkompagnie 'auf der Flucht' erschossen*¹ –

ook uit dat laatste blijkt weer, hoe onaantastbaar de suprematie van de SS was.

Dat de *Kapo's* maar een beperkte macht hadden, verhinderde hun niet, die macht te tonen, ja er mee te pronken. Een armband met functie-aanduiding alléén was hun niet voldoende, zij hadden behoefte, hun positie als 'aristocratie' duidelijk te onderstrepen. In Neuengamme schoren zij althans in '40 hun hoofden volkomen kaal, 'als Zeichen ihrer Würde', schrijft Kupfer-Koberwitz,

*'Sie waren daraufgekommen, dass ein sichtbarer Unterschied zwischen ihnen und dem 'Muselmännern' sein musste. Also liessen sie sich die Köpfe einseifen und glattrasieren, kahl wie eine Billardkugel. Wir dagegen trugen nur das millimeterkurze Haar, das jede Woche neu geschoren wurde.'*²

'Men zag', aldus kapelaan Rothkrans over Dachau,

'de z.g. 'prominenten' gewoonlijk met prachtige burgerkleding rondlopen, terwijl de gewone burger met de oude versleten zebra-pakjes rondliep. (Maar) toen haast iedereen burgerkleding droeg, kwam de laatste mode, nl. weer de vroegere zebra-pakken. Nu mochten echter alleen de 'prominente' personen deze nieuwe zebra-pakken dragen. Ze kwamen zelfs op de bon. Je moest dan een speciale toestemming en een bon hebben om een zebra-pak te krijgen.'³

Ook Ebensee (1944) kende, schreef Nico Wijnen, een aparte 'mode der prominenten':

'De broek werd zeer wijd gedragen, de jas werd streng getailleerd. Droegen zij laarzen, dan werd de rand van de broek over de laarzen omgeslagen. De rest van de kleding bestond uit een overhemd of lange trui, op het hoofd een braniepet. Later werd in het algemeen nog wel een streepbroek gedragen⁴, maar toen kwam ook de skibroek in de mode. Ook deze moest vooral erg wijd zijn. Werkte een 'prominente' op een buitencommando⁵, dan werd zijn uniform nog met een grote rubbercape gecompleteerd. De *Lagerälteste* . . . had van SS-stof een heel kostuum, hij heeft tot het laatste ogenblik een sierlijke baret gedragen.'⁶

¹ A.v., p. 37-38. ² E. Kupfer-Koberwitz: *Die Mächtigen und die Hilflosen*, dl. I, p. 294. ³ J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 56-57. ⁴ D.w.z. een broek uit 'zebra'-stof. ⁵ D.w.z. in de openlucht. ⁶ 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen', p. 65.

'PROMINENTEN'

Naast de kleding waren er andere onderscheidingsteken: horloges, ringen, vulpennen en vulpotloden. De behuizing der 'prominenten' was voorts een hemel op aarde, vergeleken met die der gevangenen: de 'prominenten' hadden veelal een eigen barak (met een leger van 'knechten') en in elke barak bezat de *Block-Kapo* een afgeschoten kamertje met een geriefelijk bed en een eigen kast. 'Alle prominenten', aldus weer Wijnen, 'genoten het voorrecht, eens per week te kunnen baden, alle prominenten hadden goede schoenen en heel goed ondergoed dat zij gewassen en versted uit de *Wäsche-rei* kregen, enz.'¹ – enzovoort, inderdaad: het is nauwelijks mogelijk, een complete opsomming te geven van de voorrechten die de *Kapo's* genoten.

Zij waren nagenoeg allen sterke kerels, sommigen waren zelfs ware krachtpatsers. Fysiek bleven zij normaal functioneren. Terwijl bij het 'proletariaat', laat staan het 'lompoproletariaat', de sexualiteit geen enkele rol meer speelde, bleef zij bij de 'aristocratie' en, misschien in iets mindere mate, ook bij de 'middenstand' normaal functioneren. De mannen onder de grauwe, ondervoede, afgebeulde massa der gevangenen kenden erecties noch polluties, bij bijna alle vrouwen bleef de menstruatie uit – er zijn aanwijzingen dat daarbij ook de constante angst een rol gespeeld heeft. Talrijke *Kapo's* evenwel onderhielden homoseksuele relaties met door hen geprotegeerde jonge of jeugdige gevangenen van wie sommigen zich tot verwende tirannen ontwikkelden. Werd zulk een verhouding in Auschwitz ontdekt, dan werd de *Kapo* (tenzij hij de SS wist om te kopen) gecastreerd en zijn 'vriend' doodgeschoten of doodgeranseld – elders zag de SS de homoseksuele relaties door de vingers. In Natzweiler placht elke *Block-Kapo* in zijn kamertje een heel gezelschap te verzamelen. Floris Bakels:

'Daar ontving hij zijn *Stubenältesten*, *Stubendienste*, makkers en vriendjes, vaak volgevreten Poolse jongens. (Ook enkele jeugdige Hollanders zijn uitgenodigd 'vriendje' te worden; bij mijn weten is daarop nimmer ingegaan.) Die kamertjes, 's avonds na de voedselverdeling, leken bordeeltjes. Er werd gefluisterd, natuurlijk gekrijst, gezongen, gevrijd. Er waren soms roze overhuidde lampjes. Er hingen wel plaatjes aan de muren, er lagen wel kleedjes op tafel. Onveranderlijk stonden er potten – jampotten – en pannen vol 'overgebleven' eten: soep, pap. Er waren ook *Portionen* brood te vinden. Soms kwamen er bak- en braadgeuren vandaan. Slangekuilen waren het. Een enkele keer kwam een SS'er controleren. 'Achtung' werd gekrijst. Een ieder verrees ogenblikkelijk, stoof uit de bedden, verdonkeremaande alle ongerechtigheden. Binnen twee, drie seconden stonden allen roerloos en doodstil in de houding. De *Blockälteste* meldde *gehorsamst* het

¹ A. v.

getal van zijn slavenkudde aan zijn meester. Dan was de *Blockälteste* het prototype van de echte slaaf: weldoorvoed, de kale kop glimmend, de kaken geschoren, de kledij volmaakt in orde, driehoeken en nummers duidelijk zichtbaar, schoenen – schoenen, ja – gepoetst, kaarsrecht in de houding schreeuwde de slaaf zijn afgebeten antwoorden zijn meester in het gezicht. Die dan, zichtbaar voldaan, grootmoedig uitriep: 'Weitermachen!!'¹

Toen in de loop van '43 bordelen in de kampen ingericht werden, waren het nagenoeg uitsluitend weldoorvoeden die daar gebruik van maakten: 'aristocratie' en 'middenstand'. Aan gevangenen die wegens homosexualiteit opgesloten waren (de 'rozen'), was overigens op last van Himmler voorgeschreven dat zij eens per week tot bordeelbezoek moesten overgaan: de *Reichsführer-SS* hoopte, gelijk reeds in hoofdstuk 1 vermeld, dat zij aldus hun homoseksuele geaardheid zouden verliezen. Waar die instructie doorgevoerd werd (lang niet overal, schijnt het, maar wél bijvoorbeeld in Flossenbürg), leidde zulks tot tonelen die diverse *SS*'ers en *Kapo*'s als bijzonder gemakelijk troffen – dezen plachten namelijk alles wat zich in de bordeelkamertjes afspeelde, door kijkgaten gade te slaan. In welke mate van de bordelen gebruikgemaakt is (de bezoeker moest 2 *Rm* betalen: $\frac{1}{2}$ *Rm* voor de prostitutie, 1 $\frac{1}{2}$ *Rm* ging naar het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* toe²), weten wij niet. In Flossenbürg kreeg het bordeel op de openingsdag honderd bezoekers, 'und diese Anzahl hat sich fast nie verringert, an keinem Tag.'³ In Neuengamme besloten de meesten van de Duitse politieke gevangenen (hier mochten aanvankelijk alleen Duitsers het bordeel bezoeken), zich van bordeelbezoek te onthouden, in Sachsenhausen waren in de laatste oorlogswinter volgens de Nève de Polen

'de beste klanten. Die gingen er heen, opgepoetst en met pakjes levensmiddelen die zij de tien aanwezige liefdesgodinnen brachten . . . Er waren maar zeer weinig Nederlandse gevangenen die het bordeel bezochten . . . Er waren enkele Noren, meer Belgen en nog meer Duitsers die van deze instelling gebruik maakten. Eigenaardig was het dat de Fransen . . . zich van elk bezoek onthielden.'⁴

★

Eerder schreven wij dat er twee *Kapo*'s waren die het dagelijks bestaan van elke gevangene tot een voortdurende marteling konden maken: de *Kapo*

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 154–55. ² Was er een bordeelhoudster, dan kreeg ook zij een halve *Rm* uit het totaalbedrag. ³ H. Heger: *Die Männer mit dem rosa Winkel*, p. 139. ⁴ Ed. de Nève: *Glorieuzen*, p. 387–88.

'KAPO' ERNST JAGER

van het *Kommando* waarbij hij ingedeeld was, en de *Kapo* van het *Block* waar hij woonde – aan die tweede *Kapo* kan men de *Stubenälteste* van de desbetreffende slaapruijnte toevoegen.

Als voorbeeld van het optreden van een *Kommando-Kapo* die tot de beroepsmisdadigers behoorde, kiezen wij Bakels' beschrijving van de preventief gearresteerde beroepsmisdadiger die hij in Natzweiler als *Kapo* aantrof:

'*Kapo* Ernst Jager was nog gevaarlijker dan *Kapo* Jack Schreuder, de zedenmisdadiger met zijn roze driehoek op de borst . . . Jagers fysiek was die van een dokwerker die hij geweest scheen te zijn. Tijdens het werk in de *Steinbruch*, zomer 1943, droeg hij alleen een broek. Zijn bokserlichaam, obscene getatoueerde, glansde van het zweet. In zijn kaalgeschoren gespierde kop stonden daar, waar wij ogen hebben, twee rozijnen. Als het werk met het graniet, de houwelen en spaden en de kipkarren op het smalspoor begonnen was en heel de *Steinbruch* door *Postenketten* was omgeven, ging Jager tot actie over, een afgebroken spade-steel in de moordlustige hand. Ernst Jager ijldde de hele dag langs de hakkende, wikkende, scheppende, wagentjesladende *Häftlinge* om ervoor te zorgen dat zij werkten.

Jager heeft velen in de *Steinbruch fertigemacht*. Maar Arie van Soest niet . . . En dat is zeer verwonderlijk. Want Arie, een jonge lange vent, was die dag zomer 1943 dodelijk vermoeid en meende niet meer te kunnen. Toen kwam Ernst Jager bij hem staan, de twee rozijnen in zijn kop gericht op Arie's traag bewegen in het graniet. Ook wij bewogen, want Ernst was nabij. Toen hoorde ik de dreunende slag van esschout op wervelkolom. Arie lag, zag ik van terzijde, voorover op het smalspoor tussen de karretjes en Jager oefende zijn reuzenkracht, energiek en ritmisch de schopsteel hanterend. Arie begon te krijsen. Arie krijste over het puin, het staal, het graniet, het stenen veld, de berg op, het ravijn in, de hemel in. Tot Ernst Jager verkoos zijn wandeling te hervatten, dof brullend: '*Ihr sollt arbeiten! Ihr sollt die Lore laden!*' Vergat Ernst opzettelijk of per ongeluk Arie's geranseld lijf op de kipkar vol graniet te smijten en hem te storten, mee met het steen, de afgrond in? Want dat deed hij gewoonlijk in zo'n geval. Waarschijnlijk had hij voor Arie geen officiële opdracht.

Een week later was het bijna mijn eigen laatste dag in de *Steinbruch*. 's Ochtends was mist komen opzetten, dat kwam vaak voor in Natzweiler. Wij hadden op het werk moeten aantreden en waren naar de *Hallen* gemarcheerd en daar opgesloten. '*Postenketten einziehen!*' gilde buiten een stem in de mist. Wij zaten uren in de hallen te wachten. Om 12 uur werd de *Portion* verdeeld, twee bruinkleffe boterhammen. Ik zat naast de lege broodkist. Daarachter lag, soezend, Ernst Jager, in zijn armen een van de kleine Poolse prominenten, naar schatting 13 jaar oud. Het Pooltje was handtastelijk tussen Ernst Jagers benen en werd smakkend afgezoend.

's Middags trok de mist op en rukten wij weer uit. Ik was toen al aan alle

kanten kapot. Ik werd ingedeeld bij een kipkar. 'Ihr sollt die Lore laden! aber schnell!' had Ernst gekrijst. Ik was, als alle anderen, zo vlug mogelijk naar de stapel gereedschap gestrompeld om een kleine schop te zoeken in plaats van een van de nieuwe, grote. Met enkele anderen laadde ik de Lore met kleinere stukken graniet. Mijn rug begon te steken, mijn armen versaagden, mijn knieën trilden, éven wachten – toen voelde ik mij de schop uit de handen gerukt en ik rook zweet en parfum. Het monster Jager stond naast mij, de rozijnen op mij gericht. 'Du kommst mit.' Uit de stapel haalde hij een mooie nieuwe Schaufel, een grote. Wij gingen terug. Toen heel zacht, bijna beleefd: 'Und jetzt lerne ich dir arbeiten.' De volbeladen schop met de vervloekte stenen was haast niet te tillen. Een keer of vijf ging het. Toen viel, bij de rand van de kipkar, de helft van de stenen ernaast. En direct daarop werd ik, zoals ik wist, in tweeën geslagen in mijn lendenen. En nog eens. En nog eens.

Daarna, sterk zwetend, verwijderde Jager zich met onheilspellende beloften voor de komende dag.¹

Er zijn honderden *Kapo's* geweest die geen haar beter waren dan Ernst Jager.

In datzelfde Natzweiler was een Duitse communist, 'Hermann', *Block-Kapo* van het 'Holländer-Block'. Hij zat in '43 al negen jaar gevangen. 'Hij zou', aldus Harthoorn,

'een sympathiek mens zijn – als hij normaal was. Helaas heeft de langdurige, onmenselijke SS-behandeling hem geestelijk geknakt. Herhaaldelijk krijgt hij aanvallen van razernij, of kampkolder, zoals men het noemt. Dan neemt hij onverhoeds een kruk of knuppel op en ranselt er woest op los.

. . . 's Morgens vroeg, lang voor het ochtend-appèl, worden de Nederlanders uit het verwarmde dagverblijf gejaagd, dat 'tipptopp-sauber' moet worden gemaakt. Dan hokken zij dicht opeen in het tochtige voorportaal, waar het gemeen koud is. Wanneer de *Stubendienst* daarmee klaar is, komt het voorportaal aan de beurt en worden de reeds kleumende mannen naar buiten gejaagd om daar verder te blauwbekken. In de donkere kou wachten zij tot het tijd is voor het appèl met het vooruitzicht van een lange, ijzige dag in de steengroeve.

Lang voor de gevangenen uit andere barakken komen opdagen, staan de Nederlanders op het derde platform. Hermann is doodsbang dat er eens iets niet mocht kloppen met zijn blok. Als straks de *Blockführer* de stand opneemt, moet alles perfect 'stimmen'. Met verwilderde ogen loopt hij voor zijn mensen heen en weer en uit allerlei dreigementen . . . als er iets verkeerd gaat, zullen ze er van

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 152-53.

lusten. Hij wordt volkomen beheerst door zijn angst voor de SS-bandieten; het fascisme heeft deze voormalige strijder tot zijn willoos instrument gemaakt.¹

Tegenover deze door zijn angst gedeformeerde *Kapo* plaatsen wij één die zijn menselijke integriteit had weten te bewaren: de communist Fritz Wulf uit Bremen, begin '42 benoemd tot *Block-Kapo* van de barak in Neuengamme waarin dr. A. van de Poel toen ondergebracht was:

'Fritz begon zijn nieuwe taak met de trots van een onderscheiding, die hij zich zelf had verleend; hij had het klaargespeeld een model-*Block* te vormen met hoofdzakelijk Polen, niet door middel van woeste drill-methoden, maar met strikte toepassing van rechtvaardigheid, vreedzaam tegenover allen die van goede wil toonden te zijn, hard tegen iedereen die een standaard-maat van verdraagzaamheid en van respect voor ieders leven met voeten trad. Hij wilde eenzelfde resultaat in *Block 9* bereiken en trotseerde de eigenliefde, de hebzucht en de machtswellust der Duitse *Häftlinge* door gelijkheid van recht en gelijkheid van behandeling in te voeren voor de tientallen Nederlandse en Belgische gevangenen die onder zijn toezicht stonden. Het klinkt doodgewoon en het lijkt zonder andere verdienste dan die ener eenvoudige plichtsbetrachting, maar in de omstandigheden van het kampleven, met de voortwoekerende demoralisatie van Hollandse, Vlaamse en Waalse jongens, die de sterkende gordel misten en de opbeurende ruggesteun van de eigen omgeving, tegelijk met de plompverloren aanmatiging der Duitse oud-gedienden, die voorrechten opeisten en afdwingen konden, was het streven van Wulf naar toepassing van ernstig gemeend communisme en internationalisme, mannenwerk van uitzonderlijk formaat.'²

Er zijn velen geweest, mannelijke en vrouwelijke gevangenen, die als *Block-Kapo's* of *Stubenältesten* dergelijk werk verricht hebben – werk 'van uitzonderlijk formaat', schreef van de Poel. Terecht! Het vergde een sterke persoonlijkheid, zuivere normen, veel moed, veel tact, veel geduld, om enerzijds de wanhoop, de angst, het voortdurend geïrriteerd-zijn van talrijke gevangenen op te vangen en hen anderzijds tegen de luimen en grillen van de SS te beschermen. Met dat al is toch de algemene indruk die uit de herinneringen van gevangenen oprijst, dat zij in de kampen meer *Kapo's* aangetroffen hebben die min of meer brute uitvoerders waren van de wil van de SS dan die enige bescherming boden tegen de terroristische druk die van

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 315. ² A. van de Poel: *Neuengamme*, p. 100.

de SS uitging, en het was juist dit feit dat op vele gevangenen bij hun binnenkomst in de kampen een verpletterende indruk maakte: niet de SS'ers waren hun directe beulen, maar medegevangenen: de *Kapo's*.

*

Het is een fictie, te menen dat acuut gemeenschappelijk lijden mensen naar elkaar toe drijft. Dat kan zich soms wel voordoen maar vaker geschiedt het dat tegenstellingen die al tussen die mensen bestaan, door de frustraties die afgereageerd worden, een bijzondere emotionele geladenheid krijgen. Dergelijke toegespitste tegenstellingen hadden zich al voorgedaan in de primitieve concentratiekampen die in '33 ingesteld waren: communisten en anti-communisten hadden elkaar ook daar vaak dwarsgezeten, waarbij bijvoorbeeld communisten (*KPD*'ers) en socialisten (*SPD*'ers) elkaar waren blijven beschuldigen dat zij het meest tot het aan de macht komen van Hitler bijgedragen hadden.

Aanvankelijk werden in de 'officiële' kampen alle gevangenen, onder hen de communisten en hun tegenstanders, onder het regime van een uit misdadigers bestaande 'aristocratie' geplaatst – alleen in Sachsenhausen waren van meet af aan bij de interne leiding van het kamp ook politieke gevangenen ('roden') betrokken. Overal elders was de macht volledig in handen van 'groenen' (en 'zwarten'). Toen nu van '40 af het regime in de kampen onbarmhartig verscherpt werd, klampten de 'groenen' zich hardnekkig aan die macht vast en werd het omgekeerd voor de 'roden' een levensnoodzaak, hun zo enigszins mogelijk die macht te ontrukken. De 'roden', 'proletariërs' op dat moment, waren evenwel in een zwakke positie: zij gingen te gronde en de 'aristocratie' en de 'middenstand' der 'groenen' vormden in elk kamp het blijvende, het stabiele element. Die 'groenen' kwamen echter zwakker te staan doordat het totaal-aantal gevangenen met sprongen steeg: dat stelde hogere eisen aan de interne organisatie van elk kamp; de 'roden' waren betere organisatoren en vormden daardoor potentieel voor de SS een acceptabeler 'aristocratie'. Uiteraard werd dat geaccentueerd toen de concentratiekampen van eind '42 af een grotere bijdrage moesten leveren aan de Duitse oorlogsproductie. Bovendien werden in die 'tweede fase' de rijen der 'groenen' gedund: grote groepen misdadigers kregen de gelegenheid, hun gevangenschap om te zetten in militaire dienst, sommige categorieën werden zelfs eenvoudig voor de dienst opgeroepen. Het gevolg was dat er

lege plaatsen kwamen in de rijen der gezagsdragers en veelal zagen de 'roden' dan kans die plaatsen in te nemen.

Binnen de 'roden' als groep waren de communisten gaan domineren. Verschillende factoren hadden daartoe bijgedragen. In de regel waren de communisten numeriek in de meerderheid, vergeleken met de vertegenwoordigers van andere politieke richtingen. Bovendien waren zij, globaal gesproken (wat wij hier betogen, geldt uiteraard niet voor elke individuele communist), als aanhangers van een totalitaire ideologie hardere en fanatiekere naturen, veel meer geschoold ook en minder scrupuleus in het conspiratieve werk dat aan het ten val brengen van de 'groene aristocratie' vooraf moest gaan. Dat vergde levensgevaarlijke intriges; elke *Lagerälteste* die ook maar het vaagste vermoeden had dat bepaalde communisten bezig waren, ernstig bezwarend materiaal tegen hem te verzamelen of een wit voetje te krijgen, bijvoorbeeld bij de *Rapportführer* of de *Schutzhaftlagerführer*, nam onmiddellijk zijn tegenmaatregelen: hij gaf de 'groenen' van de *Arbeitsstatistik* opdracht, de betrokkenen meteen in de zwaarste kamp-*Kommandos* op te nemen of over te plaatsen naar een *Aussenkommando* dat als buitensporig zwaar gold, of hij liet hen in elkaar slaan en vervolgens opnemen in het *Revier* waar zij, dat wist hij, door daar werkzame 'groenen' door middel van een injectie gedood zouden worden. De 'groene aristocratie' was zich bewust dat zij voor haar leven vocht. Het was een strijd (hij is met betrekking tot geen enkel kamp gedetailleerd beschreven) die, leidde hij tot een volledige machtswisseling, vele maanden of zelfs meer dan een jaar in beslag kon nemen – eerder wezen wij er al op dat de *Arbeitsstatistik* menigmaal het eerste bolwerk was dat de 'roden' trachtten te veroveren. Vaak boekten zij succes, immers: daar moest, en steeds met grote snelheid, vrij gecompliceerd organisatorisch werk verricht worden – werk bovendien waarbij men met personen uit het Duitse bedrijfsleven in contact kwam die liever met politieke gevangenen dan met misdadigers te maken hadden en dat veelal ook duidelijk maakten aan de SS.

Gelijk gezegd: in Sachsenhausen waren van de aanvang af 'roden', hoofdzakelijk communisten, bij de leiding van het kamp betrokken. In den beginne waren dat slechts Duitsers, maar zij zochten contact met communisten van andere nationaliteit die tijdens de oorlogsjaren in het kamp opgesloten werden. Er kwam toen in Sachsenhausen een illegale communistische leiding tot stand die, toen zij er eenmaal was, in beginsel aan alle communisten die het kamp binnengevoerd werden, iets van bescherming bood: via de *Schreibstube* werden zij in relatief 'goede' barakken, via de *Arbeitsstatistik* in relatief lichte *Kommandos* opgenomen. Uiteraard betekende zulks dat er naar verhouding meer niet-communisten in relatief 'slechte'

HET CONCENTRATIEKAMP

barakken en relatief zware *Kommandos* terechtkwamen, anders gezegd: de communistische minderheid offerde een deel van de meerderheid op. Tilden veel communisten daar zwaar aan? Sommigen misschien wel, maar anderen niet. Bij geschoolde communisten heerste nu eenmaal de overtuiging dat het heil der mensheid afhankelijk was van de snelle vestiging ener communistische maatschappij – dat doel moest door de communistische partijen als ‘strijdende voorhoede van het proletariaat’ (het proletariaat *buiten* de kampen!) via de z.g. dictatuur van het proletariaat bereikt worden, welnu: het was voor dat doel bevorderlijk indien zoveel mogelijk communisten de ineenstorting van Duitsland zouden beleven; het in leven houden van niet- of anti-communisten was veel minder belangrijk. Zo vond de politieke strijd die in de normale maatschappij gevoerd was, in de concentratiekampen zijn toegespitste voortzetting, veelal ten bate van de communisten.

Zij hadden de overhand in Sachsenhausen (en konden daar begin '43 zelfs een eigen strafbarak inrichten¹) en ook in Buchenwald en Ravensbrück werd de hiërarchie der gevangenen hoofdzakelijk door communisten gevormd. In Dachau daarentegen hadden in de zomer van '42 *SPD*'ers de overhand over *KPD*'ers, althans in het *Revier*, en het gevolg was dat, toen in die tijd bepaald moest worden wie naar Auschwitz op transport zouden gaan (waar vlektyphus heerste!), in de eerste plaats communisten aangewezen werden; hier werden communisten dus door socialisten opgeofferd.

In Buchenwald ontvingen de communisten die zich in gezagsposities bevonden, hun aanwijzingen van een illegale communistische leiding die uit enkele Duitsers, enkele Tsjechen, een Rus en een Fransman bestond. 'In het algemeen', aldus L. J. van Looi,

'gingen op transport anti-communisten, lieden die van anti-communisme verdacht werden, en dieven, d.w.z. kerels die voedsel van kameraden stalen. Zeker *niet* op transport (of de *SS* moest het bevelen) gingen communisten en degenen die zij te vriend wilden houden. De rest liet men gaan: intellectuelen, nationale verzetslieden.'²

¹ Deze barak was bedoeld om er jeugdige overtreders in op te nemen die aldus aan bestraffing door de *SS* onttrokken werden. De communistische kampleiding schijnt bij de keuze van de *Block-Kapo* niet erg gelukkig te zijn geweest; 'achteraf kwamen wij', schrijft een betrokkene, 'tot de conclusie dat het beter zou zijn geweest, dit *Block* niet op te richten, daar de roep die dit *Block* had gekregen' (kennelijk een kwalijke roep), 'een gevolg van onze eigen activiteit was.' ('Verslag van mededelingen van H. Schmidt', p. 31). ² L. J. van Looi in G. van den Bergh en L. J. van Looi: *Tweemaal Buchenwald*, p. 55-56.

Kogon, die van mening is dat de communisten als groep zich bij uitstek verdienstelijk gemaakt hebben jegens de gevangenen (het was, ook in Buchenwald, een verademing dat de 'aristocratie' der 'groenen' ten val gebracht was), laat niettemin een duidelijk kritische noot horen: '*Der Hauptvorwurf*', schrijft hij,

*'den man der Kommunistischen Partei in den Konzentrationslagern machen muss, gilt ihrem Widerstreben, Säuberungen in ihren eigenen Reihen vorzunehmen, während sie jederzeit rasch bei der Hand war, wenn es galt, Andersgesinnte 'auszuschalten'. Nur in den seltensten Fällen hat sie richtige Verbrechertypen von kommunistischen Blockältesten oder Kapos anders beseitigt als durch Entsendung in Aussenkommandos, wo sie erst recht unkontrolliert ihr Unwesen treiben konnten; man schob sie einfach vom Stammlager ab und überantwortete ihnen Hunderte, ja Tausende anderer Mithäftlinge, denen es ohnehin bereits weitaus schlecht genug ging. Die Kommunisten haben sich dadurch viel an Sympathien, die ihre sonstige Zähigkeit im Kampf gegen die SS verdiente, verscherzt und den Ruhm verdunkelt oder sogar völlig überschattet, der jenen in ihren Reihen zukam, die weder anmassend, noch brutal, noch korrupt waren.'*¹

Daarnaast onderstreept Kogon dat de communisten in de laatste periode van het bestaan van Buchenwald ook andersgezinden in de illegale kamp-leiding opnamen. Wat het door alle gevangenen positief gewaardeerde werk van die kampleiding betreft, zij, afgezien nog van de geheime voorbereidingen voor een opstand, vermeld dat de kampleiding gevangenen die als spion voor de SS optraden (in nagenoeg elk kamp had de SS eigen spionnen), vaak snel en effectief wist te liquideren (dat is ook in Vught geschied): zij 'sticrven' in het Revier en hun lijken werden dan, nadat een fictief rapport over de doodsoorzaak opgesteld was, zo snel in het Krematorium verbrand dat verificatie van de doodsoorzaak niet mogelijk was.

Ook in andere opzichten maakte de illegale kampleiding gebruik van het feit dat betrouwbare communisten het Revier in handen hadden: had de *Politische Abteilung* bericht ontvangen dat een bepaalde gevangene onmiddellijk ter dood gebracht moest worden (wij herinneren er aan dat de concentratiekampen óók oorden van executie waren), dan wisselde de betrokkene van identiteit met een patiënt die in het Revier op sterven lag; onder die identiteit werd hij, z.g. miraculeus genezen, via de *Arbeitsstatistik* snel naar een ver *Aussenkommando* weggevoerd en de patiënt werd om het leven gebracht, waarna de *Politische Abteilung* aan het Gestapo-bureau dat opdracht tot executie gegeven had, slechts berichten kon dat de gevangene die

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 322.

terechtgesteld moest worden, al overleden was. Het is duidelijk dat elke operatie van dien aard ontzaglijke risico's inhield. De politieke worsteling in de kampen had niet alleen een veel verwoeder karakter dan in de gewone maatschappij, maar ging ook met veel groter persoonlijke gevaren gepaard.

Aan die worsteling is ook door Nederlanders deelgenomen, vooral door de communisten onder hen: bestond in een kamp een illegale communistische leiding, dan aanvaardden zij de instructies die van die leiding uitgingen. Eén van die instructies was veelal dat zij systematisch moesten trachten, het leiderschap te verkrijgen van de groep der Nederlandse gevangenen als geheel. Bleek hun daarbij dat niet-communistische gevangenen op anderen veel invloed hadden, dan dienden zij te pogen, de invloed dier niet-communisten te elimineren. Tot die laatsten behoorden in Buchenwald in '42-'43 o.m. de liberaal prof. mr. B. M. Telders, de sociaal-democraat drs. Arie Treurniet en de katholieke Jan Robert (in '41 gearresteerd als leider van een sabotagegroep van katholieke jongeren). Communisten trachtten hun de pas af te snijden door extra-eten en extra-sigaretten te 'organiseren' en door te pogen, de illegale nieuwsvoorziening in bepaalde barakken in handen te krijgen. Er zijn ten tijde van de bevrijding uit dit machtsstreven kenmerkende conflicten voortgevloeid die wij in deel 10 zullen beschrijven.

Reacties

Een groot aantal aspecten van het bestaan in de concentratiekampen hebben wij nu, zij het summier, beschreven: de SS oefende er een onbeperkte macht uit en onderstreepte die macht door de gevangenen althans tot eind '42 aan een op een massaal sterven gericht regime te onderwerpen en aan velen hunner sadistische straffen op te leggen. De aankomst in het kamp was gericht op het breken van de persoonlijkheid en het daarop aansluitende verblijf in de quarantaine-barakken vormde in de regel reeds een geheel van verschrikkingen, hoewel de gevangenen in die tijd vaak nog niet behoefden te werken. Waren zij eenmaal in een bepaald *Block* opgenomen en bij een *Kommando* ingedeeld, dan werd bij het werk het uiterste van hen gevergd, zij werden er bij opgejaagd en velen werden er bij 'fertiggemacht' door ranselende *Kapo's* en *Vorarbeiter*. De appels vormden een verdere sadistische kwelling en droegen tot de staat van uitputting bij waarin talrijke gevangenen zich spoedig bevonden. Tegen de weersomstandigheden waren die gevangenen niet of nauwelijks beschermd: overdag was hun kleding,

's nachts hun dek te dun; de kleppers waarop zij liepen, veroorzaakten bij velen ontstekingen. Dan was er de honger: een honger die al zou zijn ontstaan indien de gevangenen het voedsel hadden gekregen waarop zij volgens de officiële normen (driekwart van de burger-rantsoenen) recht hadden, maar die geaccentueerd werd door het feit dat SS'ers en leden van de kamp-'aristocratie' en '-middenstand' zich ongeveer een derde van dat voedsel toeëigenden; velen werden ziek, lijdend hetzij aan de 'hongerziekte', hetzij aan andere kwalen, vooral tuberculose, en stierven, al of niet na een laatste verblijf in de makabere zieken-barakken. Gevolg van dit alles was dat wie in '40, '41 of '42 (de 'eerste fase') in een concentratiekamp opgenomen werd, zich spoedig realiseerde dat hij of zij slechts een geringe kans had, er levend uit te komen; wel werd dat perspectief in '43 en het grootste deel van '44 (de 'tweede fase') als gevolg van de inschakeling van gevangenen in de Duitse oorlogsproductie in een aantal kampen iets minder somber (niet evenwel, voorzover bekend, in Gross-Rosen en Natzweiler en zeker niet in Ebensee en *Dora*), maar ook toen bleef de beduchtheid bestaan dat het einde van de tweede wereldoorlog gepaard kon gaan met onvoorstelbare gruwelen. Voeg daarbij dan nog het feit dat de politieke gevangenen in de meeste concentratiekampen, in strijd met hun verwachtingen, in een wereld terechtkwamen waarin van solidariteit maar weinig sprake was doch integendeel een kamp-'elite' van *Kapo's* en andere bevoorrechtten zich als 'de verlengde arm van de SS' ontpopte – en dan doet dat alles de vraag rijzen: hoe is de mens in de kampen bestand geweest tegen de extreme spanningen en ontberingen waaraan hij onderworpen werd, hoe heeft hij zich staande kunnen houden?

Daarop willen wij nu dieper ingaan.

★

Eerder schreven wij dat de z.g. *Empfang-Zeremonie* waaraan de gevangenen bij aankomst in het concentratiekamp onderworpen waren, gericht was op hun volledige demoralisatie; wij haalden daarbij de treffende reactie van ds. Knoop aan: 'Wij hadden opgehouden te bestaan.' Eerder kan dan ook van 'depersonalisatie' gesproken worden – een volstrekte gevoelsverdringing, samenhangend met het verpletterend besef: 'Hier kom ik nooit levend uit, hier ga ik te gronde.' Stellig hadden de meeste gevangenen zich, voor zij hun eerste kamp binnengevoerd werden, wel een soort voorstelling gemaakt van

wat 'het concentratiekamp' was – men had er over gelezen, had er soms van ontslagen gevangenen over gehoord en had die gegevens aangevuld met de eigen fantasie. De werkelijkheid lag dan toch nog in een volslagen ander vlak: het vlak namelijk, niet van het kennismaken van hetgeen *anderen* wedervaren was, maar van wat men *zelf* ondervond. Die werkelijkheid was oneindig gruwzamer dan het tevoren bestaande beeld van die werkelijkheid – de depersonalisatie die zich voordeed, was een vorm van zelfbescherming.

'Onze groep' (wij volgen de arts E. A. Cohen bij zijn binnenkomst in het concentratiekamp Amersfoort)

'werd dichtbij de poort opgesteld. Het eerste dat ik waarnam, was dat een gevangene zo hevig door een SS'er geschopt en geranseld werd dat hij als dood op de grond bleef liggen. Korte tijd later zag ik het droevig schouwspel van het binnenrukken van de werk-*Kommandos*. Als reactie hierop heb ik bij mijzelf een duidelijke splijting van de persoonlijkheid geconstateerd. Ik had het gevoel dat ik er niet bij hoorde, dat het mij niet aanging; het was 'alsof ik het geheel door een luikje bekeek.' Van enig medegevoel met de waarschijnlijk doodgeslagen *Häftling* of met de binnenrukkende gevangenen was geen sprake.'¹

'Het was 'alsof ik het geheel door een luikje bekeek' – de ogen zagen beelden, de oren hoorden klanken, maar die waarnemingen bleven steken in het bewustzijn en werden niet tot de gevoelswereld toegelaten. Samenhangend met een overweldigende angst heerste in het innerlijk een soort verstarring, een versuffing – het duurde enige tijd voor men uit die versuffing ontwaakte. Bij Kaas deed zich dat ontwaken voor toen hem enkele dagen na aankomst in Buchenwald een sigarettenblikje ontstolen werd waarin zich een fotootje van zijn dochttertje bevond (hij had dat blikje van een gevangene die met de controle bij de binnenkomst belast was, teruggekregen); hij werd daar diep door getroffen en constateerde toen min of meer tot zijn verrassing dat hij weer door iets 'geraakt' werd, en 'door dat geraakt-zijn', schreef hij,

'ging ik begrijpen hoe verlamd ik in de afgelopen dagen was geweest, veel meer dan ik had geweten. Heel vaag begon ik ook te voelen, dat die verlamming door angst was ontstaan, hoewel ik bewust geen angst had gevoeld. Al denkende drong het scherp tot me door, dat deze gevoelens gevaarlijk hadden kunnen worden, omdat ze me belet zouden hebben op tijd actief op te treden, als dat voor

¹ E. A. Cohen: *Het Duitse concentratiekamp*, p. 97.

mijn eigen veiligheid noodzakelijk zou zijn geweest. Ik had het land aan mezelf en ik noemde mezelf 'slap', omdat ik nu de traumatiserende werking van het kamp ging zien, terwijl ik niet erkennen wilde, dat behalve de angst ook de kampsituatie zelf me kwetsbaar maakte.

Hoe kwetsbaar ik was, bleek de volgende dagen duidelijk. De eenvoudige kampopgaven, die we kregen, kon ik behoorlijk volbrengen. Tweemaal moesten we een steen uit de steengroeve naar de *Häftlingskrankenbau*, het ziekenhuis, dragen. Het lukte me beide malen er één te vinden, die niet zo klein was, dat hij de woede van een SS-man opwekte, noch zo groot dat ik het dragen niet vol kon houden. En dank zij het bezit van eigen schoenen was het lopen niet moeilijk meer. Maar door het lukken van deze opgave gingen de depressieve restgevoelens niet voorbij, zodat ik wat gedepersonaliseerd bleef en als het ware los stond van de gevaarlijke situatie, waarin ik nog steeds verkeerde. Ik leefde *naast* mijn gevoelens en niet er *in*.¹

★

Er zijn talrijke gevangenen geweest bij wie, na die eerste, tot depersonalisatie leidende verstarring, een situatie intrad waarbij zij zozeer overweldigd bleven door angst, zozeer ontzet door de gruwelen die zij om zich heen zagen gebeuren, dat zij alle veerkracht verloren. Zij waren als verlamd door het besef dat het einde van hun leven (en wèlk een einde!) naderde, hadden de kracht niet meer om ook maar te pogen zich staande te houden, gingen zich, eerst in de quarantaine, dan in hun *Block* en *Kommando* onhandig gedragen, lokten daarmee mishandelingen uit die hun gevoelens van weerloosheid bevestigden en versterkten, en zo ontstond een vicieuze cirkel die hen binnen enkele weken tot *Muselmänner* degraderde; hun dood was dan nog slechts een kwestie van korte tijd.

Anderen waren er die, zoals Kaas (men denke aan de twee stenen die hij uitkoos), spoedig de alertheid oprachten om hun krachten te sparen en om in het volle besef dat zij zich in een levensgevaarlijke omgeving bevonden, zich zo te gedragen dat zij die gevaren ietwat reduceerden. Die alertheid vergde dat men zich pantserde tegen de buitenwereld, het verleden en alles wat het gevoelsmatig inhield, verdrong (maar het kon in de droom herrijzen – 'het ontwaken in het concentratiekamp is het ergste wat ik ken', schreef een anonieme gevangene²) en ook de gevoelens die de dagelijkse omgeving

¹ A. J. W. Kaas: 'Een kat in de zak', p. 28. ² *In de klauwen der SS* (z.j.), p. 49.

opwekte, niet tot het bewustzijn liet doordringen. Pantsering was een levensnoodzaak. Individueel zullen zich ten aanzien van de mate van pantsering wel grote verschillen voorgedaan hebben, maar er waren, vooral in de gruwelijkste kampen of in de gruwelijkste perioden in andere kampen, in elk geval talrijke gevangenen die volledig opgingen in hun onmiddellijk dagelijks bestaan ('tussen die beide gesloten deuren', schrijft ds. Knoop, 'tussen gisteren dat dood is en morgen dat nooit geboren wordt'¹) en alles afweerden wat aan 'vroeger' herinnerde – elke innerlijke confrontatie met die 'normale' wereld kon de weerstandskracht verzwakken. Velen waren er die nimmer spraken over hun vrouw, hun man, hun kinderen, hun ouders, hun vrienden en vriendinnen en aan hen ook niet herinnerd wilden worden. In Ravensbrück kreeg een gevangene op haar verjaardag van een medegevangene opeens 'een klein puntje brood. Dat is', vertelde zij later,

'zo iets verschrikkelijks geweest . . . Ik heb in het kamp ondervonden, dat je je veel beter tegen hardheid kan verweren dan tegen iets menselijks, iets liefs. Je was er op ingesteld om flink te zijn. Huilen was er niet bij. Ik herinner me nog dat ik toen ontzettend heb gehuild. Ik kon het gewoon niet bevatten dat iemand aan mijn verjaardag had gedacht tussen al die vreemde mensen, al die afschuwelijke toestanden. Dat was iets waar je niet tegen kon.'²

Naast de afweer van het verleden was er de afweer van het heden. Met alle chicanes waaraan men onderworpen werd, was elke eindeloos lijkende dag³ alleen te doorstaan wanneer men de meest schokkende indrukken niet in het bewustzijn opnam. Aanvankelijk verdroegen veel gevangenen het niet, toe te zien bij individuele martelingen of medegevangenen anderszins te zien lijden en sterven – later namen zij die gebeurtenissen wel waar, maar de waarnemingen werden onmiddellijk diep verdrongen en konden van

¹ H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 90. ² D. Walda: *Terug in de tijd. Nederlandse vrouwen in de jaren '40-'45* (1974), p. 100. ³ Ook het tijdsbewustzijn van veel gevangenen in de concentratiekampen was (als dat van de gevangenen in gevangnissen) verstoord: horloges hadden zij niet en zij hadden er vaak geen flauwe notie van, hoe laat of welke dag het was. 'Ein kleiner Zeitabschnitt, etwa der Tag (ausgefüllt mit den stündlichen Schikanen) schien', aldus de psycholoog Viktor E. Frankl, die naar Auschwitz gedeporteerd werd, 'schiefer endlos zu dauern; ein grösserer Zeitabschnitt jedoch, etwa die Woche (mit dem täglichen Einerlei), schien unheimlich rasch zu vergehen. Und meine Kameraden gaben mir immer recht, wenn ich sagte: im Lager dauert ein Tag länger als eine Woche!' – waarbij natuurlijk bedacht moet worden dat louter de dag (of het uur) onmiddellijk beleefd werd en de week slechts in het terugzien 'bestond'. (Viktor E. Frankl: *Ein Psycholog erlebt das KZ* (1947), p. 99–100).

daaruit de korst, het eelt van schijnbare gevoelloosheid die het bewustzijn beschermend omgaf, niet doorbreken. Walter Poller:

‘Ich war erst kurze Zeit im Konzentrationslager, und doch waren alle die entsetzlichen Einzelheiten bereits mit so furchtbarer Gewalt auf mich eingestürmt, dass ich das Empfinden hatte, schon jahrelang den grauenhaftesten Traum zu träumen, den sich ein armseliges Menschenhirn ausmalen kann. Schon begann ich stumpf zu werden. Ich fühlte es deutlich. Ich wollte es nicht, aber ich wurde es. Ich konnte es daran feststellen, dass die Prügel Szenen, die mich doch am ersten Tage so ungemein erregt hatten, begannen, für mich ‘uninteressant’ zu werden. Die Schmerzensschreie der gequälten Häftlinge gingen an meinen inneren Ohr vorbei’¹ –

‘voorbij’, ja, maar niet spoorloos, of beter: een immense hoeveelheid aan niet te verwerken gruwelijke indrukken en aan gevoelsreacties die daarmee in normale omstandigheden gecorrespondeerd zouden hebben, werd diep in het onbewuste weggesloten. Noodzaak was het, de emotionaliteit te bedwingen. Daarmee verdween zij niet – integendeel: zij werd bij tijd en wijle in verhevigde mate geuit, maar dan niet tegen diegenen die de veroorzakers waren van de diepe ellende waarin men zich bevond: SS’ers en Kapo’s, maar tegen medegevangenen. Die agressie kon, aldus Kaas,

‘op ieder ogenblik losbarsten. Zodra het gezelschap in de barak voltallig was, hoorde men niet anders dan: ‘Godverdomme haal die poot weg’, ‘Godverdomme laat mij ook eens zitten’, ‘Godverdomme vreet niet zoveel zout’ (zout was vaak schaars en het eten ervan werd schadelijk voor de gezondheid geacht) of ‘Amme kut’, wat betekende dat een verzoek werd afgeslagen. En verder vloog een eindeloos gevarieerde en variabele serie scheldwoorden door de zaal, gecombineerd met schunnige opmerkingen.’²

Het gebeurde intussen, zo vervolgt Kaas, maar ‘zelden’ dat de ruzies diep gingen; ook gevochten werd er maar weinig. ‘Meestal bleef ook onder de te voorschijn komende agressie een band duidelijk voelbaar. Deze band was absoluut noodzakelijk om niet als een geïsoleerde temidden van de massa verloren te gaan.’³

Dat is juist. Er staat tegenover dat het voortdurend aanwezig zijn in die massa (en dan in een zo gemengd gezelschap: men had zijn lotgenoten niet uitgekozen) bij velen een constante geïrriteerdheid schiep. Bakels:

¹ W. Poller: *Arztsschreiber im Buchenwald*, p. 136. ² A. J. W. Kaas: ‘Een kat in de zak’, p. 31. ³ A.v., p. 31–32.

'Dag en nacht, tot in de bedden, tot in de latrines, tot op het sterfbed was men bijeen . . . Je werd aldus voortdurend door de fysieke, maar vooral de psychische, uitstralende aanwezigheid van vele anderen gehinderd, geïrriteerd, tot razernij gebracht – als je de kracht tot razernij nog kon opbrengen. Je kon niet zelfstandig alléén nadenken. Al je gedachten, fantasieën, voorstellingen werden benïvloed, geïnfecteerd.

. . . Mensen, die elkaar graag mochten lijden, konden werkelijk vijanden worden. De irritaties ontstonden om het geringste: om een neusvorm, een stukje kleding, een stopwoord, een steeds gefloten liedje, een snuif- of hoest- of jeukgewoonte.

. . . Ik moet nóg een bekentenis doen: milieu- en ontwikkelingsverschillen bleken de vriendschap op den duur toch in gevaar te kunnen brengen. Aan de ene kant kan ik naar eer en geweten verklaren, bepaalde lotgenoten uit een eenvoudige, onontwikkeld milieu qua karakter hoger te hebben geschat, dan anderen uit mijn eigen milieu. Anderzijds kon het verschil in ontwikkeling toch vroeg of laat aanleiding geven tot hevige ruzie, gewone ordinaire klassestrijd. Die klassestrijd ging uit van de eenvoudige man, niet van de ontwikkelde. Bijna nooit, bij mijn weten, kwam een academicus of hooggeplaatste meneer ertoe een eenvoudige man hard te vallen om zijn onbegrip. Nee, integendeel: laatstgenoemde opende het gevecht, scheldend, ja tierend op de hovaardij, de kouwe kak, de uitspraak, het gezicht, de neus, de 'kapsones', ja alles van eerstgenoemde. Dat was afschuwelijk. Er was niets aan te doen. Men was nu eenmaal totaal verschillend. Maar men zat opeengepakt. Opvoeding hielp natuurlijk. Wij hadden manieren geleerd, niet alleen formele (vork links, mes rechts) maar ook mentale. Je moest vriendelijk en beleefd zijn, een ander laten uitspreken, hem in zijn waarde laten en, vooral, hem zo min mogelijk tot last zijn. Hinder anderen niet – dat was een beschavingsgrondslag. De eenvoudige man, al had hij een karakter van goud, had deze grondslag meestal niet; hij wist niet eens hoezeer hij je op alle mogelijke gebieden hinderde. Je kon je een tijd beheersen – ook dat was je bijgebracht – maar na enkele weken, soms dagen, kwam de explosie: 'Hou in godsnaam eindelijk eens op met je verdomde gefluit!' ¹

Zo kon de verhoogde emotionaliteit doorbreken. Niet alleen in agressie overigens. Tussen diegenen die elkaar, vaak met grote risico's, hielpen, kon een al bestaande vriendschap verdiept worden of een nieuwe vriendschap opbloeien en deze werd dan met een overweldigende kracht ervaren die men tevoren niet gekend had, 'met een innigheid', schrijft Hemelrijk, 'die in het gewone leven niet aan bod komt.'² Dat vergde dan wél dat men de primaire, tot passiviteit leidende *shock* die de eerste dagen of weken van het

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 163-64. ² J. Hemelrijk: 'Zeven maanden concentratiekamp', dl. II, p. 23.

ZELFDISCIPLINE

concentratiekamp bestaan aan de persoonlijkheid toegebracht hadden, te boven was gekomen.

★

Onderdeel van deze psychische zelfhandhaving was een vaak moeilijk bevochten innerlijke discipline. Men moest de juiste houding zien te vinden in verhoudingen die aan de gehele persoonlijkheid niet alleen in fysiek maar juist ook in psychisch opzicht de hoogste eisen stelden. Elke vernedering moest men slikken, elke impuls tot een weerwoord of tot iets wat ook maar op een weerwoord leek, onderdrukken – de schijn van brutaliteit, laat staan brutaliteit zelf, was levensgevaarlijk.¹ Men moest de juiste houding vinden jegens de *Kapo's* en hun helpers en vooral ook jegens de *SS'ers* (wezens uit een andere wereld). Men moest leren, zich zo onopvallend mogelijk te gedragen: proberen (dan was men minder kwetsbaar) in elke rij niet vooraan of achteraan te lopen maar in het midden, op elk appèl niet aan een van de kanten te gaan staan maar meer in het centrum, de indruk te maken, serieus met iets bezig te zijn terwijl men in werkelijkheid niets van belang uitvoerde. Men moest leren, bij de voedseluitdeling snel te overzien, op welke plaats in de rij men de grootste kans had om aan de beurt te zijn wanneer de iets dikkere sneden brood of de portie iets dikkere 'soep' uitgereikt zouden worden. Men moest leren, om als de slaappleatsen verdeeld

¹ Een voorbeeld. In de herfst van '42 werd A. F. van Velsen, die begin '41 gearresteerd was op verdenking van o.m. spionage en in september '41 Sachsenhausen was binnengevoerd, opgenomen in het *Kommando* van gevangenen die de *SS'ers* aan tafel bedienden. Uit de onderlinge gesprekken dier *SS'ers* had hij afgeleid dat het bij de gevangenen afgeknipte haar voor de kousenfabricage gebruikt werd. Toen nu na een periode waarin alleen de 'Läusebahn' dwars over het hoofd kaalgeknipt was, zijn schedel weer geheel kaal geschoren was, ging van Velsen op zekere dag aan tafel bedienen zonder de tevoren gebruikelijke witte kelnersmuts op. Een *SS-officier*, *SS-Obersturmführer* dr. Hans Trummler, vroeg hem: 'Waar zijn je haren?' Luid gelach van de *SS'ers*. 'Op dat ogenblik werd ik', aldus van Velsen, 'zo kwaad op die vent, omdat hij mij daar als een stukje vuil belachelijk wou maken, dat ik, ook al mocht ik natuurlijk niet tegen hem spreken, tegen Trummler zei: 'Herr Obersturmführer, vielleicht können Sie mit Weihnachten für Ihre Frau aus meinen Haaren Strümpfe kaufen.' 'Ha, ha, ha', brulde de hele zaal. Hij werd vuurrood en mompelde iets van 'wel klein krijgen.'

Het gevolg was dat van Velsen naar Auschwitz op transport gesteld werd. ('Verslag van mededelingen van A. F. van Velsen' (5 febr. 1948), p. 10-11 (GC)).

werden, een bovenbed te krijgen (daar was het het warmst en had men geen last van gevangenen die 's nachts uit hun bed klommen of, erger, hun urine maar lieten lopen). Men moest leren, er zorg voor te dragen dat men er, alle vervuiling ten spijt, nog zo redelijk mogelijk uitzag. 'Je moest zien', aldus Bakels,

'zoveel mogelijk je beschaving te handhaven. Je moest proberen nog wat manieren te hebben, een gesprek te voeren, je te beheersen. Vooral moest je je blijven wassen, al ware het met ijswater en zonder zeep en handdoek in een *Waschraum* stampvol kijvende *Häftlinge*. Je moest proberen aan schone kleren te komen, je brits min of meer schoon te houden, zoals een beest zijn nest. Je moest op zondagmiddag proberen geschoren te worden al stonden er twintig vóór je in de rij. Opkomende wonden en zweren moest je zien te wassen en in te smeren met wat margarine en te verbinden met een reep hemd. Je moest, hoe zonderling het ook klinke, proberen je gezondheid te beschermen.'¹

Men moest, dát vooral, leren, de dood te aanvaarden, nauwkeuriger uitgedrukt: men moest trachten de *angst* voor het sterven en voor de dood (een angst die de een verlamde en de ander opjoeg) te verliezen. Zo ontstond, aldus de psychiater E. de Wind die ruim vijftien maanden in Auschwitz gevangen zat,

'de paradox dat juist het zich verzoenen met de dood een noodzakelijke levensvoorwaarde voor de gevangenen was, dat het voor hem noodzakelijk was, zich over te geven en dat hij slechts een kans had, het leven te behouden, als hij naast deze overgave, die wel een werkelijke vorm van innerlijk aanvaarden te noemen is, op kritieke ogenblikken nog voldoende vitaliteit bezat om het goede antwoord te geven.'²

Moet dan niet gezegd worden dat voor de massa der gevangenen het zich handhaven in een Duits concentratiekamp de veruit moeilijkste opgave vormde die het leven hun kon stellen? En mag het dan verbazen dat voor velen, zeer velen, die opgave te zwaar was? *Zij* waren het die de primaire *shock*, hun bij de binnenkomst in het kamp toegebracht, niet of nauwelijks te boven kwamen en in het 'proletariaat' vrij spoedig afzakten naar het ten ondergang gedoemde 'lompentproletariaat'. Het was een schifting die zich bij elke nieuwe groep gevangenen nogal spoedig voltrok: in de eerste weken

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 264. ² E. de Wind: 'Confrontatie met de dood', *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica*, 1949, 6, p. 5. De passage staat bij de Wind in de tegenwoordige tijd.

en maanden vielen de meeste slachtoffers. Had men zich een maand of drie kunnen handhaven, dan leek er een reële overlevingskans te bestaan, hetgeen op zichzelf bemoedigend werkte; had men zich een jaar kunnen handhaven, dan was men in de rijen van de ervaren gevangenen, de echte *Konzentrationsäre*, opgenomen die een zesde zintuig ontwikkeld hadden om zich tegen elk plotseling opkomend gevaar te dekken. Dan nog bleef de dagelijkse worsteling heel veel vergen: het uiterste aan zelfbeheersing, het uiterste aan alertheid, het uiterste aan energie.

Er waren er die deze energie een half jaar of langer oprachten en dan, opeens, was zij verbruikt. Gevangenen lieten zich dan in een situatie waaraan zij een dag tevoren nog het hoofd geboden zouden hebben, opeens gaan en meldden zich bijvoorbeeld, terwijl zij er terdege de gevaren van beseften, bij het *Revier* aan – misschien konden zij, verlost van de dagelijkse mishandelingen, daar nog enige tijd in leven blijven, maar het moment kwam waarop zij, gebroken als zij waren, de strijd volledig opgaven; het kon dan wel gebeuren dat zij binnen enkele uren stierven, zonder dat er een directe doodsoorzaak was.

‘In het algemeen’, aldus Kaas,

‘was het een teken van iemands naderende dood, wanneer hij begon te zeggen ‘ik haal het niet’ of ‘straks ga ik naar het krematorium’, eventueel met de toevoeging ‘en dan kom ik door de schoorsteen het kamp uit’. De meeste gevangenen kenden niet alleen de twijfel aan de eigen overlevingskansen, maar ook het gevaar dat achter die twijfel verborgen lag. Wanneer iemand die twijfel begon uit te spreken, probeerden zijn groepsgenoten steeds zoveel mogelijk contact met de twijfelaar te onderhouden. Zelfs nieuwelingen zagen al gauw, dat degene aan wie het aan fanatisme om te blijven leven ontbrak, spoedig zou sterven.

De levensgevaarlijke infecties en de onvoldoende voeding kregen een veel grotere kans iemand in korte tijd te doden, als zijn levenswil verstoord was. Ik meen, dat het gaan overheersen van de doodswil op een vèrgaande desintegratie van de persoonlijkheid wijst en dat deze desintegratie in de kampsituatie vaak ontstond. In mezelf heb ik altijd een sterke impuls gevoeld, me aan de SS niet als verliezer te laten zien. Dit kwam neer op een *à tort et à travers* handhaven van de houding: ‘mij zullen ze niet krijgen, ik doe ze het plezier niet, dood te gaan’. Maar tegelijkertijd wist ik ook, dat mijn doodgaan of mijn in leven blijven hun niet interesseerde. Want de SS'ers zagen noch zieken noch doden en wanneer zij hen zagen, liepen zij perfect ongeïnteresseerd aan hen voorbij. Mijn houding was niets anders dan een zelf-opgebouwde defensie en had in werkelijkheid niets te maken met ‘de SS het plezier niet gunnen’.¹

¹ A. J. W. Kaas: ‘Een kat in de zak’, p. 42-43.

Waaruit bestond die 'zelf-opgebouwde defensie'?

Er was vooral een element van koppigheid voor nodig ('*mij* zullen ze niet krijgen'). Ze was uitdrukking van de drift om in leven te blijven en er zijn misschien wel talrijke gevangenen geweest, vooral onder de misdadigers en de 'asocialen', bij wie zich in de 'zelf-opgebouwde defensie' op het fundament van die koppigheid, die levenswil, niet zo heel veel méér bevond. Voorzover wij, schrijvend over de psychologische reacties van de gevangenen, in deze paragraaf gedeelten uit geschriften of verklaringen van gevangenen opnamen, gebruikten wij (wij zijn ons dat bewust) getuigenissen van naar verhouding gecompliceerde persoonlijkheden, van ontwikkelden, die fijner gestructureerd waren dan de talrijke misdadigers en 'asocialen' die men óók in de kampen vond. Bij de meer ruwe naturen kon de krachtige wil om tot elke prijs te overleven al voldoende zijn om, gekoppeld aan de uit de maatschappij meegebrachte sluwheid en een flinke dosis brutaliteit, een geslaagde defensie te vormen. Bij de fijner gestructureerden waren in die defensie nog heel andere elementen aanwezig. Was de eerste aanpassing aan het kamp geslaagd, dan kon alles wat men op geestelijk gebied verworven had, van grote betekenis zijn – juist in het tot in alle onderdelen gereglementeerd bestaan brachten sommigen het op, zich tegen de achtergrond van de alom rondwarende dood nu eerst recht over te geven aan, zoals prof. dr. C. A. Mennicke het uitdrukte: 'het geluk aan het leven van het ogenblik, het er-zijn in de eenvoudige betekenis van het woord.'¹ Tien maanden, van juni '42 tot april '43, was hij, oprichter en leider van de Internationale

¹ Sommige gevangenen verkozen bij het innerlijk steun zoeken juist het 'er-niet-zijn', d.w.z. het niet-zijn in de onmiddellijke realiteit. Als uitdrukking daarvan schreef Bakels, zoon van een kunstschilder, in de getuigenissen en concentratiekampen waarin hij opgesloten was, de beelden neer die aan zijn vroeger bestaan herinnerden: 'Alles van thuis' – wij volgen hem verder in dit ene citaat: 'fonkelende dingen, gebloemde dingen, glanzend hout en zilver; zoete bloemen, paars en rood en oranje, heerlijk blauw en goudgeel, met dauwflonkertjes. Sinaasappels, room, taartjes. Harpmuziek, muziek die geurt, die te zien is. Zijden kousen, zijden onderkleden, hoge lieve stemmen en kaarslichten. Mijn God, het schoonheidsverlangen van een man in een concentratiekamp! Men krijgt het heet in de mond van dit *weelde-exces*.'

Bakels wist zijn aantekeningen, bijgehouden op ca. 3 000 blaadjes wc- en ander papier, 'soms snippers cementzak-papier', ten dele in Natzweiler te verstopen (ze

School voor Wijsbegeerte te Amersfoort, in Sachsenhausen opgesloten. 'Daar genoot ik', schreef hij (maar hij was een nogal beschermde gevangene¹), 'pas werkelijk van de innerlijke ontspanning, die het geestelijk tot-niets-verplicht-zijn voor mij betekende. Dit kon ik als een verheven zielstoestand gevoelen: deze onbegrensde mogelijkheid van in gevoelens en in gedachten vrij te zwerven.'²

Wie de behoefte had, en het opbracht, zich vast te houden aan geestelijke rijkdommen, kon teren op de herinneringen aan wat gelezen, gezien, gehoord, beleefd was. 'Es gab', aldus Kautsky, '*kein besseres Mittel gegen den Hunger, als Gespräche über Goethe oder Mozart, über Hochtouristik und Schwimmen, über die Schönheiten von Paris und Genf, über die Geschichte Cäsars oder die grosse französische Revolution.*'³ Verscheidene *Konzentrations* waren er die in vertrouwde kring gedichten of gedeelten uit toneelstukken uit het hoofd opzegden – dr. H. B. Wiardi Beckman en Oscar Mohr (de laatste was in september '42 gearresteerd als lid van de spionagegroep de Inlichtingendienst) vroegen in Natzweiler al hun Nederlandse medegevangenen de gedichten op te schrijven die zij zich herinnerden, 'waardoor', aldus Boellaard, 'een rijkgeschakeerde gedichtenbundel ontstond, waaruit op zondag voorgelezen werd'; Wiardi Beckman was het ook die op 14 juli '44 voor de Franse gevangenen in Natzweiler een lezing hield over de betekenis van *Quatorze Juillet*.⁴ Ook in Ravensbrück hadden de gevangenen 'clandestiene bibliotheekjes: manuscripten die men steeds, om stelen te voorkomen, bij zich moest dragen. Shakespeare, Baudelaire, Verlaine, Rilke, Goethe, een bundel Nederlandse en Zwitserse gedichten behoorden tot dit bezit, maar ook een kookboek (tegen de honger!) en een dagelijks bijgehouden dodenlijst' (van Nederlandse vrouwen), 'terwijl de Bijbel natuurlijk niet ontbrak.'⁵ In Sachsenhausen werd in de 'tweede fase' door de Nederlanders een koor opgericht en werden met medewerking van dat koor culturele avonden georganiseerd die, aldus hun Duitse *Blockälteste* Heinrich Schmidt (die dat

werden er na de bevrijding gevonden), ten dele bij zich te houden. Zij werden alle in 1945-46 op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie overgetypt. Een selectie verscheen in 1947 onder de titel *Verbeelding als wapen*; het citaat komt op pag. 121 voor.

¹ Hij had een zoon die in de *Wehrmacht* gemobiliseerd was; deze sneuvelde aan het Oostelijk front. ² C. A. Mennicke: *Ons tijdsgewricht in de spiegel van een persoonlijk levenslot* (1947), p. 295. ³ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 185. ⁴ W. A. H. C. Boellaard: Toespraak op de Nationale Begraafplaats te Loenen (Geld.), 8 sept. 1960. ⁵ G. Kijzer-Lanz in *O en V*, dl. I, p. 669.

HET CONCENTRATIEKAMP

alles toeliet), 'een vrij revolutionair karakter hadden . . . Ik moest soms het ontactisch optreden van de Hollanders in toom houden, anders hadden ze nog beslist het Wilhelmus gezongen.'¹

Uiteraard vonden diegenen onder de *Schutzhäftlinge* die op grond van met hun politieke overtuiging samenhangend verzets- of illegaal werk opgepakt waren, steun in die overtuiging. Daargelaten of men van mening was dat de politieke partij waarvan men lid geweest was of waarmee men zich verbonden had gevoeld, na de bevrijding ongewijzigd voortgezet moest worden, werden toch de algemene principes die tot de partijkeuze geleid hadden, sterker dan ooit beleefd. Hetzelfde gold voor de politieke solidariteit. Frasen verstoven in een concentratiekamp als kaf voor de wind; daar was maar voor één solidariteit plaats: de echte – echt, omdat zij er steeds en altijd met gemeenschappelijk gedragen immense gevaren en gemeenschappelijk aanvaarde dodelijke risico's gepaard ging.

★

'Terwijl de Bijbel natuurlijk niet ontbrak' – wij knopen bij die zojuist geciteerde woorden aan, daarbij overigens opmerkend dat het in de kampen officieel verboden was (behalve, van begin '43 af, voor de geestelijken in Dachau en Buchenwald²), een bijbel te bezitten. In Ravensbrück hadden Nederlandse vrouwen er toch een en in Sachsenhausen had ds. W. Reinders, gereformeerd predikant te Sellinger (Groningen), in '44 opgepakt wegens hulp aan Joodse onderduikers, een Nieuw Testament naar binnen weten te smokkelen – misschien hebben Nederlandse gevangenen ook in andere kampen in Duitsland een Nederlandse (of Duitse) bijbelvertaling bezeten. Bijbels waren voor de geloofsbeleving overigens niet nodig. Het geloof vond zijn directe uitdrukking in het gebed.

'Ik heb', aldus Bakels,

'in de kampen en gevangnissen heel veel gebeden, telkens als ik kracht nodig had, en dat was doorgaans het geval. Je kon woordeloos, prevelend en hardop bidden. Hardop bidden sprak vanzelf als je het samen met anderen deed, het was

¹ 'Verslag van mededelingen van H. Schmidt', p. 13. ² In Buchenwald waren in '42 Poolse aalmoezeniers opgesloten die een gebedenboek en een Nieuw Testament mochten bezitten; in overeenstemming daarmee werden er aan geestelijken van andere nationaliteit bijbels uitgereikt.

ook bevorderlijk voor de concentratie. Het gebed was geen gratuite bezigheid die zo tussendoor werd ondernomen onder het motto: je kunt nooit weten of het helpt. Het gebed was een absolute zielsnoodzaak en het hielp even zeker als een medicament. Het gebed was een direct contact met Christus, Die je concreet aanhoorde, je concreet bijstond, ja concreet achter of naast je kwam. God was uiteraard nooit te zien. Christus was bij herhaling te zien, en Zijn aanwezigheid was bijna altijd duidelijk voelbaar. Het gebed ging ver over honger, kou en pijn, het kamp, de Duitsers, de oorlog, de aarde heen; het volgde een brug hoog boven de menselijke tragedies. Ik bad doorgaans ongeveer:

‘Almachtige Schepper, ik vraag vergeving voor alles wat ik heb misdaan, misdoe, en zal misdoen, en dat is meer dan ik zelf weet. Al verbeeld ik me soms van niet, ik ben een slecht mens. Bijna nooit volg ik de geboden van U, Christus, op; bijna altijd overtreed ik Uw verboden. Almachtige, toch overlaadt U mij dag aan dag met Uw gunstbewijzen. Wat krijgt ik allemaal? Het leven, de mooie emoties, de gedachten, het geloof in U. Ik heb mijn familieleden gekregen, mijn lieve vrouw, en vele vrienden. Ik krijg de natuur te zien, ik heb ogen, oren. Ik krijg dekking en voedsel. Ik hoef me maar tot U te wenden en ik krijg gehoor. Ik wil van ganser harte Uw dankbare kind zijn. Ik vraag Uw bescherming voor mijzelf, voor al de mijnen, voor al mijn vrienden, voor allen hier in de hel en elders in de oorlog. Ik vraag Uw tussenkomst voor mijn vijanden, die in de grond bezeten stakkers zijn die, zonder U zijnde, niet weten, wat zij doen, overgeleverd aan demonen. Verlos ons, Almachtige, van de Boze, en van demonieën. Laat ons voldoende gestraft zijn. Maak vrede op aarde. Openbaar U, Almachtige, door Christus aan al wie doof en blind zijn voor U. Wees de Goddelozen, de moorde-naars, de stervenden, de angstigen nabij. Schepper van ons, en van al het andere, geef ons meer van Uw onafzienbare krachten zodat wij ons kruis kunnen dragen. Laat mijn geloof toenemen. Wil mij, zoals zo vaak, opvangen als mijn geloof weer tekort schiet en ik ga verzinken in de onpeilbare zwarte schacht. Almachtige God, U hebt geen armen, maar Christus heeft armen, en ik bid U dat ik Christus’ armen om mij heen zal voelen, wát U ook gebeuren laat. Ik doe een beroep op Uw beloften, tot mij gekomen in het Evangelie. Amen.’

Soms vroeg ik God om iets concreets dat ik mij gerechtigd achtte te vragen, bijvoorbeeld vermindering of wegneming van ontzettende pijn, maar ook wel dat een stervende in leven zou blijven. Terwijl ik daarom bad, wist ik met toenemende helderheid dat dit een zwakte was. Hoe kon ik weten of het niet noodzakelijk was dat ik pijn had, of dat een vriend zou bezwijken? Ik probeerde dan met echte overtuiging te bidden: ‘maar Uw wil geschiede’. Soms was dit een formaliteit, zonder overtuiging, en ook daarvoor had ik vergeving te vragen. Ik heb ook, alleen of met anderen, ontelbare malen het Onze Vader gebeden. Ik had niet alleen moeite met ‘Uw wil geschiede’ maar vooral ook met ‘gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren’. In de Moffen rondom zagen wij deze ‘schuldenaren’, en die vergaven wij zelden, of nooit. ‘Verlos ons van den Boze’ sprak ons heel wat beter aan. Vaak is hierover gesproken en nagedacht. Ik voor mij kwam tot de conclusie dat ook de grootste SS-schoft een kind van dezelfde

Vader en dus mijn broeder was die echter, de ziel van God afgewend hebbende, de Satan ten prooi was gevallen, tegen zijn eigen bedoeling in. In ogenblikken van kracht en inspiratie – lang niet altijd – zag ik in de moordende bandiet naast mij een arm, door demonen bezeten kind van God voor wiens verlossing ik vurig moest bidden.¹

Niet anders, over de troost en steun van het gebed, ds. Knoop, schrijvend over Dachau in de 'eerste fase':

'k Heb dagen gehad, dat ik me in de meest letterlijke zin van het woord voortsleepte. Mijn voeten waren stuk en ze etterden. Mijn klompschoenen waren veel te klein. Grotere kon ik niet krijgen; omdat men ze mij niet geven wilde. Mijn lichaam was uitgemergeld. Ik was in de letterlijke zin vel over been. Mijn gezicht was als een doodskop van hetwelk men vergeten had het vel af te halen. Waar vroeger mijn kuiten waren, was nu nog een stuk vel zonder vlees. Mijn ribben staken uit mijn vel. Zitten kon ik bijna niet meer. Het deed zo'n pijn. Ik woog nog slechts 80 pond en was 60 pond afgevallen. Zo stond ik 's morgens om 4 uur op, doodmoe. In de slaapkamer stond de kamer-oudste al met een lat klaar om erop te slaan als je bed niet naar de voorschriften opgemaakt was. Ik kromp al in elkaar als hij even mijn richting uitkeek. Want die kerel sloeg, ik had het ondervonden en gezien, zo doortrapt gemeen.

En dan het krankzinnige tempo van het leven op het *Block*. Dit was geen menselijke samenleving, dit was niet anders dan een gekkenhuis. Erger nog: hier heerste het vernietigingstempo van de hel!

Wassen! Tempo! O, die ellende als je zo doodmoe bent en iedereen jaagt je op en iedereen, in dat te kleine waslokaal voor zoveel mannen, botst tegen je aan, duwt je weg, scheldt je uit! Eten! Tempo! De zweep van de slavendrijver ligt er al over. En ik kan niet meer. Ik ben doodop, uitgeput. Kleden! Tempo! Schiet in je kleren als een bezetene. Ik kan niet meer, maar ik moet. Ik moet dat vervloekte kamptempo toch trachten bij te houden. Anders loopt het me onder de voet en dat wil ik niet. Eindelijk oprukken voor het morgen-appel. Gelukkig even rust.

En als we op de appelplaats aangekomen zijn en we op de plaats rust staan, dan kan ik mijn morgen-gebed doen, mijn trouwe Vader smeken om kracht en om Zijn troostende nabijheid en om te mogen lijden als een Christen, die Zijn God in dezen dele verheerlijkt en de wereld, de engelen en de mensen in de ogen kijken durft en kan. En dan wéét ik het weer: het schouwspel in Dachau wordt vandaag voor mij weer een heerlijke dag, een feestdag van levensgemeenschap met mijn God. En dat is alles wat ik nodig heb.²

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 214-15. ² H. Knoop: *Een theater in Dachau*, p. 103-04.

Bidden in Dachau was, schreef deze predikant, 'bidden zonder ophouden. Je was gebed. Het leven was bidden en het bidden leven. Ook als er geen gebedswóórden waren, was er toch gebed. Het leven was een voortdurend dag en nacht bezig zijn met God . . . Het was alsof je door een geopende hemelpoort heenbad en Gods Vaderhart inbad.'¹

Wij zijn er van overtuigd dat het gebed aan velen in de concentratiekampen de kracht verleend heeft waarvan Bakels en ds. Knoop getuigden – ja Bakels zag het zo dat het leven in de kampen, in 'het Rijk van de Zwarte Engel', '*sub specie aeternitatis* wezenlijk' was – wezenlijk, vergeleken met de 'normale' wereld: 'Het KZ was een bovenaardse plaats waar men God en Anti-God in dodelijk gevecht kon zien, horen en voelen', dagelijks.²

Naast de persoon der gelovigen was er de groep. In Natzweiler leidde Bakels 'nu en dan, vooral op zondagavond' een kerkelijke bijeenkomst. Een Noor in het kamp bezat een in zijn sok verborgen bijbelteje; Bakels leende het, liet door een andere Noor een tekst in Engelse vertaling voorlezen en schreef deze meteen in het Nederlands op een vodje papier –

'Ik ging terug naar mijn *Block*. Als onze *Blockälteste* min of meer 'goed' was, . . . verwittigde ik hem. Hij vond het idioot, maar van hem zouden we geen last hebben. Wel moesten we een post uitzetten. Twee posten werden uitgezet. In het slaapvertrek tussen de britsen zaten we: vijf, tien, twintig, soms zestig, tachtig schimmen, gezeten op de onderste britsen. Bij de ingang van de slaapzaal een post; bij de ingang van de barak een post. Dan was er kerkdienst. De Bijbeltekst werd voorgelezen. Er volgde een beschouwing dienaangaande. De tekst was zó gekozen dat zij in rechtstreeks verband met onze verdoemde situatie kon worden gebracht. Daarna volgde een gebed. Er waren mensen van allerlei 'gezindte'. Na het gebed waren er altijd een paar die 'wees gegroet Maria' baden. Of er was er een die de geloofsbelijdenis opzegde. Sommigen sloegen een kruis, ook wel protestanten. Soms was er een R.K. geestelijke die ons zegende, Latijn prevelend. Tijdens deze verrichtingen hielden wij de post bij de deur in de gaten, en hij op zijn beurt die bij de ingang. Er waren ook bijzonder grove kerels bij de samenkomsten, en kwaadaardige. Er waren ook ongelovige bij. Er waren ook wel communisten bij. Tijdens de samenkomsten op zondagen in Natzweiler was een voortdurende stroom van kracht duidelijk voelbaar. De kracht stroomde van buiten af in ons, en de ons vervullende kracht verbond ons alsof wij elkaar bij de hand hielden, de kracht stroomde van man tot man de kring rond, en terug, en heen en weer. *Christus was namelijk in ons midden*. Na afloop gingen wij niet tegelijk uiteen, maar één voor één, of met z'n tweeën, om niet op te vallen. De

¹ A.v., p. 135. ² F. B. Bakels in *Elseviers Magazine*, 3 mei 1975.

uitgezette posten gingen huns weegs. Buiten, in de sneeuw, zagen wij de wereld met andere ogen. *Wij waren volstrekt gelukkig en geheel geborgen.*¹

In Sachsenhausen stelde ds. Reinders in '44 en in de eerste maanden van '45 telkens een dagtekst vast die vervolgens door de negen-en-twintig geestelijken met wie hij in dezelfde barak lag², het kamp ingedragen werd. 'Gepreekt werd er dagelijks. Voor kleine groepjes van vijf tot tien man, want het was streng verboden.'³ In datzelfde kamp waren in maart '43 alle kerkelijke benodigdheden voor een Paasmis naar binnen gesmokkeld. 'Pater Hetteema en ik hebben', aldus pater H. Hennekens,

'beiden tweemaal de H. Mis gelezen in een hoekje tussen de bedden en in een afgesloten wasruimte, zonder Miskleren, als kelk een glaasje en voor ciborie een pastilledoos. De H. Mis van 't H. Sacrament heeft Pater Hetteema in een helder ogenblik geheel van buiten kunnen opschrijven, ofschoon iedere godsdienstige uiting 'strengstens' verboden was. Vele medegevangenen hebben toen de Paascommunie kunnen houden.'⁴

Het gebeurde vaker dat kerkelijke benodigdheden Sachsenhausen (en andere kampen) binnengesmokkeld werden, vooral als dit wenselijk was voor ernstig zieken. Tot dezen behoorde in Sachsenhausen eind '44 de secretaris van het bisdom Roermond, drs. Leo Moonen, een van de grote figuren uit het Limburgs verzet – hij lag in het *Revier*.⁵ 'Als mein schönstes und erhabenstes Erlebnis meines KZ-Aufenthalts darf ich', aldus in '46 de katholieke journalist Peter Lütches uit Düsseldorf,

'die Stunde des Vorabends des hl. Weihnachtsfestes 1944 bezeichnen, als es mir vergönnt war, dem hochwürdigen Herrn, verborgen unter einem kerzengeschmückten Tannenzweig, die hl. Kommunion in die Infektionsabteilung des Krankenhauses zu bringen, in die er einer schweren Dysenterie wegen eingeliefert worden war. Tränenden Auges gestand er mir, dass er sich vorher niemals so verlassen und traurig in seinem ganzen Leben vorgekommen sei, und nachher nie so glücklich, als er durch die Vermittlung eines Laien den göttlichen Heiland empfangen dürfte.'⁶

¹ F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 171. ² Op één na zijn allen, onder wie ds. Reinders, in Bergen-Belsen aan vlektyphus bezweken. ³ P. Melles: *Vervolgd en . . . zalig! Korte levensschets van ds. W. Reinders* (1948), p. 10. ⁴ H. Hennekens in Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945* (z.j.), p. 26. ⁵ Drs. Moonen is begin april '45 in Bergen-Belsen aan typhus overleden. ⁶ Bisschoppelijk College Roermond: *Collegeklok 1941-1945*, p. 10-11.

In Buchenwald was het de katholieke Amsterdammer Jan Robert die er als verpleger in het *Revier* in slaagde, regelmatig hosties en kerkelijke wijn het kamp binnen te smokkelen; uiteindelijk konden daardoor wekelijks enkele duizenden katholieke gevangenen de communicatie ontvangen. Robert was tevens de organisator van kerkelijke bijeenkomsten van Nederlandse katholieken die op de vrije zondagmiddag plaatsvonden in een beukenbosje dat binnen de kampmuur lag:

‘Lispelend was de afspraak gemaakt. Drentelend slenterden de mannen tussen de beuken en de lezende, zingende, dansende, boksende gevangenen. Tot aan een forse beuk en een hoop zand, waarop de augustuszon brandde. Daar kropen zij bij elkaar. In een grote kring. Twaalf mannen. Roestig in hun gezicht van regen en zon. Vel en knoken van het magere leven. Maar in hun ogen lichtte de geestkracht. In hun midden zat Robert. De priester zat daar met gebroken klompen en bond met een koperdraad de stukken aaneen. Het eerste woord was van Robert: ‘Mannen, vrienden; van het korte rustuur van deze zondagmiddag maken wij gebruik om als katholieken een oefening te houden. We hebben nu eindelijk een priester bij ons. Hij kan ons enkele sterkende gedachten meegeven. We zullen beginnen met het fluisterend bidden van een tientje van de Rozenkrans, waarna Jos een priesterlijk woordje zal spreken.’

De priester ging rechtzitten, keek even de kring rond en terwijl hij een krant tussen zijn vingers rolde, sprak de priester tot zijn medegevangenen: ‘Vrienden van Buchenwald, wij zijn samen vervolgd door een meedogenloze vijand. Wij weten niet welke toekomst ons wacht. Ons lot ligt in Gods hand. Maar om onze God worden wij in dit kamp uitgelachen en om ons geloof dwazen genoemd. Onze medegevangenen zijn ons niet goed gezind, omdat wij een God belijden. Wij moeten hen ontwijken om niet door hun verraad te vallen. Vrienden, wij zijn verbannen voor de Duitsers en uitgestoten om ons geloof. Maar daarom zijn wij fier. Wij zoeken de verdrukking niet, maar om God vervolgd te worden is onze roem. Het woord van God is voor ons: Zalig, die vervolging lijden. Daarom kan in ons hart een lied weerklinken van vreugde, omdat wij ongeweten door anderen de rijkdom van God nog bezitten. Daarom kunnen wij ook het gevaar trotseren hier onder deze beuk bijeen te komen, tegen alle kampwetten in, om over God te spreken, om samen te bidden en samen plannen te beramen voor verlevendiging van ons geloof ondanks alle onderdrukking. Wellicht zijn ze thans in een of andere kerk van Nederland geknielend voor het Allerheiligste en bidden voor ons. Laten wij daarom in de geest naast hen neerknielen en meebidden voor hen. Die afstand van 600 km tussen hen en ons valt weg in het gebed. God is onze gemeenschappelijke Vader. Hij zal in onze plaats zorgen voor de onzen. Hij zal ons terugbrengen of voor hen blijven zorgen. Daarom mogen wij niet verslapen in Zijn dienst, maar onze trouw tonen door de daad. Hij vraagt van ons kracht en offermoed. Wij zien hoe in dit kamp het ongelooft de geesten besmet. Onze houding moet een verdediging zijn van het christen-

geloof. Wij moeten een weldoordacht plan doorvoeren om de duizenden katholieken te steunen tegen de druk van heidendom en communisme.

... Vrienden van Buchenwald, ik stel U voor, St. Jozef als beschermer te kiezen van ons geestelijk werk. Hij heeft in ballingschap eens Jezus en Maria beschermd. Hij zal ook de beschermer zijn van onze ballingschap.'¹

Als kamp waar in beginsel alle geestelijken en predikanten ondergebracht moesten worden, nam Dachau natuurlijk een speciale plaats in. Er kwamen daar in totaal, gelijk reeds in hoofdstuk 1 vermeld, bijna acht-en-twintighonderd, hoofdzakelijk katholieken, terecht van wie ten tijde van de bevrijding nog bijna achttienhonderd (ruim veertienhonderd katholieken, bijna vierhonderd protestanten) in leven waren. Ook vermeldden wij in hoofdstuk 1 al dat in Dachau in januari '41 in een van de *Priesterblocks* een kapelletje ingericht mocht worden. Godsdienstoefeningen mochten overigens in '41 en '42 alleen gehouden worden in de barak waarin de Duitse geestelijken ondergebracht waren, en een bijbel was in het kamp niet aanwezig; ds. J. van Raalte, gereformeerd predikant uit Ermelo, in de zomer van '40 gearresteerd, begin '41 naar Buchenwald gebracht, was, toen hij ruim een jaar later naar Dachau verplaatst werd, de eerste die een bijbel meebracht (hij had die in Buchenwald uitgereikt gekregen).

In december '42, bij het begin dus van de 'tweede fase' (men herinnere zich wat zich tijdens Pasen '42, in de 'eerste fase', in Dachau met de Poolse en andere priesters afgespeeld had), kregen de geestelijken voor het eerst verlof, ter gelegenheid van het Kerstfeest het kapelletje te versieren; bij het altaartje kwam een kribbe te staan. 'In mijn armoedige gevangenskledij, hier en daar kapot, met het vuil van het veld er nog op' (alle geestelijken en predikanten waren bij het groentetuin-*Kommando* ingedeeld), 'zat ik daar', aldus kapelaan Rothkrans,

'op de houten vloer. De knieën deden pijn op de harde bodem, mijn lichaam vernagerd en koud. Maar ik voelde dit alles niet.

... Ik dacht niet meer aan mijn eigen leed en lijden en voelde geen honger, geen koude, geen onrust en angst meer in mijn hart, maar voelde enkel en alleen nog maar de liefde tot de Liefde daar voor mij in de kribbe. Tranen van vreugde en dankbaarheid stroomden over mijn wangen en vielen op de grond. Ik voelde mij als in een hemel van geluk en zaligheid, terwijl ik toch in een hel van ellende en boosheid was.'²

¹ J. Spronck in 'Vergeet me niet', *Tijdschrift voor katholieke stijl en levensvorm*, II (1947), 4, p. 66-67. ² J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 123, 125.

Voor de Nederlandse predikanten in Dachau vormde het een probleem, in hoeverre zij aan plechtigheden in een katholieke omgeving mochten deelnemen. Was het gezelschap van Christenen dat de *Gestapo* in Dachau bijeengebracht had, een 'gemeenschap', een 'kerk' *sui generis*? Ds. van Raalte schrijft:

'De hervormde broeders dachten daarover niet gelijk en wij gereformeerden evenmin. Enkelen van ons stelden zich op het standpunt, dat wel niet alles in orde was, maar dat men het bezien moest van het standpunt van bijzondere omstandigheden; anderen hadden bezwaren . . . We zijn met dat punt, waarover we aanvankelijk veel met elkaar gesproken hebben, niet klaar gekomen.'¹

Dat nam niet weg dat binnen deze Nederlandse groep in Dachau (zes-enveertig katholieken, zeventien protestanten, allen afkomstig uit een bij uitstek 'verzuild' land) over en weer meer begrip kwam. Van ds. N. Padt, hervormd predikant te Zutphen, begin september '42 gearresteerd omdat hij in een kerkdienst voor de koningin gebeden had, en eind '42 Dachau binnengevoerd², kreeg kapelaan Rothkrans eens te horen:

'Nu pas hier in Dachau heb ik leren begrijpen en zien, dat een katholiek geestelijke een heel gewoon natuurlijk mens is, waarvoor ik vroeger haast een duivelse schrik had, als voor iemand uit een heel andere wereld. En dit kun je me geloven', zo zei hij verder, 'wanneer ik weer eens thuis mag komen, zal het eerste zijn wat ik tot mijn gemeente zal zeggen, dat jullie, katholieke priesters, heel gewone, natuurlijke en goede mensen zijn, want dit weten zij absoluut niet. Jullie zijn steeds voor een soort boeman door hen en ook door ons gehouden.'

Rothkrans vond dat 'toch wel sterk'.³

Padt die zich zo uitgelaten had, was binnen de groep der predikanten de enige vrijzinnige; persoonlijk kon hij met zijn collega's goed overweg, maar overigens stond hij, zo voelde hij het, 'praktisch overal buiten' en bij de zondagmorgen-samenkomsten der predikanten bleef hij na enige tijd weg⁴ - een aanwijzing dat, bij alle gemeenschappelijk lijden, het plantje van de oecumenische gedachte lang niet overal in de concentratiekampen wortel geschoten heeft. Misschien was dat in de *Priesterblocks* in Dachau ook niet anders te verwachten. Er hebben zich, dat spreekt vanzelf, elders situaties

¹ J. van Raalte: *In het concentratiekamp* (1945), p. 69. ² Padt was in de zomer van '40 al enkele maanden in arrest gehouden, omdat hij van '33 af op allerlei wijzen geageerd had tegen het Derde Rijk. ³ J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 138.

⁴ 'Verslag van mededelingen van N. Padt' (z.j.), p. 3 (GC).

HET CONCENTRATIEKAMP

voorgedaan waarbij katholieken en protestanten, vier eeuwen verdeeldheid ten spijt, zich in hun barre nood één voelden in het geloof en elkaar een geestelijke hulp konden bieden die met grote dankbaarheid ontvangen werd.¹

★

Er zijn, wij herinneren er aan, van '33 tot '45 in totaal in de 'officiële' concentratiekampen naar schatting ca. éénmiljoenzeshonderdvijftigduizend gevangenen ingeschreven (de niet-ingeschrevenen ten aanzien van wie de kampen louter als oorden van executie fungeerden, blijven buiten beschouwing) en van die éénmiljoenzeshonderdvijftigduizend zijn ca. éénmiljoen-honderdduizend omgekomen; omstreeks honderdduizend gevangenen zijn vrijgelaten, omstreeks vierhonderdvijftigduizend bevrijd. Niet al die gevangenen hebben in gelijke mate geleden. Vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog was het bestaan in de kampen, in die wereld van 'koude wreedheid', buitensporig hard, maar niet dodelijk; dodelijk werd het tijdens de oorlog tot eind '42 (de 'eerste fase') en opnieuw van eind '44 af (de 'derde fase'); in de tusseliggende bijna twee jaar (de 'tweede fase') stierven minder gevangenen.

Dan waren, de oorlogsperiode als geheel genomen, de overlevingskansen bijvoorbeeld in Auschwitz, Mauthausen en Gross-Rosen beduidend geringer dan bijvoorbeeld in Dachau en Buchenwald (om van Vught niet te spreken) – in die eerste kampen was dus, vergeleken met de laatste, de strijd om het bestaan veel verwoeder, de druk zwaarder, waren de ontberingen groter en de spanningen nog extremer.

Meer dan een miljoen gevangenen is bezweken of afgemaakt. En de overlevenden? Wij willen ons hoeden voor globale uitspraken. Het moge

¹ In Natzweiler kwam Bakels, pas uit het *Revier* ontslagen, maar nog steeds 'héél, héél zwak', na een appèl dat in een felle sneeuwjacht afgenomen was, pastoor A. J. Scheers uit Velp tegen die begin mei '42 opgepakt was wegens hulp aan Joden en 'piloten' – 'een uitermate zachtzinnige man. Wij hadden', schrijft Bakels, 'een gesprek over de voelbare goddelijke aanwezigheid. Toen stond hij stil, en zei: 'Je bent protestant, maar ik wil jou zegenen.' Wij stonden naast een barak in de voortstuwende sneeuw. Hij fluisterde een hoeveelheid Latijn. Toen maakte hij over mijn gezicht en borst een kruisteken, zeggende: '*In nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti . . .*' O, wat heeft dat geholpen.' (F. B. Bakels: *Nacht-und-Nebel*, p. 193-94).

waar zijn dat men in het algemeen, let men op het tempo van veroudering, de in de concentratiekampen doorgebrachte jaren volgens medisch oordeel¹ met vier moet vermenigvuldigen, maar wij mogen daarbij niet uit het oog verliezen dat dat oordeel betrekking heeft op een collectiviteit ('de gevangenen') die maar tot op zekere hoogte als een eenheid beschouwd mag worden. 'Aristocratie' en 'middenstand' waren in een bevoorrechte positie en van de overige gevangenen had de ene groep het beduidend zwaarder dan de andere terwijl ook sommige groepen krachtens hun oorsprong iets beter bestand waren tegen barre verschrikkingen dan andere.

Groepsverschillen

Men kan de gevangenen op verschillende wijzen indelen: naar geslacht, naar leeftijd, naar sociale herkomst, naar categorie en naar nationaliteit.

Wat de indeling naar geslacht betreft: eerder vermeldden wij al dat in de zomer van '44 meer dan een kwart van de gevangenen uit vrouwen bestond; of het er in de jaren voordien meer of minder waren, weten wij niet.

Valt er iets over te zeggen of die vrouwen in het algemeen anders op het concentratiekamp-bestaan gereageerd hebben dan de mannen? Niets met zekerheid, en naoorlogse onderzoekingen dienaangaande zijn ons niet bekend. In aansluiting evenwel op wat wij in het vorige hoofdstuk constateerden, zouden wij willen opmerken dat vermoedelijk ook in de kampen het incaseringsvermogen van de vrouwen groter geweest is dan dat van de mannen, dat vrouwen sterker stonden doordat zij minder behoefte hadden, 'zich groot te houden'; zij waren bovendien beter bestand tegen pijn: er zijn gevallen bekend waarbij vrouwen aan wie 25 stokslagen toegediend waren, na afloop zeiden dat zij een bevalling zwaarder hadden gevonden.

Het begrip 'bevalling' brengt ons tot een facet van het concentratiekamp-bestaan dat exclusief voor de vrouwen gegolden heeft: verscheidenen hunner waren zwanger ten tijde van hun binnenkomst in de kampen. Wat dan?

In '41 en '42 werden in Auschwitz-Birkenau vrouwen bij wie zwangerschap geconstateerd was, onmiddellijk naar de gaskamer gezonden, van '43 af mochten die vrouwen, althans voorzover zij niet-Joods waren, wel bevallen maar de ter wereld gebrachte kinderen werden in een emmer water verdronken, behalve wanneer zij blond haar en blauwe ogen hadden: in dat

¹ Aangehaald in J. Bastiaans: *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*, p. 89.

geval werden zij aan de moeders ontnomen en ter 'Eindeutschung' aan Duitse families toevertrouwd. Volgens een vrouwelijke gevangene, werkzaam in het *Revier* van het *Frauenlager* te Birkenau, zijn in totaal omstreeks vijftienhonderd babies verdrongen en enkele honderden ter *Eindeutschung* aan de moeders ontnomen. Voor de Joodse vrouwen bleef in '43 de regel gelden dat zij, als zij zwanger waren, vergast werden – gevallen deden zich voor waarin die vrouwen er in slaagden, hun zwangerschap te verbergen; kwam het kind ter wereld, dan werd het in het *Revier* onmiddellijk gedood om het leven van de moeder te redden. In '44 gold ook voor Joodse vrouwen het verlof, kinderen ter wereld te brengen, maar die vrouwen hadden, ondervoed als zij waren, geen moedermelk en er was ook geen ander voedsel – de babies huilden en jammerden, vermagerden, zwollen dan op (oedeem) en stierven.

Ook in andere kampen, met name in Ravensbrück, werden tot eind '43 alle babies die er ter wereld kwamen, onmiddellijk vermoord, in '44 mochten zij in leven blijven. De moeders waren dan negen dagen in een ziekenbarak opgenomen. 'Zij liggen', aldus Anne Berendsen,

'zonder verbanden of sluitlakens, dus gewoonlijk moeten ze wel heel vuil worden. De kinderen liggen in een oud hemd of vuile lap gepakt; van de vijf-en-dertig is er bijv. voor zeven een hemdje aanwezig. De negende dag gaat de moeder weer naar haar eigen *Block*, nog zwak, want haar eten heeft bestaan uit de gewone portie knollen, een aardappel en een beker dunne slijmsoep. Het kind blijft achter, als het nog leeft. Gewoonlijk sterft dat alleen al door gebrek aan voedsel.'¹

Zo leidde de zwangerschap hetzij tot de dood zowel van de moeder als van het nog ongeborn kind, hetzij tot de dood van het kind – een dood die in de laatste gevallen, vrezen wij, de psychische weerstandskracht van de moeder in menig geval fataal ondermijnd heeft; de zwangeren vormden overigens op het geheel der vrouwelijke gevangenen slechts een kleine minderheid. Daarbij merken wij nog op dat het ons waarschijnlijk voorkomt dat, daar bij Joodse vrouwen de zwangerschap-zelf hun leven al in gevaar bracht en niet-Joodse vrouwen slechts een kind ter wereld konden brengen dat gedoemd was te sterven, in de kampen menigmaal abortus gepleegd is.

★

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, p. 70.

Wat de verschillen in leeftijd betreft, verdienen twee groepen onder de gevangenen onze aandacht: de ouden van dagen en de jeugdigen.

Ouden van dagen (misschien moeten wij deze groep aanduiden als diegenen die ouder waren dan omstreeks zestig jaar) hadden het in de kampen extra zwaar: zij waren zwakker, konden het hoge tempo fysiek moeilijker bijhouden, waren psychisch minder soepel, trokken zich veelal de vernederingen die zij dagelijks ondergingen, sterker aan en konden er daarbij dan zwaar aan tillen dat met hun leeftijd generlei rekening gehouden werd. Eerbied voor de ouderdom bestond niet – integendeel: aan ouden van dagen werden soms de moeilijkste taken toegeschoven, zij werden in de barakken van hun plaats gejaagd, ook wel vrijelijk door jeugdige medegevangenen mishandeld. 'Toutes les conventions qui maintiennent une certaine civilité à l'égard du vieillard sont anéanties', schrijft de Fransman David Rousset in zijn grote studie over de concentratiekampen, gebaseerd op zijn ervaringen o.m. in Buchenwald en Neuengamme: 'Le vieillard est un objet de dérision et de mépris pour sa faiblesse.'¹ Ir. J. Gerber, directeur van gemeentewerken in Bussum, in juni '44 gearresteerd omdat hij een gemeente-arbeider ontslagen had die eigener beweging de bezetter handlangersdiensten bewees, trof in Vught, Sachsenhausen en twee *Aussenkommandos* van laatstgenoemd kamp tot aan zijn vrijlating (begin februari '45) maar weinigen aan die even oud waren als hijzelf (negen-en-vijftig) of ouder: niet meer dan 2% van alle gevangenen, schatte hij later. 'Daardoor was', schreef hij,

'het kampleven geheel op jonge mensen ingesteld en vielen de ouderen er positief buiten. In de normale maatschappij heb ik aan het ouder worden weinig aandacht besteed. Ik gevoelde me fit en kon nog met volle energie mijn werk verrichten. Ik bemerkte het ouder worden niet. Maar in de concentratiekampen was dat volkomen anders. In de eerste plaats werd je door de jongeren als oud gequalificeerd en geclassificeerd; vervolgens bleek, dat ik niet zo vlug meer was als al de jonge mensen of niet zo snel meer reageerde. De bevelen hoorde ik niet zo goed meer en om iets te lezen moest ik mijn bril voor de dag halen. In de samenleving heeft de ouder wordende zijn bepaalde sfeer, waarin hij wordt gerespecteerd; in het concentratiekamp is alles meedogenloos en word je onder de voet gelopen, wanneer je de geforceerde gang niet kunt bijhouden. En dat geschiedde door de *Häftlinge* zelf.'²

¹ D. Rousset: *L'Univers Concentrationnaire* (1946), p. 65-66. ² J. Gerber: *Mijn ervaringen in gevangenis en concentratiekamp* (z.j.), p. 14.

HET CONCENTRATIEKAMP

Hoeveel jeugdigen zich onder de gevangenen in alle concentratiekampen tezamen bevonden, weten wij niet. In Mauthausen steeg hun aantal, gelijk in hoofdstuk 1 vermeld, van 2 400 begin '43 tot meer dan 15 000 vlak voor de bevrijding, in Buchenwald waren volgens Kogon ten tijde van de bevrijding 877 beneden-achttienjarigen aanwezig, onder hen ca. 130 beneden-twaalfjarigen *'als jüngster ein dreieinhalbjähriges polnisches Kind, dessen Karteikarte'* (in de *Politische Abteilung*) *'tatsächlich die Bezeichnung 'Partisan' trug'*. Kogon vervolgt:

'Die erste Gruppe von Kindern kam 1939 mit den polnischen Gefangenen im KL Buchenwald an . . . Haltlose Gefangene, auch genug politische, haben zuerst durch Homosexualität, dann, nach Ankunft der Jugendlichen, durch Päderastie scheussliche Verhältnisse geschaffen.

*Um so rühmenswürdiger war das Beispiel jener Kameraden, die den Kindern und Jungen im Lager uneigennützig geholfen haben, wo sie nur konnten, und sie vor dem Abrutschen in die Fangarme der Päderasten bewahrten. Eine Anzahl der Jugendlichen genoss unter Aufsicht und Leitung von Häftlingen Unterricht, wurde geeigneten leichten Arbeiten zugewiesen und im Geiste wahrer Kameradschaft erzogen.'*¹

Homosexualiteit, waarbij jeugdigen als 'lustknaap' fungeerden, kwam, zoals wij reeds deden uitkomen, ook in andere kampen voor, hoofdzakelijk (aldus onze indruk) ten gerieve van de 'aristocratie' der 'groenen'.

*

Omtrent de sociale herkomst der concentratiekamp-gevangenen zijn geen statistische overzichten bekend. Gegeven de hardheid van het bestaan in de kampen, ligt het evenwel voor de hand te veronderstellen dat gevangenen die in sociaal opzicht een moeilijk leven gehad hadden, zich er beter konden aanpassen dan diegenen wien het voor de wind gegaan was. Vooral de 'asociale' hadden een groot aanpassingsvermogen: velen hunner, er aan gewend links en rechts met geoorloofde en ongeoorloofde middelen hun kostje bijeen te scharrelen, konden de daarbij opgedane ervaring in de kampen goed gebruiken – zij werden ook minder door scrupules geremd. Voor misdadigers gold in het algemeen hetzelfde, en was de misdaad hun beroep

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 272–73.

MOEILIJKE POSITIE DER INTELLECTUELEN

geweest, dan zetten zij, zij het onder extreme omstandigheden, in de kampen hun crimineel bestaan eenvoudig voort. Moeilijk hadden het er vooral de intellectuelen en, gedeeltelijk daarmee samenvallend, de personen uit hogere kringen van de samenleving. 'Intellectuelen', aldus een Joodse gedeporteerde die successievelijk in Vught, Westerbork, Theresienstadt en Auschwitz opgesloten was,

'konden nergens tegen. Ze vonden het al vreselijk dat ze met ongepoetste schoenen moesten lopen. Bij mij thuis hadden we een grote slagerij. Ik heb in mijn jeugd meer moeten werken dan de knechten, zodat ik een zwaar leven wel gewend was. Het is mij, zolang ik in het kamp geweest ben, geen dag te koud geweest om mij te wassen. Dit was gewoonte geworden. In het kamp ben ik mijn vader er dankbaar voor geweest, dat hij mij zo flink aangepakt heeft. De mensen die zich niet wasten, knapten stuk voor stuk af.'¹

Johann Ludwig Wolder, begin november '41 gearresteerd als medewerker van *Het Parool*, in oktober '42 met ca. honderd lotgenoten Neuengamme binnengevoerd, werd daar toegesproken door 'de vertrouwensman der Hollanders', Louis de Visser (in de jaren '30 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie der CPN), die hun een reeks raadgevingen gaf, maar, aldus Wolder, 'de meeste Hollandse gevangenen hebben zich niet aan deze raadgevingen gehouden, speciaal de intellectuelen hebben zich slap gedragen.'²

Al te eenvoudig moeten wij dit verschil tussen de intellectuelen en betersitueerden enerzijds en de overige gevangenen anderzijds niet voorstellen. Het kwam voor, misschien wel veelvuldig, dat door *Kapo's* en andere gevangenen als het ware wraak genomen werd op diegenen die meer ontwikkeling hadden gehad of een zekere mate van welstand hadden genoten, maar de leden van die laatste twee groepen hadden vaak een kennis van het Duits of van andere talen die hun te stade kwam, of zij hadden een bepaalde tact om met superieuren om te gaan die zij ook in hun relaties met *SS'ers* en *Kapo's* konden aanwenden. Met dat al staken zij toch ietwat bij de massa der gevangenen af – dat op zichzelf bracht al extra risico's met zich. Het gaf een 'groene' die zich regelmatig verlustigde in het *fertigmachen* van gevangenen, in de regel een speciale bevrediging wanneer hij iemand die het in de normale maatschappij beter had gehad dan hij, kon afmaken, vooral als het een politiefunctaris, een advocaat of een rechter was.

¹ 'Verslag van mededelingen van Ernst Cohen' (20 okt. 1947), p. 2 (GC). ² 'Verslag van mededelingen van J. L. Wolder' (19 febr. 1947), p. 3 (a.v.).

Buiten de kampen wist men in het algemeen niet, hoe gevarieerd de categorieën gevangenen waren. Velen zagen de kampen toen als oorden waarin louter of in hoofdzaak politieke tegenstanders van het Derde Rijk opgesloten waren, en het kan wel zijn dat die indruk bij menigeen na de bevrijding versterkt is doordat de meeste gepubliceerde 'ego-documenten' (om Pressers gelukkige term te gebruiken) waarin van het kampbestaan verslag gegeven werd, van die politieke tegenstanders afkomstig waren.

In werkelijkheid waren de kampen, zoals wij het in hoofdstuk 1 formuleerden, 'gigantische vergaarbakken' van geheel verschillende categorieën gevangenen: 'politieke gevangenen', misdadigers c.q. personen die de regels van de Duitse oorlogseconomie overtreden hadden, 'asocialen', Jehova's Getuigen, homoseksuelen, teruggekeerde emigranten, personen die 'rassenschande' bedreven hadden, Russische dwangarbeiders en Joodse gedeporteerden.

Al deze gevangenen kregen bij binnenkomst in de kampen een nummer dat op een lapje stof geschreven was, op hun kampkleedij bevestigd – in Auschwitz werd het nummer bovendien, behalve bij de niet-Joodse Duitsers, in hun linkeronderarm getatoueerd. Dat nummer (het werd na transport naar een ander kamp door een nieuw nummer vervangen) gaf de identiteit der gevangenen aan – de naam was weggefallen. Wilden zij iets tegen een SS'er zeggen, dan dienden zij in de houding te springen en te zeggen: 'Häftling' (volgde het nummer) 'meldet gehorsamst' of 'ergebenst'.

Behalve het nummer waren er aanduidingen van de categorie en de nationaliteit der gevangenen: om te beginnen een driehoek op de kampkleding ter hoogte van het hart en een tweede driehoek iets boven de rechterknie. 'Politieke gevangenen' hadden, gelijk reeds vermeld, rode driehoeken, misdadigers en *Kriegswirtschaftshäftlinge* groene, 'asocialen' zwarte (en Zigeuners wanneer zij tot de 'asocialen' gerekend werden, ook zwarte, anders bruine), Jehova's Getuigen paarse, homoseksuelen rose, teruggekeerde emigranten blauwe, personen die 'rassenschande' bedreven hadden, zwarte (maar dan in de vorm van drie horizontale strepen die tezamen een driehoek vormden), Joden gele (en bovendien de driehoek van de categorie waartoe zij eventueel behoorden) – alleen de Russische dwangarbeiders hadden geen driehoek. Hadden gevangenen een andere dan de Duitse nationaliteit, dan werd voorts die nationaliteit aangegeven door een letter die zich in de driehoek bevond: F voor de Fransen, H voor de 'Holländer' (soms N voor de 'Niederländer'), J voor de Joegoslaven, P voor de Polen, R voor de Russen, T voor de Tsjechen, enz. Er waren ook andere letters of lettercombinaties in

zwang: *BV* voor de preventief z.g. op termijn gearresteerde misdadigers (*Befristete Vorbeugungshäftlinge*), *S* of *SV* voor de ter beschikking gestelden (*Sicherungsverwahrte*) en *K* voor de *Kriegswirtschaftshäftlinge*; arbeiders die uit een *Arbeitserziehungslager* voor enige tijd naar een concentratiekamp overgebracht waren, vertoonden in hun zwarte driehoek een witte *A*.

Dan kregen gevangenen die voor de tweede keer een concentratiekamp binnengevoerd waren (wij herinneren er aan dat in september '39 vele duizenden Duitsers die men in april '39 ter gelegenheid van Hitlers vijftigste verjaardag vrijgelaten had, opnieuw gearresteerd werden), boven de driehoek een brede streep in de kleur van die driehoek. Was een gevangene in het *Strafkommando* opgenomen, dan kwam boven zijn nummer een dikke zwarte punt te staan en had hij de verdenking opgewekt dat hij wilde vluchten, dan werden op zijn kleding op de borst en op de rug rode punten aangebracht – wie met zwarte of rode punten rondliep, kon er vooral in de 'eerste fase' zeker van zijn dat hij het object bleef van voortdurende chicanes en mishandelingen. *Nacht-und-Nebel*-gevangenen tenslotte, kregen in Natzweiler een groot rood kruis of rode strepen op hun kleding met aan de borst- en rugzijde een grote *N*, soms ook nog een rode band om de mouwen en langs de broekspijpen, en een *N* op elke knie, 'de *finishing touch* (werd) gevormd door een flinke klodder (rode) verf op de muts.'¹

Aan al deze aanduidingen en tekens werd in de periode '40-'42 stipt de hand gehouden, nadien kwam er hier en daar de klad in.

★

De groep der 'politieke gevangenen' (de 'roden') moet men niet zien als een schare overtuigde tegenstanders van het Derde Rijk. Wèl waren dat over het algemeen de buitenlanders, d.w.z. de gearresteerde illegale werkers, maar in Duitsland-zelf golden, gelijk reeds in de hoofdstukken 1 en 4 vermeld, talrijke handelingen die met een politieke overtuiging niets te maken hadden, als politieke vergrijpen. Duitse mannen of vrouwen bijvoorbeeld die, in strijd met de daarvoor geldende bepalingen, een verhouding met Poolse of Russische dwangarbeidsters of -arbeiders gehad hadden, werden door de *Gestapo* als *politische Häftlinge* beschouwd. Anne Berendsen meende ten aanzien van de Duitse 'politieke gevangenen in Ravensbrück' dat bij 'bijna allen . . . de politiek ver te zoeken (was)':

¹ W. L. Harthoorn: *Verboden te sterven*, p. 305.

'Gewoonlijk hebben ze 'niets gedaan' en zijn daar trots op . . . Ze gappen lustig, die mensen, die hier 'voor hun principe zitten', ze maken elkaar het leven zo zuur als ze maar kunnen, met klikken, schelden, smerig zijn. Hun gehele conversatie is als die van de 'zwarten' . . . En altijd willen ze heersen. Met alles be-bemoeien ze zich: 'Sieh dir die mal an, was die wieder macht' . . . Over alles schreeu-wen zij of hebben ze hun gore, hatelijke opmerkingen. Ieder commanderen ze onverdroten, of er naar hen geluisterd wordt of niet.'¹

Wat de *Kriegswirtschaftshäftlinge* betreft: zij werden, hoewel zij zich veelal aan weinig belangrijke vergriepen schuldig gemaakt hadden, in de regel in de *Strafkommandos* opgenomen, 'nur ganz wenige von ihnen sind', aldus Kogon, 'am Leben geblieben.'² Van hen hadden de andere gevangenen geen last – zoveel te meer van de overige 'groenen' die in sommige kampen van begin tot eind en in andere in elk geval tot in de loop van '43 als *Kapo's* of helpers van *Kapo's* 'de macht in handen hadden.' 'Diese Verbrecher', schreef Kautsky,

'waren vorwiegend Gewohnheitsverbrecher der niedrigsten Art – Betrüger, Diebe, Einbrecher, Zuhälter, Sittlichkeitsverbrecher, Gewalttäter; die meisten von ihnen waren absolut hemmungslos und deshalb von schauerlicher Roheit und unstillbarer Gier . . . Sie hatten in ihrem Wesen ausserordentlich viel Ähnlichkeit mit der SS und waren deshalb ihre gefügigsten Werkzeuge. Wo sie in den Lagern eine grössere oder gar eine ausschlaggebende Rolle spielten, da verbreiteten sie um sich eine Wolke von Korruption, Roheit und Gemeinheit.'³

Waren er geen uitzonderingen, zoals in de Duitse tuchthuizen? Natuurlijk. Walter Poller vermeldt uitdrukkelijk dat hij onder de 'groenen' in Buchenwald 'prächtige Menschen' aangetroffen had, 'ja sogar Charaktere von sittlichem Format . . ., Menschen, die sich in jeder Lage vorbehaltlos als Kameraden benahmen'⁴; andere gevangenen hadden met sommige 'groenen' overeenkomstige ervaringen.

De 'asociale(n)' ('zwarten') waren, aldus weer Kogon, 'verwandt mit den Kriminellen' (óók een groep die zich aan de zelfkant van de samenleving bewogen had) 'wenn auch weit harmloser'⁵, dat laatste vooral daarom omdat zij minder tot gewelddadigheden geneigd waren en in de hiërarchie der gevangenen veel minder plaatsen bezetten waar zij zich die gewelddadigheden straffeloos konden permitteren. Anne Berendsen trof onder de

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, p. 79–80. ² E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 52. ³ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 142–43. ⁴ W. Poller: *Arztstreiber in Buchenwald*, p. 148–49. ⁵ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 49.

JEHOVA'S GETUIGEN

'asociale' in Ravensbrück hoofdzakelijk 'straatmeiden' aan, die 'in de eerste tijd' (bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog bestond, gelijk reeds vermeld, meer dan de helft van de gevangenen uit 'asociale') 'het grootste deel van de bevolking van het kamp' uitmaakten. 'De Zigeuners', zo schrijft zij verder, 'vallen ook onder de zwarte categorie, een afschuwelijk mensenslag, zoals ze zich hier doen kennen'¹ – op de waarde die men aan dergelijke algemene uitspraken moet toekennen, komen wij nog terug.

De Jehova's Getuigen (*Bibelforscher*) namen in de kampen een aparte plaats in – apart al daarom omdat zij de enige gevangenen waren die hun eigen vrijlating konden bewerkstelligen. Zij waren opgepakt omdat zij de autoriteit van de Duitse staat niet hadden willen erkennen – welnu, als zij schriftelijk verklaarden, zich van hun geloofsgemeenschap los te maken en alles wat zij nog van deze zouden merken, onmiddellijk aan de *Gestapo* door te geven, dan ging de poort van het concentratiekamp voor hen open. Periodiek werd hun dat aanbod gedaan – het werd telkens door veruit de meesten hunner afgeslagen.² Cijfers kennen wij alleen voor Mauthausen: daar zijn op een totaal van enkele honderden *Bibelforscher* tot 20 april '44 (latere gegevens ontbreken) zes vrijgelaten.³

Dat talrijke *Bibelforscher* buitensporig zwaar voor hun overtuiging geleden hebben, staat buiten kijf. In Sachsenhausen werd in september '39 van hen gevergd dat zij zich bereid zouden verklaren, hun militaire dienstplicht na te komen; toen dat door allen geweigerd was, werden er tien doodgeschoten. De eis werd herhaald – weer volgde een collectieve weigering, weer werden tien doodgeschoten. Toen er veertig doodgeschoten waren, gaf de SS zijn pogingen op. In Buchenwald werden de *Bibelforscher* als reactie op eenzelfde collectieve weigering in het *Strafkommando* opgenomen, hetgeen velen het leven kostte. Wat in andere kampen in diezelfde periode met de *Bibelforscher*

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, p. 77. ² Het ligt in hetzelfde vlak dat kapelaan Rothkrans wiens *Schutzhaft* in september '43 afliep, aan de *Lagerkommandant* van Dachau weigerde te verklaren dat hij na vrijlating 'heel braaf (zou) doen wat zij, de Duitsers natuurlijk, van me vroegen en verlangden. Ik zei', aldus Rothkrans, ': Alleen voorzover dit lag in de lijn van mijn priesterschap . . . Ik moest hem beloven niet meer te *hetzen*, te stoken tegen de Duitsers en verder ook niet tegen de NSB . . . Maar dat kon ik hem niet beloven. Het was een heel verleidelijk aanbod. En de bisschoppen hadden ons door later gevangengenomen priesters laten weten, dat we gerust onder deze voorwaarden onze vrijheid mochten aannemen. Maar toch heb ik, eerlijk gezegd, het vertikt' – hetgeen betekende dat Rothkrans nadien nog ruim negentien maanden in Dachau opgesloten bleef. Hij is er aan typhus bijna bezwiken. (J. Rothkrans: *Dachau, hel en hemel*, p. 170).

³ J. Marsalek: *Mauthausen*, p. 219.

geschied is, weten wij niet. Bekend is wel dat toen en later arbeid die iets met de oorlogvoering te maken had, steeds door hen geweigerd werd – zij wilden niet op vliegvelden werken, geen oorlogstuig vervaardigen (dat was vooral van belang in de 'tweede fase'), geen wapens vervoeren. In Ravensbrück leidde dit in de winter van '43 op '44 tot een conflict dat door een Nederlandse Getuige die er bij betrokken was, Jeanne Kemna, aldus beschreven werd:

'Met vijf-en-tachtig vrouwen (allen geloofszusters van mij, dus Jehova's Getuigen) hadden wij geweigerd militaire arbeid te verrichten. De *Kommandant* gaf ons een week bedenktijd. In deze week moesten wij sneeuw ruimen en kruien (het was in de winter). Bovendien kregen wij de helft minder eten, geen strozak meer en ook geen dekens; in plaats daarvan werden de ramen dichtgetimmerd, opdat wij geen frisse lucht meer zouden krijgen.

Toen de week bedenktijd om was, werden wij in de gevangenis in het concentratiekamp gebracht. Daar vroeg de *Kommandant* nogmaals wie militaire arbeid wilde verrichten, maar niemand meldde zich. Daarop gaf hij opdracht ons ieder 25 stokslagen te geven en er werd meteen mee begonnen. Wij werden één voor één op een soort blok vastgesnoerd en op 't blote zitvlak geslagen. Een zuster van ons die drie maanden eerder al geslagen was en aansluitend twaalf dagen niet te eten had gehad (ook al voor het weigeren van militaire werkzaamheden), werd, omdat zij nog niet geheel genezen was, tegen de knieholten geslagen. Zij is twee dagen later aan deze mishandeling bezweken. Ook een andere geloofszuster is korte tijd later tengevolge van deze vreselijke slagen overleden. Ik heb zelf gedurende deze mishandeling een andere zuster aangemoedigd met de woorden: 'Kop op, meid, Jehova zal hun wel vergelden.' Dit werd door de *Kommandant* opgemerkt en ik kreeg daarop nog eens 25 stokslagen. Bovendien werd ik nog vijf weken in de *Bunker* opgesloten.

Daar wij onze houding niet wijzigden, werden de straffen hoe langer hoe zwaarder. Een zekere Mayer kwam ons waarschuwen en zei dat, als wij zo doorgingen, hij ons de datum al kon noemen, waarop wij gehangen zouden worden. Op het laatst kregen wij haast niets meer te eten. Drie dunne sneedjes brood en wat water per dag en verder niets. Geen koffie of thee meer, alleen nog water. Wij vielen met de dag af, en zij die een ziekte hadden, waren er het ergste aan toe. Weldra deden zich verschijnselen van hongertyphus en buiktyphus voor (zo werd de ziekte tenminste door de gevangenen genoemd).

Als echter één van ons naar de dokter ging om geholpen te worden, werd zij door deze geneesheer weggejaagd met de woorden: 'Laat Jehova jullie maar beter maken! Waar blijft dan jullie Jehova? Hoort Hij jullie niet meer? Jullie hebben toch het eeuwige leven!' enz. Toen ik mij tijdens het bomen omhakken en takken kappen in mijn duim hakte en naar de dokter ging, werd er in het geheel niet naar omgekeken en kreeg ik alleen de boodschap: 'Laat Jehova het maar beter maken.' Mijn misvormde duim is hiervan het bewijsstuk.

JEHOVA'S GETUIGEN

... Onze geloofszusters, die hongertyphus gekregen hadden, (waren) er slecht aan toe. Zij werden op speciaal bevel van de *Kommandant* naar de *Bunker* (donkere cellen) gebracht. De vrouwelijke SS waren allen bang in hun nabijheid te komen uit angst ook typhus te zullen krijgen. Het waren in totaal tien van ons, die onder deze omstandigheden opgesloten werden. De *Kommandant* had verder opdracht gegeven er helemaal niet naar om te zien, en hen alleen te voorzien van hun dagelijkse portie brood. Deze zusters zijn allen in de kou in deze donkere cellen gestorven... Dit was een geweldig getuigenis voor het gehele kamp.

De straf tijd van geen-cten heeft zes weken geduurd. In die tijd had onze *Block-oudste* (een politieke gevangene) de opdracht gekregen om scherp op ons te letten en hen, van wie zij dacht, dat zij de leiding van de Jehova's Getuigen hadden, te noteren. Zij heeft toen dertien van onze geloofszusters opgeschreven. Deze dertien zusters werden 's nachts van het bed gelicht en weggebracht. Zoals wij later van andere gevangenen gehoord hebben, werden zij opgehangen.¹

De door de Jehova's Getuigen aan de dag gelegde vastheid van overtuiging was, aldus Jeanne Kemna, 'een geweldig getuigenis voor het gehele kamp'. Dat is juist, maar slechts tot op zekere hoogte. De Jehova's Getuigen vormden een afgesloten en als apart, ja ietwat buitenissig beschouwde groep; ze bestond veelal uit vrouwen en mannen uit heel eenvoudige milieus die het in het leven moeilijk gehad hadden. *'Their former resentment at their own personal fates changed into an arrogant contempt for everyone and everything which did not belong to their own little select group'*, schrijft Margarete Buber, weduwe van de in de Sowjet-Unie geliquideerde Duitse communistische leider Heinz Neumann, begin '40 samen met ca. honderdvijftig andere Duitse communisten door Stalin aan de *Gestapo* uitgeleverd en in augustus opgesloten in Ravensbrück, waar zij *Blockälteste* werd in een barak van de *Bibelforscher*. *'Each of them'*, voegt zij toe, *'felt herself the chosen instrument of God's wrath and wallowed with joy in the thought that the whole of humanity was soon to be plunged forever into fire and brimstone.'*²

Afgewend van de wereld als zij waren, weigerden de Jehova's Getuigen, op welke wijze ook actief tegen de SS te ageren. Sterker nog: zij werden in hun 'passiviteit' door de SS zozeer vertrouwd dat zij in talrijke kampen posities kregen die hen met de SS in direct contact brachten: als helpsters in SS-cantines, als schoonmaaksters in SS-barakken en in de villa's der SS-officieren, als kindermisjes van de kinderen der officieren. In de aparte barakken der Jehova's Getuigen (die apartheid werd hier en daar eind '43 op

¹ Jeanne Kemna in *Vertrouwing*, 110 (okt. 1945), p. 17. ² Margarete Buber: *Under two dictators* (1949), p. 234.

last van Pohl opgeheven) heerste een eigen sfeer. 'In de andere *Blocks*', aldus Anne Berendsen,

'verga je van het gescheld en geschreeuw – dáár, bij hen, is er een wat zoetelijke, kunstmatige rust. Ze praten steeds in vriendschap tegen elkaar (naar de schijn, in werkelijkheid haten zij elkaar evenzeer als de andere gevangenen) en eindeloos hebben zij het over hun overtuiging.'¹

Het is onze indruk dat de Jehova's Getuigen in de kampen voor hun leer maar weinig nieuwe aanhangers gewonnen hebben.

★

Naast de z.g. *Kriegswirtschaftshäftlinge* waren er nòg twee groepen gevangenen die het de gehele oorlog door in de kampen bij uitstek zwaar hadden: de homoseksuelen en de Joden.

Gegeven de minachting die in die tijd nagenoeg algemeen voor homoseksuelen gekoesterd werd, werden de gevangenen die met een rose driehoek liepen, niet alleen door de SS'ers maar ook door talrijke medegevangenen als personen beschouwd van wie het nauwelijks van belang was of zij in leven bleven. Zij kwamen veelal in de zwaarste *Kommandos* terecht waar spottende opmerkingen van medegevangenen niet van de lucht waren; soms werden zij in aparte *Kommandos* geconcentreerd onder leiding van *Kapo's* die specialisten waren in het *fertigmachen*. Noodlottig was voor hen vooral de 'eerste fase' waarin uit relatief 'gematigde' kampen duizenden ter '*Vernichtung durch Arbeit*' naar kampen als Mauthausen en Gross-Rosen overgebracht werden. In verhouding tot het aantal van hun groep vormden bij dergelijke transporten de homoseksuelen, aldus Kogon, '*den höchsten Prozentsatz*'² – te bedenken valt daarbij dat dergelijke transporten niet door de SS maar door de gevangenen-gezagsdragers samengesteld werden. Of dat 'groenen' dan wel 'roden' waren, maakte voor de homoseksuelen geen enkel verschil.

Wat de Joden betreft: uiteraard gaven de meeste SS'ers, aan wie de Joden jarenlang voorgehouden waren als '*Deutschlands Unglück*', aan hun antisemitisme de vrije teugel, maar ook onder de overige gevangenen, Duitsers

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, p. 78-79. ² E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 268.

en niet-Duitsers, waren er velen die Joden als een minderwaardig slag mensen beschouwden. Onder de Joden zelf waren er naar verhouding maar weinigen die, voorzover zij als Joden opgepakt waren en niet als politiek-bewuste tegenstanders van het Derde Rijk die toevallig ook Joden waren, gedragen werden door een sterke eigen ideologie. Veruit de meeste Joden zagen hun lijden in de concentratiekampen louter als een absurde, tegen-natuurlijke ramp, niet als een lijden om der wille van enige overtuiging. Kautsky die, zo schrijft hij, tijdens de zeven jaren die hij in verschillende concentratiekampen doorbracht, *'buchstäblich mit Tausenden von Juden über diesen Punkt (sprach)'*, vond er *'vielleicht ein halbes Dutzend'* bij wie een Joodse ideologie een rol speelde¹ – daarentegen trof Nico Wijnen in '44 in Ebensee onder de Hongaarse Joden die niet naar Auschwitz maar naar 'normale' concentratiekampen gedeporteerd waren, een grote groep bewuste Joden aan: 'erg moedig, overtuigd religieus in de beste zin van het woord. Hun rebbe was tegelijk hun voorman', op Grote Verzoendag '44 vastten zij en weigerden zij te werken.² Dat het wat de aantallen slachtoffers betreft in de jaren '40-'42 veel verschil maakte of Joden al of niet een innerlijk houvast hadden, betwijfelen wij overigens: zij hadden toen nauwelijks een kans om in leven te blijven.

Dat laatste was speciaal het geval in Mauthausen waar talrijke Joden uit Nederland terechtwamen: ca. driehonderdveertig van de bijna driehonderd-negentig wier oppakken in Amsterdam (22 en 23 februari '41) tot de Februari-staking geleid had (omstreeks vijftig stierven in Buchenwald), ca. vierhonderdzeventig die later in '41 gearresteerd waren in Amsterdam, Enschede, Arnhem en de Achterhoek, en omstreeks achthonderd die in '41 en '42 wegens een of ander vergrijp in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten waren; tot in de herfst van '42 werden Joden uit Amersfoort steeds naar Mauthausen gedeporteerd, nadien verdwenen zij meestal als 'strafgevallen' naar Westerbork van waaruit zij naar Auschwitz of Sobibor gezonden werden.

Hoe de eerste groep van ca. driehonderdveertig in Mauthausen vermoord werd, hebben wij beschreven in de paragraaf 'Razzia' in het laatste hoofdstuk van deel 4: bij aankomst in het kamp werden er al vijftig van onder de douches naakt het kamp ingejaagd tegen de onder hoogspanning staande prikkeldraadversperring aan; de resterende bijna driehonderd Joden werden bij het *Steinbruch-Kommando* ingedeeld en naar de groeve geleid:

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 155. ² 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen', p. 19.

'Bijna tweehonderd treden leidden de diepte in. Zij mochten van die ruwe trap geen gebruik maken maar moesten langs de rotswand omlaag klauteren. Enkelen vielen te pletter. De overigen kregen beneden twee aan twee een draagstel op de schouders, op dat draagstel werd een loodzwaar rotsblok gelegd. In een lange rij en in looppas moesten zij die last via de treden naar boven dragen. Sommige rotsblokken tuimelden omlaag en verbrijzelden de voeten van één of meer dragers. Dan klonken schoten. Wie levend bovenkwam, werd onmiddellijk weer naar de bodem van de groeve gejaagd om een nieuw rotsblok te halen. Elke minuut werd een marteling, boordevol doodsangst.

Zo ging het door, uur na uur.

Velen . . . pleegden al die eerste werkdag zelfmoord door zich van de rand van de groeve te pletter te werpen . . . Op de derde dag . . . werden de Joden met vreselijke ranselpartijen over de lijn der bewakers gejaagd waarna zij van de wachttorens uit met machinegeweren in hele groepen neergeschoten werden. De dag daarna was het niet meer af en toe één Jood die in de diepte sprong, maar zij gaven elkaar de hand en de eerste trok negen of zelfs twaalf kameraden met zich mee.'

'Normaal' werd in '42 van de vijftien- tot zestienhonderd gevangenen van het *Steinbruch-Kommando* gevegd dat zij per dag driemaal granietblokken naar boven sjouwden om ze te storten op de plaats waar de vrachtauto's van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* opgeladen werden; soms werd het zesmaal – dan beklommen de gevangenen, hoe verzwakt zij ook waren, in totaal per dag meer dan duizend treden en legden zij meer dan twintig kilometer af.¹ Sebil Minco, veroordeeld als lid van de Geuzengroep, werd in mei '43 (in de 'tweede fase' dus, de fase der 'verzachtingen') Mauthausen binnengevoerd (hij werd er begin augustus naar Auschwitz op transport gesteld). 'Van de duizenden en duizenden Joden, waaronder een groot deel Hollanders, waren bij mijn komst in het kamp', zo schrijft hij,

'nog achttien over. Het waren Polen, Duitsers, één Belg, één Fransman en één Hollander. Deze Hollander zat reeds 10 maanden in Mauthausen, maar hij zag er zo volkomen uitgeleerd uit, dat hij het er nooit meer lang kon volhouden. De Joden rukten in een speciaal *Kommando* uit, dat onder de heldhaftige leiding stond van Zigeuners. Het voornaamste werk dat wij deden, was in looppas stenen dragen van beneden uit de steengroeve tot boven in het kamp. Bij het *Lazarett-Lager* werden barakken gebouwd, die speciale werkbarakken waren voor

¹ In Mauthausen bestond een tijdlang ook een *Strafkommando* dat louter uit ter dood veroordeelde SS'ers en militairen van de *Wehrmacht* bestond. Op hun blote ruggen werd telkens een granietblok van 30 tot 40 kilo vastgesjord.

invalide of zwakke gevangenen. Uit de aard der zaak was het voor Joden verboden in dit *Lager* te komen, ziek of niet ziek. Was een Jood zover ziek dat hij niet meer kon werken, dan waren er drie oplossingen voor:

- 1e. hij meldde zich ziek, dan kreeg hij een benzinespuitje en het was gedaan;
- 2e. hij pleegde zelfmoord, waarvoor twee methoden waren, nl. in de elektrische hoogspanning lopen, wat een onmiddellijke dood veroorzaakte, of tussen de keten van wachtposten, die om het kamp stond, doorvluchten, wat meestal een dodelijk schot tengevolge had;
- 3e. hij ging toch naar zijn werk, wat meestal tot gevolg had, dat hij doodgeslagen werd. Dit was natuurlijk de onaangenaamste methode, maar het kwam toch veel voor, daar men op het ogenblik dat men zag, dat werken nog wel mogelijk was, niet de moed bezat om zelfmoord te plegen.

. . . Ik was nog maar enkele dagen in het *Lager* toen wij stenen moesten dragen vanuit de steengroeve naar het *Lager*. Deze stenen werden in de middagtijd met dynamiet uit de granietwand gesprongen en hadden over het algemeen vlijmscherpe randen, die er natuurlijk voor ons niet speciaal afgevijld werden, zodat het vel aan handen en rug erbij neerhing. Langs de hele route waar wij lopen moesten, stonden SS'ers en Zigeuners opgesteld, die met geweerkolven en stokken het tempo er inhielden. Wij konden beneden onze stenen zelf uitkiezen, maar er werd natuurlijk wel nauwkeurig op gelet, dat wij geen te kleine zouden nemen.

Onze *Block*-oudste was een grote antisemiet en bovendien iemand die van chicanes hield. Als wij 's avonds in het *Lager* kwamen, moesten we eerst buiten onze schoenen schoonmaken. 'Schoenen' is wel een zeer hoogdravend woord voor deze plankjes met een stukje linnen erop. Dan met de schoenen in de hand op blote voeten naar het wasruim, waar wij ons helemaal moesten uitkleeden. Dan moesten de kleren schoongemaakt worden, waarbij de *Block*-oudste er nauwkeurig op lette dat geen spetje modder op het goddelijke blauw-witte pak bleef zitten; dan kregen wij een koude douche, waarbij de *Block*-oudste onze wonden desinfecteerde met een grote ruwe borstel, wat volgens hem de beste methode was om dit soort wonden te behandelen. Als wij onze kleren uittrokken, dan was dit door het bloed meestal samengekleefd aan het vlees, waar de *Block*-oudste dan speciaal het recht voorbehield om dat los te trekken. Dan werden we gecontroleerd of onze wonden wel goed gedesinfecteerd waren en of er geen modder aan onze voeten zat, waarna wij ons konden afdrogen met vijftien man aan één handdoek. Dan konden we onze kleren weer aantrekken en in het allerbeste geval, wat echter meestal een uitzondering was, mochten wij in de tijd gaan staan om brood te ontvangen. Dit kwam echter niet te vaak voor, want meestal vond de chef wel iets dat niet naar zijn zin was en moesten wij, voor wij ons brood kregen, sport maken, d.w.z. met doorgezakte knieën door de zaal huppelen met de handen vooruitgestrekt, over de gebouwde bedden van de Rijksduitsers springen om ze dan weer netjes te mogen opbouwen en dergelijke chicanes meer. Doodmoe kregen wij dan 's avonds om 10 uur ons brood, een armzalig stukje met een nog armzaliger stukje worst . . . Dan gingen wij slapen. Wij kregen 3 matrassen met vijftien man toegewezen. Deze matrassen zijn zo groot

als van een normaal bed, alleen zo dun als een deken. In normale omstandigheden zou het onmogelijk geweest zijn om hier vijftien man op te laten slapen, maar daarvoor had de *Block*-kapper een eigen patent. Wij werden als sardientjes in een blikje hierop gelegd. De een sliep met de tenen van de ander in zijn mond. Vijf man op één matras ging natuurlijk niet goed, maar dan hielp de kapper met zijn wandelstok een beetje en dan schijnt het altijd te passen. Moest men 's nachts uit 'bed' om bijv. naar het 'toilet' te gaan, dan kon men bij het terugkomen gerust op de planken gaan liggen, daar er van tussenkomen geen sprake meer was. Het nadeel van de plankenvloer was niet dat die harder lag, maar dat men het niet zo warm had.

. . . (Voor) het middageten (kreeg) het hele *Block* samen 4 ketels soep, waaruit de *Block*-oudste voor zijn Moffen het vlees en de aardappels, voorzover nog aanwezig, viste. Dan goot hij de rest, wat niet anders was dan aardappel- en groentewater, in één ketel en dat was dan meestal nog te goed voor de hongerige Joden, die van het werk terugkwamen. Het was net genoeg om nog meer honger te krijgen.

De SS wist zich in en buiten het *Lager* op verschillende manieren te amuseren. Een geliefkoosde sport was bijv. om een gevangene in een lorrie te leggen, zware stenen bovenop hem te laden en hem dan van een hoge berg te laten rijden, zodat hij meestal verbijzeld beneden kwam. Een andere tak van sport was om de gevangenen 'valscherp te laten springen', wat op speciale Nazimanier zonder valscherp gebeurde. Ze dreven de gevangenen met een nitrailleur over de rand van een kloof van soms wel 50 meter diepte, waarin zij naar beneden stortten. Wie het geluk had als een van de laatsten te springen, werd door de lijken van de andere gevangenen als schokbrekers opgevangen, met niet te veel pech hield hij zijn nek en zijn benen heel.¹

Korte tijd nadat Minco naar Auschwitz afgevoerd was, hoorde de gevangene Edgar Kupfer-Koberwitz in Dachau van een Sloween die pas een uit Mauthausen aangekomen landgenoot gesproken had, dat in Mauthausen de in de quarantaine-barakken opgenomen nieuwelingen vaak dagenlang geen eten kregen. *'Wollten sie es fassen, so goss man ihnen den kochendheissen Inhalt der Suppenkelle über die Hand, lachte und sagte: 'Dort drüben stehen Juden. Wenn du einen davon totschiägst, bekommst du einen guten Schlag voll.'* De uit Mauthausen gearriveerde Sloween 'berichtete', zo tekende Kupfer-Koberwitz in zijn dagboek aan, *'seinem Landsmann, er selbst habe etwa zwölf bis fünfzehn Juden mit der Hacke erschlagen. . . Er habe es lange Zeit nicht tun können, aber zuletzt gedacht: Entweder verhungere ich, oder ich tue es, und die Juden werden ja sowieso alle umgebracht.'*²

¹ S. Minco. *Gevangene 136862 vertelt . . .*, p. 18-21. ² E. Kupfer-Koberwitz: *Die Mächtigen und die Hilflosen*, dl. II, p. 151.

Deze Sloween moet wel in Mauthausen geweest zijn toen daar medio '43 een groep van zeven-en-tachtig Nederlandse Joden *fertiggemacht* werd, wier lot door de Franse *Nacht-und-Nebel*-gevangene Paul Tillard vastgelegd is. Tillard zag hoe zij op zekere dag in de *Steinbruch* beslopen werden door twee beruchte moordenaars van Joden: een SS'er die '*das blonde Fräulein*' genoemd werd, en een *Kapo*, '*Mörder-Hans*'; beiden waren dronken. Die ochtend sloegen zij bij zeven-en-veertig van de zeven-en-tachtig Nederlanders met een houweel de schedel in, 's middags werden vier gedwongen, twee aan twee om hun leven te worstelen aan de rand van de afgrond (toen de 'verliezers' er in neergestort waren, kregen de 'winnaars' een zet over de rand) en werden vervolgens nog zes anderen met de houweel afgemaakt, 's avonds kregen de overlevenden van hun *Block-Kapo* te horen dat zij de volgende ochtend niet op het appèl verwacht werden. Van die overlevenden waren nog maar drie in staat te lopen. De anderen werden vermoord door hen een uur en langer onder een ijskoude douche te zetten, van de drie wierpen zich twee 's nachts in het electrisch geladen prikkeldraad, de derde wachtte daarmee tot het licht werd. '*Sa joue était collée aux fils et fumait en se consumant*', schrijft Tillard. '*Ses mains aussi fumaient et ressemblaient à des moignons noircis. Un jeune étudiant tchèque, près de moi, me dit: 'Tu vois ces mains? Ce sont celles d'un des plus grands violonistes du monde'*'¹ – wij weten niet wie dit geweest is en achten dat ook irrelevant. Elk der concentratiekamp-slachtoffers was een *mens*.

★

Het valt ons moeilijk, over de verschillen naar nationaliteit te schrijven die zich bij de gevangenen manifesteerden – misschien mag men hoogstens zeggen dat bijvoorbeeld de Russen, Polen en Joegoslaven, afkomstig uit primitiever landen en meer gewend aan een hard bestaan, de verschrikkingen van het leven in de kampen beter aankonden dan bijvoorbeeld de Nederlanders. Onderzoek naar het effect van de verschillen in nationaliteit is evenwel niet verricht (wèl beschikken wij over cijfers uit Auschwitz, maar die komen pas in hoofdstuk 7 ter sprake). Bovendien moet bedacht worden dat nagenoeg alle volkeren ongunstig over elkaar oordelen, speciaal over de buurvölkeren; ook kwam de ene nationaliteit in de concentratiekampen gemakkelijker in botsing met andere. In wezen voelden alle gevangenen zich diep

¹ Paul Tillard: *Mauthausen* (1945), p. 27.

rampzalig en daar zij al de gewoonte hadden, die gevoelens op elkaar af te reageren, was het wel onvermijdelijk dat zich bij hen de neiging voordeed, negatieve indrukken met betrekking tot enkele gevangenen van een bepaalde nationaliteit tot allen uit te strekken die van die nationaliteit waren. Men verlieze voorts niet uit het oog dat de gevangenen in directe zin het meest te lijden hadden onder de kamp-‘aristocratie’ – als in die ‘aristocratie’, die op zichzelf allerminst een selectie was naar menselijkheid maar juist naar hardheid, de leden van een bepaalde nationaliteit domineerden, dan heette het al spoedig dat de andere leden van die nationaliteit evenmin deugden.

Dat was bijvoorbeeld het geval in Ravensbrück.

Het kamp was uitgebreid en goeddeels gebouwd door Poolse vrouwelijke gevangenen en een aantal hunner had er ‘de macht veroverd’ en ook haar stempel op het kamp kunnen drukken, zozeer zelfs dat er Poolse benamingen in zwang waren (wie elders ‘*Blockälteste*’ heette, heette in Ravensbrück ‘*Blockova*’). Gevangenen van andere nationaliteit hebben de Poolse kamp-‘aristocratie’ over het algemeen negatief beoordeeld, maar Anne Berendsen trof onder de Polen toch ‘bepaald grote persoonlijkheden’ aan; haar viel bij die Polen ‘de zeer diepe kloof’ op tussen de ontwikkelden en ‘de nog zeer rudimentaire massa’, die overigens ‘vol gevarieerde belangstelling’ gebleven was. De Tsjechen schreef zij een ‘onvergelijkelijk organisatietalent’ toe, de Oekraïense en Russische arbeidsters vond zij ‘vaak zeer primitief’, ‘maar dat zonder nederigheid of gevlei’, de Noren noemde zij ‘een prettige troep’, de Belgen waren ‘dikwijls onhebbelijk en grof, maar ook enkelen alleraardigst’, en de Françaises stelde zij boven alle andere gevangenen – ‘ze weerstreven de Duitsers steeds en consequent’ en ‘er zijn onder hen de liefste en meest gracieuze bejaarde dametjes, die in de tierende bende evenzeer hun betoverende hoffelijke maniertjes en beminnelijkheid bewaren als thuis.’¹

De Nève (Sachsenhausen) had voor de Polen geen goed woord over: ‘Voor een pijp tabak of een korst brood bestellen en verraden zij elke gevangene die geen Pool is. En met dat al leggen zij een arrogantie aan de dag waarbij die der Duitsers kinderspel is.’² Niet veel anders Boellaard (Natzweiler, Dachau): ‘Veel slechte eigenschappen van de Duitsers zijn in de Poolse *intelligentsia* terug te vinden’ – alleen de ‘Poolse boeren’ vond hij ‘inderdaad beter’. Hij stelde ‘qua kampfatsoen’ de Slowenen bovenaan, gevolgd door de Noren, de Vlamingen, de Nederlanders, de Fransen (wel met *esprit*, maar ‘ruzie-achtig, querulant, chicaneus, onmogelijk’) en de Russen.³

¹ Anne Berendsen: *Vrouwenkamp Ravensbrück*, p. 81–84. ² E. de Nève: *Glorieuzen*, p. 322. ³ ‘Verslag van mededelingen van W. A. H. C. Boellaard’ (1 juli 1946), p. 9 (Doc I-128 A, a-1).

'Tsjechen, Russen en Polen zijn', aldus weer een andere gevangene, A. van Ramshorst (hij zat wegens het verspreiden van pamfletten van april '42 af in Buchenwald opgesloten), 'onverdraagzaam wanneer zij gezag hebben, in tegenstelling tot de Belgen, Fransen en Nederlanders.'¹ Op Nico Wijnen (Mauthausen, Ebensee) maakten de Hongaarse Joden 'een zeer sympathieke indruk', de Italianen vond hij kinderlijk, de Polen nogal onbetrouwbaar, de Oekraïense *Ostarbeiter* onsympathiek in tegenstelling tot andere burgers van de Sowjet-Unie (vooral de Georgiërs en de Armeniërs), de Joegoslaven 'eerlijk, betrouwbaar, prima kameraden', de Vlamingen meer solide dan de Walen, de Spanjaarden 'behoorlijk materialistisch' maar ook 'princiepief', en voorts oordeelde hij uitgesproken gunstig over de Luxemburgers, de Fransen en de Tsjechen.²

Drs. A. Treurniet is in zijn latere beoordeling de enige geweest die rekening hield met de factor der 'selectie op hardheid' die in de kampen een rol speelde. 'Wanneer we', zo schreef hij ons in '63,

'een oordeel willen uitspreken over 'hardere' en minder 'harde' 'volksgroepen', dan moeten we steeds ons afvragen hoe lang die groep in gevangenschap verkeerde en onder welke omstandigheden. De 'harde' Duitsers van 1942 hadden hun grote verliezen aan 'zachten' (?) geleden in 1933-1939.³ De 'hardsten' die ik heb kunnen ontdekken, waren de Spanjaarden... De 'zachte' Fransen, Italianen, Hongaren werden beoordeeld naar massatransporten vooral in 1944, zij hadden geen kamproutine. De Fransen leken me *mentaler* in het algemeen wel 'hard' maar niet handig, de Polen wel handig maar niet 'hard', de Joegoslaven, zoals ook veel Russen, hadden een goede mentaliteit en waren zeer solidair maar ik betwijfel of zij 'hard' waren.'⁴

Men ziet: er komen in al deze beoordelingen talrijke verschillen voor - wij willen er dan ook niet al te veel waarde aan toekennen; ze illustreren eigenlijk niet veel meer dan dat men onder de gevangenen in de concentratiekampen een veelheid aan personen uit geheel verschillende culturen aantrof die (want zo is de mens) geneigd waren tot vlotte generalisaties.

Hoe zijn de Nederlanders onder die gevangenen beoordeeld?

Wij willen beginnen met enkele uitspraken van henzelf, als eerste die van N. A. Mourer, een communist en oud-Spanjestrrijder die, na reeds twee keer kort in arrest te zijn geweest, in juli '41 opnieuw gearresteerd en in oktober

¹ 'Verslag van mededelingen van A. van Ramshorst' (z.d.), p. 2 (GC). ² 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen', p. 13-29. ³ De term 'grote verliezen' is niet juist, maar in de vooroorlogse periode waren natuurlijk wel de 'harden' onder de Duitse gevangenen naar voren gekomen. ⁴ Brief, 15 nov. 1963, van A. Treurniet.

'41 Sachsenhausen binnengevoerd werd. 'De Nederlanders hadden, toen ik in Sachsenhausen kwam', zo verklaarde hij na de oorlog,

'een zeer slechte naam onder de andere gevangenen en een Nederlandse groepsgeest was er niet, evenmin iets dat op groepsverband leek. Deze Nederlanders kenden de kampmentaliteit niet en begrepen er ook niets van. Niet alleen was er geen groepsverband onder de Nederlanders maar ieder nationaal verband ontbrak, van een nationale geest was geen sprake. Eén waren zij slechts in hun haat tegen alles wat Mof was. Daarbij kwam een grote haat tegen ons, communisten, die bij een deel van de niet-communisten eigenlijk altijd is blijven bestaan. Ik herinner mij nog een gesprek, een van de eerste avonden na het affluiten op het *Block*. Bedden waren er nog niet, we lagen allen op de grond. Daar werd duidelijke taal gesproken: na de oorlog zou men wel met ons communisten afrekenen.

Hoe weinig de Nederlanders de kampmentaliteit begrepen, moge blijken uit de volgende feiten, uit de eerste tijd. Onze *Blockälteste* was een Duitser die vele jaren in diplomatieke dienst werkzaam was geweest, een man van grote beschaving, die echter door lange gevangenschap wel had geleden. Deze *Blockälteste* wist met de grootste moeite, door zijn relaties in het kamp, de koffers van ons uit de *Effektenkammer* los te krijgen met de verschillende levensmiddelen en versnaperingen die velen van ons nog bij zich hadden. Wat deden de Hollanders nu om hun erkentelijkheid uit te drukken? De *Blockälteste* kreeg bijvoorbeeld twee koekjes!

In de tijd dat er pakketten kwamen, was de zaak nog niets beter. Het ergerde de Duitsers dat de Hollanders onder elkaar precies dezelfde kleingeestigheid aan de dag legden. Twee zeer goede vrienden, twee Nederlanders dus, waren met elkaar overeengekomen, alles wat zij kregen samen te delen. Hoe deden ze dat nu? Kwam er een pakket, dan werd alles op de millimeter nauwkeurig verdeeld. Dan moest ten overvloede een van de twee nog omstaan om vast te stellen voor wie de portie was.

Kregen de Duitsers een pakket, dan werd eenvoudig de hele boel samen verberd, deden ze samen, dan nam iedereen wat hij wenste tot de boel op was.

De Duitsers hadden in hun groep oud-emigranten die op last van de Nederlandse regering door Nederlandse militairen of politie over de grens waren gezet, teruggezonden waren naar Duitsland en zo de Nazi's in de hand waren gespeeld. Zowel burgers als militairen. Dat deed de Duitsers de bittere vraag stellen: 'Wanneer Hitler jullie landje niet was binnengevallen, wat zouden jullie dan hebben gedaan? Jullie zijn toch pas begonnen met de strijd tegen Hitler in de oorlog, jullie hebben het fascisme niet bestreden, integendeel gesteund. Jullie waren onze principiële vijanden vóór de oorlog en eigenlijk zijn jullie het nog.' Aldus werd de Nederlander door de Duitser gewantrouwd.¹

¹ 'Verslag van mededelingen van N. A. Mourer' (11 maart 1948), p. 11-14 (GC).

In de *Aussenkommandos* van Sachsenhausen hadden, aldus van Ramshorst, de Nederlanders

‘een goede naam door hun betrouwbaarheid en hun goede vakkennis . . . de Fransen en Belgen hebben ons dikwijls verweten dat we te veel werkten, zij begrepen dikwijls niet dat er een bepaalde minimum-prestatie moest worden geleverd. De Hollanders wilden in het algemeen andere nationaliteiten als de eigene behandelen. Daardoor ontstond veel gebrek aan begrip, de Hollander toonde weinig elasticiteit en zeer weinig begrip voor de andersgeaardheid van de andere. Hij was gehecht aan bezit, al was het maar een jampotje. In het algemeen was er bij allen een kleinburgerlijke mentaliteit.’¹

Treurniet (Buchenwald 1941-45):

‘Ik heb nooit kunnen ontdekken dat de Nederlanders minder ‘hard’ waren dan Duitsers of een der andere nationaliteiten. Wat *Ausdauer* betreft, behoorden de ‘oudste’ groepen Nederlanders, na een zekere ‘versterving’, tot de ‘hardste’, waarbij gerekend moet worden met het sociale proces van op den duur de betere *Posten* te gaan bezetten. Die Nederlanders waren heel erg handig.’²

Wat de uitspraken van niet-Nederlanders betreft, heeft Kogon (Buchenwald) de Nederlandse groep in het kamp, vergeleken met andere, gunstig beoordeeld:

‘Die Holländer haben sich sehr wacker gehalten.³ Ihre eigenen Gegensätze waren am Anfang scharf, wurden dann aber im Laufe der Zeit wesentlich gemildert und überbrückt. Sie waren freiheitliche Menschen, die jede Form von Zwang, gleichgültig von welcher Seite er kam, hassten. Ihre Tüchtigkeit hat sie die entstehenden Schwierigkeiten immer

¹ ‘Verslag van mededelingen van A. van Ramshorst’, p. 3. ² Brief, 15 nov. 1963, van A. Treurniet. ³ Kogon heeft daarbij mede gedacht aan de leden van de Geuzen-groep van wie begin april '41 honderdzeven-en-vijftig Buchenwald binnengevoerd werden. Zij hebben het er in den beginne zeer zwaar gehad, mede doordat slechts enkelen hunner Duits spraken; bovendien hielden zij zich toen nogal afzijdig van de overige gevangenen. Onder de groep als geheel bleef de geest goed, zelfs weerbaar. Eens werd een *Stubendienst*, die een oudere Geus mishandeld had, door een jongere afgerammeld – een incident dat, gelukkig voor de groep, met één uur straf-appel en een dondertoespraak van een van de drie *Lager-ältesten* afliep. Voorts weigerde het Geuzen-*Block* eind '41 op advies van prof. mr. B. Telders wollen kledingstukken (die men bij de familieleden in bezet gebied had

HET CONCENTRATIEKAMP

*gut überwinden lassen. Zwischen ihnen und den übrigen Nationen in den Lagern herrschte nicht nur ein sauberes, sondern vielfach ein herzliches Verhältnis.*¹

Even gunstig oordeelde de Engelsman Christopher Burney, die van begin '44 tot aan de bevrijding in hetzelfde kamp als Kogon opgesloten zat: Buchenwald. 'The Dutch', schreef hij,

*'never seemed to form a group as the others did, but of all nations they gave the camp its finest personalities. Peter Kool², Jan Robert, Baumann³ were respected and liked as probably no other prisoners in the whole camp. But they had character, of which there was no glut, and they never did anything but help. Even in that moral wilderness real worth counted for something.'*⁴

Niet anders, over de Nederlandse vrouwen in Ravensbrück, Germaine Tillion: *'Les Hollandaises et les Norvégiennes, parlant généralement l'allemand, recevant de nombreux colis'* (wat de Nederlandse vrouwen betreft: tot september '44) *'constituaient de petites communes privilégiées, mais très homogènes, très dignes, et avec lesquelles nous sympathisons quand les circonstances nous rapprochaient.'*⁵

Wij verbinden aan deze uitspraken over de houding der Nederlandse gevangenen geen enkele conclusie: het zijn er maar zes en zij hebben op slechts drie kampen betrekking – kampen bovendien waarin de worsteling om in leven te blijven, niet met die extreme felheid gevoerd behoeft te worden als bijvoorbeeld in Auschwitz.

mogen aanvragen) af te staan ten behoeve van de Duitse militairen aan het Oostelijk front. Brooddieven kregen in de Geuzen-barak slechts een geringe straf en diegenen onder de Geuzen die uit arme gezinnen stamden, kregen steeds een deel van het geld dat aan anderen door hun familie toegezonden werd. Ook bij het opvangen van andere Nederlandse gevangenen hebben talrijke Geuzen goed werk gedaan.

Uit hun rijen is bijna een derde (drie-en-vijftig) omgekomen.

¹ E. Kogon: *Der SS-Staat*, p. 393. ² Burney bedoelt Pieter Cool, een in '11 geboren luitenant-ter-zee tweede klasse, lid van de Geuzen-groep, die in april '41 Buchenwald binnengevoerd was. ³ Burney heeft hiermee vermoedelijk J. J. F. Bouwman bedoeld, geboren in '15, een medewerker van de Philips-fabrieken die in augustus '42 in handen gevallen was van een provocateur die hem z.g. naar Engeland zou wegwerken; Bouwman was eind december '42 in Buchenwald gevangen gezet. ⁴ Christopher Burney: *The Dungeon Democracy* (1945), p. 69.

⁵ Germaine Tillion in: *Ravensbrück*, p. 30.

Verzet

In de bezette gebieden, ook in Nederland, klampten velen zich telkens opnieuw aan de verwachting vast dat Duitsland binnen enkele maanden zou ineenstorten – in welke mate die verwachting ook in de concentratiekampen een belangrijke rol gespeeld heeft, weten wij niet. Ze hing in de bezette gebieden samen met het oorlogsnieuws, maar dat oorlogsnieuws drong, zelfs in zijn Duitse versie, tot verscheidene kampen in het geheel niet door. In de oudste ‘officiële’ kampen was dat laatste echter wèl het geval: in Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen bijvoorbeeld bevonden zich luidspreker-installaties via welke dagelijks de nieuwsuitzendingen van de Duitse radio doorgegeven werden. Die uitzendingen verschaften een feitelijke informatie welke, wat de krijgsverrichtingen te land betrof, in de fase waarin de *Wehrmacht* grote overwinningen behaalde, redelijk betrouwbaar was. Diezelfde informatie vonden de gevangenen trouwens in Duitse dagbladen die in sommige kampen in de bibliotheek of in de cantine ter lezing lagen: een dagblad als de *Frankfurter Zeitung* dat, voor wie goed lezen kon, het officiële optimisme allerminst deelde, was voor de gevangenen, vooral natuurlijk voor de politiek-bewusten onder hen, van grote betekenis: ‘jede Zeile’, aldus Kautsky, ‘wurde gelesen, geprüft und gewertet.’¹

Toen de gevangenen in de ‘tweede fase’ in de kampen en hun *Aussenkommandos* veel meer in aanraking kwamen met Duitse en buitenlandse arbeiders, werd het, zo nemen wij aan, gemakkelijker om af en toe berichten uit Geallieerde bron te vernemen. Dat was toen ook dubbel wenselijk want het beeld dat de officiële Duitse berichtgeving van eind ’42 af van het verloop der oorlogshandelingen gaf, werd steeds misleider. Natuurlijk was het van veel belang indien gevangenen zelf naar de *BBC* (of, indien zij communisten waren, naar Radio Moskou) konden luisteren. Dat was in theorie in ieder kamp mogelijk, aangezien er overal gevangenen dagelijks te werken hadden in gebouwen waar radio’s stonden: de *SS-cantine*, het *SS-Führerheim*, de *SS-kazernes* en de villa’s van *SS-officieren*. Was nu een ‘rode’ kampleiding er in geslaagd, betrouwbare politieke gevangenen in een van die *Kommandos* te plaatsen, dan kon zij min of meer regelmatig te horen krijgen wat de *BBC* omgeroepen had, en dat werd dan in het kamp via vertrouwde kanalen doorgegeven. Gevaarlijk werk! Wie betrap werd, kon zijn leven verbeurd hebben. Desondanks waren er soms gevangenen die het nieuws niet alleen mondeling maar ook schriftelijk doorgaven. Klaas

¹ B. Kautsky: *Teufel und Verdammte*, p. 224.

Toornstra bijvoorbeeld, in april '43 gearresteerd als een van de leden van de groep-Vorriink, had in Sachsenhausen in het *Kommando* waarbij hij ingedeeld was, de beschikking over een schrijfmachine; daarop placht hij in enkele exemplaren het oorlogsnieuws te typen dat hij op zijn beurt van twee Franse hoogleraren vernam die in het *Nachrichtenzeugamt* waar de gevangenen militaire radio's moesten repareren, regelmatig naar de BBC konden luisteren – '(ik) bracht', schreef Toornstra, 'de briefjes met nieuws naar de verschillende vrienden, kroop vervolgens onder het raam van Koos' (Vorriink zat strikt geïsoleerd gevangen) 'en stopte hem er ook een toe.'¹ In Dachau bevond zich in het *Revier* een radio ten dienste van de SS'ers – er werd regelmatig door gevangenen naar geluisterd; 'dan was er nog iemand', aldus ds. van Raalte, 'die moest zorgen voor het schoonhouden van de auto van de *Kommandant* van het kamp en in die auto was ook een radio die dienst deed om naar de Engelse berichten te luisteren.'²

Enige vertraging was bij het doorgeven van berichten meestal onvermijdelijk. Zo werd in Dachau Italië's capitulatie, door de BBC omgeroepen op woensdagavond 8 september '43, pas op donderdagochtend bekend. 'Het was', aldus ds. Overduin,

'alsof zelfs ons luguber kamp . . . in feeststemming was. Men had datzelfde vrolijke gevoel dat een Nederlander heeft op een nationale feestdag. Al spoedig liepen de meeste Hollanders met een grote goudsbloem. De SS was wat nerveus en prikkelbaar. 's Avonds liep de (*Schutzhaft*)*lagerführer* Redwitz voor de appèlhoudende menigte heen en weer te razen dat wij heus niet er op moesten rekenen dat wij levend uit het kamp zouden komen, als Duitsland het verloor.'³

*

In absolute zin waren er niet zo weinig gevangenen die trachtten te vluchten. Cijfers zijn ons slechts bekend met betrekking tot Dachau en Auschwitz. Uit Dachau (dat sluit vermoedelijk de *Aussenkommandos* in) vluchtten van medio maart '43 tot medio januari '45 338 gevangenen, van wie 35 weer gegrepen werden⁴, uit Auschwitz (vermoedelijk eveneens

¹ K. Toornstra: *Van onderwijzer tot burgemeester*, p. 109. ² J. van Raalte: *In het concentratiekamp*, p. 76. ³ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 253.

⁴ P. Berben: *Histoire du Camp de Concentration de Dachau*, p. 165.

ONTVLUCHTINGEN

met inbegrip van de *Aussenkommandos*) in totaal 667 (de meesten in '44), onder wie er 481 zijn wier nationaliteit of groep bekend is: het waren 4 Oekraïners, 20 Duitsers, 27 Tsjechen, 29 Zigeuners, 76 Joden, 93 Russen en 232 Polen¹ – men ziet: slechts diegenen waagden het te vluchten die mochten aannemen, niet te ver van het kamp personen te vinden aan wie zij zich verstaanbaar konden maken en die hun wellicht hulp konden bieden; sommigen waren van dat laatste zeker, want een aantal van die ontvluchtingen berustte op afspraken met Poolse illegale groepen. Dat voor elke ontvluchting ontzaglijke moeilijkheden overwonnen moesten worden en dat de risico's groot waren, behoeft nauwelijks betoog: gegrepen vluchtelingen werden in den regel opgehangen en van begin '42 af moest dat (het heet: krachtens bevel van Himmler) in het publiek geschieden, d.w.z. tijdens een appèl.

In nog een ander opzicht vormde een ontvluchting een immens probleem, waarvan wij overigens niet weten hoe zwaar daaraan getild is door de vluchtelingen zelf: was één gevangene ontvlucht, dan werden alle andere gevangenen gestraft. In december '38 ontvluchtten twee 'groenen' uit Buchenwald – het gehele kamp moest toen bij strenge vorst zes uur lang op appèl staan, hetgeen aan meer dan tweehonderd gevangenen het leven kostte. Tijdens de oorlog werd tot in de lente van '41 in datzelfde kamp telkens wanneer een gevangene ontsnapt was, elke tiende man uit zijn barak of (als hij overdag ontkomen was) uit zijn *Kommando* doodgeschoten. Toen uit Gusen in juli '40 een Pool ontsnapt was, moesten alle Poolse gevangenen drie nachten lang voor hun barakken blijven staan zonder dat zij te eten hadden gekregen, 'wer sich bewegte oder umfiel, wurde erbarmungslos von SS-Männern sowie deutschen und österreichischen Häftlingsfunktionären misshandelt.'² Toen vervolgens in augustus '40 twee Polen uit Gusen verdwenen bleken te zijn (beiden zouden na twee dagen opgespoord en doodgeslagen worden), werden veertien Polen geliquideerd. In oktober '40 werd in Sachsenhausen wegens een ontvluchting een strafappèl gehouden dat achttien uur duurde; de woede van vele gevangenen richtte zich toen tegen de vluchteling en daarvan werd bij minstens één latere gelegenheid door de SS gebruik gemaakt: toen van de gevangenen die op het *Klinkerwerk* van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* tewerkgesteld waren, op zekere dag één ontbrak (een gevangene die zich al tweemaal verstoep had, hetgeen tot urenlange appèls had geleid), gaf de SS, er van uitgaande dat de vluchteling nog niet door de buitenbewaking had kunnen heenbreken, de overige gevangenen gelegen-

¹ Tadeusz Iwasko: 'Häftlingsflüchte aus dem KZ Auschwitz', *Hefte von Auschwitz* (Oswiecim), 7 (1964), p. 3–57. ² H. Marsalek: *Mauthausen*, p. 197.

heid, hem op te sporen – de man werd gevonden en doodgeslagen. Begin '43 speelde zich iets dergelijks in een *Aussenkommando* van Neuengamme af toen een jonge Russische gevangene verdwenen was. Alle overige gevangenen, ruim vierhonderd man, moesten toen (het was avond) op appèl blijven staan. 'Zij zouden', aldus dr. A. van de Poel,

'blijven staan, urenlang, zonder ophouden, zonder onderbreking, wat ook het weer zou mogen worden, en zonder eten, zonder één hap eten, twee dagen lang, wanneer de vluchteling niet levend of dood vóór die tijd zou worden teruggevonden.

... Alle medeplchtig geachten, de gehele werkploeg, waartoe ik eveneens behoorde, (werden) weer naar buiten gedreven om daar ten aanschouwe van iedereen 'gymnastiek' te beoefenen. Wij moesten lopen, rennen, ons plat op de aarde laten vallen, op ellebogen en knieën door zand en modder voortkruipen, opstaan, weer rennen, weer voortkruipen als rupsen, andermaal opstaan, rennen, vallen, kruipen, en dat zonder ophouden, zonder pardon en zonder consideratie voor welke verwondingen of infirmititeiten ook. Ieder die aarzelde of achter bleef, kreeg de zweep over zijn ledematen, de zweep, niet van de SS maar van de Duitse medegevangenen, een paar *Kapo's* en voorwerkers.

Inmiddels waren de eerste alarm-maatregelen tot opsporing van de verdwenen Rus zonder resultaat gebleven, en dus moest een uitgebreider spel tot demonstratie van de onfeilbaarheid der SS-bewaking op stapel worden gezet. Alle niet-Russen en niet-aanverwante Slaven werden opgeroepen om deel te nemen aan de klopjacht. Twee broden, een halve kilo margarine en zes pakjes tabak van vijftig gram elk voor hem die de schurk te pakken zou krijgen!

Daar gingen de speurders, en sommigen van hen waarachtig gewapend met stokken. Dat mocht voor deze keer van de SS. Wij, de overigen, bleven staan, stáán.

Tot enkele uren later, de meute triomfantelijk terugkwam, met de vluchteling, die reeds buiten de omheining van het fabrieksterrein was geraakt, dank zij in het geheim verkregen burgerkleren, maar in een bosje werd aangetroffen door *Kapo* Cornelius, de gelukkige winnaar van de twee broden, de halve kilo margarine en de zes pakjes tabak.

Een enkele bombastische ophitsing van de SS tegen de onverlaat, die door zijn vlucht de uithongering zijner medegevangenen eens extra had laten onderlijnen, was voldoende om een zwerm Russen te doen losstormen op hun vrijheid-hongerige landgenoot en deze onder joelend gehuil te bespringen, te bespuwen, te schoppen, te slaan en te krabben, totdat er slechts een afzichtelijk bebloed cadaver overbleef. En toen werd de seep naar binnen gezwolgen.¹

¹ A. van de Poel: *Neuengamme*, p. 36–38.

Men moet wel aannemen dat zich in andere kampen en *Aussenkommandos* wel eens overeenkomstige wraaknemingen voorgedaan hebben, zeker in de jaren '40-'42. In '43 en '44 (men denke aan de cijfers voor Dachau en Auschwitz) kwamen er zoveel honderden ontvluchtingen voor dat het werk voor de Duitse oorlogsproductie waarbij de gevangenen toen ingeschakeld waren, ernstig zou zijn geschaad indien men na elke ontvluchting een urenlang strafappèl zou hebben gelast.

★

Dat in de concentratiekampen, waar dat maar mogelijk was, lijngetrokken is, spreekt vanzelf: het was voor de gevangenen in alle drie 'fasen' die wij scheiden hebben, noodzaak, hun krachten te sparen. '*Wer sich nicht drückt, der ist verrückt*', was een gezegde dat in Buchenwald en wellicht ook in andere kampen de ronde deed. Ervaren *Konzentrationsäre* hadden er zich in geschoold om schijnwerkzaamheden uit te voeren: van belang was immers niet of men reëel iets deed maar of men de indruk maakte, reëel bezig te zijn.

Is in de kampen ook op grote schaal gesaboteerd? Wij denken dan natuurlijk vooral aan de 'tweede fase' waarin de gevangenen in de Duitse wapenproductie ingeschakeld waren. Details zijn ons slechts bekend van *Dora*, het complex in de Harz waar de V-2-raketten geassembleerd werden. Vermelding verdient allereerst dat daar eind '43 door een groep Italiaanse krijgsgevangenen bij de SS geprotesteerd werd tegen hun inschakeling bij de wapenproductie die in strijd was met het volkenrecht - dat verzet werd gebroken doordat de SS zes Italiaanse officieren doodschoot. Tot sabotage zijn, schijnt het, in *Dora* aanvankelijk vooral Russische en Franse gevangenen overgegaan; uit hun rijen werden in augustus '44 vele tientallen gearresteerd en in november en december '44 alsmede in januari '45 vonden, alweer op verdenking van sabotage van allerlei aard, nieuwe arrestaties plaats, o.m. van Tsjechische, Poolse en Duitse politieke gevangenen. Er zijn in *Dora* tussen september '43 en de bevrijding (april '45) in totaal driehonderdtien gevangenen opgehangen, van wie aan bijna tweehonderd de doodstraf voltrokken is wegens sabotage.¹

¹ Eind november '44 werden in Sachsenhausen twee Nederlandse gevangenen opgehangen louter omdat de fraismachine die zij bedienden, enkele uren defect was; wie dat geweest zijn, is niet bekend.

HET CONCENTRATIEKAMP

Hachelijk was het plegen van sabotage vooral daarom omdat de gevangenen in de fabrieken en werkplaatsen waar zij Duits oorlogstuig vervaardigden of repareerden, veelal nauw samenwerkten met Duitse burgerarbeiders die hen op de vingers zagen. Vaak werd bovendien van de afgeleverde producten, jachttoestellen of raketten bijvoorbeeld, bijgehouden welke gevangenen bij de vervaardiging ingeschakeld waren geweest, soms werden zelfs hun nummers op het vliegtuig of op de raket geschilderd – bleken die producten dan niet te deugen, dan stonden de betrokken gevangenen onmiddellijk onder verdenking, sabotage gepleegd te hebben. Scherpe controle werd evenwel lang niet overal uitgeoefend. In Buchenwald bijvoorbeeld konden enkele Nederlanders die militaire auto's moesten repareren, met succes saboteren zonder dat zij ontdekt werden. 'Ik heb in dit opzicht', aldus later Arie Veldhoen, een lid van de Geuzen-groep, sinds april '41 gevangene in Buchenwald, 'veel geleerd van de *Lagerelektriker* die een Duitser was' (een medegevangene) –

'Hij was een goed vakman en heeft mij veel tips kunnen geven. Er waren allerlei manieren om te saboteren. In de eerste plaats werd door ons dikwijls amaryl in de cylindere gegoid, schroeven werden niet ingedraaid, maar ingeslagen. Door trillingen lieten zij beslist los. In de vrachtauto moesten in het chassis gaten geboord worden om de laadbak erop te zetten. Stond de laadbak eenmaal, dan boorden wij nog eens gaten in het chassis, waardoor het zeer verzwakt werd. Wij maakten deze boorgaten onherkenbaar door accuzuur over de verse boringen heen te werpen en dan waren op deze oude wagens de nieuwe gaten van de oude niet te onderscheiden. Veel wagens kregen wij later middendoor gebroken terug.

In mijn werk als *Polsterer* saboteerde ik in de eerste plaats door altijd veel meer bekledingsstof aan te vragen dan nodig was. Had ik 6 meter nodig, dan sneed ik zo onvoordelig mogelijk en gebruikte dan 12 meter. De rest werd dan gebruikt om slofjes van te maken.

In ons *Kommando* is heel wat materiaal verbrand. Controle was er nauwelijks. Wel hadden wij *SS*-werkmeesters, maar dezen waren niet in staat al ons werk te controleren. Ik naaide ook veel naden dubbel, waardoor ik dan natuurlijk ook weer meer materiaal nodig had.

Ook verschillende 'groene' Duitsers en communisten hebben zeer goed gesaboteerd.¹

In de tunnels van Ebensee werd een bij uitstek slimme vorm van sabotage toegepast door een Belgische communist, Jules van der Linden, die er als technicus *Oberkapo* geworden was. 'Jules', aldus Nico Wijnen,

¹ 'Verslag van mededelingen van A. Veldhoen' (z.d.), p. 5 (GC).

'had zeer nauwkeurig de blauwdrukken en het systeem van opzetten der bogen bestudeerd. Doordat hij als *Oberkapo* ook de gelegenheid kreeg verschillende vaktijdschriften te lezen, heeft hij kans gezien de *Baumeister* een systeem van opzetten van bogen voor te stellen dat zogenaamd veel sneller ging. De *Baumeister* heeft dit systeem geheel overgenomen. De clou was, dat bij het opzetten van de bogen de volgende boog gestut werd door de vorige, die reeds stond. Jules deed nu steeds bij het opzetten van de bogen de grootste kracht komen op de knik waar de langs balken op de bogen moesten worden gelegd. Bij herhaling werd op die knik nog een stevige mokerslag gegeven. Lang ging het opbouwen goed, maar bij het neerzetten van de elfde boog brak de eerste in de knik door. Daar alle volgende bogen op de voorgaande steunden, stortte toen het hele bouwsel in elkaar . . . Een onderzoekcommissie werd ingesteld, zij kon niets vinden. De *Lagerführer* liep te huilen in de *Stollen*, maar aan de ravage was niets te doen.¹

Wij hebben van de mate waarin in het algemeen in de verschillende kampen en *Aussenkommandos* gesaboteerd is, geen denkbeeld. Plausibel lijkt het ons dat in de 'tweede fase' meer gesaboteerd is dan in de 'eerste' (er waren in de tweede meer mogelijkheden) en in de 'derde' meer dan in de 'tweede' (de controle verslapt) – verder durven wij niet te gaan.

★

Eerder wezen wij er op dat in verschillende kampen in de loop der jaren de 'aristocratie' der 'groenen' verdrongen werd door de 'roden'. Die nieuwe 'aristocratie' bestond dan uitsluitend of in hoofdzaak uit communisten die, wat zij aan hulp konden bieden (bijvoorbeeld opnemng in lichte *Kommandos*, bescherming tegen gevaarlijke transporten) in de eerste plaats aan mede-communisten ten goede lieten komen. Waar zich die machtswisseling voerde, kwamen meestal ook min of meer vaste 'nationale comité's' tot stand die gekoppeld werden aan een 'illegale kampleiding'. Die kampleiding gaf aanwijzingen om op bepaalde *SS*'ers in te werken teneinde het lot van de gevangenen te verzachten; in verscheidene kampen richtte zij bovendien in het laatste jaar van de oorlog haar beleid op de voorbereiding van een soort opstand waarvan de bedoeling was te voorkomen dat de *SS* in de slotfase

¹ 'Verslag van mededelingen van N. Wijnen', p. 61-62.

van de tweede wereldoorlog alle gevangenen zou liquideren. In dat laatste jaar waren er ook meer mogelijkheden om wapens of materialen waaruit men wapens kon improviseren, de kampen binnen te smokkelen. Hoe zulk een opstand in Buchenwald voorbereid werd, zullen wij in deel 10 schetsen. Hier volstaan wij met op te merken dat in het complex Auschwitz-Birkenau-Monowitz in de lente van '43 een internationale verzetsorganisatie ontstond die zich in haar contacten naar buiten, d.w.z. met de Poolse illegaliteit, als 'Kampfgruppe Auschwitz' aanduidde. Die *Kampfgruppe* werd tot in de zomer van '44 door twee Poolse en twee Oostenrijkse politieke gevangenen geleid. Zij was gevestigd in het meest stabiele van de drie grote kampen die tot het genoemde complex behoorden: Auschwitz I. Daar had zij verbinding met vrouwelijke gevangenen, afkomstig uit het *Frauenlager* te Birkenau, die naar Auschwitz I verplaatst waren en in de bureaus van de SS werkten; enkelen hunner konden daar regelmatig naar Geallieerde radiozenders luisteren. Een belangrijk succes behaalde de *Kampfgruppe* toen zij er, na de wisseling van *Kommandant* (Höss werd door Liebehenschel vervangen), in slaagde, voor het eerst een politieke gevangene benoemd te krijgen tot *Lagerältester* in Auschwitz I; met zijn medewerking kon bereikt worden dat de gevaarlijkste spionnen die de *Politische Abteilung* onder de gevangenen bezat, naar Flossenbürg weggevoerd werden.

Eerder wezen wij er ook al op dat met name binnen zulk een *Politische Abteilung* belangrijk verzetswerk verricht kon worden: daar lagen de dossiers van de in het betrokken kamp opgenomen politieke gevangenen en daar kwamen de aanwijzingen binnen voor hun verdere behandeling, eventueel ook voor hun executie. Gevangenen die in een *Politische Abteilung* tewerkgesteld waren, konden waarschuwingssignalen doorgeven zodat (gelijk reeds beschreven) gevangenen wier leven onmiddellijk gevaar liep, een andere identiteit kregen - zij konden ook trachten, bezwarende stukken te verdonkeremen. In menig kamp hebben gevangenen (dat waren dan steeds gevangenen die een goede kennis hadden van het Duits) dergelijk verzetswerk gewaagd; het is in het laatste oorlogsjaar in Sachsenhausen ondernomen door prof. Telders¹ en een in december '41 gearresteerde, zeer actieve communistische illegale werker, Joop Zwart.

¹ Prof. mr. B. M. Telders, in december '40 gearresteed als belangrijkste verzetsfiguur in liberale kring, werd eind juni '41 uit de Scheveningse Cellenbarakken naar Buchenwald overgebracht. Hij had daar, aldus de al eerder geciteerde I. J. Sorber, 'op het Geuzen-Block een zeer goede naam. Later is hij door Nederlandse communisten gedwarsboomd en enige tijd in slechte *Kommandos* geweest'

Zwart was in Sachsenhausen, waar (zoals eerder vermeld) de machtsposities in handen waren van communisten, *Vorarbeiter* geworden in het aan de *Politische Abteilung* toegevoegde *Kommando*. Hij werkte daar overdag, maar er was bij de *Politische Abteilung*, die vaak spoedopdrachten ontving, ook een nachtploeg van gevangenen ingedeeld – in die ploeg kon Zwart drie Nederlandse gevangenen doen opnemen: Telders, Klaas Toornstra en Adri Vorrink, een broer van Koos Vorrink. Vooral met Telders ging Zwart nauw samenwerken. Tevoren had hij al tallozen het leven gered, maar van oktober '44 af wist hij samen met Telders, aldus later Koos Vorrink, van ca. 400 dossiers van politieke gevangenen uit Vught omstreeks 300 te verdonkeremanen.¹ Het gevolg was dat de *Politische Abteilung* van Sachsenhausen op reeksen vragen van de *Sicherheitspolizei* in Nederland geen antwoord kon geven. In januari '45 rees verdenking tegen Zwart en Telders. Beiden werden ter dood veroordeeld maar op het voor de executie vastgestelde uur vond toevallig een Geallieerd bombardement plaats dat grote verwarring wekte. De executie werd uitgesteld en het lukte kameraden, Zwart zowel als Telders onder een andere naam in het kamp te laten onderduiken. Zwart bleef in leven, maar Telders die zich onder een grote groep gevangenen uit Sachsenhausen bevond die in maart naar Bergen-Belsen overgebracht werd, overleed op 6 april in laatstgenoemd kamp aan typhus.

Slot

Zoals wij aan het einde van het vorige hoofdstuk vermeldden, zijn, naar schatting, ruim elfduizend Nederlanders als *Schutzhäftlinge* in Duitsland in de concentratiekampen opgesloten geweest welke wij in dit hoofdstuk beschreven hebben, en zijn van hen omstreeks vierduizend omgekomen. Wij laten hierbij de gedeporteerde Joden (zij waren geen *Schutzhäftlinge*) geheel buiten beschouwing; op hen komen wij in hoofdstuk 7 terug.

(I. J. Sorber: 'Verslag', p. 6) – nog later werd hij tewerkgesteld bij de *Politische Abteilung* in Buchenwald waar hij aanvankelijk als Franse tolk fungeerde. In januari '44 werd Telders naar het zoveel gunstiger concentratiekamp Vught verplaatst waar hij zich, als lid van het z.g. *Philips-Kommando*, in allerlei juridische kwesties kon verdiepen; hij maakte er met voorbeeldige geestkracht de tweede druk klaar van zijn handboek *Nederlands Octrooirecht*. Met de overige mannelijke gevangenen van Vught kwam Telders in september '44 in Sachsenhausen terecht.

¹ J. J. Vorrink in *Het Vrije Volk*, 1 juni 1945.

Wat de aantallen der in de concentratiekampen in Duitsland aanwezige Nederlandse *Schutzhäftlinge* betreft, gaven wij in hoofdstuk 4 enkele cijfers weer die volgens de 'Meldungen aus den Niederlanden' (de geheime week-rapporten van de 'SD') de stand van zaken op bepaalde data weergeven: 1 461 van die gevangenen op 8 november '42, 2 124 op 9 mei '43, 3 085 op 13 augustus '44. Zijn die cijfers betrouwbaar? Wij menen van wel; zij zijn namelijk, globaal gesproken, in overeenstemming met alles wat wij, als gevolg van de onderzoekingen van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, weten van de gevangenen-transporten uit ons land naar die Duitse kampen.

In de geschiedenis van die kampen in oorlogstijd, hebben wij in dit deel drie fasen onderscheiden: de fase van de 'vernietiging door arbeid' (tot eind '42), de fase van de beperkte verzachtingen (van eind '42 tot eind '44) en de fase van de evacuatie-transporten en de massale epidemieën (van eind '44 tot Duitslands capitulatie). Wij sluiten nu bij deze indeling aan.

In de eerste fase is er uit ons land in de lente van '41 een transport van 234 gevangenen naar Buchenwald gegaan (hiervan maakten de ca. honderdvijftig Geuzen deel uit aan wie *Schutzhaft* opgelegd was); vermoedelijk werd dit transport geheel in de Cellenbarakken samengesteld. De overige transporten in '41 en '42 werden steeds samengesteld in het concentratiekamp Amersfoort: 556 gevangenen naar Neuengamme, 355 naar Sachsenhausen, 464 naar Buchenwald (plus nog een klein transport van 6 gevangenen naar Dachau).

In de tweede fase zijn er tot en met augustus '44 grote transporten geweest uit het concentratiekamp Amersfoort en uit het concentratiekamp Vught: uit Amersfoort naar Buchenwald 571 gevangenen, uit Vught naar Sachsenhausen ca. 60 gevangenen, naar Neuengamme ca. 220 en naar Dachau 655.¹ Daarenboven zijn in die tweede fase ca. 170 *Schutzhäftlinge* naar het *Nacht-und-Nebel*-kamp Natzweiler gebracht en in de eerste en tweede fase samen (t.e.m. augustus '44) ca. 200 vrouwelijke *Schutzhäftlinge* naar Ravensbrück: naar schatting 50 in de eerste, 150 in de tweede fase.

Het is praktisch om, wat ons land betreft, de derde fase in september '44 te laten aanvangen: de gevangenen-transporten die van het begin van die maand af ons land verlieten, kwamen in een al ontredde Duitsland terecht. Wij denken dan allereerst aan de grote transporten waarmee ten tijde van de 'Dolle Dinsdag'-crisis (5 september '44) alle *Schutz-* en *Polizei-häftlinge* uit Vught² naar Duitsland afgevoerd werden: ca. 2 600 Neder-

¹ Het transport naar Dachau sloot ook nog 127 Fransen en Belgen in. ² Formeel was aan die *Polizei-häftlinge* nog geen *Schutzhaft* opgelegd.

CIJFERS

landse mannen naar Sachsenhausen¹, 653 vrouwen naar Ravensbrück. Daarnaast zijn er uit het kamp Amersfoort van september '44 tot maart '45 vier grote transporten naar Neuengamme geweest; zij telden tezamen 3 082 gevangenen; tenslotte zijn in die laatste maanden ook nog ca. 260 gevangenen door de 'SD' rechtstreeks naar Neuengamme gevoerd: uit Groningen, Assen, Apeldoorn en Doetinchem.

In de eerste fase zijn dus uit ons land 1 615 mannelijke *Schutzhäftlinge* naar de concentratiekampen in Duitsland overgebracht plus (dit is een schatting) 50 vrouwelijke, in de tweede fase 1 676 mannelijke *Schutzhäftlinge* plus (opnieuw een schatting) 150 vrouwelijke, in de derde ca. 5 940 mannelijke *Schutzhäftlinge* en 653 vrouwelijke. Hiermee zijn wij er evenwel nog niet. Niet alleen uit ons eigen land zijn Nederlandse *Schutzhäftlinge* in de concentratiekampen in Duitsland terechtgekomen, maar ook uit Duitsland zelf. Wij namen in hoofdstuk 4 de schatting op dat tussen de vier- en zesduizend Nederlanders in dat land tot gevangenis- of tuchthuisstraf veroordeeld werden – er zijn anderen geweest die, zoals ook in ons land geschiedde, door de *Gestapo abgetrennt* en rechtstreeks naar concentratiekampen gezonden werden; ook zijn wel Nederlandse arbeiders die eerst in een *Arbeitsziehungslager* opgesloten waren, uit die strafkampen naar concentratiekampen getransporteerd. Voorts zijn er in de eerste en tweede fase ook gevangenen-transporten geweest uit België en Frankrijk waarbij zich Nederlandse *Schutzhäftlinge* bevonden; wij weten bijvoorbeeld dat er in de tweede fase een transport uit het kamp Compiègne naar Buchenwald is gegaan dat 124 Nederlandse *Schutzhäftlinge* insloot. De leden van die in Duitsland, België en Frankrijk gearresteerde groepen waren Nederlandse staatsburgers die meegeteld werden in de opgaven die de *Inspektion der Konzentrationslager* of het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* dan wel de *Kommandanturen* van de verschillende kampen aan de 'SD' in Den Haag deden; uit die opgaven resulteerden de cijfers in de '*Meldungen aus den Niederlanden*'.

Telt men de in het voorafgaande gegeven cijfers op, dan komt men tot een totaal van 10 228 (eerste fase 1 665, tweede 1 950, derde 6 613), maar dat totaal moet verhoogd worden met de *Schutzhäftlinge* die in alle drie fasen in Duitsland, en in de eerste twee in landen als België en Frankrijk gearresteerd werden, van wie wij tot dusver louter de 124 mannen uit het Compiègne-transport meegeteld hebben. Wij schatten dat onze cijfers voor de eerste fase verhoogd moeten worden met 200 en voor de tweede en de derde met

¹ Dit transport sloot ook nog ca. 250 Fransen en Belgen in.

elk 400. Hieruit resulteert voor de eerste fase (tot eind '42) een totaal van 1 865 Nederlandse *Schutzhäftlinge*, voor de tweede fase t.e.m. augustus '44 een totaal van 2 350 en voor de derde een totaal van 7 013 - algemeen totaal 11 228, laat ons zeggen: ruim 11 000.

Hoeveel van die ruim 11 000 zijn vrijgelaten?

Het enige wat wij met zekerheid weten is dat van de ca. 850 Nederlandse vrouwelijke *Schutzhäftlinge* in Ravensbrück 59 vrijgelaten zijn: 7 % dus. Er zijn, wat de mannelijke *Schutzhäftlinge* betreft, volgens onze algemene indruk veel minder vrijlatingen geweest, zulks met uitzondering van een groep van ca. 500 gevangenen uit Amersfoort (ontduikers van de arbeidsinzet) die in april '44 geheel ten onrechte in Buchenwald belandden en van wie de meesten, vermoedelijk ca. 400, binnen zes maanden vrijgelaten zijn.

Vóór eind '42 zijn ons geen vrijlatingen bekend; wij schatten dat in de tweede fase t.e.m. augustus '44 300 en in de derde 500 gevangenen vrijgelaten zijn. Hieruit vloeit voort dat zich, waren geen gevangenen gestorven, in '42 1 865 Nederlandse *Schutzhäftlinge* in de concentratiekampen hadden moeten bevinden (volgens de '*Meldungen aus den Niederlanden*' waren er op 8 november '42 1 461 in leven), in augustus '44 3 965 (volgens de '*Meldungen aus den Niederlanden*' waren er op 13 augustus '44 3 085 in leven) en ten tijde van Duitslands capitulatie 10 428. Vast staat dat van die ca. 10 500 ca. 4 000 omgekomen zijn. Wij moeten die sterfgevallen ongeveer als volgt verdelen: ca. 400 in de eerste fase, ca. 450 in de tweede, ca. 3 150 in de derde. Veruit de meeste Nederlandse *Schutzhäftlinge* zijn dus in de laatste zeven, acht maanden van de oorlog bezweken; dat is niet alleen gevolg geweest van de noodtoestanden die zich toen in de concentratiekampen ontwikkeld hadden, maar ook van het feit dat Nederlandse gevangenen toen nagenoeg geen voedselpakketten meer ontvingen.

Zijn onze cijfers inzake de sterfgevallen in strijd met het algemene beeld van de drie verschillende fasen dat wij in hoofdstuk 1 en in dit hoofdstuk neergelegd hebben, en speciaal ook met Billigs conclusie, door ons aanvaard, dat van elke drie gevangenen twee omgekomen zijn? Wat Billigs conclusie betreft: zij had op *alle* in concentratiekampen ingeschreven gevangenen betrekking en wij schrijven hier louter over de *Schutzhäftlinge*, niet over de Joodse gevangenen uit ons land die bijvoorbeeld in Mauthausen en Auschwitz-Birkenau ingeschreven werden. Gaat men die Joodse gevangenen meetellen (wij zullen dat in hoofdstuk 8 doen), dan komt men tot geheel andere verhoudingscijfers. Duidelijk is in elk geval dat ook voor de Nederlandse *Schutzhäftlinge* de derde fase het meest katastrofaal is geweest en dat er in de tweede, toen zich meer dan tweemaal zoveel *Schutzhäftlinge* in de kampen bevonden als in de eerste, ongeveer evenveel gevangenen gestorven zijn als

in de eerste – het enige punt dat in strijd lijkt met ons algemene beeld is dat in die eerste fase, de fase van het harde regime, van de ca. 1 850 Nederlandse gevangenen volgens schatting 'slechts' ca. 400 omgekomen zijn. Daarbij moet dan bedacht worden dat de sterfte onder de Nederlandse vrouwen in Ravensbrück in de eerste en de tweede fase gering was en dat van de 1 615 mannelijke *Schutzhaftlinge* die in de eerste fase uit ons land naar concentratiekampen in Duitsland gevoerd werden, geen een belandde in Auschwitz-Birkenau, Stutthof of Mauthausen – wèl een groep van ca. 150 in Gross-Rosen (via Buchenwald); van hen zijn veruit de meesten in dit, in '42 bij uitstek ellendige kamp bezweken.

De woorden 'via Buchenwald' brengen ons er toe, er op te wijzen dat de gevangenen van wie wij in het voorafgaande vermeld hebben, dat zij naar bepaalde concentratiekampen getransporteerd werden, lang niet alle in die kampen zijn gebleven: velen zijn overgeplaatst – hoevelen en waarheen, is slechts ten dele bekend. Wij weten wel dat van 2 843 Nederlandse gevangenen in Buchenwald, omtrent wie nadere gegevens beschikbaar zijn (er zijn méér Nederlanders in Buchenwald geweest), 1 179 (41%) naar andere kampen zijn overgebracht. Helaas is van 1 657 (58%) van deze 2 843 gevangenen niet bekend waarom zij in Buchenwald terechtkwamen; onder de 1 168 van wie dat wèl bekend is, bevonden zich 627 Joden (de meesten hunner waren eind '44 en begin '45 uit Auschwitz-Birkenau overgeplaatst), 478 politieke gevangenen, 37 'asocialen', 32 Zigeuners, 11 Jehova's Getuigen en 1 homosexueel.

★

In de aanhef van dit hoofdstuk onderstreepten wij dat het niet ons voornemen was, en niet eens kon zijn, de lotgevallen van de Nederlanders die in kleinere of grotere groepen in de concentratiekampen in Duitsland belandden, gedetailleerd te schetsen. Zij vormden immers geen duidelijk aparte, geen 'historische' eenheden. 'Trouwens', zo schreven wij, 'als men er in zou slagen, een beeld te geven van hetgeen elk hunner doorstond (ten aanzien van de velen die in de kampen te gronde zijn gegaan, zouden de meeste gegevens ontbreken), dan zou tegelijk blijken dat die *individuele* lotgevallen slechts begrijpelijk zijn tegen de *algemene* achtergrond van het bestaan in de kampen.'

Het zijn die algemene aspecten die wij, veelal overigens met gebruikmaking van individuele herinneringen van Nederlandse gevangenen, getracht hebben weer te geven, zulks in de hoop (als uitgedrukt in de aanhef

van dit hoofdstuk) dat ons algemene beeld, hoezeer het de lezer ook in het ongewisse gelaten heeft ten aanzien van datgene wat deze of gene persoonlijk onderging, toch wel heeft doen inzien wat die gevangenen als collectiviteit doorstonden.

Een beoordeling van hetgeen aan feitelijkheden weergegeven is, achten wij overbodig; wij menen haar in goed vertrouwen aan de lezers te kunnen overlaten. Hun willen wij er slechts op wijzen dat het relaas van verschrikkingen, in dit hoofdstuk vervat, in dit deel nog in latere hoofdstukken voortgezet zal worden en pas zijn afsluiting zal vinden in het deel waarin de 'derde fase' aan de orde komt: deel 10.